IX

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ БОТАНІКИ

ФЛОРА УРСР

Том IX

Редактор тома
доктор біологічних наук проф. М. І. КОТОВ

Опрацювали:
А. І. Барбарич, О. Д. Вісюліна, Є. Д. Карнаух,
М. В. Клоков, М. І. Котов

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

Друкується за постановою вченої ради Інституту ботаніки Академії наук Української РСР

Редакційна колегія:

академік АН УРСР *Д. К. Зеров* (відповідальний редактор), доктор біологічних наук проф. *М. І. Котов*, доктор біологічних наук проф. *М. В. Клоков*, доктор біологічних наук *О. Д. Вісюліна*, кандидат біологічних наук *А. І. Барбарич* (секретар).

ВІД РЕДАКЦІЇ

В IX томі «Флори УРСР» вміщено продовження опису дводольних рослин від родини губоцвітих до родини бігнонійових включно. Всього в цьому томі описано чотири родини, 79 родів і 432 види — 401 дикорастучий і 31 культурний вид.

Том ілюстровано 107 рисунками, виготовленими художниками С. С. Янчуком і А. П. Савчуком.

Значну технічну допомогу по підготовці IX тома до друку подала І. Д. Стеценко.

РОДИНА **CXXIII. ГУБОЦВІТІ — LABIATAE** JUSS.[1]

Квітки двостатеві, іноді різнорідні, звичайно неправильні, рідше майже правильні, з подвійною оцвітиною. Чашечка залишається при плодах (іноді залишається тільки її нижня половина, а верхня опадає), дзвониковидна або трубчаста, правильна, з п'ятьма однаковими або майже рівними зубцями, або двогуба, з двозубцевою спідньою та тризубцевою верхньою губами, іноді з багато ширшим за решту середнім верхнім зубцем і майже однаковими чотирма нижчими зубцями. Віночок двогубий, з виїмчастою або дволопатевою верхньою губою і трилопатевою спідньою, рідше майже правильний, чотирилопатевий, іноді у двогубих віночків верхня губа малорозвинена. Тичинок чотири. Передня пара тичинок здебільшого довша від задньої пари, іноді розвинена лише одна пара фертильних тичинок; пиляки звичайно двогнізді, з паралельними або розведеними гніздами, рідше одногнізді. Маточка з двох плодолистків; зав'язь верхня, чотиригнізда, чотирилопатева, з підматочковим диском, гнізда зав'язі з одним насінним зачатком; стовпчик один, виходить із заглиблення між лопатями зав'язі, приймочка звичайно дволопатева. Плід розпадається на чотири однонасінні горішки; насінина майже безбілкова, з прямим зародком. — Трав'янисті рослини, рідше півкущі або кущі, з супротивними листками без прилистків. Квітки в пазушних дихазіях, утворюють несправжні кільця, часто зібрані в колосовидні або волотисті складні суцвіття.

Велика родина, поширена майже по всій земній кулі (окремі види зустрічаються навіть в Арктиці); до неї належить близько 160 родів і понад 3000 видів. Система родини була опрацьована Бентамом і пізніше перероблена Бріке. Новітні автори розбивають родину губоцвітих на значну кількість підродин (до десяти і більше), а підродини ділять на триби. Ми наводимо розподіл на триби за Бріке, з деякими поправками до його системи, зробленими відомим французьким флористом Руї.

Господарське значення. Майже всі представники губоцвітих містять у собі різноманітні ефірні олії. На практиці губоцвіті використовуються як ефіроолійні або лікарські рослини. Ефірні олії виділяються крапчастими залозками, що занурені в тканину зелених частин рослин, або стебельчастими залозками.

---

[1] Опрацював М. В. Клоков.

1. Чашечка одногуба, складається лише з верхньої губи. Зустрічається тільки в культурі . . . . . **745. Майоран — Majorana** Moench
— Чашечка двогуба або правильна . . . . . 2.
2. Чашечка двогуба, з цілокраїми губами, що після цвітіння зростаються, поділена на дві частини, з яких верхня при плодах відділяється і опадає, а нижня залишається. Верхня губа чашечки має поперечний порожнистий придаток у вигляді гребінця . . . . . **715. Шоломниця — Scutellaria** L.
— Чашечка правильна або двогуба, з зубчастими губами, без придатка на верхній губі, не поділена на частини . . . . . 3.
3. Віночок майже правильний, лійковидний або трубчасто-лійковидний, з чотирилопатевим відгином . . . . . 4.
— Віночок неправильний, виразнодвогубий або одногубий . . . 7.
4. Фертильних тичинок дві (розвинена лише передня пара тичинок, задні не розвинені або недорозвинені, без пиляків) . . . . . **748. Вовконіг — Lycopus** L.
— Фертильних тичинок чотири . . . . . 5.
5. Несправжні кільця двоквіткові. Чашечка двогуба. Зустрічається тільки в культурі . . . . . **750. Перила — Perilla** L.
— Несправжні кільця багатоквіткові. Чашечка правильна, п'ятизубчаста, рідко двогуба . . . . . 6.
6. Суцвіття складається з розсунутих замкнутих пазушних кілець або кінцеве, головчасте; приквіткові листки подібні до стеблових. Тичинки майже однакової довжини . . . **749. М'ята — Mentha** L.
— Суцвіття однобічно-колосовидне, з відмінними від стеблових чималими округло-яйцевидними війчастими приквітковими листками. Тичинки попарно різної довжини . . . . . **751. Ельшольція — Elsholzia** Willd.
7 (3). Віночок здається одногубим (або через те, що верхня губа відгину недорозвинена, коротенька і малопомітна, або через те, що вона глибокодвороздільна і дві лопаті її приростають до спідньої губи). Горішки сітчасто-зморшкуваті, порівняно великі . . 8.
— Віночок виразнодвогубий. Горішки не бувають сітчасто-зморшкуватими . . . . . 9.
8. Віночок опадний, білуватий або пурпуровий, трубочка його всередині без волосистого кільця. Верхня губа відгину роздвоєна, з приростими до спідньої губи лопатями, через що остання здається п'ятилопатевою . . . . . **713. Самосил — Teucrium** L.
— Віночок залишається при плодах, синій або жовтий, трубочка його всередині з волосистим кільцем. Верхня губа відгину малорозвинена, з двома коротенькими лопатями, спідня — звичайно трилопатева . . . . . **712. Горлянка — Ajuga** L.
9 (7). Фертильних тичинок дві (стерильні тичинки або зовсім відсутні, або перетворені на стамінодії) . . . . . 10.
— Фертильних тичинок чотири . . . . . 12.

10. Листки зарубчасто-зубчасті або зубчасто-пилчасті. Пиляки з довгим в'язальцем . . . . . **736. Шавлія — Salvia** L.
— Листки цілокраї. Пиляки з коротеньким в'язальцем . . . 11.
11. Півкущ. Листки шкірясті, невійчасті, зісподу білуваті від густого зірчастого опушення. Чашечка двогуба, віночок яскравосиній з глибоковиїмчастою верхньою губою. Зустрічається тільки в культурі . . . . . **714. Розмарин — Rosmarinus** L.
— Однорічна рослина, листки нешкірясті, війчасті, з обох боків зелені. Чашечка правильна, з п'ятьма однаковими зубцями; віночок ліловий, з суцільною верхньою губою . . . . . **737. Зизифора — Ziziphora** L.
12 (9). Тичинки і стовпчик замкнуті в трубочці віночка і не висуваються або майже не висуваються з неї . . . . . 13.
— Тичинки і стовпчик висуваються з трубочки віночка (іноді висувається лише стовпчик, а тичинки залишаються в трубочці) . . . 16.
13. Півкущик. Листки лінійно-ланцетні з загорнутими наспід краями, чашечка із збільшеним верхнім зубцем, трубочка віночка далеко висувається з чашечки. Зустрічається тільки в культурі . . . . . **716. Лаванда — Lavandula** L.
— Багаторічні або однорічні трав'янисті дикі рослини з іншими ознаками . . . . . 14.
14. Приквітків немає; несправжні кільця розміщені в пазухах або змінених приквіткових листків, або звичайних, але закінчених вістрям; віночок жовтий. Півкущі або однорічники . . . . . **718. Залізниця — Sideritis** L.
— Приквітки розвинені, лінійні або шиловидні; несправжні кільця розміщені в пазухах звичайних, незмінених листків без кінцевого вістря; віночок білуватий. Трав'янисті багаторічники . . . 15.
15. Віночок блідорожевий, трубочка його без волосистого кільця всередині, верхня губа суцільна . . . . . **730. Котячий хвіст — Chaiturus** Willd.
— Віночок жовтуватобілий, трубочка його з волосистим кільцем усередині, верхня губа розсічена на дві довгасті частки . . . . . **717. Шандра — Marrubium** L.
16 (12). Чашечка широко-лійковидна, велика, з п'ятьма дрібними зубцями по краю; віночок захований у чашечці, білуватий. Зустрічається тільки в культурі . . . . . **732. Молуцька трава — Molucella** L.
— Чашечка іншого вигляду, віночок не коротший за неї . . . . 17.
17. Чашечка з п'ятьма майже однаковими зубцями або лише один верхній зубець набагато ширший, ніж інші зубці, і відмінний від них за своєю формою . . . . . 18.
— Чашечка виразно поділена на дві губи: тризубцеву верхню і двозубцеву спідню . . . . . 35.
18. Верхній зубець чашечки набагато ширший, ніж інші зубці, і різко відмінний від них за своєю формою . . . . . 19.

— Всі зубці чашечки приблизно однакові або незначно відрізняються один від одного . . . . . 21.

19. Верхня губа віночка чотирилопатева, спідня — суцільна. Тичинки і стовпчик пригнуті до спідньої губи . . . . . **752. Васильки — Ocimum** L.

— Верхня губа віночка суцільна або дволопатева, спідня — трилопатева. Тичинки і стовпчик розміщені під верхньою губою . . . . . 20.

20. Верхня губа віночка з двома поздовжніми складками на внутрішній поверхні. Приквітки з 5—7 остюковидно-загостреними довгими зубцями, не подібні до приквіткових листків. Зустрічається тільки в культурі . . . . . **722. Лялеманція — Lallemantia** Fisch. et Mey.

— Верхня губа віночка без складок усередині. Приквітки без таких зубців, схожі на приквіткові листки . . . . . **721. Змієголовник — Dracocephalum** L.

21 (18). Зубці чашечки при основі широкі, виїмчасті або обрублені, вище рантово звужені в остюковидне вістря . . . . . **725. Залізняк — Phlomis** L.

— Зубці чашечки від основи поступово звужені . . . . . 22.

22. Тичинки далеко висунуті з віночка, віночок яскравосиній . . . . . **744. Гісоп — Hyssopus** L.

— Тичинки не висунуті з віночка, іноді лише трохи висунуті, віночок іншого кольору . . . . . 23.

23. Верхня губа віночка плоска або плоскувата, на верхівці виїмчаста . . . . . 24.

— Верхня губа віночка шоломовидна або опукла, суцільна і звичайно цілокрая (іноді неправильнозубчаста) . . . . . 28.

24. Чашечка в зіві з густим кільцем волосків . . . . . 25.

— Чашечка в зіві гола . . . . . 26.

25. Квітки в густих колосках, зібраних у щитковидне суцвіття; приквітки яйцевидно-еліптичні, черепитчасто розміщені . . . . . **746. Материнка — Origanum** L.

— Квітки в розлогому волотистому суцвітті; приквітки лінійні . . . . . **740. Мікромерія — Micromeria** Benth.

26. Чашечка з 15 жилками . . . . . 26.

— Чашечка з 10, іноді лише з 5 жилками . . . . . 27.

27. Середня частка спідньої губи з зарубчасто-зубчастим краєм. Рослина без повзучих пагонів, з прямостоячим або підведеним стеблом . . . . . **719. Котяча м'ята — Nepeta** L.

— Середня частка спідньої губи цілокрая. Рослина з повзучим головним стеблом і підведеними фертильними гілками . . . . . **720. Розхідник — Glechoma** L.

28 (23). Листки довгасто-ланцетні, вузькі (2—4 *мм* завш.), цілокраї. Зустрічається тільки в культурі . . . **739. Чабер — Satureja** L.

— Листки б.-м. розсічені, надрізані або зубчасті, звичайно багато ширші . . . . . 28.

29 (25). Стеблові листки б.-м. глибоко пальчасто-розсічені. Нижні зубці чашечки зближені і відігнуті вниз. . . . . **731. Собача кропива — Leonurus** L.

— Стеблові листки суцільні, дуже рідко пірчасто-роздільні з вузьколінійними частками. Нижні зубці чашечки не відігнуті вниз . . . 30.

30. Спідня губа віночка зверху при основі з двома порожнистими конічними опуклинами (горбами) . . . . . **726. Жабрій — Galeopsis** L.

— Спідня губа віночка без таких опуклин . . . . . 31.

31. Середня частка нижньої губи віночка яйцевидно-ланцетна, гостра (як і бокові лопаті). Віночок жовтий . . . . . **729. Зеленчук — Galeobdolon** Adans.

— Середня частка спідньої губи віночка іншої форми, закруглена або виїмчаста. Віночок не буває жовтим . . . . . 32.

32. Пиляки волосисті. Бокові лопаті спідньої губи віночка малорозвинені, зрізані, з зубцевидними тонкими придатками . . . . . **727. Глуха кропива — Lamium** L.

— Пиляки голі. Бокові лопаті спідньої губи віночка більш розвинені, звичайно тупі, рідше загострені, без тонких зубцевидних придатків . . . . . 33.

33. Бокові лопаті спідньої губи віночка дрібні, загострені; верхня губа при верхівці з відігнутим угору зубчастим краєм . . . . . **728. Орвала — Orvala** L.

— Бокові лопаті спідньої губи при верхівці закруглені; верхня губа цілокрая або ледве зазублена, з невідігнутим угору краєм . . . . . 34.

34. Трубочка віночка всередині без кільця волосків. Стебло звичайно просте; несправжні кільця зближені на кінці його в густе колосовидне суцвіття . . . . . **735. Буквиця — Betonica** L.

— Трубочка віночка з кільцем волосків усередині. Стебло звичайно розгалужене; несправжні кільця б.-м. розсунуті . . . . . 35.

35. Зубці чашечки плоскі, трохи нерівні, верхня губа віночка шоломовидна, передні тичинки після цвітіння відігнуті назовні по боках верхньої губи . . . . . **734. Чистець — Stachys** L.

— Зубці чашечки трохи жолобковидно ввігнуті, рівні, верхня губа майже пряма; всі тичинки після цвітіння залишаються під верхньою губою . . . . . **733. М'яточник — Ballota** L.

36 (17). Тичинки звичайно висуваються з віночка по боках його верхньої губи. Всі листки цілокраї. Низенькі півкущики з лежачим здерев'янілим (іноді коротеньким) головним стеблом і підведеними трав'янистими фертильними гілками . . . . . **747. Чебрець — Thymus** L.

— Тичинки заховані під верхньою губою віночка. Всі або принаймні верхні листки зубчасті або надрізні . . . . . 37.

37. Квітки великі, 3—4 *см* завд., розміщені по одній — три в пазухах стеблових, не зменшених листків, і всі повернуті в один бік. Чашечка пряма, широко-дзвониковидна, з трикутними зубцями, майже перетинчаста; трубочка віночка далеко висунута з чашечки . . . . . **724. Кадило — Melittis** L.
— Ознаки інші . . . . . 38.
38. Приквіткові листки чималі, серцевидно-нирковидні, цілокраї, з загостреною верхівкою; приквітки не розвинені; чашечка після цвітіння стулена краями; віночок звичайно фіолетовосиній, трубочка його всередині при основі з волосистим кільцем . . . . . **723. Суховершки — Prunella** L.
— Приквіткові листки іншої форми; приквітки звичайно розвинені; чашечка після цвітіння відкрита; віночок іншого кольору, трубочка його всередині без волосистого кільця . . . . . 39.
39. Приквіткові листки пилчасто-надрізні, з закінченими щетинкою зубцями. Квітки до 25 *мм* завд. . . . . **721. Змієголовник — Dracocephalum** L.
— Приквіткові листки (або приквітки) іншого вигляду, з тупими зубцями або цілокраї. Квітки дрібніші . . . . . 40.
40. Приквітки яйцевидно-ланцетні; чашечка дзвониковидна, з прямою трубочкою і плоскою верхньою губою; віночок білуватий, із зігнутою трубочкою. Зустрічається в культурі або в здичавілому стані . . . . . **738. Меліса — Melissa** L.
— Приквітки вужчі, ланцетні або шиловидні; чашечка трубчаста, з майже прямою трубочкою . . . . . 41.
41. Приквітки щетиноподібні. Несправжні кільця густі, багатоквіткові, цілком або почасти зібрані в напівкулясте кінцеве суцвіття . . . . . **742. Пахучка — Clinopodium** L.
— Приквітки ланцетні. Несправжні кільця пазушні, з дихазіями на помітних ніжках або зібрані в негусте гроновидне суцвіття . . . 42.
42. Чашечка при основі з горбочком, зубці її верхньої губи ланцетні, з вістрям. Несправжні кільця небагатоквіткові . . . . . **743. Щебрушка — Acinos** Moench
— Чашечка без горбочка при основі, зубці її верхньої губи трикутні, без вістря. Несправжні кільця багатоквіткові, з дихазіями на помітних ніжках . . . . . **741. Каламінта — Calamintha** Lam.

Триба 1. **Ajugeae** Benth. in DC.

Чашечка з 10 жилками, з п'ятьма майже однаковими зубцями або двогуба, з цілокраїми губами. Віночок двогубий, з недорозвиненою верхньою губою, або одногубий. Тичинки в кількості чотирьох (рідко двох). Горішки оберненояйцевидні, зморшкуваті, прикріплені до квітколожа великою черевною площинкою. Зародок прямий, з прямим коротеньким корінцем.

Примітка. Цю трибу разом з трибою Rosmarineae Briq. виділяють в окрему підродину Ajugoideae Benth. через особливий тип прикріплення стовпчика і насінних зачатків.

Рід **712. Горлянка — Ajuga** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 561.

Чашечка дзвониковидна або оберненоконічна, п'ятинадрізна або п'ятизубчаста, з майже однаковими зубцями, при плодах здута, майже куляста; трубочка її тупо-п'ятигранна, з 10 (або більше) жилками. Віночок неопадний, двогубий, з дуже коротенькою, малопомітною верхньою і видовженою глибокотрироздільною спідньою губами. Трубочка його звичайно пряма, з суцільним або перервaним волосистим кільцем усередині. Тичинки в кількості чотирьох, висхідні, здебільшого висунуті з-під верхньої губи, гнізда пиляків розведені. Приймочка двороздільна, з майже однаковими лопатями. Горішки б.-м. видовжені, сітчасто або впоперек зморшкуваті. — Трави або півкущики, з суцільними або трилопатевими чи трироздільними листками. Квітки сині, жовті або пурпурові, без приквітків, у дво- багатоквіткових пазушних несправжніх кільцях.

Рід налічує понад 50 видів, які поширені в Євразії, Північній і Південній Африці і в Австралії.

В Радянському Союзі відомо 14 видів цього роду. З них на території Української РСР зустрічається дев'ять видів.

Господарське значення. Види цього роду здавна вживають в народній медицині. У листках *A. reptans* L. міститься провітамін А (52γ). Цей вид, а також жовтоцвіті *A. pseudochia* Shost. і *A. chia* Schreb., що мають кровоспинні властивості, старанно вивчаються дослідниками і мають бути заведені в офіціальну фармакопею.

---

1. Квітки сині, в шести- багатоквіткових несправжніх кільцях. Листки суцільні . . . . . 2.
— Квітки яскравожовті або жовтуваті з пурпуровими смужками в дво-, рідко чотириквіткових несправжніх кільцях. Листки суцільні або трироздільні . . . . . 5.
2. Рослина звичайно з б.-м. розвиненими повзучими пагонами; прикореневі листки до основи звужені в досить довгий черешок; стебло в нижній частині голе, вище розсіяноволосисте лише по двох протилежних гранях попеременно від межувузля до межувузля . . . . . **(1). Г. повзуча — A. reptans** L.
— Рослина без повзучих пагонів, прикореневі листки короткочерешкові або сидячі, стебла до основи навкруги опушені . . . . 3.
3. Тичинки і стовпчики заховані в трубочці віночка; трубочка перекручена, через що спідня губа віночка обернена вгору . . . . . **(4). Г. східна — A. orientalis** L.

— Тичинки і стовпчик висунуті з трубочки віночка, трубочка пряма, не перекручена . . . . . 4.

4. Покривні листки трохи довші за квітки, синюваті. Тичинки далеко висунуті з-під верхньої губи віночка, з волосистими нитками . . . . . **(3). Г. женевська — A. genevensis** L.

— Покривні листки до самої верхівки суцвіття помітно перевищують квітки, верхні — червонофіолетові. Тичинки зовсім не висунуті або незначно висунуті, з голими нитками . . . . . **(2). Г. пірамідальна — A. pyramidalis** L.

5. Всі листки суцільні. Квітки жовтуваті, з пурпуровими смужками . . . . . 6.

— Стеблові листки трироздільні або глибокотрилопатеві і лише прикореневі почасти суцільні. Квітки яскравожовті . . . . 7.

6. Трубочка віночка від верхньої губи і майже до середини розрізана; зубці чашечки яйцевидно-ланцетні, тупуваті, стеблові листки великі (до 5 *см* завд.), сидячі, стебла прості, мохнато-волосисті . . . . . **(5). Г. Лаксмана — A. Laxmannii** (L.) Benth.

— Трубочка віночка цілісна, зубці чашечки ланцетні, гострі; стеблові листки дрібніші, короткочерешкові, стебла розгалужені, коротконопухнаті . . . **(6). Г. верболиста — A. salicifolia** (L.) Schreb.

7. Віночок коротший, 10—15 *мм* завд., лише в два-три рази перевищує чашечку. Горішки по всій поверхні сітчасто-зморшкуваті. Однорічна рослина . . . . . **(9). Г. ялинковидна — A. chamaepitys** (L.) Schreb.

— Віночок довший, 18—25 *мм*, у чотири-п'ять разів перевищує чашечку. Горішки лише на верхньому боці сітчасто-зморшкуваті. Багаторічні рослини . . . . . 8.

8. Стебло б.-м. рівномірно навкруги опушене густими довгими волосками. Несправжні кільця розсунуті, чашечка до 6 *мм* завд., до основи волосиста . . **(7). Г. хіоська — A. chia** (Poir.) Schreb.

— Стебло опушене лише по двох протилежних гранях поперемінно від межи вузля до межи вузля менш густими і короткими волосками. Несправжні кільця зближені, чашечка до 5 *мм* завд., при основі гола . . . **(8). Г. несправжньохіоська — A. pseudochia** Shost.

Секція **1. Bugula** Benth. Несправжні кільця багатоквіткові. Віночки квіток сині або голубі.

Підсекція **1. Genevenses** (Maxim.) Juz. Листки при основі звужені; трубочка віночка пряма, не закручена; тичинки та стовпчик висуваються з трубочки.

2375(1). A. reptans L. — **Горлянка повзуча.** Рослина з б.-м. довгими наземними улисненими, часто вкоріненими, лежачими або трохи висхідними неплідними пагонами. Квітучі стебла звичайно поодинокі, майже прямостоячі або підведені, 10—30(40) *см* завв., в нижній частині голі або майже голі, вище опушені по двох протилежних гранях, поперемінно від межи вузля до межи вузля, коротенькими волосками. Нижні листки зібрані в прикореневу розетку, оберненояйцевидні або довгасто-оберненояйцевидні, 4—12(17) *см* завд., 1—4(5) *см* завш., до основи поступово звужені в небагато коротший за пластинку черешок, з країв віддалено зарубчасто-пилчасті або майже цілокраї, стеблові листки нечисленні (дві-три пари до суцвіття), оберненояйцевидні, клиновидно звужені до основи, але без помітного черешка, багато коротші і трохи вужчі за прикореневі листки, віддалено-зарубчасті до майже цілокраїх; покривні листки еліптичні, яйцевидні, довгасто-яйцевидні або довгасто- яйцевидно-ланцетні; нижні покривні листки значно перевищують квітки, зазублені, при основі забарвлені, верхні — майже дорівнюють квіткам, цілокраї, бруднувато-синьофіолетові; всі листки по краю волосисто-війчасті, на поверхні розсіяно коротковолосисті або майже голі. Несправжні кільця 6—12-квіткові, в нижній частині суцвіття розсунуті, у верхній — зближені; чашечка 4,5—5,5 *мм* завд., зовні кучеряво-довговолосиста, з довгасто-ланцетними зубцями, які приблизно дорівнюють трубочці; віночок 10—15 *мм* завд., звичайно яскравосиній, іноді зблідлий — рожевий або білий, зовні волосистий, з довгою прямою трубочкою; спідня губа віночка 10—15 *мм* завд., верхня — дуже вкорочена, виїмчаста. Горішки яйцевидні, близько 2 *мм* завд., тонко сітчасто-зморшкуваті. 4. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 561. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 345. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 12. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 407. Письяукова во Фл. СССР, XX, 30.

Рисунки: Schlechtend., Langeth. u. Schenk, Fl. v. Deutschl., XIII, tab. 1866 (5 Aufl.).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 735.

У листяних і мішаних лісах, заростях кущів, на вологих луках і трав'янистих схилах, іноді як бур'ян на полях і городах. — Звичайно в лісових районах, Волинському і Західному Лісостепу, в Правобережному Лісостепу рідшає і зникає. Наводиться для гірських лісів Криму.

Зак. Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. Звичайно. — **П.Л.-С.** У західній частині (приблизно до лінії Гайсин — Житомир) звичайно, в східній — рідко. — Черкаська обл.: Умань (Шмальгаузен); Сміла (Тржебінський!).

Біберштейн і Стевен наводили цей вид для Криму, проте їх вказівки потребують підтвердження.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: в більшості районів, крім південного сходу; Кавказ (нетипові форми).

Загальне поширення. Більша частина Європи, Закавказзя, Мала Азія. Занесено в Північну Америку.

Примітка. Утворює гібриди з *A. genevensis* L. Мабуть, це збірний вид, належність до нього закавказьких і малоазіатських форм сумнівна. Наша форма ніби типова, середньоєвропейська.

2376 (2). A. pyramidalis L. — **Горлянка пірамідальна.** Рослина без стерильних повзучих пагонів, б.-м. волосиста. Стебло (5) 15—

25 (35) *см* завв., до початку цвітіння з вкороченими межи вузлями, густо навхрест улиснене; прикореневі листки багато більші за стеблові, оберненояйцевидні, майже сидячі, 4—11 *см* завд., 1,5—4,5 *см* завш., ледве зазублені або цілокраї; стеблові в кількості двох-трьох пар до суцвіття, сидячі, до 5 *см* завд. і 3 *см* завш.; покривні листки яйцевидні або широко-еліптичні, нижні в чотири, верхні в два рази довші за квітки, ледве зазублені або цілокраї; верхівкові звичайно червонуваті, утворюють на верхівці суцвіття чубок. Суцвіття з покривними листками має характерний вигляд пірамідки; чашечка близько 5 *мм* завд., зовні волосиста, зубці її майже дорівнюють трубочці; віночок фіолетовосиній, (7) 10—15 *мм* завд., середня лопать спідньої губи 2—3 *мм* завш. Нитки тичинок голі. Горішки яйцевидні, до 2,5 *мм* завд., виразно сітчасто-зморшкуваті, тонко опушені, темно-бурі. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 561. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 345. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk., вид. 1, 531. Письяукова во Фл. СССР, XX, 37. Косско во Фл. БССР, IV, 253.

У лісах. Рідко. Наводиться для Розточчя, є сумнівні вказівки для околиць Тернополя. Екземплярів з території Української РСР ми не бачили. Найближчі певні місцезнаходження — в околицях Мінська (Косско).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр. (?).

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Середня Європа, Південна Європа (тільки в горах). Взагалі це переважно гірська рослина з спорадичним поширенням на рівнині.

2377 (3). A. genevensis L. — **Горлянка женевська.** Рослина без повзучих пагонів, коренепаросткова. Стебла поодинокі або їх кілька, майже прямостоячі або підведені, 10—40 (60) *см* завв., досить густо мохнато-волосисті, звичайно по всіх чотирьох гранях і до самої основи. Нижні листки зібрані в прикореневу розетку, нечисленні, оберненояйцевидні або еліптичні, 5—12(16) *см* завд., 1—5 *см* завш., до основи звужені в коротенький широкий черешок, з країв, як і стеблові листки, зарубчасто-зубчасті, на час цвітіння здебільшого зів'ялі; стеблові листки в кількості однієї — трьох пар до суцвіття, сидячі, від довгасто-оберненояйцевидних або еліптичних до майже довгастих, 3—10 *см* завд., 1—3 *см* завш.; покривні листки яйцевидні, нижні багато довші за квітки, зарубчасті, верхні — не довші або майже не довші, нерідко трилопатеві, здебільшого б.-м. темносині, всі листки з країв досить густовійчасті, на поверхні з обох боків розсіяноволосисті. Несправжні кільця 4—8-квіткові, нижні (2—3) відсунуті, верхні — щільно зближені в густе колосовидне суцвіття; чашечка 5—7 *мм* завд., зовні волосиста, з трохи довшими за трубочку зубцями; віночок 12—20 *мм* завд., темноголубий, іноді рожевий або білий, спідня губа його досягає 11—17 *мм* завд., з широкою (4—8 *мм*) виїмчастою

середньою лопаттю. Нитки тичинок волосисті. Горішки еліпсоїдальні, близько 2 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті. ♃. Цв. IV—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 561. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 345. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 14. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 407. Письяукова во Фл. СССР, XX, 32.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1234. Schlechtend., Langeth. u. Schenk., Fl. v. Deutschl., XVIII, tab. 1867 (5 Aufl.).

На узліссях і галявинах листяних або мішаних лісів, між чагарниками, на сухих луках і степових схилах; зустрічається як бур'ян на полях і біля шляхів. По всій Української РСР звичайно, рідше в Злаковому Степу.

Зак. Л., К.Л. (у нижній гірській смузі), **Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** У північній частині району нерідко, в південній — зникає. — Одеса (Шестерикова!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Федосєєв, Крижевський, Опперман!). — **Л.З.С.** У північній частині нерідко, на півдні рідшає і зникає. — Херсонська обл.: Каховка (Серединський). — **К. С.** Кримська обл.: Приморський рн, Петрівське — Марфівка (Вульф). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Либенські Дубки в 9 *км* на північний схід від Сімферополя (Хорват), Сімферополь (Зеленецький). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла (Чернова), Кокоз-яйла — Ялта (Зеленецький), Кікеиеїз-яйла — Кокоз (Зеленецький); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, між Малою та Великою Чучеллю (Поплавська), Читир-даг (Зеленецький, Вульф), Демерджі-гора (Вульф), Демерджі-яйла (Вульф), Карабі-яйла (Вульф), г. Тирке (Вульф), долина Ускут—Генеральське (Васильєв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Середня Європа від Південної Швеції на півночі до північної частини Балканського півострова та Середньої Італії на півдні, Східна Європа (вказані райони Європейської частини СРСР), Закавказзя, Мала Азія, Іран.

Примітка. Гібридизує з *A. reptans* L., у зв'язку з чим на контакті між обома видами утворюються різноманітні проміжні форми. Вид, напевно, збірний, але ще не вивчений критично. Наша рівнинна форма є ніби типовою.

Підсекція **2. Orientales** (Maxim.) Juz. Трубочка віночка перекручена; тичинки і стовпчик з неї висуваються.

2378 (4). A. orientalis L. — **Горлянка східна.** Рослина з повзучим, косим кореневищем. Стебла прямостоячі, 7—20 (30) *см* завв., прості, разом з листками мохнато-шерстисті; прикореневі листки, що зберігаються під час цвітіння, еліптичні або яйцевидні, 2,5—4,5 *см* завд., 10—20 *мм* завш., до основи звужені в короткий черешок, з країв зарубчасто-зубчасті, на верхівці іноді тринадрізні; стеблові листки покривні, широко-еліптичні до оберненояйцевидних, 1—2 *см*

завд. і трохи менше завширшки, звичайно сидячі, стеблообгортні, великозубчасті або три- п'ятинадрізні, здебільшого трохи перевищують квітки, на кінці суцвіття часто фіолетові. Несправжні кільця багатоквіткові, в нижній частині суцвіття звичайно трохи розсунуті, вгорі скупчені; квітки майже сидячі; чашечка 5—6 *мм* завд., мохнатошерстиста, з ланцетно-шиловидними зубцями, які більш як удвоє перевищують її трубочку; віночок 13—16 (18) *мм* завд., з білою трохи висунутою з чашечки трубочкою та голубим відгином, зовні мохнато-волосистим; трубочка перекручена так, що нижня губа переміщена нагору, а спідня — вниз; верхня губа дволопатева, з великими яйцевидними лопатями, спідня — з невеличкою, спереду мілковиїмчастою середньою лопаттю і присунутими до неї бічними лопатями. Горішки кулясто-яйцевидні, близько 2 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті, трохи опушені. ♃. Цв. IV—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 561. M.B., Fl. taur.-cauc., II, 32. Benth. in DC. Prodrom., XII, 596. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 344. Н. Попов у Матер. фл. Кавк., IV, 3, 30. Письяукова во Фл. СССР, XX, 38.

На кам'янистих гірських схилах. — У гірській частині Криму.

К.С. Кримська обл.: Ленінський рн, Королева (Чернова, Новосельцева і Крилова!); Приморський рн, Партизани (Вульф), Керч—Старий Карантин (Вульф), Золотий Курган біля Керчі (Вульф). — **Кр. З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі!), г. Тете-оба (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Васильєв), Ливенські Дубки в 9 *км* на північний схід від Сімферополя (Хорват). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла (Чернова); Ялтинський рн, г. Ай-Петрі (Попов, Доброчаєва, Барбарич!, Білик!), Ай-Петрінська яйла (Чернова), Васильївська яйла (Чернова), Нікітська яйла (Чернова), Гурзуфська яйла (Чернова), Кокоз-яйла — Ялта (Зеленецький); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф); Алуштинський рн, Карабі-яйла (Вульф), Бабуган-яйла (Котов!), Роман-Кош (Котов!), г. М. Чучель (Котов!), Демерджі-яйла (Вульф), Демерджі-гора (Вульф), г. Тирке (Вульф), Чатир-даг (Зеленецький, Поплавська); Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Ширіна). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Зеленецький, Пачоський!), Оползневе (Пачоський!); Алуштинський рн, Алушта (Попов, Доброчаєва, Барбарич!), Солнечногорське (Васильєв); Судацький рн, Судак (Васильєв), Кара-даг (Сарандінакі), Лобовий хребет (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середземномор'я, Мала Азія, Кавказ, Передня Азія.

Секція **2. Chamaepitys** Benth. Несправжні кільця дво-, рідко чотириквіткові. Віночок жовтий або жовтуватий з пурпуровими смужками або пурпуровий з вкороченою верхньою губою.

Підсекція **1. Phleoboanthe** (Boiss.) Briq. p. p. (quoad typ.), emend. Pissjauk. Трубочка віночка від верхньої губи і майже до середини розрізана й розкрита; віночок світложовтий з пурпуровими жилками. Листки суцільні.

2379 (5). A. Laxmannii (L.) Benth. — **Горлянка Лаксмана.** Рослина з потовщеним галузистим кореневищем, яке випускає численні квітконосні стебла та вертикальні стерильні пагони. Квітконосні стебла прямостоячі або висхідні, 20—50 *см* завв., прості, іноді розгалужені, шерстисто-мохнаті до майже білоповстистих, густо улисненні; листки сидячі, довгасто-еліптичні або ланцетні, 4,5—8 *см* завд., 1—2,5 (3,2) *см* завш., цілокраї, рідше зазублені, верхні та покривні листки при основі стеблообгортні, останні довгасто-яйцевидні, чималі, 2,5—4 (5,5) *см* завд., 1—2 (2,5) *см* завш., всі помітно перевищують квітки; листки стерильних пагонів до 9 *см* завд., довгасто-обернено-яйцевидні, до основи черешковидно звужені, біля верхівки з країв зазублені; всі листки з обох боків шерстисто-мохнаті. Несправжні кільця двоквіткові, розсунуті, утворюють видовжене суцвіття; чашечка 11—12 *мм* завд., з неоднаковими яйцевидно-довгастоланцетними, тупуватими зубцями, трохи довшими за трубочку, зовні і всередині мохнато-волосиста; віночок до 25 *мм* завд., зеленуватосвітложовтий з пурпуровими жилками, зовні довговолосистий, верхня губа його вздовж розсічена, спідня — з широкою, нирковидною середньою лопаттю. Горішки довгасті, 3,5—4 *мм* завд. і до 2 *мм* завш., жовтуватобурі, на спинці опуклі, сітчасто-зморшкуваті, на верхівці закруглені, донизу трохи звужені. ♃. Цв. V—VI.

Benth., Lab. (1835) 697; in DC., Prodrom., XII, 599. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 346. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 407. Письяукова во Фл. СССР, XX, 29.

— *Phelobanthe Laxmanni* Tausch in Flora, I (1828) 323.

Рисунки: Waldst. et Kit., Icon. pl. rar. Hung., I, tab. 69. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1236.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 170, 225, Fl. Hung. exsicc., № 872.

На степових схилах і в степових чагарниках по узліссях, на кам'янистих, особливо крейдяних і вапнякових відслоненнях. — У лісостепових рівнинних і більш північних степових районах, не часто, а також у передгірній частині Криму.

З.Л.-С. Хмельницька обл., Сатанів (Котов!). — Чернівецька обл.: Хотинський рн, Рашків (Пачоський!). — Одеська обл.: Краснооктянський рн, Флора — Коси Котовського рну; Котовський рн, Любомирка (Пачоський!); Кодима (Пачоський!), Котовськ (Пачоський!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлавський рн, Вовчок (Білозір!); Бершадський рн, Бершадське л-во, Вовчанська дача (Янківський!). — Черкаська обл.: Бабанський рн, Коржовий Кут (Лазаренко!). — Київська обл.: Миронівка (Монтрезор!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, Сороківка, Рогань, околиці Харкова; Грищенківська цілина (Котов!); Нововодолазький рн, Бірки (Шидловський!). — Полтавська обл.: Градизький рн, Воїнці (Шмальгаузен!?); Лубни (Шмальгаузен, Нетубський, Краснов!). — **Д.Л.-С.** По всьому району. — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Тишківський рн, Тернівка (Васильєв!); Долинська (Пачоський!). — **Л.З.-Л.С.** По всьому району, частіше в північній і південно-східній частинах. — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Новий Буг (Пачоський). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі), гори Тете-оба (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь—Привольне (Па-

чоський!), Сімферополь (Зеленецький), Партизанське, Червоні Печери (Попов, Доброчаєва, Барбарич!), Ливенські Дубки в 9 *км* від Сімферополя (Хорват), Осьминські Дубки (Дзевановський, Хорват); Зуйський рн, Верхньо-Курганна (Дзевановський); Білогорський рн, уроч. Кара-Куш у 6 *км* від Білогорська (Хорват), долина Курбак-Кая (Сарандінакі). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, Полівська дача (Поплавська); Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Цирiна).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Середня Європа (південний схід), північна частина Балканського півострова, Мала Азія (?), вказані райони Радянського Союзу. Південно-понтичний степовий вид.

Підсекція **2. Pseudophlaboanthe** Pissjauk. Трубка віночка закрита, верхня губа його широко- і дрібнодволопатева; віночок жовтий з пурпуровими смужками або пурпуровий. Листки суцільні.

2380 (6). A. salicifolia (L.) Schreb. — **Горлянка верболиста.** Рослина з потовщеним коротким кореневищем. Стебла б.-м. численні, висхідні, 13—25 *см* завв., до 2 *мм* у діаметрі, викривлені або полеглі, прості або з нечисленними короткими стерильними гілками при основі, негусто мохнато-шерстисті; стеблові листки (крім зменшених низових) еліптичні, 1,5—5 *см* завд., 8—18 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, з дуже коротким, невиразним черешком або майже сидячі, на верхівці коротко і тупувато загострені, цілокраї або з однією — чотирма зазублинками вище середини, зверху розсіяно коротковолосисті, темнозелені, зісподу з густішим і довшим опушенням, світліші, замолоду сіруваті; листки на стерильних пазушних пагонах дрібніші, іноді довгасто-оберненояйцевидні. Кільця 2 (3)-квіткові, розміщені в розсунутих на 1—4 *см* одна від одної пазухах середніх стеблових листків; квітконіжки короткі і потовщені, близько 2 *мм* завд. під час цвітіння; чашечка (5) 7—40 *мм* завд., мохнато-шерстиста, з довгасто-ланцетними тупуватими зубцями, з яких нижні (2,5) 3,5—5 *мм* завд., а верхній більш як удвоє дрібніший проти них; віночок (15) 17—22 *мм* завд., світложовтий з пурпуровими смужками, більш помітними при основі спідньої губи, зовні шерстисто опушений; верхня губа його з двома дуговидно окресленими дуже короткими лопатями, спідня — з довгасто-ланцетними, 3,5—4 *мм* завд. і 1,2—1,3 *мм* завш., боковими лопатями та видовженою до 7—10 *мм*, вгорі розширеною до 4,5—5 *мм* і глибокодвороздільною на округлі частки середньою лопаттю; трубочка віночка на верхівці дзвониковидно-розширена. Нитки тичинок, пиляки і стовпчик волосисті. Горішки довгасті, 3—4 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті. ♃. Цв. V—VII.

Schreb., Pl. vert. unilab. (1774) 26; M. B., Fl. taur.-cauc., II, 34; III, 388. Письякова во Фл. СССР, XX, 26.

— *A. oblongata* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 346 p. p. (quoad pl. taur.), non M. B. — *Teucrium salicifolium* L., Mantissa (1767) 80.

На степових схилах. — Тільки в Криму, рідко.

Т.С. Кримська обл.: Чорноморський рн, Тарханкут (Чернова!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Плодове (Попов, Барбарич і Доброчаєва!). — Наводиться для **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: околиці Сімферополя (Зеленецький). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алушта (Попов, Барбарич, Доброчаєва!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Мала Азія, Турецька Вірменія, Курдистан.

Примітка. Тотожність нашої рослини цьому передньоазіатському виду потребує підтвердження. Більш імовірно, що кримська раса відрізняється від нього не тільки ареалом, а й морфологічними ознаками.

Підсекція **3. Ivae** Briq. Листки лопатеві, розсічені або трироздільні. Верхня губа віночка з ледве наміченими лопатями; віночок жовтий.

2381(7). A. chia (Poir.) Schreb. — **Горлянка хіоська.** Півкущі 8—20 *см* завв.; квітконосні (однорічні) стебла висхідні, нерідко галузисті, досить густо й рівномірно опушені навкруги довгими і короткими білими волосками. Листки б.-м. глибоко розсічені або роздільні на три частки, 15—42 *мм* завд., частки 1,5—4 *мм* завш., з обох боків досить густо опушені; покривні листки звичайно коротші за квітки. Несправжні кільця двоквіткові; чашечка до 6 *мм* завд., зовні довговолосиста, всередині майже гола, з гостро-трикутними зубцями, не коротшими від трубочки; віночок 18—22 *мм* завд., жовтий, з блідішою трубочкою і лілуватобуруватими жилками, зовні волосистий, трубочка всередині з суцільним кільцем волосків. Горішки довгасті, 2,8—3 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., на верхівці сітчасто-зморшкуваті. ♃. Цв. V—VIII.

Schreb., Pl. vert. unilab. (1774) 25. Benth. in DC, Prodrom., XII, 601. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 346 p.p. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 407. Письякова во Фл. СССР, XX, 20.

— *Teucrium Chium* Poir., Dict. Suppl., 2 (1812) 272.

На приморських пісках. У Степу рідко.

П.З.С. Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Опперман!); Жовтневий рн, Свято-Троїцьке (!). — Одеська обл.: Одеса (Васильєв!). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бирючий на Азовському морі (Котов!, Чича, Клоков!!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Міжводне (М. Попов, Доброчаєва, Барбарич). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Мисове (Чернова, Крилова і Новосельцева!); Приморський рн, Огоньок (Чернова, Крилова і Новосельцева!), Керч (Пачоський!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Кіровське (Чернова, Крилова і Новосельцева!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Пачоський!); Балаклавський рн, Чорноріччя (Барбарич, Доброчаєва!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (?), Причорн., Крим.

Загальне поширення. Східне Середземномор'я.

Примітка. В. В. Письяукова наводить цей вид також для Передкавказзя (Моздок) і Західного Закавказзя, що потребує перевірки.

2382(8). A. pseudochia Shost. — **Горлянка несправжньохіоська.** Півкущик (4)8—30(40) *см* завв.; стебла майже від основи розгалужені, негусто опушені по двох протилежних гранях, поперемінно від меживузля до меживузля. Листки від суцільних до трироздільних, 14—65 *мм* завд., частки 1,5—3 *мм* завш., зверху та по краю розсіяно довговолосисті; нижні листки лінійно-лопатковидні або трилопатеві, середні та верхні майже від основи трироздільні, з лінійно-ланцетними або лінійними вузенькими частками. Несправжні кільця зближені на верхівці гілок, часто коротші від своїх покривних листків; чашечка 4,5—5 *мм* завд., у нижній половині гола, з трикутно-ланцетними зубцями, трохи коротшими за трубочку; віночок 16—20 *мм* завд., жовтий, з лілуватими жилками, зовні опушений, всередині трубочки з перерваним волосистим кільцем. Горішки довгасті, близько 2,5 *мм* завд., у нижній частині впоперек зморшкуваті, у верхній — сітчасто-зморшкуваті. 4. Цв. V—X.

Shost. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 9 (1940) 147. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 407. Письяукова во Фл. СССР, XX, 21.

— *A. chia* auct. mult. florae ucr. et ross., non Schreb.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 126 (sub.: *A. chia* Schreb.).

На кам'янистих степових схилах і відслоненнях гірських порід, які містять у собі кальцій, — на вапняках, крейді, мергелі, гіпсі, а також на виходах сланців і на глинистих урвищах, рідше на пісках, нерідко як бур'ян на полях і вздовж шляхів. — У південній частині Лісостепу і в Степу досить звичайно, а також у більшості районів Криму.

З.Л.-С. Більш-менш звичайно. — **П.Л.-С.** У південній частині звичайно, в північній — рідко або відсутня.

— Черкаська обл.: Бабанський рн, Коржовий Кут (Лазаренко!), Бабанка (Лазаренко!); Катеринопіль (Кравченко!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград, околиці (Пачоський, Окснер!); Ново-Архангельський рн, Кальниболота (Підоплічко!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Ілліčевський!). — Харківська обл.: Харків, Журавлівка (Котов!, Лаврєнко!). В південно-східній частині району звичайно. — **Д.Л.-С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** У північній частині району звичайно, в південній — нечасто, як бур'ян. — **П.С.** Херсонська обл.: Чаплинський рн, Строганівка і Ново-Володимирівка (Левіна!). — Кримська обл.: Джанкойський рн, радгосп «8 березня», Отари (Чернова, Новосельцева і Крилова!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Широке (Чернова і Крилова!), Красногорка (Чернова і Крилова), радгосп «Семисотка» (Чернова і Крилова!). — **Т. С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Тарханкут (Чернова). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Жовтневий рн, Жовтневе (М. Попов, Доброчаєва). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Клоков!!).

До цього виду належить, мабуть, і більшість вказівок щодо *A. chia* Schreb. для Криму. Ми їх не наводимо, бо певна частина їх і справді належить до останнього виду.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (південний схід), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Поширення поза межами СРСР майже не з'ясоване. Зустрічається в Малій Азії, на півночі Балканського півострова.

2383(9). A. chamaepitys (L.) Schreb. — **Горлянка ялинкова.** Звичайно однорічна, рідко дворічна, негустоволосиста і коротко-пухната рослина. Стебла прямостоячі або при основі висхідні, звичайно 10—15 *см* завв., прості, здебільшого розгалужені; листки 10—30 *мм* завд., найнижчі — довгочерешкові, довгасто-еліптичні, цілокраї або надрізні, середні й верхні трирозсічені або роздільні з лінійно-ланцетними або вузько-лінійними частками 1—1,5 *мм* завш.; приквіткові листки 10—15 *мм* завд., перевищують квітки. Несправжні кільця одно- двоквіткові; чашечка трубчасто-дзвониковидна, ± 4 *мм* завд., досить густоволосиста і залозиста, з трикутно-ланцетними, трохи коротшими за трубочку зубцями, з яких верхні трохи більші за нижні; віночок приблизно втроє довший за чашечку, жовтий, з чотирилопатевою нижньою губою. Горішки довгасті, ± 3 *мм* завд., до 1,5 *мм* завш., на спинці сітчасто-зморшкуваті. ☉, ☉. Цв. V—IX.

Schreb., Pl. vert. unilab. (1774) 24., Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 346. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 407. Письяукова во Фл. СССР, XX, 25.

— *Teucrium chamaepitys* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 562.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1235, fig. II, 2. Н. Попов в Труд. Бот. сада Юрьевск. унив., XIV, 24 (плоди).

На полях як бур'ян. Дуже рідко в південно-західній частині республіки. Є літературні вказівки для Криму — околиці Феодосії, Кара-даг (Сарандінакі).

Пр.Л. Рідко. Екземплярів ми не бачили. — **В.Л.-С.** Ми бачили один екземпляр з стикеткою: «Підлужжя (Podludzie) Волинської губ., Володимиро-Волинського пов., на полях, V, 1887 р., зібрав І. Пачоський». Підлужжя в межах сучасної Волинської області ми не виявили. Однойменні пункти є в Ровенській області, досить далеко від меж колишнього Володимиро-Волинського повіту.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. (зрідка на південному заході).

Загальне поширення. Середня Європа.

Рід 713. Самосил — Teucrium L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 565.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна або дзвониковидна з 10 жилками і 5 однаковими або помітно неоднаковими зубцями, в останньому випадку три верхні зубці нерівні (середній більший за бокові) і відрізняються від двох нижніх. Віночок опадний, здається зовсім одногубим, бо частки верхньої губи зростаються з спідньою, трилопатевою, утворюючи на ній ніби додаткові верхні лопаті; кінцева частка спідньої губи велика, округла або видовжена, бокові порів-

няно дрібні, довгасті. Тичинки в кількості чотирьох, далеко висунуті з-під верхньої губи. Приймочка двороздільна, з трохи нерівними шиловидними лопатями. Горішки з косою основою, зморшкуваті або майже гладенькі. — Півкущики, в теплих країнах іноді кущі, рідше трав'янисті багаторічники або однорічники.

Досить поліморфний рід, налічує понад 100 видів, які поширені майже по всій земній кулі, але найбільш багато представлені в Середземномор'ї. Поділяється на 10 добре розмежованих секцій. Для Радянського Союзу «Флора СССР» наводить 5 секцій і 21 вид. З них на території Української РСР зустрічаються три секції і 13 видів.

T. montanum L. помилково наводили для Криму різні автори (замість *T. jailae* Juz.). Вказівка *T. canum* Fisch. et Mey для г. Роман-Кош (Поплавська) не підтверджується.

---

1. Однорічна рослина з пірчасто-роздільними листками і залозистим опушенням . . . . . **(3). С. пірчастий — T. botrys** L.
— Багаторічні трав'янисті рослини або півкущі, з суцільними листками і незалозистим опушенням . . . . . 2.
2. Спільне суцвіття гроновидне, видовжене; квітки пурпурові . . 3.
— Спільне суцвіття головчасте, вкорочене; квітки білуватожовтуваті . . . . . 10.
3. Багаторічні трав'янисті рослини (пахнуть часником). Нижні стеблові листки сидячі; покривні багато перевищують квітки; чашечка 2,5—4 *мм* завд., віночок 6—10 *мм* завд. . . . . 4.
— Півкущики з повзучими здерев'янілими стовбурчиками. Нижні стеблові листки черешкові; покривні трохи перевищують квітки або вгорі коротші за них, чашечка не коротше 5 *мм*, віночок 11—16 *мм* завд. . . . . 5.
4. Довжина листків у два-три рази перевищує їх ширину, коротковолосисті, з несерцевидною або невиразносерцевидною основою та гострувато зубцями по краю **(1). С. часниковий — T. scordium** L.
— Довжина листків не більш як удвоє перевищує їх ширину, шерстисто-повстисті, з виразносерцевидною основою і тупими зарубками по краю . . . **(2). С. скордійовидний — T. scordioides** Schreb.
5. Стеблові листки, як і вся рослина, негусто опушені, зверху розсіяноволосисті або розсіяноопушені, ніколи не бувають бархатистими, часто великі (до 4—5 *см* завд.); всі покривні листки помітно зазублені. Зубці чашечки трикутні, ширина їх майже вдвоє перевищує довжину . . **(4). С. гайовий — T. chamaedrys** L.
— Стеблові листки, як і вся рослина, б.-м. густо опушені, зісподу бархатисті або майже білуваті від суцільного опушення, звичайно невеликі (до 3 *см* завд.), рідко більші; верхні покривні листки часто цілокраї або майже цілокраї (з дрібними малопомітними зубцями на верхівці). Зубці чашечки ланцетні, довжина їх у два-три рази перевищує ширину . . . . . 6.

6. Стеблові листки особливо густо опушені, зверху сіруваті, зісподу часто білуваті або принаймні сірі. Суцвіття в більшій частині переривчасте; зубці чашечки по краю без стебельчастих залозок . . . . . **(9). С. кримський — T. krymense** Juz.
— Стеблові листки менш густо опушені, зверху зеленуваті (спід опушення), зісподу сіруваті. Суцвіття в більшій частині (крім основи) звичайно не переривчасте; зубці чашечки по краю з численними стебельчастими залозками (між волосками) . . . . 7.
7. Квітконосні стебла 15—45 *см* завв., дуже викривлені; середні стеблові листки 15—45 *мм* завд., 7—24 *мм* завш.; суцвіття багато коротше за половину стебла, рідкувате, переривчасте; всі покривні листки помітно перевищують квітки або пуп'янки. Чашечка під час цвітіння досягає 7—9 *мм* завд., з зубцями 2—4 *мм* завд. . . . . **(6). С. бучинний — T. fagetorum** Klok.
— Квітконосні стебла 5—35 *см* завв., майже прямі; середні стеблові листки до 20—32 *мм* завд. і 13—16 *мм* завш.; суцвіття часто лише трохи коротше за половину стебла, іноді довше; верхні покривні листки коротші за чашечку квіток. Чашечка 5—7,5 *мм* завд., з зубцями 1,5—3 *мм* завд. . . . . 8.
8. Зубці середніх стеблових листків надрізають половину пластинки завжди помітно менш як до середини; суцвіття до 17 *см* завд., нерідко трохи довше за половину стебла. Віночок блідорожевопурпуровий; чашечка звичайно зеленувата, рідше бруднопурпурова . . . . . **(7). С. Фішера — T. Fischeri** Juz.
— Зубці середніх стеблових листків часто надрізають половину пластинки більш як до середини; суцвіття до 10—12 *см* завд., звичайно помітно коротше за половину стебла. Віночок яскравопурпуровий; чашечка звичайно брудно-темнопурпурова (як і верхні покривні листки) . . . . . 9.
9. Середні стеблові листки в кількості 3—6 пар (до суцвіття), здебільшого яйцевидні, 7—16 *мм* завш.; зубці чашечки широколанцетні, 1,5—1,7 *мм* завш. (при основі); віночок 14—16 *мм* завд.; тичинкові нитки у вільній частині голі . . . . . **(8). С. чепурний — T. pulchrius** Juz.
— Середні стеблові листки в кількості 6—8 пар (до суцвіття), здебільшого довгасто-яйцевидні, 3—13 *мм* завш.; зубці чашечки вузько-ланцетні, 0,8—1 *мм* завш. (при основі); віночок близько 12 *мм* завд.; тичинкові нитки у вільній частині трохи залозисті . . . . . **(5). С. Стевенів — T. Stevenianum** Klok.
10. Листки зарубчасто-пилчасті; головки зібрані в складне щитковидне суцвіття; квітки дрібні, 5—8 *мм* завд. . . . . **(10). С. повстистий — T. polium** L.
— Листки цілокраї; головки на кінцях стебел поодинокі; квітки більші, 11—16 *мм* завд. . . . . 11.
11. Квітконосні стебла відлегло мохнато-волосисті . . . . . **(11). С. угорський — T. pannonicum** Kern.

— Квітконосні стебла притиснуто-повстисті . . . . . 12.

12. Листки зверху повстисті, сіруватозеленуваті; чашечка зовні досить густоповстиста; зубці її по краю без помітних війок . . . . . **(13). С. яйли — T. jailae** Juz.

— Листки зверху рідкувато коротковолосисті, темнозелені; чашечка зовні притиснуто- і коротковолосиста; зубці її по краю помітно війчасті . . . **(12). С. передгірний — T. praemontanum** Klok.

Секція **1. Scordium** Benth. Однорічні або багаторічні трав'янисті рослини. Несправжні кільця 2—6-квіткові, пазушні, розсунуті. Квітки блідопурпурові або білі. Чашечка при основі коса, горбочкувата, з майже однаковими зубцями.

2384 (1). T. scordium L. — **Самосил часниковий.** Вся рослина пахне часником. Кореневище повзуче. Стебла підведені, (10) 25—50 (65) *см* завв., прості або здебільшого пірамідально розгалужені, вкриті б.-м. густо і рівномірно відлеглими довгими волосками та стебельчастими залозками, лише при основі здебільшого голі або майже голі; іноді стебла на всьому протязі сірувато-шерстисті. Листки сидячі або з дуже коротеньким черешком, довгасто-еліптичні, 1—6 (8) *см* завд., 0,3—2 *см* завш., з короткоклиновидною основою і зубчастими або зарубчастими краями, на поверхні з обох боків притиснуто-коротковолосисті, іноді відлегло сірувато-шерстисті, приквіткові листки довші за квітки. Несправжні кільця чотири-, іноді шестиквіткові, пазушні, б.-м. розсунуті, квітконіжки майже дорівнюють чашечці; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3—4 *мм* завд., зовні опушена, всередині з кільцем довгих волосків під зубцями; зубці трикутно-ланцетні, трохи або майже вдвоє коротші від трубочки; віночок (6) 8—10 *мм* завд., світлокарміновочервоний, трубочка його трохи вигнута наперед, ± 4 *мм* завд. Горішки еліпсоїдальні, до 1 *мм* завд. і 0,6 *мм* завш., темнобурі, сітчасто-зморшкуваті. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 565. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 347. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 408. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 46.

Рисунки: Schlechtend., Langeth. u. Schenk., Fl. v. Deutschl., tab. 1875 (5 Aufl.). Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 38, fig. II, 2—4.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 627. Pl. Polon., № 226.

На заплавних, нерідко солончакуватих луках, по берегах річок і боліт, на солончакувато-лучних місцях у приморській смузі. — Переважно в лісостепових і степових районах, частіше на Лівобережжі; для Криму не наводиться.

П.П. Київська обл.: Київ (Васильєв-Яковлев!). — **Л.П.** Нерідко. — **В.Л.-С.** Є екземпляри з загальною етикеткою: Волинь (Бессер!). — **З.Л.-С.** Рідко в більш східній частині (Балковський). — **П.Л.-С.** У східній частині району нерідко. — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Луганська обл.: Лисичанськ (Підопліч-ка!). — Сталінська обл.: Слов'янськ (!!), Райгородок (Лавренко!), Богородичне (Ширяєв!). — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Більш-менш звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Аралo-Касп.

Загальне поширення. Європа.

Примітка. С. В. Юзепчук (цит. місце) зазначає, що цей вид не дуже виразно відмежований від *T. scordioides* Schreb. — через наявність несправжньо-перехідних форм, викликану явищем «заходження ознак» на периферії ареалу. За одну з таких перехідних форм С. В. Юзепчук схильний вважати й описану з Нижнього Дніпра «різновидність» *T. scordium* var. *borysthenicum* Shost. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 9 (1940) 148. Поза тим С. В. Юзепчук звертає увагу на нетиповість південно-східних популяцій, віднесених до цього виду, припускаючи, що вони, можливо, належать до окремої географічної раси *T. arenarium* S. G. Gmel., Reise, I (1770) 149, tab. XXVI.

2385 (2). T. scordioides Schreb. — **Самосил скордійовидний.** Кореневище повзуче. Стебла майже прямостоячі, 10—60 *см* завв., розгалужені, шерстисто або майже повстисто опушені густими м'якими волосками, рясно улиснені; листки яйцевидні або еліптичні, 0,5—5 *см* завд., 0,3—2,7 *см* завш., звичайно довжина їх не більш як удвоє перевищує ширину, сидячі, з стеблообгортною, округлою чи серцевидною основою, тупі або тупуваті, з країв зарубчасті, на поверхні з обох боків повстисто-мохнаті. Спільне суцвіття видовженогроновидне, вузьке; несправжні кільця дво- чотириквіткові, не більш як удвоє коротші від покривних листків; квітконіжки трохи довші від чашечки; чашечка косо-дзвониковидна, при основі з горбочком, мохнато-повстиста; зубці її ланцетні, вдвоє коротші за трубочку, віночок 5—8 *мм* завд. (з губою), пурпуровий. Горішки близько 1 *мм* завд., бурі. ♃. Цв. VII—IX.

Schreb., Fl. vert unilab. (1774) 37. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 347. Н. Попов в Мат. фл. Кавк., IV, 3, 60. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 30.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 38, fig. III.

На вологих луках і берегах річок. — У південній частині Криму, розсіяно.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: окол. Сімферополя (Біберштейн, Зеленецький, Шмальгаузен!, !!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: окол. Севастополя (Липський!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, в горах над Ялтою (Станков). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад, дико (!!), Лівадія (Зеленецький).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Крим; Кавказ: усі райони; Серед. Азія: Прибалх., Гір.-Туркм., Сир-Дар., Пам.-Алт., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський півострів, Мала Азія, Кавказ, Середня Азія.

2386 (3). T. botrys L. — **Самосил пірчастий.** Однорічна або дворічна (за деякими авторами, багаторічна) рослина, опушена відлеглими залозистими і коротшими за них простими волосками. Стебла

звичайно підведені, 10—30 (40) *см* завв.; листки трійчасто-розсічені, в обрисі трикутно-яйцевидні; стеблові 1,5—2 *см* завд., з лінійними або лопатковидними лопатями. Несправжні кільця дво- шестиквіткові, б.-м. розсунуті, квітконіжки 3—7 *мм* завд., чашечка майже трубчаста, 7—9 *мм* завд., з гостро-трикутними або трикутно-ланцетними зубцями; віночок 12—16 *мм* завд., блідопурпуровий з червоними плямами на губі. Горішки майже кулясті, 1,5—2 *мм* завд., зморшкуваті. ☉, ☉☉, рідко ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 786. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk., вид. 1, 532. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 408. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 51.

На сухих схилах, вапнякових скелях, серед чагарників. Існують сумнівні вказівки для Прикарпаття. Під знаком запитання наводиться для України у Гегі (Гамс).

Пр. Л. Загальну вказівку для Прикарпаття наводить А. І. Барбарич (ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (?), наводилась для Москви (Стефан).

Загальне поширення. Південна частина Середньої Європи і майже вся Південна Європа.

Примітка. Зростання цього середземноморського виду на території Української РСР в дикому стані остаточно не підтверджене. Якщо цей вид десь і зустрічається, то, мабуть, лише як випадково занесена рослина.

Секція 2. **Chamaedrys** Benth. Півкущики або кущики. Несправжні кільця дво- чотириквіткові, зібрані в рідке гроновидне суцвіття. Квітки пурпурові. Чашечка при основі коса, здута; зубці її ланцетні, майже однакові.

За С. В. Юзепчуком, наші види належать до ряду Eu-chamaedrys Juz., за винятком *T. krymense* Juz., віднесеного до ряду Syspirensia Juz.

Розмежувати ряди і види у цій надзвичайно складній групі нелегко через наявність інтерсеріальних гібридогенних форм і міжвидового заходження ознак.

2387 (4). T. chamaedrys L. — **Самосил гайовий.** Півкущик 10—35 *см* завв.; фертильні і стерильні пагони підведені, негусто опушені в нижній частині відлеглими, а у верхній — відігнутими вниз довгими і короткими простими волосками, іноді опушення розвинене переважно на двох протилежних гранях поперемінно. Листки яйцевидні і довгасто-яйцевидні, стеблові й нижні приквіткові 10—40 (53) *мм* завд., 4—15 (22) *мм* завш., з клиновидною основою, звуженою в нижніх листків у коротенький черешок, і зубчасто-надрізними, починаючи з нижньої третини або (у верхніх листків) вище середини, краями; зубці з кожного боку пластинки в кількості трьох—восьми (верхні покривні листки з одним-двома зубцями), на поверхні зісподу сіруваті, коротковолосисті, зверху темнозелені, розсіяно коротковолосисті, в нижній частині вкриті довшими волосками, з країв у нижній частині довговійчасті. Несправжні кільця (1) 2—4 (6)-квіткові; квітконіжки 3—5 *мм* завд., відлегловолосисті; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 5—7 *мм* завд., при основі трохи здута, зовні негустоволосиста, нерідко разом із верхніми покривними листками бруднуватотемно-пурпурова, всередині гола, з волосками в зіві; зубці чашечки трикутні або трикутно-ланцетні, коротші за трубочку, на верхівці відтягнуті в коротеньке вістря; віночок 11—15 *мм* завд., рожевопурпуровий; трубочка його ± 6 *мм* завд., іноді жовтувата, бокові лопаті спідньої губи ланцетні. Горішки округло-яйцевидні, 1,5—2 *мм* завд., темнобурі, невиразно сітчасто-зморшкуваті. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 565. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 348. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 408. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 55, pro majore parte.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1493.

По узліссях листяних лісів, на степових схилах і кам'янистих відслоненнях, рідше на пісках. — Майже по всій Українській РСР досить звичайно.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Б.-м. звичайно. — **З.П.** Звичайно. — **П.П.** Київська обл.: Київ, околиці в ряді пунктів (Лоначевський!, Матюшенко!, Шмальгаузен!, Котов!). — **Л.П.** Київська обл.: Київ, околиці (Рогович!, Шмальгаузен!); Бровари (Нетубський!); кол. Остерський повіт (Селенжинський!). — **В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С.** Звичайно. — **Л.Л.-С.** Нерідко. — **Д.Л.-С.** Рідко, лише в західній частині району. — **П.З.-Л.С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** У середній і південній частинах району звичайно, в північно-східній — не росте або росте дуже рідко. — Луганська обл.: Старобільське (Ширяєв!). — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Наводиться як звичайна рослина, але, мабуть, почасти замість *T. Stevenianum* Klok.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південно-західні і південні райони.

Загальне поширення. Середня і почасти Південна Європа.

Примітка. Цей вид на півдні **Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** і в **П.С.** почасти, а в кримських районах цілком заміщається *T. Stevenianum* Klok. На Кавказі його теж заміщає південний вікарний вид (*T. caucasicum* Klok. ined.). В Західній Європі *T. chamaedrys* auct. також не однотипний, у зв'язку з чим точнішого визначення потребує й наша раса, віднесена тут до *T. chamaedrys* L. s. str., але, можливо, йому не тотожна.

2388 (5). T. Stevenianum Klok. sp. nova in Addenda, VII, 637 — **Самосил Стевенів.** Невисокий півкущик, з досить тонкими (1—2 *мм* у діаметрі), коротко-повзучими стовбурчиками, від яких відходять б.-м. численні квітконосні стебла та в меншій кількості короткі стерильні пагони. Стебла з полеглої чи косо висхідної основи підведені, 5—25 (рідко більше) *см* завв., майже прямі, прості або лише при основі суцвіття з короткими гілками, але з дуже вкороченими дрібнолистими стерильними гілочками в пазухах середніх листків, сіруваті від густого опушення з відлеглих або вниз нахилених волосків до 1,5 *мм* завд., під ним зелені, іноді брудно-пурпурові; середні стеблові листки (нижні на час цвітіння не зберігаються) в кількості шести—восьми пар, в обрисі яйцевидні або довгасто-яйцевидні до

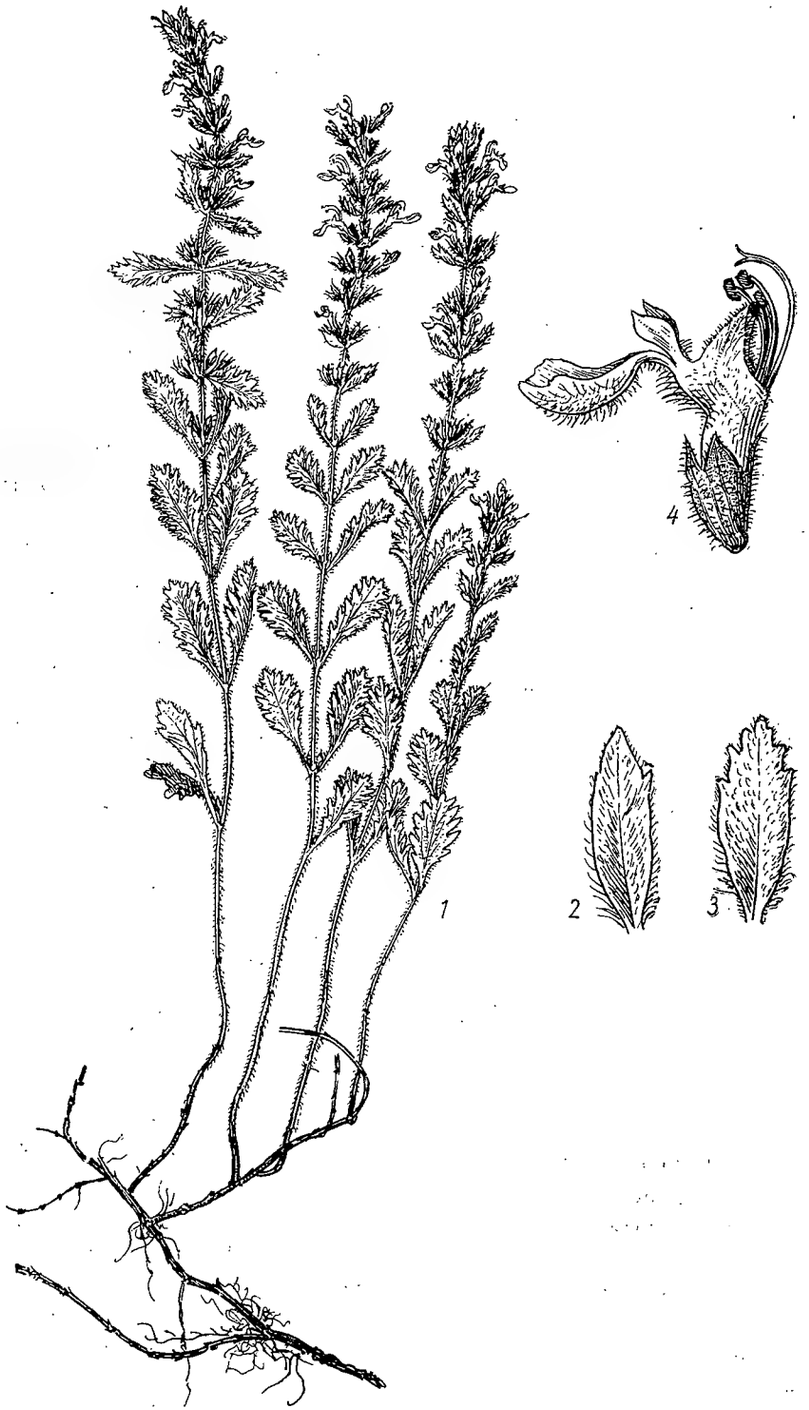

Рис. 1. Самосил Стевенів — *Teucrium Stevenianum* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — верхній приквітковий листок; *3* — нижній приквітковий листок; *4* — квітка.

довгасто-оберненояйцевидних, 8—32 *мм* завд., 3—13 *мм* завш., до основи клиновидно звужені в крилатий, невиразно відокремлений від пластинки черешок, на верхівці тупі, з країв зубчасті або здебільшого пірчасто-надрізнозубчасті; зубці в кількості чотирьох—шести пар, довгасто-яйцевидні або довгасто-ланцетні, тупі чи тупуваті, надрізають половину пластинки майже до середини або глибше середини, середні з них звичайно подвійні або потрійні; бічних жилок стільки ж, скільки головних зубців (лопатей); пластинка листка зверху темніша й менш густо опушена, ніж зісподу, де вона сірувата від опушення (коротшого, ніж на стеблі). Суцвіття 1,5—12 *см* завд. (рідко більше), коротше, іноді й трохи довше за половину стебла; нижні покривні листки трохи довші від чашечок, схожі з розміщеними нижче стебловими листками, верхні коротші й менш зазублені до цілокраїх; верхівкові (дві-три пари) покривні листки довгасто-ланцетні, 5,5—7 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., з двома малопомітними зубцями вгорі, часто зовсім не зазублені (як і приквіткові листки на квітучих гілках) і бруднопурпурові; несправжні кільця 4—8-квіткові; квітконіжки 3—4 *мм* завд., густо опушені вниз нахиленими або відігнутими волосками; чашечка 5—6,5 *мм*, при плодах до 7—7,5 *мм* завд., дзвониковидна, звичайно бруднопурпурова, досить густо опушена майже відлеглими чи вниз відігнутими недовгими волосками, з ланцетно-шиловидними зубцями 2—3 *мм* завд., 0,8—1 *мм* завш. (при основі); зубці по краю досить густовійчасті й засіяні між війками дрібними стебельчастими залозками; віночок близько 12 *мм* завд., пурпуровий, досить яскравий; нитки тичинок трохи залозисті і з поодинокими довгими волосками. Горішки округло-еліпсоїдальні до майже кулястих, 1,5—2 *мм* завд. і до 1,8 *мм* у поперечному діаметрі, бурі, невиразно сітчасто-зморшкуваті. ♃. Цв. VI—VIII.

— *Th. chamaedrys* auct. fl. taur. p. p., non L.

На степових схилах і кам'янистих відслоненнях, а також на черепашкових пісках у літоральній смузі. — На крайньому півдні Лівобережного Злаково-Лучного Степу і Злакового Степу, в кримських степах до передгір'їв, нерідко або звичайно.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, на Кальміусі, між Старо-Бешевим і Комсомольським (!), за Комсомольським (Клоков,!!); Будьоннівський рн, між Будьоннівкою і Гусельщиковим (!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Федосєєв!, Опперман!); Вознесенський рн, Білоусівка — Михайлівка (Котов!); Снігурівський рн, Єлисаветівка (Кукуш!). — Одеська обл.: Вилкове (Доброчаєва!); Одеський рн, лиман Хаджи-Бей (Щегляєв!).— Херсонська обл.: Херсонський рн, Садове (Дика!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Тендерівська коса (!); Буркутські плавні (Свистунова!). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бирючий (Котов!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, колгосп «Заповіт Ілліча» (Чернова, Новосельцева і Крилова!). — **Кр.З.С.** Немає відомостей, але, безперечно, зустрічається. — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Білогорськ (Юзепчук!), Сімферополь (Пузицин!, Гринь!, Юзепчук!, Клоков!!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Старий Крим (Юзепчук!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Заволзьк. (?), Причорн. (південь), Ниж.-Дон. (захід), Крим (до гір).

Загальне поширення. Обмежується вказаними районами. Південнопонтичний ендем.

Примітка. Цей вид, на наш погляд, стоїть ближче не до *T. chamaedrys* L., а до південнобережного *T. Fischeri* Juz. і є північним степовим вікаріантом останнього виду, так само як *T. pulchrius* Juz. є високогірним вікаріантом його ж. *T. chamaedrys* L. (чи близькі до цього середньоєвропейського виду географічні раси) ні в Криму, ні на Кавказі не зустрічаються. Кримські види треба об'єднати в окремий ряд. Кавказький *T. chamaedrys* s. l. стоїть від них трохи осторонь, відрізняючись також і від середньоєвропейських рас.

2389 (6). T. fagetorum Klok. sp. nova in Addenda, VII, 638 — **Самосил бучинний.** Досить високий півкущ з тонкими повзучими стовбурчиками, від яких відходять б.-м. численні квітконосні стебла та багато коротші за них стерильні пагони. Стебла з полеглої основи підведені, 15—45 *см* завв. чи завд., дуже викривлені, прості або вгорі з однією-двома парами розвинених квітучих гілок, з помітними вкороченими гілочками в пазухах середніх листків, сіруваті або спочатку білуваті від густого опушення з відлеглих і трохи вниз нахилених волосків до 2 *мм* завд., під ним зеленуваті або в нижній частині брудно-темнопурпурові; середні стеблові листки в кількості п'яти-шести пар, яйцевидні, частіше довгасто-яйцевидні, 15—45 *мм* завд., 7—24 *мм* завш., до основи клиновидно звужені в черешок близько 2—8 *мм* завд., на верхівці тупі, з країв, крім основи, надрізнозубчасті; зубці в кількості трьох—семи з кожного боку, яйцевидні до яйцевидно-ланцетних, тупі або тупуваті, надрізають половину пластинки помітно менш як до середини, деякі з них або майже всі подвійні чи потрійні; таким чином, з кожного боку листка є 7—17 зазублинок, бічні жилки малопомітні, їх стільки ж, скільки головних зубців; пластинка листка зверху темнозелена, досить густоволосиста, зісподу багато світліша, сірувата від шерстистого м'якого опушення з довшими волосками в нижній частині по середній жилці та по краю; низові листки округло-яйцевидні, здрібнені. Суцвіття 3—10 *см* завд., багато коротше за половину стебла, рідке або рідкувате з нечисленних (три—дев'ять), помітно розсунутих, 4—6-квіткових несправжніх кілець; приквіткові листки довгасто-еліптичні, 7—30 *мм* завд., 2,5—13 *мм* завш., перевищують квітки або пуп'янки, при основі з дуже коротким (1—2 *мм*), але відокремленим черешком, на верхівці тупуваті або помітно загострені, нижні плоскуваті, зазублені й опушені, як стеблові; середні й верхні зазублені лише вище середини з двома-трьома дрібними зубцями з кожного боку, іноді майже цілокраї (з одним малопомітним зубчиком угорі), при основі зверху досить глибоко ввігнуті і в заглибинці оголені, вище з трохи загорнутими наспід краями (човниковидні); квітконіжки в кількості трьох-чотирьох, при плодах до 6 *мм* завд., густо опушені відлеглими, довшими за

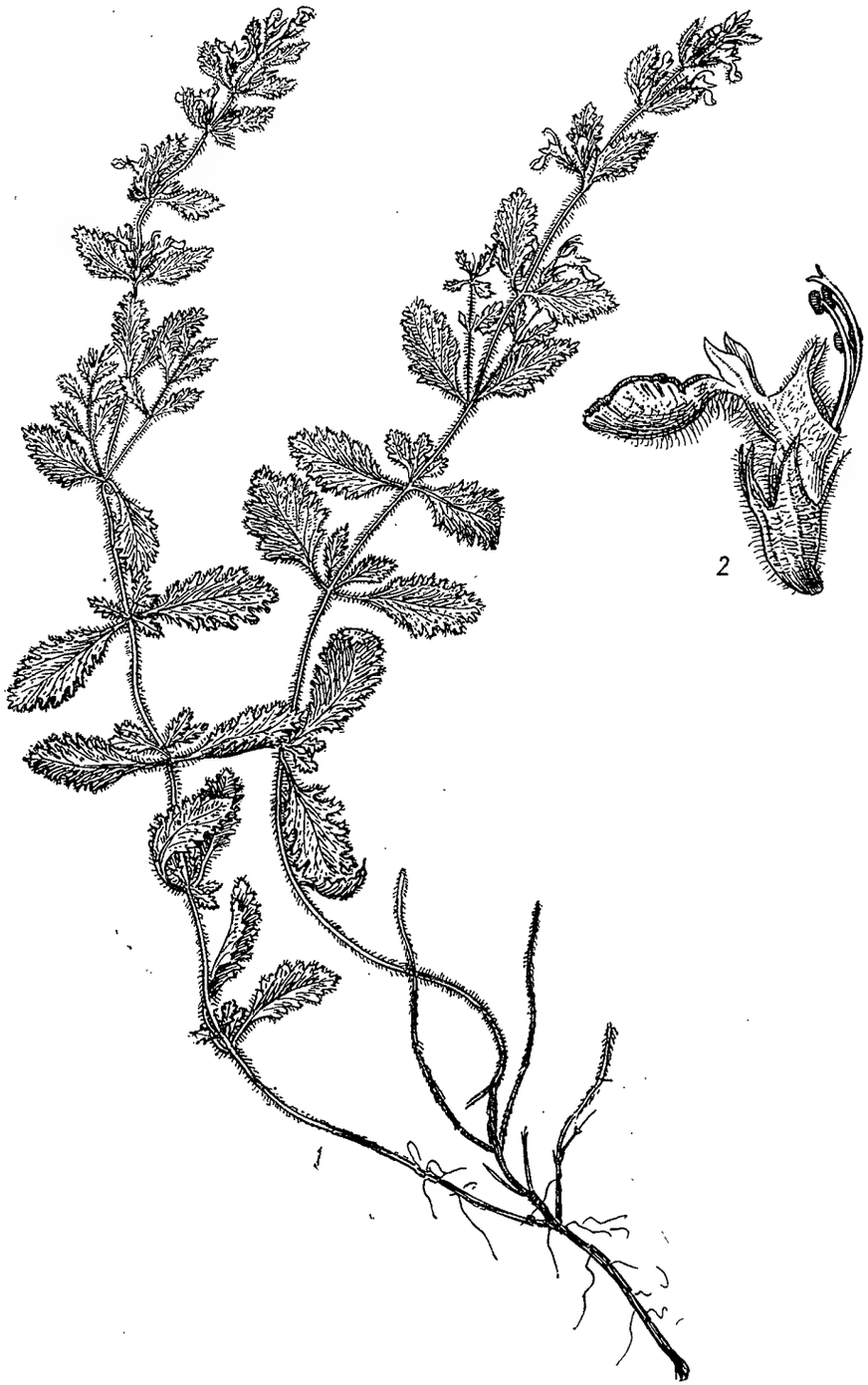

Рис. 2. Самосил бучинний — *Teucrium fagetorum* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

діаметр ніжки волосками; чашечка косо-дзвониковидна, 7—9 *мм* завд. (при квітках), зелена, іноді брудно-темнопурпурова, густо опушена короткими й довшими (знизу та на зубцях) відлеглими волосками; зубці чашечки ланцетні, 2—4 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., гострокінцеві, з країв війчасті й дрібнозалозисті; віночок близько 15—16 *мм* завд. (з губою), рожевопурпуровий, нитки тичинок ворсинчасті. Горішки не відомі. 4. Цв. VII—VIII.

— *T. chamaedrys* auct. fl. taur. p. p. — *T. Fischeri* Juz. во Фл. СССР, XX, 57, pro minima parte.

На гірських схилах. — У гірській частині Криму в лісовому поясі.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, підйом на Ай-Петрі (!!), біля Учан-су (Юзепчук!, Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).
Загальне поширення. Ендем гірського Криму.

Примітка. Цей вид зовсім не зустрічається на Південному березі, де в масовій кількості росте *T. Fischeri* Juz., немає його і на яйлах, де поширений *T. pulchrius* Juz. Він зустрічається рідше, ніж обидва ці види і, можливо, є вихідним для них. Кримські ботаніки, а також С. В. Юзепчук, давно вже звертали увагу на цю рослину, габітуально дуже відмінну від усіх інших близьких видів.

2390 (7). T. Fischeri Juz. — **Самосил Фішера.** Невисокий півкущик, з коротенькими тонкуватими (до 3 *мм* у діаметрі) стовбурчиками, від яких відходять численні квітконосні стебла та нечисленні й коротші стерильні пагони. Стебла з косо висхідної основи підведені, 10—35 *см* завв., трохи викривлені або майже прямі, прості, деякі вище середини розгалужені, з однією—трьома парами розвинених квітучих гілок, сіруваті від густого опушення з відлеглих або трохи вниз нахилених волосків 1—1,5 *мм* завд., під ним зеленуваті, іноді брудно-пурпурові; середні стеблові листки в кількості трьох—шести пар, яйцевидні або довгасто-яйцевидні до еліптичних, 10—28 *мм* завд., 3—14 *мм* завш., до основи клиновидно звужені в маловиразний черешок близько 2—8 *мм* завд., на верхівці тупі або коротко і тупувато-загострені, з країв зубчасті або надрізнозубчасті; зубці в кількості чотирьох—семи з кожного боку, косо-яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, тупі або тупувато-загострені, надрізають половину пластинки помітно менш як до середини, деякі з них подвійні чи потрійні; бічні жилки малопомітні, їх стільки ж, скільки головних зубців; пластинка листка зверху помітно темніша, ніж зісподу, і менш густо опушена, зісподу сіруватa від шерстистого м'якого опушення. Суцвіття 2—17 *см* завд., коротше, іноді трохи довше за половину стебла, звичайно густе, з б.-м. численних 2—6-квіткових несправжніх кілець; приквіткові листки (іноді крім найнижчих довгасто-яйцевидних) довгасто-еліптичні, 4,5—17 *мм* завд., 1,5—8 *мм* завш., до основи звужені в дуже короткий, але здебільшого помітний черешок, на верхівці тупуваті або тупувато-загострені; нижні перевищують чашечки, плоскуваті, зазублені й опушені, як

стеблові; середні дорівнюють чашечкам або теж перевищують їх, у нижній частині цілокраї, вище середини зазублені, плоскуваті або зверху трохи ввігнуті; верхні чи лише верхівкові коротші за чашечки, плоскуваті, лише вгорі зазублені, з одним—чотирма нерідко малопомітними зубчиками на кожному боці; квітконіжки 2—4 *мм*, при плодах до 6 *мм* завд., густо опушені короткими і довгими, вниз нахиленими або відігнутими волосками; чашечка косо-дзвониковидна, 5—7 *мм* завд., зеленувата, іноді брудно-пурпурова, густо опушена короткими й довгими відлеглими або вниз нахиленими волосками; зубці чашечки ланцетні, 1,5—2,5 *мм* завд., 0,9—1,5 *мм* завш., гострокінцеві або остюковидно загострені, з країв густодовговійчасті й дрібнозалозисті; віночок 11—12,5 *мм* завд. (з губою), блідорожевопурпуровий з яскравіше забарвленою губою; тичинки коло середини дрібноворсинчасті. Горішки коротко-еліпсоїдальні, 1,6—1,7 *мм* завд., 1,2—1,4 *мм* завш., темнобурі. 4. Цв. VI—VIII.

Juz. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 23. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 57.

На кам'янистих гірських схилах. — Тільки на Південному березі Криму та звичайно на південних схилах гір.

Г.Кр. Тільки на південних схилах. Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, Грушева Поляна (Котов!). — **Півд.Кр.** Звичайно, Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг (Юзепчук!). Ми спостерігали його від Алупки до Алушти, всюди у великій кількості.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південь); Кавказ: Зах. Закавк. (район Новоросійська).
Загальне поширення. Обмежується вказаними районами. Кримсько-новоросійський ендем.

2391 (8). T. pulchrius Juz. — **Самосил чепурний.** Низенький півкущик з б.-м. видовженими, повзучими, тонкими стовбурчиками, від яких відходять численні квітконосні стебла й нечисленні значно коротші за них стерильні, густо улиснені пагони. Стебла від основи підведені до майже прямостоячих, 6—22 *см* завв., прості, деякі з однією-двома квітучими гілками вище середини, але з помітно вкороченими, дрібнолистими гілочками в пазухах середніх листків, сіруваті від густого опушення з відлеглих волосків 1—1,5 *мм* завд., під яким брудно-темнопурпурові, рідше зеленуваті; середні стеблові листки в кількості трьох—шести пар, зближені, широко яйцевидно-трикутні, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, 15—27 *мм* завд., 7—16 *мм* завш., до основи клиновидно звужені в короткий, часто дуже невиразно виявлений черешок 1—5 *мм* завд., на верхівці тупі або тупуваті, з країв (крім основи, де цілокраї) зубчасті або надрізнозубчасті; зубці в кількості трьох—восьми з кожного боку, яйцевидні, довгасто-яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, тупі або тупуваті, надрізають половину пластинки менш або нерідко трохи більш як до середини; деякі з них (переважно середні) подвійні чи потрійні; бічні жилки

малопомітні, їх стільки ж, скільки головних зубців; пластинка листка темнозелена, зверху та зісподу майже однаково, не дуже густо опушена, з довшими волосками в нижній частині, і однаково забарвлена. Суцвіття 2,5—10 *см* завд., коротше за половину стебла, звичайно густе, з досить численних 4—6-квіткових несправжніх кілець; приквіткові листки довгасто-яйцевидні до довгасто-еліптичних, тупуваті або тупувато-загострені, 6,5—20 *мм* завд., 2,7—11 *мм* завш., нижні подібні до стеблових, значно перевищують чашечки, плоскуваті, середні дорівнюють чашечкам або трохи перевищують їх, у нижній половині цілокраї, зверху трохи або глибоко ввігнуті (в останньому разі в заглибинці оголені й витончені), бруднотемнопурпурові; верхні трохи або помітно ввігнуті, майже цілокраї, з однією-двома дрібними зазублинками; квітконіжки 2,5—5 *мм* завд., мохнато-волосисті; чашечка косо-дзвониковидна, 6—7,5 *мм* завд., бруднотемнопурпурова, мохнато-волосиста; зубці її ланцетні, 2—2,7 *мм* завд., 1,5—1,7 *мм* завш., гострокінцеві або остюковидно загострені, з країв довговійчасті й дрібнозалозисті; віночок 14—16 *мм* завд., яскравопурпуровий; тичинкові нитки у вільній частині голі, в приростлій до віночка ворсинчасто-війчасті. Горішки округло-еліпсоїдальні, 1,6—1,7 *мм* завд., близько 1,4 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. VI—VIII.

Juz. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951)22. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 57.

На гірських кам'янистих задернованих схилах і луках. — В гірській частині Криму на високих яйлах звичайно.

Г. Кр. Звичайно в західній і центральній частинах. — Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла (Юзепчук!); Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла (Пилипкевич!, Юзепчук!, Голубкова!, Котов!, Клоков!!); Алуштинський рн, Бабуган-яйла (Вульф!, Пожидаєва!, Юзепчук!), Алабач (Юзепчук!, Клоков!!), Роман-Кош (Котов!), Чучельський перевал (Юзепчук!), Демерджі-яйла (Вульф!, Юзепчук!, Сергеєва!, Чернова!), Демерджі-гора (Вульф!), Чатир-даг (Вульф!, Чернова!), Карабі-яйла (Вульф!, Макарова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).
Загальне поширення. Ендем гірського Криму.

2392 (9). T. krymense Juz. — **Самосил кримський.** Півкущик з не дуже тонкими стовбурчиками, від яких відходять численні квітконосні стебла та коротші від них стерильні пагони. Стебла від основи підведені, 15—40 *см* завв., прості, сіруваті чи білуваті від дуже густого опушення з відлеглих або вниз нахилених волосків до 1—1,5 *мм* завд., під яким зеленуваті, іноді брудно-темнопурпурові; середні стеблові листки в числі кількох пар, б.-м. зближені, яйцевидно-трикутні, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, 9—28 *мм* завд., 4—15 *мм* завш., з широко-клиновидною в нижче розміщених і вужчою в розміщених вище основою, майже раптово чи поступово звуженою в невиразно або виразно відокремлений черешок 1—8 *мм* завд., на верхівці закруглені, тупі чи тупуваті, з країв (крім основи) зарубчасто- або

надрізнозубчасті, зубці в кількості чотирьох—семи з кожного боку, яйцевидні або почасти оберненояйцевидні, тупі, надрізають половину пластинки трохи менш як до середини, деякі, а в нижче розміщених листків здебільшого подвійні чи потрійні; бічні жилки помітні, в кількості чотирьох—шести з кожного боку; пластинка листка зверху сірувата від опушення, під ним темнозелена, зісподу сіра, часто білувата і під опушенням світліша. Суцвіття звичайно видовжене, в нижній частині помітно переривчасте, з б.-м. численних 2—4 (6)-квіткових несправжніх кілець; приквіткові листки від довгасто-яйцевидних, рідко яйцевидних, до яйцевидно-ланцетних, 4,5—12 *мм* завд., 1,7—7 *мм* завш., до основи звужені в черешок 0,5—2 *мм* завд., на верхівці тупуваті або помітно загострені; нижні подібні до стеблових, багато перевищують чашечки, плоскуваті; середні дорівнюють чашечкам, зазублені лише вище середини, зверху б.-м. увігнуті, верхні — дужче ввігнуті, човниковидні або ложковидні, в заглибинці часто оголені й витончені, з одним-двома звичайно відігнутими наспід і через це малопомітними зубцями з кожного боку, верхівкові іноді зовсім цілокраї; квітконіжки 2,5—5 *мм* завд., мохнато-волосисті; чашечка досить широко-дзвониковидна, 5—7 *мм* завд., зеленувата, досить густо опушена вниз нахиленими волосками ± 0,5 *мм* завд.; зубці її ланцетні, 1,8—2,5 *мм* завд., 1,3—1,7 *мм* завш., гострокінцеві або остюковидно-загострені, з країв засіяні довгими і короткими війками, без стебельчастих залозок; віночок 12—16 *мм* завд. (з губою), темнопурпуровий, тичинкові нитки в середній частині трохи ворсинчасті. Горішки округло-еліпсоїдальні, 1,4—1,5 *мм* завд., 1,2—1,4 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. VI—VIII.

Juz. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 19. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 61.

— *T. chamaedrys* var. *pubescens* N. Pop., Матер. фл. Кавк., IV, 3 (1916) 57 p. p. — *T. chamaedrys* ssp. *syspirense* Rechinger fil. in Bot. arch., 42 (1941) 373 p. p., non *T. syspirense* C. Koch.—*T. syspirense* Зефиров, Губоцв. (Labiatae) Крыма (1951) 6.

На кам'янистих гірських схилах. — Тільки в південно-східній частині Криму.

Г.Кр. У східній зниженій частині. Кримська обл.: Старо-Кримський рн, окол. Старого Криму, схили Голого Агармишу (Юзепчук!), Агармиш, г. Шпиль (Ширіна!).—**Півд.Кр.** Судацький рн, Кара-даг, скелі Хоба-тепе (Сирейщиков!), г. Шапка Мономаха (Юзепчук!), окол. Мирського (Зефіров!), скелі Терген на захід від Судака (Зеленецький!), скелі Пергам-кая біля Судака (Зефіров!), окол. Судака (Зеленецький!), мис Меганом (Зефіров!).

Цей вид зустрічається, мабуть, ще в околицях Феодосії.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (півд. схід).
Загальне поширення. Південно-східний Крим. Ендем.

Примітка. Досить своєрідний вид, який стоїть ближче до *T. Fischeri* Juz., ніж до *T. syspirense* C. Koch.

Секція 3. **Polium** Benth. Галузисті півкущики. Несправжні кільця малоквіткові, скупчені на кінцях гілок у короткі головчасті

суцвіття. Квітки різного кольору (в наших видів жовтуваті). Чашечка трубчасто-дзвониковидна, при основі коса, з майже однаковими або помітно неоднаковими (верхні ширші) зубцями. Горішки виразнозморшкуваті.

2393 (10). T. polium L. — **Самосил повстистий.** Білувато-тонкоповстистий півкущик (7) 15—35 *см* завв.; стеблові листки довгасто-оберненояйцевидні або довгасто-лінійні, 9—28 *мм* завд., 1,5—7,5 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, сидячі, з б.-м. загорненими зубчасто-пилчастими краями. Головки овальні, звичайно кілька їх зібрано на кінці квітконосних стебел у складне волотисто-щитковидне суцвіття; покривні листки довгасто-ланцетні або майже лінійні; квітки майже стоячі; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3—4,25 *мм* завд., зовні білуватоповстиста, з коротшими за трубочку довгасто-ланцетними зубцями; віночок (5) 6—7 (8) *мм* завд., жовтуватобілий, з майже голою трубочкою 2—3 *мм* завд. і видовженою, зовні густоопушеною губою. Горішки еліпсоїдальні, до 2 *мм* завд., темнобурі, зморшкуваті. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 506. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 348. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 408. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 68.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 581. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2644.

На кам'янистих, переважно вапнякових і крейдяних схилах або відслоненнях, іноді також на приморських черепашкових насипах. — У південній частині Лісостепу нечасто, в Степу нерідко або звичайно, а також по всіх кримських районах.

З.Л.-С. У південно-східній частині нерідко. — Вінницька обл.: Могилів-Подільський (Котов!). — Одеська обл.: Чорна (Шмальгаузен!); Красні Окни (Роговичі!); Котовський рн, Коси (Роговичі!). — **П.Л.-С.** На півдні рідко. — Кіровоградська обл.: Кіровоград, околиці (Шмальгаузен); Підвисоцький рн, Покотилове (Фінн). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С., Кр. З.С., Кр. З.Л.-С., Кр. Л.-С., Передг. Кр., Г. Кр., Півд. Кр.** — Всюди нерідко або звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південні райони; Кавказ; Серед. Азія (на південному заході).

Загальне поширення. Південна Європа, Передня Азія, Північна Африка.

Примітка. Поширення *T. polium* L. s. str., мабуть, вужче. Під назвою *T. polium* L. s. l. західноєвропейські флористи, починаючи з Бентама, об'єднують цілий ряд близьких середземноморських видів, трактуючи їх як «різновидності». З них на території СРСР зустрічається ніби тільки типовий *T. polium* L. s. str. або var. *vulgare* Benth. Це теж досить мінлива рослина. М. І. Котов описав для цього виду var. *glabrum* Kotov in Журн. Інст. бот. АН УРСР, 13—14 (21—22) 1937 р., 230 з о-ва Бирючого на Азовському морі. Ця форма відзначається дуже послабленим, порівняно до інших форм виду, опушенням. Являє собою, очевидно, рідку індивідуальну відміну.

2394 (11). T. pannonicum Kern. — **Самосил угорський.** Сірувато опушений півкущик 7—25 *см* завв., з висхідними численними квітконосними стеблами і стерильними пагонами; останні відлегло шерстистоволосисті від б.-м. довгих волосків, нерідко білуваті від опушення. Листки шкірясті, довгасто-еліптичні до лінійно-ланцетних, 7—30 *мм* завд., 1—5 *мм* завш., до основи клиновидно звужені в дуже коротенький черешок, на верхівці тупуваті, з б.-м. загорнутими на спідній бік, суцільними або лише вгорі ледве помітно зазубленими краями, на поверхні зісподу сіруватоповстисті, зверху темнозелені і б.-м. густо опушені довгими, півпритиснутими або майже відлеглими волосками (молоді листки густіше опушені); покривні листки коротші від квіток (але нижні з них перевищують чашечки). Головки на кінцях гілок поодинокі; квітконіжки 1—2 *мм* завд.; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 7—8,5 *мм* завд., зовні б.-м. густоволосиста, всередині гола; зубці чашечки майже однакові, трикутно-ланцетні, 2—2,5 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., довжина їх перевищує ширину, гострокінцеві, по краю досить густо довговійчасті; віночок білувато-жовтуватий з блідопурпуровими жилками на лопатях верхньої губи, 15—17 *мм* завд. (по спідній губі), зовні та всередині б.-м. опушений; кінцева частка спідньої губи з дрібнозазубленим краєм. Горішки яйцевидні, до 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., темнобурі, сітчасто-зморшкуваті. ♃. Цв. VII—VIII.

A. Kerner in Oesterr. Bot. Zeitschr., XIII (1863) 384 Барбарич у Визн. росл. УРСР, 407. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 67.

— *T. montanum* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 318 p. p. non L.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2643.

На вапнякових, крейдяних, гіпсових і сланцевих кам'янистих відслоненнях. — Тільки в Західному Лісостепу, де досить звичайно по Дністру і його притоках.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Шмальгаузен!, Гринь!). — Львівська обл.: Перемишлянський рн, Іванівка—Подусів (Косець!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець—Гарасимів (Катіна!). — Тернопільська обл.: Заліщики (Артемчук і Клоков!). — Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Стефанівка (Артемчук і Клоков!); Хотинський рн, Рашків (Монтрезор!, Долинський!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський (Шмальгаузен!), Гуменці (Котов і Теличко!), Жванець (Монтрезор!, Кузнецова!), Вербка (Клеопов!, Лазаренко!), Цибулівка (Кузнецова!), Кубачівка (Котов!, Кузнецова!), Китайгород (Клеопов!), Привороття (Клеопов!); Оринінський рн, Мар'янівка (Кузнецова!); Чемеровецький рн, Кутківці (Янківський!, Котов!); Стара Ушиця (Клеопов!, Косець!, Кузнецова!). — Вінницька обл.: Яришівський рн, Яришів (Клеопов!), Грабарівка (Янківський!); Томашпільський рн, Вила (Котов!); Піщанський рн, Батрацьке (Котов!). — Одеська обл.: Чорнянський рн, Артирівка (Клеопов!, Білик!), Топали (Шмальгаузен!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (південь), Бессараб., Причорн. (захід).

Загальне поширення. Середня Європа (південний схід: Угорщина, Австрія, Південна Польща, Північна Румунія, Поділля).

2395 (12). T. praemontanum Klok. — **Самосил передгірний.** Дуже галузистий півкущик, утворює б.-м. густі дернинки 10—40 *см*

завд.; однорічні квітучі гілки 2—10 *см* завв., сіруваті від густого опушення, з коротеньких (до 0,3 *мм* завд.), притиснутих або здебільшого півпритиснутих волосків. Стеблові листки довгасто-обернено-яйцевидні до майже лінійних, 5—21 *мм* завд., 1,24—4 *мм* завш., цілокраї, до основи клиновидно звужені в коротенький або невиразно виявлений черешок, з країв б.-м. загнуті на спідній бік, на верхівці тупі або закруглені, на поверхні зісподу білуваті від коротенького, тонкоповстистого опушення, зверху темнозелені, розсіянопухнасті, з більш помітними (до 0,5 *мм* завд.) волосками в нижній частині; покривні листки лінійно-ланцетні, до основи черешковидно звужені, 5—12 *мм* завд., 0,84—2 *мм* завд., нижчі з них довші за чашечку (але коротші за всю квітку), верхні — коротші. Головки досить щільні, приблизно з 5—15 квітками; квітконіжки коротенькі, 1—2 *мм*, нижні — іноді до 3,5 *мм* завд., опушені півпритиснутими коротенькими волосками; чашечка трубчасто-дзвониковидна, майже трубчаста, 8—9 *мм* завд., трубочка її зовні опушена притиснутими коротенькими волосками, зубці з країв негусто довговійчасті; нижні зубці чашечки довші й вужчі, ланцетні, 2,3—3 *мм* завд., до 1 *мм* завш. (при основі), закінчені коротеньким остюковидним вістрям, верхні зубці коротші й ширші, гостро-трикутні, нерівні — середній зубець 1,8—2 *мм* завд. і завш., бокові — 1,5—2 *мм* завд., 1,3—1,5 *мм* завш., гостро-кінцеві або відтягнуті в дуже коротеньке (0,3—0,5 *мм* завд.) вістря, прямі, часто помітно відігнуті назовні. Віночок майже вдвоє довший за чашечку, білуватожовтуватий; трубочка його догори помітно розширена, майже пряма, 5—6 *мм* завд.; спідня губа 7—10 *мм* завд., кінцева частка її округла, цілокрая, опукла, бокові лопаті довгасто-еліптичні, звужені до основи, багато дрібніші, верхні лопаті (що належать морфологічно до верхньої губи) довгасто-язичковидні, довші за бокові. Горішки яйцевидні, до 1,8 *мм* завд. і 1 *мм* завш., зморшкувато-ямчасті, чорнуваті. ♃. Цв. VI—VIII.

Klok. (Клоков) in Fl. URSS, Addenda, XIX (1954) 56; во Фл. СССР, XX, 66. — *T. montanum* auct. fl. ucr. nonnull., non L.

На вапнякових і крейдяних відслоненнях. Дуже рідко в Західному Лісостепу.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Бережанський рн, Тростянець (Данилевська!, Гринь!); Кременець (Цингер!, Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (тільки згадані місцезнаходження).

Загальне поширення. Не встановлене. Мабуть, це вузько поширений волинський ендем. Вид описано з Тростянця.

Примітка. Цікава західноукраїнська рослина, різко відмінна від масово поширеного на Поділлі *T. pannonicum* Kern. своїм притиснутим і малопомітним опушенням. За характером опушення вона дуже нагадує справжній західноєвропейський *T. montanum* L. s. str., але ні в якому разі не може бути віднесена до цього гірського виду. В альпійського *T. montanum* L. s. str. опушення ще коротше й рідше, листки переважно еліптичні, відносно ширші й коротші (до 17 *мм* завд. і 5 *мм* завш.), зубці чашечки з рідкими короткими війками по краю, нижні — до 3,5 *мм* завд., верхні —

3—3,5 *мм* завд., 1,3—2 *мм* завш., відтягнуті на верхівці в помітне, 1—1,3 *мм* завд., дуже зігнуте вістря.

Треба зауважити, що з Тростянця зібраний тільки *T. praemontanum* Klok., а *T. pannonicum* Kern. там не знайдений. В околицях Кременця на Кременецькому кряжі, за нашими спостереженнями влітку 1957 р., цей вид зустрічається в масовій кількості, а *T. pannonicum* Kern. — зовсім відсутній.

2396 (13). T. jailae Juz. — **Самосил яйли.** Низенький, дуже галузистий півкущик з досить міцним здерев'янілим коренем. Здере-

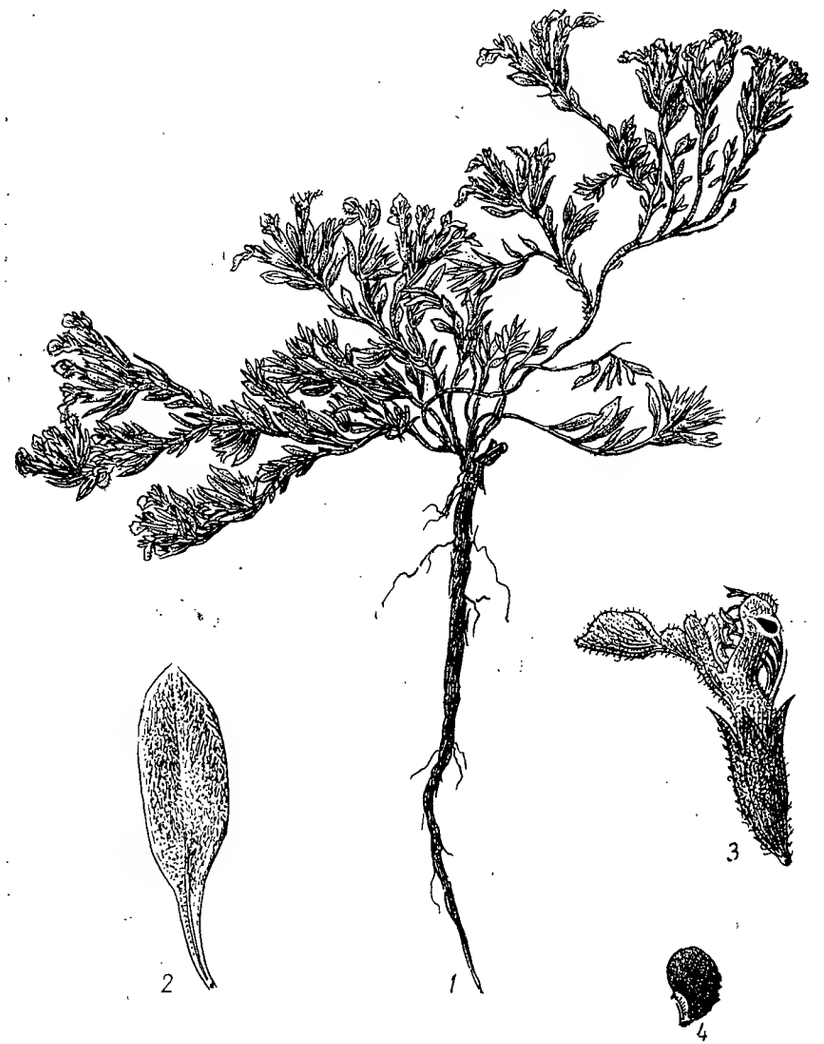

Рис. 3. Самосил яйли — *Teucrium jailae* Juz.
1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — насіннина.

в'янілі стовбурчики простягнуті, тонкуваті, від їх розгалужень відходять численні висхідні квітконосні гілки та стерильні пагони. Квітконосні гілки 2—7 *см* завв., тонкі, прості, деякі розгалужені, бі-

лувато- або сіро-повстисті, густо улиснені; стеблові листки еліптичні або почасти оберненояйцевидні, 6—19 *мм* завд., 1,8—5 *мм* завш., до основи клиновидно звужені в дуже короткий чи помітний, до 4 *мм* завд., невиразно відокремлений від пластинки черешок, на верхівці тупі або тупуваті, цілокраї, з б.-м. відігнутими наспід краями, досить рідко цілком плоскі (f. *planifolium* Klok.), на поверхні зісподу білуваті від густого повстистого опушення, зверху — сірувато-повстисті, з малопомітними чи непомітними жилками; покривні листки суцвіття еліптичні до вузько-лопатковидних (оберненояйцевидних), часто не коротші, але багато вужчі за стеблові. Квітки сидять поодинці в пазухах покривних листків на ніжках 2—3,5 *мм* завд., утворюючи на верхівці стебел негусті 4—18-квіткові головки (зрідка в головках є понад 20 квіток); чашечка трубчасто-дзвониковидна, 7—8 *мм* завд., білувато- або сіро-повстиста, з ланцетними, остюковидно-загостреними трохи відігнутими зубцями, 1,5—2,5 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш.; віночок 10—15 *мм* завд. (з губою), білуватожовтуватий, зовні коротко опушений; трубочка його коротша за чашечку, спідня губа відхилена, із закруглено-квадратною, великою, трохи зазубленою середньою лопаттю. Горішки яйцевидні, 1,7—2,0 *мм* завд., 1,0—1,7 *мм* завш., коричнюватотемнобурі, дрібноямчасті. ♃. Цв. VI—VII.

Juz. in Список раст. герб. фл. СССР, XI (1949) 144. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 65.

— *T. montanum* auct. fl. taur., non L. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 348 p. p. (quoad pl. taur.), non L. H. Попов в Матер. фл. Кавк., IV, 3, 40. — *T. cretaceum* Kotov in Укр. бот. журн., XIII, 3 (1956) 49.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3467.

На кам'янистих гірських схилах, скелях, осипах. — У гірській частині Криму звичайно, в передгірній — зрідка.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: окол. Сімферополя (Зеленецький!, Пачоський!); Білогорськ (Котов!), уроч. Кара-Куш, у 6 *км* на захід від Білогорська (Хорват). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф). — **Г.Кр.** Кримська обл.: звичайно на всіх яйлах і нижче; Ялтинський рн, яйла Ай-Петрі (Клоков!!), Нікітська яйла (Клоков!!), Кокоз-яйла, Ялтинська яйла (Зеленецький), Нова Гурзуфська дорога (Станков); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, кордон Алабач (Клоков!!), Роман-Кош, г. Чорна, В. Чучель, Веселий Хребет (Поплавська), Центральна улоговина — Бабуган (Зеленецький). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Малий Маяк—Бабуган (Зеленецький); Судацький рн, Кара-даг (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).

Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

Примітка. М. І. Котов виділяє рослину, зібрану на крейді в околицях Білогорська, в окремий вид під назвою *T. cretaceum* Kotov (цит. місце), відрізняючи крейдяну форму від типової гірської за такими ознаками: товстіше коріння, густіше опушення всієї рослини, вужчі листки, коротший віночок і дрібніші горішки. На жаль, порівнюючи його зразки з типовими зразками *T. jailae* Juz., зібраними на Ай-Петрінській яйлі, звідкіля цей вид описано, ми не могли переконатися в реальності наведених ознак. У межах виду, на наш погляд, можна помітити різницю лише між типовою вузьколистою формою з дуже загорнутими на спідній бік краями листків, до якої належить і білогорська рослина, та широколистою формою з майже не загорнутими краями (f. *planifolium* Klok.). М. І. Котов порівнював свій вид, мабуть, тільки з останньою формою. Треба ще зазначити, що *T. jailae* Juz. є в кримській флорі ізольованим представником західного гірського ряду Montana Juz. і не належить до тих видових груп, які розвивались переважно на території Криму і суміжних районів, утворюючи складну картину морфолого-географічної диференціації (прикладом чого може бути попередня група видів того ж роду).

Росте *T. jailae* Juz. у передгір'ях не лише в околиці Білогорська, а й біля Сімферополя. Отже, всупереч назві він не є виключно високогірною, яйлинською рослиною.

Триба 2. **Rosmarineae** Briq.

Чашечка з 8 (12) жилками, двогуба. Віночок двогубий. Тичинки в кількості двох (передні), з одногніздими пиляками. Горішки гладенькі.

Рід 714. **Розмарин — Rosmarinus** L.

L., Sp. pl. (1753) 23.

Чашечка дзвониковидна, з 8—12 жилками, двогуба; верхня губа на верхівці коротко тризубчаста, нижня — дворозсічена. Віночок двогубий, з висунутою з чашечки трубочкою; верхня губа його пряма, виїмчаста, нижня — трилопатева, з відігнутою зубчастою середньою і довгастими боковими лопатями. Фертильних тичинок дві — передні (задні не розвинені), висхідні, висуваються з-під верхньої губи; нитки тичинок нижче середини з дрібними придатками, пиляки одногнізді. — Вічнозелені кущики.

Середземноморський рід з 4—5 близькими видами, що їх часто об'єднують в один збірний. В СРСР зустрічається лише один вид, виключно в культурі.

2396[1] (1). R. officinalis L. — **Розмарин справжній.** Стебла дерев'янисті, 60—120 *см* завв., галузисті, з прямими, замолоду опушеними гілками. Листки неопадні, шкірясті, короткочерешкові, лінійні, 15—35 *мм* завд., 1,5—3 (4) *мм* завш., цілокраї, з загорнутими на спідній бік краями, зісподу білуваті від густого опушення з дрібних зірчастих волосків, зверху темнозелені, майже голі. Квітки зібрані по 5—10 в грониовидні суцвіття на вкорочених гілочках; приквітки 1—2 *мм* завд., густо опушені; квітконіжки майже вдвоє довші за них; чашечка 4,5—7 *мм* завд., буруватозеленувата, зовні сірувато-опушена, всередині гола; віночок ± 10 *мм* завд., синьофіолетовий, іноді білий, зовні трохи опушений. Горішки яйцевидні, 1,5—2 *мм* завд., гладенькі. ♃. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 23. Gams. ap. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2518. Шишкин во Фл. СССР, XX, 71.

Рисунки: Hegi, L. c., Fig. 3360.

Культивується як ароматична ефіроолійна рослина, переважно в Кримській області.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі, переважно в Криму і на Кавказі.

Загальне поширення. Південна Європа — від Південної Франції до грецьких островів, західна частина Малої Азії, Північна Африка (можливо, інші близькі види). В культурі поширена по всьому Середземномор'ю, в Атлантичній і в південній частинах Середньої Європи, а також у південних районах СРСР.

Господарське значення. Важлива для парфюмерного виробництва ароматична ефіроолійна рослина. Вихід олії мінливий (0,19—1,7% на суху вагу). Головним її компонентом є пінен (до 80%).

Триба 3. **Scutellarieae** (Benth.) Rouy.

Чашечка двогуба, з обома цілокраїми губами. Віночок двогубий, з шоломовидною верхньою губою. Тичинки в кількості чотирьох. Зав'язь на гінофорі. Горішки приплюснуто-кулясті, прикріплені до гінофора невеличкою базальною площинкою; насінина впоперек уміщена, зародок у неї зігнутий.

Примітка. Своєрідна триба, яку через амфітропне положення насінних зачатків і зігнуту форму зародка часто виділяють в окрему підродину Scutellarioideae Briq. або навіть в особливу родину Scutellariaceae Caruel.

Рід 715. **Шоломниця** — **Scutellaria** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 599.

Чашечка дзвониковидна, дорсовентрально сплюснута, двогуба, з обома суцільними закругленими губами, що після цвітіння щільно змикаються; верхня губа при основі з опукло-ввігнутим поперечним придатком у вигляді гребінця; при плодах чашечка почленована на дві половини, з яких нижня залишається, а верхня — при достиганні плодів опадає. Віночок двогубий; трубочка його при основі звичайно колінчасто зігнута, догори поступово розширена, верхня губа опукла, шоломовидна, трилопатева (з нею зростаються бокові лопаті спідньої губи), спідня губа однолопатева, б.-м. підведена. Тичинки в кількості чотирьох, з голими нитками; передні дві довші, з одногніздими, задні — коротші, з двогніздими пиляками; гнізда всіх пиляків по краю війчасті. Приймочка дволопатева, з нерівними лопатями (верхня звичайно дуже вкорочена). Горішки майже кулясті або яйцевидні, сплюснуті, тригранні, часто опушені. — Трав'янисті рослини або півкущики, іноді кущі, звичайно без запаху.

Рід налічує кілька сотень видів, поширених майже по всій земній кулі. Для флори Радянського Союзу С. В. Юзепчук налічує 148 видів, що входять до чотирьох підродів, з яких на Україні зустрічається лише основний підрід *Euscutellaria* Briq. з 13 видами. За винятком трьох, наші види цього роду є б.-м. обмежено поширеними ендемами; сім з них відомо лише з території Криму.

1. Квітки в негустому, переривчастому суцвітті, звернуті в один бік, синьофіолетові або білуваті чи блідожовтуваті; приквіткові листки цілком трав'янисті. Багаторічні трави . . . . . 2.
— Квітки в густому, щільному суцвітті, звернуті в різні боки, світложовті, іноді жовтопурпурові чи цілком пурпурові; приквіткові листки перетинчасті, принаймні біля основи. Півкущики . . . 7.
2. Суцвіття невиразно відокремлене від вегетативної частини стебла; всі приквіткові листки мало відрізняються від стеблових. Нижні і середні стеблові листки короткочерешкові . . . . . 3.
— Суцвіття виразно відокремлене від вегетативної частини стебла; приквіткові листки (крім найнижчих) різко відрізняються від стеблових багато дрібнішими розмірами та цілим краєм. Нижні та середні стеблові листки довгочерешкові . . . . . 5.
3. Листки майже до верхівки зарубчасто-пилчасті. Чашечка без залозистого опушення . . **(1). Ш. перукова — S. galericulata** L.
— Листки майже цілокраї або з нечисленними округлими зубцями нижче середини пластинки. Чашечка залозисто-волосиста . . 4.
4. Стеблові листки при основі списовидні, цілокраї або з однимдвома зубцями на верхньому боці лопатей. Приквіткові листки з розсіяним залозистим опушенням . . . . . **(2). Ш. списолиста — S. hastifolia** L.
— Стеблові листки з обрубленою чи серцевидною основою, по краю приблизно до середини пластинки зазублені, з кількома зубцями. Приквіткові листки позбавлені залозок . . . . . **(3). Ш. сумнівна — S. dubia** Tal. et Schir.
5. Приквіткові листки дорівнюють чашечці або трохи довші за неї. Віночок синюватофіолетовий з трубочкою, білуватою вгорі на черевному боці . . . . . **(4). Ш. висока — S. altissima** L.
— Приквіткові листки багато довші за чашечку. Віночок цілком білуватий чи блідожовтуватий . . . . . 6.
6. Стебла 20—50 *см* завв., до основи густо опушені довгими відлеглими волосками; стеблові листки з черешком 3—25 *мм* завд. і пластинкою до 3,5 *см* завд. чи завш., густо опушеною з обох боків прямими піввідлеглими волосками 0,5—1 *мм* завд.; приквіткові листки яйцевидні (найширші помітно нижче середини). Кореневище вкорочене, висхідне . . . . . **(6). Ш. бліда — S. pallida** M. B.
— Стебла 50—100 *см* завв., нижче суцвіття з розсіяними довгими відлеглими волосками або зовсім без них; стеблові листки з черешком 2—4 *см* завд. і пластинкою до 5,5 *см* завд. і 4,5 *см* завш., негусто чи розсіяно опушеною зігнутими, майже притиснутими

волосками близько 0,2 *мм* завд.; приквіткові листки еліптичні (найширші при середині). Кореневище повзуче . . . . . **(5). Ш. майже-білувата — S. subalbida** Klok.

7. Листки без повстистого опушення, з обох боків зелені . . . 8.
— Листки зісподу біло- чи білувато-повстисті . . . . . 9.
8. Стебла до суцвіття опушені короткими волосками з домішкою довгих; черешок листка по краю довговійчастий; пластинка зверху коротковолосиста, по краю зарубчасто-пилчаста, з плоскуватими тупими зубцями, ширина яких значно перевищує довжину, на верхівці тупа чи тупувата; приквіткові листки зовні (зісподу) коротковолосисті . . . . **(7). Ш. весняна — S. verna** Bess.
— Стебла до суцвіття опушені короткими чи дрібними волосками без домішки довгих; черешок листка невійчастий або лише з поодинокими війками; пластинка зверху гола чи майже гола, по краю зубчасто-пилчаста, з трикутними, тупувато-загостреними зубцями, ширина яких часто не перевищує довжини, на верхівці тупувата, часто загострена; приквіткові листки зовні голі . . . . . **(8). Ш. крейдяна — S. creticola** Juz.
9. Приквіткові листки широко-яйцевидні, загострені, опуклі або майже плоскі, зовні волосисті і залозисті . . . . . 10.
— Приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, на верхівці звужені в довгенькé вістря, зігнуті всередину та вздовж складені, зовні повстисто-волосисті . . . . . .12.
10. Стебла на всьому протязі та черешки листків опушені досить короткими відлеглими хвилястими волосками; листки широко-яйцевидні до майже округлих, здебільшого з обрубленою основою пластинки, зісподу дещо мохнаті, сіруватобілуваті . . . . . **(11). Ш. коротковолосиста — S. hirtella** Juz.
— Стебла нижче суцвіття і черешки листків майже повстисто опушені дуже короткими півприлеглими волосками; листки яйцевидні, здебільшого з клиновидною або невиразносерцевидною основою пластинки, зісподу тонко-білоповстисті . . . . . 11.
11. Стеблові листки яйцевидні до яйцевидно-ланцетних, 6—16 *мм* завш., з нерозчепіреними зубцями, здебільшого коротшими за половину півпластинки; приквіткові листки округло-яйцевидні, до 11—14 *мм* завд., 10—12 *мм* завш.; віночок жовтий . . . . . **(9). Ш. зісподу-біла — S. hypopolia** Juz.
— Стеблові листки округло- або довгасто-яйцевидні, 5—12 *мм* завш., з дещо розчепіреними зубцями, не коротшими за половину півпластинки; приквіткові листки широко-яйцевидні або яйцевидно-трикутні, до 9—12 *мм* завд., 8—10 *мм* завш.; віночок жовтий, жовтопурпуровий або пурпуровий . . . . . **(10). Ш. різноколірна — S. heterochroa** Juz.
12. Стебла у верхній частині вкриті довгими кучерявими відлеглими волосками; листки зверху сивуваті, зісподу мохнато-повстисті з помітними жилками, глибоко надрізнозубчасті, з довгими і вузькими, часто вигнутими зубцями. Приквіткові листки густоповстисті, сіруватозелені; чашечка густо мохнато-повстиста . . . . . **(12). Ш. кримська — S. taurica** Juz.
— Стебла у верхній частині коротко притиснуто-повстисті; листки зверху сірозелені, ледве повстисті, зісподу густо білоповстисті, з прихованими під опушенням жилками, здебільшого з короткими і ширшими, ніж у *S. taurica* Juz., прямими зубцями. Приквіткові листки притиснуто-повстисті, сірі; чашечка повстисто-волосиста . . . . . **(13). Ш. Стевена — S. Stevenii** Juz.

Секція **1. Galericularia** A. Hamilt. Квітки супротивно розміщені в пазухах б.-м. розсунутих звичайних (трав'янистих) листків, що поступово зменшуються догори, але відхилені на один бік, через що суцвіття стає однобоким чи дорсовентральним. — Багаторічні трави мезотрофного вигляду з короткочерешковими або сидячими стебловими листками; пластинка листка цілокрая або неглибоко і не до самої верхівки зазублена. Лучні або лучно-болотяні рослини.

Група з голарктичним типом ареалу.

2397 (1). S. galericulata L. — **Шоломниця перукова.** Кореневище повзуче, тонке, розгалужене; стебла висхідні, 10—90 *см* завв., прості або розгалужені, вкриті в нижній частині розсіяними, у верхній — густішими вниз відігнутими короткими волосками. Листки короткочерешкові, яйцевидно- або довгасто-ланцетні; середні стеблові листки 2—8 *см* завд., 0,7—3,5 *см* завш., черешок листка широкий, 2—4 (12) *мм* завд.; пластинка з неглибоко- або невиразносерцевидною основою і тупувато-загостреною верхівкою, плоскувато зарубчасто-пилчасті (багато вище середини, але не до самої верхівки), на поверхні опушені зверху розсіяними короткими, зісподу — густішими і довшими волосками; приквіткові листки подібні до стеблових, але дрібніші, від 10 *мм* завд. і 3 *мм* завш. Суцвіття не відокремлене від вегетативної частини стебла; квітки сидять поодинці в пазухах розсунутих листків, повернуті в один бік; приквітки нитковидні, коротенькі; квітконіжки коротенькі, 1—2 *мм* завд.; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3—4 *мм*, при плодах до 5 *мм* завд., зовні густо опушена простими волосками без домішки залозистих, всередині гола; віночок 13—16 *мм* завд.; синьофіолетовий, з жовтуватою на черевному боці трубочкою і жовтою плямою з синіми плямочками на спідній губі, зовні волосистий; верхня губа коротша за спідню. Горішки яйцевидні, тригранні, до 1,5 *мм* завд., буруваті, дрібногорбочкуваті з блискучими залозками між горбочками. 4. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 599. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 327. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 409. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 90.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1256.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 683. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2950.

На заплавних луках, по берегах річок, болотах, вільшняках. — По всій Українській РСР, за винятком Кримської області, звичайно.

Поширення по СРСР. Майже по всьому Радянському Союзу, крім північних районів. Не показана для Криму.

Загальне поширення. Майже вся Євразія, за винятком тропіків.

Господарське значення. Вживається в народній медицині як кровоспинний засіб, в старовину застосовувалась як протималярійний засіб. Красильна рослина.

Примітка. Мінливий і, мабуть, збірний вид. Наша раса відповідає типові виду.

2398 (2). S. hastifolia L. — **Шоломниця списолиста.** Кореневище тонке, повзуче, з короткими пагонами; стебла при основі висхідні, 10—50 *см* завв., іноді лежачі з підведеними гілками, прості або розгалужені, майже голі або розсіяно коротковолосисті, із спрямованими вгору волосками. Листки (крім найнижчих) короткочерешкові, яйцевидні, довгасто-яйцевидні або ланцетні, нижні й середні 1—4 *см* завд., 0,5—2 *см* завш., з черешком 1,5—6 *мм* завд. (найнижчі листки з черешком до 15 *мм* завд. і здрібненою пластинкою); пластинка листка при основі списовидна з розведеними лопатями, на верхівці тупа або тупувата, на всьому протязі цілокрая, іноді з одним-двома зубцями вище лопатей основи, на поверхні гола або розсіяно коротковолосиста; приквіткові листки дрібніші від стеблових, з округлою або обрубленою основою, густіше опушені короткими простими волосками з деякою домішкою залозистих. Квітки б.-м. зближені на кінці стебла та гілок, повернуті в один бік, приквітки нитковидні, коротенькі; квітконіжки 1—2 *мм* завд., опушені залозистими волосками; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3—4 *мм*, при плодах до 5 *мм* завд., зовні залозисто-опушена, всередині гола; віночок 19—22 *мм* завд., синьофіолетовий, з черевного боку блідіший, зовні опушений простими і залозистими волосками; верхня губа віночка коротша за спідню. Горішки кулясто-конусовидні, до 1,5 *мм* у діаметрі, з верхнього боку округло-вугласті, на нижньому звуженому боці засіяні сосочками. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 599. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 328. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 408. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 97.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1256, i.

На луках, болотах, по берегах водойм, у вільшняках, іноді як бур'ян на вологих місцях. — По всій Українській РСР, нерідко, за винятком Кримської області, де не показана.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: більшість районів; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ.

Загальне поширення. Майже вся Європа, крім середземноморських районів.

2399 (3). S. dubia Tal. et Schir. — **Шоломниця сумнівна.** Стебла висхідні, 20—60 *см* завв., звичайно галузисті, майже голі або розсіяно опушені притиснутими вгору короткими волосками (переважно по ребрах). Стеблові середні листки короткочерешкові, яйцевидні або яйцевидно-трикутні, 1,5—5 *см* завд., 0,5—2 *см* завш., з черешком 1,5—5 *мм* завд.; пластинка листка з неглибокосерцевидною основою і тупою верхівкою, нижче або трохи вище середини з 3—8 (10) округлими нерівними зубцями на кожному боці, у верхній половині або третині цілокрая, на поверхні майже гола, рідше помітно опушена, по краю коротковійчаста; приквіткові листки ланцетні, дрібніші, з обрубленою або широко-клиновидною основою і тупувато-загостреною верхівкою, лише з одним-двома зубцями при основі, розсіяно опушені простими волосками, без домішки залозистих; найнижчі стеблові листки з довгим, до 10 *мм*, черешком і дрібнішою, ніж у середніх, серцевидно-трикутною пластинкою, на час цвітіння звичайно не зберігаються. Квітки зближені на кінці стебла та гілок, повернуті в один бік; приквітки нитковидні; квітконіжки до 3 *мм* завд., коротковолосисті; чашечка дзвониковидна, 3—3,5 *мм*, при плодах до 6 *мм* завд., зовні залозисто-волосиста; віночок 20—22 *мм* завд., синьофіолетовий, з синюватою, зігнутою при основі майже під прямим кутом трубочкою, зовні залозисто-волосистий; верхня губа його трохи коротша за спідню. Горішки, як у *S. hastifolia* L., до 1,5 *мм* у діаметрі, темнобурі, з сосочками на конусовидному нижньому боці. ♃. Цв. VI—VII.

Tal. et Schir. (Таліев і Ширяєв) in Сборн. труд. Харьк. ветерин. инст., VII, 6 (1906) 60 (rossice). Ширяев в Труд. бот. сада Юрьевск. универс., XII (1911) 22 (diagn. latin.). Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 804. Шишкин во Фл. Юго-Востока, VI, 139. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 499. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 97.

Рисунки: Талиев и Ширяев, цит. збірн., 60. Фл. Юго-Вост., VI, рис. 602.

На заплавних луках. — У східних степових районах, рідко.

Д.Л.-С. Луганська обл.: окол. Луганська (студентські збори!); Лисичанський рн, луки по р. Дінцю проти Лисичанська (Черевко!). — Сталінська обл.: Харцизький рн, між Харцизьком і Зуївкою (! — густо опушена форма). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюмський рн, Червоний Оскіл (!!), Ізюм (!!); Петрівський рн, Протопопівка (Савенков!). — Сталінська обл.: Великоновосілківський рн, по р. Вовчій (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон. (у РРФСР Усть-Медведиця! — locus classicus, Новочеркаськ); Заволзьк. (кол. Бугурусланський повіт, Пугачовськ).

Загальне поширення. Південно-східні райони Європейської частини СРСР. Ендем.

Примітка. Утворює гібриди з S. *hastifolia* L.

Секція **2. Stachymacris** A. Hamilt. Квітки в дорсовентральних несправжніх кільцях, що зібрані у верхівкові грониовидні однобічні несправжні колоси; приквіткові листки трав'янисті, не подібні

до стеблових (за винятком найнижчих), дрібні й цілокраї. Багаторічні трави, здебільшого мезоморфного вигляду, з черешковими листками. Лісові рослини (наші види).

Ця група, подібно до попередньої, характеризується переважно голарктичним типом ареалу.

Секцію ділять на три підсекції, з яких перша — *Angustifoliae* Benth. в межах нашої флори не зустрічається і представлена в СРСР лише одним видом *S. baicalensis* Georgi. Її краще, мабуть, віднести до секції *Galericularia* A. Hamilt. *S. baicalensis* Georgi. є важливою лікарською рослиною і може бути впроваджена в культуру. Наші види належать до другої підсекції *Peregrinae* Boiss.; третя підсекція *Salviifoliae* Boiss. зустрічається в Західному Закавказзі.

2400 (4). S. altissima L. — **Шоломниця висока.** Стебла прямостоячі, 40—120 *см* завв., звичайно розгалужені, в нижній частині розсіяно коротковолосисті, у верхній — з густим залозистим опушенням. Стеблові листки черешкові, яйцевидні або трикутно-яйцевидні, 4,5—14 (16) *см* завд., враховуючи і черешок, (1,5) 2—7,5 *см* завш., з черешком 1—3,5 *см* завд.; пластинка листка тонкувата, з серцевидною або обрубленою основою і тупою або гостроватою верхівкою, зарубчасто-пилчаста, з обох боків, але зісподу густіше, опушена короткими волосками; приквіткові листки короткочерешкові, яйцевидні або широко-яйцевидні, цілокраї, по краю довговійчасті; нижні — майже дорівнюють квіткам, решта — багато коротші від них. Суцвіття кінцеві, гроновидні, 10—20 *см* завд., квітки розміщені поодинці в пазухах приквіткових листків, приквітки не розвинені, квітконіжки до 3 *мм* завд.; чашечка 2,5—3,5 *мм*, при плодах до 8—10 *мм* завд., часто забарвлена, зовні розсіяно довговолосиста, але густо опушена короткими залозистими волосками; ширина придатка верхньої губи перевищує довжину самої чашечки; віночок 15—18 *мм* завд., синюватофіолетовий, з жовтуватобілою на черевному боці вгорі трубочкою та почасти спідньою губою, верхня губа довша за спідню. Горішки сплюснуто-еліпсоїдальні, до 1,5 *мм* завд., темнобурі, горбочкуваті, з пучечками волосків на горбочках. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 600. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 327. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 409. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 105.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 568. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2140.

У лісах і чагарниках. — Переважно в лісостепових і північних степових районах; розсіяно в гірській частині Криму.

З.П. Житомирська обл.: Житомир (Рогович!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Пачоський!). — Київська обл.: Київ, територія Ботанічного саду Академії наук (Барбарич), окол. Києва (Семенкевич!, Шмальгаузен!, Рогович!, Котов!). — **В.Л.-С.** Немає відомостей. — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Б.-м. звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Акінфієв); Верхньодніпровськ (Акінфієв, Шмальгаузен!). — **Л.З.-Л.С.** У північній частині району звичайно, на півдні рідшає і зникає, досягаючи, втім, південної межі байрачних гайків. — Дніпропетровська обл.: Перещепинський рн, Попасне—Надеждівка (Котов!); Новомосковський рн, Самарський бір (Акінфієв, Зоз!). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Старо-Гнатівка (Клоков!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Вознесенський рн, Нова Пристань (Пачоський); Варварівський рн, Петрове—Солониха (Федосєєв), Горобчанська коса в околицях Миколаєва (Шестериков); Березнеговатський рн, Федорівка (Котов!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла (Чернова); Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла (Чернова), г. Ай-Петрі (!!); Алуштинський рн, Державний кримський заповідник, центральна улоговина (Котов!), Чатир-даг (Вульф), г. Чорна (Поплавська), хребет Інхарт-Сирт (Поплавська). Наводиться також для **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр. (півд. схід), Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Схід. і Зах. Закавк.

Загальне поширення. Південна частина Середньої Європи (Австрія, Угорщина), Італія, північна частина Балканського півострова, південь Європейської частини СРСР, Кавказ і Закавказзя.

2401 (5). S. subalbida Klok. sp. nova in Addenda, VII, 638 — **Шоломниця майже-білувата.** Вся рослина темнозелена. Кореневище повзуче; стебла від основи підведені, 50—100 *см* завв., б.-м. розгалужені, з нечисленними, спрямованими під гострим кутом квітконосними гілками, опушені до суцвіття переважно короткими, близько 0,2—0,3 *мм* завд., загнутими вгору волосками, з помітною домішкою багато довших, близько 1,5—2,0 *мм* завд., відлеглих волосків; у суцвітті вкриті відлеглими волосками близько 2,5—3,5 *мм* завд. і відлеглими стебельчастими залозками, 0,5—1,5 *мм* завд., а також не менш густими загнутими вгору волосками такої ж довжини, як залозки, з видовженими міжвузлями і відповідно негустим улисненням. Стеблові листки довгочерешкові, від округло-серцевидних до яйцевидно-ланцетних; черешок 2—4 *см* завд., опушений відлеглими довгими та густіше вгору загнутими короткими волосками; пластинка 3—5,5 *см* завд., 1,5—4,5 *см* завш., у нижніх і нижньо-середніх листків з виразносерцевидною, досить глибоковиїмчастою основою, у верхніх — з невиразносерцевидною до майже обрубленої, на верхівці тупа чи тупувата, з країв зарубчасто-пилчаста, з 9—20 тупими чи закругленими зубцями (зарубками) на кожному боці, на поверхні негусто або розсіяно опушена, зісподу, переважно по жилках, дрібними, близько 0,2 *мм* завд., зігнутими волосками; приквіткові листки (за винятком найнижчих, схожих на верхні стеблові, хоч і багато дрібніших) короткочерешкові, еліптичні, 5,5—15 *мм* завд., 2,5—5 *мм* завш., з черешком 1—5 *мм* завд., коротко-загострені, цілокраї, коротковолосисті, з домішкою довгих волосків (переважно на черешку та по краях нижньої половини пластинки). Суцвіття б.-м. видовжене (під кінець цвітіння до ± 20 *см*); квітконіжки 3—4 *мм* завд., волосисті і залозисті; чашечка (по спідній губі) близько 3,5 *мм*, при плодах до 4,5 *мм* завд., досить густо вкрита роз-

чепіреними волосками 2,5—3,0 *мм* завд., відлеглими стебельчастими залозками до 1 *мм* завд. і коротенькими загнутими волосками; віночок 12—15 *мм* завд., білуватий, зовні густоволосистий. Горішки сплюснуто-еліпсоїдальні, 1,4—1,5 *мм* завд. і 1,1—1,2 *мм* завш., на поверхні сітчасто-зморшкуваті, з досить правильними шестикутними вічками, засіяні пластинчасто-зірчастими волосками, розміщеними поодинці в центрі кожного вічка. ♃. Цв. VI—VII.

— *S. albida* Юзепчук во Фл. СССР, XX, 111 p.p. quoad plantam tauricam. — *S. albida* ∞ *S. pallida* Юзепчук ibid, 112.

У гірських лісах. — У гірській частині Криму, нечасто.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, в горах над Ялтою (Станков!). Верхня Массандра, лісництво (Котов!), г. Ай-Петрі (Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південний схил гір).

Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. С. В. Юзепчук (цит. місце) пише, що *S. albida* L., мабуть, після докладнішого вивчення буде розділена на кілька вікарних рас.

Назва *S. albida* L. s. str. повинна в такому разі стосуватись до грецької або малоазіатської рослини. Переглянувши відповідні матеріали з Греції і Малої Азії, що зберігаються в невеликій кількості в гербарних колекціях Ботанічного інституту АН СРСР у Ленінграді, ми переконалися в нетотожності нашої кримської форми типовій для виду східній формі. У східної форми, зокрема, багато густіше і коротше опушення на верхніх листках і в суцвітті. Приймаючи грецько-малоазіатську форму за типову *S. albida* L., треба відрізняти від неї не тільки кримську, а й кавказьку рослину, які теж навряд чи тотожні одна одній. Північнобалканська рослина, географічно найближча до нашої, вже виділена Рехінгером в окремий вид — *S. Velenovskyi* Reching. fil.

2402 (6). S. pallida М. В. — **Шоломниця бліда.** Світлозелена рослина з бруднопурпуровими стеблами. Корінь дерев'янистий, товстий, 6—10 *мм* у діаметрі. Кореневище вкорочене, висхідне, галузисте. Стебла б.-м. численні, від основи підведені чи висхідні, б.-м. викривлені, близько 20—50 *см* завв., трохи розгалужені (з однією—трьома парами супротивних квітконосних гілок), часто прості, густо опушені до суцвіття відлеглими волосками 1—3 *мм* завд., а також загнутими чи нахиленими вгору коротшими, 0,5—1 *мм* завд., волосками з домішкою стебельчастих залозок приблизно такої ж довжини; в суцвітті опушення таке ж, але трохи довше (відлеглі волоски до 4 *мм* завд.) та з багато ряснішими стебельчастими залозками. Стеблові листки черешкові, здебільшого яйцевидно-трикутні, черешок 3—25 *мм* завд., густо опушений довгими відлеглими і коротшими вгору загнутими чи нахиленими волосками; пластинка 12—37 *мм* завд., 7—36 *мм* завш., з серцевидною (лише в найнижчих листків з довшим за пластинку черешком, які на час цвітіння ледве зберігаються), невиразносерцевидною або (у верхніх листків) ширококлиновидною основою і тупуватою чи тупувато-загостреною верхівкою, з країв не зовсім рівно зарубчасто-пилчаста, з 6—15 тупими

чи тупуватими зубцями на кожному боці, на поверхні з обох боків і по краях досить густо опушена короткими чи довшими, близько 0,5—1,0 *мм* завд., прямими і піввідлеглими м'якими волосками, зісподу часто сірувата від опушення, особливо по жилках; приквіткові листки короткочерешкові, яйцевидно-ланцетні, з клиновидною основою та з загостреною верхівкою; нижні 20—38 *мм* завд., 9—15 *мм* завш., з черешком 4—10 *мм*, по краю з 2—6 тупуватими чи тупувато-загостреними зубцями на кожному боці, опушені переважно короткими волосками, з домішкою довгих, б.-м. схожі на верхні стеблові; решта дрібніші, цілокраї, густо опушені вздовж країв довгими волосками; середні (при розквітлих квітках) 9—17,5 *мм* завд. і 3,5—7,5 *мм* завш., з черешком 2—3 *мм* завд. Суцвіття на початку цвітіння 5—16 *см* завд.; квітконіжки 3—3,5 *мм* завд., волосисті і залозисті; чашечка (по спідній губі) близько 3,5 *мм* завд., після одцвітання до 4,5 *мм* завд., густо вкрита розчепіреними на всі боки прямими волосками до 4 *мм* завд. і в меншій кількості стебельчастими залозками 0,3—1,0 *мм* завд.; віночок 14—16 *мм* завд., жовтуватий (за шкалою Бондарцева, колір серни, шамуа), зовні мохнато-волосистий. ♃. Цв. VI—VII.

M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 65. Юзепчук во Фл. СССР, XX, III. — *S. albida* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 327 pro max. parte.

На розріджених місцях у гірських ялівцевих і соснових лісах. — Тільки в південній частині Криму.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Вовчанецький!), Нижня Массандра (Клоков!!), мис Мартьян біля Нікітського саду (Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Південний берег).
Загальне поширення. Ендем Південного Криму.

Примітка. С. В. Юзепчук (цит. місце) пише, що цей вид пов'язаний перехідними формами, мабуть, гібридного походження з *S. subalbida* Klok. За нашими спостереженнями, вони разом не зустрічаються, і *S. pallida* М. В. займає найнижчий гірський пояс, а *S. subalbida* Klok. росте багато вище. Форми останнього виду з рідкішим і густішим опушенням, навпаки, зустрічаються сумісно. Густіше опушені форми ми не вважаємо за гібридні чи перехідні до *S. pallida* М. В.

Секція **3. Lupulunaria** A. Hamilt. Квітки звичайно з б.-м. зближеними несправжніми кільцями у верхівкових чотиригранних колосовидних, рідше майже гроновидних, неоднобічних суцвіттях. Приквіткові листки б.-м. перетинчасті, різко відмінні від стеблових, завжди сидячі. Здебільшого півкущики з черешковими надрізнозубчастими до розсічених листками ксероморфного вигляду.

В основному східносередземноморська група, представлена численними видами. З кількох її підсекцій у нас зустрічаються дві.

Підсекція **1. Alpinae** Juz. Листки з обох боків зелені чи сіруватозелені, рідкувато чи досить густо опушені, але ніколи не повстисті. Суцвіття колосовидне, не перерване, з широкими (яйцевидними чи

еліптичними) покривними листками; трубочка віночка досить коротка і широка.

2403 (7). S. verna Bess. — **Шоломниця весняна.** Півкущик 10—35 *см* завв., нездерев'яніла частина стебла опушена до суцвіття короткими, відігнутими вниз волосками з домішкою нечисленних довших піввідігнутих волосків, а в суцвітті й під самим суцвіттям — довгими простими й коротшими залозистими відлеглими волосками. Стеблові листки черешкові, здебільшого довгасто-яйцевидні, 14—38 *мм* завд. (враховуючи й черешок), 6—18 *мм* завш., з черешком 1—12 *мм* завд.; пластинка листка при основі округла або майже обрублена, на верхівці тупа або (у верхніх листків) тупувато-загострена, з країв тупо зарубчасто-пилчаста, з плоскуватими зубцями (ширина зубця завжди багато перевищує його довжину), в кількості 3—8 (10) на кожному боці, на поверхні з обох боків коротко притиснуто-волосиста, по краю при основі війчаста, з довшими волосками; черешок опушений короткими волосками, з домішкою по краях його довгих; нижні листки з довшими черешками, що нерідко майже дорівнюють пластинці, нижні та середні листки іноді досить широко-яйцевидні; верхні (підсуцвітні) майже сидячі, довгасто-яйцевидноланцетні, по краю лише нижче середини зазублені. Суцвіття коротко-довгасте, 3—6 *см* завд., на початку цвітіння головчасте; приквіткові листки сидячі, 10—18 *мм* завд., 6—11 *мм* завш., найнижчі яйцевидно-ланцетні, при основі перетинчасті, по краю б.-м. зазублені, решта еліптичні, цілком або майже цілком перетинчасті, цілокраї, всі по краю засіяні досить густими довгими війками і коротшими залозистими волосками, на поверхні зовні (зісподу) коротковолосисті; квітконіжки 2—5 *мм* завд., опушені довгими простими й коротшими, але густішими залозистими волосками; чашечка під час цвітіння 2—2,5 *мм* завд. (по спідній губі), з придатком ± 2,5 *мм* завд., при плодах збільшена й обернена вниз, до 4 *мм*, з придатком до 5—7 *мм* завд., зовні густо опушена короткими простими і значно довшими залозистими волосками, з домішкою нечисленних довгих простих волосків, переважно по краю верхньої губи; віночок 20—25 *мм* завд., сірчаножовтий з синюватою плямою на кінці верхньої губи і голубими боковими лопатями, зовні досить густо залозисто-волосистий, з домішкою довгих простих волосків; верхня губа його помітно довша за спідню. Горішки яйцевидно-тригранні, 1,6—1,7 *мм* завд., сіруваті від густого опушення з дрібних пучкуватих волосків. ♃. Цв. V—VIII.

Bess., Prim. fl. Galic., II (1809) 43. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 408. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 179.

— *S. lupulina* auct. fl. ucr. p. p., non L. — *S. alpina* auct. fl. ucr. p. p., non L.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 259 (sub. *S. lupulina*).

На вапнякових, гіпсових і сланцевих відслоненнях. — У південно-західній частині Української РСР, у Західному Лісостепу, рідко в Правобережному Злаковому Степу.

З.Л.-С. По Дністру і його притоках, місцями звичайно. — Станіславська обл.: Обертинський рн, Гарасимів (Катіна!). — Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Заліщики (Бессер!, Артемчук і Клоков!!), Добровляни (Шафер, Кульчинський, Павловський); Мельнице-Подільський рн, Горошеве (Шафер, Кульчинський, Павловський). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, окол. Кам'янця-Подільського, Баговиця (Шмальгаузен!), Жовтневе (Роговичі!), Верхні Панівці (Панасюк!). — **П.З.С.** Рідко. — Миколаївська обл: Привільне на р. Інгулу (Котов!), по Інгулу (Бессер!). — Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, Скелюватка, на р. Інгульці (Пачоський). — Херсонська обл. (Шмальгаузен, сумнівна вказівка; є гербарний екземпляр з етикеткою: «Херсонська губ., V, 1878»).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд. схід), Причорн. (захід).

Загальне поширення. Західнопонтичний, переважно подільський ендем.

2404 (8). S. creticola Juz. — **Шоломниця крейдяна.** Півкущик, 15—45 *см* завв.; стебла до суцвіття опушені виключно короткими або дрібними, вниз відігнутими волосками. Стеблові листки черешкові, довгасто-яйцевидні або видовжено трикутно-яйцевидні до ланцетних, 8—50 *мм* завд., 3—18 *мм* завш., з черешком 2—16 *мм* завд.; пластинка листка з обрубленою, рідше округлою або короткоклиновидною основою, і тупуватою, часто загостреною верхівкою, по краю нерівно зубчасто-пилчаста з досить довгими, переважно трикутними, тупувато-загостреними зубцями в кількості 5—8 (11) на кожному боці, на поверхні зверху гола або майже гола, зісподу по жилках дрібно опушена; черешок коротко або дрібно опушений, нерідко з поодинокими довшими волосинками по краях; нижні листки з довгими черешками, верхні — майже сидячі. Суцвіття спочатку головчасте, згодом видовжене, 2,5—10 *см* завд., вісь суцвіття густо опушена досить довгими простими і коротшими залозистими волосками; приквіткові листки сидячі, яйцевидно-ланцетні або еліптичні, 9—20 *мм* завд., 4,5—10 *мм* завш., почасти або цілком перетинчасті, блідозеленуваті, часто лілуваті, на поверхні голі, по краю довговійчасті і залозисті; чашечка під час цвітіння дорівнює 2—2,5 *мм* завд., з придатком такої ж довжини, при плодах удвоє збільшена, зовні густо залозисто-волосиста і по краю верхньої губи довговійчаста; віночок 20—27 *мм* завд., сірчаножовтий, звичайно з синьофіолетовими боковими лопатями губи, зовні залозисто-волосистий. Горішки яйцевидно-тригранні, до 1,5 *мм* завд., сіруваті від густого опушення з дрібних пучкуватих волосків. ♃. Цв. V—VIII.

Juz. (Юзепчук) in Учен. зап. ХДУ, 22. — Труди н.-д. ін-ту бот., IV (1941) 205; во Фл. СССР, XX, 180. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 408.

— *S. lupulina* (vel *S. alpina* var. *lupulina*) auct. fl. ucr. pro max. parte, non L.

На крейдяних відслоненнях. — У північно-східній частині Української РСР.

Д.Л.-С. У північній частині району, по р. Дінцю та його притоках звичайно. — **Л.З.-Л.С.** У північній частині району, по Осколу (починаючи з Дворічанського району Харківської області на північ), Красній, Євсугу, Деркулу та їх притоках звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Східнопонтичний крейдяний ендем.

Підсекція 2. **Orientales** Juz. Листки зісподу біло- або сіро-повстисті. Суцвіття колосовидні, щільні, покривні приквіткові листки щодо форми різноманітні, майже трав'янисті чи перетинчасті; трубочка віночка з дуже тонкої основи поступово розширена догори, довга; спідня губа звичайно довша за верхню.

2405 (9). S. hypopolia Juz. — **Шоломниця зісподу-біла.** Півкущик близько 10—20 *см* завв.; квітконосні стебла висхідні, б.-м. вигнуті, в нижній частині коротко шерстисто-пухнасті, вгорі опушені відлеглими недовгими волосками, звичайно численні, рідко в кількості двох-трьох. Стеблові листки черешкові (іноді під суцвіттям сидячі), яйцевидні або яйцевидно-трикутні до яйцевидно-ланцетних, 12—25 *мм* завд., враховуючи й черешок, 6—16 *мм* завш., з шерстисто-пухнастим черешком; у середніх листків 3—11 *мм* завд., з вкороченими дрібно улисненими гілочками в пазухах; пластинка листка з невиразносерцевидною, майже обрубленою або широко-клиновидною основою і тупою чи тупуватою до тупувато-загостреної верхівкою, з країв надрізнозубчаста, з 4—8 зубцями на кожному боці, які здебільшого коротші за половину півпластинки, або нижні дорівнюють їй (до 4 *мм* завд.), довгасті чи яйцевидно-довгасті, тупі, б.-м. загорнуті на спідній бік; на поверхні пластинка зісподу тонко-білоповстиста з цілком прикритими повстистим опушенням жилками, зверху ж темнозелена, дрібноволосиста, з засіяними мікроскопічними лусочками і через це білуватими головними жилками (не на всіх екземплярах). Суцвіття 2,5—5,5 *см* завд., при плодах більш видовжене, досить щільне; приквіткові покривні листки округло-яйцевидні, з відтягнуто-загостреною верхівкою, опуклі, зверху (зсередини) голі, зісподу (зовні) та по краю досить густо опушені відлеглими м'якими волосками близько 0,5—1,0 *мм* завд., з чималою домішкою коротших стебельчастих залозок, зеленуваті; найнижчі 11—14 *мм* завд., 10—12 *мм* завш.; квітконіжки 2,5—5 *мм* завд., відлегло-довговолосисті. Чашечка близько 2,5 *мм* завд., по спідній губі відлегловолосиста з домішкою стебельчастих залозок, при плодах дуже розростається; віночок 20—28 *мм* завд., жовтий, часто з блідопурпуровими плямами зверху на лопатях спідньої губи, зовні волосистий і залозистий. Горішки ще не описані. ♃. Цв. IV—VI.

Juz. (Юзепчук) in Бот. журн. СССР, 24, № 5—6 (1939) 433; во Фл. СССР, XX, 151.

— *S. orientalis* var. *chamaedrifolia* Ledeb., Fl. Ross., III, 395 p. p. Н. Попов в Матер. фл. Кавк., IV, 3, 73, p. p. non Reichenb.

На крейдяних і вапнякових відслоненнях. У передгірній частині Криму, рідко.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Білогорський рн, Вишенне, скеля Ак-Кая (М. Попов, Барбарич і Доброчаєва!); там же, інші скелі (Клоков!!).— **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Червоні Печери (М. Попов, Барбарич і Доброчаєва!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (передгір'я).

Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. Наша рослина, віднесена до цього виду, дещо відрізняється від автентичного опису більшими розмірами всіх частин. Опис складено на матеріалі з крейдяного кам'янистого степу та відслонень трохи осторонь від скелі Ак-Кая, зібраному 27 травня 1956 р. Ми вважаємо, що цей вид є ендемічним для Біловодського (Карасу-Базарського) крейдяного району. С. В. Юзепчук у своїй відомій статті «*O. Scutellaria orientalis* автороз крымской флоры», де вперше був описаний цей вид, наводив його ще для багатьох інших пунктів, але більшість їх стосується до пізніш описаного виду *S. heterochroa* Juz.

2406 (10). S. heterochroa Juz. — **Шоломниця різноколірна.** Півкущик близько 10—25 *см* завв.; стеблові листки округло- або довгасто-яйцевидні, 11—28 *мм* завд., 5—12 *мм* завш., з черешком 3—11 *мм* завд. (у верхньої пари листків під суцвіттям, іноді відсутнім); пластинка з невиразносерцевидною, обрубленою або широко-клиновидною основою, з країв глибоко надрізнозубчаста, на кожному боці з 4—7 довгастими чи яйцевидно-довгастими тупими зубцями, не коротшими за половину півпластинки, на поверхні зісподу білувато-тонкоповстиста, зверху зеленуватосірувата, дрібноволосиста. Суцвіття 2,5—9 *см* завд. (при плодах до 15 *см*); приквіткові листки широко-яйцевидні чи яйцевидно-трикутні, рідко еліптичні, коротко і тупувато загострені, волосисті й залозисті, звичайно лілуваті, найнижчі 9—12 *мм* завд., 8—10 *мм* завш.; чашечка під час цвітіння близько 2 *мм* завд.; віночок 23—29 *мм* завд., то майже цілком жовтий, то майже цілком пурпуровий, частіше з пурпуровими губами та жовтуватою трубочкою. Горішки тригранно-яйцевидні, 1,4—1,5 *мм* завд., 0,9—1,0 *мм* завш., з увігнутими бічними гранями, суцільно вкриті дрібними галузистими волосками, сіруваті. В іншому, як *S. hypopolia* Juz. ♃. Цв. V—VII.

Juz. (Юзепчук) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 402; во Фл. СССР, XX, 152.

— *S. orientalis* auct. fl. taur. p. p., non L. — *S. orientalis* var. *taurica* N. Pop. in Fl. cauc. crit., IV, 3 (1916) 81, p. p.

На скелях і кам'янистих схилах. — У передгірній і східній гірській частинах Криму.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Відрадне (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!).— **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Червоні Печери (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!).— **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, окол. Судака (Барбарич і Доброчаєва!), Карадаг (Котов!, Морочковський!), Морське (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. Цей вид, як указує С. В. Юзепчук, дуже близький до *S. hypopolia* Juz. Цитовані вище екземпляри з Червоних Печер мають ніби проміжний характер. Вид описано з Кара-дагу. В типових випадках він дуже добре відрізняється вже за кольором квіток.

2407 (11). S. hirtella Juz. — **Шоломниця коротковолосиста.** Півкущик 5—20 *см* завв.; квітконосні стебла численні, підведені, вигнуті, коротко- і майже відлегловолосисті, як і черешки листків; стеблові листки черешкові, широко-яйцевидні до майже округлих, 5—20 *мм* завд. (без черешка), 4,5—19 *мм* завш., з черешками 5—15 *мм* завд., з країв глибоко надрізнозубчасті, на кожному боці з 3—6 тупими зубцями, здебільшого з обрубленою основою і тупою верхівкою, на поверхні зісподу білувато-повстисті чи білувато мохнато-повстисті, зверху сіруваті від густого прилеглого опушення. Суцвіття 2,5—4 *см*, при плодах до 6 *см* завд., щільне; приквіткові листки широко-яйцевидні, загострені, зеленуваті, довговолосисті і густо засіяні стебельчастими залозками, з випнутими жилками; чашечка близько 2,5 *мм* завд. (під час цвітіння); віночок 2—3 *см* завд., жовтий, зовні густозалозистий і розсіяноволосистий. ♃. Цв. V—VI.

Juz. (Юзепчук) в Бот. журн. СССР, 24, № 5—6 (1939) 434; во Фл. СССР, XX, 152.

— *S. orientalis* var. *chamaedrifolia* Н. Попов в Матер. фл. Кавк., IV, 3 (1916) 73 p. p., non Reichenb.

На скелях і гірських схилах. — У гірській частині Криму (на території Державного заповідника). Екземплярів цього виду ми не бачили.

С. В. Юзепчук (1939) наводить цей вид для **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Партизанське (Левандовський). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, яйла Ай-Петрі (Криштофович), яйла на схід від скелі Шишко (Левандовський), скеля біля джерела Сари-Су (Троїцький — тип виду, 4. VII 1925); Алуштинський рн, г. Чорна (Поплавська), Кримський державний заповідник, Центральна улоговина — Дров'янка Сімферопольського рну (Буш), г. Чатир-даг, півд. схил (Поплавська, № 151, нетиповий щодо опушення екземпляр).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (північний схил гір).
Загальне поширення. Ендем Криму.

2408 (12). S. taurica Juz. — **Шоломниця кримська.** Півкущик близько 10—25 *см* завв.; квітконосні стебла численні, висхідні, звивисті, розгалужені, густо вкриті, як і черешки листків, довгенькими, відлеглими, м'якими, хвилястими волосками; стеблові листки черешкові, яйцевидні, 5—14 *мм* завд. (без черешка), 3—10 *мм* завш., з черешком 3—9 *мм* завд., з країв глибокозубчасті, на кожному боці з 3—7 довгенькими вузькими, неоднаковими, тупими, часто назад відігнутими зубцями на кожному боці; пластинка листка при основі обрублена або широко-клиновидна, на поверхні зісподу дуже густо мохнато-білоповстиста, з помітними жилками, зверху рідкувато-сіроповстиста. Суцвіття близько 3 *см*, при плодах до 6 *см* завд., спочатку щільне,

згодом рідкувате; приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, загнуті всередину і вздовж складені, на верхівці поступово звужені в довгеньке вістря, зовні повстисті, сивуватозеленуваті; найнижчі близько 10 *мм* завд. і 4 *мм* завш.; чашечка близько 2 *мм* завд.; віночок близько 2 *см* завд., жовтий, зовні густоволосистий. ♃. Цв. VI—VIII.

Juz. (Юзепчук) in Бот. журн. СССР, XXIV, № 5—6 (1939) 434; во Фл. СССР, XX, 129.

— *S. orientalis* auct. fl. taur. p. p. — *S. orientalis* var. *taurica* N. Pop. in Fl. cauc. crit., IV, 3 (1916) 81 p. p.

На кам'янистих схилах і відслоненнях. — У південно-західній частині Криму, в районі Севастополя та на Південному березі до Сімеїза. Певних екземплярів цього виду ми ще не бачили.

С. В. Юзепчук (1939) наводить його для **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Коржинський, Олексієнко, Федосєєв, Чугаєвич), мис Фіолент—Севастополь (Мілюгін), мис Фіолент (Смирнова!); Балаклавський рн, Байдарські ворота (Леманн), Чорнореченське (Трапщель), Мангуп-Кале (Дзевановський); Куйбишево (Дзевановський); Бахчисарайський рн, Тепе-Кермен (Буш, нетипова форма з більшими листками). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Шайтан—Мердвень (Буш), Мердвень (Гольде). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Оползневе (Гольде — тип виду, 26. VII н. ст. 1901, Ганешин, Криштофович), Оползневе—Снитовське (Станков), Ласпі (Криштофович).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південно-західний кут півострова).
Загальне поширення. Ендем Криму.

2409 (13). S. Stevenii Juz. — **Шоломниця Стевена.** Схожа на *S. taurica* Juz., від якої відрізняється коротко і притиснуто-повстистими стеблами та листками, на яких зовсім немає довгих хвилястих волосків. Листки зісподу густо-білоповстисті з цілком захованими в опушенні жилками; пластинка листка 6—14 *мм* завд., 3—9 *мм* завш., з коротшими і ширшими прямими зубцями; приквіткові листки 5—13 *мм* завд., 2—4 *мм* завш., зовні густо і притиснуто-повстисті, сивуваті; чашечка повстисто-волосиста. ♃. Цв. VII—VIII.

Juz. (Юзепчук) in Бот. журн. СССР, XXIV, № 5—6 (1939) 435; во Фл. СССР, XX, 130.

На кам'янистих схилах і вапнякових відслоненнях. — У передгірній частині Криму, в районі Сімферополя і Бахчисарая.

Певних екземплярів цього виду ми не бачили. С. В. Юзепчук (1939) наводить його для **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, біля Феодосії (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Бахчисарай (Левандовський), Альма (Дзевановський); Сімферопольський рн, Сімферополь (Базінер — тип виду, 13 VII ст. ст. 1842; Андрєєв), Лугове (?).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (передгір'я).
Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. В нашому розпорядженні були численні екземпляри, зібрані М. І. Котовим та його співробітниками в околицях Куйбишева 3. VIII 1955 р. За

характером опушення вони займають ніби посереднє місце між цим видом і *S. taurica* Juz., а листки в них загалом більші, ніж в обох: 11—28 *мм* завд. (з черешком), 3,5—16 *мм* завш., з 4—8 б.-м. довгими зубцями на кожному боці, черешок 4—15 *мм* завд.

Триба **4. Lavanduleae** Nym.

Чашечка з 13—15 жилками, двогуба. Віночок двогубий, верхня губа його дволопатева, спідня — трилопатева. Тичинки в кількості чотирьох, замкнуті, як і стовпчик, у віночку; пиляки з двома розчепіреними гніздами, що на верхівці зливаються. Зав'язь чотирироздільна. Горішки з дорсально-базальним прикріпленням. Зародок прямий, з прямим зігнутим корінцем.

Примітка. Цю трибу розглядають і як підродину Lavanduloideae Briq.

Рід **716. Лаванда — Lavandula** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 272.

Чашечка трубчаста, з 13—15 жилками, двогуба, з суцільною (однозубою) верхньою і чотиризубчастою спідньою губами. Віночок із видовженою, далеко висунутою з чашечки трубочкою і коротеньким двогубим відгином, верхня губа віночка дволопатева, спідня — трилопатева, всі лопаті округлі, плоскуваті. Тичинок чотири, всі заховані в трубочці віночка, передні тичинки довші від задніх. Частки приймочки яйцевидні. — Півкущики або кущики, звичайно з цілокраїми вузькими листками.

Типовий середземноморський рід з нечисленними (до 20—25) видами. В СРСР зустрічається тільки в культурі.

2409[1] (1) L. spica L. — **Лаванда колоскова.** Півкущик, 20—60 *см* завв., з сірозеленими від зірчастого опушення трав'янистими гілками. Листки сидячі, лінійні або лінійно-ланцетні, 2—4 *см* завд., до 0,5 *см* завш., до основи звужені, на верхівці тупі, з загорнутими краями, здебільшого білувато-шерстисті від густого опушення з зірчастих волосків, рідше зеленуваті, негусто опушені. Верхівкові, приквіткові листочки яйцевидні, 3—5 *мм* завд., остюковидно-загострені, шкірясті, бурі або лілуваті. Квітки по 6—10 у кільцях, зібраних на верхівкових квітконосах у циліндричне суцвіття 10—15 *см* завд., досить тонке; приквітки лінійні, дрібні, часто зовсім не розвинені; квітконіжки дуже коротенькі; чашечки ±5 *мм* завд., опушені, лілуваті, верхній зубець чашечки серцевидний, зубці спідньої губи дуже коротенькі; віночок ±10 *мм* завд., яскравосиній, зовні вище середини білувато-шерстистий від густих простих волосків, усередині залозисто-волосистий. Горішки еліпсоїдальні, близько 2,5 *мм* завд. і 1,25 *мм* завш., темнобурі, гладенькі, блискучі. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 572 p. p. Шишкин во Фл. СССР, XX, 226.

— *L. vera* DC. in Lam. et DC., Fl. Fr., V (1815) 398. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 498. — *L. officinalis* Chaix in Vill. Hist. pl. Dauph., I (1786) 355.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі, переважно в Криму.

Загальне поширення. Західне Середземномор'я (в дикому стані).

Господарське значення. Лаванда як ароматична рослина використовувалась ще в стародавньому Римі. Ефірна олія міститься у неї в клітинах епідермісу листків, у залозистих волосках, особливо багато її в чашечках квіток. Вихід олії становить близько 0,8% із свіжої і до 1,5% з висушеної трави. Суцвіття використовується переважно під час розквіту. Найціннішим компонентом лавандової олії є ліналімацетат. Лавандова олія широко використовується в парфюмерії.

Триба **5. Marrubieae** End l.

Чашечка з 5—10 випнутими жилками і 5—10 зубцями, трубчаста або дзвониковидна, при плодах відкрита. Віночок двогубий. Тичинки в кількості чотирьох, заховані, як і стовпчик, у трубочці віночка. Горішки оберненояйцевидні, з невеличкою базальною площинкою прикріплення. Зародок має прямий коротенький корінець.

Примітка. Цю трибу та кілька наступних часто відносять до великої підродини Stachydoideae Briq.

Рід **717. Шандра — Marrubium** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 582.

Чашечка трубчаста, з 10 жилками і 5 або (8) 10 зубцями. Віночок двогубий, білий; трубочка його захована в чашечці, всередині з перерваним волосистим кільцем (у наших видів); верхня губа віночка розсічена на дві довгасті лопаті (у наших видів), плоскувата (у наших видів), пряма; спідня губа відігнута, трилопатева з ширшою за бокові, округлою, звичайно на верхівці виїмчастою середньою лопаттю. Тичинок чотири, вони заховані в трубочці віночка, передні тичинки довші від задніх; гнізда пиляків розведені. Приймочка дволопатева, з коротенькими тупими лопатями. Горішки яйцевидно-тригранні, при верхівці тупі. — Трав'янисті багаторічники, рідко однорічники, з білувато-шерстистим опушенням, що складається з зірчастих або галузистих волосків; квітки дрібні, білі, в б.-м. густих несправжніх кільцях з шиловидними приквітками.

Середземноморський (в широкому розумінні) рід з кількома десятками видів. На території Радянського Союзу, за даними

О. Є. Кнорринг, налічується 15 видів. В УРСР з них відомі чотири.

Всі наші види, за Буассье, належать до секції *Eumarrubium* Boiss. (*Marrubium* Benth.).

---

1. Чашечка з 10 на верхівці гачковидно-відігнутими зубцями . . . . . **(1). Ш. звичайна — M. vulgare** L.
— Чашечка з 5 прямостоячими або відігнутими зубцями . . . . 2.
2. Зубці чашечки назовні відігнуті . . . . . **(4). Ш. хвостовидна — M. leonuroides** Desr.
— Зубці чашечки прямостоячі . . . . . 3.
3. Несправжні кільця 10—22-квіткові, майже всі (крім двох-трьох верхівкових) розсунуті; приквітки 2,5—5 *мм* завд., здебільшого дорівнюють трубочці чашечок **(2). Ш. рання — M. praecox** Janka.
— Несправжні кільця 6—10-квіткові, зближені; приквітки 1—2 *мм* завд.; звичайно не досягають середини трубочки чашечок . . . . . **(3). Ш. тубільна — M. civice** Klok.

Підсекція **1. Decemdentata** Briq. Чашечка з 10 добре розвиненими зубцями, з яких додаткові (комісуральні) дорівнюють головним або трохи коротші за них.

2410 (1). M. vulgare L. — **Шандра звичайна.** Стебла від основи висхідні, 15—75 *см* завв., галузисті, в нижній частині білоповстисті від густих, не дуже довгих волосків, вище менш густо опушені такими ж волосками. Стеблові листки черешкові, широко-яйцевидні, 2,5—7 (9) *см* завд., 1,5—4 *см* завш., з черешком до 3—4 *см* завд., найдовшим у нижніх листків; пластинка листків з короткоклиновидною або закругленою (у нижніх листків) основою та округлою чи тупою верхівкою, з країв нерівнозарубчаста, на поверхні зісподу білувата від густих відлеглих волосків, з випнутими жилками, зверху зеленувата, розсіяно опушена, зморшкувата. Несправжні кільця багатоквіткові, густі, майже кулясті, зібрані на кінці стебла та гілок у довгі, перервані в нижній частині суцвіття; приквітки лінійно-шиловидні, приблизно дорівнюють трубочці чашечок, густо опушені, з гачковидно зігнутою голою верхівкою; квітконіжки дуже коротенькі; чашечка 5,5—7,5 *мм* завд., зовні густо опушена зірчастими волосками і засіяна крапчастими залозками, з 10 шиловидними, на кінці гачковидно загнутими, жовтуватими й голими зубцями, з яких 5 довших і 5 проміжних коротших, довші зубці приблизно вдвоє коротші за трубочку; віночок 6—7,5 *мм* завд., з циліндричною трубочкою, зовні коротковолосистий; середня частка спідньої губи до 1,8 *мм* завш.; нитки тичинок ±1 *мм* завд., сховані в трубочці віночка. Горішки яйцевидні, 1,5—2 *мм* завд., ±1 *мм* завш., жовтуватобурі, блискучі. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 583. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 331. Иконников-Галицкий в Сорн раст. СССР, IV, 18. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 409. Кнорринг во Фл. СССР, XX, 235.

Рисуики: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1224, I, 1—11.

На кам'янистих відслоненнях у затінених місцях, а також як бур'ян по шляхах, біля тинів, іноді в посівах. — По всій Українській РСР, але не дуже часто. Спорадичні місцезнаходження відомі з усіх районів.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: західні та південні райони; Кавказ; Серед. Азія.

Загальне поширення. Більша частина Європи, Західна Азія, Північна Африка, занесено в Північну і Південну Америку.

Господарське значення. Квітки та листя вживаються в медицині. Має значення також як медоносна, дубильна і красильна рослина.

Підсекція **2. Quinquedentata** Briq. Зубці чашечки в кількості 5, рідко 6—7 (в цьому разі комісуральні зубці дуже здрібнені).

2411 (2). M. praecox Janka — **Шандра рання.** Стебла 30—75 *см* завв., при основі жовтувато-шерстисті від довгих волосків, вище сірувато-повстисті від зірчастого опушення. Нижні листки оберненояйцевидні, 4—7 *см* завд., 2—3,5 *см* завш., з черешками до 2 *см* завд.; середні й верхні довгасто-ланцетні, 3,5—6,5 *см* завд., 1—2 *см* завш., з черешком 0,5—1,5 *см* завд., пластинка їх з короткоклиновидною основою і тупуватою верхівкою, з країв зарубчасто-пилчаста, на поверхні зморшкувата, опушена з обох боків зірчастими й довгими, звичайно притиснутими волосками або тільки притиснутими, зісподу сіро-повстиста від густішого опушення. Несправжні кільця 10—22-квіткові, крім двох-трьох верхніх, зближених на кінці стебла і гілок, помітно розсунуті; приквітки шиловидні, 2,5—5 *мм* завд., здебільшого довжиною дорівнюють трубочці чашечки, іноді перевищують її, рідко вдвоє коротші за неї; квітконіжки малопомітні; чашечка 5,5—7 *мм* завд., зовні зірчасто опушена, з п'ятьма неоднаковими зубцями; віночок ±9 *мм* завд., зовні зірчасто опушений. Горішки 1,8—2 *мм* завд., чорнуваті. ♃. Цв. VI—VIII.

Janka in Oestrr. Bot. Zeitschr., XII (1875) 62. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 331. Кнорринг во Фл. СССР, XX, 239 (р. р.?).

На кам'янистих відслоненнях і степових схилах, а також як бур'ян по шляхах і в посівах. — У південній частині Лісостепу і в Степу досить звичайно.

З.Л.-С. У південній частині району до Могильова на Дністрі нерідко. — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (Андржієвський!). — Вінницька обл.: Бершадський рн, Берізки-Бершадські (Роговичі!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!); Оржиця (!); Решетилівка (Роговичі!). — Харківська обл.: Харківський рн, Безлюдівка (Черняєв!, Котов!), Рогань (Черняєв!, Котов!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно. — **П.С.** Кримська обл.: Джанкой (Зеленецький!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, над Просторим, Петрівка — Марфівка, оз. Тобечек (Вульф і Дзевановський!). — **Кр. З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Зеле-

нецький!); Сакський рн, Любимівка (Анісімова!). — **Кр. З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі!). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь — Білогорськ (Васильєв!), Білогорський рн, шлях на Сімферополь, 25 *км* (Васильєв!), нижня течія р. Біюк Кара-Су (Анісімова та Циріна!); Зуйський рн, Донська — Красний Крим (Ната!); Бахчисарайський рн, Бахчисарай — Сюрень (Зеленецький!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Карабі-яйла (Привалова і Макарова!); Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Циріна). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Новий Світ (Васильєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (південь), Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Середня Європа (південний схід), південь Європейської частини СРСР, Балканський півострів (північ), Мала Азія (?).

Примітка. Наші екземпляри ніби не відрізняються від автентичних зразків цього виду. Зокрема, і в тих і в тих завжди тільки 5 зубців на чашечці. В зв'язку з цим для нас залишається незрозумілим, чому О. Є. Кнорринг віднесла цей вид до підсекції *Decemdentata* Briq. Крім того, не дуже зрозуміла без пояснень і наведена для цього виду синоніміка: *M. pannonicum* Reichenb. (1833), *M. paniculatum* Desr. (1789), *M. Pestalozzae* Bois. Всі перелічені види в більшій чи меншій мірі відрізняються від типового *M. praecox* Janka.

2412 (3). M. civice Klok. sp. nova in Addenda VII, 639 — **Шандра тубільна.** Стебла висхідні, 30—75 *см* завв., у суцвітті пірамідально-розгалужені, при основі, на протязі двох-трьох межи вузлів, густо вкриті відлеглими довгими волосками, вище білоповстисті від суцільного короткого опушення з зірчастих волосків. Всі листки черешкові, зморшкуваті, з випнутими жилками; нижні — округло-яйцевидні, 4—6 *см* завд., 2—3,5 *см* завш., з черешками 1—2 *см* завд., довговолосисті, на час цвітіння звичайно вже опалі; пластинка їх при основі обрублена, з країв зарубчаста, з тупою верхівкою; середні й верхні листки довгасто-яйцевидні або ланцетні, 2,5—6 *см* завд., 0,5—1,5 *см* завш., з черешком 2—10 *мм* завд.; пластинка їх з короткоклиновидною основою і загостреною верхівкою, з країв зарубчасто-пилчаста, зісподу довговолосиста, зверху біло-повстиста від зірчастих волосків; покривні листки схожі на верхні стеблові. Несправжні кільця 6—10-квіткові, зближені на кінцях стебла та гілок у колосовидні суцвіття; приквітки шиловидні, 1—2 *мм* завд., звичайно не перевищують середини трубочки чашечок; чашечка 5—6 *мм* завд., зовні біло-повстиста від густих зірчастих волосків, з п'ятьма прямостоячими лінійно-шиловидними неоднаковими зубцями 1,5—2 *мм* завд.; віночок 7,25—8,25 *мм* завд., зовні зірчасто опушений, середня частка спідньої губи віночка оберненояйцевидна, виїмчаста, з хвилястими краями. Горішки довгасто-яйцевидні, 1,5—1,8 *мм* завд., крапчасто-горбочкуваті, на поверхні з пучечком зірчастих волосків. ♃. Цв. VI—VII.

— *M. peregrinum* (non L.) Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 331. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 410. Кнорринг во Фл. СССР, XX, 245.

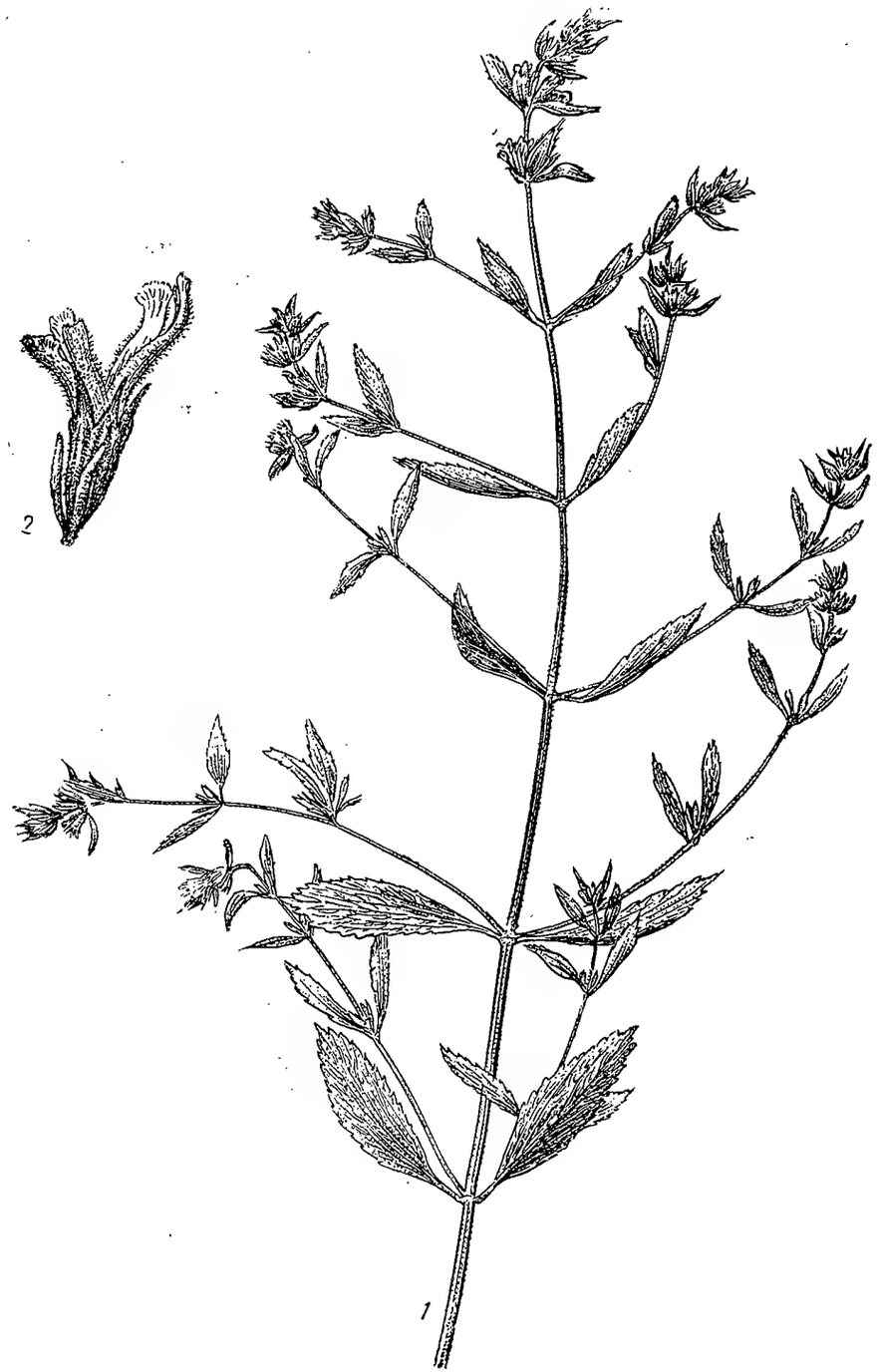

Рис. 4. Шандра тубільна — *Marrubium civice* Klok.

1 — верхівка стебла; *2* — квітка.

На солонцюватих степах, черепашкових гривах і в літоральній смузі. — У Злаковому та Полинковому Степу, заходить і в Кримський Лісостеп.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Ново-Миколаївський рн, Кринівка (Бойкс!), у південній частині району нерідко — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестеріков, Нордман!). — Миколаївська обл.: Миколаїв, околиці (Федосєєв!). — **П.С.** Нерідко. — Кримська обл.: Арабатська Стрілка (Клоков!!); Джанкойський рн, Овочева (Астахова і Чернова!). — **Кр. З.С.** Кримська обл.: Євпаторійський рн, Суворовське (Дойч!), Євпаторія (Андреєв!); Первомайський рн, Войкове (Дзевановський). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарай (Зеленецький); Сімферопольський рн, Сімферополь, північні схили (Зеленецький!), біля Сімферополя (Андреєв.), Партизанівка (Барбарич, Доброчаєва!); Білогорськ, скеля Ак-Кая (Зеленецький). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Мангуп-Кале (Дзевановський!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Карабі-яйла (Вульф). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Привітне—Морське Судацького рну (Зефіров!). Екземпляри з Карабі-яйли і Казанли (Привалова і Макарова!) дуже близькі до цього виду.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (південь), Крим; Кавказ: Передкавк. (півн. захід).

Загальне поширення. Південнопонтичний ендем.

Примітка. Цю рослину останнім часом неправильно визначають за *M. peregrinum* L. s. str. Лінней поділяє свій вид на дві «різновидності»: var. α і var. β. Перша з них, типова для виду, як давно з'ясовано, є гібридною формою (*M. peregrinum* auct.×*M. vulgare* L.). Чашечка у неї 5—10-зубцева. Крім основних 5 зубців, б.-м. розвинені ще дрібні, проміжні зубчики. Друга «різновидність», описана як вид під назвою *M. creticum* Mill. і поширена в південній частині Середньої Європи на Балканському півострові і в північній частині Малої Азії, теж відрізняється від нашої рослини насамперед характером опушення, яке в неї складається виключно з коротких притиснутих волосків (*M. peregrinum* Boiss., за автором «adpressime canum», Fl. or., IV, 694). Але розмежування нашого виду з *M. praecox* Janka часто, особливо на території Криму, ускладнене наявністю проміжних форм, які виникають лише при контакті обох видів, певно внаслідок гібридизації.

2413 (4). M. leonuroides Desr. — **Шандра хвостовидна.** Стебла 60—70 *см* завв., галузисті, густо опушені зірчастими й короткими простими волосками. Листки яйцевидні, густо опушені зірчастими волосками з домішкою зісподу по жилках простих волосків, нижні з довгими, верхні — з короткими черешками. Суцвіття видовжене, з розсунутими в нижній частині несправжніми кільцями, коротшими за приквіткові листки; приквітки коротші за чашечку, неколючі, довговолосисті, чашечка з п'ятьма шиловидними відігнутими голими зубцями, в два-три рази коротшими за трубочку, остання опушена зірчастими волосками з домішкою притиснутих простих волосків; віночок рожевий; верхня губа його до середини надрізана, багато довша за спідню; спідня з нирковидною середньою і довгастими бічними лопатями. Горішки еліпсоїдальні, бурі. 4. Цв. V—VII.

Desr. in Lam. Encycl., III (1789) 715; Benth. in DC., Prodrom., XII, 450. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 331. Кнорринг во Фл. СССР, XX, 242.

— *M. astracanicum* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 52, non Jacq. Stev. in Mém. Soc. Nat. Mosc., III, 266.

Рисунки: Reichenb., Pl. crit., III, tab. 299.

На забур'янених кам'янистих схилах. — У східній частині Криму. Екземплярів цього виду з території Криму ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (схід); Кавказ: Передкавк., Даг.

Загальне поширення. Мала Азія, вказані райони СРСР.

Примітка. Ще Біберштейн заперечував існування цього виду на території Криму, пояснюючи вказівку на нього плутаниною в етикетках. Нам невідомо, з яких причин у «Флорі СРСР» цей вид знову наводиться для Криму. В усякому разі, факт його зростання залишається сумнівним.

Рід 718. Залізниця — Sideritis L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 574.

Чашечка дзвониковидна, при плодах розросла, з 5- або 10-жилковою чашечкою і з п'ятьма майже однаковими, остюковидно-загостреними зубцями. Віночок невеликий, часто коротший за чашечку, двогубий, з майже плоскою суцільною верхньою губою і трилопатевою спідньою. Тичинки і стовпчик замкнуті в трубочці віночка, з 4 тичинок передні довші, але з недорозвиненими пиляками, стерильні; задні дуже короткі, фертильні. Приймочка дволопатева, верхня лопать її коротка, обрублена, нижня — розширена, охоплює при основі верхню. Горішки яйцевидні, на верхівці закруглені. — Трав'янисті, багаторічні або однорічні рослини, півкущі або кущі.

Середземноморський (в широкому розумінні) рід, в якому налічують понад 60 видів. Поділяється на п'ять секцій.

Крім наших видів, для СРСР наводиться ще один вид.

---

1. Півкущі з розгалуженим здерев'янілим кореневищем та б.-м. численними вкороченими стерильними пагонами . . . . . 2.
— Однорічники . . . . . 10.
2. Приквіткові покривні листки 3—8 *мм* завш., з верхівковим вістрям, лише трохи коротшим за основу листка, сіруватозеленуваті, на поверхні помітно повстисті, в кожній парі не перекриті або ледве перекриті при основі краями . . . . . 3.
— Приквіткові листки до 14—27 *мм* завш., з верхівковим вістрям, значно коротшим за основу листка, часто жовтуваті, на поверхні б.-м. оголені, в кожній парі помітно перекриті краями, принаймні при основі . . . . . 4.
3. Квітконосні стебла 25—55 *см* завв.; нижні стеблові листки довгасто-оберненоланцетні, коротко і тупувато загострені; суцвіття

8—25 *см* завд., крім верхівки переривчасте, з 12—18 кілець, з яких нижнє на 1,5—4 *см* відсунуте від решти; приквіткові листки 7—22 *мм* завд.; чашечка 8—12 *мм* завд. . . . . **(1). Залізниця скіфська — S. scythica** Juz.

— Квітконосні стебла 18—40 *см* завв., нижні стеблові листки довгасто-оберненояйцевидні, тупі; суцвіття коротше, з меншою кількістю кілець, майже компактне, з лише трохи розсунутими нижніми кільцями; приквіткові листки 8—10 *мм* завд.; чашечка 7,5—9,5 *мм* завд. . . . . **(2). З. кримська — S. taurica** Steph.

4. Приквіткові листки до 14—16 *мм* завш., зелені або сіруватозелені, б.-м. густо (особливо нижні) опушені, на всьому протязі цілокраї; чашечка до 10—11 *мм* завд. . . . . 5.

— Приквіткові листки до 20—27 *мм* завш., жовтуваті, б.-м. оголені, розсіяноволосисті (іноді крім найнижчих), цілокраї або помітно зазублені; чашечка до 14 *мм* (рідко лише до 11 *мм*) завд. . . 7.

5. Листки стерильних пагонів 2—7 *мм* завш., біло- або білувато-повстисті; суцвіття 4—13 *см* завд., з відсунутими лише на 1,5—2 *см* від решти нижніми кільцями. Малоздерев'янілий півкущ, часто з поодинокими квітконосними стеблами . . . . . **(6). З. Маршаллова — S. Marschalliana** Juz.

— Листки стерильних пагонів 4—17 *мм* завш., білувато- або сіруватo-повстисті (лише замолоду цілком білі від опушення); суцвіття до 22 *см* завд., з відсунутими на 2—5 *см* від решти нижніми кільцями. Більш здерев'янілі півкущі, з кількома квітконосними стеблами . . . . . 6.

6. Листки стерильних пагонів 5—17 *мм* завш., на верхівці тупі; стеблові до 20 *мм* завш.; суцвіття з 5—17 кілець; приквіткові листки до 18 *мм* завд., зеленуваті, з малопомітним опушенням . . . . **(3). З. зеленолускова — S. chlorostegia** Juz.

— Листки стерильних пагонів 4—14 *мм* завш., на верхівці тупі або коротко загострені; стеблові до 14 *мм* завш.; суцвіття з 4—11 кілець; приквіткові листки до 30 *мм* завд., сіруваті чи білуваті від опушення, під яким (або крізь яке) темнуватозелені . . . . **(4). З. айпетрінська — S. ajpetriana** Klok.

7. Квітконосні стебла 25—45 *см* завв.; суцвіття до 23 *см* завд.; приквіткові листки цілокраї; чашечка мохнато-повстиста без домішки коротких волосків або стебельчастих залозок; віночок світложовтий . . . **(5). З. мисочковидна — S. catillaris** Juz.

— Квітконосні стебла 12—35 *см* завв., суцвіття до 8—16 *см* завд.; приквіткові листки часто помітно зазублені; чашечка менш густо опушена, з домішкою коротких волосків, іноді стебельчастих залозок у нижній частині; віночок блідожовтий, іноді з помітними темними жилками на лопатях . . . . . 8.

8. Приквіткові листки на всьому протязі цілокраї, тонкі; чашечка б.-м. густо засіяна дрібними стебельчастими залозками; віночок

темнуватожовтий з бруднопурпуровими жилками на лопатях . . . . . **(9). З. темножилкова — S. atrinervia** Klok.

— Приквіткові листки де-не-де зазублені, грубіші; чашечка без стебельчастих залозок; віночок блідий, з малопомітними жилками на лопатях . . . . . 9.

9. Квітконосні стебла здебільшого розгалужені, рідше прості; суцвіття 4—9 *см* завд., з 5—15 кілець, звичайно компактне, з нижнім кільцем, відсунутим від решти не далі як на 2 *см*; чашечка 10—12 *мм* завд., віночок 13—14 *мм* завд. . . . . **(7). З. черепитчаста — S. imbrex** Juz.

— Квітконосні стебла здебільшого прості, рідше розгалужені; суцвіття 4—16 *см* завд., з 5—12 кільцями, б.-м. переривчасте, з нижнім кільцем, відсунутим від решти на 2—4 *см*; чашечка 12—14 *мм* завд., віночок 14—16 *мм* завд. . . . . **(8). З. скупчена — S. conferta** Juz.

10. Всі приквіткові листки трав'янисті, зелені; трубочка чашечки циліндрична, вгорі після цвітіння перетягнута, зубці її прямі (але нерідко відхилені) . . . . **(10). З. гірська — S. montana** L.

— Верхні приквіткові листки перетинчасті, жовті, утворюють на кінці суцвіття своєрідний чубок; трубочка чашечки оберненоконічна, не перетягнута; зубці її б.-м. дуговидно назад відігнуті . . . . . **(11). З. чубата — S. comosa** (Rochel.) Stank.

Секція **1. Empedoclea** (Rafin.) Benth. Півкущі з густим повстистим опушенням. Приквіткові листки б.-м. відмінні за формою або й за консистенцією від товстих трохи м'ясистих стеблових, при основі стеблообгортні, на верхівці відтягнуто загострені, цілокраї. Спільне суцвіття переривчасто-колосовидне; квітки сидячі, розміщені в кільцях по шість; чашечка з п'ятьма майже однаковими гостроконцевими зубцями; віночок світложовтий, трохи перевищує чашечку.

Східносередземноморська група, яку Рафінеску небезпідставно визнавав за окремий рід *Empedoclea* Raf. У межах Радянського Союзу вона представлена в Криму, а також на Кавказі — в районі Анапи і Новоросійська.

Всі наші види є ефіроносними і декоративними рослинами. В побуті іноді використовуються як сурогат чаю. За С. В. Юзепчуком, деякі з них містять у собі високоякісні смоли-фіксатори.

До останнього часу всі ці види об'єднували в один збірний вид під назвою *S. taurica* M. B. Вони були критично опрацьовані в 1950—1954 рр. С. В. Юзепчуком, який наводить (1954) для території Радянського Союзу 7 видів секції. З них один кавказький (*S. euxina* Juz.), а решта кримські. Ми наводимо для Криму 9 видів, відновлюючи *S. scythica* Juz. і описуючи айпетрінську форму, яку С. В. Юзепчук визнавав не самостійним видом, а проміжною формою між *S. catillaris* Juz. і *S. chlorostegia* Juz. Один вид, близь-

кий до кавказького *S. euxina* Juz., ми описуємо тут як новий. Крім того, в східній частині Криму, можливо, існує ще один вид, габітуально схожий на *S. taurica* Juz. і добре відмінний від східнокримських видів, по якому досі не зібрано повного матеріалу; тому й визначити його місце в системі ми не мали змоги.

Всі кримсько-новоросійські види, за С. В. Юзепчуком, можна об'єднати в один природний ряд Tauricae Juz., до якого можна також приєднати і деякі балкано-малоазіатські види. Ряд Tauricae Juz. буде в такому обсязі, безперечно, широким рядом і підлягатиме розчленуванню на вужчі ряди. Вузьких рядів для самих кримських видів треба встановити приблизно три.

2414 (1). S. scythica Juz. — **Залізниця скіфська.** Півкущ до 50—70 *см* завв., з б.-м. численними квітконосними стеблами та вкороченими неплідними пагонами. Здерев'янілі стовбурчики від основи розгалужені, з досить короткими косо висхідними гілками близько 5 *мм* у діаметрі; квітконосні стебла при основі підведені, 25—55 *см* завв., білуватосиві від густого прилеглоповстистого опушення, під яким жовтуватозелені, вгорі звичайно з парою квітучих гілок або почасти прості. Листки неплідних пагонів довгасто-лопатковидні, 2—8 *см* завд., 3—12 *мм* завш., до основи повільно звужені в недовгий черешок, на верхівці тупі, з країв дрібнозарубчасті, з обох боків білувато-повстисті; нижні стеблові листки довгасто-оберненоланцетні, 4,5—8 *см* завд., 6—15 *мм* завш., до основи звужені в короткий черешок або майже сидячі, на верхівці коротко звужені й притуплені, з країв зарубчасто-зубчасті, з косими, вперед спрямованими, тупуватими, дрібними зубчиками, з обох боків сіруваті від тонкого нещільного опушення, під яким жовтуватотемнозелені; верхні листки (одна-дві пари під суцвіттям) довгасті або довгасто-ланцетні, 1—3 *см* завд., 3—5 *мм* завш., сидячі, гострувати, лише на верхівці дуже невиразно зазублені або майже цілокраї, сіруватоповстисті, помітно густіше опушені, ніж розміщені нижче. Спільне суцвіття б.-м. видовжене, на головному стеблі 8—16 *см* завд. на початку цвітіння (пізніше до 20—25 *см* завд.), з 12—16 кільцями квіток, по 6 квіток у кожному; нижнє кільце з початку цвітіння відсунуте від решти на 1,5—4 *см*, а верхні до кінця цвітіння щільно зближені, на квітучих гілках суцвіття звичайно коротші, з нечисленними кільцями; приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, загострені (найнижчі) або широко-яйцевидні (середні), чи закруглено-ромбічні (верхні) з відтягнутою в довгеньке (трохи коротше за листок) ланцетно-шиловидне вістря, загалом 7—22 *мм* завд., 3—8 *мм* завш., з верхівковим вістрям (у середніх і верхніх) 2—7 *мм* завд., цілокраї, на спинці характерно буруватотемнозелені, ледве сіруваті від тонкого й нещільного повстистого опушення, по краю торочкуватоповстисті, довжина нижніх перевищує їх ширину і верхівку квітки; листки в кожній парі перекриті краями; чашечка 8—12 *мм* завд., листки в кожній парі перекриті краями; чашечка 8—12 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними зубцями 3,5—4,5 *мм* завд., на кінці колючими й трохи відігнутими, сірувато- пухко-повстиста; віночок 10—13 *мм* завд., блідожовтий, в зіві мохнатий, верхня губа вгорі дволопатева з яйцевидно-ланцетними тупуватими лопатями; спідня — трилопатева з косо-яйцевидними, тупими бічними лопатями й закруглено-чотирикутною середньою лопаттю, остання спереду мілковиїмчаста, іноді ще з двома виїмочками по боках. ♃. Цв. VI—IX.

Juz. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIII (1950) 296.

— *S. taurica* Юзепчук во Фл. СССР, XX, 256 p. p. et auct. fl. taur. pro min. parte, non Steph., nec M. B.

Рисунки: Фл. СССР, XX, таб. XVII, рис. 2.

На кам'янистих відслоненнях і схилах. Тільки в південно-західній частині Криму — біля Сімферополя.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: околиці Сімферополя (Зеленецький, Андреєв!), дальші околиці Сімферополя в напрямі на с. Партизанське (Клоков!!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Партизанське (Чернова і Крилова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (район Сімферополя).

Загальне поширення. Крим. Вузький ендем передгірних кам'янистих степів південно-західної частини Криму.

Примітка. Екземпляри, зібрані в Сімферопольському районі біля с. Червоні Печери М. Г. Поповим, Д. М. Доброчаєвою та А. І. Барбаричем 22. V 1955 р. (до цвітіння), не належать до цього виду і ближчі до *S. catillaris* Juz.

2415 (2). S. taurica Steph. — **Залізниця кримська.** Півкущ з нечисленними квітконосними стеблами та вкороченими неплідними пагонами; стебла 18—40 *см* завв., білуваті від прилегло-повстистого опушення. Нижні стеблові листки довгасто-оберненояйцевидні, 3,5—8 *см* завд., 8—14 *мм* завш., до основи звужені в дуже короткий невиразний черешок, на верхівці тупі, з країв зарубчасто-дрібнопилчасті, з обох боків білуваті від досить густого повстистого опушення; верхні листки довгасто-ланцетні, пересічно близько 10 *мм* завд. і 3 *мм* завш., загострені, цілокраї, з обох боків білоповстисті. Суцвіття коротше, ніж у *S. scythica* Juz., з лише трохи відсунутими нижніми кільцями та з меншою кількістю кілець; приквіткові листки широко-яйцевидні, впоперек еліптичні або серцевидно-еліптичні з відтягнутою в ланцетно-шиловидне вістря верхівкою, 8—10 *мм* завд., 5—7,5 *мм* завш., з верхівковим вістрям 3—5 *мм* завд., цілокраї, на спинці білуватозеленуваті, з багато рідкішим повстистим опушенням, ніж на стеблових листках; чашечка 7,5—9,5 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними кілюватими зубцями 2—4 *мм* завд., пухко-повстиста, під опушенням світлозелена, віночок 10—12 *мм* завд., світложовтий. В іншому як *S. scythica* Juz. ♃. Цв. VI—IX.

Steph. ex Willd., Sp. pl., ed. 4, III (1800) 66. M. B., Fl. taur.-cauc., II, 43 p. p. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 330 p. p. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 256 p. p., excl. syn. *S. scythica* Juz.

— *S. Steveni* Zefirov, Губоцв. (Labiatae) Крыма (1951) 6 (rossice) s. str.

На кам'янистих відслоненнях і схилах. — Тільки в крайній південно-західній частині Криму біля Севастополя.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Сюрень (Зефіров!), Сюрень—Бельбек (Зеленецький!), Бахчисарай—Сюреиь (Зеленецький!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь, Бельбек—Інкерман (Зеленецький!); Балаклавський рн, окол. Балаклави (Свистунова!); Куйбишево (Андрєєв!); Севастополь: між «Голландією» та Сухар-Балкою (Савеиков!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, по дорозі від Мердвеня до Оползнева (Юзепчук!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (на півд. заході, в передгірній частині).

Загальне поширення. Крим. Вузький ендем.

Примітка. С. В. Юзепчук, наводячи назву *S. scythica* Juz. як синонім до *S. taurica* Steph., висловлює, втім, непевність щодо їх тотожності. Зібравши матеріал по *S. scythica* Juz. в околицях Сімферополя, де, як ми переконались на місці, жодний інший близький вид не росте, і вивчивши матеріал по *S. taurica* Steph. s. str. в гербарних колекціях Нікітського ботанічного саду, ми прийшли до висновку, що обидва види при всій їх близькості відрізняються один від одного багатьма ознаками. Отже, *S. scythica* Juz. є характерно темнозеленою, менш густо опушеною, вищою на зріст, з довшими і на верхівці загостреними нижніми стебловими листками, з довшими чашечками рослиною, яку на добре зібраному матеріалі або в природі зовсім не важко розпізнати. Справжніх перехідних форм у них ми не виявили (але взагалі існування таких міжвидових форм у природі сумнівне). Гібридогенні проміжні форми за браком контакту, мабуть, не утворюються. С. В. Юзепчук, розрізняючи обидва види, спирався насамперед на форму суцвіття в них, яке в *S. scythica* Juz. справді в нижній частині більш перерване, ніж у *S. taurica* Steph., але ця ознака є лише однією з багатьох і вирішального значення в розпізнаванні цих видів не має. Судячи за гербарними зразками, у *S. taurica* Steph. квітки багато яскравіші та й вся рослина на вигляд «веселіша», має більш декоративний вигляд.

2416 (3). S. chlorostegia Juz. — **Залізниця зеленолускова.** Досить високий півкущ з нечисленними квітконосними стеблами та вкороченими неплідними пагонами. Квітконосні стебла майже прямостоячі, 25—50 *см* завв., білувато- або білоповстисті, прості, іноді розгалужені. Листки неплідних пагонів довгасто-лопатковидні, 2—7 *см* завд., 5—17 *мм* завш., до основи поступово звужені в досить довгий черешок, на верхівці тупі, з країв невиразно зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків сірувато- або білувато-повстисті, стеблові листки від довгасто-оберненояйцевидних до ланцетних, 2,5—8 *см* завд., 5—20 *мм* завш., до основи звужені, з коротеньким черешком або майже сидячі, на верхівці тупуваті або загострені, з країв зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків сірувато-повстисті, часто зеленуваті. Суцвіття переривчасто-колосовидне, 6—22 *см* завд., з 5—17 кільцями, з яких нижнє відсунуте від решти на 2—5,5 *см*; приквіткові листки від яйцевидно-трикутних до впоперек еліптичних або (вгорі) закруглено-ромбічних, 7—18 *мм* завд., 6—16 *мм* завш., сидячі, з широкою округлою, іноді дещо серцевидною основою, на верхівці відтягнуто-загострені, з ланцетно-шиловидним, довгеньким кінцевим вістрям, на поверхні дуже тонкоповстисті, зеленуваті, в кожній парі ледве перекриті краями при самій основі; чашечка 8—10 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними зубцями 3—4 *мм* завд., мохнато-повстиста, іноді в нижній частині б.-м. оголена; віночок 10—12 *мм* завд., блідожовтий. ♃.Цв. VI—VIII.

Juz. (Юзепчук) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 24; во Фл. СССР, XX, 260.

— *S. taurica* auct. fl. taur. nonnull. p. p.

На гірських кам'янистих, переважно вапнякових схилах. — В південно-західній частині Криму.

Передг.Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, над с. Колгоспним (Станков і Пегова!), скеля біля «Лопати» (Симанська!), г. Курлу-Бурун (Смирнова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (півд. захід).

Загальне поширення. Крим. Вузький ендем.

Примітка. Вид для нас ще не зовсім зрозумілий. С. В. Юзепчук наводить його для Байдарської яйли і одночасно для Південного берега від Балаклави до Сімеїза, але екземпляри з Південного берега не зовсім тотожні гірським. Автентичного матеріалу по *S. chlorostegia* Juz. ми не бачили. В зв'язку з цим наведені місцезнаходження потребують перевірки.

2417 (4). S. ajpetriana Klok. sp. nova in Addenda, VII, 640 — — **Залізниця айпетрінська.** Півкущ 25—50 *см* завв., з б.-м. численними квітконосними стеблами та вкороченими неплідними пагонами. Корінь здерев'янілий, міцний; стовбурчики від основи неправильно розгалужені, з видовженими висхідними або простягнутими гілками 5—10 *мм* у діаметрі, квітконосні стебла при основі підведені, 15—45 *см* завв., у верхній частині вигнуті, на всьому протязі білувато-повстисті (під опушенням темнозелені), прості. Листки на неплідних пагонах густо або майже розетковидно зібрані, довгасто-лопатковидні, 2,5—8 *см* завд., 4—14 *мм* завш., до основи поступово звужені в коротший за пластинку черешок, на верхівці тупі чи закруглені, рідше коротко і тупувато загострені, з країв невиразно дрібнозарубчасті, на поверхні з обох боків білуваті чи зовсім білі від густого (особливо замолоду) повстистого опушення; нижчі та середні стеблові листки довгасто-оберненояйцевидні й тупі чи закруглені на верхівці, 4—7,5 *см* завд., 6—14 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, з коротеньким черешком або майже сидячі, з країв невиразно дрібнозарубчасті, на поверхні з обох боків білувато-повстисті; верхні стеблові листки довгасто-ланцетні або довгасті, 1,5—4,5 *см* завд., 6—11 *мм* завш., сидячі, загострені, нерідко в нижній частині цілокраї. Суцвіття переривчасто-колосовидне, 4—22 *см* завд., з 4—11 б.-м. розсунутих кілець, з яких найнижче на 1—5 *см* віддалене від решти; нижні приквіткові листки (крайня пара) яйцевидно-ланцетні, 15—30 *мм* завд., 7—16 *мм* завш., їх довжина завжди перевищує ширину (в 1,3—4,3 раза), гострокінцеві, по краю де-не-де невиразно зазублені, на поверхні з обох боків сіруваті чи білуваті від досить густого, тонкоповстистого опушення (такого ж, як на

верхніх стеблових листках), під опушенням світлозелені, звичайно зовсім не перекриті краями; решта листків яйцевидно-трикутні або округло-яйцевидні до впоперек овальних, 7—16 *мм* завд., 6—13 *мм* завш., здебільшого такі ж довгі, як і широкі, рідше помітно довші, ніж широкі або, навпаки, при основі стеблообгортні, але без помітної виїмки (не серцевидні), на верхівці відтягнуті в коротеньке (1—2 *мм* завд.), відігнуте назовні вістря, цілокраї, на поверхні сіруваті від опушення, поза яким світлозелені, в кожній парі при основі трохи перекриті краями; чашечка 9—11 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними зубцями 3,5—4,5 *мм* завд., мохнато-тонкоповстиста; віночок 11—13 *мм* завд., сірчаножовтий, в зіві мохнатий, зовні вгорі волосистий, але з голими або майже голими краями лопатей; верхня губа його назад відігнута, вгорі дволопатева з яйцевидними (яйцевидно-трикутними) тупими лопатями; спідня губа трилопатева, з більшою закруглено-чотирикутною, спереду мілковиїмчастою середньою лопаттю та дрібнішими косо-яйцевидними бічними лопатями. Горішки в обрисі яйцевидні, 2,7—2,8 *мм* завд., 1,5—1,7 *мм* завш., з зовнішнього боку опуклі, з внутрішнього — тупо-двогранні, темнобурі, з оливковим відтінком. ♃. Цв. VII—IX.

— *S. taurica* auct. p. p. — *S. catillaris* (forma ad *S. chlorostegia* Juz. vergens) Юзепчук во Фл. СССР, XX, 261.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 73 (sub: *S. taurica* M. B.).

На кам'янистих гірських схилах. — Помічена тільки на Ай-Петрінській яйлі та на південних схилах гір у районі Ялти.

Г. Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла (Гольде!, Зеленецький!, Ванькові, Халпієв, Смирнова!, Астахова!, Симанська!, Котов! та інші колектори!, !!), г. Парагельмен (Станкові, Оксіюк!), Каракум (Васильєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).

Загальне поширення. Крим. Вузький ендем.

Примітка. Ця форма, вперше помічена й відзначена С. В. Юзепчуком, за нашими спостереженнями відрізняється як від *S. catillaris* Juz., так і від *S. chlorostegia* Juz. вужчими прикореневими та стебловими листками, а також дрібнішими і круглішими приквітковими листочками без виразносерцевидної основи. Росте вона там, де інші близькі види не зустрічаються. В зв'язку з цим ми змушені розглядати її як відокремлену географічну расу.

2418 (5). S. catillaris Juz. — **Залізниця мисочковидна.** Півкущ 25—45 *см* завв., з б.-м. численними квітконосними стеблами та густо улисненими вкороченими неплідними пагонами. Корінь здерев'янілий, міцний, але не дуже товстий; стовбурчики неправильногалузисті, з висхідними розгалуженнями 4—10 *мм* у діаметрі; квітконосні стебла при основі висхідні, 15—40 *см* завв., на всьому протязі білувато-повстисті, прості, нерідко деякі розгалужені, з двома чи з більшою кількістю квітучих гілок. Листки на неплідних пагонах довгасто-оберненояйцевидні до еліптичних, 2,5—9 *см* завд., 7—22 *мм* завш., до основи поступово звужені в короткий черешок, на верхівці тупі або тупуваті, з країв зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків білуваті чи білі від густого повстистого опушення, нижні та середні стеблові листки довгасто-оберненояйцевидні, 3—6 *см* завд., 9—15 *мм* завш., тупі або тупувато загострені, до основи клиновидно звужені, з коротеньким черешком (найнижчі) або сидячі, з країв зарубчасто-дрібнопилчасті (більш помітно нижні), на поверхні з обох боків білувато-повстисті; верхні стеблові листки (під суцвіттям) довгасті, довгасто- або яйцевидно-ланцетні, 1,2—4,5 *см* завд., 5—11 *мм* завш., сидячі, коротко загострені, з країв тільки вгорі невиразнозарубчасті. Суцвіття на головному стеблі колосовидне, в нижній частині переривчасте, вгорі щільне, 3—23 *см* завд., з 4—15 кілець, з яких найнижче відсунуте від решти на віддаль до 3,5 *см*; нижні приквіткові листки (крайня пара) яйцевидно-ланцетні або -трикутні, 10—34 *мм* завд., 12—26 *мм* завш., часто їх ширина перевищує довжину, рідко навпаки, гострокінцеві, по краю вгорі невиразнозарубчасті або майже цілокраї, на поверхні білуваті або сіруваті від тонкого або густуватого повстистого опушення, при основі помітно перекриті краями; решта листків яйцевидно-трикутні до впоперек овальних, почасти широко серцевидно-трикутні, 7—21 *мм* завд., 7—20 *мм* завш., найчастіше приблизно такі ж завдовжки, як і завширшки, на верхівці відтягнуті в ланцетно-шиловидне вістря 1,5 *мм* завд., цілокраї, на поверхні сіруваті від тонко-повстистого опушення чи помітно оголені, б.-м. перетинчасті, жовтуватозелені, часто ще до цвітіння жовтуваті чи зеленуватожовтуваті, в кожній парі помітно перекриті краями; чашечка 8—14 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними зубцями 3—5 *мм* завд., мохнато-повстиста; віночок 11—15 *мм* завд., світложовтий, в зіві мохнатий, зовні вгорі волосистий; верхня губа його назад відігнута, досить глибокодволопатева з довгасто-яйцевидними до тупувато-ланцетних лопатями, спідня губа трилопатева, з закруглено-чотирикутною, спереду мілковиїмчастою середньою лопаттю та дрібнішими від неї косо-яйцевидними бічними лопатями. Горішки не описані. ♃. Цв. VII—IX.

Juz. (Юзепчук) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIII (1950) 296, in adnot.; Юзепчук во Фл. СССР, XX, 261, pro max. parte.

— *S. taurica* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808), 43 p. p. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 330 p. p., non Steph. ex Willd.

На скелях і кам'янистих схилах. — У центральній частині Гірського Криму на високих яйлах звичайно, рідше на схилах до Південного берега.

Г.Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине (Барбарич, Доброчаєва); Ялтинський рн, Мо-Грет над Запрудним (Станкові), Нікітська яйла (Вульф!, Станкові, Чернова!, Симанська!, Клокові!!); хребет Баланин-Каяси (Станкові), Уч-Кош (Станкові, Астахова!), Боткінська стежка (Грабовський!), Штангеївська стежка (Грабовський!); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф!?), Довгоруківське взгір'я (Привалова!), Біло-

горський рн, Карабі-яйла (Вульф!), Ставрі-Кая (Смирнов!), Запрудне (Станков!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Аю-даг (Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).

Загальне поширення. Гірський Крим. Вузький ендем.

Примітка. Найбільш поширений не стільки в Криму, скільки в кримських колекціях (бо його найчастіше збирають) вид секції. Відзначається великою поліморфністю. Разом з *S. chlorostegia* Juz. та *S. ajpetriana* Klok. становить дуже тісну групу високогірних рас, до яких найближче стоїть *S. conferta* Juz. Від останньої цей вид не завжди можна з певністю відрізнити, так само як і від вищенаведених високогірних видів. Але в типових випадках всі вони дуже добре відрізняються.

2419 (6). S. Marschalliana Juz. — **Залізниця Маршаллова.** Досить високий, але мало здерев'янілий півкущ з поодинокими або нечисленними квітконосними стеблами і нечисленними дуже вкороченими неплідними пагонами. Корінь і здерев'янілі розгалуження кореневища тонкі або тонкуваті. Квітконосні стебла від основи підведені, 25—60 *см* завв., біло- або білувато-повстисті (під опушенням яскравозелені), прості, іноді розгалужені, з парою видовжених квітконосних гілок угорі. Листки неплідних пагонів довгасто-лопатковидні, 1,5—6 *см* завд., 2—7 *мм* завш., до основи поступово звужені в короткий черешок, на верхівці тупі або тупуваті, з країв дуже невиразно (під опушенням) зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків білуваті або спочатку білі від густого повстистого опушення; нижні та середні стеблові листки оберненоланцетні до вузько-еліптичних, 3—10 *см* завд., 4—13 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, без помітно виявленого черешка або з дуже коротким черешком, невиразно відокремленим від пластинки, на верхівці коротко загострені, з країв невиразно зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків білувато- або сірувато-повстисті; верхні листки довгасто- або довгасто-яйцевидно-ланцетні, 1—3 *см* завд., 4—7 *мм* завш., сидячі, з розширеною основою, загострені, майже цілокраї. Суцвіття переривчасто-колосовидне, 4—13 *см* завд., з 5—13 кільцями, з яких нижнє незначно (на 1,5—2 *см*) відсунуте від інших, але й верхні трохи розсунуті; нижні приквіткові листки яйцевидно-трикутні або довгасто- яйцевидно-ланцетні, 10—18 *мм* завд., 7—13 *мм* завш., їх довжина перевищує ширину, відтягнуто-загострені, цілокраї, на поверхні сірувато-тонкоповстисті, майже не перекриті краями, решта листків від яйцевидно-трикутних до закруглено-ромбічних, 8—14 *мм* завд., 5—14 *мм* завш., довжина їх трохи перевищує ширину, іноді трохи менша за неї, на верхівці відтягнуто-загострені, з ланцетно-шиловидним верхівковим вістрям 2—5 *мм* завд., опушені менш густо, ніж нижня пара, світлозелені, при основі трохи перекриті в кожній парі краями; чашечка 8,5—11 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними зубцями 3—4,5 *мм* завд., мохнато-повстиста; віночок 12—14 *мм* завд., в півтора раза перевищує чашечку, світложовтий; верхня губа його трохи відігнута назад, короткодволопатева, з

яйцевидними тупими лопатями, спідня губа трилопатева, з округлою, без виїмки спереду, середньою лопаттю, що перекриває краями краї косо-яйцевидних, тупих бічних лопатей. Горішки яйцевидні, 2,8—3,1 *мм* завд., 1,6—1,9 *мм* завш., опукло-двогранні, темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

Juz. in Addenda XIX ad Fl. URSS, XX (1954) 507; Юзепчук во Фл. СССР, XX, 263.

— *S. taurica* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 43 s. restr. et auct. fl. taur. p. p., non Steph. ex Willd.

На крейдяних відслоненнях. — У південно-східній частині Криму.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Білогорський рн, окол. Білогорська (Васильєв!, Юзепчук!, Котов!); Старо-Кримський рн, Курське (Чернова!, Новосельцева і Крилова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (в районі Білогорська).

Загальне поширення. Крим. Вузький ендем.

2420 (7). S. imbrex Juz. — **Залізниця черепитчаста.** Невисокий півкущ з нечисленними квітконосними стеблами та вкороченими неплідними пагонами. Квітконосні стебла 12—35 *см* завв., здебільшого розгалужені, з парою (рідко з двома парами) квітконосних гілок, рідше прості, білувато-повстисті. Листки неплідних пагонів довгасто-оберненояйцевидні або лопатковидні, 2—6 *см* завд., 5—15 *мм* завш., до основи звужені в короткий (1—2 *см* завд.) черешок, на верхівці тупі або дуже коротко загострені, з країв невиразно зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків білувато- або сірувато-повстисті; стеблові листки довгасто-оберненоланцетні або -ланцетні, 1,5—6,5 *см* завд., до основи звужені в дуже короткий черешок або сидячі, на верхівці тупуваті або коротко загострені, з країв зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні білувато- чи сірувато-повстисті. Суцвіття колосовидне, 4—9 *см* завд., звичайно компактне, з 5—15 кілець, з яких найнижче присунуте до інших або відсунуте від них не далі як на 2 *см*; приквіткові листки яйцевидно- або широкосерцевидно-трикутні, впоперек еліптичні або (вгорі) округлі, 8—20 *мм* завд., 10—26 *мм* завш., на верхівці коротко відтягнуто-загострені або раптово стягнуті в коротеньке вістря, цілокраї або де-не-де невиразно зазублені, по краю торочкувато-війчасті, на поверхні негусто коротковолосисті, перетинчасті, блідозеленуватожовтуваті, в кожній парі високо перекриті краями; чашечка 10—12 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними кілюватими зубцями 4—5 *мм* завд., мохнато-повстиста, з домішкою коротких тонких волосків у нижній частині; віночок 13—14 *мм* завд., блідожовтий, в зіві мохнатий, зовні, крім голої трубочки, волосистий; верхня губа його майже прямостояча, дволопатева, з яйцевидно-трикутними лопатями; спідня губа трилопатева з округлою середньою ввігнутою лопаттю та багато дрібнішими від неї косо-яйцевидними бічними лопатями. Горішки невідомі. ♃. Цв. VI—VII.

Juz. (Юзепчук) во Фл. СССР, XX, 264, nomen.

— *S. imbricata* Juz. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 27, non H. Lindb. — *S. taurica* var. *orientalis* Zefirov, Губоцв. (Labiatae) Крыма (1951)6 p. p.

На гірських схилах. — У південно-східній передгірній частині Криму, рідко.

Г.Кр. Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Старий Крим (Зеленецький!), г. Агармиш (Зеленецький!), Голий Агармиш (Ціріна!), г. Баракаль (Пукова і Петова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (півд. схід).

Загальне поширення. Східний Крим. Вузький ендем.

Примітка. На нашу думку, цей вид дуже близький до *S. conferta* Juz. і не завжди виразно від неї відрізняється. Матеріал по ньому в гербаріях багато бідніший, як по *S. conferta* Juz., але, скільки можна судити по гербарному матеріалу, обидва види достатньо характерні. Перехідних форм ми не виявили.

2421 (8). S. conferta Juz. — **Залізниця скупчена.** Півкущ 20—40 *см* завв., з порівняно нечисленними квітконосними стеблами та вкороченими неплідними пагонами. Корінь здерев'янілий, не дуже потовщений; здерев'янілі розгалуження стовбурчиків порівняно тонкі, 2—5 *мм* у діаметрі; квітконосні стебла при основі дещо висхідні, 15—35 *см* завв., на всьому протязі густо білувато- чи в нижній частині біло-повстисті, прості, рідше розгалужені, з однією-двома квітконосними гілками 3—14 *см* завд. (на початку цвітіння). Листки на неплідних пагонах довгасто-оберненояйцевидні до оберненоланцетних, 2,5—6,5 *см* завд., 8—15 (18) *мм* завд., до основи звужені в короткий черешок, на верхівці тупі, тупувато-звужені або коротко загострені, з країв зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків білуваті чи сіруваті від густого повстистого опушення; нижні та середні приблизно такої ж форми, частіше довгасто-оберненоланцетні до майже ланцетних, рідше довгасто-оберненояйцевидні, 3—6 *см* завд., 6—12 *мм* завш., до основи звужені в дуже короткий, часто малопомітний черешок, на верхівці коротко і тупувато загострені, з країв зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків сірувато-, рідше білувато-повстисті; верхні стеблові листки довгасто- або довгасто-яйцевидно-, рідше яйцевидно-ланцетні, 2,5—4,5 *см* завд., 6—12 *мм* завш., сидячі, коротко-, рідше відтягнуто-загострені, при основі цілокраї, зрештою невиразно зарубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні сірувато-повстисті. Суцвіття колосовидне, б.-м. переривчасте на початку цвітіння в нижній частині або вже до самої верхівки, рідше скупчене (тоді вкорочене і потовщене, довгасто-яйцевидне), загалом 4—16 *см* завд., з 5—12 кілець, з яких найнижче відсунуте від решти (якщо взагалі відсунуте) на 2—4 *см*; нижні приквіткові листки (крайня пара) яйцевидно-трикутні, рідко довгасто-яйцевидно-ланцетні (цілком схожі на верхні стеблові), 15—30 (38) *мм* завд., 11—27 *мм* завш., звичайно довжина лише трохи (рідко багато) перевищує ширину, сидячі, стеблообгортні, з розширеною основою, на верхівці відтягнуто-загострені, по краю вгорі невиразнозарубчасті, на поверхні зверху звичайно сіруваті від

тонкого повстистого опушення, нерідко зеленуватожовтуваті з помітнішим опушенням лише по середній жилці та при верхівці, при основі перекриті краями; решта приквіткових листків яйцевидно-трикутні з округлою, іноді широко і мілко серцевидною основою (нижче розміщені) або (вище) впоперек еліптичні, 10—25 *мм* завд., 11—23 *мм* завш. (не враховуючи недорозвинених верхівкових), звичайно їх ширина трохи перевищує довжину, на верхівці коротко відтягнуто-загострені, здебільшого з відокремленим верхівковим вістрям 0,1—0,3 *мм* завд., з країв де-не-де невиразнозазублені і торочкувато-війчасті, на поверхні помітно оголені, розсіяно опушені досить короткими і майже притиснутими тонкими волосками, перетинчасті (нижчі розміщені грубувато, верхні тонко), зеленуватожовтуваті, при плодах побурілі, в кожній парі високо взаємно перекриті краями; чашечка 12—14 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними зубцями 5—7 *мм* завд., мохнато-тонкоповстисті від довгих хвилястих волосків, з домішкою при основі коротких прямих; віночок 14—16 *мм* завд., блідожовтий, в зіві мохнатий, зовні, крім голої трубочки, волосистий; верхня губа його прямостояча, дволопатева, з довгасто-трикутними тупуватими лопатями близько 2—2,5 *мм* завд. і завш.; спідня губа трилопатева з округлою, без помітної виїмки спереду, ввігнутою середньою лопаттю та дрібнішими від неї косо-яйцевидними бічними лопатями. Горішки опукло-двогранні, в обрисі яйцевидні, 2,5—2,8 *мм* завд., 1,5—1,7 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. $\frac{2}{2}$ V — $\frac{1}{2}$ VII.

Juz. (Юзепчук) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 26; во Фл. СССР, XX, 266.

— *S. taurica* var. *orientalis* Zefirov, Губоцв. (Labiatae) Крыма (1951) 6 (rossice).

На гірських кам'янистих схилах і вапнякових відслоненнях. — У східній частині Гірського Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Судацький рн, Межиріччя (Смирнов!), Межиріччя — Веселе (Смирнов!), Отузька долина — г. Медова (Яновкіна!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Тесселі (Станков!); Алуштинський рн, Привітне (Станков і Петова!); Судацький рн, Судак (Воїнов!, Симанська!, Барбарич і Доброчаєва!), хр. Кара-даг (Антушевська!, Котов і Карнаух!), гори Шапка Мономаха, Сирю-Кай, Хоба-Тепе, Свята Гора (Котов і Карнаух), г. Зуб (Пупкова!, Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (півд. схід).

Загальне поширення. Південно-східний Крим. Вузький ендем.

Примітка. Починає цвісти й відцвітає раніше від усіх інших видів. Дуже близькі до цього виду екземпляри, зібрані в Кіровському районі біля Насипного (Таліев!), які, втім, дещо відрізняються від усіх інших, віднесених до цього виду, помітно дрібнішими, зеленішими та густіше опушеними приквітковими листками й покресленими темними жилками лопатями віночків; опушення чашечки в них теж густіше й довше, без домішки коротеньких прямих волосків; суцвіття видовжене, до верхівки переривчасте. За винятком своєрідного забарвлення віночків, що нагадує

S. atrinervia Klok., вони наближаються до типу *S. catillaris* Juz. або *S. ajpetriana* Klok. Для остаточного їх визначення потрібно зібрати новий матеріал. Не виключена можливість, що тут росте ще одна географічна раса з східнокримської групи.

2422 (9). S. atrinervia Klok. sp. nova in Addenda, VII, 641 — **Залізниця темножилкова.** Невисокий півкущ з б.-м. численними квітконосними стеблами та густо улисненими вкороченими неплідними пагонами. Квітконосні стебла при основі підведені, 15—30 *см* завв., білувато-повстисті, прості, деякі розгалужені, з парою видовжених квітучих гілок. Листки на неплідних пагонах довгасто-оберненояйцевидні до оберненояйцевидних, 1,5—6 *см* завд., 3—15 *мм* завш., до основи поступово звужені в недовгий черешок, на верхівці звичайно коротко і тупувато загострені, з країв зарубчасто- або зубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків білувато- чи сірувато-повстисті; нижні та середні стеблові листки оберненоланцетні, рідше довгасто-оберненояйцевидні, 3—8 *см* завд., 5—12 *мм* завш., при основі досить швидко звужені в коротенький черешок, на верхівці загострені, з країв зубчасто-дрібнопилчасті, на поверхні з обох боків білувато-, частіше сірувато-повстисті; верхні листки (під суцвіттям) довгасто- або довгасто-яйцевидно-ланцетні, 1,5—4 *см* завд., 4,5—10 *мм* завш., сидячі, загострені, в нижній частині цілокраї. Суцвіття колосовидне, на початку цвітіння, крім верхівки, переривчасте, видовжене або щільне і вкорочене, 3—8 *см* завд., з 5—8 (чи з більшою кількістю) кілець, з яких найнижче може бути відсунуте від решти на 2—3 *см*; приквіткові листки від яйцевидно-трикутних до впоперек овальних, іноді з невиразносерцевидною основою, 10—22 *мм* завд., 10—20 *мм* завш. (не враховуючи верхівкових при недорозвинених квітках), здебільшого їх ширина помітно перевищує довжину, на верхівці відтягнуто-загострені або стягнуті в ланцетно-шиловидне вістря 2—3 *мм* завд., цілокраї, на поверхні сіруваті від тонко-повстистого опушення чи помітно оголені, але з країв густовійчасті, жовтуватозеленуваті чи виразножовтуваті до зеленуватожовтих, порівняно дуже тонкі, папероподібні, в кожній парі (не виключаючи й найнижчої, яка тут мало відрізняється від решти) помітно перекриті краями; чашечка близько 10 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними зубцями близько 4 *мм* завд., мохнато-повстиста (крім нижньої частини, де почасти оголена) та б.-м. рясно засіяна дуже короткими стебельчастими залозками, більш помітними при основі; віночок близько 13 *мм* завд., темнуватожовтий, з бруднотемнопурпуровими смужками вздовж жилок на лопатях губ, в зіві мохнатий, зовні вгорі волосистий; верхня губа його прямостояча, неглибокодволопатева, з яйцевидними тупими лопатями (близько 1,5 *мм* завд. і завш.); спідня губа трилопатева, з закруглено-чотирикутною, складчастою, невиразновиїмчастою середньою лопаттю і косо-яйцевидними бічними. ♃. Цв. VII—VIII.

На гірських схилах. У південно-західній частині Криму, рідко.

Передг.Кр. Кримська обл.: Севастополь, Інкерман (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (півд. захід). Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. Цей вид відрізняється від усіх попередніх і, мабуть, ближчий до кавказької *S. euxina* Juz. Він, звичайно, потребує нових зборів.

Секція **2. Hesiodia** (Moench) Benth. Однорічні рослини. Покривні приквіткові листки подібні до стеблових. Віночок звичайно коротший за чашечку.

— **Hesiodia** Moench (genus).

2423 (10). S. montana L. — **Залізниця гірська.** Стебло від основи підведене, 10—40 *см* завв., просте або розгалужене, як і листки, не дуже густо опушене відлеглими довгими волосками, б.-м. шерстисте. Нижні стеблові листки (перші 3—7 пар листків, що не несуть у пазухах несправжніх кілець квіток) короткочерешкові, довгасто-оберненояйцевидні або лопатковидні, (1,5) 2,5—5 *см* завд., 4—12 *мм* завш., з черешком (3) 6—12 *мм* завд., гостроваті, іноді закінчені коротким остюковидним вістрям, цілокраї, частіше вище середини зазублені (з 1—4 зубцями на кожному боці); середні та верхні листки (з квітковими кільцями в пазухах) сидячі, довгасто-еліптичні або еліптично-ланцетні, 1—4 *см* завд., 2,5—10 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, цілокраї або при верхівці трохи зазублені (з 1—2 зубцями), загострені, верхні листки закінчені коротеньким остюковидним вістрям, здебільшого жовтуваті. Несправжні кільця 4—6-квіткові, зібрані на кінці стебла та гілок у довгі перервано-колосовидні суцвіття, часто закінчені чубком верхівкових листків; приквітки недорозвинені, квітконіжки коротенькі, малопомітні (± 1 *мм* завд.,); чашечка 7—8 *мм*, при плодах до 10 *мм* завд., зовні опушена довгими волосками і короткими щетинками, в зіві з волосистим кільцем; зубці чашечки з довгасто-яйцевидної основи відтягнуті в б.-м. довге остюковидне вістря, приблизно дорівнюють трубочці; віночок 5—6 *мм* завд., жовтий, з коричнюватою облямівкою по краю, зовні та всередині волосистий; трубочка його циліндрична, 3—4 *мм* завд., верхня губа до 1,5 *мм*, спідня — до 2,5 *мм* завд., середня частка спідньої губи трохи виїмчаста. Горішки яйцевидно-тригранні, 1,5—2 *мм* завд., дрібногорбочкуваті, бурі до чорнуватих. ⊙. Цв. $\frac{2}{2}$ VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 803. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 330. Икенников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 21. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 410. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 268.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, IV, 22, рис. 382.

На кам'янистих схилах і відслоненнях, часто як бур'ян по відкритих місцях і в посівах (післяжнивний бур'янець). — В південній частині Лісостепу і в Степу звичайно. Наводяться також для Криму, де зрідка.

П.П. Київська обл.: Фастів (Шмальгаузен!). Занесене. — **З.Л.-С.** У південній і східній частинах досить звичайно, в західній — дуже рідко. — Тер-

нопільська обл.: Мельнице-Подільський рн, Мельниця-Подільська і Худиківці (Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk., вид. 1, 535). — **П.Л.-С.** У південній частиині нечасто. — Вінницька обл.: Тивріський рн, Гнівань (Брізбахер!); окол. Гайсина (Балковський). — Кіровоградська обл.: Аджамка (Пачоський); Кіровоград (Шмальгаузен, Окснер!); Підвисоцький рн, Покотилове (Фінн). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (Котов!). — **Л.Л.-С.** У південно-східній частині звичайно. — Харківська обл.: окол. Харкова (Черняєв!, Котов!, !!); Нововодолазький рн, Біркн (Лавренко!); Чугуївський рн, Коробочкине (Котов і Клоков, !!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно. Вказівки щодо цього виду для кримських районів поза **П.С.** сумнівні. Як занесена рослина знайдена біля Сімферополя (К. Попов).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ; Серед. Азія.

Загальне поширення. Середня Європа (південь), Середземномор'я, Мала, Передня і Середня Азія до Афганістану.

2424 (11). S. comosa (Rochel.) Stank. — **Залізниця чубата.** Стебла прямостоячі або від основи підведені, 10—40 *см* завв., прості або від основи розгалужені, мохнато-волосисті, з волосками до 5 *мм* завд., часто червонуваті. Стеблові листки (до суцвіття) еліптичні, довгасто-оберненояйцевидні до майже довгастих або довгасто-ланцетних, 5—38 *мм* завд., 2,5—9 *мм* завш., з клиновидною основою, звуженою в коротенький черешок і тупою (в нижніх) до загостреної верхівкою, з країв вище середини б.-м. зазублені, на поверхні з обох боків густоволосисті, з більш прилеглими на стеблі і трохи коротшими волосками; покривні листки в суцвітті від довгасто-ланцетних до яйцевидно-еліптичних або еліптичних, сидячі, загострені до відтягнуто-гострокінцевих, цілокраї, волосисті; всі довші за квітки; верхівкові листки збільшені, без квіток у пазухах, півплівчасті, жовтуваті або світложовті, менш опушені, з двома парами дуговидно вигнутих бокових жилок. Несправжні кільця звичайно 6-квіткові, б.-м. розсунуті, квітконіжки малопомітні, близько 1 *мм* завд.; чашечка 6—8 *мм*, при плодах до 10 *мм* завд., трубочка її догори розширена, дзвониковидна, без помітної перетяжки, відлегло мохнато-волосиста; зубці яйцевидно-ланцетні, приблизно дорівнюють трубочці, на верхівці відтягнуті в тонке вістря, трохи коротше за розширену частину зубця, по краю дрібнощетинисто-пилчасті, на чашечці розчепірені і помітно зігнуті (вище середини) назовні; віночок близько 5 *мм* завд., жовтий, з коричневими краями лопатей. Горішки яйцевидно-тригранні, 1,5—1,6 *мм* завд., близько 1,1 *мм* завш., чорнуваті. ⊙. Цв. VI—VIII.

Stank. in Талнев-Станков, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 861. Юзепчук во Фл. СССР, XX, 271.

— *S. montana* β. *comosa* Rochel ex Benth. in D. C. Prodrom., XII (1848) 446. Boiss., Fl. or., IV, 707.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 525.

На кам'янистих схилах і відслоненнях, на степах і як бур'ян біля шляхів і в посівах. — У південній частині Степу рідко, в більшості кримських районів, особливо на півдні, звичайно.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Хомутове, заповідник Хомутовський степ (Кузнецова!). — **Кр.Л.-С., Передг.Кр., Г.Кр., Півд. Кр.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (південь), Причорн. (рідко), Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський півострів, Мала Азія.

Триба **6. Nepeteae** Benth.

Фертильних тичинок чотири, не захованих у трубочці віночка; передні коротші від задніх або всі майже рівні. Чашечка звичайно 15-жилкова, при плодах відкрита.

Рід **719. Котяча м'ята — Nepeta** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 570.

Чашечка звичайно трубчаста, 15-жилкова, з п'ятьма майже однаковими зубцями. Віночок двогубий, трубочка його при основі розширена, вище раптово звужена і поступово знову розширена до зіва, всередині без волосистого кільця; верхня губа майже пряма, виїмчаста, спідня — відігнута, трилопатева, з округлою зубчастою кінцевою часткою. Тичинки в кількості чотирьох, висхідні, зближені під верхньою губою, передні коротші від задніх; пиляки двогнізді, з розведеними гніздами. Приймочка дволопатева, з шиловидними, майже однаковими лопатями. Горішки еліпсоїдальні. — Трав'янисті багаторічники (рідко однорічники).

Євразіатський рід, в якому налічують понад 250 видів. Розподіл його на секції досить непевний. Ми тут зупинились на системі роду, розробленій Буассьє.

Для території Радянського Союзу «Флора СССР» наводить 82 види. Для України з них відомо лише 4. За системою, прийнятою у «Флорі СРСР», кожен з цих видів належить до окремої секції або підсекції роду, а саме: *N. cataria* L. — до секції *Cataria* Benth. і підсекції *Leiocarpae* Pojark., *N. grandiflora* M. B. — до підсекції *Tuberculatae* Pojark. тієї ж секції; *N. pannonica* L. — до секції *Orthonepeta* Benth., а *N. parviflora* M. B. — до секції *Oxynepeta* Benth.

---

1. Квітки сині, верхня губа віночка дуже вкорочена, порівняно з спідньою. Зубці чашечки тонко загострені, майже дорівнюють трубочці . . . **(4). К. м. дрібноквіткова — N. parviflora** M. B.
— Квітки білі або блідофіолетові (лише в одного, дуже рідкого виду голубі). Зубці чашечки багато коротші за трубочку . . . . 2.
2. Чашечка 7—9 *мм* завд.; віночок 10—14 *мм* завд., голубий . . . . . **(2). К. м. великоквіткова — N. grandiflora** M. B.

— Чашечка не довша 6 *мм*; віночок не довший 9 *мм*, білуватий . . 3.
3. Вся рослина густопухната; листки яйцевидні (довжина їх не більш як удвоє перевищує ширину), з довгими (2—4 *см*) черешками . . . . . **(1). К. м. справжня — N. cataria** L.
— Рослина майже гола; листки довгасто-ланцетні, майже сидячі або короткочерешкові . . **(3). К. м. паннонська — N. pannonica** L.

Секція **1. Eunepeta** Boiss. Всі квітки двостатеві. Верхня губа віночка небагато коротша від спідньої.

2425 (1). N. cataria L. — **Котяча м'ята справжня.** Стебел звичайно кілька, від основи підведені або прямостоячі, (20) 35—120 *см* завв., галузисті, як і вся рослина, густо опушені досить короткими, відлеглими або вниз відігнутими волосками, сіруваті. Стеблові листки черешкові, серцевидно-яйцевидні або яйцевидно-трикутні, 2,5—11 *см* завд., 1—4 (6,5) *см* завш., з черешком 0,5—3,5 (5) *см* завд.; пластинка листка з неглибоко серцевидною основою, з країв зарубчасто- або зубчасто-пилчаста, зісподу білувата від густого опушення, зверху зеленувата, рідкіше опушена, приквіткові листки яйцевидно- або довгасто-ланцетні, верхні з них вужчі, цілокраї. Нижні дихазії на помітних ніжках, верхні майже сидячі, несправжні кільця багатоквіткові, крім двох-трьох нижніх зближені на кінці стебла і гілок у досить густе циліндричне або овальне суцвіття; приквітки ланцетно-шиловидні, довші за квітконіжку; чашечка трубчаста, 4,5—6 *мм* завд., під зубцями трохи перетягнута і зігнута, зовні відлегловолосиста, всередині майже гола, з 15 б.-м. випнутими жилками; зубці чашечки ланцетні, трохи коротші за трубочку; віночок (5,5) 7—10 *мм* завд., білуватий, з пурпуровими цяточками на спідній губі, зовні волосистий; верхня губа віночка ± 1,5 *мм* завд., виїмчаста, спідня — до 5 *мм* завд., трилопатева, з дрібними боковими лопатями і великою округло-віяловидною середньою часткою. Пиляки лілуваті. Горішки еліпсоїдальні, до 1,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш., темнобурі, гладенькі. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 570. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., 322. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 410. Пояркова во Фл. СССР, XX, 348.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1242.

На засмічених відкритих місцях, вздовж шляхів, по городах і в садках, рідше як бур'ян у посівах, а також на схилах і в заростях чагарнику. — По всій Українській РСР досить звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Верх.-Дністр., Серед-Дніпр., Волзьк.-Дон., Волзьк.-Кам., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Мала, Передня і Середня Азія.

Господарське значення. Медоносна та ефіроолійна рослина. В культурі зустрічається відмінна від дикорослої форма, яку

визначають як var. *citriodora* Dumoulin або var. *citriodora* (Beck.) Balb. = *N. citriodora* Beck.

Культурна форма котячої м'яти відзначається дуже міцним лимонним запахом і більшими, ніж у дикорослої, квітками. За іншими джерелами, квітки в неї, навпаки, дрібніші проти дикорослої форми і, крім того, з жовтими замість пурпурових цяточками на спідній губі.

2426 (2). N. grandiflora M. B. — **Котяча м'ята великоквіткова.** Стебла 40—120 *см* завв., галузисті; листки короткочерешкові, яйцевидно-довгасті, 2—9 *см* завд., 0,8—4,5 *см* завш., б.-м. густо опушені короткими волосками; черешок листка 2—8 *мм* завд., пластинка з неглибокосерцевидною основою і зарубчастими краями; верхні приквіткові листки цілокраї. Дихазії на помітних ніжках, несправжні кільця багатоквіткові, крім найнижчих, зближені на кінці стебла та гілок у циліндричні суцвіття; приквітки ланцетно-шиловидні, в кілька разів довші за квітконіжку; чашечка трубчаста, 7—9 *мм* завд., трохи вигнута, з трикутними або ланцетними, майже втроє коротшими за трубочку зубцями, зовні опушена; віночок 10—14 *мм* завд., синьофіолетовий, зовні волосистий. Горішки до 1,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш., темнобурі. ♃ Цв. VI—VII.

M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 42. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 322. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 410. Пояркова во Фл. СССР, XX, 359.

У лісах. — Відоме лише одне місцезнаходження.

Л.Л.-С. Сумська обл.: біля Охтирки (Черняєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: сумнівні місцезнаходження; Кавказ.

Загальне поширення. Кавказ. Для інших районів наводиться як випадково занесена рослина або помилково.

Примітка. Для території УРСР, можливо, є лише випадково занесеною рослиною. Після В. М. Черняєва цієї рослини на Україні ніхто не знаходив. Цікаво, що екземпляри, зібрані в околицях Охтирки проф. В. М. Черняєвим, не цілком тотожні типовим кавказьким (зокрема, вони значно густіше опушені).

2427 (3). N. pannonica L. — **Котяча м'ята паннонська.** Стебла поодинокі або їх кілька, від основи висхідні, 50—150 *см* завв., галузисті, з спрямованими вгору гілками, при основі (по 1—2 міжвузлях) і вище на вузлах і під вузлами вкриті розсіяними, іноді відігнутими, довгими (1—1,5 *мм*) волосками, в середній частині здебільшого голі і гладенькі, у верхній досить густо опушені дуже дрібними жорсткуватими волосками. Стеблові листки короткочерешкові, довгасто-яйцевидні або -ланцетні, 1,5—7,5 *см* завд., 0,5—2,5(4) *см* завш., з черешком 1—15 *мм* завд., у нижніх листків добре помітним, у верхніх вкороченим і малопомітним, опушені дуже дрібними жорсткуватими волосками; пластинка листка з неглибокосерцевидною, обрубленою або закругленою основою і тупою або гостроватою вер-

хівкою, з країв зарубчасто- або зубчасто-пилчаста, на поверхні засіяна крапчастими залозками; приквіткові листки сидячі або майже сидячі, ланцетні, 3—12 *мм* завд., 0,5—4 *мм* завш., верхні з них цілокраї. Дихазії 1—15-квіткові, всі на коротких ніжках; несправжні кільця на кінцях стебла та гілок б.-м. розсунуті, утворюючи гроновидні суцвіття, звичайно зібрані в загальне досить широке волотевидне суцвіття; приквітки лінійно-шиловидні, 1,5—2 *мм* завд., квітконіжки коротенькі, не довші 1,5 *мм*; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3,5—6 *мм* завд., зовні густо опушена дрібними волосками, трубочка її після цвітіння здута; зубці ланцетно-шиловидні, 1—2,5 *мм* завд., трохи неоднакові, прямостоячі; віночок (5)7—9 *мм* завд., білуватий, іноді з помітним ліловим відтінком, зовні волосистий; трубочка його вигнута, всередині біля зіва з кільцем коротеньких волосків, верхня губа дволопатева, з досить глибокою вузькою виїмкою між лопатями, спідня — трилопатева, з майже нирковидною середньою лопаттю і вдвоє за неї вужчими, півкруглими боковими лопатями; всі п'ять лопатей б.-м. зазублені. Горішки 1,5—1,8 *мм* завд., ± 1 *мм* завш., чорнуваті, при верхівці опушені. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 570; ed. 2 (1763) 797. Jacq. Fl. Austr., II, 8. Пояркова во Фл. СССР, XX, 406

— *N. paniculata* Crantz, Stirp. austr. (1769) 270 (?). — *N. nuda* (non L.). Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 322. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 410 (haud L.).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 733 (sub: *N. nuda* L.).

На узліссях, у чагарниках, по схилах, іноді як бур'ян біля жита та в посівах. — По всій Українській РСР, крім Карпат.

Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С. Нерідко або звичайно. — **П.З.С., Л.З.С.** Розсіяно, але доходить до моря. — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький). — **Г. Кр.** Кримська обл: Ялтинський рн, Байдарська яйла, Ай-Петрінська яйла, Васильківська яйла, Нікітська яйла (Чернова); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, берег р. Альми, Велика Поляна, хр. Веселий, Чучельський перевал (Поплавська), Кримський державний заповідник — Бабуган—Ялта (Зеленецький), Чатир-даг, Демерджі-яйла, Карабі-яйла (Вульф). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Оползневе—яйла, Соколине (Зеленецький), Ялта—яйла (Зеленецький); Алуштинський рн, Малий Маяк—Бабуган (Зеленецький).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (південь), Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Волзьк.-Кам., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (захід); Схід. Сибір: Анг.-Саян. (південь); Серед. Азія: Прибалх.

Загальне поширення. Середня, Східна і почасти Південна Європа, Мала Азія, Іран, Закавказзя, південна частина Сибіру.

Примітка. Нашу рослину досі визначали за *N. nuda* L. Останній вид був описаний Ліннеєм з Іспанії і характеризований в автентичному діагнозі майже сидячими листками, на відміну від *N. pannonica* L., для якої наведені в описі черешкові листки. Гамс у Гегі (Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2372) поділяє *N. nuda* L. s. l. на два підвиди: subsp. *pannonica* (Jacq. an L.?) Gams і subsp. *albiflora* (Boiss.) Gams. До нашої рослини більш підходить опис першого підвиду, для якого наводяться виразно черешкові нижні стеблові листки і лінійно-ланцетні зубці чашечки, тимчасом як у другого підвиду навіть нижні листки майже сидячі, а зубці чашечки довгасто-ланцетні, багато ширші. Не цілком збігається лише забарвлення квіток, бо у subsp. *pannonica* Gams віночки повинні бути світлофіолетові, а в нашої рослини вони частіше білуваті. Наші екземпляри загалом дуже схожі на угорські. Про другий «підвид» і про його відношення до справжньої *N. nuda* L. ми ще не могли скласти собі конкретного уявлення.

Секція 2. **Oxynepeta** Benth. Квітки різнорідні, середня квітка дихазію жіноча, бокові — чоловічі або двостатеві. Отвір чашечки прямий. Верхня губа віночка вкорочена. — Багаторічники з волотистим загальним суцвіттям і дво-трироздільними дихазіями.

2428 (4). N. parviflora M. B. — **Котяча м'ята дрібноквіткова.** Стебла поодинокі або їх кілька, 25—65 *см* завв., волотисто розгалужені, в нижній частині густо вкриті б.-м. відлеглими кучерявими волосками до 2 *мм* завд., звичайно білувато-шерстисті, вгорі коротко опушені. Листки черешкові або короткочерешкові, довгасто-яйцевидні або -ланцетні, 2,5—5 *см* завд., 0,5—2(3) *см* завш., з черешком 2—20 *мм* завд.; пластинка листка з трохи серцевидною або здебільшого короткоклиновидною основою і тупою (у нижніх листків) або загостреною верхівкою, з країв зарубчаста або зубчасто-пилчаста, на поверхні в нижніх листків зісподу (разом із черешком) білувато-шерстиста, зверху розсіяноволосиста, у верхніх зісподу б.-м. густо, зверху розсіяно опушена дуже короткими волосками; приквіткові листки ланцетні до лінійно-ланцетних, майже цілокраї або цілокраї, б.-м. тонко загострені. Дихазії 3—7-квіткові, закінчують бокові гілочки загального волотистого суцвіття; приквітки ланцетно-шиловидні, майже дорівнюють чашечці; квітки частіше одностатеві; чашечка 5—9 *мм* завд., з вузькою прямою трубочкою і ланцетно-шиловидними, не коротшими від трубочки, трохи розведеними зубцями, зовні досить густо опушена короткими півпритиснутими волосками, звичайно білувата від опушення; у жіночих квіток чашечка найдовша, у двостатевих і чоловічих — коротша (до 7 *мм* завд.); віночок помітно коротший від чашечки (з зубцями) або трохи довший від неї, синьоголубий, зовні коротковолосистий, всередині голий. Горішки до 2 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., темнобурі, горбочкуваті. ♃. Цв. VI—VII.

M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 41. Benth. in DC., Prodrom., XII, 393 p. p. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 410. Пояркова во Фл. СССР, XX, 414.

— *N. ucranica* auct. fl. ucr. non L.

На степах, степових і кам'янистих схилах, іноді залишається як бур'ян у посівах. — У Донецькому Лісостепу, Правобережному та Лівобережному Степу по неораних місцях порівняно часто.

З.Л.-С. Зрідка в південній частині району. — Одеська обл.: Балта (Монтрезор!); Красні Окни (Роговичі, Шмальгаузен). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальгаузен). — **Л.Л.-С.** Тільки як випадково занесена рослина. — Харківська обл: окол. Харкова, Велика Данилівка (!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Нерідко. — **К.С.** Кримська обл.:

Приморський рн, Глазівка (Барбарич, Доброчаєва), г. Опук (Рубцов!); Ленінський рн, Лугове — Красногірка, Парнаський хребет, схил до Табечицького озера (Вульф і Дзевановський!). — **Кр. З.-Л.С.** Кримська обл.; Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі), між Південним і Орджонікідзе (Барбарич, Доброчаєва); Старо-Кримський рн, окол. Планерського (Ванькова!, Сирейщикова!). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький), Ливенські Дубки в 9 *км* на північний схід від Сімферополя (Хорват), окол. Сімферополя, північні схили (Зеленецький!), «Дубки» біля Сімферополя (Андрєєв!); Білогорський рн, ур. Кара-Куш (Хорват, Васильєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, мис Меганом (Зефіров!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Закавказзя.

Примітка. Рослина, що наводиться під назвою *N. ucranica* для півдня Середньої Європи (Угорщина, Румунія), не належить ні до *N. ucranica* L., ні до *N. parviflora* M. B., відрізняючись від першої розміром квіток, а від другої характером опушення (*Nepeta Kerneri* Klok. ined., *N. campestris* Andrz.?). За *N. ucranica* L. ми приймаємо, слідом за Бентамом (ц. м.), більш східний вид, що заступає нашу рослину за Волгою і поширений далі на схід, мабуть, до Алтаю. За Бентамом, цей вид схожий габітуально на *N. parviflora* M. B., але відрізняється від нього голими або лише дуже коротко опушеними стеблами та тонкішими, не зморшкуватими листками і майже вдвоє довшими чашечками. Сибірська рослина виділена Маршалем Біберштейном в окремий вид під назвою *N. sibirica* M. B. (non L.).

Рід 720. **Розхідник** — **Glechoma** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 578.

Чашечка трубчаста, з 15 жилками, пряма, з косим зівом, невиразнодвогуба, з п'ятьма помітно неоднаковими зубцями; три верхніх зубці довші, ніж два нижніх. Віночок синьофіолетовий, двогубий, з прямою, вгорі розширеною, всередині голою трубочкою; верхня губа віночка плоска, виїмчаста, спідня — трилопатева, з більшою за бокові, виїмчастою середньою часткою. Тичинки в кількості чотирьох, паралельно зближені під верхньою губою, з голими нитками і розведеними під прямим кутом гніздами пиляків. Приймочка дволопатева, з однаковими лопатями. Горішки еліпсоїдальні, на внутрішньому боці при основі ямчасті. — Трав'янисті багаторічники з повзучими стеблами й підведеними квітконосними гілками. Дихазії 2—3-квіткові, пазушні.

Невеликий євразіатський рід, що налічує до 10 видів, поширених у помірній і субтропічній зонах Європи та Азії. За винятком наших видів, всі інші зустрічаються в горах Центральної та Східної Азії.

---

1. Стебла в нижній частині голі, вгорі розсіяно опушені короткими волосками; листки майже голі або розсіяно коротковолосисті. Чашечка 4,5—8 *мм* завд., з трикутно-ланцетними зубцями, в 3—4 рази коротшими за трубочку, зовні коротковолосиста . . . . . **(1). Р. звичайний — G. hederaceum** L.

— Стебла на всьому протязі б.-м. густо опушені відлеглими довгими волосками, листки довговолосисті. Чашечка 7—10 *мм* завд., з ланцетними, поступово загостреними зубцями, в півтора—два рази коротшими за трубочку, зовні довговолосиста . . . . . **(2). Р. волосистий — G. hirsutum** W. K.

2429 (1). G. hederaceum L. — **Розхідник звичайний.** Стебло лежаче, вкорінене, досить тонке; квітконосні гілки висхідні, 10—40 *см* завв., прості, іноді трохи розгалужені, в нижній частині голі, вгорі опушені розсіяними короткими волосками; листки черешкові або довгочерешкові, з нирковидною, серцевидно-трикутною або округло-серцевидною зарубчастою пластинкою, майже голі або розсіяно опушені короткими волосками; черешки 0,5—6,5 *см* завд., найдовші у нижніх стеблових і прикореневих листків; пластинки 1—3(5,5) *см* завд., 0,8—4,5(7,5) *см* завш., найбільші в тих листків, що безпосередньо відходять від горизонтальної частини стебла. Дихазії на ніжках, 1—3-квіткові; приквітки лінійно-ланцетні, війчасті; чашечка 4,5—8 *мм* завд., у жіночих квіток коротша — до 7 *мм*, у двостатевих — довша, зовні коротковолосиста, з трикутно-ланцетними гострокінцевими зубцями, в 3—4 рази коротшими за трубочку; віночок двостатевих квіток 13—22 *мм* завд., жіночих — 7—10 *мм* завд., зовні коротко-пухнатий; верхня губа віночка до третини надрізана на півкруглі лопаті, середня лопать спідньої губи впоперек овальна, зазублена, бокові лопаті яйцевидні, в два-три рази вужчі за середню. Горішки до 1,8 *мм* завд. і 1 *мм* завш., бурі. ♃. Цв. IV—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 578. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 411. Куприянова во Фл. СССР, XX, 434.

— *Nepeta glechoma* Benth., Lab. gen. et sp. (1832—1836) 485; in DC., Prodrom., XII, 391. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 323.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, IV, 28, рис. 385.

На вологуватих затінених місцях по узліссях, у чагарниках, при берегах рік, озер і боліт, на вологих луках, а також нерідко як бур'ян вздовж шляхів, по канавах, у садках, на городах і полях. — По всій Українській РСР звичайно, за винятком Криму, де порівняно рідко.

Кр. З.Л.-С. Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, долина р. Качі (!); Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький!), окол. Сімферополя, Воронцовський сад (Андрєєв!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Привільне (Гольде!, Оранська!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Поплавська, Вульф), Чучель (Грабовський!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Алупка — Ай-Петрі (Смирнова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: майже всі райони; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір; Схід. Сибір:

Єніс. (рідко), Лен.-Кол. (рідко), Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід (занесено де-не-де); Серед. Азія: Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Західний Сибір. Як занесений зустрічається в інших районах Євразії і в Північній Америці.

Примітка. Досить мінливий і, можливо, збірний вид. Деякі його західноєвропейські форми описували також як окремі види: *Glechoma heterophyllum* Opiz., *G. intermedia* Schrad., *G. micrantha* Bonningh., *G. magna* Mérat.

Кримські його екземпляри відрізняються від північних побільшеним опушенням.

2430 (2). G. hirsutum W. K. — **Розхідник волосистий.** Стебло лежаче, вкорінене; квітконосні гілки висхідні або прямостоячі, 10—30 *см* завв., здебільшого прості, б.-м. густо опушені відлеглими довгими волосками або навіть білувато-шерстисті; листки з відлегловолосистими черешками, 0,5—10 *см* завд., та з округло-серцевидною б.-м. довговолосистою пластинкою, 1—5 *см* завд., 1,5—7 *см* завш.; пластинка при основі неглибоко, частіше б.-м. глибоко виїмчаста, з країв тупо-зарубчаста. Несправжні кільця звичайно 4—6-квіткові, дихазії на помітних ніжках; приквітки шиловидні, війчасті, не коротші від квітконіжок; чашечка 7—10 *мм* завд., зовні відлегло довговолосиста, з ланцетними, поступово тонко-загостреними зубцями, в півтора—два рази коротшими за трубочку; віночок двостатевих квіток 16—22 *мм* завд., жіночих — 9—10 *мм* завд., зовні негусто довговолосистий; верхня губа віночка з двома округлими лопатями, бокові лопаті спідньої губи довгасті, вдвоє вужчі за середню. Горішки до 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., бурі. ♃. Цв. V—VII.

Waldst. et Kit., Icon. et Descr. pl. rar. Hung., II(1805) 124, tab. 119. Schlechtend., Langeth. u. Schenk, Fl. v. Deutschl., XVIII, 245, tab. 1817 (5 Aufl.). Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polskie, вид. 1, 536. Барбарич у Визнросл. УРСР, 411. Куприянова во Фл. СССР, XX, 438.

У широколистяних лісах, вільшняках, між чагарниками. — Майже по всій Українській РСР, але в Степу рідшає чи зникає і в Крим не заходить.

Зак. Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Досить звичайно. — **Д.Л.-С.** Мало відомостей. — Сталінська обл.; окол. Артемівська (Оксіюк!). — **П.З.-Л.С.** Мало відомостей. — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Клегель!, Акінфієв). — **Л.З.-Л.С.** У північній частині району нерідко. — Полтавська обл.: Нові Санджари (Шмальгаузен!). — Харківська обл.: Вовчанськ (Горницький); Куп'янськ (!!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Знаменівка (Зоз!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса, околиці (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (південь), Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон. (захід).

Загальне поширення. Середня Європа до північної частини Балканського півострова, південно-західні райони Європейської частини СРСР. Паннонсько-понтичний вид.

Примітка. Іноді дає гібриди з *G. hederaceum* L. Цей вид для Криму не наводиться, але ми бачили його екземпляри, зібрані ніби на території Криму з певною етикеткою: «Таврія».

Рід 721. Змієголовник — Dracocephalum L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 574.

Чашечка трубчаста або трубчасто-дзвониковидна, з 15 жилками і 5 зубцями, з них один (верхній) ширший за решту або чашечка двогуба, з тризубцевою верхньою і глибокодвозубцевою спідньою губами. Віночок двогубий; трубочка його вгорі розширена, всередині без волосистого кільця; верхня губа б.-м. опукла, виїмчаста або дволопатева, спідня — відігнута, трилопатева, з великою виїмчастою середньою часткою і дрібними боковими лопатями. Тичинок чотири, зближених під верхньою губою, передні коротші від задніх, пиляки двогнізді, з розведеними гніздами. Приймочка дволопатева, з майже однаковими шиловидними лопатями. Горішки еліпсоїдальні або яйцевидні, гладенькі. — Трав'янисті багаторічники або однорічники, іноді півкущики з синіми або пурпуровими квітками.

Голарктичний, безперечно збірний рід з кількома десятками (описано до 50) видів. Поділяється, за Бентамом, на чотири дуже відмінні одна від одної секції, пізніше об'єднані Бріке в два підроди. У нас зустрічаються обидва підроди та три секції.

Для території Радянського Союзу «Флора СССР» наводить 35 видів. На Україні з них зустрічаються лише чотири види.

---

1. Пиляки волосисті. Листки суцільні і цілокраї або розсічені з цілокраїми частками. Багаторічники . . . . . 2.
— Пиляки голі. Листки суцільні, всі або лише нижні зарубчасті або пилчасті. Однорічники . . . . . 3.
2. Листки суцільні. Стебло дуже коротко опушене. Віночок 20—25 *мм* завд., синьофіолетовий . . . . . **(3). З. Рюйша — D. Ruyschiana** L.
— Листки розсічені або роздільні. Стебло довговолосисте. Віночок 30—40 *мм* завд., фіолетовий . . . . . **(4). З. австрійський — D. austriacum** L.
3 (1). Чашечка 5-зубцева з ширшим за решту верхнім зубцем, віночок 8—9 *мм* завд., лише трохи довший за чашечку. Приквітки цілокраї . . . . . **(1). З. чебрецевий — D. thymiflorum** L.
— Чашечка двогуба, віночок 20—25 *мм* завд., вдвоє довший за чашечку. Приквітки з остюковидно-загостреними лопатями . . . . . **(2). З. молдавський — D. moldavica** L.

Підрід I. **Eudracocephalum** Briq.

Пилякн голі.

Секція 1. **Bogoulea** Benth. Чашечка не двогуба, але середній верхній зубець її помітно ширший за решту, що майже однакові. Листки зарубчасті.

2431 (1). D. thymiflorum L. — **Змієголовник чебрецевий.** Звичайно однорічна озима рослина, іноді дворічна. Стебло 10—65 *см* завв., розгалужене, нерідко від самої основи, розсіяно опушене короткими волосками. Листки черешкові, яйцевидні, з черешком 0,5—3,5(7) *см* завд. і пластинкою 1—4(5) *см* завд., 0,5—2(2,5) *см* завш., нижні листки зібрані в прикореневу розетку, з довшими черешками і серцевидно-яйцевидною, зарубчастою пластинкою, майже голі; стеблові листки здебільшого з короткими черешками і довгасто-яйцевидною, зарубчасто-пилчастою, тупуватою або гострувато пластинкою, розсіяно коротковолосисті; приквіткові листки короткочерешкові, довгасто-ланцетні, віддалено-пилчасті, верхні майже цілокраї, війчасті. Несправжні кільця багатоквіткові, утворюють на кінці стебла та гілок видовжені грановидні суцвіття; приквітки еліптичні, цілокраї, війчасті, вдвоє довші за квітконіжку; чашечка трохи зігнута, 7—8 *мм* завд., з округлим, відтягнутим у коротеньке вістря верхнім зубцем і ланцетними гострокінцевими, в три-чотири рази вужчими за нього іншими зубцями, всі зубці разів у три коротші за трубочку чашечки; віночок (6)8—9 *мм* завд., ледве довший за чашечку, ліловий; верхня губа його короткодволопатева, середня частка спідньої губи оберненояйцевидна, виїмчаста. Тичинки висуваються з-під верхньої губи. Горішки довгасто-еліпсоїдальні, 1,5—1,75 *мм* завд., 0,6—0,75 *мм* завш., темнобурі, крапчасті, ослизлі, з білим рубчиком. ☉, ☉. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 596. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 325. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, 30. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 411. Шишкин во Фл. СССР, XX, 459.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, IV, 31, рис. 386.

Як бур'ян на полях, переважно в озимих посівах, а також на степових схилах і по узліссях. — У східних лісостепових і в північно-східних степових районах звичайно, в інших районах зустрічається як занесений. Для Криму не наводиться, але зрідка зустрічається теж як занесена рослина.

П.П. Київська обл.: окол. Києва (Лазаренко!). — **З.Л.-С.** Зрідка. — Хмельницька обл.: Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький). — Одеська обл.: район Балти (Пачоський). — **П.Л.-С.** У південно-східній частині району звичайно, на захід відоме до Волочиська Хмельницької області. — **Л.Л.-С.** У південній і східній частинах району звичайно, в північній і західній — рідшає. — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Мало відомостей. — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсон (Шмальгаузен). — Миколаївська обл.: Новобузький рн, Володимирівка (Кожевников!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Станков!, Пожидаєва!), Червоний Камінь на яйлі (Вільямс і Васильєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південні, центральні та східні райони; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Східна Європа. В Середній Європі і, мабуть, в Скандінавії тільки як занесена рослина, наводиться також для Румунії та Ірану. В Азії цей вид, мабуть, теж зустрічається як занесений.

Секція 2. **Moldavica** Benth. Чашечка двогуба, з тризубцевою верхньою і двозубцевою спідньою губами.

2432 (2). D. moldavica L. — **Змієголовник молдавський.** Стебла поодинокі, прямостоячі, 15—60 *см* завв., розгалужені, часто від самої основи, розсіяно опушені, як і ціла рослина, коротенькими волосками. Стеблові листки черешкові, переважно довгасто-яйцевидні, 3—8 *см* завд., 1—2,5 *см* завш., черешок 1,3 *см* завд., пластинка листка від трикутно-яйцевидної до ланцетної, при основі трохи серцевидна, з країв зарубчасто-пилчаста, на верхівці цілокрая, тупувата; приквіткові листки ланцетні, пилчасті, з остюковидно загостреними зубцями. Несправжні кільця 4—6-квіткові, зібрані на кінці стебла та гілок у довгі колосовидні суцвіття; приквітки ланцетні, пірчасто-лопатеві, з трикутними лопатями, закінченими довгою, спрямованою вперед щетинкою; квітконіжки в два-три рази коротші від чашечки; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 11—12 *мм* завд., двогуба, верхня губа чашечки тризубцева, з яйцевидними зубцями, спідня — двозубцева, з ланцетними коротшими зубцями, всі зубці закінчуються вістрям; віночок 15—25 *мм* завд., фіолетовий, нерідко білуватий, з дуговидною, зігнутою вперед трубочкою, верхня губа його шоломовидна, виїмчаста, середня частка спідньої губи нирковидна, в три-чотири рази ширша за бокові лопаті. Тичинки висунуті з-під верхньої губи, з розсіяно довговолосистими в нижній частині нитками. Горішки яйцевидні, 2,5—3 *мм* завд., до 1,75 *мм* завш., тригранні, з вузьким криловидним придатком на верхівці. ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 595. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 325. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 30. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 411. Шишкин во Фл. СССР, XX, 463.

— *Moldavica punctata* Moench., Method. (1794) 410.

Культивується як медоносна та ефіроолійна рослина, переважно в Поліссі та в Лісостепу, іноді дичавіє.

Поширення по СРСР. В дикому стані зустрічається в південно-східних районах Сибіру; культивується в Європейській частині і на Кавказі.

Загальне поширення. В дикому стані — від Східного Алтаю до Манчжурії, Північного Китаю, Монголії. Наводиться для Гімалаїв. В культурі зустрічається по всій Європі, в Північній і Південній Америці, всюди дичавіє.

Господарське значення. Цінна медоносна та ефіроолійна рослина. Ефірну олію дає вся рослина — від 0,01 до 0,17%, до її складу входить цитраль (25—68%), гераніол (близько 30%), нерол та ін. Цитраль вживається в кондитерській промисловості та в парфюмерії.

Підрід **II. Ruyschiana** (Benth.) Briq.

Пиляки волосисті. Середній верхній зубець чашечки ширший за інші. Листки або частки їх цілокраї.

Секція **1. Euruyschiana** Klok. Листки суцільні. Середній верхній зубець чашечки лише трохи ширший за решту. Майже голі або дуже коротко опушені рослини.

2433 (3). D. Ruyschiana L. — **Змієголовник Рюйша.** Стебла поодинокі або їх кілька, 20—65 *см* завв., звичайно прості, лише з укороченими неплідними пагонами в пазухах листків, дуже коротко опушені; стеблові листки сидячі, лінійно-ланцетні, 2,5—7(8,5) *см* завд., 1,5—8(9) *мм* завш., цілокраї, з трохи загорнутими на спідній бік краями, жорсткуваті, зісподу блідозелені, голі, з випнутою середньою жилкою, зверху зелені, дуже дрібно опушені; верхні приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, коротші за квітки. Несправжні кільця 2—10-квіткові, зближені на кінці стебла у короткоциліндричне, іноді з одним-двома додатковими відсунутими кільцями суцвіття; приквітки схожі на верхні приквіткові листки, 5,5—7,5 *мм* завд., з країв війчасті; квітконіжки 1—6 *мм* завд., опушені коротенькими, вниз відігнутими волосками; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 9,5—12 *мм* завд., зовні по жилках дуже коротко опушена; зубці чашечки трохи коротші за її трубочку, середній верхній зубець довгасто-яйцевидний, на верхівці відтягнутий у коротеньке вістря, помітно ширший, але не довший за решту, останні зубці ланцетні, гострокінцеві, всі з країв коротковійчасті; віночок 20—30 *мм* завд., синьо-фіолетовий; верхня губа його виїмчаста, по краю довговійчаста, спідня губа з туповиїмчастою, по краю хвилястою середньою часткою та з округлими боковими лопатями. Тичинки з голими нитками і волосистими в нижній частині пиляками, що не висуваються з-під верхньої губи. Горішки еліпсоїдально-тригранні, до 2,5 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., з вузько-крилатими ребрами, темнобурі. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 595. Шмальгаузен, Фл ср. и ю. Р., II, 324. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 412. Шишкин во Фл. СССР, XX, 432.

— *Ruyschiana spicata* Mill., Gard. Dict. ed., VI (1759) № 4.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, Tab. 226, Fig. 5.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 580, 3468.

Рис. 5. Змієголовник Рюйша — *Dracocephalum Ruyschiana* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

У сухих, соснових або мішаних лісах. — На Поліссі та в північній частині Лісостепу нерідко.

Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Нерідко або звичайно. — **З.Л.-С.** Рідко. — Одеська обл.: Кодима (Шмальгаузен). — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Нерідко. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Великий Бурлук (Черняєв!, Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: в більшості районів; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. і Схід. Сибір; Серед. Азія (в північній частині).

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа (переважно в горах), вказані райони Радянського Союзу, Манчжурія.

Господарське значення. Медоносна рослина.

Секція 2. **Austriaca** (Briq.) Klok. Листки пірчасто-роздільні. Середній верхній зубець чашечки в кілька разів ширший за решту. Б.-м. густо опушені довгими волосками рослини.

2434 (4). D. austriacum L. — **Змієголовник австрійський.** Стебла висхідні або майже прямостоячі, 20—60 *см* завв., звичайно розгалужені, разом з черешками листків білуваті від густого опушення з відлеглих довгих і коротких відігнутих униз волосків. Стеблові листки короткочерешкові, непарно-пірчастороздільні, 2—5 *см* завд., з 3—7 лінійними, 1—2,5 *мм* завш., раптово відтягнутими в коротеньке вістря, цілокраїми частками, опушені зісподу довгими, зверху короткими волосками; листки на вкорочених пазушних пагонах вузьколінійні, здебільшого 1,5—2 *см* завд., 1—2 *мм* завш., цілокраї, з загорнутими на спідній бік краями, коротковолосисті; приквіткові листки трироздільні, з остюковидно-загостреними частками, довговолосисті. Несправжні кільця 2—6-квіткові, зближені на кінці стебла в густе довгасте суцвіття; приквітки схожі на приквіткові листки; чашечка трубчасто-лійковидна до 16 *мм* завд., у нижній частині опушена довгими і короткими, вище тільки короткими волосками, зубці приблизно дорівнюють трубочці чашечки, з країв коротковійчасті, чотири зубці лінійно-ланцетні, гострокінцеві, середній верхній зубець яйцевидний, відтягнутий в коротеньке кінцеве вістря, в два-три рази ширший за решту; віночок 3—4 *см* завд., фіолетовий, зовні коротком'яковолосистий; трубочка його вгорі спереду здута, верхня губа майже прямокутна, при верхівці виїмчаста, спідня губа трохи довша, вниз відігнута, з оберненояйцевидною середньою часткою та закруглено-трикутними дрібними боковими лопатями. Тичинки з розсіяно-волосистими нитками і ліловими шерстистими пиляками досягають краю верхньої губи. Горішки до 3 *мм* завд., з вузько-крилатими реберцями, бурі. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 595. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 324. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 412. Шишкин во Фл. СССР, XX, 472.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1240.

На вапнякових скелях серед лісу. — В західній частині Лісостепу, рідко.

Р.-О.Л. Львівська обл.: смт Івана Франка (Пачоський). — Тернопільська обл.: Кременець (Заверуха!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл. Чемеровецький рн, Вільховці, Закупне (Пачоський). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Дашівський рн, Купчинці (Пачоський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (захід); Кавказ: Передкавк. (захід), Даг., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа (переважно в горах); Кавказ.

Примітка. Реліктовий третинний вид, поширений досить спорадично від Східних Піренеїв до гір Дагестану.

Рід 722. Лялеманція — Lallemantia Fisch. et Mey.

Fisch. et Mey., Ind. sem. hort. Petrop., VI (1839) 52.

Чашечка трубчаста, в зіві трохи коса, п'ятизубцева, з розширеним верхнім зубцем. Віночок двогубий, трубочка його з тонкої основи поступово догори розширена; верхня губа його на внутрішній поверхні з двома поздовжніми складками. Передні тичинки коротші від задніх. — Однорічні або дворічні рослини. Квітки по 4—8 у пазушних несправжніх кільцях, з віяловидними щетинисто-зубчастими приквітками, зібрані в загальне колосовидне суцвіття.

Передньоазіатський рід з небагатьма видами. В СРСР зустрічається п'ять видів (чотири на Кавказі, один в Середній Азії).

2434[1] (1). L. iberica Stev. Fisch. et Mey. — **Лялеманція іберійська.** Стебло від основи підведене, 15—50 *см* завв., розгалужене, рідше просте, як і листя, голе. Стеблові листки короткочерешкові, довгасто-еліптичні, загострені, по краю віддалено-зарубчасті; приквіткові майже сидячі, лінійно-ланцетні, тупуваті, довші за квітки. Несправжні кільця трохи розсунуті; приквітки оберненояйцевидні (в обрисі), з 5—7 дуже довгими тонкозагостреними війчастими зубцями; чашечка 10—15 *мм* завд., зовні по жилках коротковолосиста, з ланцетними нижніми та яйцевидно-трикутним верхнім зубцями; віночок 12—18 *мм* завд., синій, рідше рожевий, іноді білий. Горішки порівняно великі, довгасто-яйцевидні, до 5 *мм* завд. і 1,8 *мм* завш., тупо-триграннні, гладенькі, чорнуваті, з білим рубчиком. ⊙. Цв. IV—VI.

Fisch. et Mey. l. c. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 32. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 412. Горшкова во Фл. СССР, XX, 485.

— *Dracocephalum ibericum* Stev. in M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 64. Шмальцгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 325.

Зустрічається тільки в культурі, рідко.

Поширення по СРСР. У дикому стані. Кавказ (переважно як бур'ян у посівах льону).

Загальне поширення. Мала і Передня Азія.

Господарське значення. Насіння містить до 32% висихаючої олії, що може бути використана для технічних потреб і для їжі. Культивується де-не-де на Закавказзі. В УРСР випробовується.

Триба 7. **Brunelleae** Rouy.

Фертильних тичинок чотири, передні довші від задніх. Чашечка двогуба, дорзивентрально стиснута, після цвітіння із зімкнутими губами. Нитки тичинок з придатками.

Рід 723. Суховершки — Prunella L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 600.

— *Brunella* Moench, Meth. (1794) 414.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, з неправильно 10-жилковою трубочкою та двогубим відгином; верхня губа чашечки при верхівці коротко-тризубчаста, спідня — глибоко розсічена на два зубці, всі зубці трикутно-ланцетні, гострокінцеві. Віночок двогубий; трубочка його широка, всередині при основі з косим кільцем сосочковидних волосків; верхня губа віночка зігнута і ввігнута, шоломовидна, спідня — відігнута, трилопатева, з округлою, виразно зазубленою з країв кінцевою часткою і довгастими цілокраїми боковими лопатями. Тичинок чотири, передні довші від задніх, всі зближені під верхньою губою, нитки тичинок мають придаток, що підводиться над пиляком. Горішки еліпсоїдальні або яйцевидні, ослизлі. — Багаторічні трави; квітки здебільшого в шестиквіткових несправжніх кільцях, покривні листки при кільцях різко відмінні від стеблових, приквітковидні; справжні приквітки не розвинені.

Невеликий (до 15 видів), переважно середземноморський рід.

Для СРСР наводяться три види, які зустрічаються і в Українській РСР.

---

1. Верхні листки б.-м. розсічені. Квітки жовтуватобілі . . . . . (3). **С. лопатеві — P. laciniata** L.
— Всі листки суцільні. Квітки фіолетові або синьофіолетові . . 2.
2. Віночок 18—27 *мм* завд., верхня пара стеблових листків відсунута від суцвіття . . . . . (1). **С. великоквіткові — P. grandiflora** (L.) Jacq.
— Віночок 9—12 *мм* завд., верхня пара стеблових листків обгортає основу суцвіття . . . . . (2). **С. звичайні — P. vulgaris** L.

2435 (1). P. grandiflora (L.) Jacq. emend. Moench. — **Суховершки великоквіткові.** — Стебла від основи висхідні, 15—60 *см* завв., рідковолосисті, густіше опушені під вузлами. Листки здебільшого черешкові (лише одна-дві верхні пари сидячі або майже сидячі), яйцевидно-ланцетні, 2,5—14 *см* завд., 1—3,5 *см* завш., з черешком 0,5—5 *см* завд., розсіяно притиснуто-волосисті; пластинка листка з короткоклиновидною або майже округлою основою і загостреною або тупою верхівкою, з країв віддалено дрібнопилчасті до майже цілокраїх; верхня пара листків завжди на кілька сантиметрів відсунута від основи суцвіття. Суцвіття густе, спочатку яйцевидно-головчасте,

під кінець більш витягнуте, циліндричне; приквіткові листки білувато-шкірясті, яйцевидно-нирковидні, на верхівці раптово відтягнуті в трав'янисте вістря, з країв довговійчасті; несправжні кільця 4—6-квіткові, квітконіжки дуже коротенькі, малопомітні; чашечка 10—12 *мм* завд., з розсіченою до третини спідньою губою, трубочка її розсіяно довговолосиста, зубці з країв коротковійчасті; віночок 18—27 *мм* завд., синьофіолетовий, верхня губа його виїмчаста, кінцева частка спідньої губи округла, торочкувато-зубчаста, бокові лопаті багато дрібніші, довгасті, на верхівці закруглені. Всі тичинкові нитки з однаковим коротеньким тупим придатком. Горішки округло-яйцевидні, 1,5—2 *мм* завд., світлобурі, гладенькі і блискучі. ♃. Цв. VI—IX.

Jacq., Fl. Austr., IV (1776) 40. Борисова во Фл. СССР, XX, 496.

— *Brunnella grandiflora* Moench, Method. (1794) 414. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 320. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 412. — *P. vulgaris* var. *grandiflora* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 600.

Рисунки: Schlechtend., Langeth. u. Schenk, Fl. v. Deutschl., XVIII (5 Aufl.), tab. 1863.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 734. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1416.

У борах і мішаних лісах на узліссях і галявинах, на степових схилах і кам'янистих відслоненнях. — У більшій частині Української РСР, крім Злакового Степу, досить розсіяно, але місцями звичайно; на території Криму — в горах.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Нерідко або звичайно. — **Д.Л.-С.** Рідко. Сумнівні вказівки. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** У північній частині району розсіяно. — Харківська обл.: Вовчанськ (Заблоцький!); Дворічанський рн, Дворічна (Клоков,!!, Лавренко!), Касянівка (Васильєв!), Кам'янка (Котов!) — Луганська обл.: Марківка (Залеський!). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Білогорськ — Казанлі (Вульф!). — Г. **Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Карабі-яйла (Привалова і Макарова!), Тирке-яйла (Привалова та ін.!), В. Тапигак, г. Точерек-кая (Пупкова і Пегова!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Малий Маяк — Бабуган (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, згадані райони Європейської частини СРСР, північна частина Малої Азії, Закавказзя.

2436 (2). P. vulgaris L. — **Суховершки звичайні.** Багаторічна (іноді одно- дворічна) рослина, з повзучим кореневищем і б.-м. численними висхідними квітконосними стеблами, 10—40 (60) *мм* завв., стебла в нижній частині голі, вище, переважно по ребрах, розсіяноволосисті, вгорі здебільшого білувато-шерстисті. Листки черешкові, довгасто-яйцевидні або майже ланцетні, 2—8 (10) *см* завд., 0,5—

2,5 (3,5) *см* завш., з черешком 0,5—2,5 *см* завд., майже голі або по жилках розсіяноволосисті; пластинка листка з клиновидною основою і тупою або тупуватою верхівкою, з країв віддалено-дрібнопилчаста або майже цілокрая; верхня пара стеблових листків майже сидяча, щільно притиснута до суцвіття. Суцвіття щільні, овальні або після цвітіння циліндричні; приквіткові листки сидячі, яйцевидно-нирковидні, з відтягнутою в кінцеве вістря верхівкою, складеною вздовж і відігнутою вниз, з країв і зісподу довговолосисті, після цвітіння плівчасті; несправжні кільця шестиквіткові, квітконіжки в три-чотири рази коротші за чашечку; чашечка 6—8,5 *мм*, при плодах до 10 *мм* завд., зовні з нижнього боку опушені розсіяними довгими волосками по всій поверхні і короткими волосками по жилках, з верхнього — майже голі, часто лілуваті; спідня губа чашечки до середини розсічена; віночок 9—12 *мм* завд., фіолетовий, зовні голий; верхня губа його широко-оберненояйцевидна, ледве виїмчаста, кінцева частка спідньої губи округла, зубчаста. Горішки еліпсоїдальні, ±1,5 *мм* завд. і 0,9 *мм* завш., світлобурі, гладенькі, блискучі. ♃ або іноді ⊙, ⊙.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 600. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 328. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 412. Борисова во Фл. СССР, XX, 495 р. р.

Рисунки: Schlechtend., Langeth. u. Schenk, Fl. v. Deutschl., XVIII, tab. 1862 (5 Aufl.).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 74. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1418.

По берегах річок, на луках, узліссях і лісових галявинах, а також як бур'ян біля шляхів і на парових полях, рідко в посівах. — Майже по всій Українській РСР досить звичайно. Не наводиться лише для крайнього півдня Лівобережного Злакового Полинкового Степу. В горах Криму нерідко.

Кр. Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький). — **Г. Кр.** Досить звичайно. — Кримська обл.: Балаклавський рн, Соколине-яйла — Ялта (Зеленецький), Ай-Петрінська яйла — В. Бабуган (Чернова!), Нікітська яйла (!!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, Ялтинське шосе (Поплавська, Клоков!!), кордон Алабач (Котов!), Кримський державний заповідник — Бабуган — Ялта (Зеленецький), Демерджі-яйла (Вульф), Карабі-яйла (Вульф), Чатир-даг (Вульф, Зеленецький). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, г. Аю-даг (!), Ялта — Ай-Петрі (Котов!); Алуштинський рн, Малий Маяк — Бабуган (Зеленецький).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: майже всі райони; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур., Лен.-Кол.; Далек. Схід: Зеє-Бур., Уссур.; Кавказ: усі райони; Серед. Азія: більшість районів.

Загальне поширення. Євразія (крім тропіків), Північна Африка, Північна Америка, Австралія.

Примітка. Можливо, збірний вид, але в цьому відношенні недостатньо вивчений. Далекосхідні форми, віднесені до цього виду, мабуть, належать до особливої географічної раси. Поширена на Україні форма ніби не відрізняється від типової європейської. Форма з надрізними або розсіченими листками та з густішим опушенням гібридогенна (× *P. laciniata* L.).

2437 (3). P. laciniata L. — **Суховершки лопатеві.** Стебла в кількості 1—7, від основи висхідні, (7) 10—30 *см* завв., прості або розгалужені, досить густо опушені кучерявими волосками. Листки 2,5—9 *см* завд., 0,5—1,5 *см* завш., з черешками до 4,5 *см* завд., білувато-шерстисті; нижні листки зібрані в прикореневу розетку при основі стебел або на вкорочених неплідних пагонах, довгочерешкові, з яйцевидною або еліптичною, цілокраєю або невиразно зарубчасто-пилчастою пластинкою; стеблові листки (крім верхньої сидячої пари) коротко-черешкові або сидячі, довгасто-еліптичні, помітно пилчасті, частіше пірчасто-надрізні чи -розсічені з двома-трьома парами лінійно-довгастих, тупих або тупувато-загострених лопатей; верхня пара листків підпирає суцвіття. Суцвіття видовжено-головчасте, пізніше циліндричне, 2—6 *см* завд.; приквіткові листки широко-яйцевидні (довжина їх перевищує ширину), з насадженим кінцевим вістрям, білувато-шкірясті, з зеленим краєм і зеленуватими жилками, зісподу розсіяно-довговолосисті і коротко опушені по жилках, з країв густо-довговійчасті; квітконіжки в чотири-п'ять разів коротші за чашечку; чашечка 9—12 *мм* завд., з білувато-шерстистою трубочкою; віночок 12—16 *мм* завд., жовтуватобілий. Нитки передніх тичинок мають довгі, вперед спрямовані придатки, задні тичинки з редукованими придатками. Горішки 2—2,5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 2 (1764) 837 (excl. var.). Hams in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2378. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 412. Борисова во Фл. СССР, XX, 497.

— *B. alba* Pall. apud M. B., Fl. taur-cauc., II (1808) 67. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 329.

Рисунки: Jacq. Stirp. Austr., tab. 377.

Видані зразки: Fl. exs. Austro-Hung., № 1417.

На сухих трав'янистих і степових схилах, сухих луках, узліссях і галявинах. — У Закарпатті нерідко, ізольоване місцезнаходження в околицях Вінниці, досить звичайно в південній частині Криму.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегове (Білик!); Мукачеве (Гринь!); Ужгородський рн, біля Ужгорода по р. Ужу (Попов!), Стрипа (Білик!); Виноградівський рн, Шаланки (Брадіс!, Гринь!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінницький рн, Вінниця, по р. Бугу (Білозір!), Шкуринці (Білозір!, Янківський!). — **Кр. З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Бельбек (Зеленецький), Бахчисарай, Чуфут-Кале (Котов!); Сімферополь (Зеленецький!).— **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Машуб-Кале (Андреєв!), Орлине — Передове (Станков!, Зеленецький); Сімферопольський ри, Довгоруківська яйла (Вульф); Зуйський рн, Красногорське (Андреєв!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла (Айзінк!, Пилипкевич!, Халіков!), Нікітська яйла — Нікіта (Станков!), Нікітська яйла (Чернова!), над Нікітою (Станков!), Васильївська яйла (Чернова!), Гурзуфська яйла (Чернова!), Боткінська стежка, Яузлар — Ялта (Станков!),

Боткінська стежка (Грабовський!), вище Кучук-Кая (Станков!), Балан-Кая (Станков!), Соколине — Ай-Петрі (Станков!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник — Бабуган — Ялта (Зеленецький), кордон Алабач (Пожидаєва, Гизенко!), Кримський державний заповідник (Станков!), р. Сари-Су (Поплавська), Чатир-даг (Вульф!), Демерджі-яйла (Вульф!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Краснокаменка — Артек (Станков!), Нікіта (Зеленецький), мис Мартьян (Клоков!!), Аю-даг (Молчанова!), Оползиеве-яйла — Соколине (Зеленецький); Алуштинський ри, Алушта, г. Кастель (Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (околиці Вінниці), Бессараб., Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Мала і Передня Азія.

Примітка. А. Г. Борисова зазначає у «Флорі СРСР», що кримські рослини відрізняються від середньоєвропейських густішим опушенням і здебільшого суцільними і цілокраїми листками. Ми певної різниці між ними не виявили. Гібриди *P. laciniata* L. × *P. vulgaris* L. з Криму описані С. С. Станковим під назвою *Brunella intermedia* Stank. в Изв. Бот. сада, XXVI (1927) 527. Описана форма відрізняється від *P. laciniata* L. фіолетовим, лише трохи висунутим із чашечки віночком і рідкішим опушенням. Відома з таких пунктів Кримської області: Карасан—Партеніт (Станков!), Чаїр-Дубки (Гольде!), Кастель, схили до р. Кара-Узені (Станков!), Ай-Петрінська яйла, В. Бабуган (Чернова!), Аю-даг (!). Приблизно така ж гібридна форма була описана під назвою *Prunella intermedia* Link. Fl. Lusit., I (1804) 180. Вважати ці гібриди за відокремлений, хоча б і гібридогенний вид, немає підстав.

Рід 724. Кадило — Melittis L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 597.

Чашечка широко-дзвониковидна, двогуба; трубочка її з 7—10 головними жилками, сполученими сіткою анастомозів; спідня губа двороздільна, верхня суцільна або на верхівці з двома-трьома зубцями. Віночок двогубий з висунутою з чашечки трубочкою; верхня губа його еліптична, цілокрая, трохи ввігнута; спідня губа — відігнута, трилопатева, з округлими лопатями, з яких середня трохи більша за бокові, по краю дрібнозазублена. Тичинок чотири, передні довші від задніх, всі заховані під верхньою губою, пиляки з двома розведеними гніздами. Приймочка з двома коротенькими тупими лопатями. Горішки яйцевидно-тригранні, на верхівці закруглені. — Багаторічні лісові трави з яйцевидними або еліптичними черешковими листками і рожевими, пурпуровими або білими великими квітками.

Ендемічний, південно- і середньоєвропейський рід. Старі автори відрізняли в його складі кілька видів, але в усіх новітніх обробках європейської флори він фігурує як монотипний рід з одним видом *M. melissophyllum* L. Критично переглянувши питання про видовий склад цього реліктового роду, ми прийшли до висновку, що до нього входять 9 видів, які розподіляються по трьох природних рядах («Конспект роду *Melittis* L.», 1957).

На Україні та й взагалі в Радянському Союзі зустрічається лише один ряд Grandiflorae Klok. з двома або з трьома видами.

Справжня *M. melissophyllum* L. sensu proprio зустрічається лише в горах Центральної та почасти Південної Європи, відома з Швейцарії, Франції та Італії. Дуже добре відрізняється від наших видів підведеними від основи, невисокими (30—40 *см*) розгалуженими стеблами, короткочерешковими дрібнішими листками, з серцевидною в нижніх і почасти в середніх листків основою пластинки, пурпуровими віночками з усіма зарубчасто-зубчастими лопатями. Належить до іншого ряду — Melissophyllae Klok. (див. нашу розвідку «Конспект роду *Melittis* L.», 1957).

До наших видів найближча *M. grandiflora* Sm. (в розумінні Рейхенбаха-батька) — атлантично-європейський вид, що, мабуть, зустрічається на території Калінінградської області.

Поза тим є ще один загадковий екземпляр з етикеткою: «Tauria, Иванов», що за формою своїх серцевидно-яйцевидних листків дуже нагадує східно-середньоєвропейський вид *M. subcordata* Klok., але відрізняється від нього помітно дрібними віночками. Він походить ніби з Криму, хоч звідтіля рід *Melittis* L. взагалі ще невідомий.

---

1. Горішки яйцевидні, 3,5—4 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш., бурувато-коричневі. Черешки нижніх, зменшених стеблових листків дорівнюють пластинці чи багато довші за неї; відношення довжини пластинки листків до її ширини: 1—2 (найнижчі листки нерідко зовсім круглі). Рівнинна рослина . . . . . **(1). К. сарматське — M. sarmatica** Klok.

— Горішки округло-яйцевидні, 4—5 *мм* завд., 3,5—4,3 *мм* завш., темнобурі або чорнуваті. Черешки нижніх, зменшених стеблових листків коротші за пластинку або майже дорівнюють їй; відношення довжини пластинки листків до її ширини: 1,2—2,3 (отже, і в найнижчих листків довжина пластинки перевищує ширину, а верхні листки мають довгасту пластинку). Гірська рослина . . . . . **(2). К. карпатське — M. carpatica** Klok.

2438 (1). M. sarmatica Klok. — **Кадило сарматське.** Стебла поодинокі, рідко в кількості двох-трьох, прямостоячі, 20—80 *см* завв., б.-м. густо мохнато-волосисті, з тонкощетинистими відлеглими волосками 0,5—3 *мм* завд., прості, рідко з однією — чотирма гілками в нижній частині. Листки черешкові, часто великі, 2—15,5 *см* завд., ураховуючи й черешок, 0,5—8 *см* завш., довжина всього листка в 1,6—3,4 раза перевищує ширину; черешок 0,5—4,5 *см* завд., відлегловолосистий, у нижніх, зменшених листків дорівнює пластинці або разів у два її перевищує; пластинка округло-яйцевидна до круглої, яйцевидна або еліптична (відношення довжини пластинки до її ширини: 1—2), з округлою чи обрубленою в нижніх і середніх листків і ширококлиновидною у верхніх основою і тупою або загостреною верхівкою, по краю зубчасто-пилчаста, з косо яйцевидно-трикутними, великими чи дрібнішими, на верхівці стягнутими в тупуватий кінчик

Рис. 6. Кадило сарматське — *Melittis sarmatica* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — різні форми чашечки.

або в дуже коротке, але помітне тупувате вістря, зубцями в кількості 9—31 з кожного боку, зверху темнозелена, по всій поверхні розсіяно-волосиста, зісподу світліша, сизувата, волосиста по головних жилках, з країв досить густовійчаста; опушення пластинки здебільшого складається з коротших волосків, ніж на черешках або на стеблі. Квітки по 2—6 у несправжніх кільцях, розміщених у пазухах 2—6 пар стеблових листків; квітконіжки 5—10 *мм* завд., відлегло довговолосисті з б.-м. помітною домішкою стебельчастих залозок; чашечка дзвониковидна або широко-дзвониковидна, 13—21 *мм* завд., світлозелена, тонкошкіряста, вгорі трироздільна, рідко чотири- або навіть п'ятироздільна, в нижній частині досить густо вкрита відлеглими тонкощетинистими волосками до 2,5 *мм* завд., з домішкою також дрібних залозистих волосків, вище розсіяноволосиста, по краях лопатей порівняно коротко- й досить густовійчаста, але нерідко з домішкою значно довших волосків; верхня губа чашечки яйцевидно-трикутна, відтягнуто-гострокінцева, цілокрая, частіше з одним-двома боковими гострокінцевими зубчиками біля верхівки, досить рідко глибокодволопатева з гострокінцевими лопатями і дрібним гострокінцевим зубцем у виїмці між ними; спідня губа дволопатева з яйцевидно-трикутними, відтягнуто-гострокінцевими, цілокраїми або зазубленими лопатями, іноді з невеличким або навіть чималим зубцем між ними; дуже рідко одна з лопатей на верхівці двороздільна, з чималими гострокінцевими вторинними лопатями; віночок 32—40 *мм* завд., жовтуватобілий, з лілуватотемнорожевою плямою на середній лопаті спідньої губи, дуже рідко з блідішими плямами також на бокових її лопатях; трубочка віночка до 7—9 *мм* завш., дуже розсіяноволосиста; верхня губа округла з майже війчастим краєм, бокові лопаті спідньої губи широко-яйцевидні, з рівним, розсіяновійчастим краєм, середня лопать закруглено-чотирикутна, з невиразно зарубчасто-виїмчастим і тупо зазубленим, іноді майже рівним голим краєм. Горішки яйцевидні, з тупуватим кілем на черевному боці, 3,5—4 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш., буруватокоричневі, по всій поверхні волосисті (волоски близько 0,5 *мм* завд. або трохи коротші). 4. Цв. V—VI.

Klok. (Клоков) apud Косско во Фл. БССР, IV (1955) 270 in adnot (nomen); in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XVIII (1957) 207. — *M. melissophylium* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 329. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 413. Пояркова во Фл. СССР, XX, 499 pro max. part. non L. sensu proprio. — *M. grandiflora* Bess. Enumer. pl. Volh. (1822) 70, № 746, haud Sm.

У широколистяних і мішаних лісах. — У північно-західній частині Української РСР нерідко.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Жовківський рн, Жовківське л-во (Косець!); Вінники (Пояркова, Рожевиць і Шишкін!, Котов!). — Тернопільська обл.: Кременець (Григор'єв!, Довгов!, Коржинський!, !!). — **З.П.** Волинська обл.: Ковель (Рогович!); Ківерцівський рн, Ківерцівське л-во (Косець!). — Ровенська обл.: Гощанський рн, Симонів—Бошана (Барбарич!); Клеванський рн, Рудо-Красна (Барбарич). — Житомирська обл.: окол. Житомира (Монтрезор!, Рогович!, Пачоський); Городниця (Рогович!);

Овруцький рн, Овруч (Рогович!), Гладковичі (Гринь!); Олевський рн, Олевськ (Рогович!, Пачоський), Озеряни (Рогович!, Шмальгаузен), Рудня-Озеряиська (Рогович!), озеро Корма (Кондратюк!); Новоград-Волинська мр, Чижівка (Кондратюк!); Довбиський рн, Биківка (Барбарич!); Житомир—Троянів (Гагман!); Ярунський рн, Жолобне (Доброчаєва!). — Хмельницька обл.: Полонський рн, Полонне (Пачоський, Шмальгаузен), Велика Березна (Кучерява!). — **П.П.** Житомирська обл.: Андрушівський рн, Івниця (Пачоський); Коростенський рн, Лісовщина (Осадча!), Ушиця (Барбарич!), Сингаї (Наконечна!); Коростишівський рн, Коростишів (Пачоський), Пост Дров'яний (Котов!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Червоноармійськ (Монтрезор!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Галич (Кузнецова!). — Тернопільська обл.: Збаразький рн, с. Максимівка (Михельсон!); Чортківський рн, Улашківці (Данилевська!); Теребовля (Гринь!). — Хмельницька обл.: Кам'яиець-Подільський рн, Жванець (Ретульський!), Кам'янець-Подільський (Панасюк!, Шмальгаузен); Михайлівський рн, Коржівці (Котов!); Смотрич (Шмальгаузен); Стара Ушиця (Шмальгаузен), Пижівка (Кесслер!); Сатанівський рн, Турчинці (Котов!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Старо-Костянтинівський рн, Самчики (Осадча!), Жеребки (Морозова!); Летичівський рн, Марковецька діброва (Гринь!), Козачки (Котов!); Волочиський рн, Ожигівці (Котов!); Меджибізький рн, Терешівці (Козлов!). — Житомирська обл.: Бердичів (Монтрезор!, Нетубський!, Рогович!); Ружин (Васильєв-Яковлєв!). — Київська обл.: Смілянський рн, Медведівка (Барбарич!). — Вінницька обл.: Вінницький рн, окол. Вінниці (Шмальгаузен!), Селище (Осадча!); Калиівський рн, Сальник, в дол. р. Десни (Левіна!); Жмеринський рн, Жмеринка (Пачоський!, Шмальгаузен!), Леляко-Могилівська дача (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт. (?), Верх.-Дністр. (північ), Верх.-Дніпр. (півд. захід), Серед.-Дніпр. (захід). Поза Україною зустрічається ще в південно-західній частині Білорусії. І. М. Косско (цит. праця) наводить у своїй обробці родини губоцвітих білоруської флори такі відомості про поширення цього виду: «Поширення по БРСР: Брестська область, Брест, Біловіжська пуща. Коренев, Пінськ, Сваричевичі; Гомельська область, Мозир; Гродненська область, Гродно, Слонимський район; Мінська область, Слуцький район». Екземплярів з території БРСР ми не бачили, але в нас немає сумніву в їх приналежності до описаного виду. Екземплярів з Прибалтики ми теж не бачили. Вони, мабуть, належать не до цього виду, а до *M. grandiflora* Sm. (sensu N. I. Ludov. Reichenb.).

Загальне поширення. Середня Європа. Поза межами Радянського Союзу цей вид зустрічається тільки в східній частині Польщі.

Примітка. Вперше на відмінність нашої рослини від західноєвропейських форм звернув увагу К. А. Мейєр (in schedis).

2439 (2). M. carpatica Klok. — **Кадило карпатське.** Стебла до 70 *см* завв., мохнато-волосисті від тонкощетинистих волосків, до 2,5 *мм* завд., листки порівняно короткочерешкові, великі, 3—14 *см* завд., ураховуючи й черешок, 2—7,5 *см* завш. (відношення довжини всього листка до його ширини: 1,7—2,7); черешок 1—3 *см* завд., відлегловолосистий, з волосками до 2 *мм* завд., у нижніх зменшених

Рис. 7. Кадило карпатське — *Melittis carpatica* Klok.

Загальний вигляд рослини.

листків коротший за пластинку або майже рівний їй; пластинка еліптична чи довгасто-еліптична (відношення довжини пластинки до її ширини: 1,2—2,3), з закругленою в найнижчих листків і коротко-клиновидною в решти їх основою та тупою або тупувато-загостреною верхівкою, по краю зубчасто-пилчаста, з косо яйцевидно-трикутними, стягнутими на верхівці в дуже коротеньке тупе вістря зубцями в кількості 10—27 на кожному боці, зверху темнозелена, по всій поверхні дуже розсіяно і вздовж жилок помітно густіше опушена досить короткими, не довшими за 1 *мм* волосками, зісподу світліша, ледве сизувата, опушена переважно вздовж жилок волосками близько 1 *мм* завд., по краю густовійчаста, з війками близько 0,5 *мм* завд. Квітки по 2—6 у несправжніх кільцях; квітконіжки відлегло-довговолосисті (волоски до 2,5 *мм* завд.), з помітною домішкою стебельчастих залозок; чашечка дзвониковидна, 12—23 *мм* завд., вгорі трироздільна, рідше чотирироздільна, в нижній частині б.-м. густо довговолосиста, з домішкою стебельчастих залозок, по краю лопатей засіяна порівняно довгими чи короткими війками; верхня губа чашечки яйцевидна або яйцевидно-трикутна, на верхівці б.-м. відтягнуто-гострокінцева, цілокрая, рідше з одним дрібним боковим зубцем біля верхівки, порівняно часто (приблизно в чверті досліджених екземплярів на окремих чашечках) на верхівці дволопатева, з нерівними або майже однаковими гострокінцевими лопатями, дуже рідко ці лопаті в свою чергу роздвоєні, і тоді губа закінчується чотирма ланцетними гострокінцевими зубцями, з тупими виїмками між ними; спідня губа дволопатева, лопаті її трикутні чи яйцевидно-трикутні, гострокінцеві або відтягнуто-гострокінцеві, цілокраї чи з одним-двома боковими зубчиками біля верхівки, дуже рідко ще з проміжним великим зубцем або додатковою лопаттю між ними; віночок 30—40 *мм* завд., рожево-білий, з пурпуровими плямами на всіх лопатях спідньої губи; трубочка віночка до 6 *мм* завш., дуже розсіяно опушена; середня лопать спідньої губи закруглено-чотирикутна, з ширшою основою, по краю неправильно дрібнозубчаста, гола; бокові лопаті і верхня губа з ледве зазубленим або рівним війчастим краєм. Горішки округло- або широко-яйцевидні, з тупуватим кілем на черевному боці, 4—5 *мм* завд., 3,5—4,3 *мм* завш., темнобурі, розсіяноволосисті. ♃. Цв. V—VI.

Klok. (Клоков) в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XVIII (1957) 213. — *M. melissophyllum* auct. fl. ucr. pro min. parte, non L. s. pr.

У гірських, букових і ялинових лісах. Тільки в Карпатах, на висоті від 300 до 1400 *м* н. р. м.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, Берегове, Берегівські гори (Косець!), г. Куклія-Банія на південний захід від с. Берегів (Гринь!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Холмець (Білик! — нетипові екземпляри, відрізняються від решти більш довгастими і довгочерешковими листками); Перечинський рн, хребет Шингорія, Тур'ї Ремети (Котов!, Доброчаєва!); Тячівський рн, г. Латудра (Брадіс і Зап'ятова!), Лопухів, г. Менчул (Гержедович!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Середня Європа (Карпати). Мабуть, зустрічається також на Балканському півострові.

Триба. 8. **Stachydeae** Benth. emend. Rouy.

Чашечка майже правильна, з п'ятьма зубцями. Віночок двогубий з шоломовидною або опуклою верхньою губою. Фертильних тичинок 4, вони не замкнуті в трубочці віночка.

Рід **725. Залізняк — Phlomis** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 584.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, майже правильна, з 10 жилками, з п'ятьма майже однаковими короткими і широкими, на верхівці виїмчастими зубцями, з верхівкових виїмок зубців виходять остюковидні вістря. Віночок із циліндричною, догори поступово розширеною, захованою в чашечці трубочкою, що несе в зіві волосисте кільце, та з двома дуже неоднаковими губами; верхня губа шоломовидна, ввігнута, спідня — плоска, трилопатева. Тичинки в кількості чотирьох, розміщені під верхньою губою; неоднакові, дві задні коротші від передніх, нитки їх волосисті, при основі з придатками. Пиляки двогнізді, з розведеними гніздами. Приймочка двороздільна, з нерівними лопатями. Горішки тригранні, з тупою верхівкою. — Багаторічні трави з різноманітним і характерним опушенням. Квітки рожеві, лілові або жовті, з лінійно-шиловидними, рідше яйцевидними приквітками, зібрані в пазушні несправжні кільця.

Рід збірний, складається з двох, у філогенетичному відношенні не зв'язаних безпосередньо один з одним підродів: *Euphlomis* Benth. і *Phlomidopsis* Link., або *Phlomoides* Moench. Останній правильніше вважати окремим самостійним родом, зберігаючи за першим родову назву *Phlomis* L. s. str.

До підроду *Euphlomis* Benth. належать численні й різноманітні середземноморські види, до *Phlomidopsis* Link. — менш численні і не такі різноманітні північноєвразіатські види.

З території Радянського Союзу відомо вже понад 50 видів цього роду. У «Флорі СРСР» наведено 49. Для України ми наводимо тут 12 видів.

---

1. Верхня губа віночка стиснута з боків, без висунутої зсередини по-під краєм шолому борідки густих волосків; бокові лопаті спідньої губи невеликі, середня лопать округла, багато більша за них. Розчепірено-галузисті рослини з яйцевидно-ланцетними нижніми листками та небагатоквітковими несправжніми кільцями суцвіття. — Підрід *Euphlomis* Benth. . . . . 2.

— Верхня губа віночка не стиснута з боків, всередині з густою бородкою волосків, висунутою по-під краєм; бокові лопаті спідньої губи ледве дрібніші за середню. Рослини з нечисленними і спрямованими вгору гілками, з серцевидно-трикутними нижніми листками та багатоквітковими несправжніми кільцями суцвіття. — Підрід *Phlomoides* (Moench) Briq. . . . . 4.

2. Квітки оранжові. Стебла здерев'янілі . . . . . **(1). З. кущовидний — Ph. fruticosa** L.

— Квітки рожеві. Стебла трав'янисті . . . . . 3.

3. Чашечка (без вістрів) 7—9 *мм* завд., близько 3 *мм* завш. (під зубцями), майже трубчаста, негусто вкрита волосками до 1—1,5 *мм* завд.; горішки на верхівці голі. Листки здебільшого 2—4 *см* завш. (але іноді до 7 *см*) . . . . . **(3). З. колючий — Ph. pungens** Willd.

— Чашечка (без вістрів) 10—12 *мм* завд., близько 5 *мм* завш., оберненоконічна, густо вкрита довшими, до 2—2,5 *мм*, волосками; горішки на верхівці з борідкою волосків. Листки здебільшого 4—5 *см* завш. . . . **(2). З. кримський — Ph. taurica** Hartwiss.

4. Трубочка чашечки густо опушена зірчастими волосками . . 5.

— Трубочка чашечки негусто опушена простими волосками (іноді з домішкою поодиноких зірчастих) або гола . . . . . 7.

5. Чашечка 9,5—10 *мм* завд. (без вістрів); стебло в нижній частині опушене вниз притиснутими короткими одноклітинними волосками . . . . . **(5). З. азовський — Ph. maeotica** Shost.

— Чашечка 10—15 *мм* завд.; стебло в нижній частині майже голе або опушене відлеглими довгими багатоклітинними волосками . . . . . 6.

6. Стебло на всьому протязі вкрите відлеглими простими волосками, що густішають під вузлами; трубочка чашечки у верхній частині вкрита, крім коротко-променистих зірчастих волосків, ще й волосками з одним дуже видовженим променем . . . . . **(4). З. південнобузький — Ph. hypanica** Shost.

— Стебло майже голе або вкрите лише зірчастими волосками (окремі екземпляри, межливо, гібридогенного походження з розсіяно-волосистим стеблом) . . . . . **(6). З. гібридний — Ph. hybrida** Zelen.

7. Черешки листків майже голі, пластинка зісподу білоповстиста від дрібного зірчастого опушення, зверху вкрита дрібними притиснутими волосками або майже гола, темнозелена . . . . . **(7). З. скіфський — Ph. scythica** Klok. et Shost.

— Черешки листків густоволосисті, пластинка зісподу опушена довгими, простими і пучкувато-зірчастими волосками, зверху вкрита розсіяними простими волосками (іноді з домішкою на обох боках залозистих волосків) . . . . . 8.

8. В опушенні листків (особливо покривних) і стебла домішано чимало довгих залозистих волосків; стебло, крім того, на всьому протязі або лише вгорі розсіяноволосисте . . . . . **(12). З. залозистий — Ph. glandulifera** Klok.

— В опушенні листків немає помітної домішки залозистих волосків, стебло звичайно голе . . . . . 9.

9. Листки зісподу опушені розсіяними або не дуже густими простими волосками з домішкою пучкуватих волосків; покривні листки дуже розсіяно опушені або майже голі, здебільшого довгасто-ланцетні, видовжені (до 10 *см* завд.) . . . . . **(11). З. бульбистий — Ph. tuberosa** L.

— Листки зісподу сіро-шерстисті, вкриті густим суцільним опушенням з пучкувато-зірчастих або простих волосків; покривні листки теж нерідко густоволосисті, яйцевидно-ланцетні до майже ромбічних, вкорочені (до 5 *см* завд.). . . . . 10.

10. Стебла невисокі (30—40 *см* завв.), у нижній частині розсіяноволосисті; чашечка (без зубців) 9—10,5 *мм* завд., віночок 19—20 *мм* завд. . . . . **(8). З. Пискунова — Ph. Piskunovii** Klok.

— Стебла високі (до 100 *см*) або й низенькі, на всьому протязі голі; чашечка (без зубців) 7—9 *мм* завд., віночок 15—18 *мм* завд. . . . . 11.

11. Стебла 70—100 *см* завв., завжди високі; листки зісподу вкриті зірчасто-пучкуватими волосками, а зверху простими; чашечка гола або лише вгорі з нечисленними довгими волосками . . . . . **(9). З. степовий — Ph. stepposa** Klok.

— Стебло 20—95 *см* завв., здебільшого невисоке; листки зісподу, як і зверху, вкриті лише простими волосками; чашечка в верхній частині, а почасти й нижче, завжди засіяна б.-м. численними довгими жорсткуватими волосками . . . . . **(10). З. яйлинський — Ph. jailicola** Klok.

Підрід I. Euphlomis Benth.

Верхня губа віночка дуже опукла, велика, шоломовидна, всередині та по краю порівняно коротковолосиста (не довгобородчаста); бокові лопаті спідньої губи віночка дрібні, а середня в багато разів більша за них, округла, на верхівці виїмчаста або майже дволопатева.

2440 (1). Ph. fruticosa L.—**Залізняк кущовидний.** Стебла до 50 *см* завв., здерев'янілі, розчепірено-галузисті, білуваті від пластівчасто-зірчастого опушення; нижні листки черешкові, яйцевидні, зісподу білоповстисті від густих зірчастих, з одним видовженим променем волосків, зверху сіруватозелені, опушені простими і зірчастими волосками; верхні листки сидячі, ще густіше опушені. Суцвіття з дуже нечисленних, 10—15-квіткових несправжніх кілець; приквітки яйцевидні, 16—18 *мм* завд., 3—6 *мм* завш., опушені простими і зірчастими волосками; чашечка 15—17 *мм* завд., так само опушена; зубці її 3—4 *мм* завд., з коротким шиловидним вістрям; віночок оранжовий, майже

вдвоє перевищує чашечку, зовні зірчасто-опушений. Горішки голі. ♃. Цв. VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 818. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 64.

Наводиться для Південного Криму як рідка занесена рослина.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Гольде!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Схід. Закавк. (Тбілісі). Середземноморська рослина. Зрідка заноситься в СРСР.

Загальне поширення. Середземномор'я (від Італії, Сіцілії, Сардінії до середземноморського узбережжя Малої Азії). В інших місцях — як занесена рослина.

2441 (2). Ph. taurica Hartwiss. — **Залізняк кримський.** Стебла прямостоячі, 30—50 *см* завв., розчепірено-галузисті, в нижній частині густо опушені довгими почленованими волосками і зірчастими, а вище лише короткими зірчастими волосками; нижні та середні (до суцвіття) листки яйцевидно- або довгастояйцевидно-ланцетні, 5,5—12,5(16) *см* завд., 1,7—5,5(6,5) *см* завш., з черешком 0,3—4 *см* завд., зарубчасто-зубчасті, зверху вкриті розсіяними короткими простими і зірчастими волосками, темнозелені, зісподу сіруваті або майже білуваті від густого і короткого зірчастого опушення, іноді з домішкою на жилках зірчастих волосків з одним видовженим променем; приквіткові листки з малопомітним черешком, подібні до стеблових, до 11 *см* завд. і 5 *см* завш.; верхівкові листки (одна пара над суцвіттям) довгасто-ланцетні, здрібнені, 1,5—3 *см* завд. Суцвіття складається з двох—чотирьох розсунутих 10—14-квіткових несправжніх кілець; приквітки притиснуті до чашечок, вільні або при основі з'єднані по два-три, 16—17 *мм* завд., опушені зірчастими волосками з одним дуже видовженим (до 2,5 *мм*) променем; чашечка оберненоконічна, 10—12 *мм* завд. (без шиловидних зубців), близько 5 *мм* завш. (під зубцями); трубочка її опушена дрібними зірчастими волосками з одним дуже видовженим (до 2,5 *мм*) і потовщеним променем; вістря зубців чашечки шиловидні, 3—8 *мм* завд., б.-м. відігнуті; віночок 20—22 *мм* завд., рожевий, зовні зірчасто-опушений; верхня губа його суцільна, спідня — трилопатева, з округлою середньою та довгастими бічними лопатями; нитки тичинок опушені, з короткими шпорковидними придатками. Горішки близько 5—5,2 *мм* завд. і 2 *мм* завш., на верхівці жорстковолосисті. ♃. Цв. VI—VIII.

Hartwiss ex Bunge in Mém. Acad. Sci. Pétersb., VII, ser. XXI, 1 (1873) 77. Траутфеттер в Тр. Бот. сада, IX, 111. Новопокровский в Учен. зап. Биолог. инст. Рост. унив., 1 (1938) 9. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 84.

— *Ph. herba-venti* f. *euxina* Wassiljew в Зап. Никитск. бот. сада, XI, 2 (1930) 63, pro parte.

На кам'янистих схилах. — По всій території Криму, розсіяно.

П.С. Кримська обл.: Джанкойський рн, Солоне озеро (Черкова!), Солоне озеро — Джанкой (Дойч! — сумнівні екземпляри, що, можливо, належать до

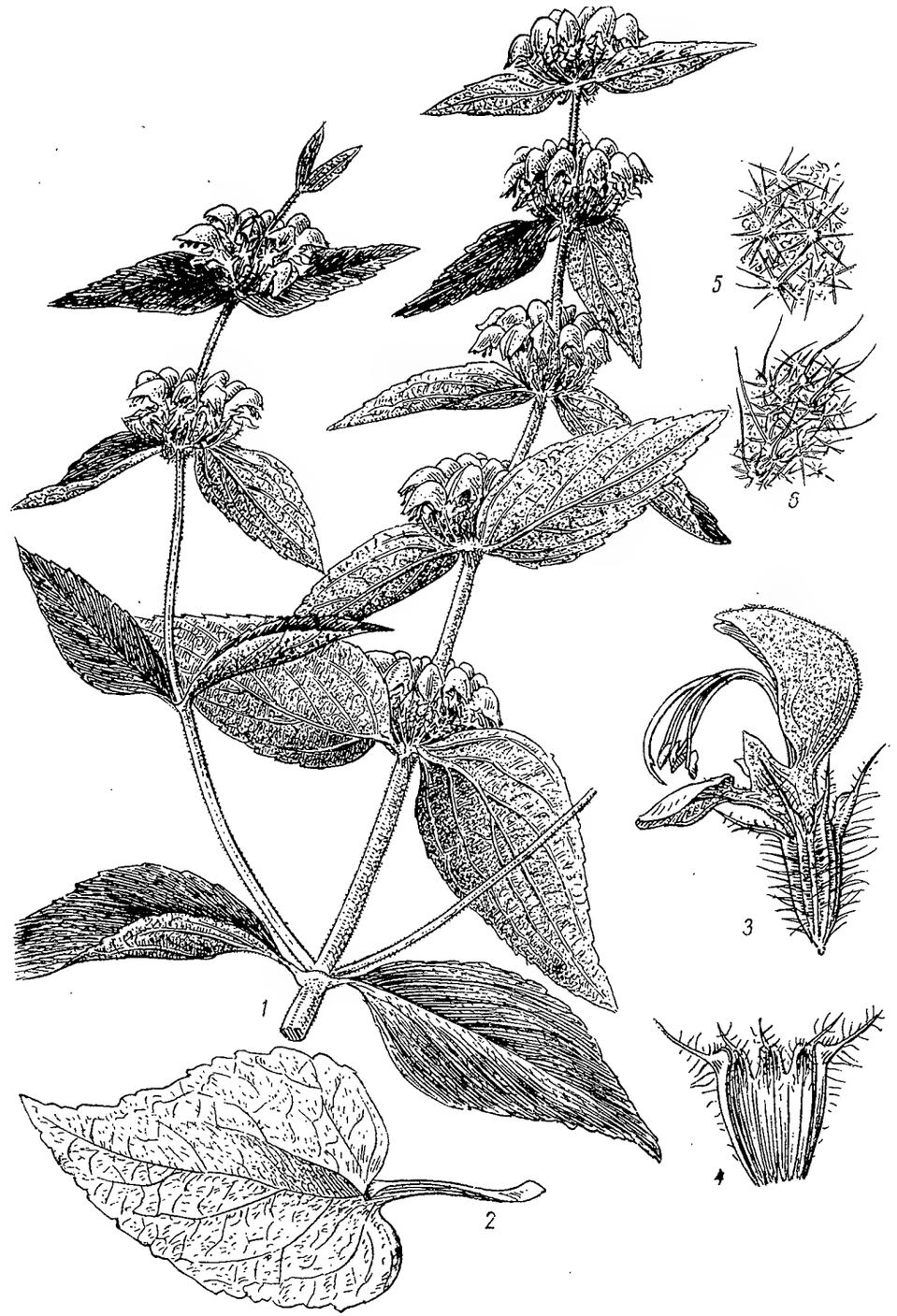

Рис. 8. Залізняк кримський — *Phlomis taurica* Hartwiss.

1 — верхівка стебла; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — чашечка у розгорненому вигляді; *5* — зірчасті волоски; *6* — зірчасті волоски з видовженим променем.

Ph. pungens Willd.). — **К.С.** Кримська обл.: Леонінський рн, мис Казаитип (Барбарич, Доброчаєва і Кукалова!). Париацький хребет біля с. Лугового (Вульф); Приморський рн, Керч, Марфівка, Войкове (Вульф), Огоньок (Крилова і Новосельцева!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Красногвардійський рн, Олександрівка (Дойч!); Кіровський рн, Феодосія, Виноградне в окол. Феодосії (Сарандінакі). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сарабуз (Зеленецький!, вузьколиста форма). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Дачне по р. Качі і зал. ст. Сюрень (Котов!), Алма (Андреєв); Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький!), Ливенські дубки в 9 *км* на північний схід від Сімферополя (Хорват), в 5 *км* на північний захід від Сімферополя (Хорват), в 22 *км* на північний схід від Сімферополя, Осьминські дубки (Хорват), окол. Сімферополя, північний схил (Зеленецький), «Дубки» біля Сімферополя (Андреєв!), Петрівська (Андреєв!); Зуйський рн, Верхньо-Курганна (Дзевановський), Красногорське (Чернова!); Білогорський рн, окол. Білогорська (Васильєв!), Голованівка (Васильєв!).— **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Балаклава (Станков), Байдарська яйла (Чернова), Мангуп-Кале (Привалова!); Куйбишевський рн, над с. Соколиним, г. Саламлуг (Гольде!); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф); Білогорський рн, Карабі-яйла над с. Казаилі (Вульф!), Казанлі (Васильєв!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Васильївська-яйла (Чернова), Нікітська яйла (Вульф!, Пожидаєва!, !!, Чернова), Гурзуфська яйла (Чернова), Ай-Петрінська яйла (Клоков!!, Чернова!, Пиленкович!), Ай-Петрі (Астахов!), гори над Запрудним (Станков!), Боткінська стежка над Ялтою, Ставрі-Кая — Яузлар (Станков!), Щтангеївська стежка (Грабовський! — листки до 16×6 *см*), над Балан-Кая (Станков!), Сююр-Кая, підйом (Станков!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Станков!), улоговина між В. і М. Чучеллю (Франц!), В. Чучель (Вульф!, Франц!), Чучельський перевал, г. Чорна, г. М. Чучель (Прославська, Вульф!), Чатир-даг (Зеленецький, Вульф, Пожидаєва, Котов!), Роман-Кош (Пожидаєва!); Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Циріна), Судацький рн, Отузька долина (Яковліна, Станков!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта (Зеленецький), Голуба затока (Петунников!), мис Айя (Станков!), Сімеіз (Котов!), схили над Ялтою (Котов!); Алуштинський рн, Алушта—Судак (Васильєв), Малий Маяк — Бабуган-яйла (Зеленецький), окол. Кипарисного (!), окол. Алушти, р. Демерджі (Станков і Пегова!); Судацький рн, Карадазька долина (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. Закавк. (окол. Новоросійська).

Загальне поширення. Кримсько-новоросійський ендем.

2442 (3). Ph. pungens Willd. — **Залізняк колючий.** Стебло 30—80 *см* завв., з нижньої частини розчепірено-галузисте, сіро-повстисте від густого опушення з коротких зірчастих волосків і, крім того, вкрите б.-м. рясними простими довгими волосками. Всі листки з плоскими, зірчасто-опушеними і довговолосистими черешками, черешки прикореневих і найнижчих стеблових листків довші за пластинку; стеблові листки з порівняно короткими черешками, яйцевидно-ланцетні або ланцетні, черешок у них 1—4(10) *см* завд.; пластинка 8—13 *см* завд., 2—4(7) *см* завш., при основі округла або широко-клиновидна, рідко невиразносерцевидна, на верхівці загострена, біля основи цілокрая, вище зарубчасто-пилчаста; верхівкові листки до середини або до нижньої третини цілокраї; всі листки зісподу сірувато- або білувато-повстисті від густих зірчастих волосків, зверху лискучі, шорсткі

від розсіяних дрібних трипромінних волосків. Квітки по 3—10 у несправжньому кільці, в пазухах верхівкових листків, які їх завжди перевищують; кільця розсунуті одне від одного на 2—4 *см*; приквітки лінійно-шиловидні, 9—18 *мм* завд., засіяні рясними короткими зірчастими і рідкими простими волосками до 1—1,5 *мм* завд.; чашечка майже трубчаста, 7—9 *мм* завд. (без шиловидних зубців), близько 3 *мм* завш. (під зубцями), зовні густо зірчасто опушена і негусто вкрита волосками до 1—1,5 *мм* завд., всередині навколо зіва густоволосиста; зубці чашечки закінчуються відігнутим шиловидним вістрям, 3—9 *мм* завд.; віночок 19—23 *мм* завд., рожевий, зірчасто-опушений; верхня шиловидна губа віночка на верхівці з помітною виїмкою до 3 *мм* завгл., з країв і всередині коротковолосиста; середня частка нижньої трилопатевої губи з поздовжнім кілем, трохи виїмчаста; бокові лопаті трикутні з кінцевим вістрям або ланцетні і довго загострені; лопаті приймочки дуже нерівні, одна 0,9 *мм*, а друга — 0,1 *мм* завд. Горішки 5—5,5 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш., темнобурі, дрібногорбочкуваті, на верхівці голі. 4. Цв. VI—VII.

Willd., Sp. pl., III (1800) 121. Benth. in DC. Prodr., XII, 542. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 413. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 80.

— *Ph. herba-venti* var. *pungens* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II, 343.

На степах, степових схилах і кам'янистих відслоненнях. — Переважно в Степу, рідше в південній частині Лісостепу.

П.П. Київська обл.: окол. Києва, Пуща-Водиця (Васильєв—Яковлєв!). — **З.Л.-С.** З західної частини району немає гербарного матеріалу, але ця рослина наводилась Бессером для Галичини; в північній зустрічається рідко. — Хмельницька обл: Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський (Шмальгаузен!), Китайгород (Маховецький); Волочиський рн, Ожигівці (Котов!); у південній частині — досить звичайно. — **П.Л.-С.** У північній частині рідко, в південній — досить звичайно. — **Л.Л.-С.** У південній частині району досить звичайно, в північній — рідко. — Полтавська обл.: Сенча (Барсуков!). — Сумська обл.: Лебединський рн (Краснов!, Залеський!); Штепівський рн, Михайлівський степ (Зоз!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Нерідко або звичайно. Вказівки для Криму сумнівні.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (південь), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим?; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Серед. Азія: Арало-Каспійська.

Загальне поширення. Північна частина Балканського півострова, вказані райони СРСР, Мала Азія та Іран.

Примітка. Вид дуже критичний. З одного боку, він не завжди виразно відрізняється від кримського *Ph. taurica* Hartwiss., але, з іншого боку, дещо відмінний від закавказьких форм, які з більшою підставою можна вважати за типові. В південній частині Степу помічаються широколисті форми цього виду, що зовнішньо нагадують *Ph. taurica* Hartwiss. Одна з таких форм була описана під назвою *Ph. pungens ssp. krynkensis* Klok. et Shost. in Бот. матер. герб. Ботан. инст. АН СССР, VIII, 9 (1940) 150 з півдня **Д.Л.-С.** (р. Кринка в окол. с. Білоярівки). Таксономічне значення її неясне. О. Є. Кнорринг наводить *Ph. pungens* Willd. також для Криму, але ми певних екземплярів цього виду з території Криму не бачили.

Підрід **II. Phlomoides** (Moench) Briq.

Верхня губа віночка майже пряма, з країв і всередині бородчаста від довгих волосків; середня лопать нижньої губи лише приблизно вдвоє більша за бокові лопаті.

— *Phlomoides* Moench (genus). — *Phlomidopsis* Link (genus).

Наші види належать до секції *Anisostylae* M. Pop., яка характеризується нерівними лопатями приймочки, а також здебільшого волосистими на верхівці горішками.

2443 (4). Ph. hypanica Shost. — **Залізняк південнобузький.** Стебло прямостояче, 20—60 *см* завв., просте або вище середини з одною-двома гілками, б.-м. густо опушене довгими простими волосками, до яких у верхній частині домішуються в значній кількості зірчасті волоски. Прикореневі листки та нижня пара стеблових довгочерешкові, серцевидно-трикутні або серцевидно яйцевидно-трикутні; черешок 4—12 *см* завд., густоволосистий, на розширеній основі мохнато-волосистий; пластинка 7—12 *см* завд., 4—10,5 *см* завш., з серцевидною або короткосписовидною основою і тупувато загостреною верхівкою, з нерівно зарубчасто-пилчастими краями; стеблові листки черешкові, яйцевидно-трикутні, з серцевидною основою (нижчі) або довгастояйцевидно-ланцетні з майже прямою основою пластинки; черешок (0,5) 1,5—4 *см* завд., опушений, як і в нижніх листків; пластинка 5—9 *см* завд., 2—7 *см* завш., з загостреною верхівкою і нерівно великозубчасто-пилчастими краями; верхівкові покривні листки яйцевидно-ланцетні, сидячі, нижні довші за квітки, верхні — коротші. Несправжні кільця в кількості 3—6 на головному стеблі і 1—3 на гілці, нижні 1—2 кільця відсунуті від верхніх (на віддаль до 5 *см*), верхні зближені між собою; приквітки вузьколінійно-шиловидні, 8—12 *мм* завд., густо опушені дрібними зірчастими волосками з великою домішкою волосків з одним довгим багатоклітинним променем; чашечка з вістрями зубців, 10—15 *мм* завд., без них 8—12 *мм* завд., вістря 2—5 *мм* завд.; трубочка чашечки білувата або сірувата від густого зірчастого опушення з дрібних волосків і волосків з одним дуже видовженим променем; віночок лілуваторожевий, 16—21 *мм* завд., середня частка верхньої губи в півтора—два рази ширша за бокові. Горішки жовтобурі, з пучечком коротеньких волосків на притупленій верхівці. ♃. Цв. $\frac{2}{2}$ V — VI.

Shost. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 3 (1938) 33. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 414. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 102.

На степових схилах із кам'янистим підгрунтям. — Тільки в південно-західній частині Злакового Степу.

П.З.С. Одеська обл.: Одеський рн, Атестове (!!). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Варварівка—Велика Корениха по правому берегу р. Півд. Бугу (!), нижче Ново-Григорівки (!); Жовтневий рн, Терпівка—Новокрасівський Новоодеського рну по р. Інгулу (!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Берислав—Велика Олександрівка (!), Качкарівка (Пачоський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (тільки вказані місцезнаходження).

Загальне поширення. Південнопонтичний ендем.

2444 (5). Ph. maeotica Shost. — **Залізняк азовський.** Стебло від основи підведене, 50—65 *см* завв., просте, частіше в суцвітті розгалужене, в нижній частині опушене б.-м. рясними, вниз притиснутими, одноклітинними волосками, іноді з домішкою галузистих волосків, вище трохи білувате від густішого зірчастого опушення, в суцвітті виразно білувате від густих зірчастих волосків; верхні стеблові листки з черешком 1—2,5 *см* завд. і трикутно-яйцевидною, 6—7 *см* завд., 3,5—5 *см* завш., пластинкою з серцевидною основою, зарубчасто-пилчастими краями і гостроватою верхівкою; верхівкові, покривні листки сидячі, коротші за квітки; всі листки трохи зморшкуваті, зісподу білоповстисті від густих зірчастих волосків; зверху стеблові листки опушені тільки простими волосками або простими з домішкою поодиноких зірчастих волосків, а верхівкові — лише зірчастими волосками. Несправжні кільця багатоквіткові, розсунуті, утворюють довге суцвіття; приквітки б.-м. дорівнюють чашечці, густо опушені зірчастими волосками; чашечка 9,5—10 *мм* завд. (з вістрями зубців), білувато-шерстиста від зірчастих волосків з нерівними променями (такі ж волоски і на приквітках), зубці чашечки з країв війчасті, вістря зубців 2—2,5 *мм* завд.; віночок 20—21 *мм* завд., ліловорожевий; середня частка спідньої губи віночка трохи ширша за бокові лопаті. Зав'язь на верхівці волосиста. ♃. Цв. VI.

Shost. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 3 (1938) 36. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 414. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 101.

На схилах степових подів. Рідко у Присивашші.

П.С. Херсонська обл.: Генічеський рн, о-в Куюк-Тук (Кривошия!, Поповичі).

Поширення по СРСР. Не встановлене.

Загальне поширення. Не з'ясоване.

Примітка. Маловивчений вид, автентичні екземпляри його загублені. Дуже близькі до нього форми відомі з Західного Передкавказзя (Сальські степи) та з північно-західної частини Казахстану (верхів'я р. Емби).

2445 (6). Ph. hybrida Zelen. — **Залізняк гібридний.** Корені з бульбовидними потовщеннями, кореневище коротке, стебло прямостояче, 30—60 *см* завв., опушене розсіяними зірчастими волосками, рідко в нижній частині мохнато-волосисте (f. *pubescens* Zephyr.), в суцвітті опушення стебла густіше. Прикореневі та нижні стеблові листки довгочерешкові, серцевидно-трикутні або серцевидно яйцевидно-трикутні; черешок (2,5) 4—13 *см* завд., білувато-шерстистий від опушення з відлеглих простих і ближче до основи зірчастих волосків, основа черешка білувато-повстиста від зірчастого опушення; пластин-

ка 7—14 *см* завд. і 4—8(11) *см* завш., з глибокосерцевидною основою і тупувато-загостреною верхівкою, зарубчасто-пилчасті або зарубчасті; вище розміщені стеблові листки короткочерешкові, довгасто-яйцевидні, черешок у них 1,5—4 *см* завд., пластинка 5,5—9 *см* завд., 2—5,5 *см* завш., з неглибокосерцевидною основою; верхівкові покривні листки сидячі або майже сидячі, яйцевидно-ланцетні або довгасто-ланцетні; пластинки всіх листків трохи зморшкуваті, зісподу білувато-шерстисті, від густих пучкувато-зірчастих волосків, зверху нижні листки негусто або розсіяно опушені зірчастими волосками з домішкою простих одноклітинних волосків, а верхні — лише зірчастими. Несправжні кільця густі, в кількості трьох—шести на кінці стебла або його гілок, мало розсунуті, а вище — зближені; приквітки шиловидні, дорівнюють чашечкам або коротші за них, густо опушені дрібними зірчастими волосками, з помітною домішкою волосків з видовженим променем; чашечка з вістрями зубців 10—13 *мм* завд., без них близько 8—9 *мм* завд., білувата від зірчастих волосків, серед яких чимало волосків з одним видовженим променем, зубці чашечки по краю війчасті; віночок лілуваторожевий, 16—23 *мм* завд.; частки приймочки 0,4—0,8 *мм* завд. Горішки 5—6 *мм* завд., темнобурі, з коротенькими волосками на верхівці. ♃. Цв. VI—VIII.

Zelen. (Зеленецький), Матер. для флоры Крыма (1907) 354—356. Шостенко в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 3 (1938) 35—36; VIII, 9 (1940) 150—151. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 414. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 104.

— *Ph. tuberosa* var. *desertorum* Trautv. in АНР, I (1871—1872) 189.

На степах. У Злаковому та Полинковому степах, а також у Кримському Лісостепу рідко.

П.З.С. Одеська обл.: Одеський рн, Атестове (!!, разом з *Ph. hypoleuca* D.-Sh.). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Варварівка—Велика Корениха (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова—Чапельський під (!!, Окснер!, Свистунова!, Постригань!). — **П.С.** Херсонська обл.: Сиваський рн, Ново-Михайлівка (Левіна!); Генічеський рн, Приморське (!!); Каланчацький рн, Червоний Чабан (!!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Красногорка (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!); Приморський рн, Юракове (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!), Державине (Крилова і Новосельцева!), Андріївка (Крилова і Новосельцева!).— **Кр.З.С.** Кримська обл.: Червоногвардійський рн, Рубинівка (Арцимович!).— **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сарабуз (Зеленецький!); Кіровський рн, окол. Феодосії (Гордієнко!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький!); Білогорський рн, окол. Білогорська (Васильєв!), скеля Ак-Кая за Білогорськом (Васильєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (південь), Крим (північ).

Загальне поширення. Південнопонтичний ендем.

Примітка. Екземпляри Зеленецького з околиць Білогорська відрізняються густішим і довшим опушенням на стеблі, яке в нижній частині мохнато-волосисте, і виділені Зефіровим в особливу форму — f. *pubescens* Zephyr. Вони наближаються до *Ph. hybrida* Shost. і, можливо, належать до окремої крейдяної локальної раси.

2446 (7). Ph. scythica Klok. et Shost. — **Залізняк скіфський.** Стебло прямостояче, 30—80 *см* завв., звичайно просте, голе. Прикореневі та нижня пара стеблових листків довгочерешкові, серцевидно-яйцевидно-трикутні; черешок 8—18,5 *см* завд., голий або вкритий лише розсіяними зірчастими волосками, пластинка 6—16 *см* завд., 8—11,5 *см* завш., з глибокосерцевидною основою і тупою або загостреною верхівкою, з країв зарубчасто-пилчаста; стеблові листки короткочерешкові, довгасто-яйцевидні або ланцетні, черешок у них 1,5—5,5 *см* завд., пластинка 5,5—9 *см* завд., 3—4,5 *см* завш., з неглибокосерцевидною основою, зубчасто-пилчасті; верхівкові, покривні листки з дуже коротеньким черешком і сидячі; пластинки всіх листків зісподу білувато-повстисті від густого суцільного опушення з дрібних зірчастих волосків, зверху зелені, вкриті розсіяними простими коротенькими волосками з помітною домішкою дрібних зірчастих. Суцвіття з кількома розсунутими несправжніми кільцями, кільця багатоквіткові; приквітки приблизно дорівнюють чашечці, війчасто-щетинисті; чашечка з вістрями зубців 11—13 *мм* завд., без них 8—9 *мм*, зовні негусто щетинисто-волосиста, переважно вище середини, з домішкою поодиноких зірчастих волосків; віночок рожеволіловий, 17—20 *мм* завд., верхня губа його досить помітно зігнута вперед; середня частка спідньої губи в півтора—два рази ширша за бокові лопаті; частки приймочки різної довжини. Горішки тригранні, 7—8 *мм* завд., з коротенькими волосками на притупленій верхівці, темнобурі. В іншому як *Ph. tuberosa* L. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. et Shost. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 3 (1938) 31. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 413. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 104.

— *Ph. tuberosa* var. *hypoleuca* Trautv. in АНР, I (1871—1872) 189.

На схилах степових подів. — На крайньому півдні Лівобережного Злакового Степу, рідко.

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова, Чапельський під (!!, Свистунова!), Успенський під (Наконечна!), Малий під (Осадча!), Кролі, в западинці (Дзевановський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (тільки в районі Асканії-Нова).

Загальне поширення. Південнопонтичний ендем.

2447 (8). Ph. Piskunovii Klok. sp. hybr. nova in Addenda VII, 642 — **Залізняк Пискунова.** Стебло прямостояче, 30—45 *см* завв., з одною-двома коротенькими гілками або просте, в нижній частині дуже розсіяноволосисте (волоски до 2 *мм* завд., прості, деякі від основи двороздільні), вище цілком голе, іноді вгорі з розсіяними дрібними зірчастими волосками. Прикореневі листки довгочерешкові, серцевидно-трикутні або довгасто серцевидно-трикутні, іноді з закругленими краями, в обрисі майже яйцевидні, до 20 *см* завд., разом із черешком; пластинка 5—10 *см* завд., 2,5—12 *см* завш., з країв зарубчасто-пилчаста; нижні стеблові листки схожі на прикореневі, а дрібніші,

верхні — короткочерешкові, схожі на покривні, 4,5—10 *см* завд., 2—3 *см* завш.; покривні верхівкові листки сидячі або майже сидячі, лише найнижча пара з коротеньким широким черешком, довгасто-ланцетні, 0,5—6 *см* завд., 0,2—2 *см* завш., з країв зарубчасто-пилчасті; всі листки б.-м. опушені, з волосистими або мохнато-волосистими черешками і негустоволосистою пластинкою, вкритою зісподу переважно простими волосками, а зверху виключно простими, рідкішими; верхні покривні листки іноді вкриті зісподу дрібними зірчастими волосками. Суцвіття на стеблі з 4—6 зближеними несправжніми кільцями, на гілках — з 2—3 кільцями; приквітки 10—14 *см* завд., щетинисто-війчасті; чашечка з вістрями зубців 10—13 *мм*, без них 9—10,5 *мм* завд., у верхній частині вкрита розсіяними щетинистими волосками, серед яких іноді зустрічаються коротенькі дворозділні і трирозділні з одним видовженим променем (такі ж волоски іноді зустрічаються ще на приквітках і на вістрях зубців чашечки). Віночок 19—20 *мм* завд., лілуваторожевий, середня лопать його спідньої губи втроє ширша за бокові лопаті і перекриває в нижній частині їх край своїми. ♃. Цв. VI.

На степових схилах. — Дуже рідко в Правобережному Злаковому Степу.

П.З.С. Миколаївська обл.: Варварівський рн, Ново-Богданівка (Пискунов!), Солониха (Опперман!), околиці Миколаєва, між Поповою та Широкою балками (Опперман!); Снігурівський рн, колгосп ім. Будьонного (Білик!). — Одеська обл.: Одеський рн, Атестове (Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (тільки вказані місцезнаходження).

Загальне поширення. Південнопонтичний («гіпаніський») ендем.

Примітка. Рідка, досить своєрідна рослина, вперше зібрана 8.VI 1908 р. в околицях с. Ново-Богданівки С. М. Пискуновим, а після нього здобута в тому ж районі П. А. Опперманом у 1928 р. Габітуально вона подібна до *Ph. hypanica* Shost. і за ознаками опушення наближається до *Ph. tuberosa* L. Мабуть, є гібридом між обома згаданими видами. В околицях Атестового ми її знаходили разом з ними.

2448 (9). Ph. stepposa Klok. sp. nova in Addenda, VII, 642 — **Залізняк степовий.** Стебло прямостояче, 70—100 *см* завв., з однією — трьома порівняно короткими гілками, голе. Прикореневі листки довгочерешкові, трикутно-серцевидні, 13—33 *см* завд. разом із черешком, пластинка 5—12 *см* завд., 3—11 *см* завш., з краю зарубчасто-пилчаста; нижні стеблові листки короткочерешкові, за формою пластинки схожі на прикореневі; покривні листки сидячі, яйцевидно-ланцетні з широко-клиновидною основою до майже ромбічних, 1,5—5 *см* завд., 0,7—2,5 *см* завш., з країв зубчасті або зарубчасто-пилчасті; всі листки густо опушені, з мохнато-волосистими черешками і сіро-шерстистою зісподу від рясних зірчасто-пучкуватих волосків, а зверху вкритою більш розсіяними простими волосками пластинкою. Суцвіття на головному стеблі з 6—7 пазушними кільцями, на гілках — з 2—4 кільцями; приквітки лінійно-шиловидні, 8—12 *мм* завд., з країв щетинисто-війчасті; чашечка з вістрями зубців 9—11 *мм* завд., без них 7—9 *мм* завд., здебільшого ± 8 *мм*, остюковидні вістря зубців 2—4,5 *мм* завд., трубочка чашечки гола або лише вгорі з нечисленними довгими волосками; віночок 15—16 *мм* завд., лілуваторожевий, трубочка його дорівнює відгинові. В іншому схоже на *Ph. tuberosa* L. ♃. Цв. VI—VII.

— *Ph. tuberosa* auct. fl. ucr. pro min. parte.

На степових схилах. — Нерідко в Донецькому Лісостепу, зрідка в Степу.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Горлівська мр, Чагарі, Зайцеве (Олексієнко!), Горлівка (Срединський!); Макіївська мр, радгосп «Пролетар» (Страшко!), Харцизьк (Котов!). — Луганська обл.: Свердловський рн, Провальський степ (Гриць і Романова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Білик!). — Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер!).

Поширення по СРСР. Причорн. (схід), Ниж.-Дон. (захід).

Загальне поширення. Не встановлене. Мабуть, степовий східнопонтичний ендем.

Примітка. Цей вид ні в якому разі не може бути приєднаний до *Ph. tuberosa* L. Типом останнього виду є сибірська майже цілком гола рослина.

2449 (10). Ph. jailicola Klok. sp. nova in Addenda, VII, 643 — **Залізняк яйлинський.** Стебла поодинокі або в кількості двох, прямостоячі, 20—95 *см* завв., 2—11 *мм* у діаметрі, здебільшого невисокі, прості або вгорі з парою квітучих гілок, на всьому протязі голі. Прикореневі та нижні стеблові листки довгочерешкові, серцевидно-трикутні або довгасто яйцевидно-трикутні; черешок 2—20 *см* завд., мохнато-волосистий, коротший або довший за пластинку; пластинка 5—11 *см* завд., 5—12 *см* завш., при основі з б.-м. глибокою та широкою виїмкою і закругленими вушками, до верхівки звужена і тупувато загострена, з країв зарубчасто-пилчаста, на поверхні зверху досить густо опушена простими волосками, темнозелена, з сіруватим відтінком через опушення; зісподу сірувата від суцільного опушення з таких же волосків; середні (здебільшого нерозвинені) та верхні (під суцвіттям) листки подібні до нижніх, але з коротшим черешком і звуженою пластинкою, менш глибоко виїмчастою при основі, опушені так само, разом з черешком 3,5—7,5 *см* завд., 2,5—5,5 *см* завш.; черешок 0,5—3 *см* завд.; покривні листки (в суцвітті) яйцевидно-ланцетні, багато дрібніші, сидячі, менш густо або розсіяно опушені до майже голих чи голих, нерідко всі волосисті. Суцвіття на головному стеблі б.-м. видовжене (до 30—40 *см* у високорослих екземплярів і близько 3 *см* у найменш розвинених), з 3—12 несправжніми кільцями, переривчасто-колосовидне; кільця багатоквіткові (до 30—40 квіток у кільці); приквітки лінійно-шиловидні, 8—13 *мм* завд., здебільшого при основі зрослі по дві-три, з країв жорстковійчасті; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 9—11 *мм* завд. разом з вістрями зубців, вістря 2—3 *мм* завд.; трубочка чашечки у верхній частині,

Рис. 9. Залізняк яйлинський — *Phlomis jailicola* Klok.

1 — верхня частина стебла; *2* — нижня частина стебла; *3* — квітка.

а почасти й нижче завжди засіяна довгими жорсткуватими волосками; віночок рожевий, 15—16 *мм* завд., з цілком голою трубочкою. В іншому подібний до *Ph. tuberosa* L.

— *Ph. tuberosa* auct. fl. taur. non L.

На кам'янистих гірських схилах. — У центральній частині Гірського Криму нерідко.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла (Гольде!, Ганешин!, Криштофович!, !!); Алуштинський рн, Чатир-даг (Гольде!, Григор'єв!), г. Саламлар (Гольде!), г. Демерджі (Котов!), г. Чатир-даг, Каруж-Суат (Котов!); Судацький рн, гори над Морським біля перевалу Кулістан (Станков і Пегова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).
Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

Примітка. Нагірно-лучностеповий вид, географічно ізольований від рівнинного лучностепового *Ph. tuberosa* L. s. str. Можливо, він цілком заступає останній вид на території Криму. В кожному разі вказівки *Ph. tuberosa* L. для південної частини Криму потребують перевірки (околиці Сімферополя, Севастополя, Нового Світу, Кипарисне). Вказівки для степової частини стосуються *Ph. hybrida* Zelen.

2450 (11). Ph. tuberosa L. — **Залізняк бульбистий.** Корені з еліпсоїдальними бульбовидними потовщеннями 1—2 *см* завд., 1—1,5 *см* завш.; кореневище товсте, вкорочене; стебло прямостояче, 35—110 *см* завв., з однією-двома гілками у верхній частині, іноді просте, цілком голе. Прикореневі листки та нижня пара стеблових з довгим черешком і великою серцевидно-трикутною або серцевидно яйцевидно-трикутною пластинкою; черешок 5—24 *см* завд., відлегло довговолосистий; пластинка 5—17 *см* завд., 3,5—12,5 *см* завш., з глибокосерцевидною основою і тупувато загостреною верхівкою, з зарубчасто-пилчастими краями; стеблові листки короткочерешкові, довгасто яйцевидно-ланцетні або ланцетні, з неглибокосерцевидною або майже прямою основою і зарубчасто-пилчастими краями; черешок у них 1—4,5 *см* завд., волосистий, пластинка 3—10 (16,5) *см* завд., 1,5—7 *см* завш.; верхівкові покривні листки сидячі або майже сидячі, від яйцевидно-ланцетних до майже ромбічних, найвищі коротші за квітки; пластинки прикореневих і стеблових листків зверху зелені або темнозелені, вкриті розсіяними довгими багатоклітинними волосками, зісподу нерідко сіруваті від густішого опушення з простих довгих і трохи коротших розгалужених, зірчасто-пучкуватих волосків, перемішаних у різній пропорції, рідше (у нас) зісподу теж зелені, розсіяноволосисті; верхівкові покривні листки зверху голі або майже голі, зісподу розсіяноволосисті або теж майже голі. Суцвіття на головному стеблі з 3—7 розсунутими несправжніми кільцями, на гілках з 2—4 кільцями; кільця густі, багатоквіткові; приквітки вузьколінійно-шиловидні, 7—14 *мм* завд., війчасто-щетинисті, дуговидно зігнуті, вільні або по дві-три зрослі між собою при основі; чашечка

з вістрями зубців 10—12 *мм* завд., без них 8,5—9,5 *мм* завд., вістря 2—5 *мм* завд.; трубочка чашечки гола або вгорі з рідкими багатоклітинними волосками, зубці з країв б.-м. війчасті і дрібнозалозисті, вістря їх теж нерідко війчасті; віночок 15—18 *мм* завд., з помітно коротшою за відгин трубочкою, рожеволіловий, зовні м'яковолосистий; верхня губа віночка тільки трохи зігнута вперед, в обрисі оберненоовальна, на верхівці зазублена, з країв і всередині довговолосиста, бородчаста; середня частка спідньої губи округло-оберненосерцевидна, в півтора—два рази ширша за бокові овальні лопаті; лопаті приймочки нерівні — одна до 0,5 *мм*, друга — до 1 *мм* завд. Горішки 5—6 *мм* завд., темнобурі, з пучком коротеньких волосків на верхівці. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 586. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 343 pro max. parte. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 413. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 99. — *Phlomoides tuberosa* Moench, Meth. pl. (1794) 404. — *Phlomoidopsis tuberosa* Link, Handb. (1829) 489.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3774.

По узліссях, серед чагарників, на степових схилах. — У південній частині Полісся, в Лісостепу, в Злаково-Лучному Степу, в Злаковому Степу рідшає і зникає.

З.П. Хмельницька обл.: Полонне (Пачоський). — **П.П.** Київська обл.: Київ, околиці, за Голосієвом (Лоначевський!, Шмальгаузен, Бессер!). — Житомирська обл.: Коростишів (Пачоський). — **Л.П.** Чернігівська обл: Багурин (Роговичі!, Шмальгаузен); Дмитрівський рн, Біловежі (Спригін); Остерський рн, Бірки (Ракочі!); Ніжин (Лавренко!); околиці Чернігова (Роговичі!). — Сумська обл.: Шостківський рн, по Десні (Сакало). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Б.-м. звичайно: — **П.З.С.** Розсіяно по всьому району. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Хортиця (Підоплічка!, Васильєв!). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова, Кролі (!!), під «Чорна долина» (Куксін!).

Зустрічається в двох формах:

1. Forma **subsimplex** Klok. Прикореневі листки зісподу розсіяно опушені переважно простими з домішкою пучкуватих волосків і ще з меншою домішкою пучкувато-зірчастих. Покривні листки голі або тільки найнижчі з них зісподу розсіяно опушені лише простими волосками, здебільшого видовжені, іноді великі.

2. Forma **substellata** Klok. Прикореневі листки зісподу досить густо опушені переважно пучкуватими й пучкувато-зірчастими волосками з домішкою простих. Нижні покривні листки б.-м. опушені (лише верхні зовсім голі), менш видовжені, невеликі.

Перша форма частіше зустрічається в більш північних районах поширення виду, а друга — в більш південних. Вони звичайно поєднані переходами, але в типових випадках відрізняються досить чітко. До типової, сибірської форми виду ближче стоїть перша.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: в більшості районів; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: південь; Серед. Азія: північ.

Загальне поширення виду. Південно-східна частина Середньої Європи, Балканський півострів (на півночі), вказані райони СРСР, Північна Монголія. Наводиться також для Малої Азії, Північного Уралу. Занесений в Північну Америку.

Примітка. О. Є. Кнорринг виділяє густо опушені кавказькі екземпляри в особливий підвид — ssp. *pseudotuberosa* Knorr. Він, можливо, тотожний нашому виду *Ph. stepposa* Klok. або *Ph. tuberosa* f. *substellata* Klok. Остання форма, до речі, може бути гібридною *(Ph. tuberosa* × *Ph. stepposa)*. Треба вказати, що українські екземпляри взагалі не цілком збігаються з типовими сибірськими. *Ph. desertorum* P. Smirn. з майже голими листками і фіолетовими квітками (Бюлл. М. О. И. Пр., 5—6, 1939, 117), описаний з крейди р. Голубої, залишається для нас, як і для О. Є. Кнорринг, загадковою формою.

2451 (12). Ph. glandulifera Klok. sp. nova in Addenda, VII, 643 — **Залізняк залозистий.** Кореневище потовщене, коротке; корені в середній частині з еліпсоїдальними бульбовидними потовщеннями 12—17 *мм* завд., 8—10 *мм* у поперечному діаметрі. Стебло прямостояче, іноді від основи підведене, 40—60 *см* завв., з однією—трьома гілками, на всьому протязі, частіше лише вгорі, негусто чи розсіяно опушене відлеглими простими багатоклітинними волосками з домішкою залозистих волосків; прикореневі листки трикутно-серцевидні, довгочерешкові, 15—25 *см* завд. (разом із черешком), 4—11 *см* завш., з країв глибоко пилчасто-зарубчасті; нижні стеблові листки коротко-черешкові, за формою пластинки схожі на прикореневі або яйцевидно-ланцетні, схожі на покривні листки, зарубчасто- або зубчасто-пилчасті, 6—10 *см* завд., з черешком до 2,5 *см* завд.; покривні листки або також і верхні стеблові сидячі, яйцевидно-ланцетні, з короткоклиновидною основою, з країв глибоко зубчасто-пилчасті, 1—4 *см* завд., 0,5—2,5 *см* завш.; всі листки б.-м. однаково густо опушені; черешки мохнато-волосисті; пластинка зісподу опушена досить густо, але не суцільно, переважно зірчасто-пучкуватими волосками, зверху рідкішими простими, з домішкою на обох боках залозистих волосків; в опушенні верхніх покривних листків переважають залозисті волоски. Суцвіття з 5—7 розсунутими несправжніми кільцями, на гілках з 2—5 кільцями; приквітки 10—12 *мм* завд., зовнішні вільні, внутрішні по дві-три при основі зрослі, по краю щетинисто-війчасті, з домішкою коротших за щетинки залозистих волосків; чашечка з вістрями зубців 10—12 *мм* завд., без них 8—9,5 *мм* завд.; вістря зубців чашечки 2,5—3,5 *мм* завд.; трубочка чашечки гола або вгорі з розсіяними простими і залозистими (коротенькими) волосками; зубці чашечки під остюковидними вістрями неглибоко виїмчасті, по краю разом з вістрям війчасті і короткозалозисті; віночок 15—18 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

На степових і кам'янистих схилах. Зрідка в південно-східній частині Степу.

П.З.-Л.С. Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Харузіна!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн, Андріївка (Олексієв!). — **Л.З.С.**

Рис. 10. Залізняк залозистий — *Phlomis glandulifera* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — опушення листка; *3* — квітка.

Херсонська обл.: Воронцівка в кол. Херсонському повіті[1] (Васильєв!). — Запорізька обл.: Ново-Троїцьке в кол. Олександрівському повіті[1] (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Волзьк.-Дон. (схід).

Загальне поширення. Не з'ясоване. Мабуть, ендем степового півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. Маловивчена рідка рослина, що потребує передусім нових зборів, наближається до деяких азіатських видів роду, особливо до південносибірського *Ph agraria* Bge. В кожному разі наявність залозистого опушення не властива європейським видам роду і спостерігається лише в цієї загадкової форми. Крім цитованих, виявлено ще одне місцезнаходження, багато західніше: Молд. РСР, Рибниця (Коржинський!).

Рід 726. Жабрій — Galeopsis L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 579.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, з 10 жилками і 5 майже однаковими або трохи нерівними гострокінцевими зубцями. Віночок двогубий; трубочка його пряма, догори розширена, всередині без волосистого кільця; верхня губа випрямлена, опукла, суцільна, при верхівці дрібнозазублена, спідня — відігнута, середня частка її оберненояйцевидна, небагато більша за бокові довгасті лопаті, при верхівці здебільшого виїмчаста, при основі зверху на ній містяться два опуклих, всередині порожнистих ріжковидних придатки. Тичинки в кількості чотирьох, з волосистими нитками, передні довші від задніх. Пиляки розкриваються стулками, з яких передня по краю війчаста. Приймочка з двома неоднаковими лопатями. Горішки яйцевидні, стиснуті з боків, гладенькі. — Однорічні рослини.

Євразіатський рід, в якому налічують до 15 видів. Поділяється на дві секції (або підроди): *Ladanum* (Gilib.) Reichenb. і *Tetrahit* (Gilib.) Reichenb. На території Радянського Союзу відомо п'ять видів. Всі вони зустрічаються і на Україні.

Види цього роду часто утворюють між собою гібриди, які на території Української РСР ще не вивчені.

---

1. Стебло без відлеглих щетинок, м'яко притиснутоволосисте, під вузлами не здуте. Насінина з шийковидним придатком. — Секція *Ladanum* (Gilib.) Reichenb. . . . . **(1). Ж. ладанний — G. ladanum** L.
— Стебло (принаймні, під вузлами) вкрите відлеглими щетинками, під вузлами помітно здуте. Насінина без придатка. — Секція *Tetrahit* (Gilib.) Reichenb. . . . . 2.

---

[1] Ці пункти, вказані за дореволюційним адміністративним поділом у старих стикетках, ми не могли ототожнити з якимись певними сучасними. В сучасній Херсонській області є дві Воронцівки — в Іванівському й Нижньосірогозькому районах, але поза межами кол. Херсонського повіту. В Запорізькій області є теж чотири села Ново-Троїцьких, з яких два знаходяться недалеко від Запоріжжя в Комишеваському і Червоноармійському районах.

2. Стебло опушене переважно м'якими вниз нахиленими волосками, з домішкою на вузлах тонких відлеглих щетинок і залозистих волосків з чорними головками. Квітки великі (віночок 20—25 *мм* завд.), пурпурові . . . **(5). Ж. пухнатий — G. pubescens** Bess.
— Стебла вкриті виключно відлеглими щетинками. Квітки дрібніші або великі, але тоді іншого кольору . . . . . 3.
3. Квітки великі; віночок 25—30 *мм* завд., світложовтий з лілувато-пурпуровою плямою на нижній губі . . . . . **(4). Ж. пишний — G. speciosa** Mill.
— Квітки вдвоє дрібніші; віночок 12—15 *мм* завд., рожевий або пурпуровий . . . . . 4.
4. Середня частка спідньої губи віночка широка, майже квадратна, на кінці без помітної виїмки, лише при основі з сітчастим пурпуровокоричневим рисунком . . **(2). Ж. звичайний — G. tetrahit** L.
— Середня частка спідньої губи віночка вузька, довгаста, на кінці з помітною виїмкою, з рисунком із трьох паралельних пурпуровокоричневих ліній, сполучених поперечними рисочками на всій площі, або з суцільною ліловою плямою . . . . . **(3). Ж. двонадрізний — G. bifida** Boenn.

Секція **1. Ladanum** (Gilib.) Reichenb. Характеристика цієї секції наведена в ключі.

2452 (1). G. ladanum L. — **Жабрій ладанний.** Яровий однорічник. Стебло 10—50(70) *см* завв., звичайно розгалужене, притиснуто або прилегло м'яковолосисте з домішкою стебельчастих залозок. Листки черешкові, яйцевидно- або довгасто-ланцетні, 2—7,5(10) *см* завд., 0,5—2(3,5) *см* завш., з черешком 0,5—1,5(2) *см* завд.; пластинка з клиновидною основою і загостреною верхівкою, неглибоко зубчаста, з обох боків м'яковолосиста, з домішкою стебельчастих залозок; приквіткові листки довгасто-ланцетні, з коротенькими вузько-крилатими черешками. Несправжні кільця досить багатоквіткові, розсунуті, лише верхніх два-три кільця зближені на кінці стебла та гілок; приквітки лінійно-ланцетні, гострокінцеві, волосисті; квітки майже сидячі, чашечка 8—10,5 *мм* завд., зовні прилегло м'яковолосиста, з трикутними, остюковидно загостреними зубцями; віночок 18—24 *мм* завд., загалом пурпуровий, зовні волосистий; трубочка його далеко висунута з чашечки, білувата; губи пурпурово-фіолетові, верхня губа догори звужена, на верхівці з дрібною виїмкою; спідня губа при основі з жовтою плямою і темнопурпуровим рисунком, середня частка її довгасто-оберненояйцевидна, на верхівці трохи виїмчаста. Горішки яйцевидні, до 2,5 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., темнобурі. ⊙, ⊙. Цв. VI—IX.

На полях, часто як післяжнивний бур'ян. — По всій Україн-

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 579. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 332. Юзепчук в Сорн. раст. СССР, IV, 45. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 414. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 113.

ській РСР, крім південних степових районів, досить звичайно; для Криму вказується, як занесена рослина.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С. Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Немає відомостей, але напевно зустрічається. — **Л.З.-Л.С.** У північній (задонецькій) частині району звичайно; на півдні рідшає, доходячи втім майже до моря. Найпівденніші місцезнаходження: Сталінська обл.: Приморський рн, Кременівка (Сидоров); Першотравневий рн, Старо-Дубівка (!!).— **Л.З.С.** Запорізька обл.: Ново-Василівський рн, Ново-Спаське (!!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла, Близюка-Карагач (Черновa!); Алуштинський рн, Бабуган (Ваньковa!); Яйла, Узень-Балуська стежка (Ваньковa!), Яйла (Гольдe!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: майже всюди, крім Арктики, в південних районах рідшає; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір; Серед. Азія (північ).

Загальне поширення. Більша частина Європи, Закавказзя, Сибір, Мала і почасти Середня Азія.

Господарське значення. Шкідливий бур'ян, особливо для ярих культур. Засоби боротьби — прополка посівів і викошування бур'яну поза посівами до того, як він встигне утворити стигле насіння. Насіння містить 45,9% жиру з йодним числом 145,6. З насіння різних видів жабрію виготовляли технічну олію. І насіння, і олія з нього мають отруйні властивості — викликають параліч (тимчасовий) у худоби.

Секція 2. **Tetrahit** (Gilib.) Reichenb. Характеристика наведена в ключі.

2453 (2). G. tetrahit L. — **Жабрій звичайний.** Ярий однорічник. Стебло 10—50(60) *см* завв., звичайно б.-м. розгалужене, під вузлами потовщене, досить густо вкрите вниз нахиленими щетинками з домішкою залозистих волосків. Листки черешкові, яйцевидні або здебільшого яйцевидно-ланцетні, 4—12 *см* завд., 1,5—5 *см* завш., з черешком 1,4 *см* завд., волосисті; пластинка листка з округлою або короткоклиновидною основою і загостреною верхівкою, гострувато-великозубчаста, з 4—12 зубцями на кожному боці. Несправжні кільця багатоквіткові, розсунуті або іноді зближені на кінцях стебла і гілок у головчасті суцвіття; приквітки ланцетні, шиловидно загострені. Чашечка дзвониковидна, 10—12 *мм* завд., зовні звичайно щетинисто-волосиста (іноді майже гола або м'яковолосиста), з ланцетно-шиловидними колючими зубцями, що приблизно дорівнюють трубочці; віночок 15—22 *мм* завд., загалом пурпуровий, іноді білий; середня частка спідньої губи віночка при основі з жовтою плямою і рисунком у вигляді пурпурпуровокоричневої сіточки, що займає не більше $^2/_3$ площі губи. Горішки яйцевидні, 2,8—3 *мм* завд., 2—2,3 *мм* завш., трохи сплюснуті, темносірі, з чорним мармуровидним рисунком. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 759. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 333. Юзепчук в Сорн. раст. СССР, IV, 43. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 415. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 117.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1231, I.

На полях як бур'ян, а також на трав'янистих схилах і по узліссях. — Наводиться як звичайна рослина для західних областей, далі на схід зникає.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Досить звичайно. — **З.П.** Нерідко. — **П.П.** Київська обл.: Київ (!).— **В.Л.-С.** Нерідко.— **З.Л.-С., П.Л.-С.** Немає точних відомостей, але зустрічається в західній частині районів. — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівський рн, Морозівка (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: західні райони.

Загальне поширення. Європа.

Господарське значення. Шкідливий бур'ян з отруйним насінням. Насіння містить 43,33% жирів. Медоносна рослина, дає чимало нектару й пилку.

2454 (3). G. bifida Boenn. — **Жабрій двонадрізний.** Стебло 10—75 *см* завв., звичайно галузисте, вкрите розсіяними, вниз відігнутими щетинками, багато густішими на потовщеннях під вузлами, і, крім того, по двох протилежних гранях поперемінно опушене притиснутими волосками. Листки черешкові, яйцевидно- або довгасто-ланцетні, 4—10(12) *см* завд., 1,5—3,5(5) *см* завш., з черешком 1—2(2,5) *см* завд., пластинка листка з клиновидною основою і загостреною верхівкою, зарубчасто-пилчаста, з 5—15 тупуватими зубцями на кожному боці, на поверхні з обох боків, але густіше зісподу, щетиниста і коротковолосиста. Несправжні кільця багатоквіткові, за винятком одного-двох нижніх відсунутих, зближені на кінці стебла та його гілок; приквітки лінійно- або овально-ланцетні, гострокінцеві, з темною плямою під вістрям, війчасті; квітконіжки не розвинені; чашечка трубчасто-дзвониковидна, ±9 *мм* завд., зовні і всередині волосиста; зубці її лінійно-ланцетні, закінчені довгеньким вістрям, майже дорівнюють трубочці; віночок 10—15 *мм* завд., пурпуровий, іноді сірчано-жовтий або білий; верхня губа його на кінці зазублена, середня частка спідньої губи вузька, майже довгаста, трохи звужена до основи, на верхівці виїмчаста, на поверхні зверху з жовтою плямою і рисунком з трьох пурпуровокоричневих паралельних ліній, сполучених поперечними рисочками; вільна частина губи звичайно з суцільною лілуватопурпуровою плямою. Горішки яйцевидні, до 3 *мм* завд. і 2 *мм* завш., бурі. ⊙. Цв. VI—VIII.

Boenn., Prodr. Fl. Monast. (1824) 178. Юзепчук в Сорн. раст. СССР, IV, 44. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 415. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 119.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, IV. 45, рис. 392

На полях і по засмічених місцях як бур'ян, а також на лісових узліссях і в чагарниках. — По всій Українській РСР б.-м. звичайно, крім Злакового Степу та районів Криму, де рідшає. Невідома тільки з **П. П.**

Передг. Кр. Кримська обл.: Куйбишевський рн, Соколине (Гольде)

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Арктики, Кавказ; Сибір; Далекий Схід; Серед. Азія (на півночі).

Загальне поширення. Помірна зона Євразії.

Господарське значення. Таке ж, як у попередніх видів.

2455 (4). G. speciosa Mill. — **Жабрій пишний.** Ярий однорічник. Стебло 25—100 *см* завв., звичайно розгалужене, під вузлами здуте, разом з листками щетинисте, на потовщеннях під вузлами вкрите густішими та більш відлеглими щетинками. Листки черешкові, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 3,5—15 *см* завд., 1,5—5 *см* завш., з черешком 0,5—3,5 *см* завд.; пластинка листка з клиновидною основою і відтягнуто-загостреною верхівкою, зарубчасто-пилчаста; верхні листки з коротким крилатим черешком. Несправжні кільця багатоквіткові, зближені на кінцях стебла та гілок, за винятком одного-двох відсунутих нижніх; приквітки лінійно-ланцетні, 5—12 *мм* завв., 0,5—2 *мм* завш., при основі війчасті, вгорі залозисто-волосисті; квітконіжки майже нерозвинені; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 10—15(20) *мм* завд., зовні щетиниста, густіше у верхній частині; зубці чашечки лінійно-ланцетні, гострокінцеві, з залозистими волосками на кінцях, майже дорівнюють трубочці; віночок 25—30 *мм* завд., блідо-жовтий, з лілуватопурпуровою плямою на спідній губі, верхня губа його зубчаста, середня частка спідньої губи закруглено-квадратна, лілуватопурпурова, при основі з жовтою плямою, бокові лопаті довгасті, сірчаножовті. Горішки оберненояйцевидні, до 3—3,25 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш., бурі. ⊙. Цв. VI—IX.

Mill., Gard. dict. ed., VIII (1768) 3. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 333. Юзепчук в Сорн. раст., IV, 42. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 415. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 116.

На узліссях і в чагарниках, на порубах, як бур'ян на полях і в посівах, особливо ярих, на городах і засмічених місцях. — По всій Українській РСР, крім Степу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Досить звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Воїнов!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн (Акінфієв). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Сидоров).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: більшість районів, крім Арктики та степового півдня; Сибір: Обськ., Алт., Єніс.

Загальне поширення. Вся Європа, крім Середземномор'я.

Господарське значення. Таке ж, як і в попередніх видів.

2456 (5). G. pubescens Bess. — **Жабрій пухнатий.** Стебло 15—60 *см* завв., галузисте, під вузлами незначно потовщене, опушене м'якими, вниз відігнутими волосками, з домішкою на вузлах довших відлеглих щетинок і залозистих волосків з чорними головками. Листки черешкові, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 3,5—10(13) *см* завд., 1—4 (5) *см* завш.; пластинка листка тонка, з округлою або коротко-

клиновидною основою і відтягнуто-загостреною верхівкою, зарубчасто-пилчаста. Несправжні кільця 8—10-квіткові, за винятком одного-двох нижніх відсунутих, зближені на кінцях стебла та гілок; приквітки нитковидно-голчасті, 4—5 *мм* завд., 0,25—0,5 *мм* завш., з розсіяними залозистими волосками; квітконіжки не розвинені; чашечка майже трубчаста, 7—10 *мм* завд., блідозелена або червонувата, зовні м'яко-довговолосиста, з шиловидними, залозисто-волосистими зубцями, не коротшими від трубочки; віночок 20—25 *мм* завд., загалом червонуватопурпуровий, зовні м'яковолосистий, з білуватою, далеко висунутою з чашечки трубочкою; верхня губа на кінці зубчаста; середня частка спідньої губи майже довгаста, при верхівці трохи розширена і неглибоковиїмчаста, зверху при основі з жовтою плямою, на поверхні з лілуватотемнопурпуровим сітчастим рисунком або плямою; бокові лопаті довгасті, вужчі. Горішки яйцевидні, до 3 *мм* завд. і 2 *мм* завш., буруваті. ☉. Цв. VII—IX.

Bess., Prim. fl. Gal., 2 (1809) 27. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 333. Юзепчук в Сорн. раст. СССР, 42. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 415. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 115.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1230, 1.

На узліссях, у чагарниках, рідше як бур'ян по засмічених місцях і в посівах. — Переважно в західних лісових і лісостепових районах.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П. Нерідко. — **В.Л.-С., З.Л.-С.** Нерідко, але на півдні зникає. — **П.Л.-С.** Розсіяно. — Хмельницька обл.: Деражня (Пачоський!); Ружичнянський рн, Масівці (Рогов!); Красилівський рн, Пашутинці (Козлов!). — Вінницька обл.: Липовецький рн, Білозерівка (!). — Черкаська обл.: Черкаський рн, Дахнівка (!); Сміла (!). — **Л.Л.-С.** Досить рідко, в східній частині району не помічено. — Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Переяслав-Хмельницький (Пачоський!), Вогнище (Роговичі!); Баришівка (Пачоський). — Полтавська обл.: околиці Полтави (Роговичі, Шмальгаузен); Лубни (Шмальгаузен); Глобинський рн, Рублівка (Наумов); Котелевський рн, Милорадове (Наумова). — Сумська обл.: околиці Охтирки (Залеський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Середня Європа.

Господарське значення. Як і в інших видів. Медонос.

Рід 727. Глуха кропива — Lamium L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 579.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, з 5—10 жилками, з 5 трикутними, шиловидно загостреними або ланцетними, майже рівними зубцями. Віночок звичайно висунутий з чашечки; трубочка його в зіві з волосистим кільцем або гола, верхня губа опукла, спідня — трилопатева, з багато більшою за бокові середньою часткою. Тичинок чотири, передні довші від задніх, гнізда пиляків розведені, звичайно волосисті. Лопаті приймочки звичайно нерівні. Горішки яйцевидно-

тригранні, з тупою верхівкою. — Трав'янисті багаторічні або однорічні рослини з черешковими суцільними і зубчастими, іноді глибоко розсіченими листками та сидячими, пурпуровими або білими квітками.

Євразіатський і північноафриканський рід з кількома десятками видів. Для території Радянського Союзу С. Г. Горшкова у «Флорі СРСР» наводить 12 видів роду. З них в Українській РСР зустрічаються 8.

---

1. Вся рослина гола, листки двічі глибоко розсічені, віночок 3—3,5 *см* завд. . . . . **(1). Г. к. гола — L. glaberrimum** (C. Koch) Taliev
— Рослини б.-м. опушені, листки суцільні або лише покривні глибоконадрізні; віночки дрібніші . . . . . 2.
2. Багаторічні рослини з кореневищем, віночки квіток чималі, 20—25 *мм* завд., пурпурові або білі . . . . . 3.
— Однорічні рослини з тонким коренем; віночки дрібніші, 10—18 *мм* завд., рожевопурпурові . . . . . 5.
3. Віночок пурпуровий, волосисте кільце в його трубочці пряме . . . . . **(6). Г. к. гладенька — L. laevigatum** L.
— Віночки білі, волосисте кільце всередині трубочки віночка косе . . . . . 4.
4. Стебло б.-м. опушене відлеглими або вниз нахиленими довгими волосками; листки розсіяно або негусто вкриті досить довгими волосками, середні та верхні з серцевидною основою і загостреною, але невідтягнутою верхівкою. Трубочка віночка посередині спереду черевцеподібно здута, 3—4 *мм* завш., середня частка спідньої губи з цілокраїми лопатями . . . . . **(7). Г. к. біла — L. album** L.
— Стебло внизу голе, вгорі досить густо опушене коротенькими, вниз відігнутими волосками; листки коротковолосисті, середні та особливо верхні часто з обрубленою короткоклиновидною основою і відтягнуто-загостреною верхівкою; верхні листки зісподу сірувато-бархатисті. Трубочка віночка вище основи рівномірно потовщена, без випнутого горба спереду, 1,5—2,5 *мм* завш., середня частка нижньої губи з тупозазубленими лопатями . . . . . **(8). Г. к. чагарникова — L. dumeticola** Klok.
5. Покривні листки короткочерешкові, трикутно-яйцевидні, не розсічені на лопаті. Чашечка 8—9 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними, по краю залозисто-війчастими зубцями . . . . . **(5). Г. к. пурпурова — L. purpureum** L.
— Покривні листки сидячі, стеблообгортні, пальчасто-надрізні або розсічені до $\frac{1}{3}-\frac{3}{4}$ довжини на лопаті. Чашечка 4—6 *мм* завд., з ланцетними чи трикутно-ланцетними, незалозистими зубцями . . . . . 6.

6. Покривні листки нижче середини пальчасто-розсічені; трубочка віночка всередині з перерваним волосистим кільцем . . . . . **(4). Г. к. Пачоського — L. Paczoskianum** Voroschil.

— Покривні листки вище середини пальчасто-надрізні; трубочка віночка без волосистого кільця всередині . . . . . 7.

7. Розсіяно або вгорі негусто коротковолосиста рослина з майже голим унизу стеблом і темнозеленими листками. Зубці чашечки 2,5—3 *мм* завд., приблизно дорівнюють трубочці; віночок 15—18 *мм* завд., трубочка його 7—9 *мм* завд., середня частка спідньої губи з зазубленими лопатями. Горішки 2—2,5 *мм* завд. . . . . **(2). Г. к. стеблообгортна — L. amplexicaule** L.

— Більш-менш густо опушена рослина з відлегловолосистим до основи стеблом і світлозеленими, зісподу замолоду білувато-шерстистими листками. Зубці чашечки 1,5—1,8 *мм* завд., коротші за трубочку; віночок 12—15 *мм* завд., з трубочкою 6—7 *мм* завд., середня частка спідньої губи з цілокраїми лопатями. Горішки 1,8—2 *мм* завд. . . . **(3). Г. к. степова — L. stepposum** Kossko.

Секція **1. Pollichia** (Schrank) Briq. Трубочка віночка всередині без волосистого кільця, рідко з неповним, перерваним кільцем.

Підсекція **1. Garganica** Briq. Віночок великий (3—3,5 *см* завд.), з трубочкою, всередині голою; верхня губа його спереду звичайно виїмчаста, кожна бокова лопать спідньої губи з одним придатком. Багаторічні трави.

2457 (1). **L. glaberrimum** (C. Koch) Taliev — **Глуха кропива гола.** Цілком гола рослина, за винятком віночка. Стебла численні, з полеглої основи підведені, близько 20—30 *см* завв., при основі (на час цвітіння) безлисті, вище дуже негусто улиснені; стеблові листки (до суцвіття) довгочерешкові, широко-яйцевидні або нирковидні (в обрисі); черешок 1—2,5 *см* завд., довший за пластинку; пластинка листка 0,5—1,5 *см* завд., 1—2 *см* завш., майже до основи пальчасто-розсічена, з 3—5 оберненояйцевидними (в обрисі) сегментами, теж глибоко пальчасто-надрізними на дві—шість часток; верхні покривні листки коротші за квітки, 1—2,5 *см* завд., 1—2 *см* завш., з коротким черешком та менш глибоко розсіченою на ширші частки пластинкою, вгорі майже сидячі. Квітки по чотири—шість в розсунутих або вгорі зближених несправжніх кільцях; приквітки вузько-ланцетні до майже шиловидних, 4—8 *мм* завд.; чашечка вузько-дзвониковидна (оберненоконічна), 11—17 *мм* завд., з п'ятьма жилками, гола; зубці чашечки ланцетно-шиловидні, 4—7 *мм* завд., остюковидно-загострені, трохи коротші за трубочку; віночок близько 3—3,5 *см* завд., рожевий, зовні волосистий, з багато довшою за відгин трубочкою; верхня губа його видовжена, глибокодвороздільна; спідня — трилопатева, з великою оберненосерцевидною, глибоковиїмчастою середньою лопаттю і дрібнішими боковими, з одним вузеньким придатком кожна; нитки тичинок і пиляки волосисті. Горішки оберненояйцевидні, 3—3,5 *мм* завд., сіруватобурі, гладенькі. 4. Цв. V—VI.

Taliev (Талиев) в Изв. Петерб. бот. сада, II, 1 (1902) 136. Горшкова во **Фл.** СССР, XXI, 126.

— *Lagochilus glaberrimus* C. Koch in Linnaea, XXI (1848) 679.

Рисунки: Талиев, цит. журн., 133, 136.

На кам'янистих осипах, по узліссях і в лісовому поясі гір. — У гірській частині Криму, рідко.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуфська яйла (Чернова), Ай-Васильївська яйла, західний схил Кемаль-Егрецької балки (Чернова!), під Ай-Васильївською яйлою, над хребтом Баланін-Каяси (Станков!), «Червоний Камінь» (Новиков!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Станков, Поплавська!), біля Гурзуфського Сідла, верхів'я р. Авенди (Поплавська!), центральна улоговина (Таліев!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Ялти (Зеленецький!), Ялта — яйла (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).

Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

Примітка. Дуже рідка і реліктова нагірно-лісова рослина, вперше повністю зібрана і докладно описана В. І. Таліевим.

Підсекція **2. Amplexicaulia** Briq. Віночок невеликий (10—18 *мм* завд.), рожевий, трубочка його всередині гола, рідше з перерваним кільцем; верхня губа на верхівці виїмчаста або цілокрая; кожна бокова лопать спідньої губи з одним або двома придатками. — Однорічні рослини з пальчасто-надрізними покривними листками.

2458 (2). **L. amplexicaule** L. — **Глуха кропива стеблообгортна.** — Стебло при основі розгалужене, з висхідними або підведеними гілками, 10—40 *см* завв., внизу майже голе, вгорі розсіяно-коротковолосисте. Стеблові листки черешкові, яйцевидні або округло-яйцевидні, з невиразносерцевидною основою та округлою верхівкою, зарубчасті, розсіяноволосисті, по краю коротковійчасті, темнозелені; найнижчі здрібнені, з черешком 10—25 *мм* завд. і пластинкою 6—11 *мм* завд., 6—13 *мм* завш.; середні і верхні (до суцвіття) з черешком 10—20(40) *мм* завд. і пластинкою 10—20 *мм* завд., 14—18 *мм* завш.; покривні листки сидячі, стеблообгортні, в обрисі округло-нирковидні, 14—20 *мм* завд., 17—25 *мм* завш., вище середини пальчасто-надрізні, з довгасто-овальними, цілокраїми або зазубленими лопатями, густіше опушені. Несправжні кільця 6—14-квіткові, розсунуті, квітки майже сидячі; чашечка 5—6 *мм* завд., зовні волосиста, з трикутно-ланцетними по краю війчастими зубцями, що приблизно дорівнюють трубочці або ледве коротші за неї; віночок 15—18 *мм* завд., рожевопурпуровий, зовні волосистий; трубочка його пряма, 7—9 *мм* завд., тонка, всередині гола; верхня губа опукла, цілокрая, середня частка спідньої губи оберненосерцевидна, до основи звужена, вгорі глибоковиїмчаста, з зазубленими лопатями, бокові лопаті губи плоско обрізані, ближче до середньої частки з ланцетним зубцевидним придатком. Тичинки зближені під верхньою губою, з голими

нитками війчастими по краю пиляками. Горішки яйцевидно-тупотригранні, 2—2,5 *мм* завд., 1—1,25 *мм* завш., до основи звужені, на верхівці косо обрублені, світлобурі. ⊙. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 579. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 337 р. р. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 48 р. р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 416 р. р. Горшкова во Фл. СССР, XXI, 128 р. р. Косско во Фл. БССР, IV, 238.

Як бур'ян на полях, городах і взагалі по відкритих місцях. — Переважно в західних і правобережних районах. На підставі перегляду гербарного матеріалу можна констатувати нижченаведені місцезнаходження.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Почаїв (Монтрезор!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Васильєв-Яковлєв!). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Киева, Дарниця (Д. Зеров!). — Чернігівська обл.: Городнянський рн (Левіна!); Ніжин (Котов!); Бобровицький рн, Свидовець (Зеров!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Луки, Стефанівка (!!). — Тернопільська обл.: Заліщики (!!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Пудлівці (Монтрезор!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Білозір!); Гайсинський рн (Кучерява!); Немирівський рн, Соколець (Гринь і Михайличенко!); Ситковецький рн, Ситківці (Гринь і Михайличенко); Тульчинський рн (Котов!).— Черкаська обл.: Звенигородський рн, Юрківка (Підоплічко!); Лисянка (Підоплічко); Уманський рн, парк «Софіївка» (Кушакевич!, Кравченко!); Бабанський рн, Сушківка (Лазаренко!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, Лосево (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівка (Зеров!); Кобеляки (Цингер!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: західні, північні та середні райони; Сибір (зрідка на південному заході).

Загальне поширення. Більша частина Європи (крім середземноморського і степового півдня).

2459 (3). L. stepposum Kossko — **Глуха кропива степова.** Стебло при основі розгалужене, з підведеними гілками, 6—40 *см* завв., до основи вкрите недовгими відлеглими волосками, вгорі густіше опушене, білувато-шерстисте. Стеблові листки черешкові, округло-серцевидні або широко-яйцевидні, зарубчасті, зверху досить густо, зісподу більш розсіяно опушені притиснутими недовгими волосками, по краю пластинки та черешка війчасті; найнижчі листки з черешком 8—75 *мм* завд. і пластинкою 5—10 *мм* завд., 7—10 *мм* завш., середні і верхні з черешком 1—5 *см* завд. і пластинкою 10—18 *мм* завд., 10—20 *мм* завш.; покривні листки сидячі, стеблообгортні, округло-нирковидні, 9—20 *мм* завд., 10—30 *мм* завш., вище середини пальчасто-надрізні з довгасто-овальними лопатями. Покривні кільця 6—10-квіткові, розсунуті, чашечка 4—6 *мм* завд., зовні густо шерстисто-волосиста, з трикутно-ланцетними, коротшими за трубочку, по краю густовійчастими зубцями 1,5—1,8 *мм* завд.; віночок 12—15 *мм* завд., пурпуровий, зовні волосистий, з трубочкою 6—7 *мм* завд.; середня лопать спідньої губи неглибоковиїмчаста, з цілокраїми лопатями. Горішки яйцевидно-тригранні, 1,8—2 *мм* завд., до 1 *мм* завш., до основи відтягнуті, коричневі з білуватими цятками. ⊙. Цв. III—IV.

Рис. 11. Глуха кропива степова — *Lamium stepposum* Kossko.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Kossko (Косско), Губоцв. (Labiatae) БССР (1953) 6 (rossice); Addenda, VII, 644.

— *L. amplexicaule* auct. fl. ucr. pro majore parte.

Видані зразки: Герб, русск. фл., № 1181 (sub: *L. amplexicaule* L.).

На степових схилах, степах, кам'янистих відслоненнях, пісках, як бур'ян на полях. — Переважно в південних степових районах.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Совинський!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Смілянський рн, Велика Яблунівка (!). — Одеська обл.: Саврань (Гринь і Доброчаєва!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Криве Озеро (Монтрезор!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: околиці Жданова (!!). На крайньому півдні району взагалі нерідко. — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Всі райони Криму — звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон. (південь), Крим; Кавказ; Серед. Азія. Недостатньо вивчене.

Загальне поширення. Південна Європа, вказані райони Радянського Союзу. Недостатньо вивчена.

Примітка. Степовий вид, що цілком заступає на півдні, переважно в степовій зоні, поширений північніше і західніше бур'яново-лісовий вид *L. amplexicaule* L. sensu proprio. Можливо, що останній вид заступають на півдні і сході не один лише *L. stepposum* Kossko, а два чи три дуже близьких види. Дослідженням цього досить тонкого таксономічного питання займався також І. Н. Литвиненко.

2460 (4). L. Paczoskianum Voroschil. — **Глуха кропива Пачоського.** Стебло при основі розгалужене, з підведеними гілками, 5—35 *см* завв., розсіяно опушене вниз відігнутими волосками. Стеблові листки з розсіяноволосистим черешком, (1) 4—20 *мм* завд., і яйцевидною, округло- або трикутно-яйцевидною, при основі невиразно-серцевидною або короткоклиновидною, суцільною і зарубчастою, часто три- п'ятилопатевою, з обох боків опушеною розсіяними довшими або густішими коротшими волосками пластинкою 6—13 *мм* завд., 6—20 *мм* завш.; покривні листки сидячі, стеблообгортні, в обрисі округлі або широко-яйцевидні, 8—22 *мм* завд., (8) 10—30 (40) *мм* завш., багато нижче середини (до $\frac{3}{4}$ по довжині) пальчасто-лопатеві або -роздільні, з зазубленими або надрізними лопатями різноманітної форми, густіше опушені, ніж стеблові, іноді білувато-шерстисті. Несправжні кільця багатоквіткові, верхні з них зближені на кінці гілок, нижні б.-м. розсунуті; квітконіжки малопомітні; чашечка 5—7 *мм* завд., зовні білувато-шерстиста, з ланцетними гострокінцевими зубцями, трохи коротшими за трубочку; віночок (8) 11—14 *мм* завд., темнорожевий, зовні волосистий; трубочка його пряма, циліндрична, всередині при основі з косим перерваним кільцем сосочковидних волосків; середня частка спідньої губи глибоковиїмчаста, бокові лопаті з зубцевидним придатком. Пиляки волосисті, лопаті приймочки майже однакові. Горішки еліпсоїдально-тригранні, до 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., світлобурі. ⊙. Цв. IV—V.

Voroschil. (Ворошилов) в Бюлл. Моск. общ. исп. прир., LII, 3 (1947) 50; Барбарич у Визн. росл. УРСР, 416. Горшкова во Фл. СССР, XXI, 129.

— *L. amplexicaule* ssp. *orientale* Pacz., Флоро-графич. и фитогеогр. исслед. Калм. степ. (1892) 103. — *L. orientale* (Pacz.) Litvinenko у Маевского, Фл., изд. 7 (1940) 617, non *L. orientale* Krause in Sturm, Deutschl., Fl. ed., 2, XI (1903) 137. — *L. orientale* (Pacz.) Shost. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 9 (1940) 151.

На степових схилах, відслоненнях гірських порід, а також нерідко як бур'ян на полях. — Переважно в лівобережних, лісостепових, північних і східних степових районах, на Правобережжі рідко.

П.Л.-С. Київська обл.: Біла Церква (Гродзінський!). — Черкаська обл.: Сміла (Борисевич!); Звенигородський рн, Юрківка (Підоплічко!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Литвиненко!); Олександрівський рн, Любомирка (Підоплічко!); Єлисаветградківський рн, Миколаївка (!). — **Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Харузіна!). — Миколаївська обл.: Первомайськ (!!). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Немає відомостей. — **Л.З.С.** Рідко. — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Окснер!, Дзевановський!), мабуть, занесене.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південно-східні райони, до Мугоджар на схід.

Загальне поширення. Крім південно-східних районів Європейської частини СРСР, наводилась ще для Малої Азії і Сірії.

Секція **2. Lamiotypus** Dumort. Трубочка віночка з розвиненим волосистим кільцем усередині.

Підсекція **1. Purpurea** Briq. Віночок невеликий, пурпуровий. Однорічні або дворічні рослини з усіма суцільними листками.

2461 (5). L. purpureum L. — **Глуха кропива пурпурова.** Ярий, частіше озимий однорічник, іноді перезимовує. Стебло підведене або висхідне, 10—30 (40) *см* завв., просте або від основи розгалужене, звичайно голе. Нижні листки з довгими черешками і здрібненою, округло-яйцевидною пластинкою, зближені при основі стебла; середні нечисленні (одна-дві пари), з розсіяноволосистим черешком, 8—30 (35) *мм* завд. і серцевидно-яйцевидною, коротко- і тупувато-загостреною, тупо-зарубчастою, з обох боків розсіяноволосистою, по краю війчастою пластинкою 8—25 (30) *мм* завд. і 6—25 (30) *мм* завш.; покривні листки короткочерешкові, серцевиднотрикутно-яйцевидні, 10—40 *мм* завд., 5—30 *мм* завш., з черешком 2—12 *мм* завд., зарубчасто-зубчасті, розсіяноволосисті. Несправжні кільця 6—10-квіткові, за винятком одного-двох нижніх, зближені на кінці стебла та гілок; квітки сидячі; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 8—9 *мм* завд., зовні розсіяно опушена, з ланцетно-шиловидними, залозисто-війчастими, після цвітіння відігнутими зубцями, що майже дорівнюють трубочці; віночок 10—15 *мм* завд., рожевопурпуровий, зовні шерстисто-волосистий, з прямою трубочкою, що несе всередині біля основи косе волосисте кільце, і півкулястою, цілокраєю верхньою губою; середня частка спідньої губи дволопатева, бокові частки з зубцевидним придатком. Горішки яйцевидні, до 2,3 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., бурі. ⊙. Цв. IV—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 579. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 327. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 48. Барбарич у Визн. рсел. УРСР. Горшкова во Фл. СССР, XXI, 130.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1084.

Як бур'ян у посівах, на городах, парових полях, у садках. — По всій Українській РСР досить звичайно, крім Злакового Степу, де рідшає. Для **П. С.** не наводиться.

Поширення по СРСР. Європ. ч. (крім Арктики); Кавказ; Сибір (на півдні).

Загальне поширення. Майже вся Європа, Мала Азія, занесена в інші райони Азії і в Північну Америку.

Примітка. Гібриди цього виду з *L. amplexicaule* L., відомі під назвою *L. hybridum* Vill., Hist. Pl. Dauph., 1 (1785) 251 (Горшкова во Фл. СССР, XXI, 132), а також *L. incisum* Willd. p. p., *L. intermedium* Fr., на Україні не помічені і з Білорусії теж невідомі.

Підсекція **2. Perennia** Boiss. Віночок чималий, пурпуровий або білий. Рослини багаторічні, з розвиненим кореневищем.

2462 (6). L. laevigatum L. — **Глуха кропива гладенька.** Стебла висхідні або підведені, 25—50 *см* завв., прості або розгалужені, негусто опушені разом із черешками листків довгими, вниз нахиленими волосками. Листки черешкові, серцевидно-яйцевидні або яйцевидно-трикутні, не враховуючи здрібнених найнижчих, 4—15 *см* завд., 1,5—7 *мм* завш., з черешком 2—5 *см* завд.; пластинка листка з неглибоко-серцевидною або (у верхніх листків) короткоклиновидною основою і гострою або відтягнуто-загостреною верхівкою, по краю зарубчасто-пилчаста або подвійно-зубчаста, на поверхні з обох боків негусто або розсіяноволосиста. Несправжні кільця 6—14-квіткові; приквітки шиловидні, дрібні, іноді нерозвинені; квітки майже сидячі; чашечка дзвониковидна, 8—11 *мм*, при плодах до 15 *мм* завд., зовні волосиста; трубочка її з косим отвором, зубці — ланцетно-шиловидні, трохи нерівні, б.-м. відігнуті, приблизно дорівнюють трубочці, по краю війчасті й залозисті; віночок 19—25 *мм* завд., рожевопурпуровий, зовні негусто опушений досить короткими волосками; трубочка його трохи вище основи колінчасто зігнута вперед, у нижній частині білувата, всередині з перерваним кільцем сосочковидних волосків; верхня губа на верхівці неглибоко виїмчаста, по краю з досить густими і довгими війками, зовні пурпурова, зсередини блідорожева; спідня губа з темнопурпуровим рисунком на білуватому фоні, середня частка її віяловидно розширена, глибоковиїмчаста, бокові лопаті дрібні, кожна з нитковидним, витягнутим наперед придатком (зубцем). Нитки тичинок з розсіяними дуже короткими волосками і залозками, пиляки довговійчасті. Лопаті приймочки трохи нерівні. Горішки яйцевидно-тригранні, 2,8—3 *мм* завд., 1,5—1,8 *мм* завш., оливковозеленуваті. 4. Цв. IV—VIII.

L., Sp. pl., ed. 2 (1768) 809. Reichenb., Icon. crit., III, 14.

— *L. maculatum* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 336, non L. sensu proprio. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 416. Горшкова во Фл. СССР, XXI, 137. — *L. album* L. var. p. p. L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 579.

Рисунки: Schlechtend., Langeth. u. Schenk., Fl. Deutsch., XVIII, tab. 1825 (sub. *L. maculatum* L.). Reichenb., 1: c., tab. CCXVI:

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 635. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2648 (sub: *L. maculatum* L.).

У лісах, заростях чагарників, а також як бур'ян по садах і на городах. — У лісових і лісостепових районах звичайно, в Степу рідшає і на півдні зникає, знов виникаючи в Кримському Лісостепу та в гірських районах Криму, де теж звичайно.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., П.Л.-С. Л.Л.-С: Звичайно. — **Д.Л.-С.** Нечасто. — Сталінська обл.: Слов'янський рн, Богородичне, гори Артема (Таліев!); Сніжнянський рн, Леонтіїв Байрак (Таліев). — Луганська обл.: Свердловський рн, Попасна (Постригань!), Провальський степ (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Вишняківка (Окснер!); Новопразький рн, ст. Шарівка (Пачоський!). — Дніпропетровська обл.: Верхньодніпровськ (Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Шевченківський рн, Щенячий (!!); Куп'янськ (!!). — Луганська обл.: Старобільськ (Ширяєв!); Ново-Айдар (Білик!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі); Старо-Кримський рн, Планерське (Ваньков!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, окол. Бахчисарая (Котов!); окол. Сімферополя (Андреєв, Ната!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Теселі (Станков!); Куйбишевський рн, Соколине (Андреєв!); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Привалова!, Вульф!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітська яйла (Котов!, Чернова!, Симанська!), Ай-Петрінська, Васильївська і Гурзуфська яйли (Чернова), верхня частина Ново-Гурзуфського шляху (Станков!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Грабовський!), г. Чорна, підніжжя г. В. Чучель, Ялтинське шосе (Поплавська), Чатир-даг (Зеленецький, Вульф, Андреєв, Пожидаєва!), Демерджі-яйла, г. Тирке, Карабі-яйла (Вульф), Бабуган-яйла (Пожидаєва); Старо-Кримський рн, Старий Крим, г. Агармиш (Циріна!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта (Зеленецький), Ялта, ущелина Уч-Кош (Станков!), Учан-Су (Решетников!), Ореанда, окол. Ялти (Зеленецький!), Оползневе (Вульф!); Алуштинський рн, Генеральське (Васильєв!); Судацький рн, Карадазька долина, хр. Карагач, Кизилтацька долина (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: західні, середні й почасти південні райони, Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Більша частина Європи, Мала Азія, Іран, Закавказзя. В Англії, Шотландії і в Північній Америці зустрічається як занесена рослина.

Примітка. Назва *L. maculatum* L. s. l. означає в західноєвропейській ботанічній літературі комплекс близьких географічних рас, що описувались також неодноразово як самостійні види і мають дуже заплутану синоніміку. У нас росте нібн та ж сама раса, що найбільш поширена і в Середній Європі, але це не типова *L. maculatum* L. s. str. (остання, як відомо, зустрічається тільки де-не-де в Італії). Точно встановити видову назву для нашої рослини важко. Гамс пропонує для середньоєвропейської рослини назву *L. maculatum* var. *nemorale* Reichenb. з видовими синонімами: *L. foliosum* Krantz і *L. mutabile* Dumort (Gams apud Hegi, Ill Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2449). Руї відрізняє в межах цієї збірної «різновидності»

три раси: *L. rugosum* Ait. *(L. affine* Ten.), *L. rubrum* Wallr. *(L. laevigatum* L. emend. All.), *L. mutabile* Dum. і *L. hirsutum* Lamk. (Rouy, Fl. d. Fr., 298). Такої різноманітності на українському матеріалі не помітно. Ми розв'язуємо це таксономічне питання, спираючись на старе роз'яснення Рейхенбаха-батька, який цілком переконливо показав, що нашу рослину не забув описати як окремий вид, *L. laevigatum* L., ще Лінней в другому виданні «Species plantarum» безпосередньо після *L. maculatum* L.

Кримський матеріал по цьому виду не зовсім одноманітний. Зрідка, наприклад, зустрічаються екземпляри з білуватими плямами на листках.

2463 (7). L. album L. — **Глуха кропива біла.** Стебла при основі висхідні або підведені, 15—50 *см* завв., 2—4 *мм* у діаметрі, прості або в нижній частині з небагатьма короткими пазушними гілками, негусто або розсіяно опушені досить довгими відлеглими або вниз нахиленими волосками. Листки черешкові, від яйцевидних до яйцевидно-трикутних або (верхні) довгасто-яйцевидно-ланцетних, 3—12 *см* завд., 0,5—6 *см* завш., з відлегло-довговолосистим черешком 0,5—5,5 *см* завд.; пластинка листка з неглибокою, іноді з невиразною серцевидною основою, на верхівці в нижніх листків тупа, в решти загострена, по краю великопилчаста або зарубчасто-пилчаста, з простими або почасти подвійними зубцями, на поверхні з обох боків негусто або розсіяно опушена досить довгими волосками, з країв війчаста; нижні листки з довшими черешками, що нерідко перевищують серцевидно-яйцевидну, тупу і тупозазублену пластинку; верхні та особливо верхівкові (що містяться над суцвіттям) листки короткочерешкові, з вужчою, тонкіше загостреною і гостріше зазубленою пластинкою. Несправжні кільця пазушні, б.-м. далеко розсунуті, 6—16-квіткові; приквітки лінійно-шиловидні, війчасті, в кілька разів коротші за чашечку; квітконіжки майже не розвинені; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 11—16 *мм* завд., трубочка її ±6 *мм* завд., зовні по жилках волосиста, зубці з трикутно-ланцетної основи тонко-шиловидні, 6—10 *мм* завд., війчасті; віночок 20—25 *мм* завд., білий, зовні волосистий, трубочка його помітно коротша за відгин, 9—12 *мм* завд., при основі циліндрична, вузька, 1,5—2 *мм* у діаметрі, вище перетягнута і спереду черевцеподібно здута, 3—4 *мм* завш.; верхня губа опукла, з нахиленою вперед верхівкою, довговійчаста; середня частка спідньої губи на верхівці віяловидно розширена і глибоковиїмчаста, бокові лопаті косо зрізані, з лінійно-шиловидним придатком 1—1,5 *мм* завд.; нитки тичинок волосисті. Горішки тригранно-пірамідальні, до 3 *мм* завд., оливковозелені, з білуватими дрібними горбочками. ♃. Цв. IV—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 579 (excl. var.); emend. ed. 2 (1763) 809. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 336 р. р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 416 р. р. Горшкова во Фл. СССР, XXI, 134.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1492, a. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2646.

Як бур'ян у садибах, на вулицях, біля плотів, іноді на луках і при берегах річок. — У західних і правобережних районах, спорадично.

Зак.Л., К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Ясиня (Барбарич!); Тячівський рн, полонина Латундра і берег р. Брустури (Брадіс!). Ці екземпляри не типові — вони майже цілком позбавлені опушення на стеблі, з дуже розсіяноволосистими листками. — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Трускавець (Котов!). — **Р.-О.Л.** Нерідко. — Тернопільська обл.: Почаїв (Васильєв!). — **З.П.** Розсіяно (екземплярів ми не бачили). — **П.П.** Розсіяно. Київська обл.: Київ, дико в ботанічному саду (Васильєв-Яковлєв!, Липа!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Волочиський рн, Вільшани (Козлов!), Федірки (Котов!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Острожецький рн, Ярославичі (Копачевська.). — Хмельницька обл.: Базалійський рн, Волиця (Кучерява!); Грицівський рн, Новоселиця (Морозова!); Полонський рн, Велика Березна (Кучерява!); Плужнянський рн, Велика Гнійниця (!). — Вінницька обл.: Брацлавський рн, Брацлав (Кучерява!, Котов!), Самчинці (!), Мачуха (Кучерява!); Вінницький рн, Стрижавка (!); Немирівський рн, Соколець (Гринь і Михайличенко!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (!). Очевидно, випадково занесене.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: переважно в західних, середніх і північно-східних районах; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Сибір.

Загальне поширення. Більша частина Європи, Західний Сибір (вказівки для Східної Азії потребують перевірки).

Примітка. Наша рослина не цілком одноманітна й нерідко багато рідкіше опушена, порівняно з типовими західноєвропейськими екземплярами виду. Особливо відрізняються цитовані вище збори у Закарпатті. У закарпатської гірської рослини стебло майже цілком голе і листки дуже розсіяно опушені. Ця рослина взагалі, за розвідкою Л. А. Купріянової «О среднеазиатской глухой крапиве» (Бот. матер., XIV, 1951, стор. 343—347), повинна бути визначена не за *L. album* L. s. str., а за її новий вид — *L. turkestanicum* Кирг., поширений в горах Середньої Азії. Обмежений матеріал не дозволяє нам констатувати факт зростання в Карпатах особливої гірської раси ряду *Alba* Кирг., близької до *L. turkestanicum* Кирг., або й тотожної цьому виду.

Загальне поширення *L. album* L. s. str. не можна вважати достатньо з'ясованим. Лісова сибірська рослина та бур'янова середньоєвропейська не обов'язково повинні належати до одного виду. До того ж і сибірська «*L. album*» не одноманітна.

2464 (8). L. dumeticola Klok. — **Глуха кропива чагарникова.** Стебла при основі підведені, (15) 30—80 *см* завв., звичайно прості, внизу голі, вгорі досить густо опушені короткими вниз відігнутими волосками. Листки черешкові, яйцевидні (найнижчі), довгасто-яйцевидні, яйцевидно- або довгастояйцевидно-ланцетні, 2,5—12 *см* завд., 1—5 *см* завш., з черешком до 6 *см* завд.; пластинка листка з неглибокосерцевидною, майже обрубленою або (у верхніх листків) коротко-клиновидною основою і тупою (лише в найнижчих листків) або в більшості листків відтягнуто-загостреною верхівкою, по краю зарубчаста або здебільшого зарубчасто-пилчаста, з тупуватими у нижніх і гоструватими у верхніх листків зубцями, на поверхні з обох боків опушена короткими притиснутими волосками, черешок опушений розсіяними довгими або густішими короткими волосками; верхні листки досить густо опушені, зісподу звичайно сірувато-бархатисті, коротко-черешкові, нижні з довшими за пластинку черешками. Несправжні кільця в кількості 2—6, б.-м. розсунуті, чашечка трубчасто-дзвонико-

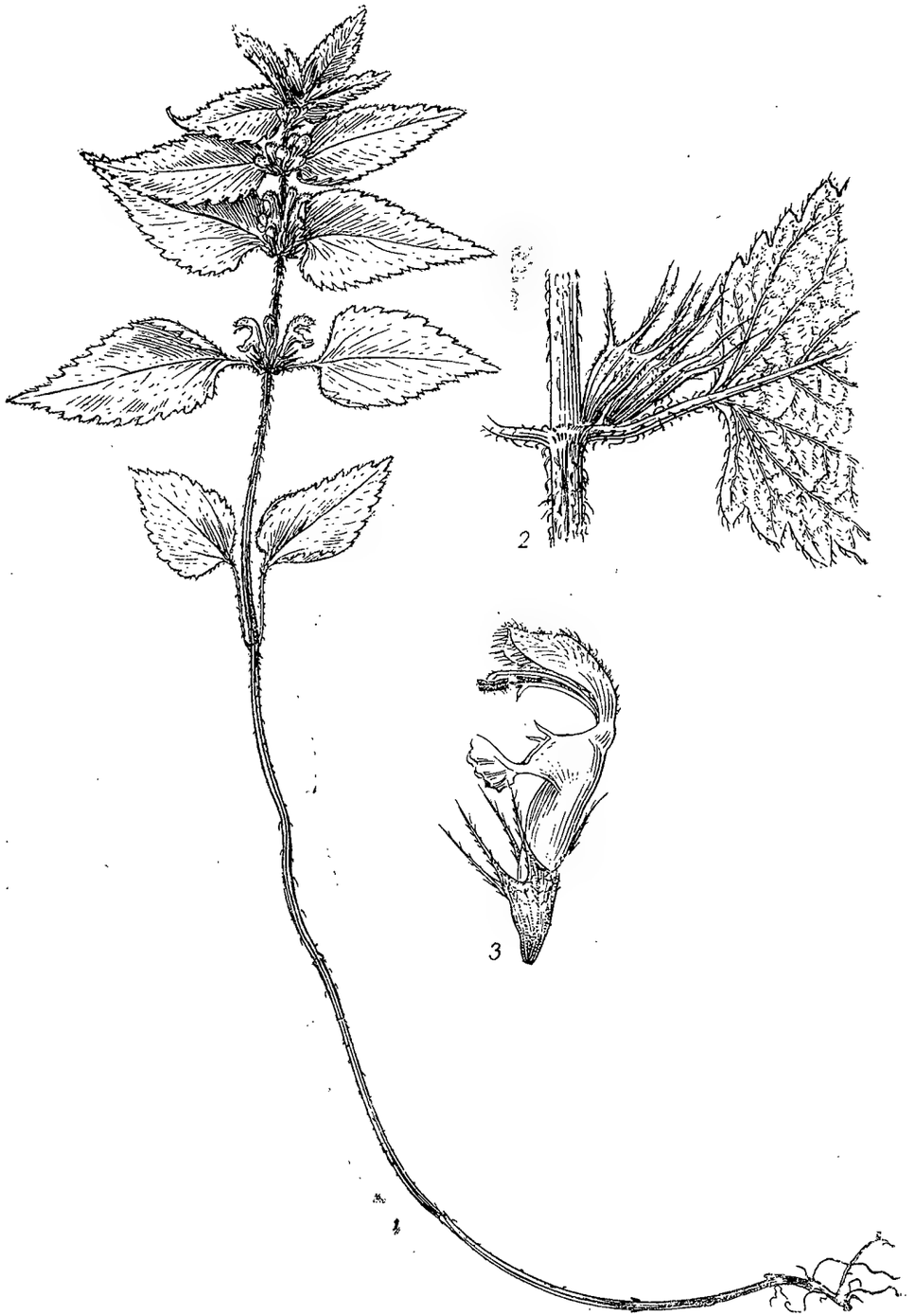

Рис. 12. Глуха кропива чагарникова — *Lamium dumeticola* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — опушення на стеблі та листках; *3* — квітка.

видна, 11—14 *мм* завд., трубочка її 5—6 *мм* завд., зовні, переважно вгорі по жилках, розсіяно опушена короткими вниз відігнутими волосками; зубці ланцетно-шиловидні, 5—9 *мм* завд., війчасті; віночок 20—23 *мм* завд., жовтуватобілий, зовні досить коротковолосистий, трубочка його 10—12 *мм* завд., часто помітно довша за відгин, при основі вузька, 1—1,5 *мм* завш., вище спереду незначно і рівномірно здута (без випнутого горба), 1,5—2,5 *мм* завш., верхня губа по краю мохнато-війчаста; середня частка спідньої губи до середини роздвоєна, з тупо зазубленими лопатями; бокові лопаті її дуговидно окреслені, з лінійно-нитковидним придатком 2—2,5 *мм* завд., часто відігнутим. Горішки до 3 *мм* завд. і 1,25 *мм* завш., до основи відтягнуті. В іншому як *L. album* L. ♃. Цв. IV—VIII.

Klok. (Клоков) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XVI (1954) 319. Горшкова во Фл. СССР, XXI, 135.

— *L. album* auct. fl. ucr. p. p.

У степових чагарниках, по узліссях, на сухих луках, у розколинах скель; іноді залишається як бур'ян у садках, рідше на полі. В південних лісостепових, у північних і східних степових районах розсіяно, але місцями часто.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Яришівський рн, Іракліївка (Білозір!), Грабарівка (Янківський!). — **П.Л.-С.** На південному сході. — Черкаська обл.: Катеринопільський рн, Піщана (Підоплічка!). — Київська обл.: Миронівський рн, Потік (Підоплічко!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Окснер!); Тишківський рн, Тернівка (Васильєв!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Дергачівський рн, Чепели (Черняєв!). — **Д.Л.-С.** Луганська обл.: окол. Луганська (!); Свердловський рн, Провальський кінний завод (Барбарич!). — Сталінська обл.: Харцизьк (Наконечна!, Котов!); Амвросіївський рн, Успенка (Лавренко!); Сніжнянський рн, по р. Міусу (Таліев!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Покровський рн, Катеринівка (Яковлєв!). — Харківська обл.: Великобурлуцький рн, Андріївка (Черняєв!); Ізюмський рн, Ізюм (Бородаєвський!), між Ізюмом і Червоним Осколом (Зелеський!); Шевченківський рн, Безмятежне (Пискунов!); Куп'янськ (!!); Боровський рн, Гороховатка (Синицин!). — Луганська обл.: Нижньодуванський рн, Ново-Никанорівка (!!); Старобільський рн, Балакирівка (!). — Сталінська обл.: Велика Новосілка (!); Старо-Бешівський рн, Роздольне (!); Будьоннівський рн, Самсонове — Хомутове (Котов!); околиці Жданова (!). — Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні Могили — заповідник (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (південь), Причорн. (північ), Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк. (півн. захід).

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР. Мабуть, понтичний ендем.

Примітка. Д. І. Літвінов у нотатках до цитованих вище виданих зразків *L. album* L. та в праці «О некоторых ботанико-географических соотношениях в нашей флоре» (1927) звертає увагу на двоїстість виду *L. album* L., що виступає то в ролі антропохора на культурних і переважно міських, а не сільських землях, то як автохтонний і реліктовий, третинного віку елемент флори. До другого типу Д. І. Літвінов відносить також українські лісостепові і степові місцезнаходження цього виду, які, за нашими дослідженнями, належать до описаного тут *L. dumeticola* Klok.

Рід 728. Орвала — Orvala L.

L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 807.

Рід близький до *Lamium* L. Трубочка віночка пряма, всередині з волосистим кільцем, догори дуже розширена; верхня губа яйцевидна, при верхівці зубчаста, бокові лопаті спідньої губи дрібні, тонко загострені, середня — велика, на верхівці виїмчаста, по краю зазублена. Пиляки голі. — Багаторічні трави.

Південноєвропейський монотипний або майже монотипний рід.

2465 (1). O. lamioides D C. — **Орвала великоквіткова.** Стебло прямостояче, 30—60 *см* завв., звичайно просте, відлегло коротковолосисте. Листки довгочерешкові, серцевидно-яйцевидні, м'яковолосисті: черешок листка 5—10 *см* завд., пластинка 4—15 *см* завд., 3—9 (12) *см* завш., загострена, великопилчаста. Несправжні кільця 6—14-квіткові, розсунуті; квітки сидячі, без приквітків; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 12—16 *мм* завд., зовні по жилках волосиста або майже гола, з ланцетно-шиловидними, по краю війчастими зубцями, що дорівнюють трубочці; віночок 25—40 *мм* завд., білуваторожевий, з червонуватою, лише трохи зігнутою, зовні біловолосистою, по краю війчастою верхньою губою, спідня губа з червоними смужками. Нитки тичинок голі. Горішки пірамідальні, до 2,5 *мм* завд., з опуклими гранями. ♃. Цв. IV—VI.

DC. in Lam. et DC., Fl. Fr., III (1805) 539.

— *Lamium Orvala* L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 808. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 336. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 416.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., tab. 1208.

У заростях чагарників. — У Західному Лісостепу, дуже рідко.

З.Л.-С. Є старі збори з загальними вказівками: Волинь (Бессер!) і Поділля, на Збручі (Бессер!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., на межі з Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Південна частина Середньої Європи, північний захід Балканського півострова.

Примітка. Зростання цього виду в природному стані на території Української РСР не стверджується новими знахідками. Видовий склад цього роду (або підроду (*Lamium* L.) з певністю ще не з'ясоване (*O. Garganica* L., *Lamium Wettsteinii* Rech.?).

Рід 729. Зеленчук — Galeobdolon Adans.

Adans., Fam., II (1763) 190.

Рід дуже близький до *Lamium* L.; відрізняється від останнього нижче наведеними ознаками. Віночок жовтий, з довгастою верхньою губою, поступово звуженою до основи; спідня губа його з трьома суцільними ланцетними лопатями, з яких середня лише трохи більша за бокові, останні з зубцевидним придатком; трубочка віночка всередині з косим волосистим кільцем; пиляки голі. — Багаторічні трави.

2466 (1). G. luteum Huds. — **Зеленчук жовтий.** Рослина 15—50 *см* завв., з лежачим багаторічним стеблом, підведеними квітконосними гілками і лежачими або повзучими неплідними пагонами. Стеблові листки черешкові, яйцевидні, 2—6 *см* завд., 1—3,5 *см* завш., з черешком 0,5—2 *см* завд.; пластинка листка з округлою, неглибоко серцевидною або короткоклиновидною основою і гострою верхівкою, зарубчасті; приквіткові листки короткочерешкові, дуже загострені; всі листки на поверхні майже голі, з країв і по черешку густовійчасті.

Несправжні кільця 3—8-, здебільшого 6-квіткові, розсунуті, нечисленні (2—5); приквітки шиловидні, війчасті, коротенькі; квітки сидячі; чашечка дзвониковидна, 10—12 *мм* завд., зовні негусто опушена короткими притиснутими волосками; зубці її ланцетно-шиловидні, відігнуті, вдвоє коротші за трубочку, по краю з довгими і короткими війками; віночок 17—25 *мм* завд., жовтий; верхня губа його по краю довговійчаста. Горішки яйцевидні, до 3 *мм* завд., гладенькі, бурі, блискучі. ♃. Цв. V—VII.

Huds., Fl. Ang., ed. 2 (1798) 258. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polskie, 541. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 417. Горшкова во Фл. СССР, XXI, 139. —*Galeopsis Galeobdolon* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 810. — *Lamium Galeobdolon* Crantz. Stirp. Austr. ed. 2 (1769) 262. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 335.

Рисунки: Schlechtend., Langeth., Schenk, Fl. v. Deutschl., XVIII, tab. 1827 (5 Aufl.).

У лісах, чагарниках на вологих місцях. — По всій Українській РСР, крім Степу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С. Звичайно. — **Л.Л.-С.** У північній частині звичайно, в південній — рідшає. Доходить до Лубен, околиць Харкова (Шмальгаузен!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: західні та середні райони, на сході спорадично (Бугуруслан, Червоноармійськ); Кавказ: Зах. і Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Європа, Закавказзя, Північний Іран.

Рід 730. Котячий хвіст — Chaiturus Willd.

Willd., Prodr. Fl. Berol. (1787) 200.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, з 10 жилками і 5 майже однаковими зубцями. Віночок коротший за чашечку, двогубий, з циліндричною, без волосистого всередині кільця трубочкою; верхня губа його випрямлена, суцільна; спідня — відігнута, трилопатева, з суцільною середньою часткою. Тичинок 4, вони майже однакові, з коротенькими нитками, ледве висунуті з трубочки віночка; гнізда пиляків розведені. Приймочка з двома однаковими лопатями. Горішки довгасто-яйцевидні, тригранні, з тупою волосистою верхівкою. — Однорічні або дворічні рослини.

В роді тільки один наш вид.

2467 (1). Ch. marrubiastrum (L.) Spenn. — **Котячий хвіст шандровидний.** Стебло прямостояче, 25—100 *см* завв., просте або здебільшого розгалужене, досить густо вкрите, як і черешки листків, недовгими, вниз притиснутими волосками. Нижні та середні листки черешкові, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 4—8 *см* завд., 1—4 *см* завш., з черешком 1—1,5 *см* завд.; пластинка їх з клиновидною основою і загостреною верхівкою, при основі цілокрая, вище зарубчасто-пилчаста, на поверхні зверху темнозелена, розсіяно коротковолосиста, зісподу сірувато-повстиста від довгих відлеглих волосків, з обох боків крапчасто-залозиста; верхні приквіткові листки довгасто-ланцетні, лише вгорі зазублені або цілокраї. Несправжні кільця багатоквіткові, густі, майже кулясті, зібрані на кінцях стебла та гілок у довгі перервані суцвіття; приквітки остюковидні, колючі; квітконіжки коротенькі; чашечка 6—7 *мм* завд., зовні коротковолосиста, з трикутними, закінченими колючим вістрям зубцями; віночок 5—6 *мм* завд., блідорожевий, зовні коротко опушений; верхня губа його широко-яйцевидна; середня частка спідньої губи такої ж форми, в півтора раза вужча за бокові лопаті. Нитки тичинок голі. Горішки до 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., майже чорні. ☉, рідше ☉.

Spenn. in Nees, Gen. fl. Germ., II (1843). tab. 31. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 335. Юзепчук в Сори. раст. СССР, IV, 50. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 417. Куприянова во Фл. СССР, XXI, 144.

— *Leonurus marrubiastrum* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 584.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv, XVIII, tab. 1232, 1—4.

На луках, по берегах річок і озер, на узліссях і в чагарниках, а також як рудеральний бур'ян на вологіших засмічених місцях. — По всій Українській РСР, за винятком Карпат, звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південні та центральні райони; Кавказ; Зах. Сибір: Ірт., Обськ.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня Європа до Данії на північний захід, Верхньої Італії і Північної Греції на південь, згадані райони СРСР. Занесений в Північну Америку.

Рід 731. Собача кропива — Leonurus L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 584.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, майже правильна, з 5 жилками і 5 трикутними, раптово загостреними і відігнутими назовні зубцями, з яких два нижніх довші за три верхніх. Віночок двогубий; трубочка його здута, всередині з косим волосистим кільцем; верхня губа випрямлена, цілокрая, трохи опукла; спідня — відігнута, трилопатева, з довгастою суцільною середньою часткою, що у два-три рази довша за такої ж форми бокові лопаті. Тичинки в кількості чотирьох, з них дві передні відігнуті вниз, після цвітіння з перекрученими нитками — задні розміщені паралельно під верхньою губою віночка. Лопаті приймочки однакові. Горішки яйцевидні, гостротригранні, з обрубленою верхівкою. — Багаторічні трав'янисті рослини з пальчасто-лопатевими або розсіченими листками.

Західноазіатський рід, що налічує до 14 видів. Його розглядають також як секцію *Cardiaca* Benth. роду *Leonurus* L. sensu amplo, об'єднуючи з ним роди *Chaiturus* Moench. і *Panzeria* Moench.

---

1. Листки (принаймні верхні) двічі пальчасто- або трійчасто-розсічені з вузькими, ланцетними або лінійно-ланцетними частками другого порядку, сизуваті від короткого опушення . . . . . **(3). С. к. сизувата — L. glaucescens** Bunge.
— Листки один раз розсічені на 3 або 5 великозубчастих лопатей, довговолосисті або майже голі, не сизуваті, верхні листки нерідко суцільні . . . . . 2.
2. Листки (крім верхніх приквіткових) розсічені на п'ять лопатей; стебло навкруги (як по ребрах, так і по гранях) опушене довгими відлеглими волосками . . . . . **(2). С. к. п'ятилопатева — L. quinquelobatus** Gilib.
— Тільки нижні листки п'ятилопатеві, середні — трилопатеві, верхні — суцільні або майже суцільні; стебло голе або тільки по ребрах розсіяноволосисте... **(1). С. к. серцева — L. cardiaca** L.

2468 (1). L. cardiaca L. — **Собача кропива серцева.** Стебло прямостояче, 50—100 *см* завв., б.-м. розгалужене, голе або тільки по ребрах опушене негустими вниз відігнутими волосками. Листки черешкові, яйцевидні або широко-яйцевидні (в обрисі), тонкі, майже голі або зісподу розсіяноволосисті; черешок 1,5—3 *см* завд., пластинка 4—9 *см* завд., 2—6,5 *см* завш., у нижніх листків розсічена на п'ять, у середніх на три довгасто-ланцетні, великозубчасті лопаті; верхні, приквіткові листки — від трилопатевих до суцільних, ланцетних, з одним зубцем на кожному боці. Несправжні кільця густі, багатоквіткові, зібрані на кінці стебла та гілок у довгі перервано-колосовидні суцвіття; приквітки шиловидні, квітки майже сидячі; чашечка дзвониковидна, 5—6 *мм* завд., зовні коротковолосиста, з відігнутими вниз волосками; віночок 8,5—9,5 *мм* завд., лілуваторожевий, зовні волосистий; трубочка його трохи зігнута вперед, середня частка спідньої губи довгасто-ланцетна, загострена. Горішки 1,5—2 *мм* завд., до 1 *мм* завш., при верхівці волосисті, бурі. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 584. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 334 р. р. Юзепчук в Сорн. раст. СССР, IV, 51 р. р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 417. Куприянова во Фл. СССР, XXI, 148.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1233, I; tab. 1232, 2—11.

На засмічених відкритих місцях, вздовж шляхів, біля тинів. — У південно-західній частині Української РСР, спорадично. Мабуть, є тільки занесеною рослиною.

З.Л.-С., П.З.-Л.С. Немає певних вказівок, але зустрічається поблизу з Молдавської РСР (околиці Тирасполя!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл., Новомосковський рн, Знаменівка (Зоз!). — **П.З.С.** Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Розумівка (Кукуш!). — Одеська обл.: Одеса (Нордман!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: західні райони. Поширення мало вивчене.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа. В інших районах являє собою адвентивний елемент.

Господарське значення. В Західній Європі в старовину вживалось як лікарське і навіть культивувалось. Добрий медонос.

Примітка. Екземпляри, що за формою листків підходять до цього виду, а за характером опушення більш нагадують *L. quinquelobatus* Gilib., відомі з Криму: Яман-Доре (Станков!); окол. Старого Криму, г. Шпиль (Цирiна!).

2469 (2). L. quinquelobatus Gilib. — **Собача кропива п'ятилопатева.** — Стебло прямостояче, (25) 50—100 (150) *см* завв., здебільшого розгалужене, густо відлегловолосисте як по ребрах, так і по гранях, але по ребрах опушене ще густіше. Листки черешкові, пальчасто-розсічені, від округло-яйцевидних і яйцевидних до широко-ланцетних (в обрисі), 2—14 *см* завд., 1,5—9,5 *см* завш., з черешком 0,5—4 *см* завд., відлегло-м'яковолосисті, зісподу нерідко білуваті від густого опушення; нижні та середні листки з пластинками, до середини розсіченими на 5—7 довгасто- або яйцевидно-ланцетних, нерівномірно великозубчастих лопатей, верхні листки з багато вужчою, вище середини короткотрилопатевою пластинкою. Несправжні кільця багатоквіткові, за винятком нижніх, зближені на кінцях стебла та гілок; приквітки шиловидні, волосисті, закінчені голим вістрям, квітконіжки не розвинені; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 6—9 *мм* завд., зовні волосиста, з випнутими жилками; зубці її трикутні, раптово відтягнуті в тверде вістря; віночок 10,5—12 *мм* завд., блідорожевий, зовні мохнато-волосистий. Нитки тичинок довговолосисті. Горішки до 2 *мм* завд., на верхівці волосисті, оливковозелені. ♃. Цв. VI—VIII.

Gilib. in Usteri, Delect. op. bot., II (1793) 321. Куприянова во Фл. СССР, XXI, 148.

— *Cardiaca quinquelobata* Gilib., Fl. lithuan (1781) 85. — *L. villosus* Desf., tab. ed. 2 (1815) 73, nomen; Dum. d'Urv, Enum. pl. (1822) 69, descriptio. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 417. — *L. cardiaca villosus* Ledeb., Fl. Ross., III (1847—1849) 423; Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 334.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1234.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1491.

На забур'янених місцях, біля житла. — По всій Українській РСР б.-м. звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: майже всі райони, на півночі рідшає і зникає; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт.

Загальне поширення. Скандінавія (рідко), Середня Європа, згадані райони Радянського Союзу.

Господарське значення. Добрий медонос. Важлива лікарська рослина (серцевий засіб, діє подібно до валеріани, але міцніше).

2470 (3). L. glaucescens Bunge — **Собача кропива сизувата.** Стебло прямостояче, 30—100 *см* завв., розгалужене, сизуватосіруватe від досить густого опушення з коротких, відігнутих униз волосків; листки теж сизуватосірі від короткого притиснутого опушення з домішкою поодиноких довших волосків. Нижні та середні листки черешкові, глибоко двічі розсічені, в обрисі яйцевидні, 5—10 *см* завд., 2,5—7 *см* завш., з черешком 1,5—3 *см* завд.; пластинка їх до $^3/_4$ або глибше розсічена на п'ять ромбічних в обрисі лопатей, які далі знов розсічені на ланцетні або лінійно-ланцетні, нерідко зазублені частки; верхні приквіткові листки з клиновидною основою, трійчасто-розсічені на лінійно-ланцетні або лінійні, здебільшого зубчасті частки; всі листки з випнутими жилками. Несправжні кільця багатоквіткові, зібрані на кінцях стебла та гілок у густі колосовидні, лише в нижній частині перервані суцвіття; приквітки шиловидні, майже дорівнюють чашечці; квітконіжки не розвинені; чашечка ± 6 *мм* завд., зовні білувата від короткого опушення, з шиловидно-загостреними зубцями, нижні зубці чашечки відігнуті майже під прямим кутом до трубочки; віночок 10—12 *мм* завд., рожевий, з пурпуровими плямами на спідній губі, зовні волосистий; трубочка його косо перетягнута, верхня губа еліптична. Нитки тичинок волосисті. Горішки до 2,25 *мм* завд. і 1 *мм* завш., з волосистою верхівкою, бурі. ♃. Цв. VI—VIII.

Bunge in Ledeb., Fl. alt., VI (1830) 409. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 417. Куприянова во Фл. СССР, XXI, 151.

— *L. cardiaca* β. *glaucescens* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 334.

На забур'янених місцях і степових та кам'янистих схилах. — Переважно в південно-східній частині Української РСР, не часто.

П.Л.-С. Одеська обл.: Саврань (Шмальгаузен!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Старобільськ (Шираєвський!); Білокуракинський рн, Курячівка (Ширяєв!); Лозно-Олександрівка (!), по р. Деркулу (Танфільєв!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Высоцький!, Котов!), Старо-Бешеве (!!), Жданов (Высоцький!, !!). — Запорізька обл.: Приморський рн, Обіточна Коса (Бойко!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Нордман!). — Херсонська обл.: Ново-Воронцівка (Васильєв!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Пилипівка, Старо-Бердянське л-во (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південні (степові) райони; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Згадані райони СРСР, Західна Монголія.

Рід 732. Молуцька трава — Molucella L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 821.

Чашечка косо-дзвониковидна, з широким перетинчастим сітчасто-жилкуватим відгином, після відцвітання дуже розростається. Віно-

чок двогубий, трубочка його захована в чашечці, всередині з косим волосистим кільцем, верхня губа пряма, ввігнута, спідня — трилопатева з оберненосерцевидною, більшою середньою часткою і довгастими, дрібнішими боковими лопатями. Тичинки в кількості чотирьох, передні довші від задніх, всі зближені під верхньою губою; пиляки на ніжках, з розведеними гніздами. Приймочка з двома майже однаковими лопатями. Тичинки в кількості чотирьох, передні довші від задніх, всі зближені під верхньою губою; пиляки попарно зближені, з розведеними гніздами. Приймочка з двома майже однаковими лопатями. Горішки гостро-тригранні з обрубленою верхівкою. — Однорічні, голі або майже голі рослини.

Середземноморський рід з двома видами; крім нашого, ще *M. spinosa* L., що зустрічається в Західному Середземномор'ї, в Сірії і Палестіні.

2470[1] (1). M. laevis L. — **Молуцька трава гладенька.** Стебло прямостояче, до 100 *см* завв., розгалужене, як і вся рослина, цілком голе. Стеблові листки з черешками 5—8 *см* завд. і майже круглою, 4—6 *см* завд. і 3,5—5 *см* завш., надрізно-зарубчастою пластинкою; приквіткові листки з коротшими черешками, що приблизно дорівнюють чашечці. Несправжні кільця звичайно 6-квіткові, розсунуті приквітки лінійно-шиловидні, горизонтально відігнуті, довші за квітконіжку; чашечка до 25 *мм* завд., перетинчасто-шкіряста, з п'ятьма коротенькими вістрями замість зубців; віночок коротший за чашечку, білуватий. ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 821. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 418. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 182.

Розводять у садах і городах як декоративну і запашну рослину.

Поширення по СРСР. Зустрічається тільки в культурі, переважно в південних районах.

Загальне поширення. В дикому стані (як бур'ян) зустрічається в Сірії, Малій Азії, Месопотамії.

Рід **733. М'яточник — Ballota** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 582.

Чашечка лійковидна, з 5—10(20) зубцями, трубочка її з 10 жилками, звичайно жолобкувата. Віночок рожевий або ліловий, рідко білий, трубочка його не висунута або ледве висунута з чашечки, всередині з волосистим кільцем; верхня губа пряма, довгаста, зовні довговолосиста, спідня — відігнута, трилопатева, з оберненояйцевидною середньою лопаттю. Тичинок чотири, передні довші від задніх, пиляки з розведеними майже по прямій лінії гніздами. Горішки довгасто-оберненояйцевидні. — Багаторічні трави (наші види), півкущики або дрібні кущі з суцільними листками. Квітки в пазушних негустих кільцях з лінійно-шиловидними (у наших видів), лінійними або лопатковидними приквітками.

До роду належить понад 30 видів, поширених переважно в Середземномор'ї і в Передній Азії. На території Радянського Союзу відомо чотири види, що належать до секції *Ballota* Benth. (всього в роді чотири секції) і до спільного ряду Nigrae Klok. З них для Української РСР ми наводимо два види.

1. Чашечка 7—10 *мм* завд., зубці її 2—4 *мм* завд., здебільшого в два—два з половиною раза коротші від трубочки; приквітки 3—7 *мм* завд., лінійно-шиловидні. Приквіткові листки з обрубленою або закругленою основою, раптово звуженою в черешок . . . . . **(1). М. чорний — B. nigra** L.
— Чашечка 11—14,5 *мм* завд., зубці її 3,5—6 *мм* завд., в півтора раза або лише трохи коротші від трубочки; приквітки до 10 *мм* завд., тонко-шиловидні. Приквіткові листки з клиновидною основою, поступово звуженою в черешок . . . . . **(2). М. довгочашечковий — B. longicalyx** Klok.

2471 (1). B. nigra L. — **М'яточник чорний.** Рослина з коротеньким кореневищем і завжди однорічними від основи підведеними, 20—150 *см* завв., звичайно б.-м. високими стеблами. Стебло розгалужене, принаймні в нижній частині досить густо вкрите довгими відлеглими або вниз нахиленими волосками, вгорі опушене коротшими, вниз відігнутими. Листки черешкові, округло-яйцевидні, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 2—8,5(14) *см* завд., 1—3,5(7) *см* завш., черешок 0,5—2,5(4) *см* завд., відлегловолосистий, пластинка з неглибокосерцевидною або закругленою основою і нерівно зарубчасто-пилчастими краями, тупа або загострена, на поверхні з обох боків притиснуто-волосиста. Квітки по 2—11 зібрані в пазушні дихазії, нижні дихазії на помітних ніжках; несправжні кільця на кінцях стебла та гілок зближені; приквітки лінійно-шиловидні, м'які, 3—7 *мм* завд., коротші за чашечки; квітконіжки дуже коротенькі, малопомітні; чашечка трубчасто-лійковидна, 7—10 *мм* завд., трубочка її з випнутими жилками, по жилках напівпритиснутоволосиста; зубці 2—4 *мм* завд., з трикутно-ланцетної або яйцевидно-трикутної основи відтягнуті в остюковидне вістря, звичайно вдвоє коротші за трубочку, з країв залозисто-війчасті; віночок 12—15 *мм* завд., бруднуваторожевий, іноді білий, зовні волосистий, з довшим опушенням на верхній губі; трубочка його пряма, верхня губа на верхівці з гострою виїмкою, кінцева частка спідньої губи вкрита білуватими цятками, виїмчаста або зазублена. Горішки довгасто-оберненояйцевидні, близько 2—2,2 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш., на верхівці закруглені, нижче тригранні, з двома опуклими та одною плоскою гранями, гладенькі, блискучочорні. 4. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 582; Fl. suecc. ed., 2, II (1755) 206 emend, Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 481. Пояркова во Фл. СССР, XXI, 188.

— *B. ruderalis* Swartz in Palmstr. Sv. Bot., VI (1809) tab. 382. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 418. — *B. nigra* β. *ruderalis* W. Koch, Syn. fl. Germ. ed. 2 (1844)

657. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, 10. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 818. — *B. nigra* ssp. *ruderalis* Briq. in Pflanzenfam., IV, 3a (1897) 259. Gams ap. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, 2401 (excl. syn., I—II).

Рисунки: Reichenb., op. cit., tab. 1218, fig. III, 4—6. Hegi, l. c., fig. 3270, b—d.

На забур'янених відкритих місцях. — По всій Українській РСР, за винятком Криму, б.-м. звичайно, але в південній частині Степу рідшає і зникає.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим (?); Кавказ (наводиться для всіх районів, але вказівки можуть стосуватися почасти до інших близьких видів).

Загальне поширення. Вся Європа, крім Середземномор'я.

Господарське значення. Рудеральний бур'ян. Зрідка вживається в народній медицині при шкірних захворюваннях і хворобах волосся як зовнішнє.

Примітка. Наша рослина, порівняно до типової середньоєвропейської, часто густіше опушена. Особливо густо опушені деякі екземпляри з Мелітопольського району Запорізької області, в яких опушення не тільки дуже густе, а й коротке та на стеблі вниз відігнуте.

2472 (2). Ballota longicalyx Klok. sp. nova in Addenda, VII, 645 — **М'яточник довгочашечковий.** Кореневище коротко-повзуче; стебла від основи підведені, 30—150 *см* завв., розгалужені, іноді прості, б.-м. густо опушені, звичайно мохнато-волосисті; волоски в нижній частині стебла відлеглі, 1,5—3 *мм*, а на вузлах до 4 *мм* завд., у верхній вниз відігнуті, коротші, ±0,5 *мм* завд.; стеблові листки черешкові, округло-серцевидні або широко-яйцевидні до яйцевидно- і довгасто яйцевидно-ланцетних, 2,5—14,5 *см* завд. (враховуючи і черешок), 1,5—9 *см* завш.; черешок 0,5—6 *см* завд., з коротшим, як на стеблі, опушенням; пластинка з серцевидною або невиразносерцевидною до закругленої у верхніх листків основою і відповідно закругленою або тупою до б.-м. загостреної верхівкою, з країв зарубчасто-зубчаста або у верхніх листків зарубчасто-пилчаста; на поверхні з обох боків досить густо або дуже густо опушена, зісподу, принаймні по жилках, сірувато-шерстиста; зубці тупі до гоструватих, на верхівці раптово стягнуті в дуже коротеньке, палочковидне, вузьке і тупе вістрячко, в найнижчих листків малопомітне або непомітне. Дихазії пазушні, густі і багатоквіткові; нижчі на коротких, 0,5—2,5 *см* завд., сірувато-шерстистих ніжках, б.-м. розсунуті, а верхні майже сидячі, з'єднані в несправжні кільця і скупчені на кінці стебла та гілок; прикві тки тонко-шиловидні, з волосовидним, трохи звивистим закінченням, 3—10 *мм* завд., волосисті; квітконіжки непомітні; чашечка вузько трубчасто-лійковидна, 11—14,5 *мм* завд., зубці її з ланцетної основи тонко-шиловидні, 3,5—6 *мм* завд., в півтора раза або лише трохи коротші за трубочку, по краю засіяні короткими волосками і стебельчастими залозками; трубочка з дуже випнутими жилками, по жилках б.-м. густо опушена півпритиснутими волосками 0,2—0,5 *мм* завд.; віночок 13—15 *мм* завд., рожевопурпуровий; верхня гу-

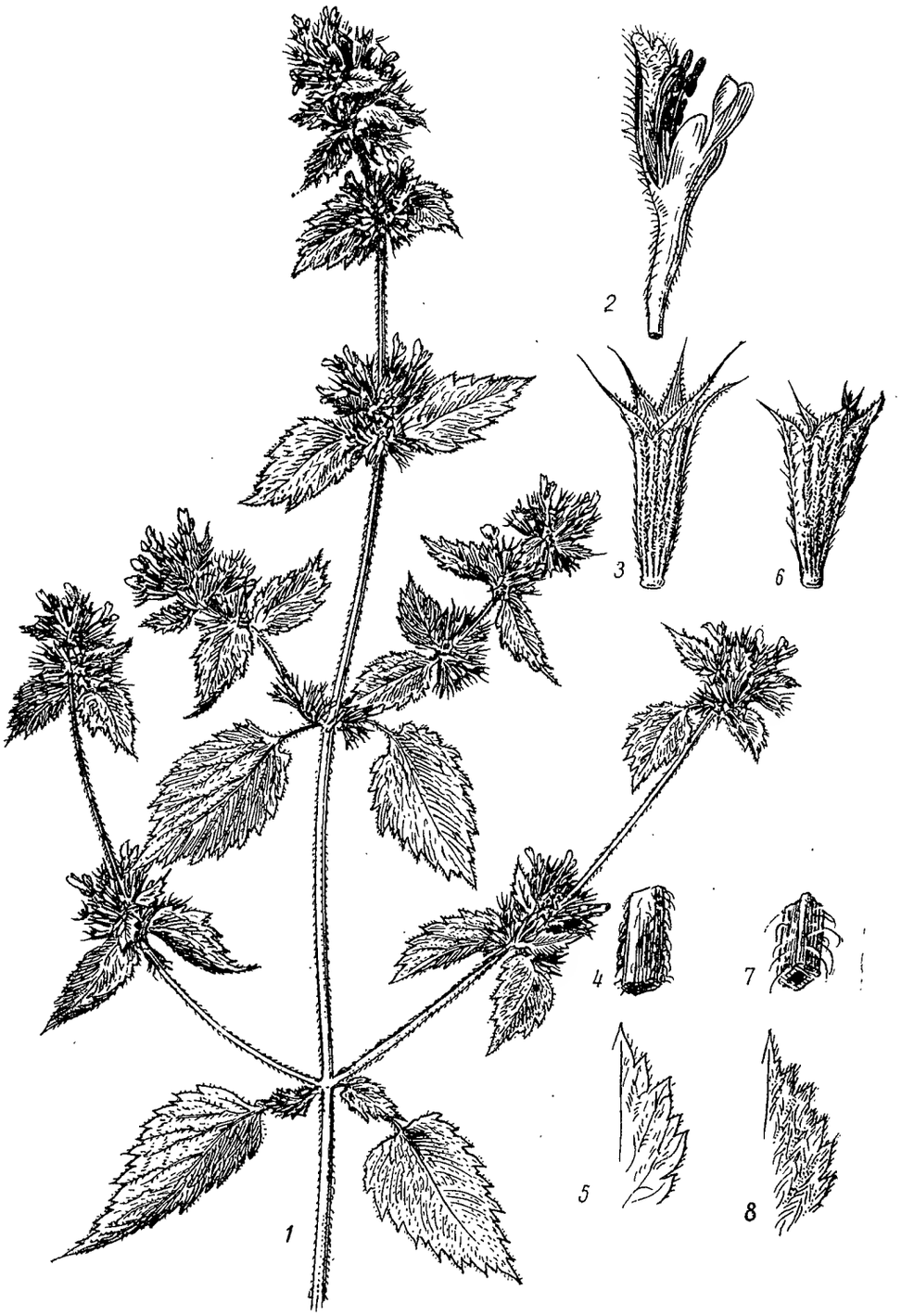

Рис. 13. М'яточник довгочашечковий — *Ballota longicalyx* Klok.

Типова форма виду. *1* — верхівка стебла; *2* — віночок; *3* — чашечка; *4* — опушення стебла; *5* — опушення листка. Для порівняння наводяться окремі частини рослини м'яточника чорного — *Ballota nigra* L.: *6* — чашечка; *7* — опушення стебла; *8* — опушення листка.

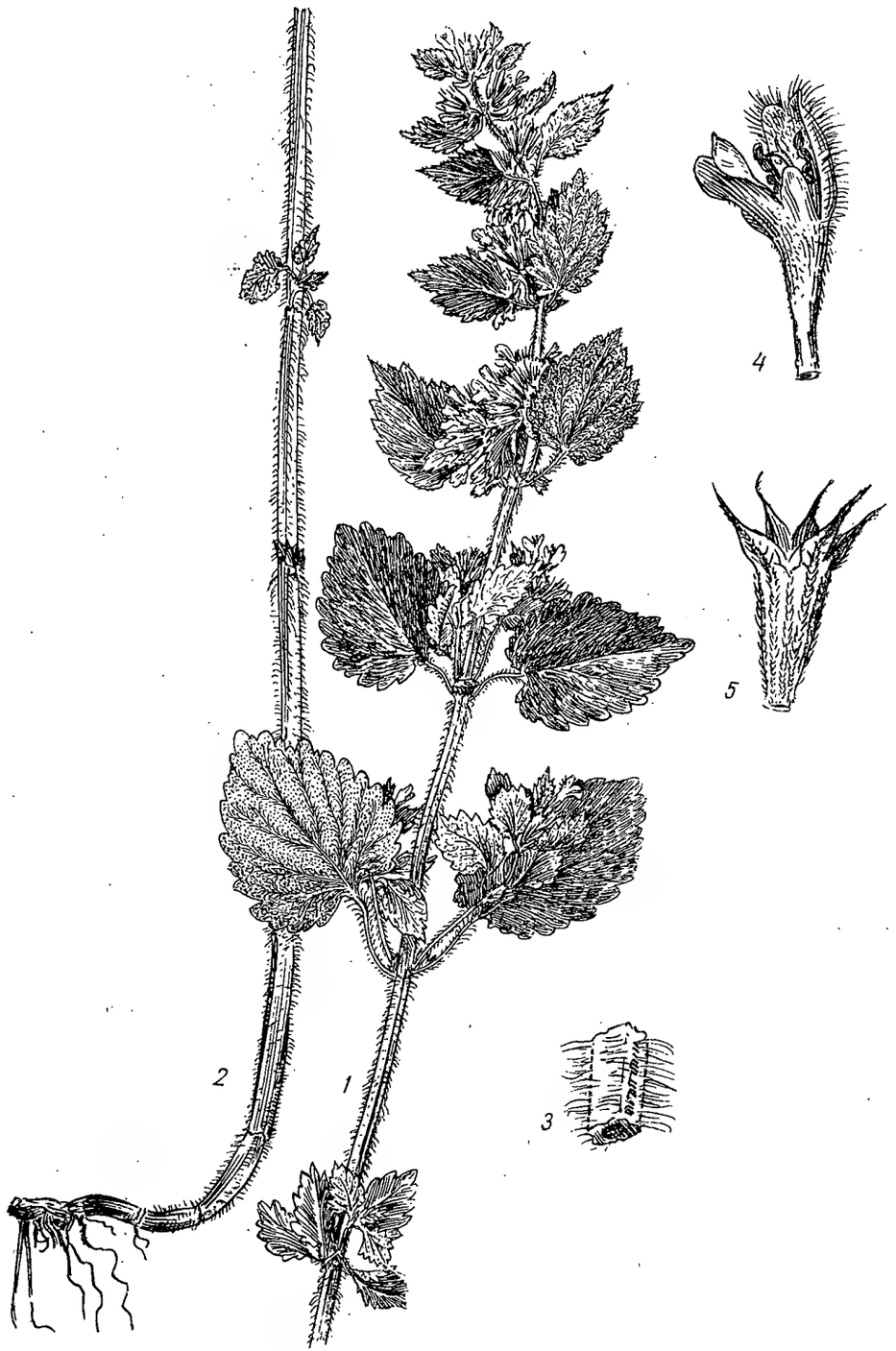

Рис. 14. М'яточник довгочашечковий — *Ballota longicalyx* Klok. f. *simplex* Klok.

1 — верхівка стебла; *2* — нижня частина рослини; *3* — опушення стебла; *4* — віночок; *5* — чашечка.

ба його з малопомітною виїмкою на верхівці; середня лопать спідньої губи широко-серцевидна або майже нирковидна, з досить глибокою виїмкою; бічні лопаті косо-яйцевидні, тупі. Горішки довгасто-оберненояйцевидні, 2,1—2,2 *мм* завд., 1,1—1,2 *мм* завш., чорні, блискучі. 4. Цв. VI—VIII.

На степових і кам'янистих схилах, у чагарниках, по б.-м. забур'янених місцях серед степової рослинності, біля шляхів та як бур'ян у садах і парках. — У лівобережних і правобережних степових районах майже виключно в приморській смузі, не часто, в передгірній і гірській частинах Криму досить звичайно. Іноді заноситься на північ (до Полтави, Курська).

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Будьоннівський рн, заповідник Хомутовський степ (Кузнецова!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Осипенко (Осадча!), Ново-Петрівка (Васильєв!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Клоков!!), околиці Одеси (Щеглеєв!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Курганська!), о-в Чурюк, уроч. Чокрак (Левіна і Шалит!); Геніческий рн, о-в Куюк-Тук (Парнаський!). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (Гольде!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: околиці Сімферополя (Зеленецький!, Андреєв!, Яната!); Білогорський рн, скеля Ак-Кая (Зеленецький!), Шейх-Елі, берег Біюк Кара-Су (Анісімова і Циріна!), Ново-Миколаївка (Анісімова і Циріна). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла, на захід від Байдарської брами (Чернова!), західна частина Байдарської яйли (Чернова!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Чатир-даг, нижнє плато (Привалова!), Кримський державний заповідник, Яман-Дере (Станков!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад (Станков!,!!); Судацький рн, Кара-даг, Отузька долина (Пупкова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (південь), Крим.

Загальне поширення. Не з'ясоване. Можливо, зустрічається ще в Західному Закавказзі.

Примітка. Близьким видом до нашого є, мабуть, маловідома *B. urticifolia* Ortmann ex Reichenb., Icon. crit. bot., VIII (1830) 30, tab. 774; Bebth. in DC. Prodrom., XII (1848) 520. — *B. aristata* Reichenb., Fl. Germ. exc. (1830—1832) 325. Таксономічне значення цієї рідкої середньоєвропейської форми залишається нез'ясованим. Гамс називає її *B. nigra* ssp. *ruderalis* f. *urticifolia* (Ortmann) Reichenb. (Hegi, l. c.). У неї зубці чашечки дорівнюють трубочці, а стеблові листки з дуже великими і гострими зубцями і самі довгозагострені, що зовсім не відповідає ознакам нашої рослини і *B. nigra* L.

За нашими спостереженнями, в південній частині Криму *B. nigra* L. s. str. ніби цілком відсутня, а зустрічаються лише довгочашечкові форми, які ми тут віднесли до описуваного виду, хоча вони і не цілком одноманітні. В Степу зустрічаються форми ніби з проміжними ознаками між цим видом і *B. nigra* L., б.-м. відмінні від них обох, можливо, навіть гібридогенного походження. Ми їх залишили в складі *B. nigra* L., оскільки вони до неї більше підходять за розміром чашечок і приквітків, але за формою листків і характером опушення вони більш схожі на наш вид (такі форми відомі з **Л.З.С.** та **П.С.**, де типова *B. nigra* L. загалом відсутня). Наша *B longicalyx* Klok. є південним вікаріантом до *B. nigra* L. Інші близькі види спільного ряду: *B. alba* L. (*B. foetida* auct. an Lenn.), поширена в Південній Європі, *B. borealis* Schwegg. — цікавий прибалтійський ендем, *B. grisea* Pojark., описана з Дагестану та Східного Закавказзя. Поза тим до цього ряду належать ще деякі нео-

писані або частково описані (як *B. urticifolia* Ortm.) критичні види. Всі види ряду в більшій чи меншій мірі — рудеральні рослини.

Рід 734. Чистець — Stachys L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 580.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, з 5 або 10 жилками; зубці чашечки частіше майже однакові, рідше три верхніх більші, ніж два нижніх, всі гострокінцеві. Віночок двогубий; трубочка його пряма або трохи вигнута, всередині біля основи з волосистим кільцем, рідко без нього; верхня губа трохи опукла або плоскувата, суцільна або лише на верхівці виїмчаста, прямостояча, спідня — глибокотрилопатева, з багато більшою за бокові середньою лопаттю, відкрита. Тичинок чотири, нитки їх висхідні, б.-м. волосисті; гнізда пиляків розведені. Лопаті приймочки шиловидні, майже однакові. Горішки тригранно-яйцевидні до майже кулястих. — Трави, рідко півкущики, здебільшого з зарубчасто-пилчастими листками.

Поліморфний рід (за старими зведеннями, налічує до 200 видів). Представники його поширені майже по всій земній кулі. Для території Радянського Союзу у «Флорі СРСР» (1954) наведено 50 видів. Для Української РСР ми наводимо тут 17 видів.

Розподіл видів цього роду на секції не дуже певний.

Господарське значення. Всі види роду мають значення як медоноси. Багато з них уживалося в народній медицині й потребує з цього погляду наукового перегляду.

---

1. Стеблові листки пірчасто-розсічені або надрізні з лінійними або лінійно-ланцетними вузькими частками. Майже гола рослина з блідопурпуровими квітками . . . . . **(14). Ч. вузьколистий — S. angustifolia** M. B.
— Всі листки суцільні, б.-м. широкі. Опушені рослини . . . . 2.
2. Віночки квіток пурпурові, червоні або рожеві . . . . . 3.
— Віночки світложовті або жовтуваті, звичайно з пурпуровим рисунком на спідній губі . . . . . 11.
3. Однорічна рослина з тонким коренем. Віночок лише трохи перевищує чашечку . . . . . **(17). Ч. польовий — S. arvensis** L.
— Багаторічні (рідко дворічні) рослини з товстим коренем і звичайно з розвиненим кореневищем. Віночок удвоє довший за чашечку . . . . . 4.
4. Рослини зелені. Чашечка звичайно б.-м. залозиста. Несправжні кільця суцвіття з 4—16 квіток. Приквітки коротенькі, малопомітні, рідше видовжені (в гірського карпатського виду) . . . . 5.
— Рослини білуваті або сіруваті від суцільного шерстисто-повстистого опушення. Чашечка без залозистих волосків, іноді з залозками лише по краю зубців. Несправжні кільця складаються з більш численних квіток. Приквітки видовжені, добре помітні . . . . . 7.

5. Листки довгасто-ланцетні; нижні — короткочерешкові, з округлою або невиразносерцевидною основою, верхні — сидячі . . . . . **(8). Ч. болотяний — S. palustris** L.
— Листки яйцевидні; нижні — довгочерешкові, з серцевидною основою, верхні — короткочерешкові . . . . . 6.
6. Верхні приквіткові листки коротші за квітки; несправжні кільця суцвіття 4—6-квіткові; чашечка дзвониковидна, 6—8 *мм* завд.; вся рослина з негустим м'яким опушенням. Приквітки коротенькі, малопомітні . . . . . **(7). Ч. лісовий — S. sylvatica** L.
— Всі приквіткові листки довші за квітки; несправжні кільця 2—16-квіткові; чашечка трубчаста, 9—11 *мм* завд.; вся рослина мохнато-волосиста. Приквітки видовжені, добре помітні . . . . . **(6). Ч. альпійський — S. alpina** L.
7. Прикореневі та нижні стеблові листки з поступово звуженою клиновидною основою . . . . . 8.
— Прикореневі та нижні стеблові листки з виїмчастою серцевидною або іноді закругленою основою . . . . . 9.
8. Листки переважно еліптичні, до 3—4 *см* завш.; середня лопать спідньої губи віночка виїмчаста. Опушення дуже густе, сріблясте. Культурна, декоративна рослина . . . . . **(1). Ч. шерстистий — S. lanata** Jacq.
— Листки довгасто-еліптичні або лінійно-довгасті, до 2—2,5 *см* завш.; середня лопать спідньої губи віночка суцільна. Опушення менш густе, світлосіре. Дика кримська рослина . . . . . **(2). Ч. закутаний — S. velata** Klok.
9. Квітконіжки 2—10 *мм* завд., несправжні кільця суцвіття нещільні; чашечка 10—12 *мм* завд., зубці її по краю з стебельчастими залозками . . . . . **(3). Ч. сердечний — S. cordata** Klok.
— Квітконіжки близько 1—2 *мм* завд.; несправжні кільця суцвіття дуже щільні; чашечка звичайно коротша; зубці її без залозок, рідко з нечисленними залозками . . . . . 10.
10. Поширена в рівнинній частині України, білувата чи сірувата від дуже густого опушення рослина; листки товстуваті, здебільшого з виразносерцевидною основою **(4). Ч. германський — S. germanica** L.
— Зеленувата, з менш густим опушенням кримська гірська рослина; листки досить тонкі, з невиразносерцевидною або закругленою основою . . . . **(5). Ч. різнозубий — S. heterodonta** Zephyr.
11. Однорічні рослини з тонким коренем; верхня губа віночка білувата, багато блідіша за спідню, світложовту. Бур'яни . . . . 12.
— Багаторічні, переважно степові рослини з потовщеним коренем та б.-м. розвиненим кореневищем; верхня губа віночка, як і спідня, світложовта . . . . . 13.
12. Нижні листки яйцевидні або овальні, з черешком, що дорівнює пластинці або значно її перевищує (нерідко вдвоє), пластинка листка при основі часто закруглена або невиразносерцевидна; середні і верхні листки здебільшого довгасто-яйцевидні, черешок

кові. Суцвіття звичайно в кілька разів коротше за вегетативну частину стебла; чашечка до 11 *мм* завд.; горішки близько 1,8 *мм* завд. і 1,2—1,5 *мм* завш. . . . . **(15). Ч. занедбаний — S. neglecta** Klok.

— Нижні стеблові листки довгасто-еліптичні з клиновидною основою, звуженою в багато коротший за пластинку черешок; середні і верхні — довгасто-ланцетні, сидячі. Суцвіття довше за вегетативну частину стебла, чашечка 7—9 *мм* завд.; горішки близько 2 *мм* завд. і 1,8 *мм* завш. **(16). Ч. однорічний — S. annua** L.

13. Стеблові листки до 3—4,5 *см* завд., найширші — у верхній третині і зазублені тільки вище середини або цілокраї; зубці чашечки не довші за половину трубочки. Південнокримська рослина, звичайно з численними і розгалуженими при основі стеблами . . . . . **(13). Ч. достопам'ятний — S. memorabilis** Klok.

— Стеблові листки довші, найширші коло середини і зазублені майже на всьому протязі; зубці чашечки довші за половину трубочки. . . . . 14.

14. Чашечка 9—14 *мм* завд., зубці її помітно довші за трубочку, на кінці відтягнуті в тонке й довге колюче вістря; приквіткові листки з вістрям близько 2—3 *мм* завд.; віночок 15—18 *мм* завд., горішки 2,6—2,8 *мм* завд. Кримська рослина . . . . . **(12). Ч. голкозубий — S. acanthodonta** Klok.

— Чашечка 5—10 *мм* завд.; зубці її звичайно коротші за трубочку (рідко дорівнюють їй), на кінці з тоншим і коротшим вістрям; приквіткові листки з багато коротшим вістрям; віночок коротший, горішки дрібніші . . . . . 15.

15. Середні та верхні стеблові листки довгасто-еліптичні або довгасті, на верхівці не звужені або ледве звужені, не вужчі 4 *мм*; стебло навіть у нижній частині негусто опушене волосками 1—1,5 *мм* завд. . . . . **(9). Ч. прямий — S. recta** L.

— Середні та верхні стеблові листки довгасто-ланцетні, поступово звужені до верхівки, від 2 *мм* завш.; опушення стебла (та й листків) густіше й довше, або, навпаки, рідкіше . . . . . 16.

16. Листки до 12 *см* завд. і 20 *мм* завш., несправжні кільця суцвіття 4—16-квіткові; чашечка до 10 *мм* завд., б.-м. густо щетинисто-волосиста; стебло опушене по всіх чотирьох гранях, при основі білувато-шерстисте. Степова рослина, зростає на чорноземі . . . . . **(10). Ч. трансільванський — S. transsilvanica** Schur.

— Листки до 6 *см* завд. і 7 *мм* завш.; несправжні кільця здебільшого 6—8-квіткові; чашечка до 8 *мм* завд., розсіяноволосиста або майже гола; стебло на всьому протязі опушене лише по двох протилежних гранях поперемінно. Рослина піщаного степу . . . . . **(11). Ч. Черняєва — S. Czernjaëvii** Shost.

Секція **1. Eriostachys** Benth. Несправжні кільця суцвіття

б.-м. багатоквіткові; приквітки видовжені, дорівнюють половині чашечки або перевищують її. Густо опушені багаторічні рослини.

Розподіл видів секції по рядах непевний. Наші види, за розробкою О. Є. Кнорринг, можна віднести до рядів Lanatae Knorr. (*S. lanata* Jacq., *S. velata* Klok., *S. cordata* Klok., *S. germanica* L.), Spectabiles Knorr. (*S. heterodonta* Zephyr.) і Persicae Knorr. (*S. alpina* L.).

2473 (1). S. lanata Jacq. — **Чистець шерстистий.** Кореневище висхідне; стебла при основі підведені, 40—70 *см* завв., білуватосрібляcті, як і вся рослина, від дуже густого повстисто-шерстистого опушення, прості або розгалужені, з трьома парами гілок до суцвіття. Прикореневі та всі стеблові листки з черешком 1,5—5,5 *см* завд. і видовжено-еліптичною, звуженою до обох кінців пластинкою 3,5—11,5 *см* завд., 1—4 *см* завш.; пластинка з клиновидною основою і тупуватою або тупувато-загостреною верхівкою, дрібнозарубчасто-пилчаста, з обох боків майже однаково густо опушена; нижні приквіткові листки короткочерешкові, довгасто-яйцевидно-ланцетні, 7—9 *см* завд., 2,5—3 *см* завш., тупувато-загострені, зарубчасто-пилчасті; верхні такої ж форми, здрібнені, гострокінцеві. Суцвіття (на стеблі) до 20 *см* завд.; несправжні кільця в кількості до 10, дуже густі, нижні з них відсунуті на відстань до 5,5 *см*, а верхні — щільно зближені, приквітки вузько-лінійні до майже нитковидних, 5—8 *мм* завд., 0,2—0,8 *мм* завш.; квітконіжки малопомітні, близько 1—2 *мм* завд.; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 10—14 *мм* завд., густо мохнато-повстиста; зубці її довгасто-ланцетні, з дрібним, близько 0,5 *мм* завд., верхівковим вістрям; нижні (два) дрібніші, 1,5—3,5 *мм* завд., 1,0—2 *мм* завш., верхні (три) більші, 3,0—5,2 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш.; віночок 11—13 *мм* завд., лілуваторожевий; трубочка його 7—9 *мм* завд., близько 2—2,5 *мм* завш.; верхня губа еліптична, близько 4,5 *мм* завд. і 3,0—3,2 *мм* завш., цілокрая; спідня — близько 5—5,5 *мм* завд. і 4—4,5 *мм* завш., середня лопать її порівняно невелика, на верхівці виїмчаста. Горішки яйцевидно-тригранні, близько 2,2—2,5 *мм* завд., і 1,6—1,7 *мм* завш., бурі. ♃. Цв. VI—VII.

Jacq., Ic. pl. rar., I (1781—1786) II, tab. 107. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 339, Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 200.

Культивується і зустрічається здичавілою у парках. Для Криму наводилась як дика рослина, але, мабуть, помилково.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Знам'янський рн, Чорноліський лісгосп (Катіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: на півдні тільки як здичавіла або культурна; наводиться для Закавказзя, але вказівки можуть стосуватись до інших близьких видів.

Загальне поширення. Балканський півострів, Мала Азія. В багатьох інших районах культивується.

Примітка. О. Є. Кнорринг синонімує з цим видом ще описаний з Криму *S. taurica* Zephyr. (Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV, 1951, стор. 348

і 349). Екземплярів цієї рослини ми не бачили. Вид описаний за зборами Симанської (Східний Крим, Кизил-таш, підніжжя г. Осмолар, листяний ліс, VIII, 1936). За автором, цей вид має відрізнятись від кавказько-малоазіатського *S. lanata* Jacq. дуже галузистим стеблом, виразнозарубчастими, слабко опушеними листками, розвиненими шиповидними колючими закінченнями зубців чашечки. А від поширеної в Кримській області *S. cretica* auct., тобто від *S. velata* Klok., відрізняється знов-таки слабким опушенням, нерозширеними до основи черешками листків, довгими приквітковими листками та дуже ввігнутою, майже шоломовидною губою віночка. За формою та розмірами стеблових листків, для яких наведено черешок до 7 *см* завд. і пластинку 8—14 *см* завд. та 2—4 *см* завш., ця рослина справді наближається до *S. lanata* Jacq., але останній вид характеризується не послабленим, а, навпаки, посиленим опушенням, порівняно до всіх інших видів. Нижні покривні листки суцвіття в описаної рослини вражають аномальними розмірами: 10—11 *см* завд. і 3 *см* завш., у зв'язку з чим треба зробити висновок, що опис виду *S. taurica* Zephyr. заснований на виродливому типі, який навряд чи буде повторюватись в природі.

2474 (2). S. velata Klok. sp. nova in Addenda, VII... — **Чистець закутаний.** Кореневище коротке, розгалужене, випускає нечисленні стебла та вкорочені неплідні пагони з пучком листя. Квітучі стебла від основи підведені, 20—75 *см* завв,. повстисто-шерстисті, прості або з однією-двома парами видовжених гілок, з трьома—шістьома парами листків до суцвіття. Листки неплідних пагонів та нижні стеблові з повстисто-шерстистим черешком 1—5 *см* завд. і довгасто-еліптичною, найширшою коло середини і звуженою до обох кінців пластинкою 3—10 *см* завд., 0,8—2,5 *см* завш.; пластинка з клиновидною основою і тупуватою верхівкою, дрібнозарубчасто-пилчаста з тупими, майже півкруглими зубцями, зісподу світлосіра від повстисто-шерстистого опушення, зверху сірувато-шерстиста; листки верхньої пари сидячі, довгасто-ланцетні, 1,5—7 *см* завд., 0,7—2,1 *см* завш., найширші трохи вище коротко-клиновидної основи, тупувато-загострені; нижні приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, 1,3—5 *см* завд., 4—18 *мм* завш., тупувато-загострені або, як і вище розміщені, гострокінцеві, дуже дрібнозарубчасто-пилчасті, з обох боків повстисто-шерстисті, зверху при основі оголені, білуваті; верхні — так само опушені, здрібнені, від 6 *мм* завд. і 1,7 *мм* завш., цілокраї. Суцвіття (на стеблі) 7—30 *см* завд., з 5—11 дуже густих несправжніх квіткових кілець, з яких нижнє відсунуте від решти на 2,5—8,5 *см*, а верхні — зближені впритул; приквітки від майже нитковидних до лінійно-ланцетних, 2,5—12 *мм* завд., 0,3—2 *мм* завш., гострокінцеві, мохнато-волосисті; квітконіжки 1—3 *мм* завд., малопомітні; чашечка косо-дзвониковидна, 7—13 *мм*, при плодах іноді до 15—16 *мм* завд., густо мохнато-волосиста (пухко-повстиста); зубці її трикутно-ланцетні, відтягнуті на верхівці в колюче голе жовтувате вістря 0,5—1,0 *мм* завд.; нижні (два) дрібніші, 1,5—3,0 *мм* завд., 1,2—2,3 *мм* завш.; верхні (три) трохи більші, 2,5—4,5 *мм* завд., 1,5—2,7 *мм* завш.; віночок 10—17 *мм* завд., лілуваторожевий, зовні волосистий; трубочка його 5,5—10 *мм* завд., 1,6—4 *мм* завш., помітно довша за відгин; верхня губа 5—7 *мм* завд., 3,3—6 *мм* завш., на кінці дрібно і неправильно зазублена; спідня — 5—8 *мм* завд., 4,5—7,5 *мм* завш.,

Рис. 15. Чистець закутаний — *Stachys velata* Klok.

1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — віночок; *4* — чашечка; *5* — горішок.

середня лопать її без помітної виїмки. Горішки яйцевидно-тригранні, 2,0—2,9 *мм* завд., 1,4—2,0 *мм* завш., темнобурі, гладенькі. ♃. Цв. VI—VII.

—*S. cretica* Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 201, p.p. quoad plantam tauricam et auct. fl. taur., non L., nec Sibth. et Sm.

На кам'янистих схилах і степах. — Тільки в Криму, переважно на Південному березі.

П.С. Рідко. Кримська обл.: Джанкой (Зеленецький!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморське (Котов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, біля ст. Владиславівка (Вульф і Дзевановський!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Жовтневе (Зеленецький!, Дойч!); Старо-Кримський рн, Планерське — Феодосія (Котов!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Алма (Андреєв!); Бахчисарай (Птицин!), Бахчисарай — Сюрень (Зеленецький!); Сімферопольський рн, окол. Сімферополя (Зеленецький!, Андреєв!, Дзевановський!, Птицин!), балка р. Чуюк-Чі на південь від Свердлового (Козлов!), ст. Кара-Кіят (Козлов!); Зуйський рн, Донська — Червоний Крим (Ната!); Білогорський рн, Казанли (Васильєв!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (!), Севастополь, околиці, по р. Чорній (Зефіров!); Балаклавський рн, схили Мангуп-Кале (Дзевановський!), Балаклава (Шперк!), 17 *км* на захід від с. Орлиного, ур. Суха річка (Барбарич, Доброчаєва, Кукало!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Голуба затока, г. Кішка (Петунников!); Алуштинський рн, Ізобільне (Андреєв!). — **Півд. Кр.** Дуже звичайно. Балаклавський рн, Форос — Тесселі (Станков!), над Форосом (Станков!); Ялтинський рн, Сімеїз (Станков!), Краснокаменка — Запрудне (Станков!), Ялта (Нетубський!), Ласпі (Станков! і Пєгова!), Кастрополь (Савенков!), Оползневе (Савенков!), Карасан (Оксіюк!), Карасан — Фрунзенське (Станков!), г. Парагельмен (Станков!), г. Аю-даг (Калужський!, Станков!); Аю-даг — Артек (Станков!), Артек (Станков!), Массандра (Грабовський!), Верхня Массандра (Станков!, Нейенкірхен!), Лівадія (Зеленецький!), Ореанда (Грабовський!, Гольде!), Нікіта (Зеленецький!, Пожидаєва!, Станков!), Нікітський ботанічний сад (Гладченко!, Станков!, Зефіров!, !!), околиці Нікітського саду, мис Мартьян (Малеєв!, Клоков!!), Гурзуф (Вовчанецький!); Алуштинський рн, г. Кастель (Малеєв!); Судацький рн, Судак (!), Карадаг, схил г. Шапка Мономаха (Котов і Карнаух!); Магарач (Гладченко і Станков!). — Нетиповий, можливо гібридний екземпляр, намічений до опису як *S. Wasilievii* sp. nov. (Zephyr. nom. nud.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Кримський, вірніше кримсько-новоросійський ендем.

Примітка. Цей вид досі помилково визначався за східносередземноморський *S. cretica* L. Останній, а також дуже близький до нього *S. marsinaea* Boiss., не зустрічаються на території Радянського Союзу. Обидва різко відмінні від кримської рослини вже габітуально. завдяки надто довгому і до самої верхівки переривчастому суцвіттю та помітно вужчим стебловим листкам, а також відрізняються цілим рядом інших ознак. Кавказькі рослини, що теж наводяться під неправильною назвою *S. cretica* auct., як ми могли переконатися на досить обмеженому матеріалі, не тотожні кримській рослині, але, як і вона, ближчі не до *S. cretica* L., а до *S. tanata* Jacq. Деяку, хоч і дуже незначну різницю, можна помітити між екземплярами нашого виду з Південного берега та північно-передгірними. Останні мають здебільшого трохи ширші листкн. Вид ми описуємо з околиць Нікітського ботанічного саду. Отже, типовою є південнобережна форма.

2475 (3). S. cordata Klok. sp. nova in Addenda, VII, 647 — **Чистець сердечний.** Кореневище висхідне, розгалужене, випускає вкорочені неплідні пагони з пучками листків і нечисленні або поодинокі стебла. Квітучі стебла від основи підведені, 15—65 *см* завв., на всьому протязі білуваті від щільного мохнато-повстистого опушення, прості або з парою видовжених гілок, з двома-трьома парами листків. Листки неплідних пагонів, прикореневі та нижні стеблові з мохнато-повстистим черешком 1,5—15,5 *см* завд. і довгасто-яйцевидною або довгасто-яйцевидно-ланцетною, при основі виразносерцевидною, на верхівці тупою або тупувато-загостреною, з країв дрібнозубчасто-пилчастою пластинкою 3,5—11 *см* завд., 1—4 *см* завш.; пластинка зісподу білувато-повстиста, зверху сірувато-шерстиста; листки верхньої пари з коротеньким, близько 0,5 *см* завд., черешком і довгасто-яйцевидно-ланцетною, при основі невиразносерцевидною пластинкою; нижні приквіткові листки (при основі суцвіття) яйцевидно-ланцетні, 26—43 *мм* завд., 11—25 *мм* завш., майже сидячі, з дещо виїмчастою основою, з країв дуже дрібнозарубчасто-пилчасті, довші (як звичайно і одна-дві пари над ними) за квіткові кільця; верхні — сидячі, з широко-клиновидною основою, цілокраї, від 8 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш., коротші за кільця. Суцвіття 7—25 *см* завд., з 3—9 несправжніх квіткових кілець, з яких нижнє відсунуте від решти на відстань до 7,5 *см*, а верхні спочатку зближені і лише на кінець цвітіння помітно роз'єднані; кільця багатоквіткові, компактні, але не занадто густі; приквітки вузьколінійно-ланцетні, 4—12 *мм* завд., 0,3—1,2 *мм* завш., довго мохнато-волосисті; квітконіжки 2—10 *мм* завд., півпритиснутоволосисті; чашечка косо трубчасто-дзвониковидна, 10—12 *мм* завд., білувата від мохнато-волосистого опушення, крізь опушення вгорі зеленуватотемнофіолетова (так само, як і верхівки приквіток); зубці чашечки трикутні, з кінцевим колючим вістрям близько 0,5 *мм* завд., з країв засіяні нечисленними дво- триклітинними стебельчастими залозками з урновидними, розширеними догори головками; нижні два зубці трохи дрібніші, 1,7—2,4 *мм* завд., 1,5—2,0 *мм* завш., верхні три помітно, але незначно збільшені, 2,2—3 (3,5) *мм* завд., 2,0—2,5 *мм* завш.; віночок 15—16 *мм* завд., лілуваторожевий, зовні мохнато-волосистий; трубочка його 7—8 *мм* завд., 2,7—3,5 *мм* завш., верхня губа такої ж довжини, спідня — 8—9 *мм* завд., 7—8 *мм* завш., середня лопать її майже кругла, без виїмки, гола. Плодики яйцевидно-тригранні, 2,2—3 *мм* завд., 1,6—2,4 *мм* завш., достиглі коричневобурі. ♃. Цв. VI—VIII.

— *S. germanica* Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 201 quoad plantam tauricam et auct. fl. taur. non L.

На кам'янистих степах і скелях. — Тільки в Гірському Криму на яйлах, нерідко.

Г.Кр. Кримська обл.: На центральних, вищих, яйлах досить звичайно. Мабуть, росте і на західних яйлах, але звідтіля бракує матеріалу. Ялтинський рн, г. Ай-Петрі,

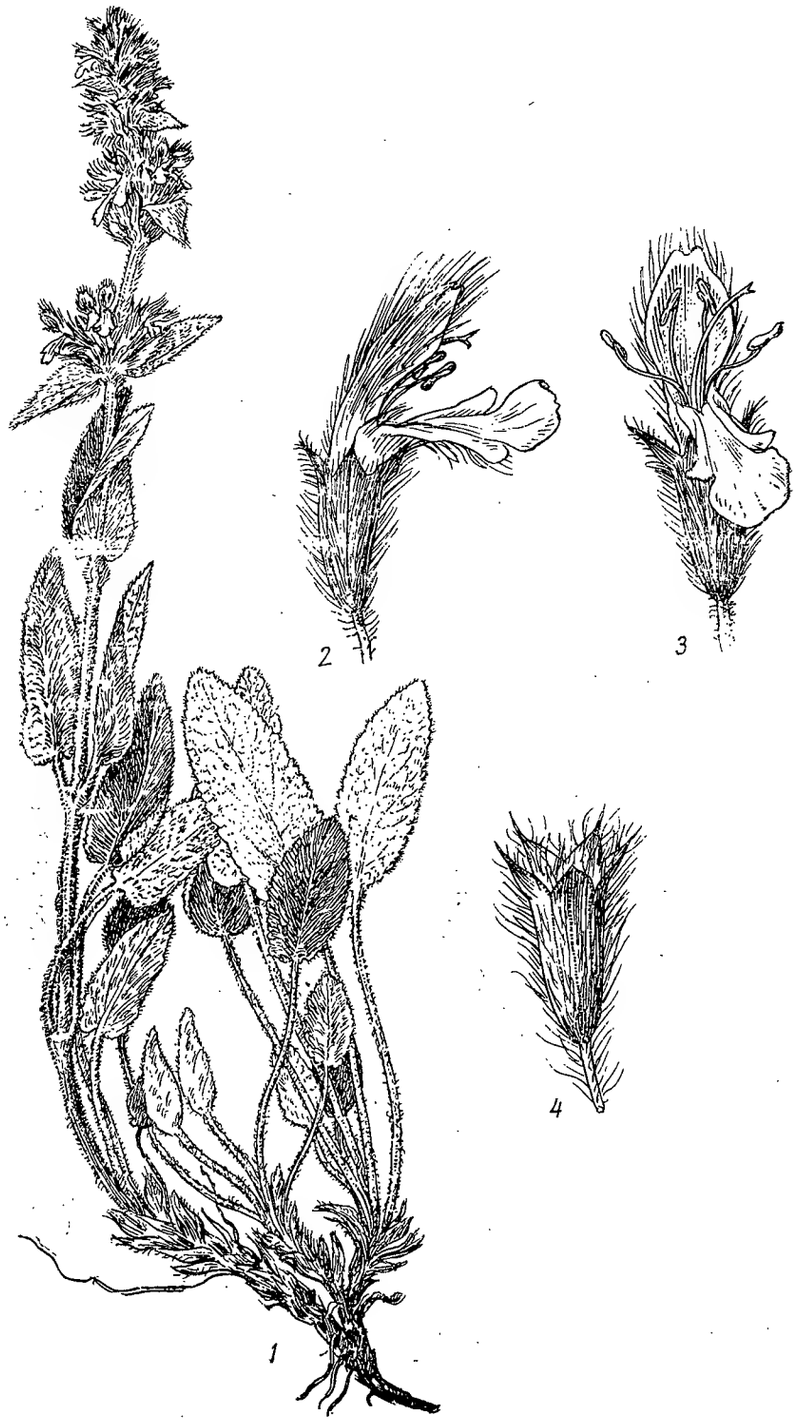

Рис. 16. Чистець сердечний — *Stachys cordata* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* і *3* — квітки; *4* — чашечка.

біля метеорологічної станції (Котов!), Ай-Петрі, яйла в районі посадок (Клоков!!), Нікітська яйла (Станков!, Пожидаєва, Симанська!, Клоков!!), яйла над Гурзуфом (Ширяєв!), яйла над Біюк-Узенташем (Ваньков!), Кемаль-Егрек (!) — нетиповий екземпляр, з невиразносерцевидними листками, можливо гібридного походження; Алуштинський рн, Державний кримський заповідник, Бабуган-яйла (Котов, Євзеров, Романов!), Бабуган-яйла, між Черкеським і Хован-Кіром (Станков!), на захід від Гурзуфського Сідла (Станков!), Бабуган-яйла — Малий Маяк (Зеленецький!), Алушта — Бабуган — Кримський державний заповідник (Зеленецький!); Кримський державнй заповідник — Бабуган—Ялта (Зеленецький!), г. Роман-Кош (Пожидаєва!), кордон Алабач (Гизенко!, Клоков!!), г. Цюцюль (Вульф!), г. Велика Чучель (Вульф!, Франц!); сідловина між Великою і Малою Чучеллю (Вульф!), г. Чатир-даг (Зеленецький!, Вульф!, Гринь!), Демерджі-яйла (Вульф!, Чернова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.
Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

Примітка. Цей вид належить до маловивченого циклу високогірних, альпійських і субальпійських східносередземноморських географічних рас, б.-м. близьких до *S. germanica* L. З описаних видів циклу до нього, мабуть, найближчий *S. bithynica* Boiss. (*S. germanica* β. *bithinica* Boiss.) з Малої Азії.

2476 (4). S. germanica L. — **Чистець германський.** Рослина часто розвиває в перший рік тільки розетку листя, випускаючи стебла лише на другий рік; останні від основи підведені, 20—100 *см* завв., прості, рідше розгалужені, звичайно білуватосріблясті від густого мохнато-повстистого опушення; стеблові листки з мохнато-повстистим черешком 1—7 (15) *см* завд. і довгасто-яйцевидною або яйцевидно-ланцетною пластинкою 3,5—10,5 (14) *см* завд. і 2—4,5 (6) *см* завш.; пластинка з неглибоко або невиразносерцевидною основою та гострувато чи тупуватою верхівкою, з країв дрібнозарубчасто-пилчаста, на поверхні зморшкувата, зісподу сріблясто від повстисто-шерстистого опушення, зверху зеленувата, менш густо опушена; іноді листки з обох боків та й стебло зеленуватосіруваті від рідкішого опушення; приквіткові листки сидячі, довгасто-ланцетні, здебільшого з обох боків сріблясто-шерстисті; нижні з них довші за квіткові кільця, верхні звичайно коротші, але іноді теж довші за кільця (тоді нижні більш видовжені). Суцвіття 5—35 *см* завд., з 5—15 несправжніх квіткових кілець; кільця багатоквіткові (16—40 квіток у кільці), щільні, нижні та середні б.-м. розсунуті, верхні зближені; приквітки від нитковидних до лінійно-ланцетних, 3—12 *мм* завд., 0,1—2,0 *мм* завш., гострокінцеві, довговійчасті; чашечка трубчасто-дзвониковидна, трохи скошена, 8—13 *мм* завд., мохнато-повстиста; зубці її довгасто-, рідше трикутно-ланцетні, з коротеньким голим верхівковим вістрям; нижні 1,5—4,0 *мм* завд., 1,0—1,5 *мм* завш.; верхні трохи, іноді значно більші за них, 2—5 *мм* завд., 1,2—2,4 *мм* завш.; віночок 10—13 *мм* завд., рожевопурпуровий, зовні мохнато-волосистий; трубочка його 5,5—7 *мм* завд., 1,7—3,0 *мм* завш., трохи зігнута, верхня губа плоскувата, еліптична, 4,5—5,5 *мм* завд., спідня — 6,5—7 *мм* завд., до 5 *мм* завш., трилопатева, з великою середньою лопаттю

і дрібнішими боковими; нитки тичинок волосисті. Горішки яйцевидно-тригранні, 2,1—2,6 *мм* завд., 1,4—1,6 *мм* завш., темнобурі. ☉, 4. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 581. Шмальгаузен, Фл. ср. ю. Р., II, 339. Юзепчук в Сорн. раст. СССР, IV, 56. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 418. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 201.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3465.

По узліссях і в чагарниках, на сухих трав'янистих і степових схилах, іноді як бур'ян у посівах і біля шляхів. — Майже по всій Українській РСР, але в Степу рідко. — Іноді культивується як декоративна рослина.

Зак.Л., К.Л. (в нижній смузі), **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П.** Нерідко. — **В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Досить звичайно. — **Д.Л.-С.** Рідко як занесена рослина. — Луганська обл.: Ново-Свгрлівський рн, Самсонівка (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Рідко. Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальгаузен, Гроссгейм). — **Л.З.-Л.С.** Рідко. Немає певних вказівок. — **П.З.С.** Одеська обл.: Тарутинський рн, Підгірне і Серпневе (Липський!). — **Л.З.С.** Рідко як занесена рослина. — Херсонська обл.: Голопристанський рн, В'язсмка (Пачоський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн. Вказівки для Криму та Кавказу сумнівні.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Південна Європа. Північносередземноморський вид, поширюється заносами поза межами свого природного ареалу на північ.

Господарське значення. Декоративна рослина, іноді культивується. Вживається в народній медицині.

Примітка. Дуже мінлива рослина. Впадають в очі не дуже рідкі форми з видовженими покривними листками суцвіття, що багато перевищують всі його несправжні кільця. На Дністрі помічені форми з дрібнозалозистими по краю зубцями чашечки. В екземплярів з Молдавії чи Одеської області верхні та нижні зубці чашечки іноді надто нерівні (*S. pannonica* Lang!?). Варіює також і густота опушення. Цей вид, з одного боку, мабуть, справді поширюється заносами по нашій території, де є недавнім «мігрантом», але, з іншого боку, деякі його популяції на південному заході України або в Молдавії можуть бути, навпаки, реліктовими залишками поширення цього південного виду в минулому. Між першими і другими популяціями, напевно, існуватиме й деяка морфологічна відмінність. *S. germanica* L. sensu auctorum загалом є критичним і, мабуть, збірним видом, але наші зразки здебільшого не відрізняються від типових середньоєвропейських, які, втім, теж занесені з півдня.

2477 (5). S. heterodonta Zephyr. — **Чистець різнозубий.** Стебел кілька, при основі вони підведені, 70—90 *см* завв., прості або з парою видовжених гілок, шерстисто опушені довгими відлеглими волосками. Стеблові листки з черешком 1—4 *см* завд. і яйцевидною чи довгасто-яйцевидною, при основі невиразносерцевидною, закругленою або клиновидною, на верхівці загостреною, з країв зарубчасто-пилчастою, тонкою, негусто опушеною і лише зісподу іноді майже пухкоповстистою пластинкою 3—11 *см* завд. і 1,5—5 *см* завш.; покривні листки суцвіття короткочерешкові або здебільшого сидячі, нижні яйцевидно-ланцетні, зарубчасто-пилчасті, перевищують кільце квіток; верхні — ланцетні, цілокраї, густіше опушені, майже повстисті, коротші за квітки. Суцвіття до 35 *см* завд., несправжні кільця його щільні, багатоквіткові, 20—25 *мм* у діаметрі, крім самої верхівки суцвіття розсунуті на відстань до 6—8 *см* завд.; приквітки лінійно-ланцетні, ледве коротші за чашечку, до 10 *мм* завд., мохнато-опушені; квітконіжки малопомітні, близько 1 *мм* завд.; чашечка 8—9 *мм* завд., трохи зігнута наперед, шерстисто опушена; зубці її трикутно-ланцетні, дуже нерівні; верхній зубець майже вдвоє коротший за трубочку чашечки, два середніх в півтора раза коротші за нього, а два нижніх — ще в півтора раза коротші за середні; всі на кінці з коротеньким, близько 0,5 *мм* завд., жовтуватим вістрям; віночок близько 13 *мм* завд., рожевий, зовні густо опушений довгими волосками; верхня губа його ледве ввігнута, майже цілокрая; середня лопать спідньої губи втроє ширша й довша за бічні. Горішки близько 2 *мм* завд., широко триграннo-яйцевидні, бурі. 4. Цв. VII—VIII.

Zephyr. («Zefir.») in Ботан. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 349, 350. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 203.

На лісових галявинах. — На північному схилі Кримських гір.

Г.Кр. Кримська обл.: Алуштинський рн, Державний кримський заповідник, у лісі біля казарми Марта (Зефіров!), там же, біля р. Сухої Алми (Зефіров!). За автором, цей вид зустрічається на галявинах понад річками Алма, Суха Алма, Марта та ін.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).

Загальне поширення. За О. Є. Кнорринг, це кримський ендем. За Зефіровим, цей вид «росте на лісових галявинах гірських схилів Західної Європи, Кавказу та Криму».

Примітка. Маловивчений вид, відомий лише за зборами його автора.

2478 (6). S. alpina L. — **Чистець альпійський.** Стебла при основі висхідні, 40—100 *см* завв., прості або розгалужені, відлегло мохнатоволосисті (волоски до 3 *мм* завд.), вгорі залозисті; стеблові листки черешкові, яйцевидні, 5—20 *см* завд., 3—9 *см* завш., з черешком до 9 *см* завд., на верхівці загострені, з країв зарубчасто або зубчастопилчасті, зверху темнозелені, притиснутоволосисті, зісподу світліші, з більш відлеглим опушенням; нижні листки з досить довгим черешком і неглибокосерцевидною при основі пластинкою, середні — з коротшим черешком і довгасто-яйцевидною, невиразносерцевидною при основі пластинкою, верхні стеблові та нижні покривні листки суцвіття майже сидячі, довгасто яйцевидно-ланцетні, з закругленою основою; всі покривні листки довші за квітки. Несправжні кільця нечисленні, розсунуті, 2—16-квіткові; приквітки ланцетні, залозисто-війчасті; квітконіжки коротенькі; чашечка майже трубчаста, ледве розширена догори, 9—11 *мм* завд. під час цвітіння, при плодах до 13 *мм* завд., довговолосиста і густо залозисто-війчаста; трубочка її ±6 *мм* завд., зубці яйцевидно-ланцетні, 3—3,5 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш. під

час цвітіння, при плодах до 5 *мм* завд., на верхівці відтягнуті в коротеньке колюче вістря; віночок 13—15 *мм* завд., бруднуваточервонофіолетовий, зовні волосистий, верхня губа його суцільна, близько 5 *мм* завд., спідня — близько 9 *мм* завд., трилопатева, з великою, на верхівці виїмчастою середньою лопаттю. Горішки широко тригранно-яйцевидні, близько 2,5 *мм* завд. і 2 *мм* завш., сіруватобурі. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 581. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 339. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 419. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 208.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1209.

У гірських, букових і ялиново-букових лісах. — У закарпатських, карпатських і прикарпатських лісах досить звичайно, наводиться також для Розтоцьких лісів.

К.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Розтоцька Пастіль (Доброчаєва!), Чорноголова (Косець!), хр. Яворник (Котов!); Рахівський рн, Богдан (Грині, Барбарич!, Комендар!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Путильський рн, Селятин (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). «Флора СРСР» наводить цей вид також для Бессарабського і Середньо-Дніпровського районів.

Загальне поширення. Гори Середньої і почасти Південної Європи (від Піренеїв до Балкан).

Секція **2. Stachyopsis** Benth. Несправжні кільця суцвіття небагатоквіткові; приквітки вкорочені або зовсім нерозвинені. Рослини багаторічні, негусто опушені до майже голих.

За «Флорою СРСР», наші види треба віднести до рядів Silvaticae Knorr., Palustres Knorr. і Rectae Knorr. Останній ряд є в усякому разі надто збірним. Авторство ж його належить ще Буассьє.

2479 (7). S. sylvatica L. — **Чистець лісовий.** Рослина з довгим кореневищем; стебла при основі висхідні, 35—75 *см* завв., розгалужені, як і черешки листків відлегло м'яковолосисті, в суцвітті залозисті. Стеблові листки в кількості двох—п'яти пар, з черешками 1—8 *см* завд. і серцевидно яйцевидно-трикутною пластинкою 3—15,5 *см* завд., 1,5—9,5 *см* завш., з країв зарубчасто-пилчасті, при верхівці загострені, рідше тупуваті, з обох боків м'яковолосисті, верхні листки густіше опушені, майже білоповстисті; нижні приквіткові листки короткочерешкові, яйцевидно-ланцетні, зазублені, перевищують квітки; верхні — сидячі, ланцетні до лінійних, цілокраї, коротші за квітки. Суцвіття до 30 *см* завд., з 12—15 несправжніх кілець; кільця б.-м. розсунуті, 4—6-квіткові; приквітки вузько-ланцетні, квітконіжки коротенькі, але помітні; чашечка дзвониковидна, 6—8 *мм* завд., опушена негустими простими довгими волосками і багато густішими залозистими, з майже однаковими, трикутно-ланцетними, гострокінцевими зубцями, трохи коротшими за її трубочку; віночок 13—14 *мм* завд., темночервоний, зовні волосистий; трубочка його пряма, всередині з кільцем сосочковидних волосків; верхня губа суцільна, трохи ввігнута, спідня — трилопатева, з закругленими боковими лопатями і зазубленою середньою лопаттю, з темними буруватопурпуровими плямами на світлішому загальному фоні, трохи довша за верхню лопать. Горішки майже кулясті, ± 1,8 *мм* у діаметрі, темнобурі, гладенькі. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 580. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 340. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 419. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 215.

Рисунки: Schlechtend., Langeth., Schenk, Fl. v. Deutschl., XVIII (5 Aufl.), tab. 1842.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2942. Герб. русск. фл., № 333.

У лісах і чагарниках. — По всій Українській РСР, крім районів Злакового Степу, звичайно чи нерідко.

Зак.Л., К.Л. (крім верховини), **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальгаузен, Акінфієв). — **Л.З.-Л.С.** У північній частині (Харківська і Луганська області) звичайно; на південь рідшає і зникає. — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (!!). — Сталінська обл.: Селидівський рн, Ново-Троїцьке (Зоз!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: окол. Сімферополя (Акінфієв!). — **Передг.Кр., Г.Кр.** Нерідко. — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Ялти (Дмитрієв!); над Нікітським садом (Смирнова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: (більшість районів); Кавказ; Зах. Сибір (південь), Схід. Сибір (півд. захід.); Серед. Азія: Тянь-Шань.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Скандінавія, Південна Європа до Середньої Іспанії, Середньої Італії, Сіцілії, Північної Греції, Східна Європа, північна частина Малої Азії, Закавказзя, Південний Сибір, Західні Гімалаї.

2480 (8). S. palustris L. — **Чистець болотяний.** Рослина з довгими підземними пагонами, що мають білуваті, бульбовидно-здуті вкорочені міжвузля; стебла від основи підведені, 30—150 *см* завв., прості або трохи розгалужені, вкриті здебільшого негустими, короткими і довгими волосками. Стеблові листки довгасто-ланцетні, 3—15(18) *см* завд., 6—30(47) *мм* завш., з коротким, 2—5 *мм* (рідко до 10—18 *мм*) завд. черешком або майже сидячі, при основі пластинки округлі або невиразносерцевидні, з країв пилчасті або зарубчасто-пилчасті, на верхівці загострені, з обох боків бархатисто опушені м'якими волосками, іноді зверху майже голі, а зісподу розсіяно опушені по жилках; покривні листки суцвіття, а також часто і верхні стеблові сидячі, верхні покривні листки вкорочені, яйцевидно-ланцетні, майже цілокраї. Несправжні кільця суцвіття 4—10-квіткові, в нижній частині його розсунуті, у верхній — зближені; приквітки лінійно-ланцетні, дрібні, часто нерозвинені, квітконіжки дуже коротенькі; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 7—10 *мм* завд., опушена б.-м. довгими відлеглими волосками, нерідко з домішкою коро-

теньких залозистих, з майже однаковими трикутно-ланцетними, закінченими коротеньким голим вістрям зубцями, не коротшими від її трубочки. Віночок 10—14 *мм* завд., червонофіолетовий, зовні коротковолосистий з домішкою залозистих волосків; верхня губа його суцільна, трохи опукла, 4—5 *мм* завд., спідня — 7—8 *мм* завд., трилопатева, з округло-трикутною, вкритою темними плямочками середньою лопаттю; трубочка пряма, всередині з косим перерваним кільцем сосочковидних волосків. Горішки яйцевидні до майже кулястих, 2—2,25 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., чорнуваті. 4. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 580. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 341. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 419. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 216.

— *S. maeotica* Postriganj in Бот. журн. АН УРСР, VII, 9 (1950) 69. Кнорринг, ibid., 217.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2943. Герб. русск. фл., № 75.

На луках і болотах, по берегах водойм, а також як бур'ян у посівах, на парових полях і городах, особливо по вологих місцях. — По всій Українській РСР досить звичайно, за винятком Криму, де рідко.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь, околиці (Зеленецький!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Грабовський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч. (всі райони, крім Арктики); Кавказ (крім Дагестану у всіх районах); Сибір; Серед. Азія (північ).

Загальне поширення. Майже вся Європа, Мала Азія, Кавказ, Сибір, Північний Китай, Північна Америка. Голарктичний вид.

Примітка. Дуже варіює в залежності від зміни екологічних умов. Форми цього виду потребують вивчення в масштабі всього його ареалу. За літературними даними, гібриднзує з *S. sylvatica* L. Виділення в окремий вид рослини з Приазов'я під назвою *S. maeotica* Postriganj безпідставне. Автентичні екземпляри цієї форми дефективні. Існування в межах *S. palustris* L. географічних рас можливе, але ще ніким не доведене. Найближчим до *S. palustris* L. видом є далекосхідний *S. baicalensis* Fisch.

Господарське значення. Бур'ян, але не належить до найбільш шкідливих. Медонос. Бульби цього виду їстівні. Близький японський вид — *S. Sieboldii* Miq. з більш розвиненими бульбами культивується де-не-де в Західній Європі як харчова рослина.

2481 (9). S. recta L. — **Чистець прямий.** Стебел кілька, рідко вони поодинокі, при основі підведені, 40—90 *см* завв., розгалужені, рідше прості, негусто опушені, як і листя, простими волосками, 1—1,5 *мм* завд.; листки довгасто-еліптичні або (вище по стеблу) довгасті, 1,5—10 *см* завд., 4—28 *мм* завш., здебільшого не дуже довгі; нижні листки з клиновидною основою, поступово звуженою в черешок 5—30 *мм* завд., здебільшого досить короткий, рідше більш видовжений, верхні — сидячі, звужені при основі, на верхівці коротко загострені, з майже паралельними краями, всі з країв дрібнозарубчасто-пилчасті; нижні покривні листки суцвіття (одна-дві пари) звичайно схожі на верхні стеблові, перевищують чашечки, решта — довгасто-яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 4—12 *мм* завд., цілокраї, закінчені колючим вістрям, дорівнюють чашечкам або коротші за них. Несправжні кільця 4—10-квіткові, б.-м. розсунуті або верхні зближені; квітки на дуже коротеньких ніжках або майже сидячі, з вузько лінійно-ланцетними, дрібними, 1—2 *мм* завд., війчастими приквітками; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 6—8 *мм* завд., негусто опушена щетинистими волосками; трубочка її 4—5 *мм* завд., зубці трикутно-ланцетні, відтягнуті в жовтувате колюче вістря (до 1 *мм* завд.), завжди коротші, ніж трубочка; віночок 11—15 *мм* завд., світложовтий з пурпуровим рисунком на спідній губі; зовні коротковолосистий; верхня губа його суцільна, опукла; спідня — трилопатева, 5—7 *мм* завд. Горішки широко яйцевидно-тригранні, до 2,5 *мм* завд. і 1,8 *мм* завш., каштановобурі. 4. Цв. VI—IX.

L., Mant. (1767) 82. Benth. in DC., Prodrom., XII, 484 p. p. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 341 p.p. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 419 (pro min. parte). Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 220 p. p.

— *S. rectus* subsp. rectus Briquet, Les Labiées d. Alp. Marit. (1891); Hams in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2411.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1214, fig. I, Schlechtend., Langeth., Schenk., Fl. v. Deutschl., XVIII (5 Aufl.), tab. 1847.

На лучних степах, степових схилах і кам'янистих відслоненнях, по узліссях і на галявинах у мішаних і листяних лісах, у сухих борах. — У північно-західній і в північній частинах Української РСР нерідко або звичайно, але з ряду районів ще немає підтверджуючого матеріалу.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачеве (Білик!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (!!). — **З.П., П.П., Л.П.** Звичайно або нерідко. — **В.Л.-С.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (герб. Шмальгаузена!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Луки—Стефанівка (!!, Клоков і Артемчук!). — Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець—Гарасимів (Катіна!). — Тернопільська обл.: Заліщики (Клоков!! і Артемчук!). Загалом, у північній частині району зустрічається нерідко, а в південній — його, мабуть, заступає *S. transsilvanica* Schur. — **П.Л.-С.** Зрідка на півночі району. — Київська обл.: Обухівський рн, Підгірці (Липський і Базилевич!); околиці Києва (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (північ), Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Волзьк.-Дон., Заволзьк. (північ).

Загальне поширення. Середня і почасти Південна Європа, згадані райони Європейської частини СРСР.

Примітка. На контакті, мабуть, гібриднзує з *S. transsilvanica* Schur. (а в Західній Європі ще й з іншими видами). Форми з проміжними чи мішаними ознаками зустрічаються на межі Полісся та Лісостепу, наприклад в околицях Києва, тимчасом як далі на південь, у Лісостепу, поширена вже виключно типова *S. transsilvanica* Schur. Північніше на Україні, а також на лучних степах у Середній Росії,

зустрічається знов-таки лише типова *S. recta* L. Отже, проміжні форми спостерігаються тут саме на контакті ареалів двох близьких видів, а поза контактом відсутні, що й примушує нас вважати їх гібридогенними утворами.

2482 (10). S. transsilvanica Schur. — **Чистець трансільванський.** Стебел кілька (звичайно 2—5), вони підведені, 35—100 *см* завв., розгалужені, в нижній частині б.-м. густо вкриті відлеглими хвилястими волосками до 2—3 *мм* завд., звичайно білувато-шерстисті, вище негусто опушені такими ж волосками, переважно по двох протилежних гранях поперемінно. Листки (крім найнижчих) довгасто-ланцетні, 1,5—12 *см* завд., 2—20 *см* завш., нижні та середні з клиновидною основою, поступово звуженою в черешок до 4 *см* завд., найнижчі листки з видовженим черешком і порівняно короткою, іноді не довшою за черешок довгасто-еліптичною пластинкою; верхні (до суцвіття) — сидячі, іноді лінійно-ланцетні, вузькі; всі листки з країв зарубчасто-пилчасті, на верхівці здебільшого тупувато-загострені, з обох боків досить густо або розсіяно опушені напівпритиснутими волосками; нижні покривні листки суцвіття схожі на верхні стеблові, але менш помітно зазублені, верхні довгасто яйцевидно-ланцетні, з колючим кінцевим вістрям, цілокраї, з країв звичайно війчасті. Несправжні кільця або всі б.-м. розсунуті, нерідко верхні щільно зближені, 4—16-квіткові; приквітки шиловидні, дрібні, війчасті, чашечка трубчасто-дзвониковидна, 5—10 *мм* завд., щетинисто-волосиста; трубочка її 3,5—5 *мм* завд., зубці ланцетні, звужені в колюче кінцеве вістря, разом з яким досягають 2—5 *мм* завд.; віночок 12—16 *мм* завд., жовтуватий, з буруватопурпуровим рисунком на спідній губі, зовні коротковолосистий; верхня губа його суцільна, 4—7 *мм* завд., спідня — трилопатева, 7—8 *мм* завд., з виїмчастою на верхівці середньою лопаттю, трубочка віночка всередині з косим переривчастим кільцем сосочковидних волосків. Горішки широко яйцевидно-тригранні, до 2,5 *мм* завд. і 1,5—2 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

Schur., Enum. pl. Transs. (1866) 539.

— *S. rectus* subsp. *hirtus* Briquet. Les labiées d. Alp. Marit. (1891) p. p. Hams in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2411 p. p. — *S. recta* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 341. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 419 pro max. parte. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 21 p. p. — *S. krynkensis* Kotov in Бот. журн. АН УРСР, I, 2 (1940) 297. Барбарич, цит. місце.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 684 (sub: *S. recta* L.). Fl. exsicc. Austro-Hung., № 174.

На степовому плакорі і степових схилах, сухих степових луках, приморських пісках, кам'янистих відслоненнях, по узліссях і галявинах, іноді біля шляхів, зрідка як бур'ян у посівах або на парових полях. — У Степу і в більшій частині Лісостепу звичайно, заходить у південну частину Полісся, де зустрічаються переважно нетипові форми (гібридизовані з *S. recta* L.), в кримських районах рідко.

Рис. 17. Чистець трансільванський — *Stachys transsilvanica* Schur.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — частина стебла з гілкою; *3* — квітка; *4* — частина стебла чистецю прямого *S. recta* L. (для порівняння).

З.П. Немає даних, але, мабуть, зустрічається в північній частині району, хоча б у нетипових (гібридизованих) форм. — **П. П.** Житомирська обл.: Коростишів (Савінський!). — Київська обл.: Киево-Святошинський рн, Горенка (Семенкевич!), Біличі (Оксіюк!), Борщагівка (!). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва — Дарниця (!). — Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!). — **В.Л-С., З.Л.-С.** Немає даних і, мабуть, не зустрічається (заміненний *S. recta* L.). — **П.Л.-С.** У східній частині району, між Південним Бугом і Дніпром; з західної частини немає даних. — **Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Д.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Звичайно. — **П.С.** У північній частині району нерідко, з південної (кримської) немає даних. — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Бельбек і Бельбек—Інкерман (Зеленецький!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Мармурове (!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг, хребет Карагач (Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим (спорадично); Кавказ: Передкавк. (північ).

Загальне поширення. Південна частина Середньої Європи (Нижня Австрія, Угорщина, Румунія), південні райони Європейської частини СРСР. Паннонсько-понтичний степовий вид.

Примітка. Із складу збірної *S. recta* auct. s. l. в Європейській частині СРСР найбільш поширений саме цей вид, що є найхарактернішим представником степового різнотрав'я. До цього виду належить і *S. krynkensis* Kotov, описана М. І. Котовим з кам'янистих відслонень по р. Кринці. *S. transsilvanica* Schur., як і всі інші види ряду Rectae Boiss., досить мінлива в своїх ознаках, залежно від зміни умов оточення. При контакті цей вид іноді утворює гібриди з іншими нашими видами ряду — *S. recta* L. і *S. Czernjaevii* Shost. В Криму та на Кавказі він майже не зустрічається; там його заступають *S. acanthodonta* Klok. і *S. atherocalyx* C. Koch. Інші близькі види зустрічаються в Південній Європі (найбільш відомі з них: *S. subcrenata* Vis., *S. labiosa* Bertol., *S. leucoglossa* Griseb.).

2483 (11). S. Czerniaëvii Shost. — **Чистець Черняєва.** Стебла висхідні, 30—85 *см* завв., розсіяно опушені на всьому протязі по двох протилежних гранях попеременно до майже голих, галузисті; листки (середні й верхні) сидячі, довгасто-ланцетні, 2—6 *см* завд., 2—7 *мм* завш., з клиновидною основою і гострувато верхівкою, по краю дрібнозарубчасто-пилчасті, розсіяно опушені переважно з країв та зісподу по жилках, зверху часто голі, верхні та особливо покривні листки суцвіття з кінцевим хрящуватим вістрям; середні і верхні покривні листки яйцевидно-ланцетні, з країв, принаймні в нижній частині, щетинисто-війчасті. Несправжні кільця здебільшого 6—8-квіткові, зібрані на кінцях стебла та гілок, не дуже численні, б.-м. розсунуті; приквітки шиловидно-ланцетні, дрібні, з країв війчасті або голі; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 6—8 *мм* завд., з ланцетними, відтягнутими в колюче хрящувате вістря зубцями, що трохи коротші за трубочку чашечки або майже дорівнюють їй, розсіяно щетинисто-волосиста, часто майже цілком гола; віночок 12—15 *мм* завд., зовні розсіяноволосистий, жовтуватий; середня лопать спідньої губи округла, на верхівці гостровиїмчаста, бокові теж округлі, виїмчасті. Горішки яйцевидно-тригранні, 2—2,25 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

Shost. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 9 (1940) 152. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 419. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 221.

На пісках других терас рік, по кучугурах. — У Лісостепу і Степу, від Саврані на заході до Дінця на сході, нечасто.

П.Л.-С. Одеська обл.: Савранський рн, Гетьманівка (Бараненко!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Охтирка (Семенковський!). — Харківська обл.: Зміївський рн, Реп'яхівка (Карзов!). Задонецькі хутори (Гребеньова!); Чугуївський рн, Мохнач (Ширяєв!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайський рн, Крнмка (Левіна). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Котов!); Балаклійський рн, Чепіль (Черняєв!). — Полтавська обл.: Козельщанський рн, Піски—Верхня Мануйлівка (Зеров!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Самарський бір за Соленим Лиманом (!!); Межівський рн, Гаврилівка (Котов!). — Луганська обл.: Станично-Луганське (Підоплічко!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Траутфеттер), в гирлі р. Дністра (Пачоський). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Доброчаєва!). Вказівки для Одеської області, де цей вид ніби зустрічається на приморських пісках, потребують підтвердження. — **Л.-З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн. Гола Пристань (Зоз!), Буркутські плавні (Дзевановський!), Буркути (Котов!), Збур'ївка (Куксін!), Рибальче (Порецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон. (півн. захід).

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР (указані райони). Понтичний ендем.

Примітка. Ще недостатньо вивчена еколого-географічна (псамофільна) раса, дуже близька до степової *S. transsilvanica* Schur., від якої не завжди чітко відрізняється. Екземпляри з приморських пісків в околицях Одеси (Лузанівка!!) належать, на наш погляд, не до цього виду, а до *S. transsilvanica* Schur. Вони відзначаються особливо довгими (±10 *мм*) чашечками, зубці яких нерідко дорівнюють трубочці, що нагадує вже кримську расу *S. acanthodonta* Klok. *S. Czernjaëvii* Schost. утворює гібриди з *S. transsilvanica* Schur; за гібридні ми вважаємо екземпляри, зібрані біля Харкова (Жихорський бір) і в Зміївському районі Харківської області (збори Карзова! і Ролла!). Ці екземпляри відрізняються від типової *S. Czernjaëvii* Shost. ширшими листками (до 8—10 *мм* завш.), при довжині до 65—72 *мм* (в одного екземпляра з Задонецьких Хуторів листки досягають 15 *мм* завш. при довжині до 110 *мм*), а від типової *S. transsilvanica* Schur. — багато рідкішим опушенням. Вони неодноманітні — у кожного екземпляра в різній мірі переважають ознаки то одного, то другого батьківського виду. Екземпляри з околиць Миколаєва почасти типові, почасти відрізняються від типової форми виду густішим опушенням, але так само вузьколисті. Останні, мабуть, теж гібридні. Цей вид близький також і до кавказького *S. atherocalyx* C. Koch., відрізняючись від нього трохи ширшими і набагато довшими стебловими листками.

2484 (12). S. acanthodonta Klok. sp. nova in Addenda, VII, 648— **Чистець голкозубий.** Стебел кілька, вони підведені, 30—70 *см* завв., прості або з видовженими пазушними гілками, в нижній частині білувато-мохнаті від густих, вигнутих і вниз нахилених волосків до 1,5—1,7 *мм* завд., вище досить густо опушені по всіх чотирьох гранях. Стеблові листки від довгасто-еліптичних і довгастих до довгасто-ланцетних, 2—7,5 *см* завд., 4—14 *мм* завш., зарубчасто-пилчасті, з обох боків досить густоволосисті; нижні — з клиновидною основою, звуженою в черешок до 2,5 *см* завд., і коротко загостреною верхів-

кою, верхні — сидячі, загострені і відтягнуті на верхівці в тонке колюче вістря; приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, стеблообгортні, з малопомітними зубцями або цілокраї (верхні завжди), на вер-

Рис. 18. Чистець голкозубий — *Stachys acanthodonta* Klok.

1 — верхівка стебла; *2* — квітка; *3* — верхівка приквіткового листка.

хівці з жовтуватим голим вістрям близько 2—3 *мм* завд., на поверхні, особливо зовні (зісподу), густоволосисті. Суцвіття в нижній частині з розсунутими, у верхній — з б.-м. зближеними 4—8-квітковими кільцями; приквітки лінійно-шиловидні, 2,5—6,5 *мм* завд., з країв жорстковійчасті; квітконіжки малопомітні, близько 1 *мм* завд.; чашечка вузько трубчасто-дзвониковидна, 9—14 *мм* завд., трубочка її 3—6 *мм* завд., досить густо опушена відлеглими щетинистими волосками; зубці ланцетно-шиловидні, помітно довші за трубочку, відтягнуті в дуже довге колюче вістря, в розширеній частині з країв жорстковійчасті; віночок 15—18 *мм* завд., жовтуватий, з бруднопур-

пуровими смужками на спідній губі; трубочка його приблизно дорівнює відгинові; верхня губа з дрібною вирізкою на верхівці або майже цілокрая, зовні волосиста, з країв довговійчаста. Горішки яйцевидно-тригранні, 2,6—2,8 *мм* завд., 1,7—1,9 *мм* завш., темно-коричневі, по всій поверхні дуже дрібно крапчасто-зморшкуваті.

4. Цв. $\frac{2}{2}$ V—VII.

— *S. recta* auct. fl. taur. pro max. parte, non L.

На кам'янистих степах і степових схилах. — Тільки в лісостеповій і передгірній частинах Криму, нерідко.

К.С. Кримська обл.: Приморський рн, Юракове (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!), мис Місхор (Вульф і Дзевановський!), Героївське (Ткачова!). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Південна — Орджонікідзе (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!); Старо-Кримський рн, г. Узун-Сюрт біля озера Барикол на північний схід від Планерського (Котов і Карнаух!), Планерське (Гольде!, Ваньков!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, околиці Сімферополя, «Дубки» (Андреєв!), за Петрівською (Андреєв!), за Сімферополем, північні схили (Зеленецький!); Сімферополь — Мармурове (!); Кара-Кіат (Козлов!); Білогорський рн, окол. Білогорська, крейдяні скелі Ак-Кая (Васильєв!, Рубцов!), крейдяні схили Кара-Куш (Васильєв! — ухильний екземпляр з малорозвиненими вістрями на верхівкових листках). Мічурінське (Котов!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Партизанське, Холодна балка (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!); Червоні Печери (Доброчаєва, Барбарич і М. Г. Попов!); Балаклавський рн, Батилиман на схід від мису Айя (Станков і Пєгова!) — непевний екземпляр, що потребує перевірки; Куйбишевський рн, Новопілля (Пупкова і Пєгова!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла, нижче Даїр-Алика (Вульф!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг, г. Легенар (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.
Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. Цей вид дуже добре відрізнчється від усіх близьких і зокрема від кавказького *S. atherocalyx* C. Koch. Останній характеризується надто послабленим опушенням і вузькими та короткими стебловими листками. На Україні, безперечно, не росте.

2485 (13). S. memorabilis Klok. sp. nova in Addenda, VII, 648— **Чистець достопам'ятний.** Стебла численні, підведені, 20—65 *см* завв., прості або вище середини розгалужені, з 2—4 квітучими гілками, негусто, іноді досить густо опушені півпритиснутими чи відлеглими волосками 0,5—2,5 *мм* завд. по всіх чотирьох гранях. Стеблові листки довгасто-оберненояйцевидні, довгасті та довгасто-ланцетні, 8—48 *мм* завд., 2— 11 *мм* завш., здебільшого невеликі, з обох боків волосисті; нижні з клиновидною основою, поступово звуженою в черешок до 10—15 *мм* завд., найширші у верхній третині, на верхівці тупі або тупуваті, зазублені тільки вище середини, з 4—10 тупуватими боковими зубцями; верхні — сидячі, коротко і тупувато загострені, цілокраї, зверху іноді голі; в середній частині стебла листки з укороченими гілочками в пазухах; приквіткові листки від

Рис. 19. Чистець достопам'ятний — *Stachys memorabilis* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — квітка.

довгасто- до яйцевидно-ланцетних, 3—15 *мм* завд., 1—5 *мм* завш., тупувато-загострені, цілокраї, зісподу досить густоволосисті, зверху голі. Суцвіття на стеблі з 6—12 б.-м. помітно розсунутих, принаймні під кінець цвітіння, 4—6-квіткових кілець; квітконіжки 1—2 *мм* завд.; чашечка трубчасто-дзвониковидна або майже трубчаста, 5—9 *мм* завд., досить густо опушена піввідлеглими волосками; зубці її трикутні, 1,2—3 *мм* завд., 1—1,7 *мм* завш., на верхівці стягнуті в жовтувате голе вістря близько 0,5—1 *мм* завд.; віночок 11—14 *мм* завд., жовтуватий, з пурпуровими цяточками на спідній губі, зовні волосистий; трубочка його 7—8 *мм* завд., довша за відгин, висунута з чашечки; верхня губа яйцевидна, суцільна, 3—5 *мм* завд., з країв війчаста; спідня — 3,5—6 *мм* завд., трилопатева, середня лопать її 2,0—3,5 *мм* завд. і 3,5—5,5 *мм* завш., на верхівці виїмчаста; нитки тичинок 2—3 *мм* завд., пиляки 0,7—1,0 *мм* завд. Плодики широко яйцевидно-тригранні, 2,0—2,2 *мм* завд., 1,6—1,8 *мм* завш., чорні, з тонкою ніздрювато-зморшкуватою скульптурою на поверхні. ♃. Цв. VI—VII.

— *S. ibericae* varietas *memorabilis* apud M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 400 (haud nomen!). — *S. iberica* var. *pallidiflora* Boiss., Fl. orient., IV (1879) 731 p.p., quoad plantam tauricam. — *S. iberica* Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 222, quoad plantam tauricam et auct. fl. taur., non M. B. — *S. arenaria* var. Ledeb., Fl. ross., III (1846—1851) 418.

На приморських кручах і гірських схилах. — Тільки на Південному березі Криму, де в західній частині звичайно та де-не-де на південних схилах гір. Іноді як бур'ян на городах.

Передг.Кр. Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Шовковичне (Зефіров!); Куйбишевський рн, Соколине (Котов!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта—яйла (Зеленецький!), Гурзуфське Сідло, над Буюрнусом (Котов!), Гурзуфське Сідло, яйла (Котов!), Гурзуф, яйла (Ширяєв!), Нікітська яйла (Клоков!!), Магарач (Гладченко!), над Гурзуфом (Вульф!), окол. Гурзуфа, над Буюрнусом біля р. Авінди (Котов!), на захід від Гурзуфського Сідла (Котов!), Буюрнус — Гурзуфське Сідло (Котов!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Таліев!, Гольде!, Котов!), пос. ім. Чехова за Ялтою (Клоков!!), Ялта — Массандра (Котов, Євзеров і Романов!), Массандра (Грабовський!), Массандра, парк (Клоков!!), Нікіта (Граф!, Зеленецький!), околиці Нікітського ботанічного саду (Малєєв!, Вульф!, Варламов і Станков!, Станков!, Клоков!!), мис Мартьян (Станков!, Решеткін!, Котов!), Карасан (Вульф!), Гурзуф (Ширяєв!, Оксіюк!), на захід від с. Краснокаменки (Котов!), Краснокаменка — Підгорне (Котов!), Краснокаменка — Артек (Станков!), Данилівка — Краснокаменка (Станков!), Піонерське (Вульф! і Станков!, Гольде!), Боткінська стежка (Васильєв!), Боткінська стежка між Яучларом і Ялтою (Станков!), Гелін-Кая (Станков!), Гелін-Кая — «Хир» (Станков!), скеля Балан-Кая в ущелині Уч-Кош (Станков!), Аю-даг (Калужський!); Алуштинський рн, над Малим Маяком (Станков!).

Поширення по СРСР. Крим (південь).

Загальне поширення. Остаточно не з'ясоване. Мабуть, південнокримський ендем.

Примітка. Першим звернув увагу на своєрідність цієї рослини сам Ф. К. Біберштейн. Від *S. iberica* M. B., крім кольору квіток, цей вид відрізняється також і коротшими зубцями чашечки. Буассьє об'єднав цю кримську расу з мало-

азіатською під назвою *S. iberica* β, *pallidiflora* Boiss. Але їх справжню готожність можна встановити лише при докладному порівнянні, чого ми ще не мали змоги зробити.

На Аю-дазі (44 квартал лісової дачі) *S. memorabilis* контактує з *S. angustifolia* М. В., утворюючи явні гібриди з мішаними ознаками (листки пірчасто-надрізні, рослина слабко опушена). Можливо, утворює гібриди ще з *S. neglecta* Klok.

2486 (14). S. angustifolia М. В. — **Чистець вузьколистий.** Півкущик; квітконосні стебла б.-м. численні, від основи підведені, 25—90 *см* завв., тонко-прутовидні, розгалужені, голі. Прикореневі листки розвиваються на вкорочених осінніх пагонах, розетковидно скупчені, 1—2 *см* завд., з довговолосистим черешком, майже рівним пірчасто-розсіченій, з б.-м. роздільними сегментами і довгастими та довгасто-оберненояйцевидними коротковолосистими частками пластинці. Стеблові листки від довгочерешкових, двічі пірчасто-розсічених з лінійними або лінійно-ланцетними частками до сидячих вузько-лінійних, 1—7 *см* завд., останні частки розсічених листків 0,5—2 *мм* завш.; нижні листки з черешком 1—2,5 *см* завд., коротшим за пластинку або рівним їй і розсіченими або роздільними й надрізними сегментами; найнижчі листки, особливо по черешку, дуже розсіяно-волосисті, решта листків голі; середні листки розсічені або роздільні з нечисленними і нерівними вузько-лінійними сегментами; верхні листки вузько-лінійні, звужені до основи; покривні листки суцвіття вузько лінійно-ланцетні, на верхівці відтягнуті в помітне хрящувате вістря, коротші за квітки, а верхні коротші й за чашечки квіток. Суцвіття грониовидні, видовжені; несправжні кільця їх розсунуті, двоквіткові; приквітки шиловидні, до 1,5 *мм* завд., голі; квітконіжки 2—4 *мм* завд., коротковолосисті; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 6,5—8 *мм* завд., розсіяно-коротковолосиста, з майже однаковими ланцетно-шиловидними зубцями, вдвоє коротшими за її трубочку; віночок 13—15 *мм* завд., блідопурпуровий, зовні волосистий; верхня губа його на верхівці з досить глибокою виїмкою, спідня губа трилопатева, з округлими лопатями, трубочка всередині з кільцем коротеньких волосків; нитки тичинок унизу з рясними сосочковидними волосками. Горішки округло-яйцевидні, тупо-тригранні, 1,5—2 *мм* завд. і завш., темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

М. В., Fl. taur.-cauc., II (1808) 51. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 341. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 419. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 225.

Рисунки: Sweet, Brit. Fl. Gard., II (1826) 180.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1034. Fl. Cauc. exsicc., № 321.

На кам'янистих відслоненнях. — У правобережних степових районах рідко і виключно на граніті; частіше в південній частині Криму, де росте на різних гірських породах.

П.З.-Л.С. Миколаївська обл.: Доманівський рн, Богданівка (Пачоський!), Прибужжя (Клоков!); Вознесенський рн, Трикрати (Гринь!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Нордманн!). Етикетка цих зразків, мабуть, надто вже приблизна. В околицях Одеси, на вапняках, цей вид навряд чи зустрічається. — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (Ванькові). —

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Карасан (Вульф!, Оксіюк!), Карасан — Фрунзенське (Станков!, Вульф!); над Фрунзенським (Котов!), г. Аюдаг (Гольде!, Станков!), околиці Гурзуфа (Котов!), біля Запрудного, по р. Аян-Дере (Станков!), долина р. Куру-Узені (Станков і Пегова!), Дарсан (Ваньков!, Решеткін!); Алуштинський рн, під Алуштою (Грабовський!), г. Кастель (Зеленецький!), над Малим Маяком (Станков!); Судацький рн, Карадаг, біля Карагана (Сирейщиков!), г. Шапка Мономаха (Алпахова і Чернова!); Карадазька долина біля станції (Пупкова!), Карадаг (Юнге!), хребет Хоба-Тепе (Котов!), Карагач біля Судака (Каллье!), Карадаг. Береговий хребет (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (захід), Крим (південь). Наводиться ще («Флора СССР») для Волзьк.-Дон. і Бессараб. Перший з цих районів наведений помилково, а другий, можливо, небезпідставно.

Загальне поширення. Балканський півострів, Крим, ізольовані місцезнаходження по нижній течії Південного Бугу.

Примітка. Помічені (на г. Аю-даг) гібриди цього виду з *S. memorabilis* Klok.

Секція **3. Olisia** Dum. ex Boiss. Однорічні рослини, в іншому подібні до видів секції *Stachyopsis* Benth.

2487 (15). S. neglecta Klok. — **Чистець занедбаний.** Стебла поодинокі, прямостоячі, іноді при основі висхідні, 10—15 *см* завв., розгалужені звичайно вище середини, з гілками, спрямованими скоса вгору, нерідко з парою гілок, що відходять від основи стебла (із пазух прикореневих листків) і розвинені майже так само, як і головне стебло, опушені вниз відігнутими досить короткими волосками, в нижній частині по двох протилежних гранях попеременно, а в верхній — по всіх чотирьох гранях; грані стебла жолобкувато-ввігнуті. Листки (крім верхніх покривних) черешкові, 2,5—10 *см* завд., з черешком 2—47 *мм* завд.; прикореневі, які часто зібрані в розетку (на час цвітіння зів'ялі), та нижні стеблові листки з довгим черешком, що дорівнює пластинці або значно (до двох разів) її перевищує, і довгасто-яйцевидною (рідше довгасто-оберненояйцевидною), яйцевидною або овальною, при основі короткоклиновидною, закругленою або невиразносерцевидною, на верхівці закругленою пластинкою; середні листки довгасто-яйцевидні або еліптичні з черешком, що дорівнює приблизно половині пластинки, тупі або закруглені, верхні — короткочерешкові, довгасто-яйцевидні або ланцетні, тупі або (вище по стеблу) загострені; всі ці листки з країв майже до основи пластинки зарубчасто-пилчасті, по черешку і по жилках дуже коротко опушені; верхні покривні листки суцвіття сидячі, довгасто яйцевидно-ланцетні або яйцевидно-ланцетні, загострені, цілокраї. Суцвіття завжди коротше від вегетативної частини стебла (звичайно в кілька разів); несправжні кільця його 2—8-квіткові, б.-м. розсунуті; приквітки вузько лінійно-ланцетні, волосисті, довші за квітконіжки; квітконіжки помітні, густо опушені; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 7—11 *мм* завд., зовні густо опушена довшими і ко-

ротшими простими волосками з невеликою домішкою коротеньких залозистих волосків; трубочка її 4—7 *мм* завд., зубці ланцетно-шиловидні, закінчені голим колючим вістрям, 3—4 *мм* завд. (разом із вістрям), майже однакові, верхні три зубці іноді помітно загнуті вгору (але здебільшого майже прямі); віночок 14—16 *мм* завд., з білуватою трубочкою та верхньою губою і світлосірчаножовтою спідньою, зовні волосистий; трубочка значно перевищує зубці чашечки, всередині з косим кільцем сосочковидних волосків; верхня губа плоскувата, (4)5—6 *мм* завд., спідня — 6—7 *мм* завд., трилопатева, з широкою середньою лопаттю і вужчими, закругленими боковими; нитки тичинок лише при основі волосисті. Горішки широко яйцевидно-тригранні, ± 1,75 *мм* завд., 1,25—1,5 *мм* завш., темнобурі. ⊙ або ⊙·. Цв. VI—X.

Klok. apud Kocsko in Фл. БССР, IV (1955) 289 (rossice).
— *Stachys annua* auct. fl. ross. et ucr. pro maxima parte, non L. s. str.
Рисунки: Сорн. раст. СССР, IV, фиг. 395 (sub; *S. annua* L.).

В ярих і озимих посівах, на парових полях, по межах і біля шляхів. — По всій Українській РСР досить звичайно, крім районів Злакового Степу, де рідшає. З **Л.З.-С.** і **П.С.**, а також з кримських степових районів майже немає зборів.

П.З.С. Одеса (Новопокровський!); Херсон (Рябков!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Зеленецький!). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сарадузи (Зеленецький!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Срединський!, Зеленецький!, Андреєв!, Птицин!, Клоков!!); Зуйський рн, Нова Мазанка (Ната!); Бахчисарайський рн, Бахчисарай — Сюрень (Зеленецький!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине — Передове (Зеленецький!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Ялти (Гольде!, Нетубський!), Карасан (Станков!); Алуштинський рн, Ізобільне (Андреєв!); Судацький рн, Воронська долина (Савенков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південні і центральні райони до Верх.-Дніпр. (рідко, Туров Гомельської області), Верх.-Волзьк. і Волзьк.-Кам.; Кавказ: Передкавк. (північний захід). Не цілком ще з'ясоване.

Загальне поширення. Середня (схід), Східна і Південна Європа. Не цілком з'ясоване.

Примітка. Вказівки *S. annua* L. для Європейської частини, за невеликим винятком, стосуються до нашого виду. Для Сибіру І. М. Косско вказує в обробці родини для «Флори БРСР» *S. annua* L. s. str. *S. annua* auct. fl. cauc. здебільшого відрізняється від нашого виду густішим опушенням чашечки і коротшою трубочкою віночка, яка не перевищує або майже не перевищує зубців чашечки. До цієї рослини, мабуть, відноситься забута видова назва *S. adenocalyx* C. Koch in Linn., XXI, 591. Під назвою *S. micrantha* C. Koch. була описана, певно, форма тієї ж кавказької раси з виродливо недорозвиненими віночками. Близьким видом є ще *S. cilicica* Boiss. et Bal., списана з Малої Азії.

2488 (16). S. annua L. — **Чистець однорічний.** Стебла при основі висхідні, 10—30 (33) *см* завв., звичайно розчепірено-галузисті, рідше прості, опушені вниз відігнутими коротенькими простими волосками, вгорі іноді з деякою домішкою залозистих. Листки довгасто-еліптичні або (вище по стеблу) довгасто-ланцетні, 15—45 *мм* завд., 3—15 *мм* завш., з країв зарубчасто-пилчасті, іноді тільки вище середини, з майже паралельними головними жилками (3—5), розсіяно опушені дуже короткими волосками або майже голі, нижні листки з клиновидною основою, звуженою в багато коротший за пластинку черешок (3—12 *мм* завд.), і тупуватою верхівкою, середні і верхні сидячі, загострені, прикореневої розетки листків не утворюється. Суцвіття (на головному стеблі) довше за вегетативну частину стебла; несправжні кільця його 3—6-квіткові; чашечка 7—9 *мм* завд., опушена довгими і короткими простими волосками з деякою домішкою залозистих; трубочка її 4—5 *мм* завд., зубці ланцетно-шиловидні, відтягнуті в коротеньке колюче голе вістря, 2,5—4 *мм* завд., верхні три зубці б.-м. відігнуті; віночок 13—15 *мм* завд., білуватожовтуватий, зовні волосистий, верхня губа його до 6 *мм*, спідня — до 8 *мм* завд., трубочка перевищує зубці чашечки. Горішки яйцевидно-тригранні, близько 2 *мм* завд. і 1,75 *мм* завш., темнобурі. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 813. H. G. Reichenb. in Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, 9; tab. 1212, fig. I, 1—3. Schlechtend., Langeth. u. Schenk, Fl. v. Deutschl., V, Aufl., XVIII, 321, tab. 1845. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, 2413; fig. 3279, b-d. Косско во Фл. БССР, IV, 290.
— *Betonica annua* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 573.
Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2044.

Зрідка як занесена рослина.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Опішнянський рн, Малі Будища, в посадках (!). Не зовсім типові і погано збережені екземпляри.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр. (у межах Білоруської РСР), Лад.-Ільм. Вказівка для Сибіру потребує перевірки.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа. Наводиться як занесена рослина для Північної Америки.

Примітка. Цей вид і близькі до нього *S. neglecta* Klok. і *S. adenocalyx* C. Koch. потребують точнішого розмежування в географічному і морфологічному відношенні.

2489 (17). S. arvensis L. — **Чистець польовий.** Стебла підведені або лежачі, 10—30(50) *см* завв., здебільшого від основи розгалужені, вкриті, як і листя, негустими відлеглими волосками; стеблові листки б.-м. розсунуті, черешкові, яйцевидні; черешок листка 5—20 *мм* завд., пластинка 1—3 *см* завд., до 2,5 *см* завш., з дещо серцевидною або закругленою основою, з країв зарубчасто-пилчаста; покривні листки суцвіття короткочерешкові до майже сидячих, верхні не довші за чашечки, ледве зазублені. Несправжні кільця 2—6-квіткові, приквітки дуже дрібні або нерозвинені, квітконіжки коротенькі, малопомітні; чашечка дзвониковидна, 6—8 *мм* завд., досить густо вкрита довгими відлеглими волосками, з ланцетними

гострокінцевими зубцями, що майже дорівнюють трубочці; віночок до 10 *мм* завд., трохи довший за чашечку, рожевочервоний; трубочка його 3—4 *мм* завд., коротша за чашечку, верхня губа закруглена, 1,5—2,5 *мм* завд., спідня — трохи довша, трилопатева, з закругленою або трохи виїмчастою середньою лопаттю. Горішки широко яйцевидно-тригранні, чорні. ⊙. Цв. VII—X.

L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 814. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 340. Hams apud Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., 4, p. 2415. Кнорринг во Фл. СССР, XXI, 237.

На піскуватих полях. — Рідка занесена рослина.

Л.Л.-С. Харківська обл. чи околиці Харкова (Черняєв, Шмальгаузен). За останнє століття на території України не була знайдена.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Прибалт. (Калінінградська обл.).

Загальне поширення. Атлантична Європа, західна і північна частини Середньої Європи, Середземномор'я (переважно Західне). Наводиться для приатлантичної частини Північної Америки.

Рід 735. Буквиця — Betonica L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 573.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, з п'ятьма жилками; зубці чашечки однакові, остюковидно загострені. Віночок двогубий, трубочка його зігнута, всередині з волосистим кільцем або без кільця; верхня губа опукла, прямостояча, спідня — відігнута, глибоко-трилопатева, з більшою середньою лопаттю. Тичинок чотири, нитки їх голі; гнізда пиляків паралельні або майже паралельні. Лопаті приймочки майже однакові. Горішки на верхівці тупі. — Багаторічні опушені трави з простим або ледве розгалуженим стеблом і суцільними зарубчасто-пилчастими листками; нижні листки довгочерешкові, звичайно скупчені в прикореневу розетку. Квітки світложовті або пурпурові (у всіх наших видів).

Оліготипний невеликий рід з європейсько-передньоазіатським поширенням.

Рід ділиться на дві секції, з яких на території Радянського Союзу, зокрема на Україні, зустрічається лише одна.

Секція 1. **Eubetonica** Klok. nom. novum (*Stachydis* sect. *Betonica* Benth.). Віночок пурпуровий; трубочка його висунута з чашечки, всередині без волосистого кільця; пиляки з незовсім паралельними гніздами.

Секція 2. **Alopecurus** (Benth.) Klok. (*Stachydis* sect. *Alopecurus* Benth.). Характеризується жовтим віночком, у якого трубочка захована в чашечці і несе всередині волосисте кільце; пиляки з цілком паралельними гніздами. У кавказької *B. nivea* Stev., за «Флорою СРСР», віночки рожеві або жовті.

Наші види належать до складного ряду Officinales Klok. (*B. officinalis* sensu amplo). В розробці систематики цього ряду виявились

два протилежних напрями, об'єднані, втім, спільним формально-морфологічним принципом дослідження. Деякі автори, передусім Жордан та Фурро (Jordan et Foureau, Brev. pl. nov. fasc., II), виділяють в його складі десятки видів за дрібними, але спадковими морфологічними ознаками (Жордан і Фурро описали з Західної Європи 25 видів); інші ж об'єднують усі реальні форми ряду в один збірний вид, поділяючи його знов-таки на велику кількість таксономічних одиниць нижчого рангу (*Stachys officinalis* в обробці Гамса у Гегі — Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 4, p. 2428). Найбільш правильно підійшов до систематики *B. officinalis* sensu amplo видатний австрійський систематик і біолог А. Кернер. Він поділяє західноєвропейську *B. officinalis* s. l. на чотири види: 1. *B. officinalis* L. s. str. emend. Kern. in Schedis ad Fl. exs. austro-hungaricam, III (1883) 96, № 237; 2. *B. danica* Mill., Dict., ed. 7 (1759) № 2; Kerner. l. c., № 938; 3. *B. velebitica* Kern., l. c. 98, № 939; 4. *B. serotina* Host., Fl. Austr., II (1831) 165; Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1422. Усі ці види, крім певного комплексу морфологічних ознак, характеризуються також своїм географічним поширенням і біологічними особливостями. Всі вони поширені в різних районах Атлантичної, Середньої та почасти південної Європи, а на територію СРСР, за винятком, можливо, Прибалтики або західної частини Білоруської РСР, не заходять.

B. officinalis L. s. str. emend. Kerner поширена в Середній Європі; вона порівняно невисока (звичайно ±40 *см*), з невеликими прикореневими листками (здебільшого 10—12 *см* завд., 2,5—3,5 *см* завш., з черешком 4—6 *см* завд.); стебло до основи та черешки прикореневих листків півпритиснуто- або притиснуто-волосисті; чашечка 7—7,5 *мм* завд., з трубочкою 5—5,5 *мм* завд. і зубцями 2—2,5 *мм* завд., трубочка чашечки в нижній частині гола або майже гола, опушена при основі лише по двох жилках; віночок ± 13 *мм* завд., верхня губа його 4—4,5 *мм* завд., без помітної виїмки на верхівці, спідня губа — 5—5,5 *мм* завд., середня лопать її впоперек еліптична, спереду ледве зазублена.

B. danica Mill. (= *B. officinalis* L. p. p.) зовнішньо схожа на українські карпатські форми ряду, але різко відрізняється від них довгими, лише в півтора раза коротшими за трубочку зубцями. Листки в неї також іншої форми — помітно більш видовжені. Атлантично-європейський вид.

B. serotina Host. — найбільш високоросла. Росте в південній частині Середньої Європи. Добре відрізняється від наших рівнинних форм коротким і рідкуватим опушенням із півпритиснутих униз простих волосків з домішкою залозистих; листки в неї характерно звужені, чашечки до 9 *мм* завд., з ланцетно-шиловидними зубцями до 3 *мм* завд.

B. velebetina Kerner описана із Кроації, на наші форми вона не схожа.

Серед українських форм ряду ми відрізняємо три конкретних

види, відмінних від західноєвропейських: 1) карпатський гірський (*B. brachydonta* Klok.), 2) рівнинний, дуже поширений в більшості районів Європейської частини СРСР (*B. peraucta* Klok.) і 3) гірський кримський (*B. fusca* Klok.). З Європейської частини СРСР, крім згаданих вище, відомий лише один вид — *B. bjelorussica* Kossko.

---

1. Чашечка 5—7 *мм* завд., з зубцями 1—1,5 *мм* завд., втроє коротшими за трубочку. Пластинки всіх листків з обох боків негусто чи розсіяно опушені, переважно по жилках. Карпатська рослина з невисоким стеблом і порівняно вузьким листям . . . . . **1. Б. короткозуба — B. brachydonta** Klok.
— Чашечка 7—11 *мм* завд., з зубцями 2—4 *мм* завд., у півтора—два з половиною раза коротшими за трубочку. Пластинки всіх листків густо опушені з обох боків, особливо зісподу. Рослини інших районів з високими або низенькими, але тоді товстуватими стеблами і ширшим листям . . . . . 2.
2. Рівнинна рослина з високим, пересічно 50—100 *см* завв., та досить тонким стеблом, опушеним у нижній і середній частинах відлеглими чи майже відлеглими довгими волосками. Прикореневі листки 9—50 *см* завд., 1—9 *см* завш., з черешком (опушеним, як і стебло) 5,5—34 *см* завд., здебільшого з невиразносерцевидною основою пластинки. Зубці чашечки з трикутною основою та коротшим за неї вістрям, звичайно трохи більш як удвоє коротші за трубочку, (1,5) 2—2,5 (3) *мм* завд. . . . . **2. Б. перебільшена — B. peraucta** Klok.
— Гірська кримська рослина з невисоким, пересічно 20—50 *см* завв., але товстуватим стеблом, опушеним на всьому протязі вниз нахиленими чи загнутими волосками. Прикореневі листки 3,5—14,5 *см* завд., 1—6 *см* завш., з черешком (опушеним, як і стебло) 2—9,5 *см* завд., здебільшого з виразносерцевидною основою пластинки. Зубці чашечки з ланцетною основою та довшим за неї вістрям, звичайно трохи менш як удвоє коротші за трубочку, 2,3—3 (4) *мм* завд. . . . . **3. Б. темнувата — B. fusca** Klok.

2490 (1). B. brachydonta Klok. sp. nova in Addenda, VII, 649 — **Буквиця короткозуба.** Стебла в кількості 1—3, від основи підведені або висхідні, (10) 20—60 (72) *см* завв., прості, досить густо опушені в нижній частині вниз нахиленими або відлеглими, у верхній — вниз загнутими або півпритиснутими волосками 0,5—2 *мм* завд., рідко розсіяноволосисті на всьому протязі. Нижні листки розетковидно скупчені при основі стебла і на вкорочених неплідних пагонах, довгочерешкові, довгасто-яйцевидні, (4) 5—17 *см* завд., 1—4 *см* завш.; черешок 2,5—9 *см* завд., опушений, як основа стебла, пластинка листка при основі неглибокосерцевидна, з країв досить глибоко зарубчасто-пилчаста, на верхівці закруглена, по краю війчаста, на поверхні з обох боків розсіяно або негустоволосиста, переважно по

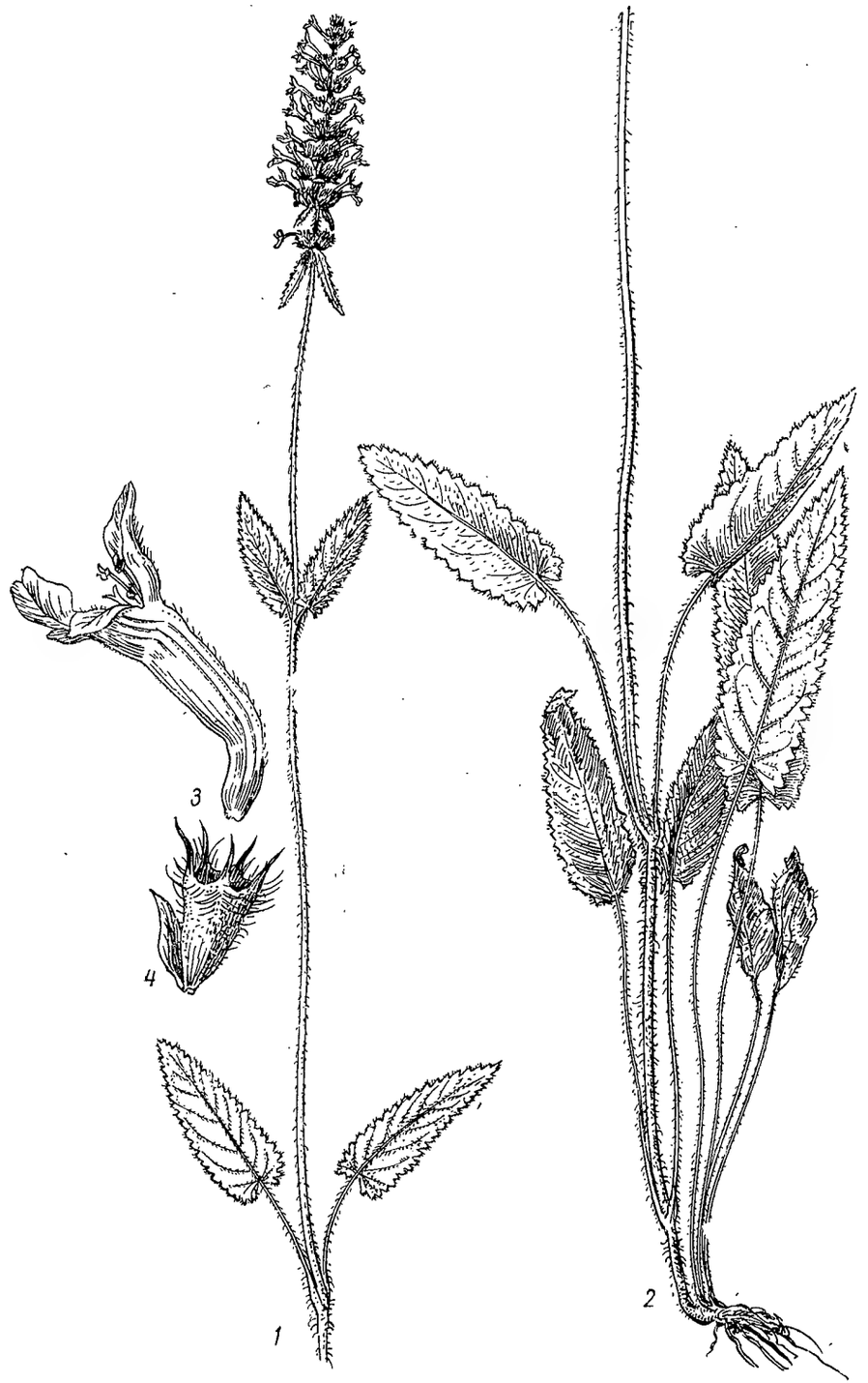

Рис. 20. Буквиця короткозуба — *Betonica brachydonta* Klok.
1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослиии; *3* — віночок; *4* — чашечка.

жилках; стеблові листки в кількості (1) 2—3 пар, від довгасто-яйцевидних, тупих, схожих на прикореневі, лише з коротшим черешком та менш виявленою виїмкою при основі пластинки до короткочерешкових, довгасто-ланцетних, схожих на нижні покривні листки суцвіття; останні з дуже коротенькими широкими черешками, довгасто-ланцетні, 1—4 *см* завд., 0,5—1,5 *см* завш., тупувато-загострені; верхні покривні листки здрібнені, з яйцевидної півплівчастої основи відтягнуті в ланцетну чи довгасту, тупувато-загострену зелену верхівку, ледве довші чи коротші від чашечок, цілокраї (від 3 *мм* завд.). Суцвіття верхівкове, циліндричне, 2—4 (5,5) *см* завд., з дуже зближеними несправжніми кільцями, але здебільшого з відсунутим на 2—5,5 *см* від нього додатковим нижнім кільцем; несправжні кільця густі, досить багатоквіткові (до 20 квіток у кільці); приквітки довгасто-ланцетні, 3—5 *мм* завд., з країв війчасті, на верхівці відтягнуті в коротеньке голе вістря; квітки майже сидячі, чашечка трубчасто-дзвониковидна, 5—6 *мм*, при плодах іноді до 7 *мм* завд., волосиста, з опушеною вгорі довшими, при основі коротшими волосками трубочкою 4—5 *мм* завд., і майже однаковими, з трикутної основи шиловидними зубцями 1—1,5 *мм* завд., приблизно втроє коротшими за трубочку, на кінці голими; віночок 10—14 *мм* завд., пурпуровий, зовні коротковолосистий; трубочка його далеко висунута з чашечки, в нижній третині зігнута; верхня губа 3,5—4,5 *мм* завд., суцільна або часто на верхівці виїмчаста, спідня — 4,5—6 *мм* завд., трилопатева, з закруглено-трапеційовидною, спереду помітно зазубленою великою середньою лопаттю і дрібнішими, вушковидними боковими. Горішки довгасто-тригранні, 3—3,5 *мм* завд., ±1,5 *мм* завш., чорні. ♃. Цв. VI—VIII.

На лісових низькогірних луках, узліссях, галявинах, на висоті до 1000 *м* і більше. — В Карпатах звичайно.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, Нове Село (Білик!), Берегове (Білик!); Мукачівський рн, Нижній Коропець (Запятова!); Ужгородський рн, Горяни (Барбарич!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Перечинський рн, Тур'я Поляна (Доброчаєва!, Котов!), Лумшур (Запятова!); Рахівський рн, Ясиня (Барбарич!, Брадіс!), Рахів (Хржановський!), Богдан, ур. Менчул (Комендар!); Свалява (Білик!); Тячівський рн, Тячів (Білик!), Угля (Міндерова!); Хустський рн, Горінчове (Білик!), Хуст (Барбарич!). — Станіславська обл.: Яремчанський рн, Ворохта (Катіна!). — Дрогобицька обл.: Турківський рн, Вовче (Гринь). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Шепіт (Котов!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Вижницький рн, Розтоки (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Не з'ясоване. Мабуть, карпатський або східнокарпатський ендем.

2491 (2). B. perаucta Klok. sp. nova in Addenda, VII, 650 — **Буквиця перебільшена.** Стебла в кількості 1—3 (5), часто поодинокі, від основи підведені або прямостоячі, (32) 50—100 (110) *см* завд., в нижній частині відлегло або майже відлегло мохнато-волосисті

Рис. 21. Буквиця перебільшена — *Betonica peraucta* Klok.

1 — верхня частина стебла; *2* — нижня частина стебла; *3* — віночок; *4* — чашечка.

разом із черешками прикореневих листків, у верхній — досить густо вкриті вниз відігнутими волосками; волоски 0,5—2,5 *мм* завд.; прикореневі листки зібрані в розетку, часто довгочерешкові, довгасто-яйцевидні або довгасто-яйцевидно-ланцетні, іноді довгасті, 9—50 *см* завд. (з черешком), 1—9 *см* завш., черешок у них 5,5—34 *см* завд., пластинка при основі неглибоко- або невиразносерцевидна, з широкою виїмкою, рідше в окремих листків досить глибокосерцевидна, з вузькою виїмкою, часто нерівнобока, з країв зарубчасто-пилчаста (довжина зубців 3—12 *мм*), на верхівці тупа або тупувато-загострена, по краю війчаста, на поверхні з обох боків досить густоволосиста; стеблові листки в кількості 2—3 пар, нижні схожі на прикореневі, верхні — на покривні листки суцвіття; нижні покривні листки довгасто-ланцетні, 16—50 *мм* завд., 4—9 *мм* завш., з дуже короткими, широкими, рідко більш помітними і вужчими черешками, з країв пилчасті; верхні — довгасто-яйцевидно-ланцетні, трохи довші за чашечки або дорівнюють їм (пересічно ±7 *мм* завд. і 3 *мм* завш.), цілокраї. Суцвіття циліндричне, 3—7,5 *см* завд., звичайно з відсунутим від нього на 1,5—5 *см* униз додатковим кільцем, рідко видовженопереривчасте і тоді до 12—20 *см* завд., ще рідше розгалужене (з однією-двома парами квітконосних гілочок у нижній частині); несправжні кільця його дуже густі, багатоквіткові (приблизно з 10—30 квіток); приквітки довгасто-яйцевидно- або яйцевидно-ланцетні, 4—7 *мм* завд., 1,5—4 *мм* завш., з країв війчасті, на верхівці відтягнуті в коротеньке голе вістря; чашечка трубчасто-дзвониковидна або дзвониковидна, звичайно 7—8 *мм*, при плодах до 9 *мм* завд., досить густоволосиста; трубочка її 4,5—6 *мм* завд., опушена під зубцями довгими волосками; нижче і до самої основи коротшими; зубці майже однакові, з трикутної основи шиловидні, (4,5) 2—2,5 (3) *мм* завд., закінчені колючим голим вістрям, коротшим за розширену основу зубця; віночок 12—15 *мм* завд., пурпуровий, трубочка його 9—10 *мм* завд., верхня губа довгасто-яйцевидна, 4—6 *мм* завд., суцільна, рідше на верхівці неглибоковиїмчаста; спідня губа трилопатева, 5—7 *мм* завд., з майже півкруглою, віяловидною або закруглено-квадратною великою середньою лопаттю і широко округло-вушковидними багато дрібнішими боковими. Горішки довгасті або довгасто-яйцевидні, 3—3,5 *мм* завд., 1,25—1,75 *мм* завш., темнобурі або чорнуваті. 4. Цв. VI—VIII.

Klok, apud Kocsko во Фл. БССР, IV (1955) 292 (rossice), non tab. CIV, quae *B. bjelorussica* Kossko pinxit!

—*B. officinalis* Кнорринг in Фл. СССР, XXI, 240 p. p., non L. s. pr., et auct. mult.— *B. hirta* auct. nonnull., non Leyss. — *Stachys betonica* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 342, pro max. parte, non Benth. s. str.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3466 (sub. *B. officinalis* L.×*B. hirta* Leyss.).

На узліссях і галявинах широколистяних або мішаних лісів, у степових гайках і заростях кущів, іноді на степових схилах. — По всій рівнинній частині Української РСР звичайно, в Злаковому Степу зустрічається зрідка.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Нестерівський рн, Полянське л-во (Косець!). — **З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальгаузен). — Миколаївська обл.: Первомайський рн, Кримка (Левіна!). — **Л.З.-Л.С.** У північній і середній частинах району звичайно, на півдні рідшає. — Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні Могили (!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький!); Волноваський рн, Старо-Гнатівка (!!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеський рн, Одеса (Шмальгаузен), Крива Балка (Шестериков!); Іванівка (Шестериков!). — Миколаївська обл.: околиці Миколаєва, Горобчинська коса (Шестериков). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркути (Свистунова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: середні і південні, переважно лісостепові і північні степові райони, на території Криму не росте; Зах. Сибір (південь). Ще недостатньо (поза межами Української РСР) вивчене.

Загальне поширення. Східна Європа. Поза межами Радянського Союзу цей вид помічений лише в східній частині Польщі.

Господарське значення. Вживається в народній медицині при серцевих та інших захворюваннях. Діяння препаратів цієї рослини на серце і на шлунково-кишковий тракт підтверджується фармакологічними дослідами.

Примітка. Л. А. Купріянова у примітці до процитованих вище виданих екземплярів цього виду висловила думку про те, що на Україні зустрічаються разом *B. officinalis* L. і *B. hirta* Leyss., утворюючи між собою гібриди, до яких автор і зараховує видані зразки. Але в рівнинній частині України всюди зустрічається лише одна географічна раса, якій немає з ким гібридизувати. Ми її не можемо ототожнити ні з *B. officinalis* L. s. str., ні з сумнівною *B. hirta* Leyss.

За спостереженнями І. М. Косско, на території Білорусії *B. aucta* Klok. зустрічається лише як занесена рослина по залізничних насипах. Її заступає тут інший близький вид — *B. bjelorussica* Kossko in Фл.БССР, IV (1955) 292; Addenda, VII, 651.

Обидва види І. М. Косско відрізняє за такими ознаками:

1. Стебла в нижній частині відлегломохнато-волосисті, черешки прикореневих листків до 20—30 *см* завд. Чашечка 7—9 *мм* завд., зубці її до 2—2,5 *мм* завд., майже вдвоє коротші за трубочку . . . . . *B. peraucta* Klok.

— Стебла в нижній частині вкриті довгими, вниз відігнутими волосками, черешки прикореневих листків 5—10 *см* завд. Чашечка 6,5—7,5 *мм* завд., зубці її 2,5—3 *мм* завд., менш як удвоє коротші за трубочку . . . . . *B. bjelorussica* Kossko.

B. bjelorussica Kossko звичайно може зустрітися десь на північному кордоні України, але досі ще не знайдена. За Косско, цей вид поширений по всій Білорусії, в Ладозько-Ільменському районі та в північній частині Польщі.

2492 (3). B. fusca Klok. sp. nova in Addenda, VII, 652. — **Буквиця темнувата.** Темнозелена і почасти сірувата від опушення рослина, при сущі чорніє. Стебел кілька, рідше поодинокі, косо-висхідні до майже прямостоячих, (13) 20—50 (70) *см* завв., 2,5—4 *мм* у діаметрі, здебільшого товстуваті, прості, іноді як виняток розгалужені, з двома-трьома гілками, густо опушені вниз нахиленими чи загнутими волосками, в нижній половині стебла 1,0—2,5 *мм* завд., вгорі коротшими, близько 0,5 *мм* завд., і звичайно сіруваті від опушення. Прикореневі листки розетковидно скупчені коло основи стебла, довгочерешкові, від серцевидно-яйцевидних до яйцевидно-ланцетних, 3,5—

Рис. 22. Буквиця темнувата — *Betonica fusca* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітка.

14,5 *см* завд., 1—6,5 *см* завш., з густоволосистим черешком 2—9,5 (16,5) *см* завд.; пластинка при основі здебільшого виразносерцевидна, з досить глибокою, ширшою чи вужчою виїмкою, на верхівці тупа або ж тупувато-загострена, з країв зарубчасто-пилчаста (довжина зубців 1—4 *мм*), на поверхні з обох боків помірно густо опушена коротшими, ніж на черешку, волосками, зісподу здебільшого сірувата від опушення або замолоду зовсім сіра (на молодих листках опушення багато густіше); стеблові листки в кількості 1—2 (3) пар до суцвіття, черешкові, яйцевидно-довгасті або довгасто-ланцетні, 2,5—14 *см* завд., 1—3,5 *см* завш., з черешком 0.5—8,5 *см* завд.; нижні покривні листки під суцвіттям короткочерешкові, довгасто-ланцетні, 1,5—3 *см* завд., 0,5—1 *см* завш., з черешком близько 0,5 *см* завд.; верхні здрібнені (близько 10 *мм* завд. чи менші), з широкою, почасти плівчастою піхвою замість черешка, ледве зазублені до майже цілокраїх. Суцвіття яйцевидне або довгасто-яйцевидне до коротко-циліндричного, 2—5 (9) *см* завд., близько 1,5—3 *см* завш., нерідко з відсунутим від нього на 1—6 (9) *см* додатковим кільцем; несправжні кільця його щільно зближені, багатоквіткові; приквітки довгасто-ланцетні, 2—20 *мм* завд., 0,6—4,0 *мм* завш., відтягнуті на верхівці в помітне чи довгеньке тонке вістря; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 7—9 (11) *мм* завд., при основі б.-м. оголена, вище середини досить густоволосиста, з особливо довгими волосками при основі зубців (близько 1—1,5 *мм*); трубочка її 4,5—5,5 (7) *мм* завд.; зубці ланцетно-шиловидні, майже однакові, 2,3—3,0 (4,0) *мм* завд., близько 1—1,5 *мм* завш. при самій основі, від основи поступово відтягнуті в тонке вістря, що звичайно перевищує розширену частину зубця. Віночок (11) 13—15 *мм* завд., темнопурпуровий; трубочка його (7) 9—10 *мм* завд., нижче середини дуговидно зігнута; верхня губа язичковидна, (4) 5—5,5 *мм* завд., ледве розширена при основі, коротко округло-тризубчаста на верхівці; спідня — (5) 6—7 *мм* завд., середня лопать її впоперек овальна, спереду неправильно дрібнозубчаста і мілковиїмчаста, багато більша за вушковидні бічні. Горішки довгасто-еліпсоїдальні (чи завжди [1]), близько 3 *мм* завд. і 1,2 *мм* завш., чорнуваті. ♃. Цв. VII—VIII.

— *B. officinalis* auct. Fl. taur., non L.

У гірських лісах, переважно на верхній межі по узліссях і галявинах, на яйлах біля межі лісу по луговинах з лучно-степовою рослинністю. — Тільки в гірській і почасти передгірній частинах Криму.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: околиці Сімферополя, за Петрівською (Андреєв!), північний схил (Зеленецький!), «Дубки» (Андреєв!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, лісосп за Байдарською брамою (Чернова!),

[1] Значна різниця в формі горішків у цього виду, порівняно до всіх інших, потребує перевірки на ширшому матеріалі. Горішки ми досі бачили (не зовсім стиглі) лише на одному екземплярі з Ай-Петрі.

Орлине—Передове (Зеленецький!); Куйбишевський рн, Новопілля (Пупкова, Пегова!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Астахова!), Ай-Петрі, яйла (Клоков!!), під Ай-Васильївською яйлою на схід від г. Лопати (Станков!), Гурзуфська яйла, Демір-Хапу (Чернова!), Нікітська яйла (Клоков!!), над Запрудним (Станков!), під Гурзуфським Сідлом (Станков!); Алуштинський рн, Бабуган-яйла (Пожидаєва!), г. Роман-Кош (Котов!), кордон Алабач (Клоков!!), г. Чучель (Вульф!, Дойч!, Франц!), г. Чатир-даг (Андрєєв!, Вульф!, Грабовський!, Пожидаєва!), Карабі-яйла (Привалова, Макарова!), Тирке-яйла (Привалова!), Демерджі-яйла (Вульф!, Чернова!), г. Чорна (Вульф! — ухильна, великозубчаста форма!), сідловина між В. та М. Чучеллю (Вульф!), М. Чучель (Вульф!), Чучельський перевал — М. Чучель (Франц!); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Андрєєв!), Старий Крим, Агармиш, г. Шпиль (Ширіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори). Загальне поширення. Ендем гірського Криму.

Примітка. Кавказька гірська *B. officinalis* s. l. не тотожна кримській расі. Кримська теж не цілком одноманітна. Можливо, що при дальшому вивченні матеріалу можна буде відрізнити від гірської раси, яка тут прийнята за типову форму виду, расу передгірну за такими ознаками. Рослина вища, стебла 30—70 *см*, прикореневі листки нерідко з довшими черешками; стеблові листки в кількості двох-трьох пар; суцвіття іноді більш видовжене та з двома додатковими відсунутими кільцями; чашечка довша, до 11 *мм* завд., з довшими, до 4 *мм*, зубцями, але віночок дрібніший, 11—12 *мм* завд. В нашому описі цифрові показники розмірів, що поставлені в дужках, стосуються саме до цієї передгірної форми, яка, втім, зовсім не є перехідною до рівнинної *B. perаucta* Klok. або до західноєвропейських рас. Вона ніби сполучена переходами з типовою гірською формою. Зараз у нашому розпорядженні немає гербарного матеріалу по передгірній формі, що зберігається в Нікітському ботанічному саді, і ми не можемо остаточно з'ясувати питання про її таксономічну оцінку. До передгірної форми з цитованих екземплярів належать усі зразки з околиць Сімферополя та збори з г. Кабург. Екземпляри з Байдар та Старого Криму мають проміжний характер. Ми вважаємо найбільш імовірним, що в нижчих гірських положеннях зустрічаються відмінні від високогірних лісові модифікації нашого виду, а в передгір'ї, на другій і третій грядах, росте особлива раса, найхарактернішою ознакою якої є довші, ніж у всіх інших рас циклу, чашечки та їх зубці. Розмежування лісових модифікацій зниженої *B. fusca* Klok. і габітуально схожих форм неописаної передгірної раси найзручніше зробити, простеживши за ними на місці зростання.

Триба **9. Salvieae** (Moris emend.) Briq.

Чашечка двогуба; після цвітіння відкрита. Верхня губа віночка шоломовидна. Фертильних тичинок дві (розвинена лише передня пара), вони висунуті разом із стовпчиком із трубочки віночка. Пиляки лише з одним розвиненим гніздом і довгим в'язальцем.

Рід **736. Шавлія — Salvia** L.

L., Sp. pl., 1 (1753) 25.

Чашечка яйцевидна, трубчаста або дзвониковидна, двогуба, з тризубчастою або суцільною верхньою губою і дворозділною, з двома зубцями, спідньою. Віночок двогубий; трубочка його всередині

гола або з волосистим кільцем; верхня губа опукла, пряма або зігнута, шоломовидна, звичайно стиснута з боків, на верхівці виїмчаста, спідня — відігнута, трилопатева, з ширшою середньою часткою. З чотирьох тичинок розвинені тільки передні, прикріплені в зіві при основі спідньої губи, задні перетворені на два дрібні стамінодії або зовсім відсутні; нитки тичинок коротенькі, голі, простягнуті над в'язальцем; в'язальце довге, циліндричне або лінійне, зчленоване з ниткою тичинки під її верхівкою, поділене зчленуванням на два звичайно неоднакових коліна, з яких одне (заднє) міститься під верхньою губою віночка, дуговидно зігнуте, закінчується одним пилковим гніздом, а друге (переднє) вкорочене, з увігнуто-пластинчатим придатком і недорозвиненим пилковим гніздом або залозкою замість нього. Приймочка дволопатева, з однаковими і тоді шиловидними або з відмінними лопатями. Горішки яйцевидні або еліпсоїдальні, гладенькі, часто ослизлі. — Трав'янисті рослини або півкущі і кущі з нижніми листками, звичайно зібраними в прикореневу розетку і відмінними від стеблових. Квітки зібрані на кінці стебла та гілок у гроновидні або колосовидні суцвіття.

В роді налічується понад 500 видів, поширених майже по всій земній кулі. За Бріке, в цьому великому роді є 17 секцій, які об'єднуються в 8 підродів. Ми тут залишаємо розподіл тільки на секції. На території Радянського Союзу відомо понад 80 видів роду. Для УРСР ми наводимо тут 29.

---

1. Віночок синій або синьофіолетовий . . . . . 2.
— Віночок білуватий, жовтуватий, лілуваторожевий або (лише в культурної рослини) червоний . . . . . 21.
2. Півкущі з цілком здерев'янілою основою . . . . . 3.
— Трав'янисті рослини . . . . . 5.
3. Чашечка 9—10 *мм* завд., опушена короткими кучерявими волосками; віночок фіолетовий; стеблові листки з клиновидною основою. Культивується . . . . **1. Ш. лікарська — S. officinalis** L.
— Чашечка до 14—18 *мм* завд., опушена довгими і короткими прямими волосками, з домішкою стебельчастих залозок; віночок синій (вицвітає при сушінні); стеблові листки з округлою або короткоклиновидною основою. Дикі (південнокримські) рослини . . . . . 4.
4. Порівняно негусто опушена рослина з зеленуватими або вгорі зісподу сіруватими стебловими листками до 6 *см* завш., чашечка під час цвітіння здебільшого 16—18 *мм* завд., нитки тичинок 6—8 *мм* завд.; горішки 2,8—3,5 *мм* завд., 2,3—3,0 *мм* завш. Росте на узліссях і лісових галявинах . . . . . **(2). Ш. великоквіткова — S. grandiflora** Etling.
— Багато густіше опушена рослина з сіруватими та вгорі зісподу білуватими від опушення стебловими листками до 3 *см* завш.; ча-

шечка під час цвітіння здебільшого 10—14 *мм* завд., нитки тичинок 4—4,5 *мм* завд.; горішки 2,5—3,0 *мм* завд., 2,3—2,8 *мм* завш. Росте на відкритих схилах лише в західній частині Південного берега . . . . . **(3). Ш. короткотичинкова — S. brachystemon** Klok.

5. Несправжні кільця суцвіття 20—40-квіткові, квітконіжки під час цвітіння майже дорівнюють чашечці . . . . . **(28). Ш. кільчаста — S. verticillata** L.

— Несправжні кільця 2—12-квіткові, квітконіжки під час цвітіння коротші за чашечку . . . . . 6.

6. Однорічна рослина з тонкуватим коренем. Суцвіття закінчується чубком із забарвлених (звичайно яскравосиніх) верхівкових листків; верхня губа чашечки обрублена, з розсунутими зубцями, з яких середній багато дрібніший від бокових . . . . . **(9). Ш. чубата — S. horminum** L.

— Багаторічні рослини з кореневищем. Суцвіття без верхівкового чубка; верхня губа чашечки має інший вигляд . . . . . 7.

7. Покривні листки при несправжніх кільцях суцвіття багато коротші за чашечки, здебільшого дрібні і малопомітні . . . . .8.

— Покривні листки при несправжніх кільцях суцвіття здебільшого перевищують чашечки, більші, всі добре помітні . . . . 10.

8. Стебло мохнато-волосисте; листки зісподу білувато- або сіруватошерстисті, зверху досить густо вздовж жилок опушені, по краю зарубчасто-зубчасті, не надрізно-лопатеві. Чашечка 7—12 *мм* завд., відлегловолосиста і досить густозалозиста; віночок близько 15 *мм* завд., блідофіолетовий, трубочка його без перетяжки. Горішки майже кулясті, до 2 *мм* завд. . . . . **(15). Ш. польова — S. campestris** M. B.

— Стебло та листки менш густо опушені; останні зверху майже голі, по краю б.-м. глибоко надрізно-лопатеві. Чашечка різної довжини, як і віночок рідко густозалозиста, частіше з нечисленними стебельчастими залозками або зовсім без них; віночок синій, трубочка його на черевному боці з помітною перетяжкою. Горішки оберненояйцевидні, 2,3—3,0 *мм* завд. . . . . 9.

9. Покривні листки при несправжніх кільцях суцвіття округло-яйцевидно-трикутні; чашечка під час цвітіння близько 7 *мм*, при плодах до 10 *мм* завд., б.-м. залозиста, рідше позбавлена залозок; віночок 8—10 *мм* завд., часто закритий (клейстогамія), лише трохи перевищує чашечку . . . . . **(17). Ш. вербенова — S. verbenaca** L.

— Покривні листки при несправжніх кільцях суцвіття впоперек овальні; чашечка під час цвітіння близько 9 *мм*, при плодах до 13 *мм* завд., позбавлена стебельчастих залозок; віночок 15—16 *мм* завд., майже вдвоє перевищує чашечку . . . . . **(16). Ш. витерта — S. extersa** Klok.

10. Чашечки опушені переважно залозистими волосками, в опушенні верхньої частини стебла, покривних листків суцвіття і приквіток до простих завжди домішані залозисті волоски. Листки переважно прикореневі; стебло лише з двома-трьома парами листків . . . . . 11.

— Чашечки опушені лише простими волосками, як і вся рослина. Стебло рівномірно улиснене або майже безлисте (тоді суцвіття густе і пониклe) . . . . . 13.

11. Стебло в нижній частині майже голе або розсіяно опушене вниз відігнутими короткими волосками. Віночок 8—15 *мм* завд. . . . . **(14). Ш. степова — S. stepposa** D.-Shost.

— Стебла в нижній частині мохнато-волосисті. Віночок 10—25 *мм* завд. . . . . 12.

12. Чашечка 6—11 *мм* завд., віночок 12—25 *мм* завд., у двостатевих квіток звичайно не коротший 2 *см*. Горішки 2—2,8 *мм* завд. . . . . **(12). Ш. лучна — S. pratensis** L.

— Чашечка 5—8 *мм* завд., віночок 10—20 *мм* завд., у двостатевих квіток не довший 2 *см*. Горішки до 1,5 *мм* завд. Рослина Західного Лісостепу . . . **(13). Ш. зарослева — S. dumetorum** Andrz.

13. Суцвіття б.-м. пониклe. Стеблові листки нечисленні (одна—три пари) або їх немає . . . . . 14.

— Суцвіття прямостоячі (як і їх гілки). Стеблові листки б.-м. численні (5—7 пар) . . . . . 16.

14. Чашечка 7—8,5 *мм* завд., віночок 14—15 *мм* завд., горішки до 2 *мм* завд. і 1,8 *мм* завш.; стебло б.-м. улиснене (листки з широко-ланцетною пластинкою до 15 *см* завд. і 6,5 *см* завш.). . . . . **(25). Ш. кременецька — S. cremenecensis** Bess.

— Чашечки 4—7 *мм* завд., віночки до 9—12 *мм* завд.; горішки трохи дрібніші; стебла улиснені або безлисті . . . . . 15.

15. Стебло безлисте (рідко лише з однією парою розвинених листків); гілки суцвіття дуже похилі, з густо скупченими квітками; віночок 9—12 *мм* завд., нижні зубці чашечки 1—1,5 *мм* завд. . . . . **(24). Ш. пониклa** — S. nutans L.

— Стебло улиснене (листки до 13 *см* завд. і 4 *см* завш.); гілочки суцвіття лише на верхівці пониклі; віночок 8—9 *мм* завд.; нижні зубці чашечки 1,8—2 *мм* завд. . . . . **(26). Ш. похила — S. cernua** Czern.

16. Чашечка опушена по жилках і краях зубців помітними на око відлеглими волосками 0,2—0,5 *мм* завд. . . . . 17.

— Чашечка опушена виключно дрібними, непомітними на око волосками . . . . . 19.

17. Листки тонкі, не зморшкуваті, з країв гострувато подвійно-зубчасті, з чималими зубцями першого порядку, на поверхні зісподу світлозелені, негусто вкриті дрібними, непомітними на око волосками . . . . . **(23). Ш. затінкова — S. nemorosa** L.

— Листки грубі, сітчасто-зморшкуваті, з країв тупо- або тупувато-зубчасті, рідше почасти подвійнозубчасті, з порівняно дрібними

зубцями першого порядку, на поверхні зісподу білуваті або сіруваті від тонкого бархатисто-повстистого опушення . . . . . 19.

18. Опушення на стеблі або порівняно довге (0,5—2,0 *мм*), але не дуже густе, або нерідко коротке чи непомітне на око. Покривні листки при несправжніх кільцях округло-яйцевидні або еліптичні, 6—15 *мм* завд., 4,5—7 *мм* завш., лілуваті до темнолілових; суцвіття тонкуваті. Чашечка 5,5—9 *мм* завд., не дуже густо або розсіяноволосиста. Віночок 7—11 *мм* завд., синьофіолетовий; верхня губа його 1,5—2,2 *мм* завш. . . . . **(19). Ш. сухостепова — S. tesquicola** Klok. et Pobed.

— Опушення на стеблі звичайно довге і густе. Покривні листки при несправжніх кільцях округло-яйцевидні, 7—17 *мм* завд., 6—12 *мм* завш., темнолілові; суцвіття товстіші, близько 20—25 *мм* у діаметрі. Чашечка 6—11 *мм* завд., густоволосиста. Віночок 8—14 *мм* завд., темносиній; верхня губа його до 3—3,5 *мм* завш. . . . . **(18). Ш. передгірна — S. praemontana** Klok.

19. Стебла б.-м. численні, від основи висхідні, невисокі, пересічно 25—45 *см* завв., опушені на всьому протязі відлеглими волосками до 2 *мм* завд., з домішкою в опушенні дво- триклітинних стебельчастих залозок. Чашечка 6—7,5 *мм* завд., середня лопать спідньої губи віночка без помітної виїмки на верхівці . . . . . **(22). Ш. молдавська — S. moldavica** Klok.

— Стебла нечисленні або поодинокі, від основи підведені або прямостоячі, 25—80 *см* завв.; опушення їх непомітне на око або коротке, з волосків до 0,5—1 *мм* завд., часто вниз відігнутих (дуже рідко в нижній частині стебла довше, а в верхній — відлегле), без домішки стебельчастих залозок. Чашечки до 9 *мм* завд.; середня лопать спідньої губи віночка на верхівці з виїмкою, хоча і малопомітною . . . . . 20.

20. Опушення на стеблі часто непомітне на око, з дрібних волосків 0,1—0,3 *мм* завд., але нерідко значно довше. Всі листки зісподу світлозелені, вкриті дрібним пушком, що не згущується в сіруватy повсть. Віночок синьофіолетовий, середня лопать його спідньої губи майже півкругла або впоперек овальна, близько 2—3 *мм* завд. і 3—5,5 *мм* завш., на верхівці з помітною виїмкою . . . . . **(21). Ш. освітлена — S. illuminata** Klok.

— Опушення на стеблі з волосків до 0,5(1,0) *мм* завд. Верхні та середні листки зісподу сіруваті або білуваті від тонкого повстистого опушення. Віночок темносиній, середня лопать його спідньої губи округло-трапеційовидна, 4—5 *мм* завд., 5,5—7 *мм* завш., на верхівці з дрібною малопомітною виїмкою . . . . . **(20). Ш. яйлинська — S. jailicola** Klok.

21. Півкущі з непарно-пірчастими листками (виключно південнокримські рослини) . . . . . 22.

— Трав'янисті рослини з суцільними листками . . . . . 25.

22. Чашечка зовні опушена лише простими волосками, без домішки залозистих або лише з поодинокими залозистими волосками; опушення стебла та листків виключно з простих незалозистих волосків . . . . . 23.

— Чашечка опушена простими і залозистими волосками, в опушенні стебла та листків є велика домішка залозистих волосків . . 24.

23. Стебло 35—70 *см* завв., суцвіття видовжене, близько 20 *см* завд.; чашечка 12—15 *мм* завд.; середня лопать спідньої губи віночка з помітно виїмчастою основою. Частки листків зверху помітно опушені . . . . **(5). Ш. скабіозолиста — S. scabiosifolia** Lam.

— Стебла 20—40 *см* завв., суцвіття вкорочене, близько 5—10 *см* завд.; чашечка 17—20 *мм* завд.; середня лопать спідньої губи віночка з широко-клиновидною основою. Частки листків зверху майже голі . . . . . **(7). Ш. Габліцова — S. Hablitziana** Pall.

24. Залозисті волоски в опушенні виключно з темними (чорнуватими) головками; верхня губа чашечки з майже однаковими зубцями; віночок 28—37 *мм* завд.; горішки близько 4 *мм* завд. . . . . **(4). Ш. залозистоколоса — S. adenostachya** Juz.

— Залозисті волоски в опушенні почасти з світлими головками; верхня губа чашечки з багато ширшим за бокові і на верхівці виїмчастим середнім зубцем; віночок близько 35—40 *мм* завд.; горішки близько 3 *мм* завд. . . (6). **Ш. Дмитрова — S. Demetrii** Juz.

25. Віночок, чашечка і приквіткові покривні листки (останні швидко опадають) яскравочервоні (культивується як декоративна рослина) . . . . **(29). Ш. блискуча — S. splendens** Ker.-Gawl.

— Віночок іншого кольору; чашечка та приквіткові листки здебільшого незабарвлені, зелені . . . . . 26.

26. Пластинка листків при основі стріловидна або списовидна, з гострими лопатями. Віночок жовтий . **(8). Ш. клейка — S. glutinosa** L.

— Пластинки листків іншої форми, без лопатей при основі. Віночок іншого кольору (рідко блідожовтий). . . . . 27.

27. Багаторічна рослина з кореневищем. Стебло до суцвіття звичайно безлисте, просте; квітки блідожовті . . . . . **(27). Ш. австрійська — S. austriaca** Jacq.

— Дворічні рослини без кореневища, з б.-м галузистими й улисненими стеблами; квітки іншого кольору . . . . . 28.

28. Віночок білий, невеликий. Пірамідально-галузиста рослина з дуже густим, пластівчасто-білоповстистим опушенням. . . . . **(11). Ш. ефіопська — S. aethiopis** L.

— Віночок голубувато- або лілуваторожевий, чималий (20—25 *мм* завд.). Менш розгалужена, відлегловолосиста рослина . . . . . **(10). Ш. мускатна — S. sclarea** L.

Секція 1. **Eusphace** Benth. Чашечка дзвониковидна, з тризубчастою верхньою губою, гострозубцева, після цвітіння трохи збільше-

на. Трубочка віночка всередині з волосистим кільцем, верхня губа майже пряма. Переднє коліно в'язальця з недорозвиненим, звичайно порожнім пилковим гніздом. — Здебільшого півкущі або кущі, іноді трав'янисті рослини, з суцільними або пірчасто-розсіченими листками. Середземноморська (в ширшому розумінні) секція.

Ряд 1. **Officinales** Pobed. Листки черешкові, суцільні, ненадрізні. Несправжні кільця суцвіття 6—10-квіткові; квітконіжки коротенькі, 3—7 *мм* завд.

2492[1] **(1). S. officinalis** L. — **Шавлія лікарська.** Півкущ 20—70 *см* завв., з майже круглястими, білувато-шерстистими від довгих хвилястих волосків стеблами. Стеблові листки (почасти зимуючі) черешкові, яйцевидно-довгасті або довгасто-еліптичні, 3—14 *см* завд., 0,5—5 *см* завш., з черешками 1—5 *см* завд.; пластинка листка шкіряста, при основі округла або неглибокосерцевидна, на верхівці тупа або загострена, з країв дрібнозарубчаста, на поверхні тонко-зморшкувата, з обох боків сірувато-шерстиста, засіяна рясними крапчастими залозками; нижні листки нерідко при основі з однією-двома невеличкими лопатями; приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, сидячі, лілувато забарвлені, при основі перетинчасті, здебільшого дорівнюють чашечкам. Несправжні кільця суцвіття 4—8-квіткові, розсунуті; приквітки яйцевидно-ланцетні, опадні, майже дорівнюють квітконіжці; квітконіжки 2—4 *мм* завд.; чашечка 10—15 *мм* завд., з 15 жилками, по жилках волосиста; зубці обох губ чашечки трикутні, гострокінцеві, війчасті; віночок 2—3 *см* завд., яскраволіловий; середня лопать його спідньої губи на верхівці глибоковиїмчаста, бокові лопаті відігнуті. Замість задніх тичинок розвинені дрібні стамінодії. Лопаті приймочки неоднакові. Горішки майже кулясті, 2—3 *мм* у діаметрі, темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 34. Gams apud Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2480. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 421. Победимова во Фл. СССР, XXI, 257.
Рисунки: Hegi, l. c. p. 2481, fig. 3334. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1245.

Розводять як декоративну лікарську і ефіроолійну рослину в різних сортах.

Поширення по СРСР. Зустрічається тільки в культурі, переважно в південних районах.

Загальне поширення. Середземномор'я. Культивується в більшій частині Європи і в Північній Америці.

Господарське значення. Містить у листі до 2,5% ефірної олії, до складу якої входять цинеол у кількості близько 15%, туйон і терпени. Вихід олії з верхівок квітучих стебел для Криму досягає 0,46%. Листя містить також дубильні речовини. Настій листя використовується в медицині для полоскання горла і як зовнішнє для обмивань. Є також популярною декоративною рослиною.

2493 (2). S. grandiflora Etling. — **Шавлія великоквіткова.** Досить високий півкущ з полеглими або висхідними дерев'янистими розгалуженнями головної вісі. Неплідні пагони розвинені, б.-м. численні; квітконосні стебла нечисленні або навіть поодинокі, від основи підведені, іноді прямостоячі, 30—70 *см* завв., прості, іноді вгорі з однією-двома парами коротких квітучих гілок, негусто сірувато-шерстисті, з-під опушення бруднуватопурпуруваті або зеленуватобуруваті. Листки (як на неплідних пагонах, так і на стеблах) від довгасто-яйцевидних (нижні) до довгасто-яйцевидно-ланцетних; листки неплідних пагонів, нижні і середні стеблові листки з мохнато-шерстистим черешком 2—8,5 *см* завд., пластинка в них 2—10 (іноді більше) *см* завд., 1—6 *см* завш., при основі трохи нерівнобока, закруглена або короткоклиновидна, на верхівці тупа (лише в найнижчих листків) або здебільшого коротко- чи відтягнуто-загострена, з країв дрібнозарубчасто-пилчаста, на поверхні зверху зеленувата, коротковолосиста, лише в молодих листків сірувато-шерстиста, зісподу сірувато-шерстиста і лише в дуже молодих листків білувата від опушення, з обох боків засіяна не дуже помітними крапчастими залозками, досить тонкосітчасто-зморшкувата; верхні стеблові листки короткочерешкові, здрібнені. Суцвіття короткувате або видовжене (до 15—25 *см*), з нечисленних (до ±10), б.-м. розсунутих, 4—8-квіткових несправжніх кілець; покривні листки при їх основі яйцевидно-трикутні або ланцетні, 7—21 *мм* завд., 5—11 *мм* завш., нижні при основі з дуже коротким і широким черешком, з країв помітно зазублені, як і середні зовні сірувато-шерстисті або волосисті, зсередини біля основи і вище білуваті, оголені, верхні сидячі, цілокраї, напівперетинчасті; приквіткові листки довгасто-яйцевидно-ланцетні, опуклі, близько 4—5,5 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., перетинчасті, зовні волосисті, зсередини голі; квітконіжки 1,5—10 *мм* завд., густо опушені загнутими вгору волосками з більшою чи меншою домішкою стебельчастих залозок; чашечка дзвониковидна, 12—18 *мм* завд., по жилках негусто засіяна довгими тонкими волосками з ряснішою домішкою стебельчастих залозок; зубці спідньої губи трикутні або яйцевидно-трикутні, 6—8 *мм* завд, близько 4,5 *мм* завш., на верхівці з коротеньким вістрям; верхня губа з малопомітним середнім зубцем у вигляді окраїни з дрібним вістрям посередині і косо-трикутними, близько 2—3 *мм* завд. і 2 *мм* завш., теж закінченими вістрячком бічними зубцями; всі зубці чашечки з країв (переважно вгорі) розсіянодовговійчасті і рясно вкриті дрібними щетинками; віночок 25—35 *мм* завд., з білуватою трубочкою та синьофіолетовим відгином; верхня губа його довгасто-оберненосерцевидна, на верхівці з помітною (близько 2 *мм* завгл.) виїмкою; середня лопать спідньої губи півкругла, велика; бічні лопаті косо-яйцевидні, дрібніші; нитки тичинок 6—8 *мм* завд., в'язальце 4,5—7 *мм* завд., оберненокоромисловидне, з коротшим (2—3 *мм* завд.) переднім кінцем, закінченим стерильним гніздом пиляка 1,5—2 *мм* завд. і довшим (3—4 *мм*) заднім, що несе фертильне

гніздо 3,5—4,5 *мм* завд.; стовпчик 32—40 *мм* завд., з дуже нерівними лопатями приймочки. Горішки широко-яйцевидні, 2,8—3,5 *мм* завд., 2,3—3,0 *мм* завш., невиразнотригранні, темнобурі. ♃. Цв. VI—VIII.

Etlinger, Commentio Bot.-med. de Salvia (1777) XVII. Benth. in Dl. Prodrom., XII, 264, Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 316 pro max. parte. Победимова во Фл. СССР, XXI, 258 p. p.

Видані зразки: Dörfler, Herb. norm., № 3443.

На кам'янистих схилах у лісовому поясі гір. — У передгірній і гірській частинах Криму нерідко.

Передг.Кр. Кримська обл.: Сімферопольський рн, Партизанське (II); окол. Бахчисарая (Птицин!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф — Суук-Су (Котов!), Ай-Петрі (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Судак (Каллье!, Савенков!), Карадазька біол. станція (Котов і Карнаух!), хр. Карагач (Каллье!), Мердвен (Савенков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори). Наводиться для околиць Новоросійська на Кавказі.

Загальне поширення. Ендем гірського Криму.

Примітка. Можна припустити, що саме цей вид, а не південнобережний з дрібнішими квітками був описаний під назвою «grandiflora». Новоросійська рослина потребує перевірки.

2494 (3). S. brachystemon Klok. sp. nova in Addenda VII, 653 — **Шавлія короткотичинкова.** Досить високий півкущ, з косо підведеними здерев'янілими розгалуженнями головної вісі, які переходять у підведені при основі трав'янисті стебла чи короткі густо улиснені неплідні пагони; крім того, б.-м. розвинені вкорочені, часто розетковидні бічні неплідні пагони. Квітконосні стебла нечисленні, 25—65 *см* завв., прості або вгорі з парою (рідко двома-трьома парами) коротких квітучих гілок, на всьому протязі сірувато-шерстисті, з-під опушення в нижній частині бруднуватопурпурові. Листки кінцевих неплідних пагонів довгочерешкові, серцевидно-трикутні, яйцевидно- або довгасто-ланцетні до довгастих, часто з помітно виїмчастою, мілкосерцевидною основою пластинки; черешок у них 2—4 *см* завд., мохнато-шерстистий від густіших коротших і рідкіших довших кучерявих волосків; пластинка 1,5—4 *см* завд., 1—3 *см* завш., тупувата або коротко-загострена, з країв дрібно зарубчасто-пилчаста, на поверхні з обох боків сірувато- або зісподу білувато-шерстиста, сітчасто-зморшкувата, засіяна рясними (але через опушення не завжди помітними) крапчастими залозками з блискучим жовтуватим секретом; нижні та середні стеблові листки довгасто-яйцевидні або здебільшого довгасто-яйцевидно-ланцетні, з черешком 1—5 *см* завд. і пластинкою 3—7 *см* завд. і 1,5—3 *см* завш.; пластинка при основі трохи нерівнобока, майже обрізана, закруглена або короткоклиновидна, на верхівці коротко- або відтягнуто-загострена, з країв дрібнозарубчаста або зубчасто-пилчаста, на поверхні зверху коротковолосиста, зеленувата або сірувата від опушення, зісподу шерстиста, сірувата або (цілком чи лише по жилках) білувата, з обох боків сітчасто-зморшкувата і крапчасто-залозиста; верхні листки (під

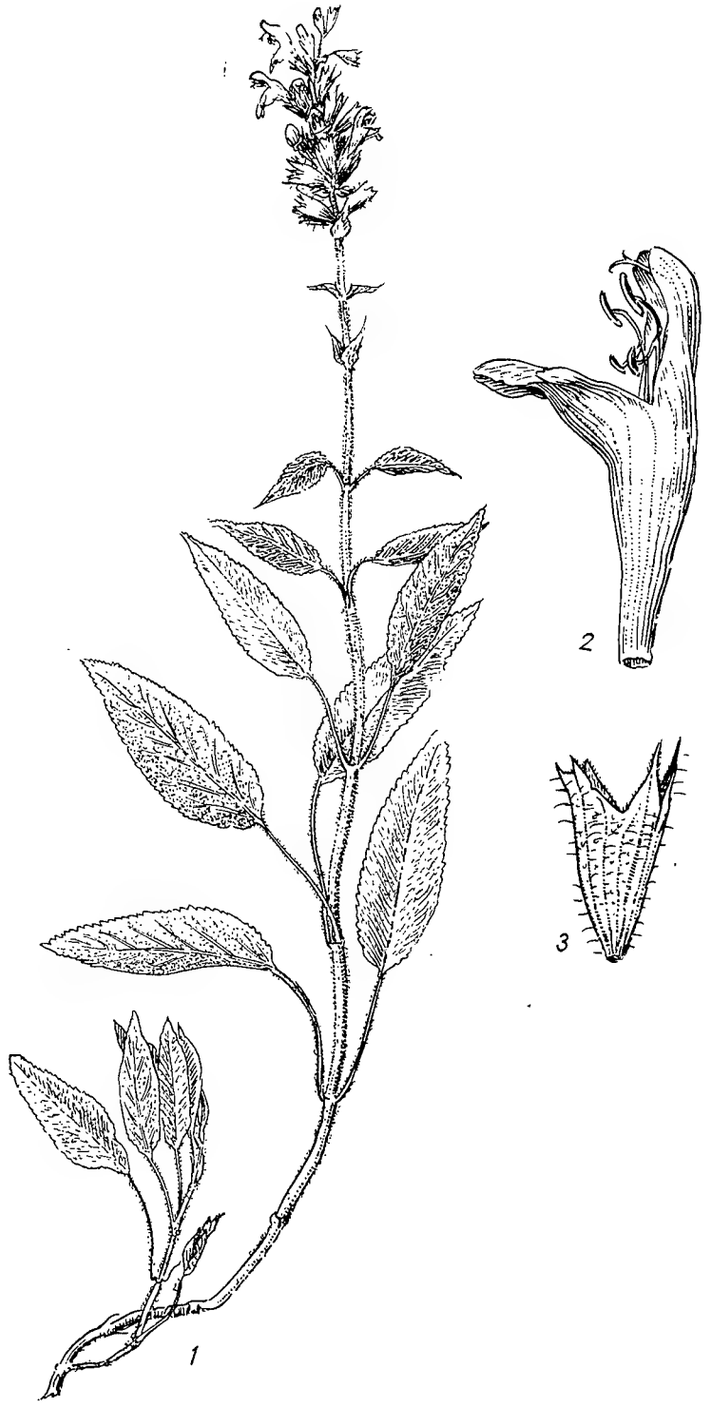

Рис. 23. Шавлія короткотичинкова — *Salvia brachystemon* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — віночок; *3* — чашечка.

суцвіттям) часто яйцевидно-ланцетні, здрібнені, короткочерешкові, з обох боків шерстисті; всі листки грубуваті, трохи шкірясті. Суцвіття коротке, з нечисленних (4—7), зближених або внизу розсунутих, 4—6-квіткових несправжніх кілець; покривні листки при їх основі яйцевидно-, нерідко серцевидно-яйцевидно-трикутні, 6—12 *мм* завд., 4—8 *мм* завш., сидячі, з округлою, нерідко мілковиїмчастою основою, на верхівці відтягнуто-загострені, з країв ледве зазублені до майже цілокраїх, на поверхні зовні (зісподу) сірувато-шерстисті, з внутрішнього боку (зверху) при основі і до середини чи вище блідозелені до білуватих, витончені й оголені; приквітки при основі квітконіжки довгасто-яйцевидно-ланцетні, 3,5—8 *мм* завд., 1,5—4 *мм* завш., загострені, майже цілокраї, зовні (зісподу) опушені, з внутрішнього боку (зверху) оголені; квітконіжки 3—6 *мм* завд., густо опушені загнутими вгору коротшими і довшими волосками з домішкою короткостебельчастих залозок; чашечка дзвониковидна, під час цвітіння 10—14 *мм*, при плодах до 18 *мм* завд., опушена по жилках негустими довгими й коротшими, при основі потовщеними, на кінці дуже витонченими волосками і засіяна товстуватими стебельчастими залозками; губи її майже однакові завдовжки; спідня до основи розрізана на два трикутні або трикутно-ланцетні, при основі стягнуті в коротеньке вістря зубці 4—6 *мм* завд., 2,5—4 *мм* завш.; верхня — вгорі тризубчаста з майже півкруглим середнім зубцем 0,8—1,2 *мм* завд., з дрібним вістрям на верхівці, 1,5—2,5 *мм* завш.; бічні зубці довші й вужчі, косо трикутно-ланцетні, теж з вістрям; всі зубці чашечки з країв засіяні, крім поодиноких довгих війок, коротшими щетинками з домішкою короткостебельчастих залозок; віночок 22—30 *мм* завд., фіолетовосиній чи синьофіолетовий (при сушці вицвітає); верхня губа його довгаста, близько 7 *мм* завд., на верхівці неглибоко дволопатева з півкруглими лопатями; спідня — близько 10 *мм* завд., трилопатева, з більшою, впоперек овальною середньою лопаттю і дрібнішими, косо-яйцевидними бічними; нитки тичинок 4—4,5 *мм* завд., в'язальце 1,5—6 *мм* завд., стовпчик близько 21—22 *мм* завд., з нерівними лопатями приймочки. Горішки коротко-еліпсоїдальні, 2,5—3,0 *мм* завд., 2,3—2,8 *мм* завш., чорнобурі. 4. Цв. VI—VII.

— *S. grandiflora* Победимова во Фл. СССР, XXI, 258 р. р.

На кам'янистих схилах. — Тільки в західній частині Південного Криму нерідко.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялта (!), Ялтинський рн, Нікітський сад (!!), околиці Нікітського саду (Котов!), між Нікітським садом і Ялтою (Гринь!), уроч. Стара Ялта над Ліваді́єю (Станков!), Гурзуф (Ширяєв!, Оксіюк!), на північ від Гурзуфа (Котов!), між Гурзуфом і Піонерським (Котов!); Алуштинський рн, Малий Маяк (Оксіюк!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Південний берег). Загальне поширення. Південний берег Криму.

Примітка. Вивчаючи цей вид порівняно з *S. grandiflora* Etling. на місці зростання, а також переглянувши найновіші збори по *S. grandiflora* s. l. в колекціях Ботанічного інституту ім. В. Л. Комарова АН СРСР, ми прийшли до висновку про існування в західній частині Південного берега Криму особливої, хоч і не дуже чітко відокремленої географічної раси, яку ми тут описуємо під видовою назвою *S. brachystemon* Klok. У типових випадках вона відрізняється від *S. grandiflora* Etling. дуже наочно. Нетипові форми виникають, мабуть, через гібридизацію на контакті ареалів обох рас; поза контактом, на типових місцезнаходженнях ми їх не спостерігали.

Ряд **2. Scabiosifoliae** Pobed. Листки пірчасто-розсічені, з 5—6 парами вузьких, лінійних або довгастих часток і ледве більшою за них кінцевою часткою. Квітки з еліптичними дрібними приквітками. Верхня губа чашечки трохи довша за спідню, з трьома майже рівними зубцями.

Ендемічний південнокримський ряд.

2495 (4). S. adenostachya Juz. — **Шавлія залозистоколоса.** Невисокий півкущ із висхідними дерев'янистими розгалуженнями головної вісі, від яких відходять нечисленні квітконосні стебла та б.-м. розвинені неплідні пагони. Стебла від основи підведені або майже прямостоячі, близько 20—40 *см* завв., прості чи внизу розгалужені, на всьому протязі (або крім оголеної основи) б.-м. густо опушені відлеглими, довгими (до 2,5 *мм*) багатоклітинними і короткими одноклітинними волосками, з чималою чи великою домішкою залозистих волосків різної довжини (останні з темною головкою). Стеблові листки непарно-пірчасті або пірчасто-розсічені, в обрисі еліптичні або широко-еліптичні, 2—8,5 *см* завд., до 5,5 *см* завш., короткочерешкові, з 3—6 парами простих або до основи чи майже до основи розсічених на частки листочків чи сегментів різної форми; останні частки листків від вузьколінійних до еліптичних, 5—32 *мм* завд., 0,5—8 *мм* завш., загострені; кінцева частка помітно більша за решту; всі листки волосисті і залозисті. Суцвіття короткувате, близько 5—10 *см* завд., з 4—8 (11) б.-м. розсунутих, 4—8-квіткових несправжніх кілець; покривні листки при кільцях яйцевидно-ланцетні, до 15 *мм* завд., суцільні, сидячі, відтягнуто-довгозагострені (особливо нижні), волосисті і залозисті; приквітки довгасто-яйцевидно-ланцетні, так само опушені; квітконіжки коротенькі, густо відлегловолосисті; чашечка дзвониковидна, 12—17 *мм* завд., густо опушена простими і залозистими відлеглими волосками різної довжини; спідня губа її з трикутними загостреними зубцями 3—5 *мм* завд., 4—5,5 *мм* завш., по краю волосистими і залозистими; зубці верхньої губи короткі, загострені; віночок 28—37 *мм* завд., білуватий; верхня губа його з клиновидною (з трохи ввігнутими краями) основою, 13—15 *мм* завд., на верхівці виїмчаста; лопаті її косо закруглено-трикутні (з прямим зовнішнім і дуговидним внутрішнім краями), по краю війчасті і залозисті; середня лопать спідньої губи майже півкругла, 8—11 *мм* завд., 18—20 *мм* завш., на верхівці з виїмкою близько 2 *мм* завгл.; бічні лопаті округлі, широкі; нитки тичинок 8—8,5 *мм* завд.; в'язальце близько 7—10 *мм* завд., переднє коліно його 2—4 *мм* завд., на кінці зігнуте і розширене, закінчується стерильним

гніздом пиляка 1,5—2 *мм* завд.; заднє коліно 5—7 *мм* завд., трохи зігнуте, несе фертильне гніздо 4—4,5 *мм* завд.; стовпчик 30—32 *мм* завд., з помітно нерівними лопатями. Горішки майже кулясті, близько 4 *мм* завд. 4. Цв. V—VII.

Juz. (Юзепчук) в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 29, фиг. 2. Победимова во Фл. СССР, XXI, 209.

— *S. scabiosifolia* auct fl. Tauriae p. p.

На кам'янистих схилах. — У південно-східній частині Криму.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Турчанінов!, Таліев!, Сарандінакі); Старо-Кримський рн, Піонерське (Юзепчук). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: окол. Білогорська (Таліев!), окол. Старого Криму (!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: окол. Старого Криму (!); **Старо-Кримський рн**, г. Агармиш (Турчанінов!, Сарандіиакі). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг (Котов!, Барбарич і Доброчаєва!), г. Зуб (Сарандінакі, Котов!), г. Спрю-Кай (Котов!), Судак (Турчанінов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південно-східна частина).

Загальне поширення. Ендем Східного Криму.

Примітка. Сюди, мабуть, належать літературні вказівки щодо *S. scabiosifolia* Lam. для г. Опук на Керченському півострові (Вульф), для **Межиріччя** в окол. с. Зеленогір'я (Васильєв).

2496 (5). S. scabiosifolia Lam. —**Шавлія скабіозолиста.** Високий півкущ з полеглими дерев'янистими розгалуженнями головної вісі. Неплідні пагони порівняно малорозвинені; квітконосні стебла б.-м. численні, від основи підведені, 35—70 *см* завв., прості, в нижній половині опушені негустими, почасти розсіяними відлеглими багатоклітинними волосками 2—3 (і трохи більше) *мм* завд. та густими, вгору загнутими одноклітинними волосками близько 0,2 *мм* завд., у верхній частині (під суцвіттям і в суцвітті) густо опушені вгору загнутими або нахиленими до майже відлеглих і відлеглих волосками до 1 *мм* завд., без домішки залозистих волосинок. Стеблові листки непарно-пірчасті, в обрисі еліптичні, 2—10 *см* завд., 1—8,5 *см* завш., короткочерешкові, з 4—6 парами переважно лінійно-ланцетних, простих, частіше до самої основи розсічених на дві-три такі ж частки листочків (сегментів листка); кінцеві частки листків від вузько-лінійних до лінійно-ланцетних, 4—53 *мм* завд., 0,4—8 *мм* завш., загострені; кінцева, верхівкова частка подібна до решти; частки нижніх листків помітно ширші, здебільшого довгасто-ланцетні; всі листки коротковолосисті, на спідньому боці часток густіше опушені. Суцвіття б.-м. видовжене, близько 6—22 *см* завд., з 4—14 майже однаково розсунутих, 2—6-квіткових несправжніх кілець; покривні листки при основі кілець від яйцевидно-ланцетних, іноді при основі пірчасто-надрізних (нижні), до яйцевидно-трикутних, 5—25 *мм* завд., до 15 *мм* завш., сидячі, відтягнуто-загострені, густо опушені недовгими волосками без домішки залозистих; приквітки довгасто- або довгасто-яйцевидно-ланцетні, коротенькі, густо опушені; квітконіжки 2—8 *мм* завд., мохнато-волосисті; чашечка дзвониковидна,

12—15 *мм* завд., досить густо опушена довгими і короткими волосками, іноді з домішкою поодиноких недовгих залозистих волосків на жилках і по краях зубців; зубці верхньої губи її трикутні або яйцевидно-трикутні, близько 3—5 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., загострені; зубці спідньої губи ланцетні, коротенькі (середні близько 1—2 *мм*, бічні близько 1 *мм* завд.), загострені; віночок 24—34 *мм* завд., білуватий; верхня губа його довгасто-оберненояйцевидна, 12—15 *мм* завд., 7—10 *мм* завш., з виїмкою до 2 *мм* завш. та округлими, по краю довговійчастими лопатями на верхівці, з боків дуговидно окреслена; спідня губа з майже оберненосерцевидною на верхівці і при основі неглибоковиїмчастою середньою лопаттю, близько 7—11 *мм* завд. і 10—17 *мм* завш., і косояйцевидними, дрібнішими боковими лопатями; нитки тичинок 4,5—7,5 *мм* завд., в'язальце 6—9 *мм* завд.; переднє коліно його близько 2—3,5 *мм* завд., на кінці гачковидно зігнуте і розширене, закінчується стерильним гніздом пиляка близько 1,5—2 *мм* завд., заднє коліно близько 4—6 *мм* завд., помітно зігнуте, несе фертильне гніздо 3—4,2 *мм* завд.; стовпчик 26—32 *мм* завд., з помітно нерівними лопатями приймочки. Горішки яйцевидні, 3,2—3,5 *мм* завд., 2,2—2,3 *мм* завш., з внутрішнього боку тупо-двогранні, темнобурі до майже чорних. 4. Цв. V—VII.

Lam., Journ. Hist. Nat. Par., II (1792) 44, tab. 27. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 316. Победимова во Фл. СССР, XXI, 268.

На кам'янистих (крейдяних або вапнякових) схилах. — У південно-східній частині Криму, рідко.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Білогорський рн, уроч. Каракуш (Гриньї), окол. Білогорська (Клоков!!, Котов!), скеля Ак-Кая за Білогорським (Зеленецький).

Поширення по СРСР. Крим (східні передгір'я).

Загальне поширення. Ендем передгірного Криму (східної частини).

2497 (6). S. Demetrii Juz. — **Шавлія Дмитрова.** Півкущ 20—35 *см* завв., квітконосні стебла розгалужені майже до суцвіття, густо улиснені, опушені довгими відлеглими і короткими півпритиснутими волосками, з домішкою в нижній частині залозистих волосків із світлими головками, під суцвіттям і в суцвітті густо вкриті довгими залозистими волосками з чорною головкою. Листки пірчасто-розсічені або непарно-пірчасті, в обрисі еліптичні, близько 5,5—6,5 *см* завд., 3—5 *см* завш., з 5—6 парами вузько-лінійних сегментів 12—40 *мм* завд., 1—6 *мм* завш.; короткий черешок і стрижень листка досить густо опушені довгими і короткими волосками, пластинка коротковолосиста, зісподу густо засіяна залозистими волосками різної довжини з світлою або чорною головкою. Суцвіття з 5—12 зближеними 6—10-квітковими несправжніми кільцями; покривні листки при кільцях сидячі, яйцевидні, відтягнуто-загострені, з обох боків густо опушені простими і залозистими волосками з чорною головкою; приквітки еліптичні, густозалозисті; квітконіжки короткі, густо опушені; чашечка 16—18 *мм* завд., зовні

опушена довгими простими та залозистими волосками з світлою або з чорною головкою; зубці спідньої губи чашечки яйцевидні, широкі, коротко загострені, зубці верхньої губи дуже вкорочені і середній з них багато ширший за бокові; віночок 35—40 *мм* завд., білуватий, з голубим рисунком; середня лопать його спідньої губи оберненояйцевидна, близько 15 *мм* завш.; переднє коліно в'язальця втроє довше від заднього; лопаті приймочки майже однакові. Горішки кулясті, близько 3 *мм* у діаметрі, чорні, дрібно крапчасто-горбочкуваті. ♃. Цв. VI—VII.

Juz. (Юзепчук) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 30. Победимова во Фл. СССР, XXI, 270.

— *S. scabiosaefolia* auct. fl. taur. pro min. parte, non Lam.

На кам'янистих схилах. — Тільки на західних кримських яйлах.

Г.Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла проти Меласа (Д. Юзепчук!), Байдарська яйла (Чернова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (західні яйли).

Загальне поширення. Ендем гірського Криму (західної частини).

2498 (7). S. Hablitziana Pall. — **Шавлія Габліцова.** Півкущ близько 25—50 *см* завв., з б.-м. численними висхідними цьогорічними квітучими пагонами (стеблами) та нечисленними і коротшими неплідними пагонами. Квітконосні стебла в нижній частині досить густо опушені відлеглими волосками близько 2—4,5 *мм* завд., а також дрібними, 0,2—0,5 *мм* завд., вгору загнутими, а вище, в суцвітті, короткими півпритиснутими волосками, густо улиснені. Стеблові листки непарнопірчасті, здебільшого з дво- п'ятироздільними сегментами, в обрисі широко-еліптичні, близько 3—10 *см* завд. і 2—7 *см* завш.; останні частки у верхніх і середніх листків вузько-лінійні або лінійно-ланцетні, 5—35 *мм* завд., 0,5—3 *мм* завш., здебільшого вздовж складені, в нижніх до 6 *мм* завш., довгасто-ланцетні; черешок і стрижень листка опушені розсіяними довгими і густими короткими волосками, частки зверху сіруваті від густого короткого опушення і засіяні дрібними ямчастими залозками, зісподу ж голі чи дуже розсіяно опушені. Суцвіття близько 7—9 *см* завд., з 4—6 несправжніх кілець; кільця 4—8-квіткові, нижні з них розсунуті на відстань до 2—3 *см*, верхні щільно зближені; покривні листки при основі кілець від довгасто-яйцевидних, на верхівці дво- трироздільних (найнижчі) до широко-яйцевидних або яйцевидно-трикутних з відтягнуто-загостреною верхівкою, близько 10—25 *мм* завд. і 8—15 *мм* завш., з країв довговійчасті, на поверхні з обох боків коротковолосисті; приквітки довгасто-ланцетні, довговійчасті, до 8—10 *мм* завд. і 2,5—3,5 *мм* завш.; чашечка 17—20 *мм* завд., опушена короткими і довгими (по жилках і краях зубців) волосками; зубці спідньої губи трикутні, 5—7 *мм* завд., 4—6 *мм* завш., гострокінцеві, з трохи ввігнутими зовнішніми краями; зубці верхньої губи дрібні, близько 0,5—1 *мм* завд., гострокінцеві; віночок близько 30—35 *мм* завд., жовтуватобілуватий; верхня губа його 11—12 *мм* завд., 7—10 *мм* завш., з виїмкою 1—2 *мм* завгл.; спідня губа з майже півкруглою, при основі широко-клиновидною середньою лопаттю 9—11 *мм* завд. і 15—17 *мм* завш.; в'язальце близько 6—9 *мм* завд., заднє коліно його (з фертильним гніздом пиляка) майже пряме, вдвоє довше від переднього, яке помітно зігнуте, гніздо пиляка 3—4 *мм* завд.; стовпчик 27—32 *мм* завд., з нерівними лопатями приймочки. Горішки яйцевидні, 2,7—3,5 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., темнокоричневі. ♃. Цв. V—VI.

Pall., Tabl. Phys.-top. Taur. (1795) 44. Willd., Sp. pl., 129. M. B., Fl. taur.-cauc., I, 19. Stev., Verz. Taur. Halb. Pfl., 278.

— *S. scabiosifolia* auct. fl. taur. pro min. parte.

На крейдяних або вапнякових відслоненнях. — У західній частині кримського передгір'я, рідко.

Кр.Л.-С. Кримська обл: окол. Сімферополя (Зеленецький, Срединський!, Гриньї, Черняєв!?); радгосп «Червоний», уроч. Дубки (Левіна!); Сімферополь — Партизанське (Клоков!!, Барбарич і Доброчаєва!), Чумакарські Дубки в 7 *км* від Сімферополя (Хорват).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (передгір'я).

Загальне поширення. Вузький ендем Криму.

Примітка. До цього ряду, як ми бачимо, належать дві раси з залозистим опушенням і дві, позбавлені такого опушення. З останніх ми приймаємо за типову *S. scabiosifolia* Lam. — східнішу, білогорську расу, яка й описана під цією назвою у «Фл. СССР». Другу, західнішу, ми, порадившись з С. В. Юзепчуком, визнали за *S. Hablitziana* Pall. Останній вид був описаний саме з тієї місцевості, де росте лише ця раса. За обома ми мали змогу простежити в природі.

Секція **2. Drymosphace** Benth. Чашечка трубчасто-дзвоникоподібна з суцільною або дуже коротко-тризубчастою верхньою губою, після цвітіння майже не розростається. Трубочка віночка висунута з чашечки, всередині шерстка або з волосистим кільцем; верхня губа зігнута, стиснута з боків. Переднє коліно в'язальця з порожнім пилковим гніздом. — Багаторічні рослини. — Південноєвразіатська секція, складається переважно з нагірно-лісових видів.

2499 (8). S. glutinosa L. — **Шавлія клейка.** Стебла при основі дещо висхідні, 50—130 *см* завв., розгалужені, разом із черешками листків негусто мохнато-волосисті від довгих відлеглих волосків, в суцвітті густо залозисто-волосисті. Стеблові листки з черешком 4—12 *см* завд. і довгасто- або трикутно-яйцевидною, при основі серцевидно-списовидною, на верхівці відтягнуто-загостреною пластинкою 4—16 *см* завд., 2,5—12,5 *см* завш.; пластинка тонка, з країв нерівно зарубчасто-пилчаста, зісподу світлозелена, по жилках волосиста, зверху темнозелена, розсіяно коротковолосиста; приквіткові листки сидячі, довгасто-ланцетні, 0,5—2 *см* завд., відтягнуто-загострені, цілокраї, досить густо залозисто-волосисті. Несправжні кільця 4—8-, частіше

6-квіткові, розсунуті, утворюють на кінці стебла або гілок суцвіття 15—35 *см* завд.; приквітки ланцетні, коротші або ледве довші від квітконіжок, залозисто-волосисті; квітконіжки 3—10 *мм* завд., відлегло залозисто-волосисті; чашечка 10—18 *мм* завд., зовні густо залозисто-волосиста і крапчасто-залозиста; верхня губа її трикутна, цілокрая, короткогострокінцева, спідня — до середини розсічена на два гостротрикутних зубці; віночок ± 3 *см* завд., світложовтий, зовні залозисто-волосистий, верхня губа його шоломовидна, спідня — з глибоковиїмчастою і неправильно дрібнозазубленою середньою часткою та з довгасто-яйцевидними боковими лопатями, на верхній поверхні з білуватими смужками і червоними лініями. Приймочка з двома неоднаковими лопатями. Горішки яйцевидні, 3,5—4 *мм* завд., темнокоричневі, гладенькі. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 37. **Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р.**, II, 317. **Барбарич у Визн. росл. УРСР**, 421. **Победимова во Фл. СССР**, 281.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1246, I.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 217.

У лісах і між чагарником. — Переважно в західній частині Української РСР, поза тим на півдні, в гірських лісах Криму.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **В.Л.-С., З.Л.-С.** Нерідко. — **П.Л.-С.** У західній частині нерідко, в східній — зникає. — Хмельницька обл.: Вовковинецький рн, Васютинці (Котов!); Михайлівський рн, Коржівці (Котов!). — Вінницька обл.: Барський рн, Комарівці — Іванівці (Котов!, Козлов!). — Київська обл.: Володарка (Шмальгаузен!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, г. Ай-Петрі (Чернова, Клоков!!), Васильївська яйла (Чернова), Нікітська яйла (Чернова), Гурзуфська яйла (Чернова), Ельбузли (Зеленецький), Кримський державний заповідник, Ялтинське шосе (Поплавська); Алуштинський рн, Чатир-даг (Поплавська), біля г. Мала Чучель (Поплавська!), Алушта — Бабуган (Зеленецький).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південно-західні та почасти середні райони, Крим; Кавказ: майже всі райони.

Загальне поширення. Середня і почасти Південна Європа, Західна Азія. Євразіатський вид, поширений переважно в гірських країнах від Піренеїв до Гімалаїв.

Господарське значення. В Середній Європі здавна культивується як декоративна рослина.

Секція **3. Horminum** (Moench) Benth. Чашечка трубчаста, верхня губа її майже обрублена, з дрібними зубцями. Трубочка віночка розширена догори, з черевного боку здута, всередині без волосистого кільця; верхня губа випрямлена, опукла, шоломовидна; спідня — відігнута, трилопатева. Переднє коліно в'язальця зігнуте, раптово розширене і закінчене залозкою (мозолистим потовщенням). — Однорічні рослини з досить дрібними квітками.

Середземноморська секція, що складається лише з трьох близьких видів: *S. viridis* L., *S. horminum* L. та *S. interaedens* Pobed.

2500 (9). S. horminum L. — **Шавлія чубата.** Стебла прямостоячі, 15—45 *см* завв., прості або розгалужені, разом із листками мохнатоволосисті і залозисті; стеблові листки черешкові, довгасто-яйцевидні, 12—95 *мм* завд., ураховуючи й черешок, 4—16 *мм* завш., з черешком 2—50 *мм* завд., тупі, дрібно зарубчасто-пилчасті; покривні листки сидячі, яйцевидно-ромбічні, загострені; верхівкові — без квіток у пазухах, побільшені, забарвлені, звичайно синьофіолетові, рідше синюваті, лілуваті або червонуваті, утворюють чубок на кінці стебла або його гілок. Суцвіття 6—27 *см* завд., з 4—10 несправжніх кілець; кільця 4—6-квіткові, розсунуті; приквітки шиловидні, квітконіжки дуже коротенькі; чашечка 7—12 *мм* завд., з 13 жилками, зовні відлегловолосиста і залозиста, верхня губа її з дуже дрібним середнім зубцем; віночок 10—15 *мм* завд., з видовженою, висунутою з чашечки трубочкою, блідофіолетовий або лілуваторожевий. Горішки довгастояйцевидні, близько 3 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., темнобурі. ⊙. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 24. **Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р.**, II, 320. **Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР**, IV, 64. **Барбарич у Визн. росл. УРСР**, 421. **Победимова во Фл. СССР**, XXI, 291.

— *Horminum sativum* Mill., Gard. Dict. (1768), N 5.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. v. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2488, Fig. 3338 (sub: *S. viridis* var. *Horminum* Battand et Tabut).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 522.

На кам'янистих схилах, переважно на вапняковому грунті, а також як бур'ян на відкритих місцях. У південній частині Криму нерідко, іноді заноситься північніше.

Л.П. Сумська обл.: Глухів (Сакало!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Сакський рн, Скворцове (Котов!), Іванівка (Барбарич, Доброчаєва і Кукало). — **Кр.Л.-С.** Сімферополь (Андрєєв!, Зеленецький, Птицин!); Білогорський рн, Білогорськ (Біберштейн, Клоков!!), Олексіївка (Буш!); Бахчисарайський рн, Бахчисарай (Станков), Відрадне (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Савенков!, Біберштейн, Барбарич, Доброчаєва і Кукало!); Балаклавський рн, Чорна річка (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!); Куйбишевський рн, Соколине (Гольде!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, підніжжя Чатир-дагу (Савенков!), Кримський державний заповідник — Бабуган — Ялта (Зеленецький). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Новий Сімеїз (Тутківський!), Гурзуф (Котов!), Нікіта (Зеленецький), Ласпі (Станков!); Алуштинський рн, схили до с. Рибальчого (Васильєв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський півострів, Мала Азія.

Секція **4. Stenarrhena** (Don) Briq. Чашечка дзвониковидна, менш як до половини розсічена на губи, трубчасто-дзвониковидна або трубчаста, з тризубчастою, не обрубленою верхньою губою; середній зубець губи часто зменшений. Віночок звичайно чималий, жовтий чи білий. Приквітки не розвинені. — Багаторічні трави.

Підсекція **1. Gongrosphaceae** Briq. Трубочка віночка раптово розширена до зіва, з дрібним лусковидним, по передньому краю залозистим нектарником усередині.

2501 (10). S. sclarea L. — **Шавлія мускатна.** Стебла від основи підведені або прямостоячі до 100—120 *см* завв., досить густо опушені кучерявими, не дуже довгими волосками, з домішкою коротших і довших стебельчастих залозок. Стеблові листки довгочерешкові, серцевидно-яйцевидні, чималі, тупі або тупуваті, по краю подвійно вигризено-зубчасті, короткуватоволосисті і залозисті; верхні листки під суцвіттям короткочерешкові, дрібніші, загострені. Суцвіття звичайно волотисто-розгалужене, коротше за вегетативну частину стебла; покривні листки сидячі, широко-яйцевидні, відтягнуто-загострені, майже цілком плівчасті, на поверхні майже голі, з країв коротковійчасті, білуваті або червонуваті, вдвоє перевищують чашечки, на самій верхівці без квіток у пазухах; несправжні кільця 4—6-квіткові; квітконіжки близько 2—4 *мм* завд., коротковолосисті і залозисті, з домішкою довших волосків; чашечка 10—12 *мм* завд., зовні опушена короткуватими щетинистими волосками та короткостебельчастими залозками, іноді з домішкою довших залозок; всі зубці чашечки відтягнуті в довгеньке тонке вістря; середній зубець спідньої губи здрібнений; віночок близько 15—25 *мм* завд., блідорожевий, лілуватий чи білуватий, з плівчастою округлою лусочкою в трубці біля зіва; верхня губа віночка серповидно зігнута, на верхівці виїмчаста, зовні коротковолосиста і залозиста; середня лопать спідньої губи широкооберненояйцевидна, чашовидно ввігнута; тичинки і стовпчики фіолетові; лопаті приймочки дуже нерівні. Горішки еліпсоїдальні, 2—3 *мм* завд., бурі, сітчасто-зморшкуваті, з темнішими зморшками. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 27. Щмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 318. Победимова во Фл. СССР, XXI, 310.

На лесових урвищах, кам'янистих схилах, як бур'ян у садах, на ріллі. Культивується. — В південній частині Криму, дико.

Кр.З.С. Кримська обл.: Сакський рн, Скворцове (Котов!). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Бахчисарай (Зеленецький), Дачне — Тургенівка (Котов); Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький), Сімферополь — Партизанське (Клоков!!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине — Передове (Зеленецький), окол. Севастополя, «Голландія» — Сухар-балка (Савенков!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла (Чернова); Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла (Чернова), Нікітська яйла (Чернова), гори над Ялтою (Станков); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, біля Великої Поляни (Поплавська), Демерджі-гора (Вульф); Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Цирiна). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський сад (!!), Ялта — яйла (Зеленецький), Сімеїз, г. Кішка (Зеленецький), Лименська долина (Зеленецький); Судацький рн, Морське — Веселе (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!), Новий Світ (Сарандінакі), Карадаг (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (?), Крим; Кавказ: Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Прибалх., Гір. Туркм., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середземномор'я та сусідні східні райони до Тянь-Шаню.

Господарське значення. З усіх видів роду дає найбільший вихід ефірної олії високої якості. В зв'язку з цим здавна культивується. Кримська станція вивела нові сорти шавлії мускатної з масличністю сировини до 0,33%, почасти з місцевої дикої рослини (С 24). У промисловій культурі можна одержати з 1 *га* посівів 1,5 *кг* мускатно-шавлійної олії. В олії міститься ліналіацетат, ліналіформінат, ліналоол, мурашина й оцтова кислоти. В екстрактованій есенції містяться ліналіацетат, ліналоол, цедрен, скларіоль і сесквітерпен. Найбільше продукту дають суцвіття рослини. Олія широко застосовується в парфюмерії.

В насінні мускатної шавлії міститься висихаюча жирна олія, що вживається в лаково-фарбній промисловості.

Примітка. Є. Г. Победімова звертає увагу на те, що цей вид, мабуть, є збірним. За її спостереженнями, на Південному березі Криму зростає більш ксерофітна форма, поряд з описаною типовою, що відрізняється від типової меншими розмірами всіх частин, багато густішим, часто пластівчастим опушенням стебел і листя, дрібнішими і нерідко вниз відігнутими покривними листками. Гамс у Hegi (Ill. Mitt.-Eur. Fl., 2489) описує цей вид як дворічну, а не багаторічну рослину.

Вид описано з Сірії, що утруднює порівняння нашої рослини з його типовими формами.

Секція **5. Aethiopis** Benth. Чашечка дзвониковидна або трубчаста, з тризубчастою верхньою губою. Трубочка віночка всередині без волосистого кільця, верхня губа б.-м. зігнута, стиснута з боків. Переднє коліно в'язальця закінчується залозкою. — Трав'янисті багаторічні, нерідко одно- дворічні рослини, здебільшого з густим білошерстистим опушенням.

Східносередземноморська (в ширшому розумінні) секція.

2502 (11). S. aethiopis L. — **Шавлія ефіопська.** Дворічна (іноді багаторічна) рослина з міцним здерев'янілим коренем і товстим стеблом; стебло прямостояче, 25—60(100) *см* завв., пірамідально-галузисте, разом із листками білошерстисте від зірчастих волосків з видовженими багатоклітинними променями. Нижні листки зібрані в прикореневу розетку, численні, з черешком 3,5—8(12) *см* завд. і яйцевидною або еліптично-ромбічною пластинкою 11,5—26 *см* завд., (4)7—17(21) *см* завш., при основі неглибокосерцевидною або короткоклиновидною, з країв нерівнозарубчастою; стеблові листки в кількості однієї—трьох пар, короткочерешкові або сидячі, з широкою стеблообгортною основою, дрібніші; всі ці листки виразнозморшкуваті, звичайно білошерстисті, іноді з рідкішим опушенням, зеленуваті; при-

квіткові листки сидячі, широко-яйцевидні, загострені, цілокраї, коротші від квіток. Несправжні кільця 6—10-квіткові, розсунуті. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, 10—15 *мм* завд., зовні повстиста: всі зубці її трикутні, гострокінцеві; віночок 13—20 *мм* завд., білий, зовні з довгими волосками по спинці верхньої губи; трубочка його не висунута з чашечки, до зіва раптово розширена, всередині з війчастим придатком; верхня губа мало зігнута, спідня губа з зубчастою середньою часткою і довгастими боковими лопатями. Горішки яйцевидно-тригранні, з тупими ребрами, до 2,5 *мм* завд. і 2 *мм* завш., бурі, гладенькі. ⊙ або ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 26. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 318. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 64. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 421. Победимова во Фл. СССР, XXI, 318.

Рисуики: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1248. Schlechtend., Langeth. u. Schenk, Fl. v. Deutsch., XVIII, tab. 1787.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2960.

На степових і кам'янистих схилах, як бур'ян на полях і біля шляхів. — У південній частині Лісостепу і в Степу звичайно, а також у всіх кримських районах.

З.Л.-С. У південній та східній частинах нерідко, на північ — до Могильова і Тульчина. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Гайсин (Балковський). — Черкаська обл.: Умань (Шмальгаузен). — Кіровоградська обл.: Підвисоцький рн, Копенкувате і Покотилове (Фінн). — Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Шмальгаузен). — Одеська обл.: Саврань (Шмальгаузен). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Оржицький рн, Лукім'я (!); Зіньківський рн, Велика Павлівка (Рогович!). — **Харківська обл.**: Нововодолазький рн, Бірки (Угринський, Котов!); Зміївський рн, Зміїв (Шмальгаузен), Водяне (Котов); Валківський рн, Сніжків (Талієв). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С., Кр.З.С., Кр.З.Л.-С., Кр.Л.-С., Перед.Кр., Г.Кр., Півд.Кр.** Б.-м. звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ; Серед. Азія: Сир-Дар., Пам.-Ал., Гір.-Туркм. (захід).

Загальне поширення. Середня Європа (в південно-східній частині, в інших районах здичавіле), Південна Європа (до Іспанії на захід), Мала Азія, Іран, південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Середня Азія.

Секція **6. Plethiosphace** Benth. Чашечка яйцевидна або дзвониковидна, верхня губа її зовні ввігнута, з двома борозенками, на верхівці коротко-тризубчаста. Трубочка віночка всередині без волосистого кільця, верхня губа пряма або серповидно зігнута і сплюснута з боків. Переднє коліно в'язальця закінчується залозкою. — Трав'янисті, звичайно багаторічні рослини.

Середземноморсько-африканська секція, поширена також і в помірній зоні Євразії до Алтаю. До неї належить найбільша кількість наших видів.

Ряд **1. Pratenses** Pobed. Тичинки та стовпчик на $\frac{1}{3}$—$\frac{1}{2}$ довші, ніж верхня губа віночка; віночок синьофіолетовий або фіолетовий. Суцвіття не поникле з б.-м. розсунутими несправжніми кільцями. Рослини з залозистим опушенням.

Дуже складний і критичний цикл видів, ще недостатньо вивчений.

2503 (12). S. pratensis L. — **Шавлія лучна.** Корінь здерев'янілий, довгий (до 50—80 *см*); стебла поодинокі або в кількості двох-трьох, прямостоячі або від основи підведені, 15—70 *см* завв., прості або вгорі (в суцвітті) розгалужені, разом із черешками листків мохнато-волосисті від хвилястих довгих волосків з великою домішкою в суцвітті коротших залозистих. Нижні листки зібрані в прикореневу розетку або в пучки на вкорочених неплідних пагонах, довгочерешкові, довгасто- або трикутно-яйцевидні, 5—36 *см* завд., ураховуючи й черешок, 2,5—10 *см* завш., з черешками 2,5—20 *см* завд.; пластинка листка при основі неглибокосерцевидна або короткоклиновидна, з країв подвійно зарубчасто-зубчаста, нерідко пірчасто-надрізна і тоді ширша, трикутно-яйцевидна, зверху майже гола, зісподу досить коротковолосиста; стеблові листки в кількості двох, рідше трьох пар, нижні схожі на прикореневі листки, верхні багато дрібніші, сидячі, довгасто-ланцетні; покривні листки при несправжніх кільцях яйцевидно-ланцетні, з сидячою і стеблообгортною основою та з відтягнуто-загостреною верхівкою, цілокраї, коротші за квітки, волосисті і залозисті. Несправжні кільця суцвіття 4—8-квіткові, розсунуті; приквітки ланцетні, приблизно дорівнюють квітконіжці, залозисто-волосисті; квітконіжки 2—3 *мм* завд., відлегло довговолосисті; чашечка дзвониковидна, 6—9, після цвітіння іноді до 11 *мм* завд., у жіночих квіток коротша — до 7 *мм* завд., у двостатевих довша, зовні відлегло довговолосиста і густозалозиста; зубці верхньої губи чашечки коротенькі, закінчені дуже коротким голим вістрям і зближені кінцями; зубці спідньої губи трикутно-ланцетні, відтягнуті в коротке вістря, приблизно дорівнюють трубочці; віночок 12—25 *мм* завд., у жіночих квіток коротший, до ±15 *мм* завд., у двостатевих звичайно не менший 20 *мм*, темносиній, з блідішою трубочкою, іноді білий або рожевий, зовні розсіяно опушений довгими простими і коротшими залозистими волосками; верхня губа його серповидно зігнута, на верхівці вийчаста; спідня губа коротша за верхню, трилопатева, з півкруглою, неглибоковиїмчастою середньою часткою. Стовпчик висунутий з-під верхньої губи; лопаті приймочки трохи нерівні, відігнуті назовні. Горішки яйцевидні, до 2 *мм* завд., бурі (у закарпатських екземплярів до 2,8 *мм* завд. і 2,3 *мм* завш., чорнуваті, загострені). ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 25. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 319 р.р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 422. Победимова во Фл. СССР, XXI, 335.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1252, I.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 950.

На сухих луках, лучних степах, по узліссях і на галявинах у листяних і мішаних лісах. У лісових і лісостепових районах нерідко або звичайно, в степових — рідко.

З.Л., К.Л., Пр.Л. Розсіяно. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С,, П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ. (Акінфієв). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (!); Куп'янськ (Пискунов!); Великобурлуцький рн, Червона Хвиля (Левіна!). — Дніпропетровська обл.: Синельникове (Сидоров). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Анадоль (Сидоров). Останні дві вказівки сумнівні. В Донецькому Лісостепу і в більш східних або південних районах Степу цей вид заміщається близьким південно-східним видом *S. stepposa* Shost. — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Зуйський рн, Красногорське (Зефіров, Победімова). Інші вказівки для Криму сумнівні.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Волзьк.-Кам., Бессараб., Причорн. (північ), Ниж.-Дон., Крим (рідко); Кавказ (наводиться для Передкавказзя, Дагестану і Східного Закавказзя).

Загальне поширення. Середня Європа, середні і почасти південні райони Європейської частини СРСР. У Південній Європі і в південних районах Європейської частини СРСР заміщається близькими видами.

Примітка. Тотожність нашої рослини типовій середньоєвропейській *S. pratensis* L. сумнівна. Видані і цитовані зразки останньої дещо відрізняються від наших довшими чашечками — під час цвітіння 8—10 *мм*, після цвітіння 11—13 *мм* завд., з зубцями спідньої губи до 5,5—7 *мм* завд., листки в них простіше зазублені, часто один раз зубчасто-зарубчасті, а не подвійні. До них найбільш підходять екземпляри з Закарпаття («Закарпатська обл.: Ужгородський окр., Холмці, південний схил гори на висоті 304 *м*, 11. VI 1947, зібрав Г. Білик»), які мають довші, ніж у переважної більшості східних екземплярів, чашечки — при квітках ±9 *мм* і при плодах 10,5—11 *мм* завд.; вони відзначаються також і більшими плодиками — горішки до 2,8 *мм* завд. і 2,3 *мм* завш., чорнуваті, тупувато-загострені.

Відповідно, і характерна форма нашої рослини з трикутно-яйцевидними, пірчастонадрізними листками не цілком тотожна західноєвропейській *S. pratensis* var. *rostrata* (Schmidt) Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 51, III, що описувалась також як окремий вид — *S. rostrata* Schmidt, Boehm. Abhdl. I, 1 (до нашої рослини, мабуть, стосується назва *S. erosa* Andrz.).

За Андржієвським, збірна *S. pratensis* L. s. l. представлена на Україні трьома конкретними видами: 1) *S. pratensis* L. s. str. — всюди поширений вид; 2) *S. dumetorum* Andrz., що зустрічається тільки на Волині і Поділлі і 3) *S. hypanica* Andrz., поширений далі на схід від Поділля. Пізніші дослідники додали ще один близький вид — *S. stepposa* Shost., проте відкинули обидва описані Андржієвським види. З них *S. dumetorum* Andrz. ми вважаємо за потрібне відновити, погоджуючись в цьому відношенні з польськими авторами. Висловлена в літературі думка, що це нібито просто жіночі екземпляри звичайної *S. pratensis* L., не відповідає дійсності. Тип виду зібраний з двостатевими квітками (гербарій Бессера!). Але всі автентичні зразки *S. hypanica* Andrz. є жіночими, через що важко скласти про цей вид повне уявлення. Коли підтвердиться, що наша рослина не тотожна типовій *S. pratensis* L., для неї, мабуть, треба буде відновити назву *S. hypanica* Andrz., дещо розширивши розуміння виду.

2504 (13). S. dumetorum Andrz. — **Шавлія зарослева.** Сіруватотемнозелена рослина. Стебла в кількості одного—чотирьох, б.-м. розгалужені, в нижній частині негусто мохнато-волосисті, в суцвітті волосисті і залозисті, 40—65 *см* завв., з двома—чотирма листками до суцвіття (в нерозгалуженій частині). Прикореневі листки 7—18 *см* завд., ураховуючи й черешок, 2—5 *см* завш., з мохнато-волосистим черешком; стеблові листки 3—9,5 *см* завд., 1—4 *см* завш., з черешком до 2,5 *см* завд.; покривні листки з яйцевидної або округло-яйцевидної основи відтягнуті в ланцетне або ланцетно-шиловидне вістря, часто відігнуте, разом з вістрям 5—12 *мм* завд., 3—7 *мм* завш., нижні з б.-м. зазубленим у нижній частині краєм. Несправжні кільця 6—10-квіткові, квітконіжки 2—4 *мм* завд., довговолосисті, з майже притиснутими волосками; чашечка 5—8 *мм* завд., зубці спідньої губи її приблизно дорівнюють трубочці, довгасто- або трикутно-ланцетні, відтягнуто-гострокінцеві; зубці верхньої губи дуже коротенькі і малопомітні; віночок 10—20 *мм* завд. (від 10 *мм* навіть у двостатевих квіток), темносиній, вздовж складена верхня губа віночка 1,5—3 *мм* завш., середня частка спідньої губи зазублена. Горішки яйцевидні, близько 1,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш. В іншому схоже на *S. pratensis* L. 4. Цв. V—VIII.

Andrz. apud Bess., Enumer. pl. Volh. (1822) 3. Szaf., Kulcz., Paw ł., Rośl. polsk. (1924) 545. Победимова во Фл. СССР, XXI, 337.

— *S. pratensis* Барбарич у Визн. росл. УРСР, 420 pro minore parte.

На степових кам'янистих схилах. — У Західному Лісостепу. Наводиться також для Розточчя та Опілля.

Р.-О.Л. Нечасто (Шафер та інші польські автори). — Тернопільська обл.: Кременець (!!). — **В.Л.-С.** Андржієвський наводить свій вид для Волині (ц.м.). — **З.Л.-С.** Нерідко. — Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Прилипче, Стефанівка та інші пункти (!!, Артемчук!). — Тернопільська обл.: Заліщики (!!, Артемчук).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (південний схід), Серед.-Дніпр. (південний захід). Вказівки для інших районів не підтверджуються.

Загальне поширення. Обмежується південно-західними районами Європейської частини СРСР. Очевидно, подільський ендем.

Примітка. Критичний вид, що потребує більш докладного вивчення. Раніше він був сплутаний з більш поширеним південно-східним видом *S. stepposa* D.-Sh., а після виділення останнього — з жіночими екземплярами *S. pratensis* L. Вивчення автентичних зразків показує, що у *S. dumetorum* Andrz. і жіночі і двостатеві квітки загалом дрібніші, ніж у *S. pratensis* L., і навіть віночки обох видів однакового розміру відрізняються формою губ, зокрема верхня губа в подільського виду вужча. Обидва види не тотожні між собою також і в інших ознаках. Цитований визначник польських рослин загалом правильно трактує цей вид, і ми теж знаходимо можливим відновити його в справжньому, авторському розумінні. Так само цей вид визнає і «Флора СССР».

2505 (14). S. stepposa D.-Shost. — **Шавлія степова.** Стебла поодинокі або нечисленні, 25—70 *см* завв., прості або з однією-двома гілочками в суцвітті, в нижній частині майже голі або помітно опу-

шені короткими і довшими, більш відлеглими, простими волосками з домішкою залозистих. Нижні листки зібрані в прикореневу розетку, довгочерешкові, довгасто-, рідше трикутно-яйцевидні, 4—16 *см* завд., 1—5 *см* завш., черешок у них 2—8 *см* завд., майже голий або розсіяно опушений короткими волосками; пластинка з неглибокосерцевидною, іноді майже округлою основою і тупою або тупуватою верхівкою, з країв подвійно-зарубчасто-зубчаста, іноді неглибоко надрізна, на поверхні з обох боків гола або зісподу, переважно по жилках, опушена дуже короткими волосками; стеблові листки в кількості двох-трьох пар, з короткими черешками та більш загостреною пластинкою; покривні листки широко-яйцевидні, раптово загострені, всі коротші за квітки, до 10—12 *мм* завд. і 5—6 *мм* завш., цілокраї, волосисті і залозисті. Несправжні кільця 4—6-квіткові (здебільшого з шести квіток); приквітки ланцетні, війчасті, довші за квітконіжку; квітконіжки дуже коротенькі (не довші 1,5 *мм*), часто малопомітні, притиснутоволосисті, чашечка дзвониковидна, 5—8 *мм* завд., відлегло-довговолосиста і залозиста; верхня губа її з дуже короткими зубцями, зубці спідньої губи трикутно-ланцетні, 2—3 *мм* завд., гострокінцеві; віночок 8—15 *мм* завд. (в жіночих квіток дрібніший, ніж у двостатевих, до 10 *мм* завд.), темносиній, зовні лише по спинці верхньої губи волосистий; стовпчик ледве висувається з віночка. Горішки яйцевидні, ± 1,5 *мм* завд., темнобурі. 4. Цв. VI—VII.

На степах і в степових чагарниках. — У південно-східній частині Української РСР нерідко, заступає тут *S. pratensis* L.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Кіровоград (Фішер!); Аджамка (Пачоський!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл: Шишацький рн, Павлівка (Рогович!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляцький рн, Дрижина Гребля (Цингер!); Карлівка (Бордзіловський!). — Харківська обл.: Вовчанський рн, Захарівка (Черняєв!); Шевченківський рн, Одрадне (Черняєв!), Щенячий (!!). — Дніпропетровська обл.: Верхньодніпровськ (Олексієнко!). — Луганська обл.: Біловодський рн, Лимарівка (Ширяєв!); Білолуцький рн, Деркульський кінний завод (Таліев!); Лозно-Олександрівський рн, Привілля (!); Міловський рн, Стрілецький кінний завод (Епштейн!, Ширяєв!, Зоз!, Котов). — Запорізька обл.: Розівський рн, ст. Розівка і уроч. Фесалія (!!); Приморський рн, Ногайськ (!). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Білоярівка (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південні та південно-східні райони; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір (на півдні); Серед. Азія (на півночі).

Загальне поширення. Ендем степової зони СРСР.

2506 (15). S. campestris M. B. — **Шавлія польова.** Стебла прямостоячі, 25—85 *см* завв., у суцвітті розгалужені, на всьому протязі мохнато-волосисті, сіруваті чи білуваті від густого опушення з відлегло-хвилястих волосків 0,5—3 *мм* завд., з домішкою поодиноких довгеньких стебельчастих залозок. Прикореневі та нижні (одна-дві пари) стеблові листки довгочерешкові, довгасто-яйцевидні, 4,5—27 *см* завд., з черешком, 1,5—6 *см* завш.; черешок окремо 1—12 *см* завд.,

мохнато-волосистий; пластинка з невиразносерцевидною до закругленої основою і тупою верхівкою, подвійно зарубчасто-зубчаста, зморшкувата, зісподу сірувато- або замолоду білувато-шерстиста, з коротшим, як на стеблі та на черешках, але більш сплутаним опушенням; стеблові листки в кількості трьох—семи пар, б.-м. розвинені (в залежності від загального розвитку екземплярів рослини), верхні здрібнені, сидячі, яйцевидно-ланцетні, гострувати і гострувато-зазублені. Суцвіття 17—33 *см* завд., з однією-двома парами гілок, коротших за головну вісь, коротше за вегетативну частину стебла або помітно довше за неї (в дрібніших екземплярів), з 12—20 несправжніми кільцями на головній вісі; кільця 4—6-квіткові; покривні листки при них сидячі, широко- або округло-яйцевидні, 5—7 *мм* завд., на верхівці майже раптово відтягнуто-загострені, з б.-м. виявленим вістрям, цілокраї, мохнато-волосисті; чашечка під час цвітіння 7—8 *мм* завд., при плодах до 10—12 *мм* завд., зовні відлегловолосиста і досить густо засіяна короткими та довшими стебельчастими залозками; зубці спідньої губи її ланцетні або трикутно-ланцетні, 2,5—3,5 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., відтягнуто-гострокінцеві, з коротеньким колючим вістрям, по краю війчасто-залозисті; зубці верхньої губи коротенькі (близько 0,5—1,5 *мм* завд.), гострокінцеві, зближені кінцями; віночок 14—15 *мм* завд., блідофіолетовий; трубочка його поступово розширена догори, без перетяжки; верхня губа серповидно зігнута, зовні коротковолосиста, середня лопать впоперек овальна або закруглено-ромбічна, ширина її перевищує довжину; бокові лопаті яйцевидно-довгасті, порівняно дрібні; нитки тичинок коротенькі, близько 2 *мм* завд.; в'язальце близько 6 *мм* завд., пряме, заднє коліно його з фертильним гніздом пиляка до 5 *мм* завд.; стовпчик близько 15 *мм* завд., на верхівці вниз загнутий і висунутий з-під верхньої губи. Горішки округло-еліпсоїдальні до майже кулястих, 1,8—2,0 *мм* завд., 1,5—1,9 *мм* завш., чорнуваті, сітчасто-зморшкуваті. 4. Цв. VI— IX.

M. B., Fl. taur.-cauc., 1 (1808) 20.

— *S. Sibthorpii* Победимова во Фл. СССР, XXI, 342 p.p., non Sm. ex Sibth. et Sm. — *S. virgata* Победимова, ibid., 340 p.p. haud Jacq.

На кам'янистих схилах, на галявинах і узліссях гірських лісів. — У південній частині Криму.

Передг.Кр. Кримська обл.: Севастополь (!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Ялти (!), Ялта (!), Алупка (!), Массандра (Клоков!!), Гурзуф — Піонерське (Котов!), Нікітський ботанічний сад, мис Мартьян (Клоков!!), Старий парк (Станков!).

Сюди ми також відносимо літературні вказівки щодо *S. virgata* Ait, для таких пунктів: Орлине — Ласпі, Алупка, Ялта — Нікіта, Гурзуф — Малий Маяк (Зеленецький), і *S. Sibthorpii* Sm.: перевал із Кушлака в Судацьку долину (Васильєв); Байдарська яйла, Ай-Петрінська яйла (Чернова); Сімеїз, г. Кішка і Лименська долина (Станков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим. Близькі або, може, почасти і тотожні форми наводяться для Закавказзя та Середньої Азії.

Загальне поширення. Не з'ясоване. Поза межами СРСР дуже близькі форми зустрічаються в Ірані.

Примітка. Дуже критичний вид. Ми об'єднуємо під цією назвою форми з добре улисненим стеблом і форми, в яких на стеблі зменшені листки, вважаючи, що розміщати їх тільки за цією ознакою по різних видах — *S. virgata* Jacq. (перші) або *S. Sibthorpii* Sm. (другі) не можна. Справжня *S. virgata* Jacq. з околиць Рима відрізняється від кримської рослини ширшими, вигризено-зубчастими, більш надрізними листками. Екземпляри *S. virgatae* auct. з Малої Азії (наприклад, Смірна, Баланса, 1854) не тотожні нашій рослині; в них, зокрема, чашечка при квітках довша, нижні зубці чашечки багато вужчі, в опушенні немає залозистих волосків. Екземпляри *S. Sibthorpii* Sm. із сходу так само не дуже схожі на наші рослини. Листки в них б.-м. надрізні.

Своєрідна форма, зібрана М. І. Котовим, на жаль, лише в одному екземплярі біля Гурзуфа («околиці Гурзуфа, Суук-Су, відслонення вапняків по схилу. 23. IX 1930, ділян. № 1, М. Котов»), значно відрізняється від описаного виду багатьма ознаками: дрібніші квітки — віночок не довший 10 *мм*, чашечка багато густіше опушена, але позбавлена залозистих волосків; прикореневі та стеблові листки менш видовжені, здебільшого з широко-клиновидною основою; багато більш розвинені покривні листки суцвіття. Таксономічне значення цієї форми неясне. Вона в якійсь мірі сполучає ознаки *S. campestris* M. B. і *S. verbenaca* L. і, можливо, є гібридом цих видів. Нарешті, інші форми, визначувані за *S. virgata* Jacq., належать до збірного виду *S. nemorosa* L. s. l., і їх треба аналізувати разом з цим видом. Для остаточного відновлення біберштейнівського виду потрібний, звичайно, більший порівняльний матеріал, але також і більші збори по ньому з Криму.

2507 (16). S. extersa Klok. sp. nova in Addenda, VII, 654 — **Шавлія витерта.** Стебла прямостоячі, до 100 *см* завв., гостро-чотиригранні, з жолобкувато-ввігнутими гранями, розгалужені в суцвітті, з 3—8 відлеглими довгими гілками, опушені на всьому протязі вниз відхиленими або відігнутими жорсткуватими волосками до 1,5 *мм* завд., по двох протилежних гранях досить густо, по двох інших — розсіяно. Листки переважно прикореневі, зібрані при основі стебла в розетку; стеблові в кількості трьох пар до основи суцвіття, зменшені; прикореневі листки черешкові, довгасто-яйцевидні до яйцевидно-трикутних, близько 11—14 *см* завд., ураховуючи й черешок, 3,5—6 *см* завш., з досить коротковолосистим черешком 3—4,5 *см* завд.; пластинка листка з широко-клиновидною до дуже невиразносерцевидної, трохи нерівнобокою основою і тупою верхівкою, з країв виїмчасто-лопатева і досить дрібно зарубчасто-зубчаста, з п'ятьма-шістьма парами широко-, рідше довгасто-яйцевидних, здебільшого неглибоких лопатей, що рідко досягають середини півпластинки, зісподу по жилках короткуватоволосиста, зверху гола або майже гола; нижні стеблові листки подібні до прикореневих, але з дуже коротким (до 0,5 *см*) черешком, до 8—9 *см* завд. і 4—5,5 *см* завш.; верхні багато дрібніші, яйцевидно-трикутні або ланцетні, сидячі і стеблообгортні, загострені, по краю з чималими, гострувати до гострокінцевих зубцями. Суцвіття до 50—60 *см* завд., трохи довше (під кінець цвітіння) за вегета-

Рис. 24. Шавлія витерта — *Salvia extersa* Klok.

1 — верхня частина стебла; *2* — нижня частина стебла; *3* — опушення стебла; *4* — опушення листка зісподу; *5* — квітка; *6* чашечка; *7* - горішок.

тивну частину стебла; гілки його майже дорівнюють головній вісі, остання з 18—19 розсунутими шестиквітковими несправжніми кільцями; покривні листки при кільцях стеблообгортні, впоперек овальні з раптово стягнутою в ланцетне чи ланцетно-шиловидне вістря верхівкою, близько 3—7 *мм* завд., 2—7 *мм* завш., багато коротші за чашечки, з віяловидно розміщеними жилками, цілокраї, по краю коротковійчасті; квітконіжки 2—4 *мм* завд., білуваті від густого опушення з відлеглих короткуватих волосків; чашечка трубчасто-дзвониковидна, близько 9 *мм* завд. під час цвітіння, до 11—13 *мм* завд. при плодах, зовні опушена короткими, до 0,5 *мм* завд., відлеглими жорсткуватими волосками, без домішки стебельчастих залозок; зубці спідньої губи чашечки ланцетні або довгасто-яйцевидно-ланцетні, 3—4,5 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., на кінці відтягнуті в остюковидне колюче вістря, по краю засіяні короткими чи дрібними війками; верхня губа назад відігнута, з короткими, близько 0,5—1 *мм* завд., зближеними, гострокінцевими зубцями; віночок 15—16 *мм* завд., синьофіолетовий, з темнішою спідньою губою та білуватою трубочкою; трубочка розширена догори, але з помітною перетяжкою на черевному боці; верхня губа серповидно зігнута, без помітної виїмки на верхівці, зовні коротковолосиста; середня лопать спідньої губи півкругла до впоперек овальної, її ширина майже вдвоє перевищує довжину, бокові частки довгасто-яйцевидні; нитки тичинок близько 1,5—2 *мм* завд.; в'язальце з неплідним гніздом пиляка 10—12 *мм* завд., верхня (задня) його частина, що несе фертильне гніздо, 6—7 *мм* завд., нижня (передня) з чималим яйцевидно-трикутним криловидним придатком біля основи; стовпчик близько 16—18 *мм* завд., на верхівці дуговидно зігнутий вниз. Горішки яйцевидні, 2,3—2,5 *мм* завд., 1,7—1,9 *мм* завш., чорнуватокоричневі. ♃. Цв. V— $\frac{1}{2}$ VII.

На кам'янистих схилах. — На Південному березі Криму, рідко.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Таліев!), Гурзуф (Котов!), Сімеїз (Котов!), Новий Сімеїз (Тутківський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Не з'ясоване. Імовірно, південнокримський ендем.

Примітка. Мабуть, саме до цього виду стосується вказівка *S. polymorpha* β. для Гаспрі у Біберштейна.

2508 (17). S. verbenaca L. — **Шавлія вербенова.** Стебла від основи підведені, 35—85 *см* завв., прості або розгалужені лише в суцвітті, на всьому протязі опушені вниз відігнутими або відлеглими короткими та відлеглими і хвилястими довгими волосками, загалом 0,2—2,0 *мм* завд., з невеликою, іноді дуже великою домішкою відлеглих стебельчастих залозок різної довжини, переважно досить коротких. Листки переважно прикореневі, зібрані в розетку, довгочерешкові, довгасто-яйцевидні, 5,5—27 *см* завд., ураховуючи й черешок, 2—9 *см* завш., черешок окремо 2—13 *см* завд., опушений, як стебло; пластинка з неглибокосерцевидною, рідше майже закругленою, часто нерівнобокою основою і тупою верхівкою, б.-м. глибоколопатева, з чотирма-п'ятьма парами яйцевидно-трикутних чи майже півкруглих лопатей, що надрізають півпластинку до $\frac{1}{3}-\frac{3}{4}$ її ширини, поза тим ще нерівно вигризено-зубчаста, зісподу коротко опушена по жилках, зверху трохи опушена лише по середній жилці або майже гола; стеблові листки в кількості трьох пар до суцвіття, найнижчі цілком подібні до прикореневих; верхні листки здрібнені, сидячі, яйцевидно-трикутні, загострені, великозубчасті. Суцвіття 10—30 *см* завд., просте, нерідко з однією, рідше з двома парами гілок, коротших за головну вісь; несправжні кільця шестиквіткові, в кількості 6—13, б.-м. розсунуті на відстань до 3—4 *см*; покривні листки при кільцях округло-яйцевидно-трикутні, 4,5—12 *мм* завд., 3,5—12 *мм* завш., стеблообгортні, раптово відтягнуто-загострені, цілокраї, з країв досить густовійчасті, багато коротші за чашечки, квітконіжки 1,5—4 *мм* завд., густо відлегловолосисті; квітки розкриті, двостатеві або почасти закриті, клейстогамні; чашечка дзвониковидна, під час цвітіння близько 7 *мм*, при плодах до 10 *мм* завд., піввідлегловолосиста, з помітною домішкою коротших за волоски стебельчастих залозок, рідше без них (тоді й на стеблі залозки дуже рідкі); зубці спідньої губи її ланцетні або трикутно-ланцетні, 3—6 *мм* завд., 1,5—4 *мм* завш., по краю війчасті, на верхівці стягнуті в тонке колюче вістря, близько ±1 *мм* завд.; спідня губа назад відігнута, з дрібними колючими зубцями, майже впритул зближеними, в обрисі півкругла; віночок (у двостатевих квіток) 8—10 *мм* завд., синій; трубочка його на черевному боці вище середини перетягнута; верхня губа лише вгорі трохи зігнута, на спинці коротко опушена; середня лопать спідньої губи округла, багато більша за довгасті бокові; тичинкова нитка вдвоє коротша від в'язальця, верхнє (заднє) коліно останнього з фертильним гніздом пиляка багато коротше від нижнього; стовпчик далеко висувається з-під верхньої губи; лопаті приймочки трохи нерівні, порівняно великі, закруглені. Горішки довгасто-яйцевидні до майже еліпсоїдальних, 2,5—3,0 *мм* завд., 1,6—1,9 *мм* завш., закруглено-тригранні, чорнуваті. ♃. Цв. IV— $\frac{1}{2}$ VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 25. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 320. Победимова во Фл. СССР, XXI, 356.

На кам'янистих схилах, як бур'ян у виноградниках. — У південній частині Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник — Алушта (Зеленецький). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (!), Ялта — Нікіта (Зеленецький!), Нікітський ботанічний сад (Гур).

зуф (екскурсія ХІНО!), Нікітський ботанічний сад, дико (Клоков!!), Фрунзенське біля Аю-дагу (Когов!), околиці Сімеїза, г. Кішка та Лименська долина (Стацков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Даг., Схід. Закавк. (?).

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа (на півдні), Західне Середземномор'я.

Примітка. Під назвою *S. verbenaca* L. об'єднується цілий ряд географічних рас, описуваних то як види, то як різновидності, і в цілому критично ще не розібраних. Кримська раса близька до типової *S. verbenaca* L. s. str., але навряд чи тотожна їй. Ф. К. Біберштейн (M. B., Fl. taur.-cauc., III, 23) наводив для околиць Гаспри *S. polymorpha* Hoffmannsegg et Link. var. β. (*S. oblongata* Vahl.), відрізняючи цю рослину від близької кавказької, яку він спочатку визначив як особливий вид *S. Spielmanniana* M. B. (Fl. taur.-cauc., I, 21), а потім відніс до типової *S. polymorpha* Hoffmg. (III, 23). Але, за свідченням Бентама (in DC., Prodrom., XII, 294), *S. oblongata* Vahl. є культурною, садовою формою *S. verbenaca* L. з ледве надрізними листками.

В південній частині Криму відомо два види з циклу *S. verbenacae*. Визначення Біберштейна стосується, мабуть, до другого з них, що його ми наводили вище під назвою *S. extersa* Klok.

Ряд **2. Nemorosae** Pobed. Приквіткові листки довші за чашечку, при бруньках черепитчасто перекриті, б.-м. забарвлені в ліловий або синьофіолетовий колір (так само, як і чашечки), рідко зеленуваті. Суцвіття не пониклі, прості або розгалужені; чашечка залишається при плодах; віночок синій або синьофіолетовий; тичинки і стовпчик лише трохи висунуті з віночка. Рослини без помітного залозистого опушення.

Степовий євразіатський ряд. Він залишався до останнього часу майже зовсім не вивченим. Всі географічні раси, які входять до його складу, відзначаються великою мінливістю, особливо щодо опушення на стеблі. Поза тим вони, мабуть, б.-м. гібридизують між собою, хоча і треба вказати, що безсумнівно гібридні міжвидові форми в цьому ряді ще не виявлені. Тимчасом, інтерсеріальні гібриди між видами цього ряду та попереднього і наступного відомі. До них тепер відносять *S. silvestris* L. (*S. nemorosa* L. × *S. pratensis* L.), але цей гібридогенний вид наводився для території Української РСР досі помилково, *S. podolica* Bl. (*S. nemorosa* s. l. × *S. nutans* L.) та деякі інші.

2509 (18). S. praemontana Klok. sp. nova in Addenda, VII, 655 — **Шавлія передгірна.** Стебла нечисленні до поодиноких, від основи підведені, близько 30—70 *см* завв., прості або лише в суцвітті розгалужені, на всьому протязі сіруваті від густого опушення з відлеглих, трохи хвилястих волосків 0,5—1,5 *мм* завд. і до суцвіття мохнато-волосисті, іноді все опушення помітно коротше, з б.-м. відігнутих униз волосків близько 0,5 *мм* і до 1,0 *мм* завд. (f. *velutina* Klok.); стеблові листки (крім верхівкових) черешкові, від довгасто-яйцевидних до довгасто-яйцевидно-ланцетних, 2—14 *см* завд., 1—4 *см* завш.; черешок

Рис. 25. Шавлія передгірна — *Salvia praemontana* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2—4* — опушення стебла в різних його частинах; *5* — двостатева квітка; *6* — функціонально жіноча квітка; *7* — спідня губа віночка; *8* — чашечка.

у нижніх і нижньо-середніх листків 2—5 *см* завд., мохнато-волосистий; пластинка з невиразносерцевидною основою і тупою (в нижніх листків) до загостреної верхівкою, з країв порівняно дрібно тупо- чи тупувато-зубчаста, на поверхні сітчасто-зморшкувата, зісподу сірувато або білувато (у верхніх) бархатисто-повстиста, з волосками на головних жилках до 0,3 *мм* завд., зверху дрібнопухната, по головній жилці сірувата від помітнішого опушення. Суцвіття 4—20 *см* завд., порівняно товсті, близько 20—25 *мм* у діаметрі, прості або з однією-двома парами коротких гілок; покривні листки при несправжніх кільцях округло-яйцевидні, 7—17 *мм* завд., 6—12 *мм* завш., на верхівці відтягнуті у вістря близько 2—5 *мм* завд., відлегло або майже відлегло мохнато-волосисті, з волосками 0,2—0,3 *мм* завд.; чашечка 6—11 *мм* завд., зовні густо опушена відлеглими волосками 0,2—0,5 *мм* завд., трубочка її з 13 жилками; зубці спідньої губи 3,5—5 *мм* завд., з кінцевим вістрям до 1 *мм* завд.; зубці верхньої губи — 0,5—1,0 *мм* завд.; віночок 8—14 *мм* завд., темносиній; верхня губа його шаблевидно зігнута, до 3—3,5 *мм* завш.; середня лопать спідньої губи оберненояйцевидна або серцевидно-півкругла до впоперек овальної, 3—5 *мм* завд., 4,5—8 *мм* завш., з ледве помітною виїмкою на верхівці; бокові лопаті довгасто-яйцевидні, до 3—3,5 *мм* завд.; стовпчик до 13—15 *мм* завд.; нитки тичинок до 1,0 *мм* завд.; в'язальце до 7 *мм* завд., верхнє коліно його до 5 *мм* завд. Горішки оберненояйцевидні, 1,8—2,0 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

— *S. nemorosa* auct. fl. taur. pro max. parte. — *S. tesquicola* Klok. et Pobed. ex Победимова во Фл. СССР, XXI, 345 p.p., quoad plantam tauricam.

На степових і нижніх гірських схилах, по узліссях. — У передгір'ях і на Південному березі Криму.

К.С. Кримська обл.: Приморський рн, Глазівка (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь і Сімферополь—Партизанське (Клоков!!), Зуя (Котов! — **f.** *velutina* Klok.). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: окол. Севастополя, Сапун-гора (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Новий Сімеїз (Тутківський!), Васильївка—Краснокаменка (Станков!), окол. Нікітського ботанічного саду (Станков!), Ялта (!); Судацький рн, Кара-даг, хребет Карагач (Котов і Карнаух!, Доброчаєва, Барбарич і Кукало!), Кара-даг—Піонерське, біля Святої гори (Котов і Карнаух!), Судак, г. Перчем (Савенков!), Судак, струмок в колонії (Савенков!).

До цього виду можна віднести літературні вказівки *S. nemorosa* L. і *S. silvestris* L. для таких пунктів: околиці Феодосії (Сарандінакі); Карадазька долина, г. Зуб, Гяур-Бах під Хоба-Тепе (Сарандінакі); г. Агармиш (Циріна); Сімферополь, Сарабузи, Бахчисарай—Сюрен (Зеленецький!); Верхньо-Курганна в 22 *км* на північний схід від Сімферополя, Осьминські Дубки (Дзевановський, Хорват).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Мабуть, кримський ендем.

2510 (19). S. tesquicola Klok. et Pobed. — **Шавлія сухостепова.** Стебла нечисленні або поодинокі, від основи підведені до майже

Рис. 26. Шавлія сухостепова — *Salvia tesquicola* Klok. et Pobed.

Типова форма виду. *1* — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3—5* — опушення стебла в різних його частинах; *6* — опушення листка; *7* — прицвітковий листок; *8* — двостатева квітка; *9* — функціонально жіноча квітка; *10* — чашечка; *11* — спідня губа віночка.

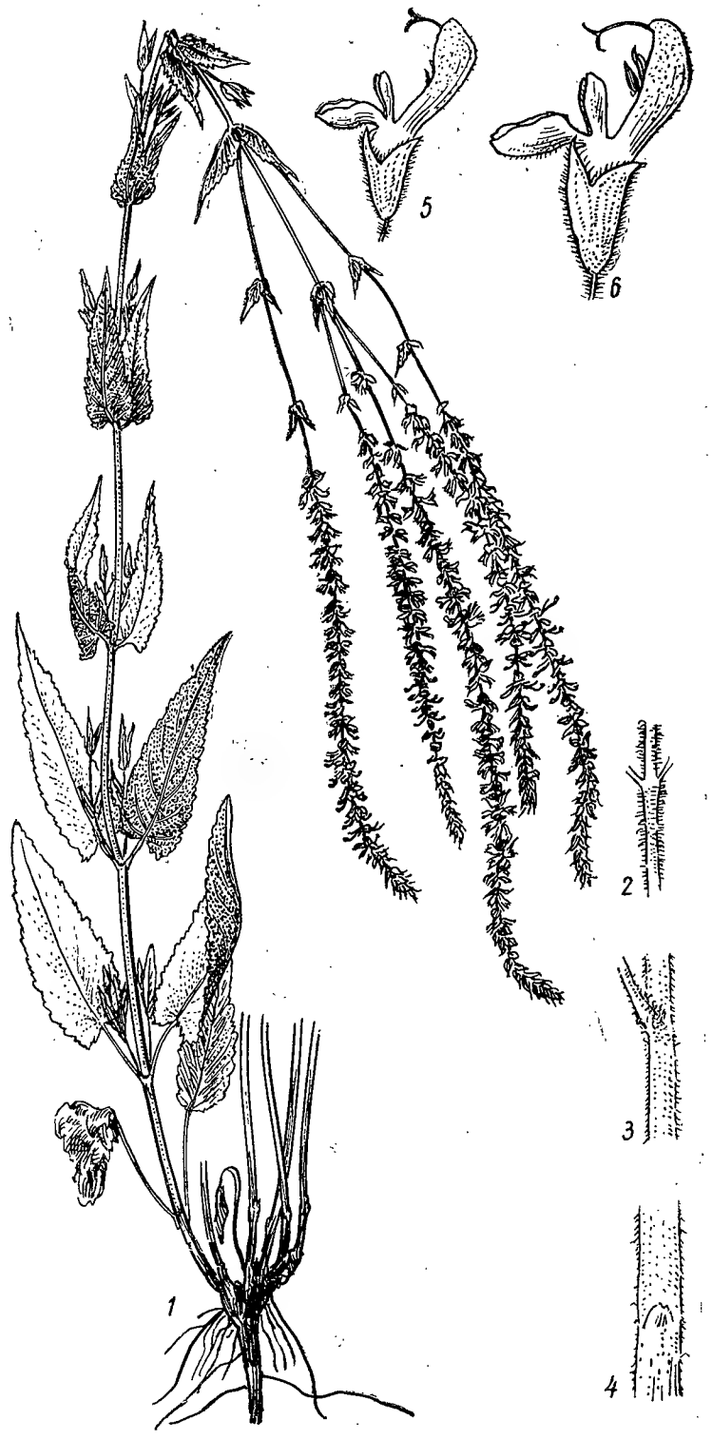

Рис. 27. Шавлія сухостепова — *Salvia tesquicola* Klok. et Pobed. f. *subvelutina* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2—4* — опушення стебла в його різних частинах; *5—6* — квітки.

прямостоячих, прості або лише в суцвітті розгалужені, рідко з видовженими неплідними гілками в нижній частині, на всьому протязі або переважно в нижній частині вкриті, крім дрібних і дуже коротких, б.-м. густими відлеглими волосками 0,5—2,0 *мм* завд., іноді все опушення на стеблі дуже коротке, 0,1—0,3 *мм* завд., і вниз відігнуте (f. *subvelutina* Klok.); стеблові листки, за винятком верхівкових, черешкові, від довгасто-яйцевидних, іноді серцевидно-яйцевидних до довгасто-яйцевидно-ланцетних, 2—12,5 *см* завд., 1—4,5 *см* завш.; черешок у нижніх і нижньо-середніх листків 1,5—4,5 *см* завд., опушений приблизно, як стебло; пластинка з неглибоко- або невиразносерцевидною до округлої (в найнижчих і верхівкових листків) основою і тупою або тупуватою в нижніх та б.-м. загостреною в верхніх листків верхівкою, з країв тупо- або тупувато-зубчаста, рідше почасти подвійно-зубчаста, на поверхні б.-м. виразно сітчасто-зморшкувата, зісподу сірувато- або білувато-бархатиста від дуже густого дрібного опушення, з домішкою помітніших волосків на головних жилках або без такої домішки, зверху темнозелена або світлозелена, б.-м. густо вкрита дуже дрібними волосками з більш помітним пушком на середній жилці. Суцвіття 3—35 *см* завд., порівняно тонкуваті, прості або з однією—п'ятьма парами іноді вторинно розгалужених гілок; покривні листки при несправжніх кільцях округло-яйцевидні або еліптичні, 6—15 *мм* завд., 4,5—7 *мм* завш., на верхівці відтягнуті в лінійно-ланцетне вістря близько 2—5 *мм* завд., лілуваті до темнолілових, цілокраї, по всьому краю мохнато-довговійчасті, з війками 0,5—1,0 *мм* завд., найнижчі іноді схожі на верхні стеблові; несправжні кільця 4—8-квіткові; приквітки нерідко розвинені, вузько-лінійні, 1—3 *мм* завд., волосисті; квітконіжки 1,5—5 *мм* завд., опушені дрібними і довшими, до 0,3 *мм* завд., волосками; чашечка дзвониковидна, (4,5) 5,5—9 *мм* завд., зовні і по краях зубців досить густо або розсіяно опушена відлеглими волосками 0,2—0,5 *мм* завд.; трубочка її з 13 жилками, зубці спідньої губи довгасто-ланцетні, 2—4,5 *мм* завд., відтягнуті в коротеньке колюче вістря; зубці верхньої губи близько 0,5—1 *мм* завд., зближені на верхівці губи і перехрещені; віночок 7—11 *мм* завд., синьофіолетовий; верхня губа його шаблевидно або серповидно зігнута, 1,5—2,2 *мм* завш., зовні на спинці густо опушена відлеглими волосками 0,2—0,3 *мм* завд.; середня лопать спідньої губи майже півкругла до впоперек овальної, 2,5—4 *мм* завд., 3,5—6 *мм* завш., з ледве помітною виїмкою на верхівці; бокові лопаті довгасто-яйцевидні, 1,8—2,5 *мм* завд., тупі; стовпчик 9—12 *мм* завд.; нитки тичинок 0,5—0,7 *мм* завд.; в'язальце з неплідним гніздом 2,5—8 *мм* завд., верхнє (заднє) коліно його (з фертильним гніздом пиляка) 1,2—6 *мм* завд. Горішки оберненояйцевидні, 1,6—2,0 *мм* завд., 1,0—1,3 *мм* завш., темнобурі або чорні. 4. Цв. VI—VII.

Klok. et Pobed. in Addenda, XX ad t. Fl. URSS, XXI (1954) 662. Победимова во Фл. СССР, XXI, 345.

—*S. nemorosa* auct. fl. ucr. p. p.

На степових схилах і степовому плакорі, зрідка на приморських пісках. — У Донецькому Лісостепу та Лівобережному Степу б.-м. звичайно, зрідка зустрічається в південній частині Лівобережного Лісостепу і в східній частині Правобережного Злаково-Лучного та Злакового Степу.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Золочівський рн, Одноробівка (Нехай!), Карасівка (Мілютін[1]), Довжик—Золочів (Нехай!). — Полтавська обл. Опішнянський рн, Хижняківка (Осадча!). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, по р. Мокрій Сурі біля Ново-Олександрівки (Давидич!); Криворізька мр, Веселі Терни (Кукуш!). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Запорізька обл.: Верхньо-Хортицький рн, о-в Хортиця (Клеопов!), Біленьке (Кукуш!). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовка (Васильєв!). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Ново-Богданівка (Пискунов!). — **Л.З.С.** Б.-м. звичайно. Зустрічається переважно у формах, середніх між типовою формою та f. *subvelutina* Klok. — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Причорн. (схід), Ниж.-Дон. Вказівки для інших районів сумнівні і стосуються, мабуть, інших близьких рас.

Загальне поширення. Східнопонтичний ендем.

2511 (20). S. jailicola Klok. nova in Addenda VII, 656 — **Шавлія яйлинська.** Стебла нечисленні або поодинокі, від основи підведені до прямостоячих, 25—65 *см* завв., звичайно порівняно низенькі, досить густо опушені, крім дуже дрібних і непомітних на око, ще короткими, 0,3—0,5 *мм* завд., вниз відігнутими до майже відлеглих волосками, іноді з помітною домішкою в нижній частині довших, до 1 *мм*, волосків, прості або лише в суцвітті розгалужені. Стеблові листки черешкові до сидячих (верхні), довгасті до довгасто-яйцевидно-ланцетних, 2—10,5 *см* завд., 0,8—3 *см* завш.; черешок у нижніх і нижньо-середніх листків 1,5—6 *см* завд., плоскуватий, по краю з досить густими війками до 0,5—1,0 *мм* завд.; у верхніх листків черешок дуже вкорочений, 2—3 *мм* завд., або нерозвинений; пластинка з невиразносерцевидною основою і тупо- або тупувато-звуженою в нижніх та б.-м. загостреною у верхніх листків верхівкою, з країв нерівно тупо- або зарубчасто-зубчаста до подвійно-зубчастої, на поверхні б.-м. помітно сітчасто-зморшкувата, з обох боків б.-м. густо опушена дрібними одноклітинними волосками до 0,1 *мм* завд., з домішкою по краю помітніших двоклітинних волосків до 0,2 *мм* завд., зісподу в нижніх листків світлозелена, в середніх та особливо в верхніх білувата або сірувата від суцільної тонкої повсті з дрібних волосків; поза тим у верхніх листків по краю в нижній частині помітні багатоклітинні війки до 0,5, рідше до 1,0 *мм* завд. Суцвіття 3,5—20 *см* завд., прості

[1] С. М. Мілютін робить на етикетці до зібраного екземпляра дуже цікаву примітку: «Відрізняється від типової форми більшим зростом, мохнатим стеблом, бархатисто-пухнатими зверху і сірувато-повстистими зісподу листками, менш яскраво забарвленими приквітками та світлішими квітками».

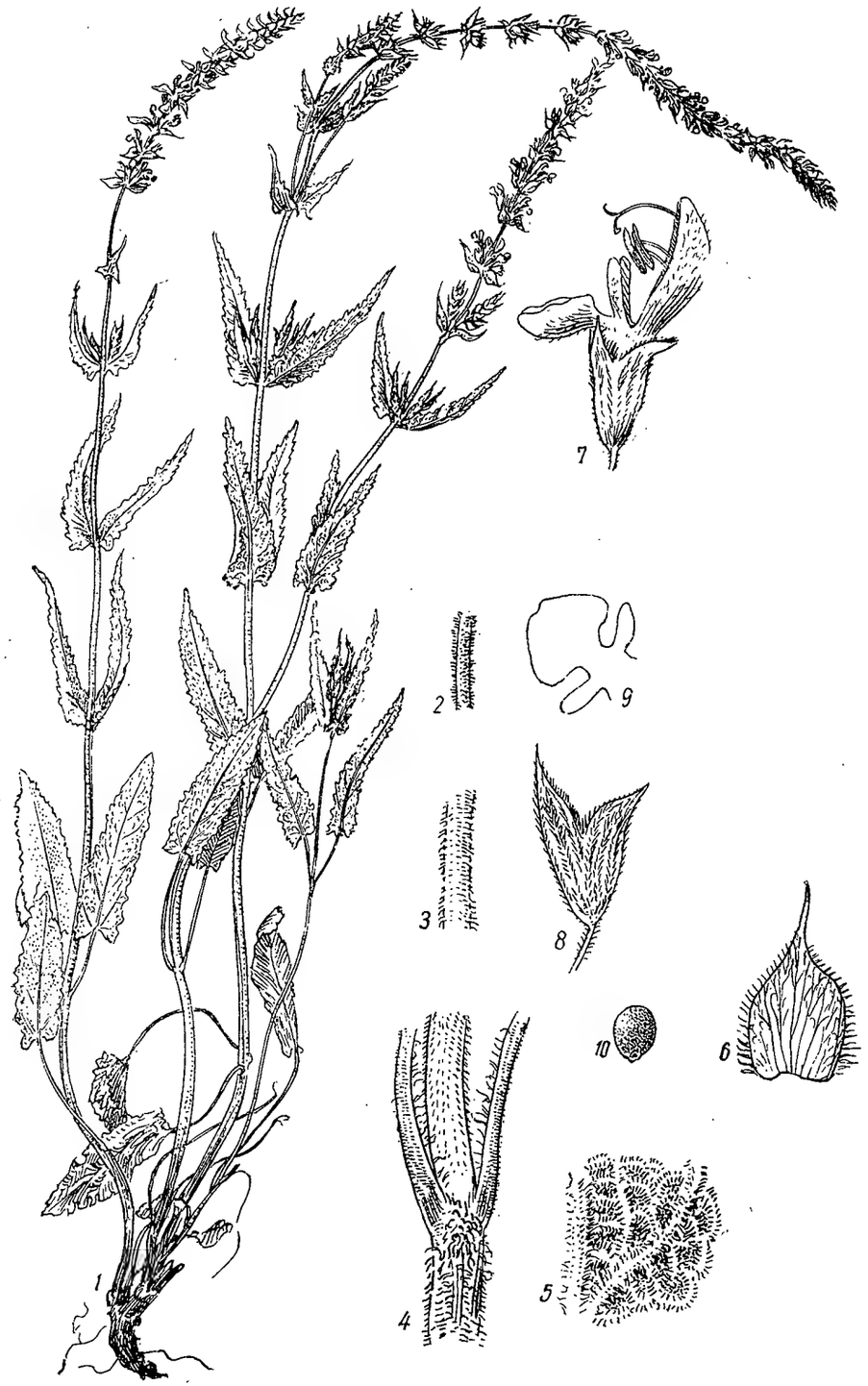

Рис. 28. Шавлія яйлинська — *Salvia jailicola* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2—4* — опушення стебла в різних його частинах; *5* — опушення листка зісподу; *6* — приквітковий листок; *7* — квітка; *8* — чашечка; *9* — спідня губа віночка; *10* — горішок.

або з однією-двома короткими гілками; покривні листки при несправжніх кільцях яйцевидні, 7—15 *мм* завд., 5—9 *мм* завш., відтягнуто загострені з коротким верхівковим вістрям, зеленуваті або здебільшого темнолілові, цілокраї, по краю з війками до 0,5—1,0 *мм* завд.; несправжні кільця (2)4—6-квіткові; приквітки часто, але не завжди, розвинені, вузько-лінійні або вузько лінійно-ланцетні, до 2—3 *мм* завд., війчасті; квітконіжки 1,5—4 *мм* завд., густо опушені піввідлеглими волосками близько 0,2 *мм* завд.; чашечка дзвониковидна, 5,5—9 *мм* завд., зовні опушена лише дрібними або дуже коротенькими волосками до 0,2 *мм* завд.; трубочка її з 11—13 жилками; зубці спідньої губи довгасто-ланцетні, 2,5—4,5 *мм* завд., відтягнуті на верхівці в коротеньке колюче вістря; зубці верхньої губи близько 0,5 *мм* завд., дуже зближені і часто перехрещені; віночок 9—12 *мм* завд., темно-синій; верхня губа його шаблевидно зігнута, близько 1—2 *мм* завш.; середня лопать спідньої губи округло-трапеційовидна, 4—5 *мм* завд., 5,5—7 *мм* завш., найширша нижче середини, до верхівки звужена і на самій верхівці з дрібною, малопомітною виїмкою; бокові лопаті довгасто-яйцевидні, 2—3 *мм* завд.; стовпчик 8—15 *мм* завд.; тичинкові нитки близько 1 *мм* завд.; в'язальце з неплідним гніздом 5—9 *мм* завд., верхнє коліно його (з фертильним гніздом пиляка) 3—5 *мм* завд., нижнє (переднє) з закруглено-прямокутним придатком. Горішки оберненояйцевидні, 1,9—2,0 *мм* завд., 1,3—1,5 *мм* завш., бурі до чорнуватих. 4. Цв. VII—VIII.

— *S. nemorosa* auct. fl. taur. pro min. parte.

На гірських лучних степах. — У гірській частині Криму на яйлах.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла (Чернова, Клоков!!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, центральна влоговина (Котов!), Чучельський перевал (Поплавська), Султанська дача (Поплавська).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).
Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

2512 (21). S. illuminata Klok. sp. nova in Addenda, VII, 657 — **Шавлія освітлена.** Стебла нечисленні, іноді поодинокі, від основи підведені, 35—80 *см* завв., прості або лише в суцвітті розгалужені, рідше розгалужені з нижньої частини (f. *ramosa* Klok.), опушені по-різному або на всьому протязі лише дрібними чи дуже короткими, непомітними на око і негустими волосками 0,1—0,2 *мм* завд. (f. *euilluminata* Klok.), або вкриті в нижній частині, крім дрібних, ще й добре помітними відлеглими волосками 0,3—1,0 *мм* завд., а в суцвітті лише дрібними (f. *subnemorosa* Klok.) або, але багато рідше, в нижній частині б.-м. густо опушені відлеглими волосками близько 1—2 *мм* завд., а в верхній теж відлеглими, коротшими та добре помітними волосками (f. *subtesquicola* Klok.). Стеблові листки черешко-

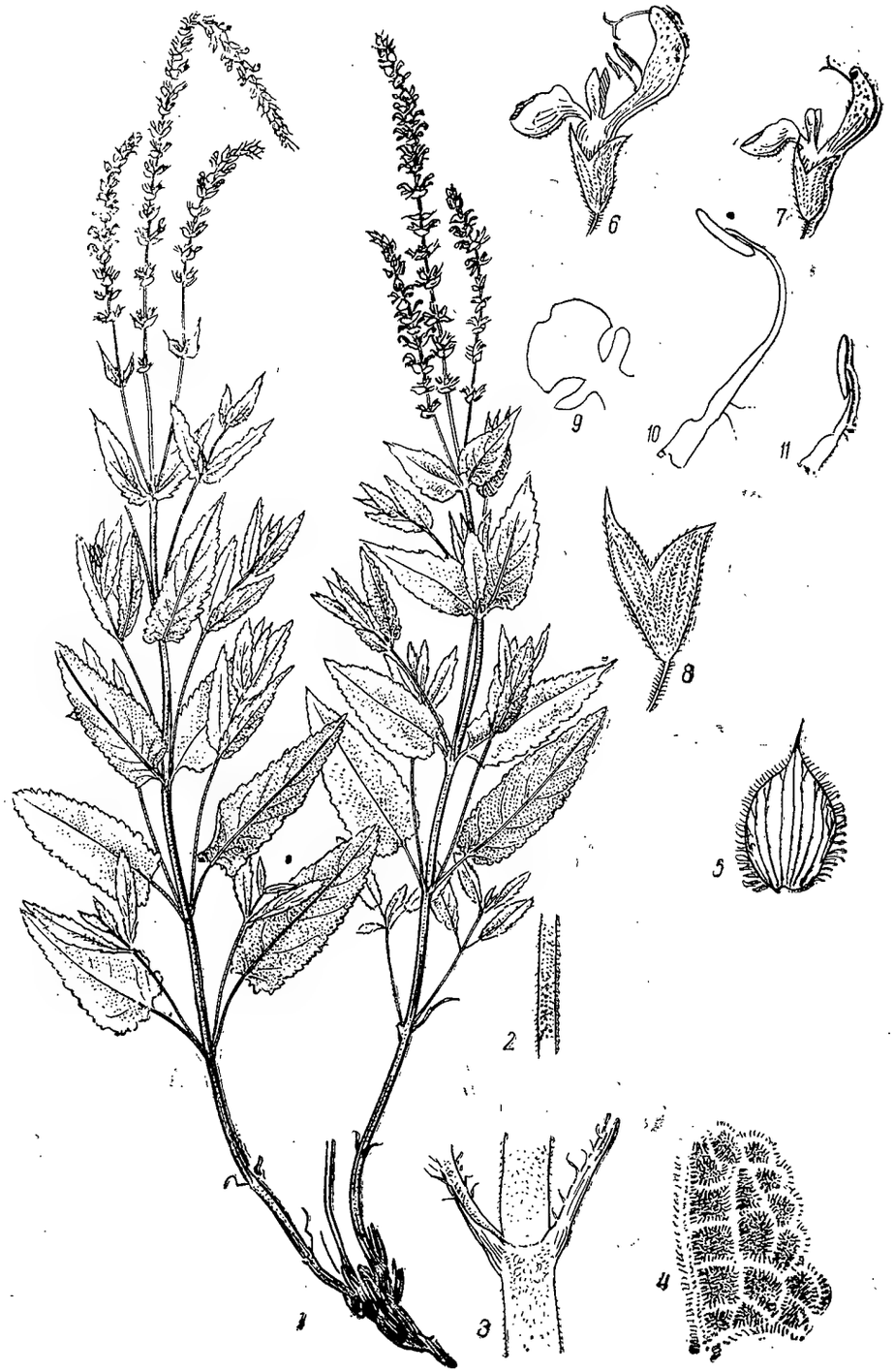

Рис. 29. Шавлія освітлена — *Salvia illuminata* Klok.

Типова форма виду — f. *euilluminata* Klok. *1* — загальний вигляд рослини; *2—3* — опушення стебла в його різних частинах; *4* — опушення листка зісподу; *5* — приквітковий листок; *6* — двостатева квітка; *7* — фуикціонально жіноча квітка; *8* — чашечка; *9* — спідня губа віночка; *10* — тичинка двостатевої квітки; *11* — недорозвинена тичинка функціональио жіночої квітки.

Рис. 30. Шавлія освітлена — *Salvia illuminata* Klok. f. *subnemorosa* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2—3* — опушення стебла в різних його частинах; *4* — двостатева квітка; *5* — функціонально жіноча квітка; *6* — чашечка.

ві до сидячих (верхні), довгасті або довгасто-яйцевидні до яйцевидно- або довгасто-ланцетних; черешок 0,2—5,5 *см* завд., у нижніх листків (на час цвітіння здебільшого вже зів'ялих) видовжений, у верхніх, а також іноді в середніх, дуже короткий, у верхівкових листків (під самим суцвіттям або під його розгалуженнями) нерозвинений, загалом помітно сплющений і по краях війчастий з війками до 0,5—1,2 *мм* завд., рідко довшими (у f. *subtesquicola* Klok.); пластинка з невиразносерцевидною до майже закругленої основою і тупою чи тупуватою в нижніх та б.-м. загостреною у верхніх листків верхівкою, з країв зарубчасто-зубчаста або подвійно-зубчаста, на поверхні б.-м. сітчасто-зморшкувата до майже гладенької, зісподу світлозелена, трохи сизувата, вкрита дуже дрібним пушком, що складається з цілком непомітних на око одноклітинних гострих волосків, зверху помітно темніша, зелена або темнозелена, менш густо вкрита ще дрібнішими трихомами. Суцвіття 5—45 *см* завд., просте або частіше з однією—п'ятьма парами гілок; покривні листки при несправжніх кільцях яйцевидні до еліптичних, 4,5—15 *мм* завд., 3,5 — 8 *мм* завш., на верхівці відтягнуті в досить тонке коротке вістря, лілуваті або темнолілові, рідко зеленуваті, цілокраї, по краю коротковійчасті, рідко (у f. *subtesquicola* Klok.) з довшими війками; несправжні кільця на верхівці суцвіття з 2—4, нижче з 6, рідше з 8—10 квітками; приквітки вузько лінійно-ланцетні, дрібні, частіше не розвинені; квітконіжки 1,5—4 *мм* завд., густо опушені напівпритиснутими вгору дуже дрібними волосками; чашечка дзвониковидна, 5,5—9 *мм* завд., зовні та по краях зубців опушена дрібними, до ± 0,1 *мм* завд., непомітними на око волосками; трубочка її з 10—13 жилками; зубці спідньої губи довгасто-ланцетні, 2—5 *мм* завд., на верхівці відтягнуті в коротеньке тонке вістря; зубці верхньої губи близько 0,5 *мм* завд., зближені і перехрещені кінцями; віночок 7—13 *мм* завд., синьофіолетовий; верхня губа його шаблевидно зігнута, близько 1—2 *мм* завш., на верхівці з дрібною виїмкою; середня лопать спідньої губи майже півкругла або впоперек овальна, близько 2—3 *мм* завд. і 3—5,5 *мм* завш., на верхівці з помітною виїмкою; бокові лопаті довгасто-ланцетні або довгасті, до 2,5 *мм* завд., тупуваті; стовпчик 8—14 *мм* завд., голий або розсіяно дрібноволосистий; нитки тичинок до ± 1 *мм* завд.; в'язальце з неплідним гніздом 2,5—8 *мм* завд., нижнє (передне) його коліно в кілька разів коротше за видовжене верхнє. Плодики оберненояйцевидні, 1,5—2,0 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш., бурі або темнобурі до чорних. ♃. Цв. VI—VII.

— *S. nemorosa* auct. fl. ucr. et ross. pro max. parte, non L.

На степах, степових схилах, кам'янистих відслоненнях, по узліссях, іноді на річкових пісках. — Переважно в Лісостепу, рідко на південній межі Полісся та в Степу.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Монтрезор!). — **З П.** Житомирська обл.: Олевськ (!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Монтрезор!,

Клеопов!, Зеров!, Лоначевський!, Оксіюк!, Сенченко!), окол. Києва (Семенкевич!, Липа!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Батурин (Барбарич!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Б.-м. звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Богородичне (Ширяєв!), гори Артема (Осадча!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Крива Лука—Закітне (Ширяєв!). — Харківська обл.: Ізюмський рн, г. Крем'янець біля Ізюма (Залеський!); Куп'янськ (Пискунов!). — Полтавська обл.: Карлівка (Полонська!, Зеров і Оксіюк!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Баштанка (Гринь!); Володимирівський рн, Володимирівська дача (Кожевников!); Херсонський рн, Богданівка (Гринь!); Бериславський рн, Качкарівка (Куксін!). — **Л.З.С.** У межах району цей вид зустрічається в долині р. Дніпра і виключно у вигляді розгалуженої форми (f. *ramosa* Klok.) на піщаному або піскуватому грунті[1]. — **Херсонська обл.**: Голопристанський рн, під «Чорна долина» (Прянишников!), Збур'ївка—Гола Пристань (Куксін!), Гола Пристань (Козлов!), Буркутські плавні (Свистунова), Малі Копані, Чалбаська арена (Прянишников!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.- Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (захід), Бессараб., Причорн. (захід).

Загальне поширення. Північнопонтичний лісостеповий ендем.

2513 (22). S. moldavica Klok. sp. nova in Addenda, VII, 658 — **Шавлія молдавська.** Стебла б.-м. численні, від основи висхідні, невисокі, здебільшого 25—45 *см* завв., прості або лише в суцвітті трохи розгалужені, в нижній частині мохнато-волосисті, вкриті б.-м. густими, відлеглими і хвилястими, дещо переплутаними багатоклітинними (почленованими, з широкими члениками) волосками близько 1—2 *мм* завд., а під ними, в нижньому ярусі, дрібними одноклітинними трихомами, з домішкою поодиноких дво- триклітинних стебельчастих залозок, угорі опушені, крім дрібних, ще й досить густими короткими, але помітними на око волосками. Стеблові листки черешкові до сидячих (верхні), довгасто-еліптичні або довгасті до яйцевидно- або довгасто-ланцетних, 1—11 *см* завд., 0,4—3 *см* завш.; черешок у нижніх і нижньо-середніх листків близько 2—4 *см* завд., плоскуватий, з країв засіяний довгенькими війками, у верхніх листків дуже короткий або нерозвинений; пластинка з невиразносерцевидною або закругленою до широко-клиновидної (в нижчих та почасти у верхніх листків) і цілком тупою (в найнижчих) до тупуватої та загостреної (у верхніх листків) верхівкою, з країв тупо-зубчаста або почасти подвійно-зубчаста, на поверхні б.-м. сітчасто-зморшкувата (помітніше зісподу) до майже гладенької, зісподу трохи світліша, опушена дрібними, зовсім непомітними на око одноклітинними загостреними волосками, зверху менш густо опушена ще дрібнішими трихомами, почасти гола. Суцвіття 8—20 *см* завд., просте або з однією—трьома гілками; покривні листки яйцевидні до майже впоперек овальних, 6—10(12) *мм* завд., 3,5—7 *мм* завш., на верхівці відтягнуті в коротеньке тонке, іноді роздвоєне вістря, звичайно темно-

[1] Схожі форми поширені по Дніпру й вище, але зустрічаються там також і на чорноземі.

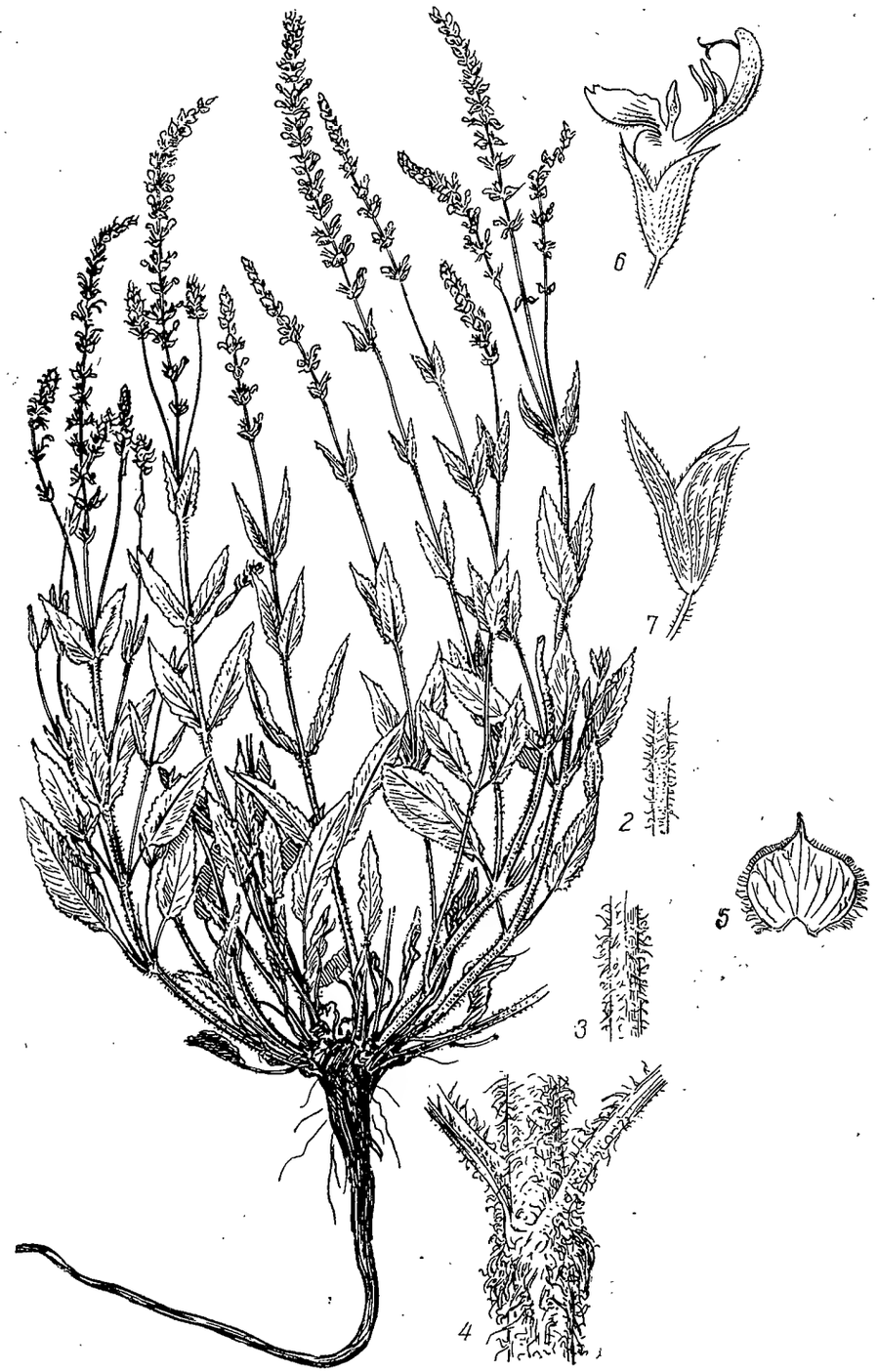

Рис. 31. Шавлія молдавська — *Salvia moldavica* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2—4* — опушення стебла в різних його частинах; *5* — прикві тковий листок; *6* — квітка; *7* — чашечка.

лілові, рідко зелені (в альбіносів), цілокраї, іноді з однією-двома тупими зазублинками біля верхівки, з країв засіяні відлеглими хвилястими війками до 1,0 *мм* завд.; несправжні кільця 4—6-квіткові; квітконіжки 1—3 *мм* завд., густо опушені дрібними волосками, іноді при основі квітконіжок розвинені вузько-лінійні, гострокінцеві приквітки; чашечка дзвониковидна, 6—7,5 *мм* завд., зовні і по краях зубців опушена непомітними на око дрібними або дуже дрібними одноклітинними волосками; трубочка її з 13 жилками, зубці спідньої губи довгасто-ланцетні, 2,5— 3,5 *мм* завд., часто вище середини відігнуті вбік, на верхівці відтягнуті в тонке вістря; зубці верхньої губи до 1—1,5 *мм* завд., загнуті всередину і перехрещені кінцями; віночок 9—13 *мм* завд., темносиній; верхня губа його шаблевидно зігнута, 1,5—2,3 *мм* завш.; середня лопать спідньої губи закруглено-ромбічна або майже півкругла, близько 3,5—4 *мм* завд. і 4,5—5,5 *мм* завш., на верхівці без помітної виїмки; бокові лопаті довгасті, близько 2—3 *мм* завд., тупі; стовпчик 10,5—15 *мм* завд., дрібноволосистий; нитки тичинок близько 0,5 *мм* або до 1,0 *мм* завд.; в'язальце з неплідним гніздом 4 або близько 7 *мм* завд., верхнє (заднє) коліно його 2,5 — близько 5 *мм* завд., нижнє з трикутним придатком. Горішки оберненояйцевидні, 1,4—1,8 *мм* завд., 1,1—1,4 *мм* завш., темнобурі або чорнуваті. ♃. Цв. VI—VII.

На степових і кам'янистих схилах. — Тільки в Правобережному Степу.

П.З.-Л.С. Рідко. Дніпропетровська обл.: Лихівський рн, Мишурин Ріг (Доброчаєва!). — Миколаївська обл: Первомайський рн, Мигія (Доброчаєва!). — **П.З.С.** Переважно на півдні, де місцями звичайно. — Одеська обл.: Болградський рн, Табаки (Білик!); околиці Одеси, Ланжеронська дача (Щеглєєв!), Хаджибейський лиман (Щеглєєв!), Куяльницький лиман (Черняєв!); Біляївський рн, Паліївка (Матюшенко!). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Солониха (Опперман!), Варварівка—Корениха (Опперман!); окол. Миколаєва (Доброчаєва!, Катіна!, Ната!, Крижевський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (південь), Причорн. (півд. захід).

Загальне поширення. Західнопонтичний степовий ендем.

2514 (23). S. nemorosa L. — **Шавлія затінкова.** Стебла здебільшого поодинокі, від основи підведені, 50—70 *см* завв., прості або лише в суцвітті трохи розгалужені, на всьому протязі негусто опушені відлеглими або майже відлеглими членистими волосками 0,3—1,2 *мм* завд.; стеблові листки черешкові до сидячих (верхні і почасти середні), довгасто-ланцетні, 5—18 *см* завд. (враховуючи і черешок), 1,2—2,7 *см* завш.; черешок у нижніх листків до 4—11,5 *см* завд., плоскуватий, з країв засіяний війками до 1,5 *мм* завд.; пластинка з закругленою до широко-клиновидної, нерівнобокою основою та б.-м. загостреною верхівкою, з країв досить глибоко зубчаста або надрізно-зубчаста, з гострувати ми і гострувато-зазубленими зубцями, на поверхні майже не зморшкувата, зісподу світлозелена, негусто опуше-

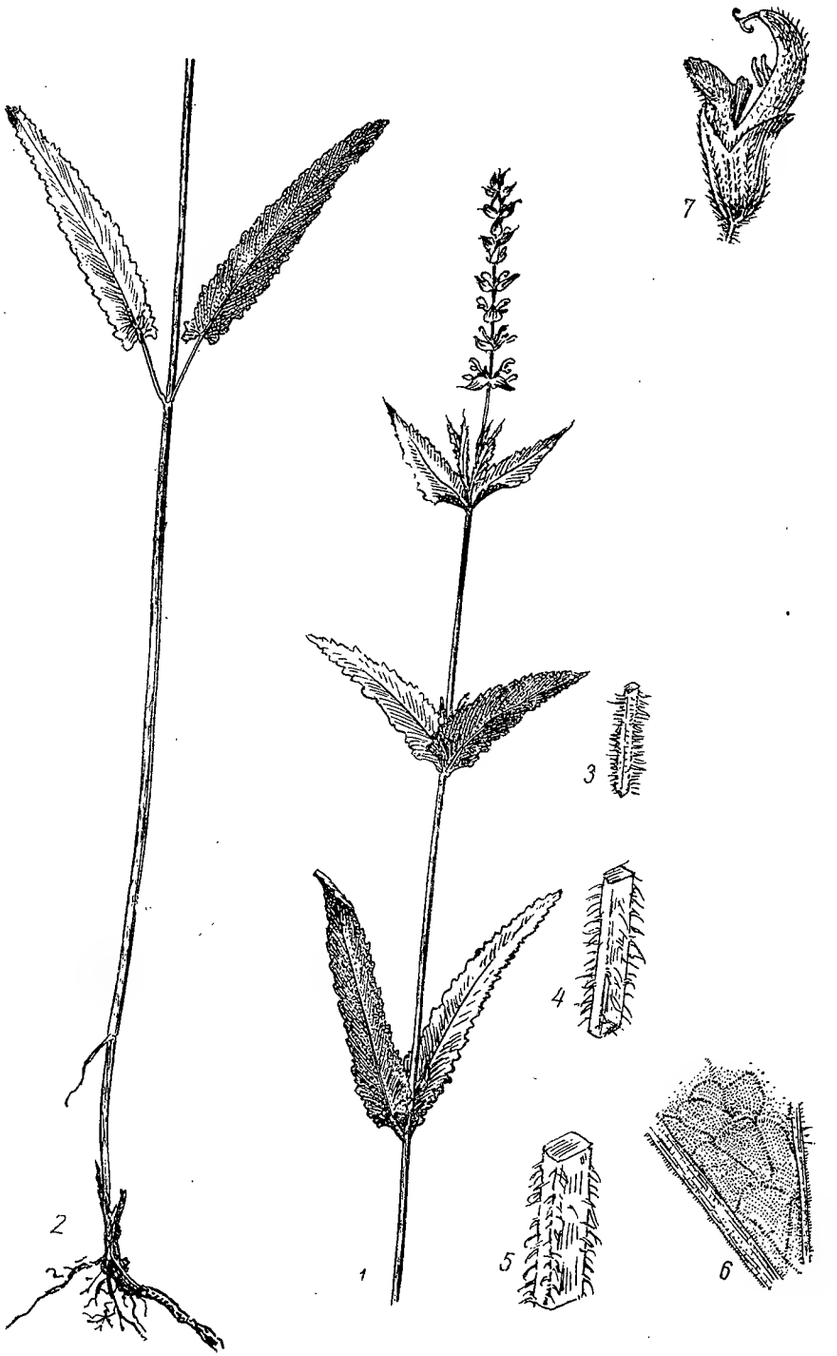

Рис. 32. Шавлія затінкова — *Salvia nemorosa* L.

1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3—5* — опушення стебла в різних його частинах; *6* — опушення листка зісподу; *7* — квітка.

на дрібними, непомітними на око волосками з домішкою на головній жилці тонких волосків 0,2—0,3 *мм* завд., зверху зелена, розсіяно опушена ще дрібнішими трихомами; листки тонкіші і м'якіші, ніж у всіх близьких видів. Суцвіття багато коротше за вегетативну частину стебла (до 16,5 *см* завд.), просте або з парою коротких гілок, рідкувате, з помітно розсунутими під час цвітіння 4—6-квітковими несправжніми кільцями; покривні листки при кільцях яйцевидні, 5,5—14 *мм* завд., 3—7 *мм* завш., на верхівці відтягнуті у вістря близько 1—3 *мм* завд., брудно-пурпуруваті (лілуваті) або зелені з білуватою основою, цілокраї, по краю мохнато-війчасті, з густими війками до 0,5 —1,0 *мм* завд.; квітконіжки (під час цвітіння) близько 1—2 *мм* завд., густо опушені дрібними або короткими (0,1—0,3 *мм* завд.) півпритиснутими волосками; чашечка дзвониковидна, 6—7 *мм* завд., опушена, густіше по жилках і краях зубців, відлеглими волосками 0,2—0,5 *мм* завд.; трубочка її з 13 жилками; зубці спідньої губи ланцетні, 3—3,5 *мм* завд., на верхівці звужені в коротеньке вістря; зубці верхньої губи близько 0,5 *мм* завд.; віночок 8—11 *мм* завд., синьофіолетовий; верхня губа його шаблевидно зігнута, близько 1,5—2 *мм* завш., на спинці коротковолосиста; середня лопать спідньої губи округло-широкояйцевидна, близько 3 *мм* завд. і 5 *мм* завш., на верхівці з помітною виїмкою; бокові лопаті довгасто-яйцевидні, близько 1,5 *мм* завд.; стовпчик 10—14 *мм* завд., нитки тичинок до 1 *мм* завд., в'язальце з неплідним гніздом до 4 *мм* завд., пиляки до 1,5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 35. — *S. silvestris* Jacq., Fl. Austr., III (1775) 7, non L.
Рисунки: Jacq., l. c., tab. 212. Reichenb., Icon. bot., tab. 526.
Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 948.

По узліссях, на лісових галявинах. — На Україні ще не знайдена, але зустрічається в суміжних районах Молдавської РСР: Бендери—Ходжимути (Доброчаєва!); Корнештський рн, 6 *км* на схід від ст. Радани (Харахов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб.

Загальне поширення. Середня Європа.

Примітка. За типові для виду ми приймаємо екземпляри, видані Кернером і цитовані вище. З ними можна ототожнити лише деякі бессарабські екземпляри з усього матеріалу по Європейській частині СРСР, який ми переглядали. Форми, відомі з Балканського півострова та з Малої Азії під назвою *S. nemorosa* L., теж не тотожні цьому виду (ще не описані географічні раси ряду).

Ряд **3. Nutantes** Pobed. Суцвіття б.-м. пониклі. Приквіткові листки зелені; віночок синьофіолетовий, верхня губа його часто відігнута назад, тичинки та стовпчик помітно (на $\frac{1}{3}$—$\frac{1}{2}$) висунуті з віночка. Рослини без помітного залозистого опушення.

2515 (24). S. nutans L. — **Шавлія поникла,** або бабки. Стебла поодинокі або нечисленні, (20) 40—100 *см* завв., б.-м. густо опушені разом із черешками листків відлеглими довшими і короткими волосками. Всі листки прикореневі, численні, черешкові, довгасто-яйцевидні; черешок їх 4—14 *см* завд., пластинка 4—17 *см* завд., 2—10 *см* завш., з серцевидною, нерівнобокою основою і тупуватою або гоструватою, нерідко відтягнуто-загостреною верхівкою, з країв нерівномірно зарубчаста або подвійнозарубчаста, на поверхні зісподу сірувато-шерстиста; на стеблі звичайно міститься лише одна, верхівкова пара сидячих, ланцетних або майже шиловидних здрібнених (10—15 *мм* завд.) листочків, рідко стеблові листки більш розвинені, з черешками до 2 *см* завд. і пластинками до 3—6 *см* завд. та 2,5 *см* завш. Суцвіття з однією—трьома парами гілок, рідко просте; несправжні кільця 4—6-квіткові, зближені на кінці похилих коротко-гроновидних гілок загального суцвіття, лише при плодах б.-м. розсунуті; покривні листки при кільцях сидячі, округло-яйцевидні, відтягнуто-загострені, з вістрям, що дорівнює половині пластинки, відігнуті, коротші від чашечок, але добре помітні; приквітки ланцетні, в два-три рази коротші за квітконіжку; квітконіжки близько 2—3 *мм* завд., густо опушені напівпритиснутими волосками; чашечка дзвониковидна, 4—7 *мм* завд., зовні сірувато-шерстиста, з трикутними зубцями спідньої губи близько 1,5—2,5 *мм* завд., віночок 9—12 *мм* завд., фіолетово-синій, з видовженою і відігнутою назад верхньою губою. Горішки еліпсоїдальні, 1,8—2 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш., темнобурі, дрібногорбочкуваті. ♃. Цв. V—VII(VIII).

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 27. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 319. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 420. Победимова во Фл. СССР, XXI, 349.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1250.
Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., 946. Lang. et Szovits, Herb. ruthen., Cent., I, № 76. Герб. русск. фл., № 1763. Герб. фл. УРСР, № 87.

На степових схилах і кам'янистих, переважно вапнякових відслоненнях, зрідка (на півдні) залишається як бур'ян на полях. — В Лісостепу і в Степу до передгір'я Криму, нерідко або звичайно. Для лісових районів немає певних вказівок.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Бессер, Заверуха!). — **В.Л.-С.** Рідко.—**З.Л.-С., П.Л.С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С., Кр.З.С., Кр.З.Л.-С., Кр.Л.-С.** Б.-м. звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд. схід), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Тал.

Загальне поширення. Південна частина Середньої і Східної Європи. Паннонсько-понтичний степовий вид, поширений від Придунайської низовини на заході до Передкавказзя на сході.

2516 (25). S. cremenecensis Bess. — **Шавлія кременецька.** Стебла 70—85 *см* завв., розгалужені тільки в суцвітті, в нижній частині вкриті розсіяними недовгими, звичайно відігнутими вниз волосками, вгорі з довшим і густим опушенням; стеблові листки нечисленні, з черешком 3,5—18,5 *см* завд. і широко-ланцетною пластинкою 13—15 *см* завд., 5,5—6,5 *см* завш. (не враховуючи здрібнених і майже сидячих

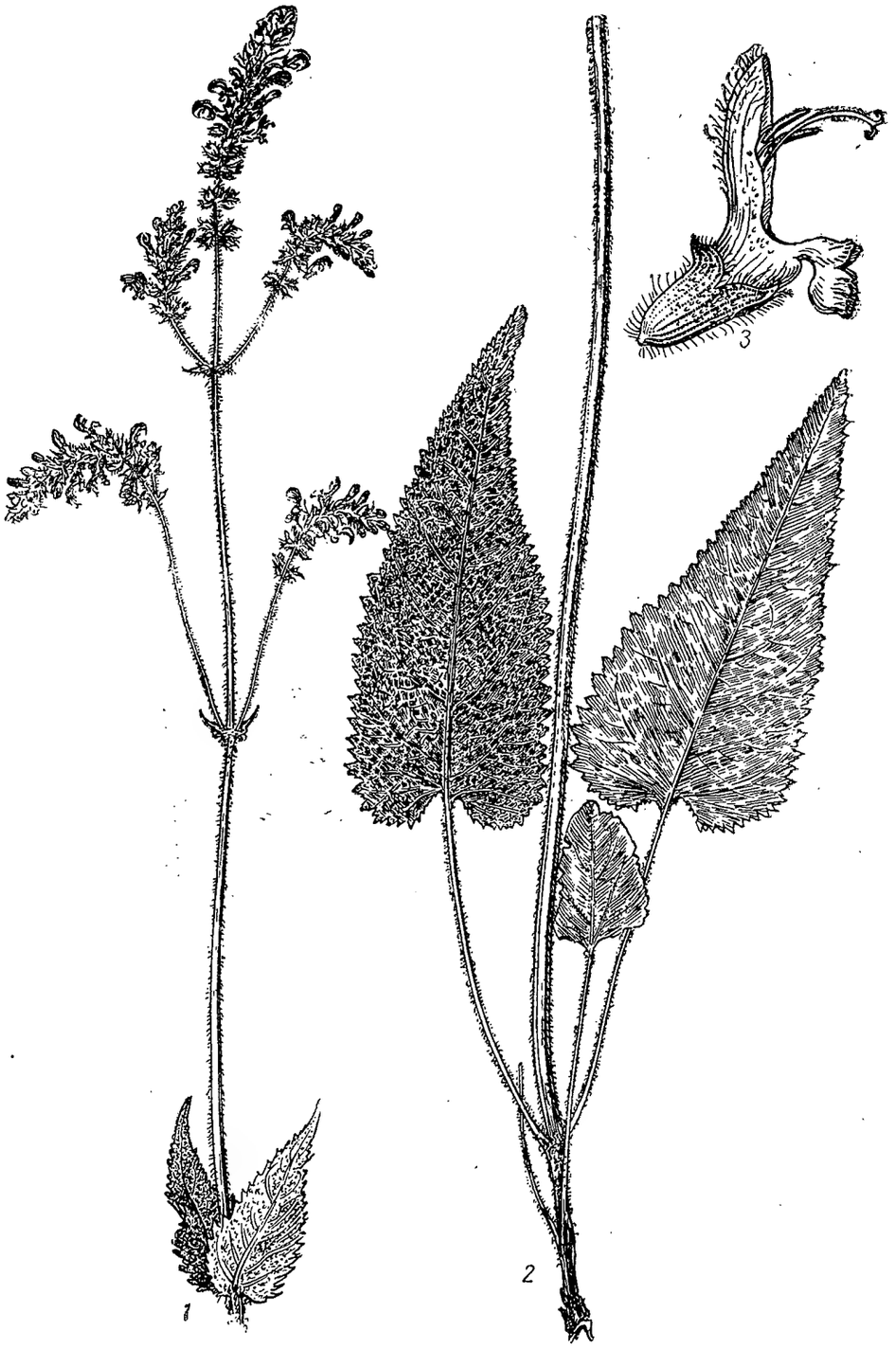

Рис. 33. Шавлія кременецька — *Salvia cremenecensis* Bess.

1 — верхня частина стебла; *2* — нижня частина стебла; *3* — квітка.

верхівкових); черешок густо довговолосистий; пластинка з неглибокосерцевидною основою і тупуватою верхівкою, з країв подвійно зубчасто-зарубчаста, на поверхні зморшкувата, зісподу негусто коротковолосиста, зверху майже гола або по жилках довговолосиста; приквіткові листки сидячі, округлі, на верхівці раптово загострені, з країв довговійчасті. Несправжні кільця 6-квіткові, під час цвітіння помітно розсунуті (але до цвітіння зближені); квітконосні гілки в кількості трьох, угорі трохи пониклі; приквітки ланцетні, довговійчасті, коротші за квітконіжку, 1,5—2,5 *мм* завд.; чашечка дзвониковидна, до 7 *мм*, при плодах до 8,5 *мм* завд., зовні відлегловолосиста, зовсім без залозистих волосків або з невеликою домішкою їх, з трикутними нижніми зубцями; віночок 14—15 *мм* завд., синьофіолетовий, з трохи відігнутою верхньою губою. Горішки широко-еліпсоїдальні, до 2 *мм* завд. і 1,8 *мм* завш., бурі. ♃. Цв. VI—VII.

Bess., Enum. pl. Volh. (1822) 40. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 422.

На сухих схилах. Відоме тільки одне місцезнаходження.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Бессер!, Заверуха!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (тільки вказане місцезнаходження).

Загальне поширення. Не з'ясоване. Можливо, це вузький ендем.

Примітка. Дуже критичний вид, що після автора ще ніким не був зібраний [1]. Були спроби ототожнити його з *S. betonicaefolia* Ettling. Comment. bot.-med. de Salvia (1777) 48, але видані екземпляри останнього виду (Fl. exsicc. Austro-Hung., № 947) мало схожі на *S. cremenecensis* Bess. і, скоріше, нагадують *S. cernua* Czern. ex Shost. За своїми ознаками *S. cremenecensis* Bess. займає ніби посереднє місце між *S. nutans* L. і *S. dumetorum* Andrz. і, можливо, виник внаслідок їх гібридизації.

2517 (26). S. cernua Czern. in herb. ex Shost. — **Шавлія похила.** Стебла поодинокі або їх кілька, при основі висхідні, 35—85 *см* завв., вгорі розгалужені, сіруваті від короткого опушення з одноклітинних волосків і розсіяно вкриті довшими багатоклітинними волосками. Прикореневі листки довгочерешкові, широко-ланцетні або яйцевидні, зісподу коротковолосисті, зверху дуже дрібно опушені; черешок їх 5—18 *см* завд., пластинка 7—14 *см* завд., 3—9,5 *см* завш., з округлою або серцевидною і тупуватою верхівкою, з країв подвійно зарубчасто-зубчаста або великозарубчаста; стеблові листки в більшості схожі за формою та характером опушення на прикореневі; черешок у них 0,5—0,6 *см* завд., пластинка 3,5—13 *см* завд., 1—4 *см* завш., більш загострена. Суцвіття б.-м. розгалужене, з пониклими на

[1] Екземплярів його ми не виявили в колекціях Кременецького педінституту і не змогли розшукати на Кременецькому кряжі в липні 1957 р. В околицях Кременця ми бачили лише два види роду: *S. dumetorum* Andrz. і *S. vertivillata* L. В 1958 році цей вид розшукав Б. В. Заверуха.

верхівці гілками; покривні листки при несправжніх кільцях сидячі, яйцевидні, близько 4—5 *мм* завд., гострокінцеві; несправжні кільця 4—6-квіткові, верхні зближені на кінці головної вісі та гілок, нижні б.-м. розсунуті; приквітки вузько-ланцетні, коротковійчасті; квітконіжки в 3—4 рази коротші за чашечку, коротковолосисті; чашечка дзвониковидна, 4,5—7 *мм* завд., у жіночих квіток коротша, ніж у двостатевих, до 5,5 *мм* завд., зовні опушена короткими і довгими волосками; верхня губа чашечки з дуже коротенькими зубцями, зубці спідньої губи трикутні, до 2 *мм* завд.; віночок 6,5—9 *мм* завд., у жіночих квіток трохи коротший, як у двостатевих, до 8 *мм* завд., синьо-фіолетовий, зовні розсіяно коротковолосистий, верхня губа його ледве зігнута, спідня — з округлою відхиленою середньою часткою і здебільшого з довгастими боковими лопатями. Приймочка з двома трохи неоднаковими лопатями. Горішки широко-еліпсоїдальні, до 1,5 *мм* завд. і 1,3 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. V—VI.

Shost. in Бот. матер., VIII, 9 (1940) 154. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 422. — *S. betonicaefolia* Bess., Enum. pl. Volh. (1822) 39, non Ettl.

На степових схилах і кам'янистих відслоненнях, зрідка як бур'ян на полях. — У південній частині Лісостепу і в Степу, нечасто, переважно в східних районах.

Л.Л.-С., Д.Л.-С. Розсіяно. — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Криве Озеро (Монтрезор!). — Кіровоградська обл.: Компаніївський рн, Червоновершка (Окснер!) — **Л.З.-Л.С.** Розсіяно. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя, околиці (Грунер!). — Херсонська обл.: Каховський рн, біля колишнього Корсунського монастиря на Дніпрі (!!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Дика!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (південь), Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР.

Примітка. Цей вид наближається за своїми ознаками почасти до *S. nutans* L., почасти до *S. nemorosa* L. s. str., але на відміну від *S. cremenecensis* Bess. він досить поширений в багатьох районах і представлений в гербаріях численними зразками. Тип виду зібраний в Полтавській області, десь між Пирятином і Лубнами, біля колишньої поштової станції Іванівська (зберігається в Києві). Його гібридогенне походження (*S. nutans*×*S. nemorosa* s. l.) в літературі заперечується (Бот. матер., ц.м.) на тій підставі, що *S. nutans* L. і *S. nemorosa* L. ніби не гібридизують між собою в природі. В кожному разі рідка і критична *S. betonicaefolia* Ettling., яку вважають за гібрид між останніми двома видами, не тотожна *S. cernua* Czern. ex D.-Sh., але її гібридне походження теж сумнівне.

Є. Г. Победімова ототожнює цей вид із *S. pendula* Vahl., вважаючи останній за гібрид *S. nutans* L. і *S. virgata* L. (Фл. СССР, XXI, 353), а не *S. pratensis* L. і *S. nemorosa* L. Якщо припустити гібридогенне походження *S. cernua* Czern. ex Shost., то ця форма, найімовірніше, є продуктом гібридизації *S. nutans* L. і *S. tesquicola* Klok. et Pobed.

Ряд 4. **Austriacae** Pobed. Суцвіття не пониклі, приквіткові листки зелені, майже дорівнюють чашечкам; віночок жовтий,

верхня губа його вузенька, майже пряма; тичинки та стовпчик удвоє довші за віночок. Рослини з залозистим опушенням.

До цього ряду віднесена ще *S. armeniaca* (Bordz.) Grossh. та іранський *S. staminea* Montb. et Auch.

2518 (27). S. austriaca Jacq. — **Шавлія австрійська.** Стебла прямостоячі, 30—70 *см* завв., прості, частіше в суцвітті розгалужені, разом із черешками листків сірувато-шерстисті від довгих, відлеглих, простих і залозистих волосків. Нижні листки зібрані в прикореневу розетку, черешкові, еліптичні, довгасто-еліптичні або яйцевидні, (5) 10—30 *см* завд., ураховуючи і черешок, (3,5) 5—15 *см* завш., з черешком 1—9 *см* завд., опушеним переважно з країв; пластинка листка з невиразносерцевидною, обрубленою або короткоклиновидною основою, нерівномірно подвійно-зубчаста або пальчасто-надрізна, з зубчастими лопатями, на поверхні зморшкувата, крапчасто-залозиста, зісподу негусто білувато-повстиста або рідкіше опушена, з довгими волосками лише по жилках, зверху зелена, дуже розсіяно опушена; стеблові листки не розвинені або їх лише одна пара; приквіткові листки сидячі, яйцевидні або трикутно-яйцевидні. Несправжні кільця 4—6-квіткові, розсунуті; приквітки лінійно-ланцетні, квітконіжки дуже коротенькі; чашечка дзвониковидна, 8—10 *мм* завд., зовні жовтувато-шерстиста від довгих простих і коротких залозистих волосків; віночок 15—17 *мм* завд., блідожовтий, верхня губа його положисто зігнута, виїмчаста, зовні розсіяно довговолосиста і залозиста, середня лопать спідньої губи ввігнута, виїмчаста. Горішки округло-еліпсоїдальні, до 2 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., жовтуватобурі. ♃. Цв. V—VI.

Jacq., Fl. Austr., II (1774) 8, tab. 112. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 318. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 421. Победимова во Фл. СССР, XXI, 353. **Рисунки:** Jacq., l. c., Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1251. **Видані зразки:** Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2961. Fl. exsicc. Bohem.-Sloven., № 878.

В південній частині Лісостепу і в Степу, розсіяно, зустрічається також у передгір'ях і в гірській частині Криму.

З.Л.-С. У південній частині, нечасто. — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндеман!); Знам'янський рн, Мало-Зарідніська дача (Докучаровський). — Черкаська обл.: Кам'янський рн (Кременецький). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Валківський рн, Сніжків (Таліев); Харківський рн, околиці Харкова (Черняєв!), Сороківка (Ширяєв!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: околиці Сталіно (Котов!); Добропільський рн, Червона Зірка (Олексіїв!). — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Розсіяно. — **П.З.С.** Одеська обл.: околиці Одеси — Крива Балка, Іллінка (Шестериков); Бородінський рн, Лісне (Котов!); Іванівський рн, Северинівка (Шестериков), Жовтиеве (Котов!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Пачоський!, Опперман!, Котов); Новоодеський рн, Троїцьке (Котов); Широколанівський рн, Степове (Котов!). — Херсонська обл.: Херсон (Шмальгаузен); Ново-Воронцовський рн, Золота Балка (Пачоський!); Білозерка (Пачоський!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: окол. Запоріжжя (Черняєв!). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова

(Порецький!, Левіна!, Котов!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сарабуз (Зеленецький). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький), Ливенські Дубки в 9 *км* на північний схід від Сімферополя (Хорват); Зуйський рн, Верхня Курганна, Осьминські Дубки в 22 *км* на північний схід від Сімферополя (Хорват); Бахчисарайський рн, Самохвалівка (Попов, Доброчаєва і Барбарич!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, г. Чатир-даг (Вульф!, Доброчаєва, Барбарич і Кукало!), Кримський державний заповідник, берег р. Альми (Поплавська); Судацький рн, Щебетовка (Сарандінакі). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Краснокаменка (Нетубський!); Алуштинський рн, г. Кастель (Станков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд.), Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим.

Загальне поширення. Середня Європа (від Нижньої Австрії до північної частини Балканського півострова), південь Європейської частини СРСР. Паннонсько-понтичний степовий вид.

Секція 7. **Hemisphace** Benth. Чашечка трубчаста, верхня губа її з добре розвиненими зубцями, майже до середини розсічена, нижня — двороздільна. Трубочка віночка всередині з волосистим кільцем, верхня губа його випрямлена, склеписта. Передня частина в'язальця короткошиловидна. — Багаторічні трави з б.-м. надрізними листками.

Переважно східносередземноморська, дуже своєрідна секція, яку, на думку Бентама, можна виділити в окремий рід.

2519 (28). S. verticillata L. — **Шавлія кільчаста.** Багаторічна рослина з повзучим кореневищем. Стебла висхідні, 25—80(100) *см* завв., звичайно майже від основи галузисті, разом із листками шарувато-коротковолосисті, густо улиснені; листки черешкові, яйцевидні або трикутно-яйцевидні, нижні та середні часто ліровидні; черешок у нижніх листків до 7—9 *см* завд., у верхніх — коротенький; пластинка з неглибоко- або невиразносерцевидною основою і коротко загостреною або (у верхніх листків) гострою верхівкою, з країв дуже нерівно зарубчасто-зубчаста, в нижній частині у деяких листків надрізна або глибоко розсічена, з двома, іноді з чотирма довгасто-яйцевидними лопатями; покривні листки сидячі, трикутно-яйцевидні, загострені, цілокраї, війчасті, коротші за квітки, після цвітіння відігнуті вниз. Несправжні кільця 16—35-квіткові, б.-м. розсунуті; приквітки лінійно-ланцетні, ± 1 *мм* завд., з країв війчасті; квітконіжки 3—6 *мм* завд., коротковолосисті, майже дорівнюють чашечці; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 5—6 *мм* завд., після цвітіння дзвониковидна, до 8 *мм* завд., часто лілова, зовні, переважно по жилках, волосиста, з п'ятьма зубцями; зубці спідньої губи трикутно-ланцетні, в три-чотири рази коротші за трубочку чашечки і ледве довші від бокових зубців верхньої губи, середній зубець останньої коротенький; віночок 9—12 *мм* завд., ліловий, іноді білий, середня частка спідньої губи його глибоко виїмчаста. Лопаті приймочки шилоподібні, трохи неоднакові. Горішки яйцевидні, 1,5—2 *мм* завд., до 1,3 *мм* завш., коричнюватобурі, гладенькі. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 26. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 321. Иконников-Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 61. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 422. Победимова во Фл. СССР, XXI, 359.

На полях і відкритих засмічених місцях як бур'ян, а також на глинистих урвищах і вапнякових схилах. — По всій Українській РСР досить звичайно, лише в Поліссі порівняно рідко.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: в більшості районів; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Зах. Закавк.

Загальне поширення. Більша частина Європи, Мала і Передня Азія.

Господарське значення. Польовий бур'ян. Медоносна рослина.

Секція 8. **Calosphace** Benth. Чашечка яйцевидна, трубчаста або дзвониковидна, з суцільною або дуже коротко-тризубцевою верхньою губою. Трубочка віночка без волосистого кільця всередині, верхня губа випрямлена, опукла, суцільна або неглибоковиїмчаста. Передні коліна в'язалець зігнуті, лінійні, по довжині з'єднані або зближені, іноді трохи розширені, дуже рідко з другим порожнім гніздом. — Трав'янисті рослини або кущі надто різноманітного вигляду з різноманітною будовою квіток.

Найбагатша видами секція роду, поширена в Північній і в Південній Америці. За системою Бріке, ця секція виділяється в окремий підрід *Jungia* (Moench) Briquet. До підроду чи секції належить до 60% видів роду.

Для Української РСР з цієї секції, крім поширеного в культурі *S. splendens* Sell., наводиться ще як рідкий адвентивний бур'ян *S. reflexa* Hornem. (під синонімічною назвою *S. lanceifolia* Poir.).— Цілком гола рослина з лінійно-ланцетними, тупими або коротко загостреними стебловими листками. Приквіткові листки опадні. Чашечка трубчаста, з короткими зубцями, які, проте, перевищують віночок. Походить з південної частини Північної Америки. Один екземпляр цієї рослини був якось знайдений на полі в околицях Харкова [1]. Ми вважаємо, що заводити цю рослину до складу нашої адвентивної флори немає підстав.

2519 [1] (29). S. splendens Ker.-Gawl. — **Шавлія блискуча.** Півкущ 50—175 *см* завв., з голими стеблами та листками; стеблові листки з досить довгим черешком і яйцевидною, відтягнуто-загостреною, зарубчасто-пилчастою; пластинкою; приквіткові листки червоні, опадні. Несправжні кільця 2—6-квіткові; чашечка дзвониковидна, зовні гола або по жилках волосиста, з трьома (чотирма) трикутно-ланцетними,

[1] Б. А. Федченко, в Извест. Главн. бот. сада СССР, XXVII, 1 (1928) 93.

гострокінцевими зубцями, як і віночок яскравочервона; віночок 5—7 *см* завд., з короткою спідньою губою, зовні голий. ♃. Цв. VII—X.

Ker.-Gawl. in Bot. Reg., VII (1822), tab. 687. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 421. Победимова во Фл. СССР, XXI, 358.

Рисуики: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2479, Fig. 3333.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. В дикому стані зустрічається в Південній Америці (Бразілія).

Триба **10. Melisseae** Rouy.

Чашечка двогуба. Віночок виразно двогубий, з плоскою або плоскуватою верхньою губою. Фертильних тичинок чотири, рідко дві, вони разом із стовпчиком висунуті з трубочки віночка.

Рід. **737. Зизифора — Ziziphora** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 21.

Чашечка з косо-яйцевидної основи трубчаста, з 13 жилками і 5 зубцями, що після цвітіння щільно стулюються, замикаючи чашечку, в зіві волосиста. Віночок двогубий; трубочка його трохи висунута з чашечки, спочатку тонка, догори розширена, без волосистого кільця всередині; верхня губа випрямлена, суцільна, спідня — відігнута, глибоко-трилопатева. З чотирьох тичинок тільки дві передні фертильні; пиляки їх з одним розвиненим гніздом або з одним фертильним і другим стерильним у вигляді стебельчастого придатка; задні тичинки вкорочені з порожніми двогніздими пиляками або зовсім нерозвинені. Приймочка дволопатева, верхня лопать її дуже коротка. Горішки гладенькі. — Трав'янисті рослини, півкущики або кущики з суцільними, цілокраїми або майже цілокраїми листками; покривні листки суцвіття схожі на стеблові; несправжні кільця пазушні, небагатоквіткові, зближені на кінцях стебла і гілок; приквітки дрібні, квітконіжки коротенькі, плоскуваті.

Східносередземноморський рід. Бентам поділяв його на три секції: 1. *Serpyllaceae* Benth. — півкущики або трав'янисті багаторічники з пиляками, що прикріплені до ниток серединою; 2. *Acinoideae* Benth. — однорічні рослини з одногніздими пиляками, що прикріплені до ниток основою або нижньою частиною; загальне суцвіття іноді головчасте і 3. *Appendiculatae* Benth. — теж однорічники із завжди видовженим суцвіттям; пиляки з другим неплідним гніздом.

Для території Радянського Союзу С. В. Юзепчук наводить 22 види, але навряд чи це число повністю вичерпує їх кількість. Загалом відомо до 40 видів цього роду, який є дуже критичним і ще недостатньо вивченим. У флорі України відомі лише однорічні види з обох останніх секцій в кількості чотирьох або, може, п'яти.

1. Загальне суцвіття головчасте, кулясте чи півкулясте, при основі щільно обгорнуте округло-яйцевидними, на верхівці раптово відтягнутими в широке чи вузьке вістря покривними листками, різко відмінними від стеблових . **(1). З. головчаста — Z. capitata** L.
— Загальне суцвіття б.-м. видовжене, колосовидне; покривні листки при несправжніх кільцях багато вужчі, поступово загострені, подібні до стеблових . . . . . 2.
2. Суцвіття рідкувате, з помітно розсунутими несправжніми кільцями. Чашечка 5—6 *мм* завд., віночок 7,5—9 *мм* завд., менш як у півтора раза перевищує чашечку . . . . **(4). З. тонка — Z. tenuior** L.
— Суцвіття звичайно густе, рідко з дещо розсунутими кільцями. Чашечка 7—10 *мм* завд. (рідко коротша, але тоді віночок перевищує її вдвоє), віночок близько 9 *мм* або 9—14 *мм* завд. . . . . 3.
3. Листки ланцетні, до 4 *см* завд. і 1 *см* завш.; нижні покривні в суцвітті з розширеною, довгасто-яйцевидною або широко-ланцетною основою; суцвіття яйцевидне або довгасте, завжди щільне і порівняно широке; чашечка не коротша 7 *мм*, віночок не довший 9—9,5 *мм*, лише трохи перевищує чашечку; пиляки часто без придатка при основі . . . . . **(2). З. перська — Z. persica** Bge.
— Листки лінійно-ланцетні, не бувають такі довгі і широкі; нижні покривні листки в суцвітті з нерозвиненою основою; суцвіття більш видовжене і вузькіше, не таке густе і щільне, іноді рідкувате; чашечка 5—7,5 *мм* завд., віночок 9—14 *мм* завд., у півтора—два раза перевищує чашечку; пиляки завжди з придатком при основі . . . . . **(3). З. кримська — Z. taurica** M. B.

Секція 1. **Acinoideae** Benth. Однорічні рослини з несправжніми кільцями, що скупчені на верхівці стебла чи також і гілок у щільні головчасті суцвіття. Пиляки прикріплені до тичинкових ниток нижче своєї середини або при основі; основа пиляка з горбочком, але без придатка.

2520 (1). Z. capitata L. — **Зизифора головчаста.** Стебла при основі колінчасто зігнуті й підведені або висхідні, 5—15 *см* завв., прості або майже від основи розгалужені (на нашому матеріалі рідко), іноді лише з парою гілок, тонкі, але міцні, досить густо опушені дрібними (внизу) або короткими (вгорі) відігнутими вниз волосками. Стеблові листки в кількості трьох-чотирьох пар до суцвіття, здебільшого короткочерешкові, від яйцевидних або довгасто-яйцевидних з довшим чи довгеньким черешком (нижні) до ланцетних з дуже вкороченим черешком (верхні), 9—34 *мм* завд. (враховуючи черешок), 1—6 *мм* завш., з черешком 1—8 *мм* завд.; пластинка в усіх листків з клиновидною основою, цілокрая або у верхньої пари, що під самим суцвіттям, дещо зазублена; на верхівці в нижніх листків тупа, у верхніх — тупувато-загострена; нижні листки голі і гладенькі або майже гладенькі, середні ледве помітно шерсткі зісподу по головній

жилці та по краях, верхні в нижній частині по краях коротковійчасті, на поверхні помітніше шерсткі; покривні листки суцвіття в кількості двох пар, округло-яйцевидні, з відтягнуто-загостреною верхівкою, 10—

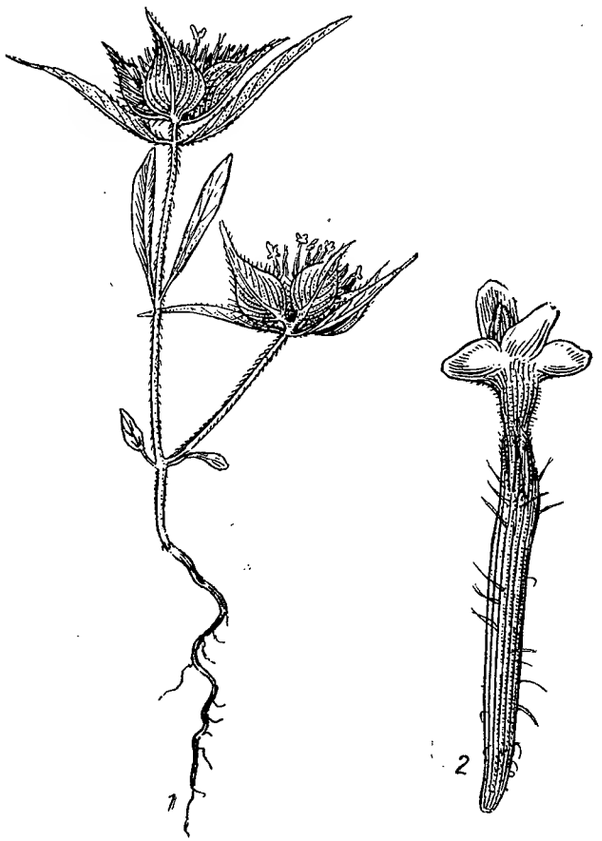

Рис. 34. Зизифора головчаста — *Ziziphora capitata* L.

1 — загальний вигляд; 2 — квітка.

25 *мм* завд., 5—12 *мм* завш., з закругленою основою, раптово стягнутою в широкий черешок близько 2—3 *мм* завд., по краю де-не-де коротко-шипувато зазублені, по краях черешків та ширшої частини засіяні досить густими війками близько 0,5—1,5 *мм* завд., на поверхні зовні (зісподу) густо вкриті дуже дрібними гостро-конічними трихомами, зсередини (зверху), крім того, негусто чи розсіяно коротковолосисті; жилки віяловидно розміщені, дуже випнуті, особливо зісподу, при основі пластинки розширюються і зливаються, утворюючи шкірястий білуватий трикутник. Суцвіття сплюснуто-головчасте, до 1,5 *см* завд., його ширина трохи перевищує його довжину; квітконіжки близько 2—3 *мм* завд., білуваті від густого, але дуже дрібного опушення

з гостро-конічних трихом; чашечка вузько-циліндрична, 8—10 *мм* завд., з майже однаковими лінійно-ланцетними, тонко-загостреними зубцями 1—1,5 *мм* завд.; зовні по жилках засіяна нечисленними щетинистими відчепіреними війками 1—1,5 *мм* завд., з коротшими війками де-не-де на зубцях та при основі, а по всій поверхні вкрита дрібними, вгору загнутими гострими волосками та короткостебельчастими, ще дрібнішими залозками; віночок 9—12 *мм* завд., з довгою і тонкою трубочкою, трохи висунутою з чашечки, коротко- чи дрібноволосистий; лопаті спідньої губи закруглені, майже однакові. Горішки довгасті, близько 1,5 *мм* завд., коричневі. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 21. Boiss., Fl. or., IV, 586. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 314. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 405.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 523.

Кам'янисті гірські чи степові схили. — В південній та східній частинах Криму, нечасто.

К.С. Кримська обл.: Приморський рн, г. Опук (Шіффере), Юракове (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Сакський рн, Скворцове (Котов!). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Плодове (М. Г. Попов, Доброчаєва і Барбарич!), Жовтневе (Зеленецький); Сімферопольський рн, Сарабуз (Зеленецький); Старо-Кримський рн, Планерське (Сарандінакі), озеро Бариколь (Сараидінакі). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Осьминські Дубки (Хорват), Дубки в 5 *км* на південний захід від Сімферополя (Хорват); Зуйський рн, Верхня Курганна в 22 *км* на північний схід від Сімферополя (Дзевановський); Білогорський рн, Дубки в 6 *км* на захід від Білогорська, ур. Кара-Куш (Хорват). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине—Передове (Зеленецький). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта (Пачоський!, Зеленецький), Судацький рн, Кара-даг (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим, Ниж.-Дон. (занесене?); Кавказ: усі райони; Серед. Азія: Гір. Туркм.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, Балканський півострів, Мала Азія, Іран, Сірія, Палестіна, Кам'яниста Аравія. Буассьє наводить цей вид також для Іспанії, Італії та Північної Африки. Описаний з Сірії.

Господарське значення. Ефіроолійна рослина з високим виходом (0,8%) олії, що має міцний м'ятний запах.

Примітка. Маючи величезний ареал, цей вид, мабуть, є збірним і розкладається на географічні раси. Його зразки з околиць Єрусалима, видані in Fl. Palaestinae exs. за № 281, відрізняються від кримських, по-перше, тим, що всі вони хоч і дуже низенькі, але розгалужені від основи; опушення стебла під суцвіттям у них помітно коротше, а покривні листки суцвіття порівняно звужені, ромбічно-яйцевидні (наприклад, 12×5—18×8 *мм*). Ці екземпляри ніби типові і цілком відповідають опису виду в Буассьє (цитованому вище). Кавказькі рослини теж трохи відрізняються від кримських. Всі помічені відміни дуже незначні і потребують перевірки на ширшому матеріалі. В зв'язку з цим перевірки потребує також і заведена до синоніміки виду назва *S. compacta* Friv. in Flora (1835) 336.

Секція 2. **Appendiculatae** Benth. Однорічники з видовженим колосовидним суцвіттям; покривні листки якого мало відрізняються від стеблових. Пиляки прикріплені до тичинкових ниток основою і мають тут хвостовидний придаток (не завжди виявлений).

Види цієї секції не зовсім безпідставно виділялися в окремий рід *Faldermannia* Trautv. (1840), останнім часом (1953) Тер-Хачатьян.

2521 (2). Z. persica Bge. — **Зизифора перська.** Стебла 5—30 *см* завв., прості або розгалужені, розсіяно або досить густо опушені короткими, відігнутими вниз волосками; стеблові листки до суцвіття нечисленні, від яйцевидних довгочерешкових до ланцетних короткочерешкових, 7—40 *мм* завд., 1—10 *мм* завш., нижні — тупі, верхні — загострені, по краю та зісподу по середній жилці шерсткі, під суцвіттям нерідко по краю довговійчасті; покривні листки загалом подібні до стеблових, але майже сидячі, по краях відчепірено-довговійчасті, нижні — з помітно розширеною, здебільшого вузько-яйцевидною основою, верхні — вузько-ланцетні, ледве перевищують квітки або навіть коротші за них. Загальне суцвіття яйцевидне або довгасте, густе, колосовидне, 1,5—11 *см* завд., лише найнижчі його несправжні кільця іноді помітно відсунуті; квітконіжки звичайно коротенькі; чашечка вузько-циліндрична, 7—10 *мм* завд., відлегло жорстковолосиста, з вузько-трикутними або ланцетними зубцями; віночок здебільшого близько 9 *мм* завд.; пиляки частіше без помітного придатка, рідше з придатком. ⊙. Цв. V—VII.

Bunge in Mem. Ac. Sc. Petersb., VII, ser. XXI, I (1873) 39. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 410.

На сухих кам'янистих або лесових схилах .— Тільки в Кримському Лісостепу, зрідка.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: околиці Сімферополя (Юзепчук). Екземплярів ми ие бачили. С. В. Юзепчук указує вперше для Криму цей вид, за зборами Дзевановського (Дубки біля с. Верхня Курганна і с. Живописне) та Дойча, (в районі с. Полюшкине). Занесена рослина?

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Півд. Закавк.; Серед. Азія: Кара-Кум. (Красноводськ!), Гір. Туркм., Пам.-Ал. (Самарканд. обл.).

Загальне поширення. Балкано-Малоазіатський район, Іран, згадані райони СРСР.

Примітка. С. В. Юзепчук погоджується з припущенням М. Г. Попова про гібридне походження цього виду (*Z. capitata* × *Z. tenuior*), але вважати це припущення науково доведеним ще немає підстав.

2522 (3). Z. taurica M. B. — **Зизифора кримська.** Стебла 6—30 *см* завв., прості, частіше від основи розгалужені, з підведеними до майже прямостоячих гілками, розсіяно опушені короткими відігнутими вниз волосками; стеблові листки черешкові, переважно лінійно-ланцетні, шерсткі, по краях довговійчасті; покривні листки суцвіття подібні до

стеблових, але майже сидячі, перевищують квітки чи принаймні чашечку. Суцвіття колосовидні, 2—16 *см* завд., рідкуваті або досить густі, розміщені на кінці стебла та гілок; квітконіжки короткі чи малопомітні; чашечка вузько-циліндрична, 5—7 *мм* завд., зовні засіяні короткуватими відлеглими жорсткими волосками з дуже короткими трикутними зубцями; віночок близько 10—14 *мм* завд., з помітно висунутою з чашечки трубочкою, догори розширеною в чималий відгин, розділений вище середини на дві губи; пиляки внизу з придатком; нерідко є два коротеньких стамінодії. Насінина вузько-яйцевидна, близько 1,3 *мм* завд., сіруватокоричнева. ⊙. Цв. V—VIII.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 414, III (1819) 21. Boiss., Fl. or., IV (1879) 587. Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 407.

— *Faldermannia taurica* Trautv. in Bull. Ac. Sc. Petersb., VI (1840) 185. — *Z. tenuior* β. *taurica* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II, 314.

На сухих гірських схилах і приморських пісках. — У південно-східній частині Криму.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (Аифілова!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Зуйський рн, Верхня Курганна (Дзевановський). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Зеленецький, Циріна). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, околиці Судака (Щмальгаузен, Зеленецький, Сарандінакі), Новий Світ (Сарандінакі, Котов!), Кара-даг, хребет Карагач (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Наводиться ще для Малої Азії, де ростуть, мабуть, лише близькі, але не тотожні форми.

Примітка. Екземпляри з Планерського (Коктебель), зібрані С. М. Клоковою 24. VI 1951 р., мали такі ознаки: квітконіжки 1,5—3 *мм* завд., чашечка 7—7,5 *мм* завд., з зубцями 1—1,5 *мм*, віночок 9—11 *мм* завд., насінина близько 1,5 *мм* завд. і 0,8 *мм* завш., суцвіття 4,5—6,5 *см* завд., густі; стебла прості, 13—17 *см* завв., листки 8 × 0,6—20 × 3 *мм*, від вузько-лінійних до ланцетних. Відрізняються від типової форми трохи коротшими віночками, почасти з дрібним відгином.

2523 (4). Z. tenuior L. (s. l.) — **Зизифора тонка.** Стебла при основі підведені, 5—30 *см* завв., прості, частіше розгалужені, негусто опушені вниз відігнутими коротенькими волосками. Листки ланцетні або лінійно-ланцетні, 7—20 *мм* завд., 1—4 *мм* завш., з клиновидною основою, звуженою в коротенький, здебільшого малопомітний черешок, і загостреною верхівкою, цілокраї, з випнутими зісподу жилками, по краях до $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ війчасті (крім перших двох пар), війки 0,5—1,5 *мм* завд., на поверхні з обох боків розсіяно коротковолосисті. Загальне суцвіття колосовидне, 1,5—21 *см* завд., покривні листки подібні до стеблових, звичайно всі до верхівки перевищують квітки; несправжні кільця 2—6-квіткові; приквітки лінійно-ланцетні, 1—1,5 *мм* завд., коротковійчасті; квітконіжки 1,5—3 *мм* завд., коротковолосисті; чашечка вище здутої основи трохи зігнута, трубчаста, 5—6 *мм* завд., з ланцет-

ними чи трикутно-ланцетними зубцями 0,8—1,5 *мм* завд., 0,5—0,6 *мм* завш., зовні, переважно по жилках, засіяна щетинистими волосками до 1 *мм* завд., а також малопомітними, дуже дрібними короткостебельчастими залозками; віночок 7,5—9 *мм* завд., блідоліловий з порівняно короткою верхньою губою. Горішки довгасто-яйцевидні, близько 1,5 *мм* завд. і 0,8 *мм* завш., коричневі або темнокоричневі. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 21 (haud sensu stricto!). Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 314 (excl. var. β). Юзепчук во Фл. СССР, XXI, 408 р.р.

— *S. parviflora* Schost. in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 9 (1940) 156. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 423 — *Faldermannia tenuior* Nevski in schedis; Ter.-Chatschat in Зам. по сист. и геогр. раст. Тбил. бот. инст., 17 (1953) 75 р.р.

На гранітних відслоненнях і приморських пісках. — У південно-східній (приазовській) частині Степу. Наводиться для Криму, але, здається, помилково.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Приморський рн, Кремнівка (!!), Старий Крим (!), Заможне (!) та інші пункти по р. Кальчику; Волноваський рн, Краснівка (!!); Тельманівський рн, Гранітне (Лавренко!, !!); інші пункти по р. Кальміусу; Жданівська мр., Жданів, околиці (Шмальгаузен!), Ляпине на схід від Жданова (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (схід), Ниж.-Дон., Крим (?); Кавказ: Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Ірт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Гір. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Поза межами СРСР відоме з Сірії, Малої і Передньої Азії, Афганістану.

Примітка. Дуже критичний вид. Був описаний з Сірії. Тотожність східноукраїнських форм типовій сумнівна. Вони не тотожні також закавказьким формам. Для Криму цей вид наводиться, мабуть, замість дрібноквіткових форм *Z. taurica* М. В. (див. примітку щодо цього виду).

Рід 738. Меліса — Melissa L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 592.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, двогуба, трубочка її з 13 жилками, трохи сплюснута, дорсовентральна, з плоскою спинкою; верхня губа плоска, коротко тризубчаста або зовсім без виявлених зубців, з двома крайовими вістрями; спідня — двороздільна, з ланцетно-шиловидними зубцями. Віночок двогубий; трубочка його висунута з чашечки, вперед зігнута, без волосистого кільця всередині; верхня губа майже плоска, на верхівці виїмчаста; спідня трилопатева, з більшою середньою лопаттю. Тичинки в кількості чотирьох, зближені під верхньою губою, передні довші від задніх; пиляки з розведеними гніздами. Приймочка з майже рівними лопатями. Горішки довгасто-оберненояйцевидні, звужені до основи. — Багаторічні трав'янисті рослини з черешковими, яйцевидними, зарубчасто-пилчастими листками, б.-м. опушені простими або також залозистими волосками, дуже ароматичні.

До цього роду, крім збірної *M. officinalis* L., відносять два гімалайських види.

---

1. Рослина негусто або розсіяно опушена довгими волосками, темнозелена. Стеблові листки з обрубленою, закругленою чи широко-клиновидною основою пластинки. Чашечка 7—9 *мм* завд., верхня губа її з трьома добре виявленими трикутними зубцями . . . . . **(1). М. справжня — M. officinalis** L.
— Рослина досить густо опушена довгими волосками, світлозелена і сірувата від опушення. Стеблові листки з виразно серцевидною, б.-м. глибоковиїмчастою основою пластинки. Чашечка 8—11 *мм* завд., верхня губа її без помітних зубців, лише з двома тонкими крайовими вістрями **(2). М. дворога — M. bicornis** Klok.

2524 (1). M. officinalis L. — **Меліса справжня,** або лимонна м'ята. Стебла прямостоячі або від основи висхідні, 30—120 *см* завв., опушені короткими волосками з домішкою стебельчастих залозок або майже голі. Листки черешкові, яйцевидні до закруглено-ромбічних, 3,5—12,5 *см* завд., 2—6 *см* завш., з черешком 1;5—3,5 *см* завд.; пластинка листка з обрубленою або короткоклиновидною основою і коротко загостреною верхівкою, з країв зарубчасто-пилчаста, зісподу густо опушена дуже короткими волосками, зверху розсіяно довговолосиста. Несправжні кільця суцвіття 6—12-квіткові, пазушні, розсунуті; приквітки яйцевидно-ланцетні, 5—10 *мм* завд., цілокраї, опушені, як і листки; квітконіжки багато коротші за чашечку, волосисті; чашечка 7—9 *мм* завд., зовні довговолосиста і залозиста, нижні зубці її з яйцевидно-ланцетної основи шиловидні, майже дорівнюють трубочці; віночок 11—14 *мм* завд., синюватобілуватий або блідоліловий. Горішки довгасто-яйцевидні, до 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., каштановобурі. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 592. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 312. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 422. Борисова во Фл. СССР, XXI, pro max. parte.

Поширена в культурі як лікарська, медоносна та ефіроолійна рослина, особливо в Кримській області, де також нерідко зустрічається в здичавілому стані. В кримських гірських лісах цей вид іноді зустрічається ніби в зовсім дикому стані. Нижче наведені місцезнаходження дикорослих екземплярів.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, г. Ай-Петрі (Клоков!!), над Ялтою (Гольде!, Зеленецький!), над Нікітою (Станков!, Зеленецький!); Судацький рн, Щебетівка (Сирейщиков!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг (Сирейщиков!); Алушта (!!).

Поширення по СРСР (в дикому стані). Європ. ч.: Крим (у гірській частині); Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Тянь-Шан. (захід), Сир-Дар., Пам.- Ал., Гір. Туркм.

Загальне поширення (в дикому стані). Південна Європа, Мала, Передня і Середня Азія, Північна Африка.

Господарське значення. Культивується з дуже давніх часів. Містить високоякісну ефірну олію, вихід якої з сухої трави здебільшого 0,1—0,25%, рідко до 0,75%. До складу мелісової олії входить цитраль (гераніоль-альдегід, $C_{10}H_{16}O$) і цитронелаль ($C_{10}H_{18}O$), перший в кількості до 55—60%. Олія вживається в парфюмерії. Меліса має високу вартість як медоносна рослина і є також лікарською рослиною — використовується як збудливий і легкий проносний засіб. Їстівне, може вживатись як приправа до страв і як салат, містить до 150 *мг*% вітаміну С. Застосовується ще в лікерно-наливковому виробництві.

Примітка. *M. officinalis* L. є збірним таксономічним поняттям. Дикорослі форми її належать до кількох географічних рас, а культурні походять від різних дикорослих форм і, напевно, гібридів між ними. Систематика наших кримських культурних форм ще не розроблена. З дикорослих форм ми далі описуємо одну як особливий вид. Більш поширені форми, ближчі до звичайних культурних, але не зовсім тотожні їм. Так, у лісах на Ай-Петрі зустрічається форма з такими ознаками. — Темнозелена голувата рослина з дуже галузистим стеблом, унизу цілком голим, а вгорі вкритим надзвичайно дрібним незалозистим пушком і розсіяними довгими волосками. Стеблові листки з черешком до 3 *см* завд., опушеним так само, як стебло, і довгасто-яйцевидною, зісподу голою, зверху розсіяноволосистою пластинкою до 5,5 *см* завд. і 3,5 *см* завш., з 12—14 чималими зубцями на кожному боці; чашечка 7—8,5 *мм* завд., довговолосиста, але не залозиста, з трьома добре виявленими верхніми зубцями 0,7—1,0 *мм* завд., 0,8—1,5 *мм* завш.; віночок близько 11 *мм* завд.; горішки близько 1,7—1,8 *мм* завд. і 0,8 *мм* завш.

2525 (2). M. bicornis Klok. sp. nova in Addenda, VII, 659 — **Меліса дворога.** Кореневище повзуче, на кінці безпосередньо продовжується в трав'янисте стебло. Вся рослина світлозелена і трохи сірувата від опушення. Квітуче стебло прямостояче, 50—150 *см* завв., розгалужене, переважно в суцвітті, з недовгими гілками, помітно опушене відлеглими жорсткуватими волосками 0,5—2,0 *мм* завд. і густіше стебельчастими залозками близько 0,2 *мм* завд.; нижні та середні стеблові листки (до суцвіття й на початку його) з відлегловолосистим і залозистим черешком 2,5—7 *см* завд. та серцевидно-трикутною пластинкою 4—7 *см* завд. і 3—6,5 *см* завш.; пластинка при основі б.-м. глибоковиїмчаста, на верхівці тупувато-загострена, з країв зарубчасто-пилчаста, з 16—18 тупими зубцями на кожному боці, на поверхні з обох боків опушена, переважно по жилках, недовгими жорсткуватими волосками без домішки залозок; верхні листки від яйцевидно-трикутних до широко-еліптичних, здрібнені (від 5—12 *см* завд. і 3—7 *мм* завш.), з коротеньким черешком і невиразносерцевидною, закругленою чи широко-клиновидною основою пластинки. Несправжні кільця суцвіття на кінці стебла і на гілках розсунуті, 3—10-квіткові, подекуди однобічні; приквітки довгасто-еліптичні до лінійно-ланцетних, 2,5—9,5 *мм* завд. і 0,3—3,9 *мм* завш., поступово звужені до основи в невиразний черешок і до верхівки стягнуті в ко-

Рис. 35. *А* — Меліса дворога — *Melissa bicornis* Klok.

1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — опушення стебла; *4* — квітка; *5* — чашечка у розгорненому вигляді.

Б — Меліса справжня — *Melissa officinalis* L. (дикорослa форма).

1 — гілка рослини; *2* — опушення стебла; *3* — чашечка у розгорненому вигляді.

ротеньке вістря, цілокраї, негусто волосисті і дрібнозалозисті; квітконіжки близько 3,5 *мм* завд., дрібнозалозисті і біля чашечки розсіяноволосисті; чашечка вузько-дзвониковидна, 8—11 *мм* завд., зовні негусто волосиста і густіше дрібнозалозиста; зубці спідньої губи ланцетно-шиловидні, 2,5—4 *мм* завд., 1,5—2,0 *мм* завш., при основі відтягнуті в тонке кінцеве вістря близько 1,0—1,5 *мм* завд.; верхня губа чашечки широка, плоскувата і відігнута назад, без зубців, з парою крайових вістрів до 1,0 *мм* завд., що продовжують жилки, вгорі, між вістрями, пряма чи навіть ввігнута, іноді ще з малопомітним третім вістрям посередині; віночок білуватий, близько 13 *мм* завд. Горішки довгасто-оберненояйцевидні, 1,9—2,1 *мм* завд., 0,8—0,9 *мм* завш., звужені до основи, тупо-тригранні, тютюновобурого кольору. ♃. Цв. VI—VIII.

На приморських кручах, між чагарниками. — Тільки на Південному березі Криму.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, біля Нікітського саду (Клокова!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південь).
Загальне поширення. Не з'ясоване.

Примітка. Мало ще вивчена рослина, яку, втім, не можна віднести до спільного виду з культурною чи дикорослою *M. officinalis* L. Вона ближча до середземноморських рас її циклу і, можливо, належить до якоїсь з них, описаної як окремий вид. Але описані з цього циклу середземноморські види (*M. romana* Mill., *M. altissima* Sibth. et Sm., *M. cordifolia* **Pers.**, *M. hirsuta* Hornem., *M. graveolens* Host.) ще критично переглянуті. За літературними даними, всі вони, на відміну від кримської рослини, не відрізняються будовою чашечки від *M. officinalis* L. s. str. (тобто від культурних форм), але характером опушення і формою листків відрізняються і в цьому відношенні більш схожі на наш вид.

Рід **739. Чабер — Satureja** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 567.

Чашечка дзвониковидна, з 10 жилками і 5 майже однаковими зубцями. Віночок двогубий, з прямою, лійковидно розширеною до зіва трубочкою; верхня губа плоска, виїмчаста, нижня — трилопатева, з виїмчастою середньою часткою. Тичинки в кількості чотирьох, зближені під верхньою губою, передні довші від задніх. Приймочка дволопатева, з однаковими лопатями. — Трав'янисті рослини або півкущики з цілокраїми листками.

Середземноморський рід, до складу якого входить понад 30 видів. Для території Радянського Союзу А. Г. Борисова («Фл. СССР» XXI) наводить 13 видів; з них в Українській РСР зустрічаються три види (один лише в культурі).

1. Півкущик, виразно здерев'янілий при основі; віночок до 9 *мм* завд. . . . . **(1). Ч. кримський — S. taurica** Velen.

— Однорічні рослини; віночок до 6 *мм* завд. . . . . 2.

2. Листки лінійно-ланцетні, до 2,5 *см* завд., гострі, опушені. Суцвіття видовжене, рідкувате; дихазії на помітних ніжках, 3—5-квіткові . . . . . **(2). Ч. садковий — S. hortensis** L.

— Листки вузько-довгасті, більші, тупі, цілком голі. Суцвіття у верхній частині щільне, головчасте; дихазії майже сидячі, 2—3-квіткові . . . . . **(3). Ч. товстолистий — S. pachyphylla** C. Koch.

2526 (1). S. taurica Velen. — **Чабер кримський.** Півкущик 10—40 *см* завв., з товстим, часто перекрученим коренем до 2 *см* у діаметрі; неплідні пагони нечисленні, досить короткі, квітконосні стебла численні, прості, лише з укороченими пазушними гілочками, б.-м. брудно-пурпурові. Стеблові листки (до суцвіття) від довгасто-лопатковидних, тупуватих до лінійно-оберненоланцетних, загострених, 8—35 *мм* завд., 1,7—6 *мм* завш., найширші на початку верхньої третини, звідкіля поступово звужені до основи, але без помітно виявленого черешка, та більш раптово до верхівки, голі і гладенькі і лише по краю нижче середини дрібновійчасті; покривні листки в суцвітті при дихазіях подібні до верхніх стеблових; усі листки товстуваті, шкірясті, засіяні чималими крапчастими залозками. Суцвіття видовжене, вузьке, з помітно розсунутими, 2—6-квітковими несправжніми кільцями; дихазії на коротеньких, 1—4 *мм* завд., голих ніжках, з однією або здебільшого з трьома квітками; нижні приквітки оберненоланцетні, 3—7,5 *мм* завд., 0,5—1,0 *мм* завш., гострокінцеві; верхні, при бокових квітках дихазіїв, вузько лінійно-ланцетні, до 2—2,5 *мм* завд., і 0,5 *мм* завш., загострені; квітконіжки 0,5—2,0 *мм* завд., голі; чашечка трубчасто-дзвониковидна, близько 3,5 *мм* завд. при квітках, до 4,5—5 *мм* при плодах, зовні по жилках засіяні дуже дрібними, близько 0,1 *мм* завд., відлеглими волосками, в проміжках крапчасто-залозисті; зубці чашечки ланцетні, трохи нерівні, 1,2—1,7 *мм* завд., гострокінцеві, з відігнутими кінцями; віночок 6—9 *мм* завд., блідорожевий, з яскравішими, червонуватими плямами на лопатях спідньої губи, зовні коротковолосистий; трубочка його циліндрична, тонкувата, довша за відгин; верхня губа (в розправленому вигляді) еліптична, з дрібною виїмкою на верхівці; середня лопать спідньої губи оберненояйцевидна, спереду дрібнозазублена, бокові лопаті довгасто-оберненояйцевидні, багато дрібніші; пиляки темнокармінові; лопаті приймочки помітно нерівні. Горішки довгасто-оберненояйцевидні, до 2,5 *мм* завд., світло-коричневі. ♃. Цв. VI—VIII.

Velen. in Sitzb. Böhm. Ges. Wiss. (1903) 9. Борисова во Фл. СССР, XXI, 420.

— *S. montana* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 37, non L. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 309.

На вапнякових відслоненнях. — У південній частині Криму, нечасто.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь (Шмальгаузен!, Зеленецький), Чумакарські Дубки в 7 *км* від Сімферополя (Хорват); Зуйський рн, Верхня Курганна (Дзевановський), Осьминські Дубки (Хорват); Білогорський рн, Мічурінське (Котов!), окол. Білогорська, скеля Ак-Кая (Зеленецький), Бельбек — Інкерман (Зеленецький); Бахчисарайський рн, Сюрень — Бельбек (Зеленецький), Бахчисарай — Сюрень (Зеленецький), Альма — Бахчисарай (Зеленецький), окол. Бахчисарая по р. Качі (Котов). окол. зал. ст. Сюрень (Котов). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Великий Агармиш (Циріна), лісостеп за Великим Агармишем (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Кримський передгірний ендем.

Примітка. Належить до середземноморського циклу видів, близьких до *S. montana* L. Порівняно до більш південних і західних рас цього циклу є морфологічно збідненою формою з малоквітковими дихазіями, дрібнішою чашечкою, позбавленим опушення стеблом. Найближчим до кримського видом є, мабуть, адріатично-балканська *S. subspicata* Vis., що теж відрізняється від *S. montana* L. голим стеблом.

2526[1] **(2). S. hortensis** L. — **Чабер садковий.** Однорічна, рідко дворічна рослина. Стебла прямостоячі, 15—35 *см*, в екземплярів, що перезимували, до 60 *см* завв., галузисті, опушені короткими, але багатоклітинними, вниз відігнутими волосками, при основі часто здерев'янілі. Листки майже сидячі, лінійно-ланцетні, 1—3(4) *см* завд., 2—4(5) *мм* завш., клиновидно звужені до основи, цілокраї, здебільшого тупі, з обох боків або лише зісподу розсіяно коротковолосисті, крапчасто-залозисті. Несправжні кільця пазушні, верхні зближені на кінці стебла та гілок; дихазії 3—5-квіткові, на ніжках або сидячі; приквітки ланцетні, в два-три рази довші за квітконіжку; квітконіжки дуже коротенькі, але помітні; чашечка 3—4,5 *мм* завд., зовні розсіяноволосиста, зелена або лілувата, з ланцетними загостреними зубцями, що майже дорівнюють трубочці; віночок 4—6 *мм* завд., ледве довший за чашечку, світлоліловий, рожевий або білий, зовні розсіяно коротковолосистий. Пиляки видовжені, голі. Горішки яйцевидні, до 1,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш., зеленуватосірі, гладенькі. ☉, рідко ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 567. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 309. Gams apud Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2282. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 423. Борисова во Фл. СССР, XXI, 415.

Культивується в садах і на городах як декоративна запашна рослина.

Поширення по СРСР. Наводиться як дикорастучий для Кавказу. Зустрічається, мабуть, лише в культурі.

Загальне поширення. Східне Середземномор'я, Іран. В культурі зустрічається по всьому Середземномор'ю, в Європі, Західній Азії (до Байкалу на північний схід), а також у Південній Африці, Північній Америці та в інших країнах.

Господарське значення. Ефіроолійна рослина.

2527 (3). S. pachyphylla C. Koch. — **Чабер товстолистий.** Стебла розлого-галузисті; листки вузько-довгасті, тупі, цілком голі, густо вкриті крапчастими залозками. Несправжні кільця пазушні, в нижній частині суцвіття розсунуті, у верхній — головчасто-скупчені; дихазії майже сидячі, з двома-трьома квітками; чашечка дзвониковидна, близько 3 *мм* завд. під час цвітіння, до 5 *мм* при плодах, б.-м. волосиста; зубці чашечки ланцетні, майже рівні, близько 2 *мм* завд., гострі, війчасті; віночок дрібний, близько 5 *мм* завд., зовні волосистий; спідня губа його з побільшеною середньою лопаттю, що майже на 1 *мм* перевищує бокові лопаті. Горішки довгасті, сіруваточорні. ☉(?). Цв. VII.

C. Koch in Linnaea, XVII (1843) 295. Борисова во Фл. СССР, XXI, 416.

У степах, а також у культурі і як здичавіле. — Наводиться для території Української РСР. Певних екземплярів ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон, Причорн.?, Волзьк.-Кам.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Обмежується вказаним.

Примітка. Маловідомий, дуже критичний вид. Чи не до нього стосується вказівка *S. montana* L. для околиць Таганрога у Шмальгаузена? Загалом саме існування цього виду в природі потребує підтвердження.

Рід **740. Мікромерія — Micromeria** Benth.

Benth., Lab. Gen. et sp. (1832—1836) 368.

Чашечка трубчаста або трубчасто-дзвониковидна, з 15 жилками і п'ятьма однаковими зубцями, пряма, в зіві волосиста. Віночок двогубий, з плоскою виїмчастою верхньою губою і трилопатевою спідньою, з прямою, всередині голою трубочкою. Тичинки в кількості чотирьох, висхідні, коротші від віночка, приховані під його верхньою губою. Горішки довгасті, дрібні. — Багаторічні трави або півкущики, з дрібними ліловими або пурпуровими, рідше білими, дрібними квітками в розлогих волотистих суцвіттях.

Досить поліморфний середземноморський рід (понад 130 видів). Для Радянського Союзу наводяться лише чотири види, з яких на території Української РСР зустрічається один ендемічний кримський вид.

2528 (1). M. serpyllifolia (M. B.) Boiss. — **Мікромерія чебрецелиста.** Стебла численні, прямостоячі, 15—30 *см* завв., тонкі, шовковисто-повстисті, як і вся рослина, вище середини розгалужені; листки короткочерешкові, довгасто-яйцевидні або яйцевидні, цілокраї чи невиразно виїмчасто-зубчасті. Суцвіття волотисте, півокружки видовжені, багатоквіткові, приквітки лінійно-ланцетні, дрібні; квітконіжки довгенькі, тонкі; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 2,5—3 *мм* завд., з дрібними широко-трикутними зубцями, у п'ять-шість разів коротшими за її трубочку; віночок утроє довший за чашечку, світлоліловий.

Горішки довгасті, близько 1 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., темнобурі, вище середини залозисто-пухнаті. 4. Цв. VI—VIII.

Boiss., Diagn. ser. 2, IV (1859) 13; Fl. orient., IV (1879) 574. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 310. Борисова во Фл. СССР, XXI, 427. — *Nepeta serpyllifolia* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 40. — *Satureja serpyllifolia* Briq. in Pflanzenfam., IV (1897) 301. Федченко и Флеров. Фл. Европ. Росс., 828.

Рисунки: M. B., Cent. pl., I, tab. 28. Reichenb., Icon. bot. 3, tab. 219. Фл. СССР, XXI, табл. XXI, рис. 2.

На скелях. — Тільки в південно-західній частині Криму.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Бельбек (Зеленецький!), Бельбек — Інкерман (Зеленецький!), Сюрень — Бельбек (Зеленецький!), Альма — Бахчисарай (Зеленецький!), окол. Бахчисарая, Дачне на р. Качі (Котов!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Мангуп-Кале (Привалова!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, північний схил яйли (Ваньков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південний захід). Загальне поширення. Ендем Криму.

Рід 741. Каламінта — Calamintha Lam.

Lam., Fl. fr., II (1778) 393 p.p.; emend. Moench, Meth. (1794) 408.

Чашечка трубчаста, двогуба; трубочка її з 13 жилками, в зіві з волосистим кільцем, іноді малопомітним; верхня губа тризубчаста, з трикутно-ланцетними гострокінцевими зубцями; спідня — двороздільна, з ланцетно-шиловидними довшими зубцями. Віночок двогубий; трубочка його всередині без волосистого кільця; верхня губа плоскувата, на верхівці виїмчаста, спідня — трилопатева, з закругленими лопатями. Тичинки в кількості чотирьох, зближені під верхньою губою, передні довші від задніх. — Багаторічні, рідко однорічні трав'янисті рослини з яйцевидними, звичайно зарубчасто-пилчастими стебловими листками, б.-м. опушені; суцвіття видовжене, переривчасте; дихазії на ніжках, 3—35-квіткові; приквітки лінійно-ланцетні, дрібні; квітконіжки круглясті; віночки лілові, рожеві або пурпурові.

Переважно східносередземноморський критичний рід з невизначеною кількістю видів (мабуть, кілька десятків). Для території Радянського Союзу А. Г. Борисова («Фл. СССР», XXI) наводить лише чотири види цього роду, проте два з них — *C. nepeta* і *C. officinalis* — у поданому автором обсязі являють собою дуже складні комплекси географічних рас, що їх ніяк не можна розуміти як конкретні, хоча б і поліморфні види, тобто не можна приймати цілий комплекс за єдину, відокремлену географічну расу, ігноруючи давно вже відомі здобутки західноєвропейської флористичної систематики.

---

1. Чашечка 11—15 *мм* завд.; віночок 25—30 *мм* завд., рожевопурпуровий, яскравий . . . . . (1). **К. великоквіткова — C. grandiflora** (L.) Moench.

— Чашечки 4—9 *мм* завд.; віночки 7—18 *мм* завд., рожеві або лілуваті, неяскраві . . . . . 2.

2. Чашечка 6—9 *мм* завд., з відігнутими вгору верхніми зубцями; віночок 16—18 *мм* завд.; вісь суцвіття у верхній частині, ніжки дихазіїв та квітконіжки засіяні дрібними стебельчастими залозками, але (крім ніжок найнижчих дихазіїв) зовсім позбавлені волосків . . . . . **(2). К. лісова — C. sylvatica** Brom.f.

— Чашечки 4—5,5 *мм* завд., з невідігнутими верхніми зубцями; віночок 7—11 *мм* завд.; вісь суцвіття, ніжки дихазіїв і квітконіжки вкриті коротенькими волосками і позбавлені стебельчастих залозок . . . . . 3.

3. Стебла 25—50 *см* завв., на всьому протязі опушені вниз загнутими волосками 0,2—0,7 *мм* завд.; суцвіття широке і рідкувате, дихазії 1,5—5,5 *см* завд., на ніжках 4—22 *мм* завд., з 7—35 квітками; квітконіжки 2—10 *мм* завд.; горішки світлобурі. Темнозелена рослина . . . . . **(3). К. щедроцвіта — C. largiflora** Klok.

— Стебла 60—80 *см* завв., опушені від основи приблизно до середини суцвіття переважно відлеглими волосками 1—1,5 *мм* завд., суцвіття вузьке, дихазії 1—2 *см* завд., на ніжках 3—8 *мм* завд., з 5—11 квітками; квітконіжки 0,5—7,5 *мм* завд.; горішки чорнуваті. Світлозелена рослина . . **(4). К. худорлява — C. macra** Klok.

2529 (1). C. grandiflora (L.) Moench. — **Каламінта великоквіткова.** Кореневище з досить тонкими вкоріненими розгалуженнями. Стебла нечисленні, підведені, близько 40—50 *см* завв. і 2—3 *мм* у діаметрі, звичайно прості, негусто опушені відлеглими волосками близько 1—1,5 *мм* завд.; стеблові листки яйцевидно-трикутні, яйцевидні або довгасто-яйцевидні чи еліптичні, 2—9 *см* завд., враховуючи черешок 0,5—2 *см* завд., 1—5 *см* завш., з невиразносерцевидною, закругленою чи широко-клиновидною основою і тупою до тупувато-загостреної верхівкою, досить глибоко зубчасто-пилчасті, з 5—10 гострувати зубцями з кожного боку, по черешку та на поверхні з обох боків негусто волосисті; покривні листки в суцвітті поступово зменшені в напрямі до його верхівки, короткочерешкові, з клиновидною основою та загостреною верхівкою; низові листки теж здрібнені, яйцевидно-трикутні, близько 5—7 *мм* завд., 2,8—3,5 *мм* завш., з черешком 1,5—2 *мм* завд. і невиразносерцевидною основою пластинки. Суцвіття коротше за вегетативну частину стебла; дихазії близько 2—3 *см* завд., на ніжках близько 3—10 *мм* завд., з 3—7 квітками; квітконіжки 3—8 *мм* завд., засіяні, як і ніжки дихазіїв, дрібними стебельчастими залозками з домішкою поодиноких чи рідких волосинок; приквітки ланцетні, 3,5—7,5 *мм* завд., 0,5—1,8 *мм* завш., відтягнуто-гострокінцеві, цілокраї, по краю розсіяно довговійчасті і дрібнозалозисті; чашечка трубчаста, 11—16 *мм* завд., помітно зігнута, зовні рясно вкрита дрібними стебельчастими залозками на всій поверхні та розсіяноволосиста по жилках; в зіві з невиразно виявленим воло-

систим кільцем; нижні зубці чашечки (два) ланцетно-шиловидні, 4—5 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш. (при основі), по краю засіяні війчастими волосками до 1,2 *мм* завд.; верхні — трикутно-ланцетні, 1,5—3 *мм* завд., 1—1,3 *мм* завш., по краю з волосками близько 0,3—0,4 *мм* завд., гострокінцеві, відігнуті вгору і зближені кінцями. Віночок близько 22—37 *мм* завд., в 2—2,5 раза довший за чашечку, рожево-пурпуровий, зовні розсіяно коротковолосистий; спідня губа його ледве довша за верхню, з неглибоковиїмчастою середньою лопаттю. Горішки еліпсоїдальні, 1,4—1,6 *мм* завд., близько 1,1 *мм* завш., трохи сплюснуті, чорнуваті, на поверхні з дуже дрібними крапчастими зморшками. ♃. Цв. VI—VII.

Moench, Meth. pl. (1794) 408. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 312. Борисова во Фл. СССР, XXI, 435.

— *Melissa grandiflora* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 532. — *Satureja grandiflora* (L.) Scheele in Flora, XXVI (1843) 577. — *Clinopodium grandiflorum* O. Ktze., Rev. gen. (1891) 515.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 833.

У букових і мішаних, сосново-букових гірських лісах. — Тільки в гірській частині Криму, нерідко.

Передг.Кр. Кримська обл.: Куйбишевський рн, над Соколиним (Гольде!, Станков!, Зеленецький!), Кокозька долина (Васильев!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, над Алупкою (Ваньков!), над Ялтою (Зеленецький!), над Краснокаменкою (Станков!), Новий Гурзуфський шлях (Любименко!), ущелина Авінди (Станков!), Ай-Петрінська яйла (Чернова!), Ай-Петрінська яйла — Великий Бабуган (Тимкевич!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Зеленецький!, Андреєв!, Грабовський!, Вульф!, Франц!, Пожидаєва!), Бабуган-яйла (Пожидаєва!), г. Чучель — Козьмо-Дем'ян (Грабовський), Чатир-даг (Вульф!, Андреєв!, Пожидаєва!), Демерджі-гора (Ваньков!, Чернова!), Демерджі-яйла (Вульф!), Карабі-яйла, г. Каратау (Карамишева!, Васильєв!); Білогорський рн, г. Борюс біля с. Земляничного (Васильев). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеіз (Грабовський!): Судацький рн, г. Сююр-кая (Вульф і Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори); Кавказ: Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Південна Європа (до Альп на півночі), Мала Азія, Закавказзя і Талиш, Сірія, Алжір і як здичавіле наводиться для Північної Америки.

Примітка. Декоративна рослина, що в Західній Європі була впроваджена в садову культуру ще в XVI ст.

2530 (2). C. sylvatica Bromf. — **Каламінта лісова.** Кореневище з тонкими вкоріненими розгалуженнями. Стебла нечисленні, висхідні або підведені до майже прямостоячих, 30—50 *см* завв., близько 1,5 *мм* у діаметрі, прості, досить густо опушені від основи і приблизно до середини суцвіття вниз нахиленими чи відігнутими волосками 0,5—1,5 *мм* завд.; стеблові листки до суцвіття яйцевидні або почасти довгасто трикутно-яйцевидні, 17—59 *мм* завд., враховуючи черешок 3—12 *мм* завд. і 9—35 *мм* завш., з закругленою до майже обрубленої основою і тупою або тупувато-загостреною верхівкою, зарубчасто-пилчасті, з 8—12 почасти нерівними тупувато-загостреними зубцями на кожному боці, на поверхні з обох боків негусто- чи розсіяноволосисті, по черешку та краях пластинки опушені помітно густіше; нижні покривні листки суцвіття подібні до стеблових, а верхні — різко відмінні від них — вузько лінійно-ланцетні, дуже здрібнені, від 2,5—3 *мм* завд. і 0,2 *мм* завш., цілокраї. Суцвіття видовжене, ледве коротше за вегетативну частину стебла, переривчасте, вузьке; дихазії 10—22 *мм* завд., крім найнижчих, довші за покривні листки, на ніжках 0,5—8 *мм* завд., з 2—7 квітками; вісь суцвіття у верхній частині, ніжки середніх та верхніх дихазіїв і квітконіжки вкриті лише дуже дрібними, до 0,1 *мм* завд., стебельчастими залозками; ніжки нижніх дихазіїв відлегло коротковолосисті і дрібнозалозисті; квітконіжки 2,5—8 *мм* завд.; приквітки вузько лінійно-ланцетні, 1,5—3 *мм* завд., коротковолосисті; чашечка під час цвітіння досить вузько-трубчаста, 6—9 *мм* завд., зовні вкрита дрібними стебельчастими залозками, з переривчастим і малопомітним волосистим кільцем у зіві; нижні (два) зубці чашечки ланцетно-шиловидні, 2—3,5 *мм* завд., 0,6—1,0 *мм* завш. при основі, поступово загострені, по краях засіяні війками близько 0,5 *мм* завд.; нижні (три) зубці ланцетні, 1—1,5 *мм* завд. і близько 0,8 *мм* завш., гострокінцеві, відігнуті вгору і розведені кінцями, по краях засіяні дрібними стебельчастими залозками. Віночок близько 16—18 *мм* завд., лілуватий. Горішки сплюснуто-еліпсоїдальні, близько 1,1—1,2 *мм* завд. і 1,0—1,1 *мм* завш., бурі. ♃. Цв. VI—VIII.

Bromfield in English. Bot. Suppl. (1849), tab. 2897. Шостенко в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 6 (1940) 157. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 423.

— *Satureja sylvatica* (Bromf.) K. Maly in Verh. Zool.-Bot. Ges. (1904) 250. — *Calamintha officinalis* Борисова во Фл. СССР, XXI, 434 pro min. parte (quoad plantam ucrainicam), non Moench.

У листяних лісах. — Відома тільки з Правобережного Лісостепу, дуже рідко.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Чигиринський рн, Головківка (Д. Зеров!), Медведівський ліс (Гринь!), Холодноярське лісництво (Клеопов і Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (тільки вказані місцезнаходження).

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа. Спорадично зустрічається в Англії, Німеччині і Франції, здебільшого в гірських лісах.

Примітка. Не зовсім ясно, чи цілком схожа наша рослина на описану під цією назвою англійську, але від тих форм, що описуються в західноєвропейській літературі як *C. officinalis* Moench, вона в кожному разі відрізняється, а на автентичний рисунок останнього виду зовсім не схожа. Навряд чи належить до *C. officinalis* Moench і кавказька рослина, наведена під цією назвою у «Флорі СРСР».

Ми, втім, не вважаємо, що вона належить до спільного з українською формою виду. О. А. Гроссгейм визначав її за *C. menthaefolia* Host.

2531 (3). C. largiflora Klok. sp. nova in Addenda, VII, 660 — **Каламінта щедроцвіта.** Стебла висхідні або підведені, 25—50 *см* завв., 1—2 *мм* у діаметрі, досить густо вкриті вниз загнутими волосками 0,2—0,7 *мм* завд., б.-м. розгалужені. Стеблові листки до початку суцвіття яйцевидні, рідше довгасто-яйцевидні, 9—32 *мм* завд., з черешком 1,5—6 *мм* завд. і 3,5—22 *мм* завш., з закругленою чи широко-клиновидною основою і тупою, тупуватою чи гострувато верхівкою, мілко і досить неправильно зазублені, з 1—7 тупими чи гострувати зубцями на кожному боці, негусто або розсіяно опушені з обох боків і по черешку короткими півпритиснутими волосками, темнозелені; нижні покривні листки в суцвітті подібні до стеблових, а верхні — ромбічно-ланцетні, дуже здрібнені, 2—7 *мм* завд., 0,6—2,7 *мм* завш., з черешком 0,2—1 *мм* завд., загострені, цілокраї. Суцвіття видовжене і досить широке, рідкувате, з розсунутими несправжніми кільцями; дихазії 1,5—5,5 *см* завд., довші за покривні листки, на ніжках 4—22 *мм* завд., з 7—35 квітками; ніжки дихазіїв та квітконіжки опушені відлеглими волосками близько 0,1—0,3 *мм* завд.; приквітки (чи листки на розгалуженнях дихазіїв) вузько лінійно-ланцетні, близько 1—3 *мм* завд., загострені; квітконіжки 2—10 *мм* завд.; чашечка трубчаста, 4—5,5 *мм* завд., зовні опушена переважно по жилках дрібними, близько 0,2 *мм* завд., загнутими вгору волосками, з домішкою по краях зубців довших, 0,3—0,5 *мм* завд., прямих волосків; у зіві з досить густим волосистим кільцем до 1,0 *мм* завш.; нижні (два) зубці чашечки ланцетно-шиловидні, 1,2—2,0 *мм* завд., 0,6—0,7 *мм* завш. при основі, на верхівці відтягнуті в тонке вістря, приблизно рівне розширеній частині зубця; верхні (три) — трикутно-ланцетні, 0,8—1,2 *мм* завд., 0,5—0,8 *мм* завш., відтягнуто-гострокінцеві; віночок 7—11 *мм* завд., з майже прямою трубочкою і видовженою спідньою губою, рожевий. Горішки еліпсоїдальні, 1,0—1,1 *мм* завд., 0,7—0,8 *мм* завш., тупотригранні, горіхового кольору, гладенькі. ♃. Цв. VII—VIII.

— *C. nepeta* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 312 p.p. non Clairv. Борисова во Фл. СССР, XXI, 435 p. p. non Clairv. — *C. nepetoides* Шостенко в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, VIII, 9 (1940) 157, non Jord. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 423.

На вапняково-кам'янистих місцях. — На півдні Західного Лісостепу та в Правобережному Степу понад Дністром, дуже рідко.

Певні місцезнаходження цього виду для території Української РСР невідомі. Шмальгаузен наводить його (під цитованою вище неточною назвою) для Ольгопільського та Балтського повітів кол. Подільської губернії і для кол. Херсонської губернії (Велико-Михайлівка?!). З певністю він відомий з суміжних районів Молдавської РСР (Рашков, Вихватинці, Рибниця — Монтрезор!).

Рис. 36. Каламінта щедроцвіта — *Calamintha largiflora* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — гілка з квітками; *3* — чашечка у розгорненому вигляді; *4* — горішок.

Поширення по СРСР. Серед.-Дніпр. (понад Дністром), Бессараб. (схід), Причорн. (захід).

Загальне поширення. Мабуть, західнопонтичний («тираїський») ендем.

Примітка. Близький вид *C. nepetoides* Jord., поширений в Центральній Європі, добре відрізняється від нашого довшим і відлеглим опушенням на стеблі, ромбічно-яйцевидними стебловими листками з меншою кількістю (до 4—5 з кожного боку), але глибших зубців, коротшими і густішими дихазіями, довшими (5—7 *мм* завд.) чашечками. Другий близький вид *C. mollis* Jord. відрізняється, крім наведених ознак, ще й густішим сивуватим опушенням. Він поширений від Швейцарії до Угорщини. *C. nepeta* (L.) Savi s. str. відрізняється від нашого виду багато дрібнішими і більш закругленими стебловими листками з меншою кількістю жилок і з менш помітними зубцями, а також коротенькими і густими малоквітковими дихазіями, коротшими квітконіжками і довшими (5—7 *мм*) чашечками. Це середземноморська рослина.

2532 (4). C. macra Klok. sp. nova in Addenda, VII. 661 — **Каламінта худорлява**. Кореневище досить коротке, висхідне. Вся рослина світлозелена. Стебла нечисленні, підведені, 60—80 *см* завв., 2,2—3,0 *мм* у діаметрі, біля основи здерев'янілі, на всьому протязі сіруваті від досить густого опушення, що складається приблизно до середини суцвіття з відлеглих і трохи хвилястих волосків 0,2—2,0 *мм*, переважно 1—1,5 *мм* завд., а вище з коротких і вниз загнутих, прості, рідше розгалужені, з недовгими гілками нижче суцвіття. Стеблові листки та нижчі покривні листки суцвіття з волосистим черешком 2—12 *мм* завд. і яйцевидно-трикутною чи здебільшого довгасто-яйцевидною пластинкою 9—30 *мм* завд., 5—25 *мм* завш.; пластинка з майже обрубленою, закругленою чи ширококлиновидною основою та закругленою чи тупою верхівкою, мілко, але помітно зубчасто-пилчаста, з 3—8 тупими чи тупуватими зарубками на кожному боці, зісподу по жилках досить густоволосиста, зверху розсіяно опушена короткими волосками по всій поверхні; верхівкові листки в суцвітті дуже здрібнені, від 3 *мм* завд. і 1,2 *мм* завш., сидячі, цілокраї. Суцвіття видовжене і вузьке; дихазії 1—2 *см* завд., на коротко опушених ніжках 3—8 *мм* завд., з 5—11 квітками; приквітки вузько лінійно-ланцетні, 0,5—7,5 *мм* завд., коротко пухнаті; чашечка вузько-дзвониковидна, 4—5,5 *мм* завд., зовні густо опушена дрібними волосками з домішкою довших по краях зубців; волосисте кільце в зіві рідкувате і вузьке, близько 0,5 *мм* завш.; нижні (два) зубці чашечки ланцетно-шиловидні, 1,5—2 *мм* завд., 0,7—0,8 *мм* завш. при основі, з тонким закінченням, що перевищує розширену основу зубця; верхні (три) — трикутні, 0,7—1 *мм* завд. чи завш., на верхівці стягнуті в дрібне вістря; віночок 7—10 *мм* завд., блідоліловий, зовні коротковолосистий. Горішки тригранно-еліпсоїдальні, 1,0—1,2 *мм* завд., 0,6—0,9 *мм* завш., чорнуваті. Рослина в свіжому стані з дуже міцним гострим запахом. ♃. Цв. VII—IX.

Рис. 37. Каламінта худорлява — *Calamintha macra* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — чашечка у розгорненому вигляді.

— *C. nepeta* Борисова во Фл. СССР, XXI, 435 p.p., quoad plantam tauricam, at auct. fl. taur., non Savi.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, біля Гурзуфа (Станков!), Гемін, Кай-Хир (Станков!); р. Аян-Дере над Запрудним (Станков!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ласпі — Форос (Зеленецький!), Алупка (Зеленецький!), Ялта (Гольде!, Нейенкірхен!, Зеленецький!), Массандра (Котов!), Ялта—Нікіта (Зеленецький!), окол. Нікітського ботанічного саду (Клоков!), Карасан—Партеніт (Станков!), Гурзуф (Зеленецький); Алуштинський рн, Алушта — Кримський державний заповідник (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південь). Близька чи тотожна форма відома з Західного Закавказзя.

Загальне поширення. Південнокримський або, мабуть, кримсько-новоросійський ендем.

Примітка. *C. nepeta* (L.) Savi відрізняється від нашого виду рідкішим і коротшим опушенням на стеблі, багато дрібнішими листками з пластинкою лише близько 1 *см* завд. і завш.; пластинка з менш помітними зубцями і нерідко цілокрая; чашечки помітно більші, 5—6 (7) *мм* завд. У гербаріях під цією назвою зберігаються досить різноманітні рослини, в різній мірі відмінні від кримської.

Рід 742. Пахучка — Clinopodium L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 587.

Чашечка трубчаста, трохи зігнута, двогуба, без волосистого кільця в зіві; трубочка її з 13 жилками, спідня губа до основи розділена на два шиловидні зубці, верхня — до середини розсічена на три зубці, відтягнуті з трикутно-ланцетної основи в шиловидне вістря. Віночок двогубий, з прямою, поступово розширеною догори трубочкою; верхня губа його при верхівці виїмчаста, спідня — трилопатева, з округлими лопатями. Тичинок чотири, пиляки голі. Приймочка дволопатева, з неоднаковими лопатями. Горішки кулясті. — Трав'янисті багаторічники; квітки звичайно в густих кільцях з численними щетиновидними приквітками, що майже дорівнюють чашечці (у нашого виду). До роду належить понад 10 видів, поширених в Європі і в Азії — до тропіків, де ростуть у горах, і на острові Ява. Для СРСР наведено 5 видів.

Цей ліннеївський рід часто приєднують до збірного роду *Satureja* L. emend. Briq. або до *Calamintha* Moench s. l.

2533 (1). C. vulgare L. — **Пахучка звичайна.** Стебла висхідні від основи, 30—70 *см* завв., прості або трохи розгалужені, досить густо опушені довгими, вниз нахиленими волосками. Листки черешкові або здебільшого короткочерешкові, округло-яйцевидні, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, 2—5 *см* завд., 1—3 *см* завш., з черешком 3—18 *мм* завд., з округлою або короткоклиновидною основою і тупою або тупуватою верхівкою, з країв дрібно зарубчасто-пилчасті, на поверхні з обох боків волосисті, зверху темнозелені, зісподу блідозелені і густіше опушені. Несправжні кільця 15—40-квіткові, густі, півкулясті, закінчують стебло чи його гілки, нерідко на головному стеблі, крім кінцевого кільця, розвинені додаткові пазушні, в кількості одного—трьох, приквітки 7—10 *мм* завд., тонкі, дуговидно зігнуті, довговійчасті, квітконіжки 1,5—3 *мм* завд., густо опушені короткими, вниз відігнутими волосками; чашечка 8—9 *мм* завд., зовні опушена в нижній частині короткими, у верхній — довгими відлеглими щетинистими волосками; нижні зубці чашечки трохи довші за верхні і помітно коротші за її трубочку; віночок до 15 *мм* завд., пурпуровий, зовні коротковолосистий, всередині голий. Горішки широко-еліпсоїдальні, 1—1,4 *мм* завд., до 1 *мм* завш., коричневобурі. Цв. $\frac{2}{2}$ VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 821. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 423. Борисова во Фл. СССР, XXI, 437.

— *Calamintha Clinopodium* Benth. in DC. Prodrom., XII (1848) 233. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 313. — *Satureja Clinopodium* Caruel. in Parl., Fl. Ital., VI (1883) 135. — *S. vulgaris* Fritsch., Exc. fl. Oesterr. (1909) 477. Gams in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2295.

У листяних і мішаних лісах, на узліссях і серед чагарників.

По всій Українській РСР, крім Злакового Степу, б.-м. звичайно. Невідоме лише з Лівобережного і Кримського Злакового Степу та з Полинкового Степу. Рідко в **П.З.С.** Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: майже всі райони, крім півночі; Кавказ; Сибір (у південній частині до Алтаю і Єнісею).

Загальне поширення. Майже вся Європа, Західна Азія, Північна Африка, Північна Америка.

Примітка. Мабуть, збірний вид, що потребує критичного вивчення. З його складу були описані як окремі види *C. aegyptiacum* Lam. і *C. plumosum* Sieb., а також кілька характерних «різновидностей», зокрема var. *glabra* Rouy, цілком позбавлена опушення,

Рід 743. Щебрушка — Acinos Moench

Moench, Meth. pl. (1794), 407.

Чашечка трубчаста, трохи зігнута, двогуба, після цвітіння замкнута; трубочка її з 13 жилками, ребриста, біля основи з черевного боку горбочкувата; в зіві з волосистим кільцем; верхня губа до середини розсічена, з трьома остюковидно-загостреними зубцями, спідня — двороздільна, з двома ланцетно-шиловидними зубцями. Віночок двогубий, з лійковидно розширеною догори трубочкою; верхня губа його плоска, трохи виїмчаста, спідня — трилопатева, з більшою за бокові виїмчастою середньою лопаттю. Тичинок чотири, пиляки голі, з широкими в'язальцями. Лопаті приймочки неоднакові (нижня довша, зігнута). — Однорічні, дворічні, рідше багаторічні трав'янисті рослини; несправжні кільця пазушні, 2—8-квіткові, квітконіжки плоскуваті.

Середземноморський і переважно південноєвропейський рід, представлений кількома десятками, здебільшого дуже близьких

і недостатньо вивчених видів. У «Флорі СРСР» А. Г. Борисова наводить лише чотири види цього роду. Беручи до уваги, що для України наводяться вісім видів, у масштабі всього Радянського Союзу їх, очевидно, не менше десяти.

---

1. Багаторічна карпатська рослина з віночком 12—15 *мм* завд., удвоє довшим за чашечку . . . . **(1). Щ. Баумгартена — A. Baumgartenii** (Simk.) Klok.
— Однорічні чи дворічні (рідко) рослини, властиві іншим районам, з багато дрібнішим віночком, який лише трохи перевищує чашечку . . . . 2.
2. Листки з черешком 1—5 *мм* завд., завжди в кілька разів коротшим за пластинку; покривні листки в суцвітті довгасто-ланцетні . . . . 3.
— Листки з довшим черешком, що здебільшого майже дорівнює пластинці; покривні листки в суцвітті закруглено-ромбічні . . 4.
3. Всі листки вище середини помітно зазублені, на поверхні з обох боків опушені коротенькими, не дуже помітними волосками з великою домішкою стебельчастих залозок; чашечка засіяна по жилках недовгими (до 0,5 *мм*) вперед загнутими щетинистими волосками і на всьому протязі вкрита дрібними стебельчастими залозками. Віночок ліловий чи лілуватторожевий . . . . **(2). Щ. польова — A. arvensis** (Lam.) Dandy.
— Нижні листки цілокраї або ледве помітно зазублені, коротко опушені; верхні — зазублені, на поверхні з обох боків опушені б.-м. довгими волосками. Квітконіжки при основі коротко пухнаті, вище відлегло довговолосисті, без стебельчастих залозок; чашечка вкрита відлеглими і довшими щетинистими волосками та дрібними щетинками без домішки залозок. Віночок лілуватопурпуровий . . **(3). Щ. незалозиста — A. eglandulosus** Klok.
4. Чашечка 5—7,5 *мм* завд. . . . . 5.
— Чашечка 8—11 *мм* завд. . . . . 7.
5. Чашечка опушена лише щетинистими, довшими і коротшими волосками, без домішки стебельчастих залозок; зубці верхньої губи її розсунуті і розділені рівним проміжком, без гострої виїмки між середнім зубцем і боковими. Гірська кримська рослина . . . . **(8). Щ. роздільнозуба — A. schizodontus** Klok.
— Чашечка опушена щетинистими волосками з чималою домішкою дрібніших стебельчастих залозок; зубці верхньої губи не розсунуті і розділені гострими виїмками . . . . 6.
6. Стебло в суцвітті опушене піввідлеглими чи відлеглими волосками 0,5—0,8 *мм* завд., без домішки стебельчастих залозок; листки до 16 *мм* завд. і 7 *мм* завш.; чашечка 5—6,5 *мм* завд., з великою домішкою стебельчастих залозок в опушенні; верхні зубці її з дуже вузькою ланцетною основою, назад відігнуті і розведені кінцями. Віночок пурпуровий, яскравий. Горішки близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., світлокоричневі. Південнокримська рослина . . . . **(7). Щ. пахуча — A. graveolens** (M. B.) Link.
— Стебло і в суцвітті опушене (переважно чи виключно) коротшими, вниз відігнутими волосками, з помітною домішкою стебельчастих залозок; листки до 33 *мм* завд. і 16 *мм* завш.; чашечка 6,5—7,5 *мм* завд., з великою домішкою стебельчастих залозок в опушенні; верхні зубці її з трикутно-ланцетною розширеною основою, майже не відігнуті і кінцями не розведені. Віночок лілуваторожевий, неяскравий. Горішки дрібніші, чорнуваті. Приазовська степова рослина . . . . **(4). Щ. Фоміна — A. Fominii** Shost.
7. Стебло 15—30 *см* завв., звичайно розгалужене, в суцвітті опушене волосками 0,7—1,5 *мм* завд., з помітною домішкою стебельчастих залозок. Всі листки з клиновидною основою пластинки та з помітними зазублинками по краю, до 28 *мм* завд. і 12 *мм* завш., з домішкою стебельчастих залозок в опушенні . . . . **(5). Щ. кучерявенька — A. subcrispus** Klok.
— Стебло 4—15 *см* завв., звичайно просте або з однією-двома розвиненими гілочками, в суцвітті опушене волосками 0,4—0,8 *мм* завд., без помітної домішки стебельчастих залозок. Багато листків з закругленою основою пластинки та малопомітними зарубками чи зазублинками по краю до цілокраїх; листки загалом дрібніші (приблизно в півтора раза), без стебельчастих залозок в опушенні . . . **(6). Щ. недовершена — A. infectus** Klok.

2534 (1). A. Baumgartenii (Simk.) Klok. combinatio nova. — **Щебрушка Баумгартена,** або карпатська. Багаторічна рослина з численними висхідними квітконосними стеблами, 6—22 *см* завв., і з короткими неплідними пагонами. Стебла в нижній частині опушені короткими, вниз відігнутими, у верхній — довгими, відлеглими волосками, що здебільшого дорівнюють діаметру стебла ($\pm$ 1 *мм* завд.). Листки короткочерешкові, округло-яйцевидні, рідше широкояйцевидні (нижні) або еліптичні (верхні), зісподу по жилках розсіяноволосисті, зверху голі, з країв по черешку та при основі пластинки б.-м. війчасті; стеблові листки 5—15 *мм* завд. (враховуючи і черешок), 3—10 *мм* завш., з черешком 1—3 *мм* завд.; пластинка їх з округлою, частіше короткоклиновидною основою, на верхівці тупа або тупувато-загострена (у верхніх листків), майже цілокрая або з однією—трьома невиразними тупими зазублинками на кожному боці. Несправжні кільця суцвіття 2—5-квіткові, пазушні, нечисленні; верхні зближені на кінці стебел, нижні (1—3) відсунуті; верхні покривні листки коротші від чашечок; приквітки шиловидні, $\pm$ 1,5 *мм* завд., коротші від квітконіжки або рівні їй, війчасті; квітконіжки 1—3 *мм* завд., розсіяноволосисті і короткозалозисті; чашечка косо яйцевидно-трубчаста, 6—7 *мм* завд., зовні розсіяно або негусто довговолосиста і густо короткозалозиста; трубочка її 4—4,5 *мм* завд.,

зубці спідньої губи шиловидні, 2—2,5 *мм* завд., з країв, як і зубці верхньої губи, війчасті, останні — ланцетно-шиловидні, помітно коротші; віночок 12—15 *мм* завд., лілуватопурпуровий; верхня губа його на верхівці виїмчаста, лопаті спідньої — округлі, майже однакові. ♃. Цв. VII—VIII.

— *Melissa Baumgarteni* Simonk. in Term. Füzet. (1886) 182. — *Thymus alpinus* Baumg., Enumer. Transs., non L. — *Acinos alpinus* Барбарич у Визн. росл. УРСР, 424. Борисова во Фл. СССР, XXI, 447, non Moench.

Видані зразки: Fl. Pol. exsicc., № 156 (sub: *Calamintha acinos* ssp. *Baumgarteni* Pawlowski).

На вапнякових скелях. — У Карпатах, рідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Петрос (Брадіс!). — Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чивчинські гори, між г. Лоздун і г. Попадя (Павловський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (у Карпатах).

Загальне поширення. Середня Європа — Карпати.

Примітка. Від типового *A. alpinus* (L.) Moench відрізняється довшим опушенням стебла, круглішою та ледве зазубленою або зовсім цілокраєю пластинкою листків. Належить до складного циклу географічних гірських рас — ряд Alpini Klok. (*A. alpinus* sensu amplo).

2535 (2). A. arvensis (Lam.) Dandy. — **Щебрушка польова.** Однорічна або дворічна, іноді трирічна рослина. Стебла прості або розгалужені, часто пучкувато розгалужені; при основі досить густо опушені вниз відігнутими, іноді вгорі довшими і відлеглими волосками; листки короткочерешкові, яйцевидно-ромбічні, яйцевидно або довгасто-ланцетні, 1—2 (2,5) *см* завд., 3—8 (10) *мм* завш., з черешком 1—4 *мм* завд.; пластинка листка з клиновидною основою, тупуватою (у нижніх листків) або здебільшого загостреною верхівкою і трохи загорнутими на спідній бік краями, при основі або до середини цілокрая, вище віддалено зубчасто-пилчаста, з 1—4 тупувато-загостреними зубцями на кожному боці, на поверхні звичайно коротко опушена, по краю іноді розсіяно довговійчаста. Несправжні кільця суцвіття 4—8-квіткові, пазушні, б.-м. розсунуті; приквітки ланцетні, війчасті, дуже дрібні, багато коротші за квітконіжку; квітконіжки 1,5—3 *мм* завд., досить густо опушені короткими волосками, з великою домішкою дрібних стебельчастих залозок; чашечка 5—6 *мм* завд., зовні по жилках засіяна рівномірно розміщеними вперед нахиленими щетинками, а між ними густо вкрита дрібними стебельчастими залозками; зубці обох губ чашечки щетинисто-війчасті; віночок 6—8 *мм* завд., ліловий або лілуваторожевий, зовні коротковолосистий; середня лопать спідньої губи його трохи зазублена, бокові — округлі. Горішки еліпсоїдальні, до 1,5 *мм* завд., 0,5—0,7 *мм* завш., бурі. ⊙, ⊙. Цв. VI — IX.

Dandy in Journ. Ekol., XXXIII (1946) 326. Косско во Фл. БССР, IV, 302.

—*Thymus asinos* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 826. — *Calamintha arvensis* Lam., Fl. Franc., 2 (1778) 394. — *C. acinos* Clairv., Mant, Herb. (1811) 197. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 313. Иконников, Галицкий в Сорн. раст. СССР, IV, 71 — *Satureja acinos* Scheele in Flora, XXVI (1843) 577. Gams ap. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, 2297. — *Acinos thymoides* Moench, Meth. pl. (1794) 407. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 424. Борисова во Фл. СССР, XXI, 442.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, IV, 72, рис. 398. Schlecht., Langeth. u. Schenk., Fl. v. Deutschl., XVIII, tab. 1803.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1624.

На відкритих сухих місцях, степових схилах, відслоненнях вапняку та інших гірських порід, сухих луках, узліссях; часто як бур'ян на парових полях і вздовж шляхів, рідше в посівах, переважно в житі. — По всій Українській РСР досить звичайно, крім Злакового Степу, де рідко, та кримських районів, де його ніби цілком заступає *A. eglandulosus* Klok.

П.З.С. Наводиться для Одеси, Миколаєва, Херсона, мабуть, замість *A. eglandulosus* Klok. — **Л.З.С.** Наводиться для Запоріжжя. Немає вказівок для Полинкового Степу.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: майже всюди; Кавказ.

Загальне поширення. Майже вся Європа. Наводиться для Малої Азії.

Примітка. На півдні цей вид цілком або почасти заступають інші близькі географічні раси, одна з яких описана нижче як окремий вид під назвою *A. eglandulosus* Klok.

Господарське значення. Медоносна рослина.

2536 (3). A. eglandulosus Klok. in Addenda. VII, 661 — **Щебрушка незалозиста.** Стебла від основи підведені, 6,5—25 *см* завв., при основі та вище б.-м. розгалужені, в нижній частині опушені короткими, вниз відігнутими волосками, вище білувато-шерстисті від напіввідлеглих волосків до 1—1,5 *мм* завд., які дорівнюють діаметру стебла, іноді перевищують його. Листки черешкові, широко-яйцевидні, яйцевидно- або довгасто-ланцетні, 6—21 *мм* завд. (враховуючи і черешок), 2—11 *мм* завш., з черешком 1,5—5 *мм* завд.; нижні листки з довшим черешком, з округлою або дуже короткоклиновидною при основі, тупою або тупуватою на верхівці, цілокраєю або лише вгорі тупо- і невиразнозазубленою (з однією-двома малопомітними зазублинками з кожного боку) пластинкою, негусто і дуже коротко опушені; верхні листки клиновидно звужені до основи в коротенький черешок, на верхівці загострені, з країв вище середини віддалено-зубчасті, з одним—трьома тупувато-загостреними розсунутими зубцями на кожному боці, досить густоволосисті, з довшими і густішими волосками в нижній частині. Квітконіжки 2—4 *мм* завд., при основі коротковолосисті, вище вкриті відлеглими довгими волосками, що в два-три рази перевищують їх діаметр, без домішки стебельчастих залозок; чашечка 5—6 *мм* завд., зовні досить густо щетинисто-волосиста і короткощетиниста, без домішки стебельчастих залозок; довші щетинки здебільшого

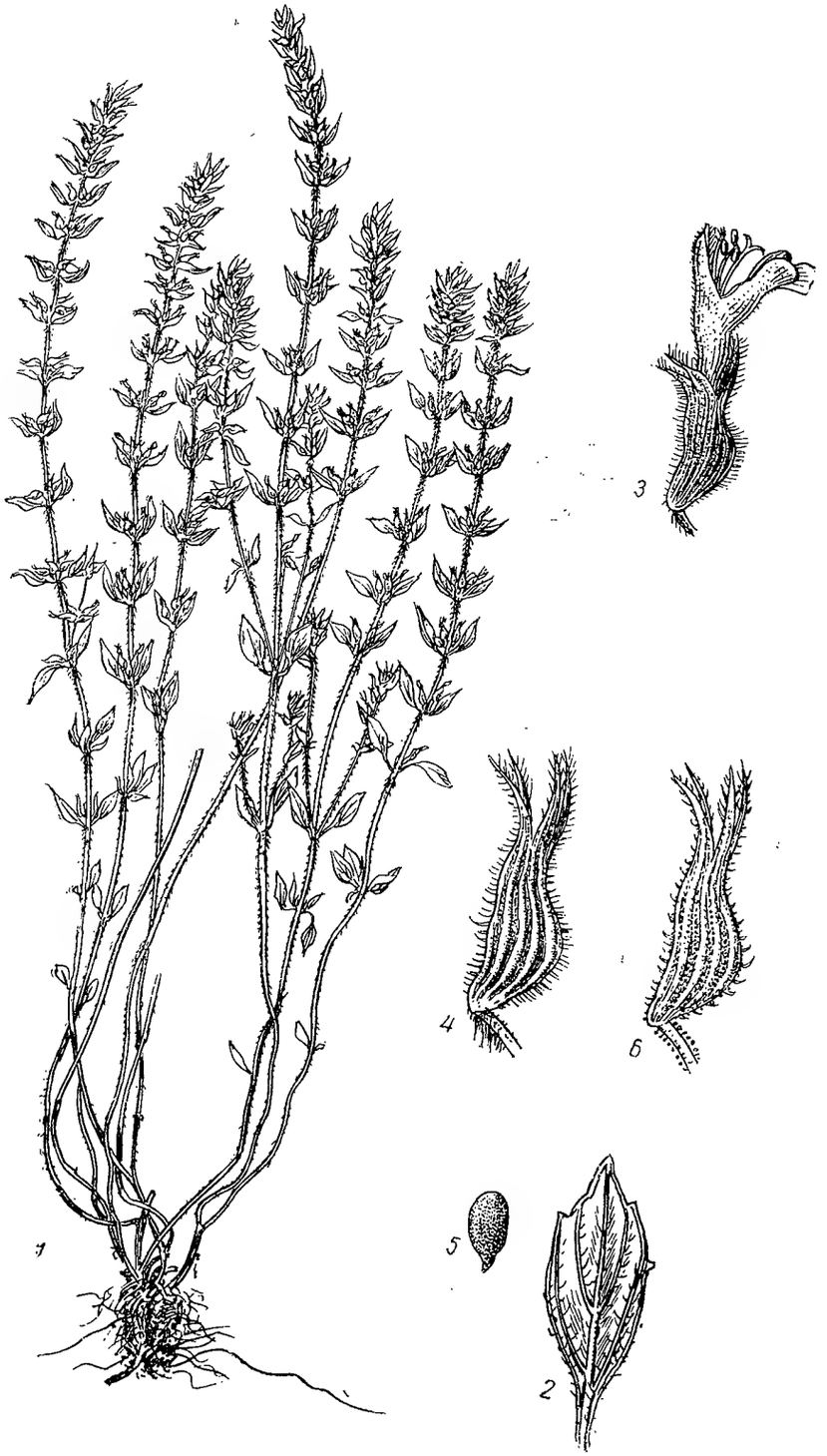

Рис. 38. Щебрушка незалозиста — *Acinos eglandulosus* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — чашечка; *5* — горішок; *6* — чашечка щебрушки польової — *Acinos arvensis* (Lam.) Dandy (для порівняння).

0,5—1 *мм* завд., цілком відстовбурчені або почасти трохи вперед нахилені; нижні зубці чашечки ±2,5 *мм* завд., вістря верхніх зубців до 1 *мм* завд., віночок до 8 *мм* завд., яскравий, лілуватопурпуровий, зовні волосистий. Горішки довгасто-яйцевидні, близько 1,5 *мм* завд. і 0,7—0,8 *мм* завш., коричнюватобурі, трохи блискучі. ☉, ☉.

Цв. $\frac{2}{2}$ V—VII.

Klok. ap. Борисова во Фл. СССР, XXI, 445, in adnotatione (rossice).

На степових і кам'янистих схилах. — У південній частині Правобережного Лісостепу та в Правобережному Злаковому Степу рідко, південніше в більшості кримських районів звичайно.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Гайворонський рн, Ташлик (Котов!); Єлисаветградка (Кукуш!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеський рн, між Атестовим і Холодною Балкою (Клоков!!), Одеса (!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Ната!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Білогорськ (Клоков!!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Кримський державний заповідник, кордон Алабач (Клоков!!), г. Чучель (Котов!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта (Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (захід), Крим. Можливо, зустрічається в Західному Закавказзі.

Загальне поширення. Не з'ясоване.

Примітка. Близькі або, можливо, почасти тотожні нашому виду форми поширені в Середземномор'ї, заходячи в південну частину Середньої Європи. Західноєвропейські флористи визначають їх як *Calamintha acinos* var. *villosa* Gaudin чи відповідно *Satureja acinos* var. *villosa* Beguinot. Гамс у Гегі (Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2299) вважає цю «різновидність» за географічну расу з більш південним ареалом, ніж у типової різновидності — *Satureja acinos* var. *genuina* (Ducommun) Gams, поширеної в Середній Європі. Певної видової назви ця раса не має; біном *Acinos villosus* Pers., Syn., II, 131, від якого походить і назва різновидності, дуже сумнівний. Опис і рисунок var. *villosa* (Gaud.) Beguinot у Гамса (fig. 3201, a, b) не дуже підходять до нашої рослини, більш схожі на них густо опушені форми, які зустрічаються іноді в лівобережних лісостепових і степових районах поряд з типовою, але ці форми, поширені також і в Передкавказзі, ми залишаємо в складі *A. arvensis* (Lam.) Dandy. Наша рослина не була знайдена поряд з *A. arvensis* (Lam.) Dandy і є відносно останнього вікарним видом, цілком заступаючи його на півдні.

Наш вид описаний з околиць Одеси, де він відомий в народі як лікарська рослина.

Зауважимо нарешті, що А. Г. Борисова послалась на опис нашого, ще не опублікованого і, напевно, їй маловідомого, виду без нашого дозволу і відома.

2537 (4). A. Fominii Shost. — **Щебрушка Фоміна.** Стебло прямостояче, 6—30 *см* завв., просте або розгалужене, білувате від густого опушення з коротких одноклітинних і довших, 2—3-клітинних волосків з невеликою домішкою стебельчастих залозок. Листки з черешком 3—9 (13) *мм* завд. і круглою, округло-ромбічною або широко оберненояйцевидною пластинкою 6—24 *мм* завд., 5—15 (16) *мм* завш.; пластинка з клиновидною основою і раптово загостреною верхівкою, нижче середини цілокрая, вище пилчаста, коротковолосиста, з домішкою зісподу по жилках довших волосків, по

краю з розсіяними війками або без них, з випнутими жилками. Несправжні кільця суцвіття 3—5-квіткові, пазушні; квітконіжки 2—4 *мм* завд.; чашечка 6,5—7,5 *мм* завд., зовні опушена короткими залозистими волосками і по жилках б.-м. довгими щетинистими; верхні зубці чашечки трикутні, 1—1,5 *мм* завд., нижні — дорівнюють третині трубочки; і верхні, і нижні з країв війчасті; віночок 7—8,5 *мм* завд., ліловорожевий, зовні коротковолосистий; середня частка спідньої губи його довгаста, бокові лопаті лише трохи менші за неї. Горішки еліпсоїдальні, близько 1,6 *мм* завд. і 0,6 *мм* завш., чорнуваті.

Цв. $\frac{2}{2}$ V—VI.

Shost. in Збірн. праць пам. акад. О. В. Фоміна (1938) 39 р. р.
— *Calamintha graveolens* auct. fl. ucr., non (M. B.) Benth. p. p.
Рисунки: ц. м., 41 і 43.

На кам'янистих схилах і відслоненнях. — У Донецькому Лісостепу і в південно-східній частині Степу, досить рідко.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Сталіно (!!); Амвросіївський рн, Білоярівка (!!); Сніжнянський рн, Леонтіїв Байрак (Котов!). — Луганська обл.: Успенський рн, Паліївка (Гребеньова!). — **Л.З.-Л.З.** Луганська обл.: Успенський рн, Ново-Олександрівка (Барбарич!). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Комсомольське (Шмальгаузен!), Старо-Бешеве і по р. Каракубі (!!), окол. Стили, по р. Камишевасі і р. М. Волновасі (Шмальгаузен!); Ямський рн, Дронівка (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (схід), Ниж.-Дон. Поза межами УРСР відоме тільки з Ростовської області (Таганрог і Новочеркаськ).

Загальне поширення. Східнопонтичний (меотичний) ендем.

Примітка. Рослини з Правобережного Степу були віднесені до цього виду через недогляд. Вони належать до самостійного, описаного нами нижче виду.

2538 (5). A. subcrispus Klok. sp. in Addenda, VII, 662 — **Щебрушка кучерявенька.** Стебла від основи підведені, 15—30 *см* завв., звичайно розгалужені, з однією—трьома парами спрямованих скоса вгору квітконосних гілок, рідко прості, густо опушені при основі короткими, а вище довшими, 0,7—1,5 *мм* завд., відлеглими чи вниз нахиленими, хвилястими багатоклітинними волосками, з чималою домішкою відлеглих дуже коротких простих волосків близько 0,2—0,3 *мм* завд. і приблизно такої ж довжини стебельчастих залозок. Листки довгочерешкові, яйцевидні до яйцевидно-ромбічних, 10—28 *мм* завд. (ураховуючи і черешок), 3—12 *мм* завш.; а пластинка помітно більша в довжину, як у ширину, з клиновидною основою, що б.-м. поступово переходить в не дуже виразно відокремлений, вгорі крилатий війчастий черешок близько 3—10 *мм* завд., на верхівці коротко відтягнуто-загострена, з дещо хвилястими краями, по краю помітно зазублена, з 1—6 коротенькими або й зовсім дрібними, вузенькими, тупувато-загостреними, спрямованими вперед зубцями на кожному боці, з двома-трьома парами бокових жилок, по краю в нижній частині негусто

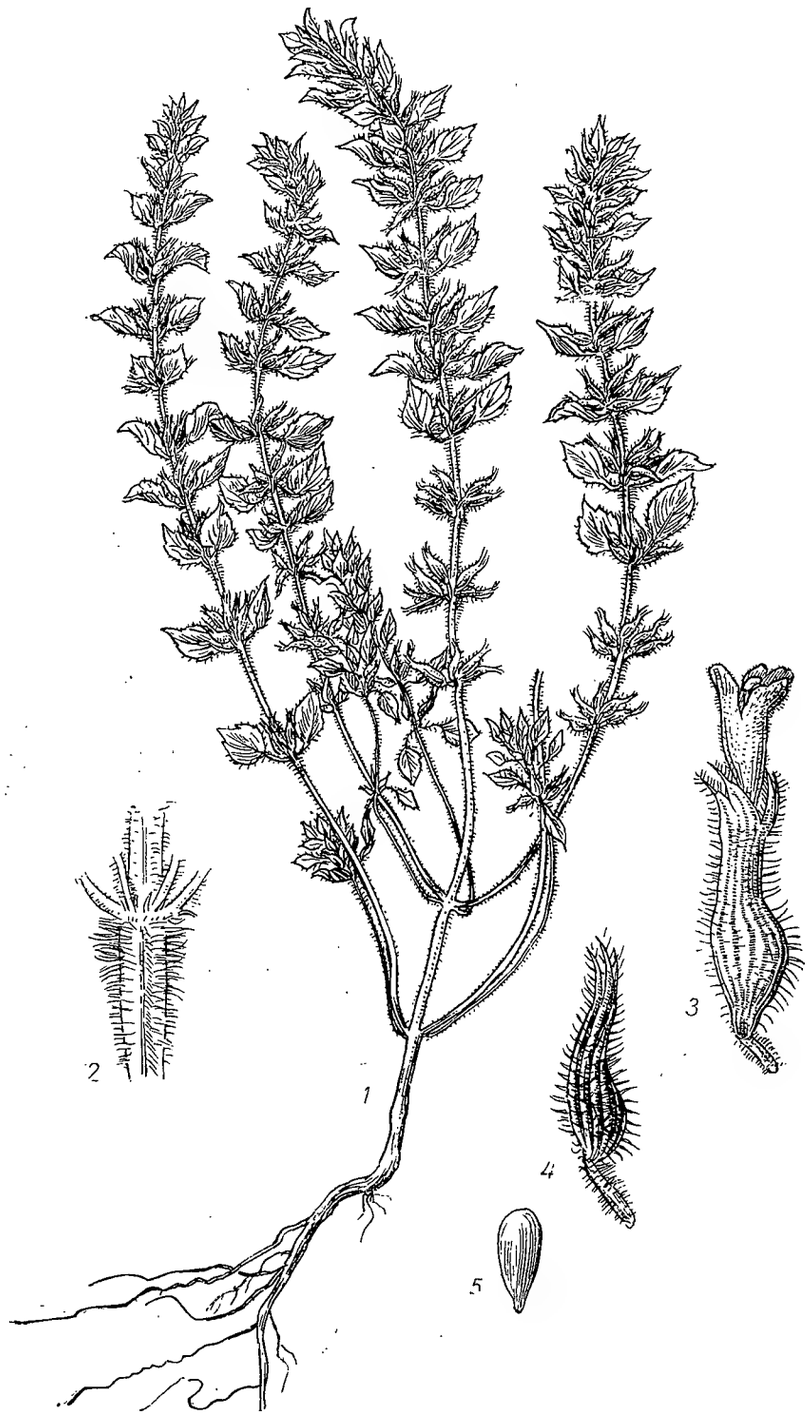

Рис. 39. Щебрушка кучерявенька — *Acinos subcrispus* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — опушення стебла; *3* — квітка; *4* — чашечка; *5* — горішок.

засіяна війками до 1—1,5 *мм* завд., на поверхні коротковолосиста, густіше зісподу по жилках, і вкрита б.-м. рясними короткостебельчастими залозками. Суцвіття довше за вегетативну частину стебла, несправжні кільця його 4—8-квіткові; приквітки вузько лінійно-ланцетні, близько 1—2 *мм* завд., війчасті; квітконіжки 3—4,5 *мм* завд., коротковолосисті і залозисті; чашечка трубчаста, зігнута, 8—11 *мм* завд., при плодах з черевного боку виразно здута, зовні по жилках засіяна відчепіреними щетинистими волосками 0,5—1,5 *мм* завд., з дуже тонкою загнутою верхівкою, навкруги чашечка вкрита короткими волосками і стебельчастими залозками; зубці чашечки з ланцетної чи вузько-ланцетної основи тонкошиловидні, коротковійчасті; нижні 2,5—3 *мм*, верхні 1,5—2,2 *мм* завд., з ширшою основою; віночок 7,5—9 *мм* завд., з тонкою, догори розширеною трубочкою, зовні дрібноволосистий. Горішки довгасто-яйцевидні, 2,0—2,1 *мм* завд., 0,8—1,0 *мм* завш., коричневі чи темнокоричневі. ⊙. Цв. V—VI.

— *A. Fominii* Shost. у Збірн. праць пам. акад. О. В. Фоміна (1938) 39 р. р.: Барбарич у Визн. росл. УРСР, 423 р. р. Борисова во Фл. СССР, XXI, 446 р. р. — *Calamintha graveolens* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 313 pro min. parte.

На вапнякових відслоненнях. — Тільки в Правобережному Степу, де нечасто між Південним Бугом і Дніпром.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Олександрія (Рябков!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв, околиці (Крижевський!, Яната!); Березнеговатський рн, біля р. Інгульця (Котов!), Яковлівка, Романівка, Булганівка понад Інгульцем (Пачоський!), Веселий Кут (Гринь!). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Дар'ївка, Тягинка (Пачоський!); Бериславський рн, Качкарівка (Пачоський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (вказані пункти). Загальне поширення. Понтичний ендем.

Примітка. Цей вид багатьма ознаками добре відрізняється від *A. Fominii* Shost., до якого був приєднаний, і ближче стоїть до деяких кримських і закавказьких рас, що досі об'єднувались у збіриому *A. graveolens* (M. B.) Link.

2539 (6). A. infectus Klok. sp. nova in Addenda, VII, 663 — **Щебрушка недовершена.** Стебла від основи підведені, 4—15 *см* завв., прості або з однією розвиненою квітконосною гілочкою нижче середини, біля основи густо опушені короткими чи дуже короткими, вниз відігнутими волосками, а вище—довшими, близько 0,4—0,8 *мм* завд., лише нахиленими вниз або зовсім відлеглими. Листки черешкові чи довгочерешкові, яйцевидно-трикутні до ромбічних чи широко-ланцетних, 7—20 *мм* завд., ураховуючи і черешок, 3—7,5 *мм* завш.; черешок окремо досягає 1,5—8 *мм* завд., досить густо опушений короткими, 0,1—0,2 *мм* завд., піввідлеглими чи майже відлеглими волосками; пластинка теж дрібноволосиста, густіше і помітніше зісподу, в нижніх листків (до суцвіття) не довша за черешок, з закругленою основою і тупою чи тупуватою верхівкою, помітно витягнута, довжина її перевищує ширину, по краю з 1—3 маловиразними широкими зарубками або майже цілокрая, з малопомітними жилками, у верхніх (покривних) довша за черешок, з широко-клиновидною основою та відтягнуто-загостреною верхівкою, часто майже однакова завдовжки і завширшки, по краю з 1—3 дрібними гострувати зазублинками або (у верхівкових здрібнених листків) цілокрая, з добре помітними, зісподу трохи випнутими боковими жилками (2—3 пари). Суцвіття коротше за вегетативну частину стебла; несправжні кільця його 4—6-квіткові; приквітки вузько або дуже вузько лінійно-ланцетні, близько 1—1,5 *мм* завд., війчасті; квітконіжки 1,5—4 *мм* завд., вкриті відлеглими гострими волосками, що приблизно дорівнюють їх діаметру (0,2—0,3 *мм*), з чималою домішкою дрібніших короткостебельчастих залозок; чашечка 8—9 *мм* завд., досить густо засіяна по жилках щетинистими волосками 0,5—1,5 *мм* завд., а між ними вкрита дрібними короткостебельчастими залозками, з коротковійчастими по краю зубцями; нижні зубці шиловидні, з ледве розширеною вузько-ланцетною основою, 2—3 *мм* завд., верхні — з ланцетної основи шиловидні, 1,5—2,5 *мм* завд.; віночок 8—10,5 *мм* завд., лілуваторожевий, зовні розсіяноволосистий. Горішки довгасто-яйцевидні, близько 2,2 *мм* завд., 1,0—1,1 *мм* завш., чорнуваті. ⊙. Цв. V—VI.

На кам'янистих степах. — У степовій частині Криму, нечасто.

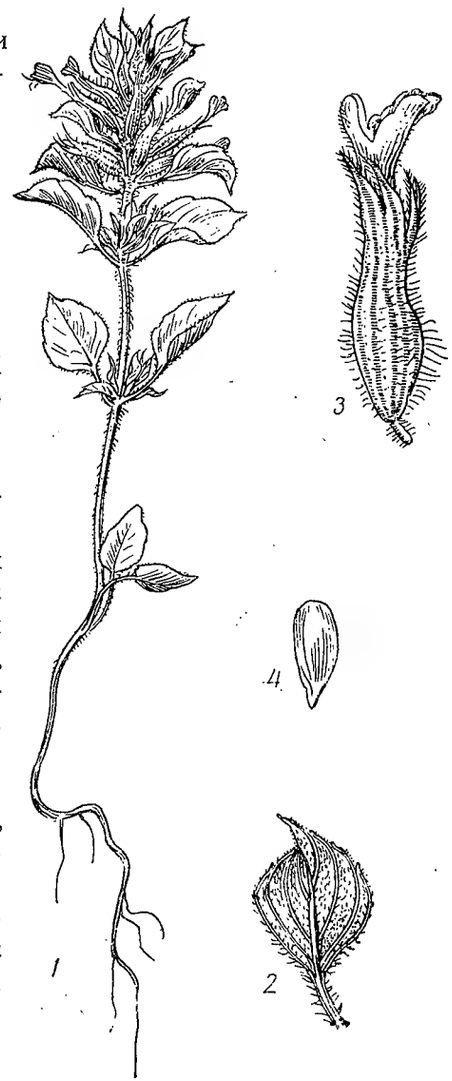

Рис. 40. Щебрушка недовершена — *Acinos infectus* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — горішок.

П.С. Кримська обл.: Джанкойський рн, Отари (Новосельцева і Крилова!), Лазурка (М. Попов, Доброчаева і Барбарич!); Роздільнянський рн, Комунарие (Білик!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Знаменське (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Пачоський!). До цього ж виду, мабуть, належать ще й такі місцезнаходження: Керченський півострів, мис Місхор (Вульф), Парчанський хребет, с. Просторе (Вульф і Дзевановський), Сакі (Дойч).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (степова частина).

Загальне поширення. Більш ніде невідома. Мабуть, північнокримський ендем.

Примітка. Близькі, але не тотожні форми наводяться для Закавказзя під назвою *A. graveolens* var. *macrocalyx* Scheng. На *A. graveolens* (M. B.) Link ця рідка рослина не дуже схожа і багато ближче стоїть до південнобузького виду *A. subcrispus* Klok., справляючи враження його збідненого дериват.

2540 (7). A. graveolens (M. B.) Link. — **Щебрушка пахуча.** Рослина світлозелена. Стебла від основи підведені, близько 5—15 *см* завв.,

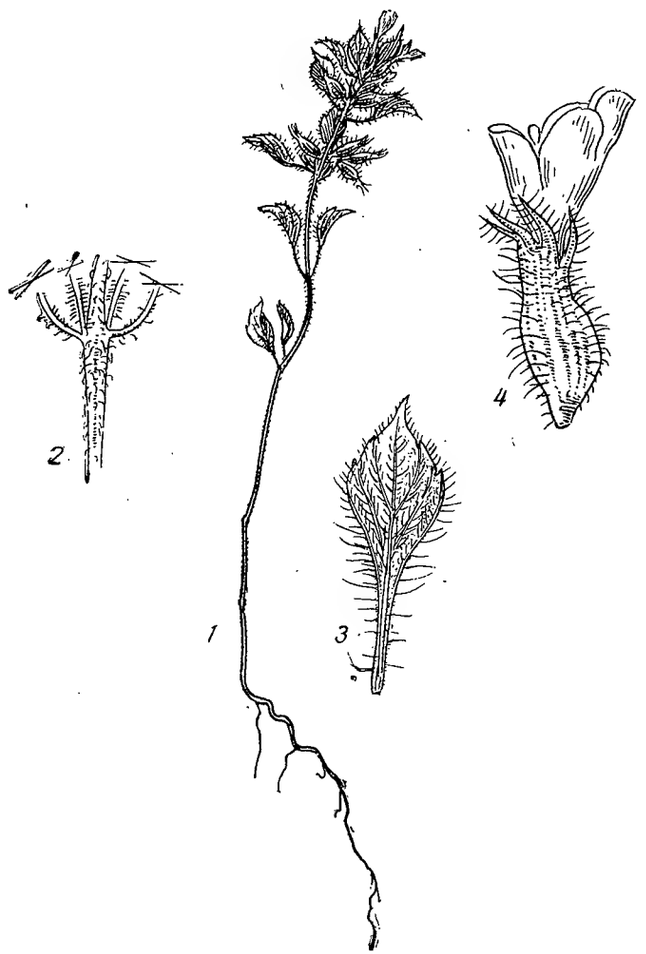

Рис. 41. Щебрушка пахуча — *Acinos graveolens* M. B.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — опушення стебла; *3* — листок; *4* — квітка.

прості чи розгалужені, звичайно пурпуруваті, густо опушені по всіх чотирьох гранях унизу дрібними і короткими, вниз відігнутими волосками, вгорі багато довшими (0,5—0,8 *мм*), менш відігнутими до відлеглих. Листки черешкові, від яйцевидних або яйцевидно-трикутних

до яйцевидно-ромбічних або -ланцетних, 4,5—16 *мм* завд., з черешком 1,7—7 *мм* завш.; черешок досягає 1,5—6 *мм* завд., коротший за пластинку, опушений короткими відлеглими волосками з домішкою по краю багато довших, особливо у верхніх листків; довжина пластинки перевищує її ширину, здебільшого з клиновидною основою та загостреною до відтягнуто-гострокінцевої (у верхніх листків) верхівкою або в деяких нижніх листків з закругленою основою та тупувато-звуженою верхівкою, з країв у всіх листків невиразнозарубчаста чи зазублена, з 2—4 дрібними або зовсім малопомітними зазублинками чи зарубками на кожному боці, з обох боків досить густо опушена коротенькими, до 0,5 *мм* завд., відлеглими волосками, по краях засіяна щетинистими війками 0,5—1,5 *мм* завд.; бокові жилки в кількості до чотирьох пар, зісподу не дуже випнуті. Суцвіття коротше за вегетативну частину стебла; несправжні кільця його 2—6-квіткові, приквітки вузько- лінійно-ланцетні, близько 1—1,5 *мм* завд., війчасті; квітконіжки 1—3 *мм* завд., густо опушені відлеглими чи майже відлеглими волосками близько 0,2—0,3 *мм* завд., здебільшого не коротшими за їх діаметр, з невеликою домішкою коротко-стебельчастих залозок; чашечка з довгасто-яйцевидної основи, помітно здутої на черевному боці і під час цвітіння, трубчаста, 5—6,5 *мм* завд., трохи зігнута, дуже густо засіяна по жилках відлеглими і розчепіреними щетинистими волосками 0,5—1,3 *мм* завд., між жилками вкрита дрібними волосками і короткостебельчастими залозками (малопомітними серед густого мохнато-щетинистого опушення); зубці чашечки з вузько-ланцетної основи тонко-шиловидні, війчасті; нижні — близько 2 *мм* завд., верхні — близько 1,5 *мм* завд., з гострими виїмками між середнім зубцем і боковими; віночок близько 8—9 *мм* завд., пурпуровий. Горішки довгасто-яйцевидні, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., світлокоричневі. ⊙. Цв. V—VI.

Link, Enum. pl. Horti Berol., II (1822) 117. Борисова во Фл. СССР, XXI, 446 quoad plantam tauricam. — *Thymus graveolens* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 60; III (1819) 406. — *Calamintha graveolens* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 313 p. p.

Рисунки: M. B., Ic. pl. rar. Ross., I, t. 38.

На відкритих кам'янистих місцях. — У південній частині Криму, нечасто.

Передг.Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, Гончарне (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялта (Нейєнкірхен!); Судацький рн, Карадазька біологічна станція, Свята гора (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південь); Ниж.-Дон. (Ставрополь). Наводиться для Кавказу, здебільшого помилково.

Загальне поширення. Поза Кримом не з'ясоване, через те що під цією назвою наводяться для різних районів неоднакові і здебільшого ще не описані види. Потребують з'ясування передусім балкансько-малоазіатські форми, можливо близькі до цього виду. Взагалі, *A. graveolens* sensu amplo потребує монографування в шир-

шому масштабі, що, звичайно, не входить у завдання цієї розробки. Вид описаний з Криму. Опис його в А. Г. Борисової збігається з нашим (істотно відрізняючись від опису гірського *A. schizodontus* K l o k.), за винятком ознаки залозистого опушення чашечки, яке в цього виду спостерігається, а в *A. schizodontus* K l o k. відсутнє.

2541 (8). A. schizodontus K l o k. sp. nova in Addenda, VII, 663 — **Щебрушка роздільнозуба.** Вся рослина темнозелена. Стебла прямостоячі або від основи підведені, близько 10—20 *см* завв., б.-м. розгалужені, починаючи помітно вище основи, з 1—4 парами супротивних квітконосних гілок, що спрямовані скоса вгору, опушені попеременно від межвузля до межвузля в нижній частині дуже дрібними, близько 0,1 *мм* завд., у верхній — короткими, до 0,5 *мм* завд., рідко почасти і довшими волосками. Листки черешкові чи здебільшого довгочерешкові, від довгасто-яйцевидних (нижні, до суцвіття) до яйцевидно- чи оберненояйцевидно-ромбічних і яйцевидно-ланцетних (верхівкові), 10—20 *мм* завд., з черешком 3—10 *мм* завш.; черешок окремо 3—7 *мм* завд., не дуже виразно відокремлений від пластинки, за яку завжди коротший, опушений дрібними, загнутими вгору волосками, з домішкою (у верхніх листків) коротких; пластинка в усіх листків більша в довжину, як у ширину, з клиновидною основою, у нижніх листків (що на час цвітіння майже не зберігаються) з тупою чи тупуватою верхівкою та невиразнозазубленими краями; у решти з відтягнуто-загостреною чи гострокінцевою верхівкою, звичайно нещільно вздовж складеною і відігнутою назад, по краю вище середини виразно зазублена, з одним—трьома спрямованими вперед гострувати ми зубцями до 0,5 *мм* завд. на кожному боці, з трьома-чотирма парами зісподу помітно випнутих бокових жилок, на поверхні помірно густо опушена короткими або дрібними волосками, з домішкою по краях у нижній половині довших, до 1 *мм*; у верхівкових листків опушення помітно довше. Суцвіття (на головному стеблі) приблизно вдвоє коротше за вегетативну частину стебла; несправжні кільця 2—6-квіткові (збіднюються догори); приквітки ланцетні або лінійно-ланцетні, близько 1—1,5 *мм* завд., волосисті; квітконіжки 2,5—3,5 *мм* завд., досить густо опушені вниз відігнутими волосками, коротшими за діаметр ніжки; чашечка трубчаста, трохи здута з черевного боку і під час цвітіння, 5—7 *мм* завд., по жилках досить густо засіяна жорсткуватими, щетинистими волосками 0,3—1,3 *мм* завд., а між жилками дуже короткими волосками без домішки залозистих, з шиловидними, коротковійчастими зубцями; нижні зубці чашечки з вузько-ланцетної основи тонко-шиловидні, 2—2,5 *мм* завд., верхні — з ледве розширеною основою, коротші, 0,8—1,5 *мм* завд., розсунуті, без поглибленої гострої виїмки між середнім і боковими зубцями (як у всіх інших видів), але з майже рівними проміжками, що приблизно дорівнюють довжині зубця; віночок близько 7—8 *мм* завд., лілуватотемнорожевий. Горішки довгасто-яйцевидні,

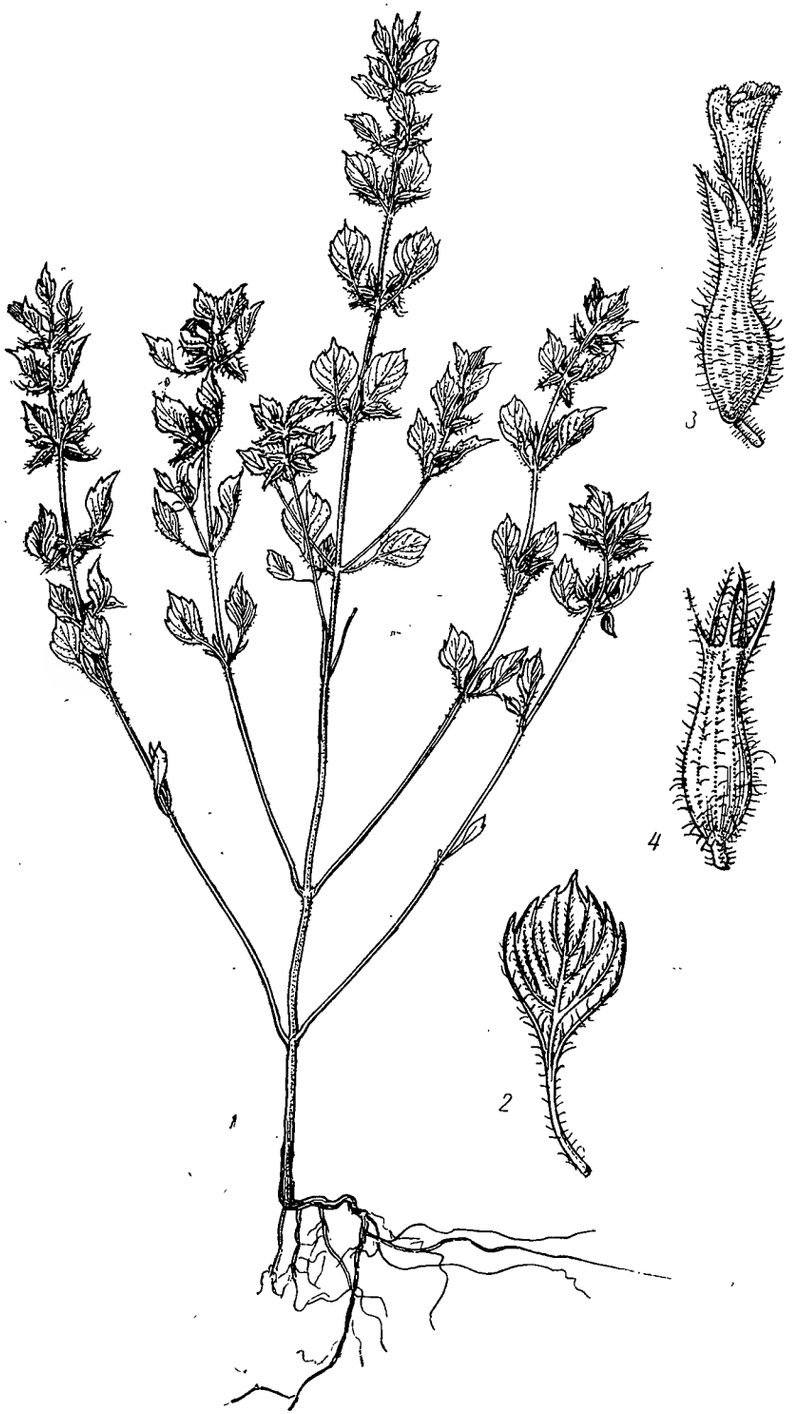

Рис. 42. Щебрушка роздільнозуба — *Acinos schizodontus* K l o k.
1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — чашечка.

1,9—2,1 *мм* завд.,, близько 1 *мм* завш., темнокоричневі. ☉. Цв. VI—VIII.

— *A. graveolens* Борисова во Фл. СССР, XXI, 446 pro min. parte et auct. fl. taur. quoad plantam montanum.

На вапнякових і лушпакових відслоненнях. — Тільки в гірській частині Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Алуштинський рн, г. Чорна (Котов!), г. М. Чучель (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).

Загальне поширення. Очевидно, кримський гірський ендем.

Рід 744. Гісоп — Hyssopus L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 569.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, з 15 жилками і 5 трикутними або ланцетними зубцями. Віночок двогубий, з прямою або трохи зігнутою трубочкою; верхня губа віночка майже плоска, виїмчаста; спідня — трилопатева, з широкою, здебільшого виїмчастою середньою часткою. Тичинки в кількості чотирьох, передні довші від задніх, усі далеко висунуті з віночка. Приймочка дволопатева, з однаковими лопатями.

— Півкущики з цілокраїми листками і синіми або синьофіолетовими квітками в колосовидних, часто однобічних суцвіттях.

В роді налічують, після дослідів А. Г. Борисової (1950), до 15 видів, які поширені з перервами від Іспанії до Монголії, переважно в гірських країнах. У СРСР відомо дев'ять видів цього древньосередземноморського роду. З них на території Української РСР ростуть два види.

Господарське значення. Види гісопу мають народногосподарське значення як ефіроолійні рослини для парфюмерної промисловості і лікерно-горілчаного виробництва. Деякі види вживаються в народній медицині.

---

1. Стебла круглясті; листки м'ясисті, товстуваті, з малопомітною зісподу середньою жилкою і завжди плоскими, незагорнутими краями, вузько-лінійні, 1,5—3 *мм* завш.; зубці чашечки тупуваті, без кінцевого вістря; горішки з пучком волосків на верхівці . . . . . **(2). Г. крейдяний — H. cretaceus** Dub.

— Стебла виразночотиригранні; листки не м'ясисті, досить тонкі, з випнутою зісподу середньою жилкою і здебільшого вузько загорнутими на спідній бік краями, довгасто-ланцетні, до 8 *мм* завш.; зубці чашечки закінчені коротеньким тонким вістрям; горішки голі . . . . **(1). Г. лікарський — H. officinalis** L.

2542 (1). H. officinalis L. — **Гісоп лікарський.** Півкущик 20—65 *см* завв., з численними б.-м. високо здерев'янілими стеблами, що в трав'янистій частині опушені короткими, вниз відігнутими або дуже короткими і малопомітними волосками, іноді з помітною домішкою коротеньких стебельчастих залозок. Стеблові листки довгасто-ланцетні, 1—4 *см* завд., 1,5—8 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, але без помітного черешка, на верхівці тупі або коротко загострені, цілокраї, з трохи загорнутими на спідній бік або майже плоскими краями, здебільшого з укороченими пагонами в пазухах, опушені короткими або малопомітними волосками і засіяні крапчастими залозками; приквіткові листки довгасті або лінійні, коротші за квітки, гострокінцеві. Суцвіття переривчасто-колосовидне, майже однобічне; дихазії 3—7-квіткові, на коротеньких ніжках; приквітки лінійно-ланцетні з тонким і коротеньким кінцевим вістрям або майже шиловидні з довшим вістрям, довші за квітконіжку; квітконіжки 1—3 *мм* завд.; чашечка 5—8 *мм* завд., часто лілувата, зовні коротко або дуже коротко опушена; зубці її трикутно-ланцетні, відтягнуті в коротеньке кінцеве вістря, 1,5—3 *мм* завд., майже вдвоє коротші за трубочку, прямі, з помітними (три) в нижній частині жилками; віночок 7,5—11 *мм* завд., яскравосиній, іноді рожевий або білий, зовні волосистий; середня частка спідньої губи віночка широко-виїмчаста. Горішки довгасто яйцевидно-тригранні, до 2—3 *мм* завд. і 1 *мм* завш., чорнуваті, крапчасті. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 569 s. str. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 310 р.р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 424. Борисова во Фл. СССР, XXI, 451. **Рисунки:** Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1249.

Культивується в садах і на городах. Зустрічається в здичавілому або, може, почасти і цілком дикому стані на кам'янистих відслоненнях спорадично в різних районах.

Л.П. Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський рн, Дробишів (Лазаренко!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Звинячин (Клоков!! і Артемчук!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Китайгород (!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Смілянський рн, Яблунівка (!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Лебединський рн, Михайлівка (Порецький!, Лавренко!) — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Закітне (Залеський!); Слов'янський рн, Богородичне (Ширяєв!), Слов'янськ (Котов!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі або здичавіле.

Загальне поширення. Південна Європа. В Середній Європі і навіть у Скандінавії зустрічається як здичавіле.

Господарське значення. Декоративна і ароматична рослина. Вживалась раніше як лікарська; трава гісопу вживається іноді для приправи до різних страв. Ефірна олія з гісопу застосовується в парфюмерії при виробництві туалетного мила.

Примітка. В **Д.Л.-С.** на Дінці помічені гібриди цього виду з місцевим диким гісопом крейдяним.

2543 (2). H. cretaceus Dub. — **Гісоп крейдяний.** Півкущик, 20—50 *см* завв., з численними квітконосними стеблами і неплідними пагонами. Стебла круглясті, жорсткувато-шерщаві від густого опушення з притиснутих униз коротких волосків; листки сидячі, вузько-лінійні, 1,5—4 *см* завд., 1,5—3 *мм* завш., до основи звужені, на верхівці тупуваті, цілокраї, з незагорнутими краями, товстуваті, з малопомітними жилками, сіруватозеленуваті, шершаві від негустого опушення з жорсткуватих коротких волосків; приквіткові листки довгасто-ланцетні, коротші за квітки. Дихазії з 3—6 квіток; приквітки ланцетні, без вістря на кінці, довші за квітконіжку або рівні їй; чашечка 4—6 *мм* завд., зелена або пурпуровофіолетова, з непомітними жилками, зовні опушена негустими напівпритиснутими короткими волосками; зубці її трикутні, 1—1,5 *мм* завд., тупувато-загострені; віночок 7—10,5 *мм* завд., синій, іноді білий, зовні волосистий; середня частка спідньої губи віночка широко-виїмчаста, з країв дрібнозазублена, бокові лопаті яйцевидні. Горішки ±2 *мм* завд. і 0,7—0,8 *мм* завш., на верхівці коротковолосисті. ♃. Цв. VI—VIII.

Dub. in Sched. Herb. Fl. Ross., V (1905) 51, Дубянский у Федченко и Флерова, Фл. Европ. Росс., 831. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 424. Борисова во Фл. СССР, XXI, 456.

— *H. officinalis* var. *angustifolius* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 310 p. p. (non Boiss.). — *H. officinalis* var. *wolgensis* Briq. in Engl. Pflanzf., IV (1897) 306.

На відслоненнях крейди. — В північно-східній частині Української РСР, в басейні Дінця, звичайно.

Д.Л.-С. У північній частині району по Дінцю від с. Закітного до с. Нижнього Луганської області, а після перерви — біля Попівки Краснодонського району тієї ж області; по притоках Дінця: Кривому Торцю і Лугані б.-м. звичайно — **Л.З.-Л.С.** У північно-східній частині району досить звичайно, по Дінцю в районі Ізюма, по Осколу від Дворічної Харківської області на північ, по Красній, Айдару, Деркулу, Євсугу та їх дрібних притоках досить звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон. (північ).

Загальне поширення. Східнопонтичний ендем.

Господарське значення. Ефіроолійна рослина. Українська рослина, за аналізами Ю. Карпенко, під час цвітіння містить 1,2% ефірної олії.

Рід **745. Майоран — Majorana** Moench

Moench, Meth. (1794) 406.

Чашечка одногуба, складається майже з самої великої, коротко-тризубчастої верхньої губи (трубочка дуже коротенька). Віночок невиразнодвогубий, з короткою трубочкою; верхня губа його пряма, плоска, коротко зазублена, спідня — трилопатева з загостреними частками. Тичинки в кількості чотирьох, висунуті з віночка.

Частки приймочки нерівні. — Трав'янисті рослини або півкущі, з квітками, зібраними в головчасті несправжні колоски.

2543[1] (1). M. hortensis Moench — **Майоран садовий.** Стебло прямостояче, 20—50 *см* завв., галузисте, білуватосірувате від густого опушення з багатоклітинних волосків. Листки черешкові, еліптичні або лопатковидні; черешок 2—7 *мм* завд., пластинка 5—20 *мм* завд., 5—10 *мм* завш., тупа, цілокрая, з обох боків сірувато-шерстиста; приквіткові листки округлі, 3—3,8 *мм* завд., 2—2,8 *мм* завш., ледве коротші за квітки, зісподу сіруватозелені від опушення, з країв густовійчасті, зверху голі; квітки сидять по одній в пазусі верхівкового листка, без помітної ніжки, щільно зближені в кулясті або овально-призматичні, чотиригранні головки, розміщені на кінцях головного стебла або гілок гроновидно чи колосовидно; чашечка до 3 *мм* завд., зовні та з краю опушена, з волосистим кільцем у зіві. Горішки яйцевидні, 0,8—1 *мм* завд., світлобурі, гладенькі. ☉, ☉. Цв. VII—XI.

Moench, Meth. (1794) 406. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 425. Борисова во Фл. СССР,XXI, 462.

— *Origanum majorana* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 824.

Розводять як ефіроолійну, лікарську і городню рослину.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. В дикому стані. Північна Африка (в середземноморській частині), Східна Індія (гори). Широко культивується.

Рід **746. Материнка — Origanum** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 588, emend. Moench, Meth. suppl. (1794) 137.

Чашечка дзвониковидна, з 13 жилками, з 5 майже однаковими зубцями, в зіві щетинисто-волосиста. Віночок двогубий, верхня губа його плоска, виїмчаста, спідня — трилопатева, з округлою середньою часткою. Тичинок чотири, від основи розведені, передні висуваються з віночка, задні — коротші від них. Приймочка дволопатева, з майже однаковими лопатями. — Трав'янисті багаторічники з квітками, розміщеними поодинці в пазухах здрібнених і щільно зближених верхівкових листків.

В роді налічують до десяти видів, поширених в Європі, Західній та Центральній Азії. На території Радянського Союзу відомо 4 види, з яких на Україні зустрічаються 2.

---

1. Листки видовжені (коефіцієнт відношення довжини всього листка до його ширини: 2—3,5), досить рясно засіяні дрібними крапчастими залозками. Приквіткові листочки трав'янисті, вузькі, здебільшого, як і чашечка, пурпурові, помітно опушені на поверхні . . . . . **(1). M. пухната — O. puberulum** (Beck) Klok.
— Листки більш закруглені (коефіцієнт відношення довжини всього

листка до його ширини: 1—2,7), з розсіяними, але крупнішими крапчастими залозками. Приквіткові листочки напівплівчасті, широкі, здебільшого, як і чашечка, зеленуваті, рідше брудно-пурпурові, на поверхні голі . . **(2). М. розширена — O. dilatatum** Klok.

2544 (1). O. puberulum (Beck) Klok. combinatio nova. — **Материнка пухната.** Стебло при основі висхідне, 30—90 *см* завв., відлегловолосисте по двох протилежних гранях і по двох гранях голувате чи з помітно послабленим опушенням — поперемінно від меживузля до меживузля. Стеблові листки черешкові; черешок 2—16 (18) *мм* завд., пластинка 10—40 (50) *мм* завд., 4—22 *мм* завш., з клиновидною основою і загостреною або в нижніх листків тупою верхівкою, невиразно дрібнозубчаста або майже цілокрая, зверху розсіяно, зісподу густіше волосиста, крапчасто-залозиста; суцвіття щитковидно-волотисте з кулястих, овальних або довгастих несправжніх колосків; приквіткові листки довгасто-яйцевидні (оберненояйцевидні), загострені, часто пурпуруваті, перевищують чашечку, опушені; квітконіжки коротенькі, чашечка близько 2—3 *мм* завд., зовні коротковолосиста, з трикутними зубцями; віночок лілуваторожевий (рідко білий), (4)5,5—6,3 *мм* завд. у двостатевих квіток, 3,8—4,8 *мм* завд. у жіночих квіток, зовні волосистий. Горішки оберненояйцевидні, до 0,8 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., бурі, блискучі. ♃. Цв. VI—IX.

— *O. vulgare* var. *puberulum* G. Beck, Fl. Nied.-Oesterr. (1893) 993. — *O. vulgare subsp. genuinum* var. *puberulum* Gamsap Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, p. 2330. *O. vulgare* auct. fl. ucr., non L. s. str.

Видані зразки: Herb. norm. ed. ab I. Dörfler, № 4756 (sub: *O. vulgare* var. *puberulum* Beck). Fl. Polon. exsicc., № 358 (sub: *O. vulgare* L.). Герб. русск. фл., № 986, № 3785 а.

По узліссях і на галявинах листяних і мішаних лісів, між чагарниками, на степових і кам'янистих схилах. — Звичайно по всій УРСР, крім Злакового Степу, де рідшає і зникає, і кримських районів.

Зак.Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С. Звичайно. — **П.З.С.** Розсіяно по всьому району. — Одеська обл.: Одеський рн, Атестове (!!). — Миколаївська обл.: Снігурівський рн, Єлисаветівка (Кукуш!); околиці Миколаєва (А. Я.!). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовський рн, Ново-Воронцовка (Муравін!), Осокорівка (Васильєв!), Малі Гирла (Васильєв!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Кукуш!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Василівський рн, Плавні (Котов).

Forma **prismaticum** (Gaud. p.p.) Klok. Несправжні колоски довгасті, з 10—16 парами симетрично розміщених квіток.

Gaud., Fl. helv., 4 (1829) 78 pro var. *O. vulgaris* L. s. l.

Розсіяно в багатьох районах разом із типовою формою та переходами до неї.

П.П. Київська обл.: ближчі околиці Києва—Голосієво, Совок (Васильєв!, Лоначевський!). — Житомирська обл.: Радомишльський рн, Поташня (Васильєв!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: крейдяні відслонення по р. Десні

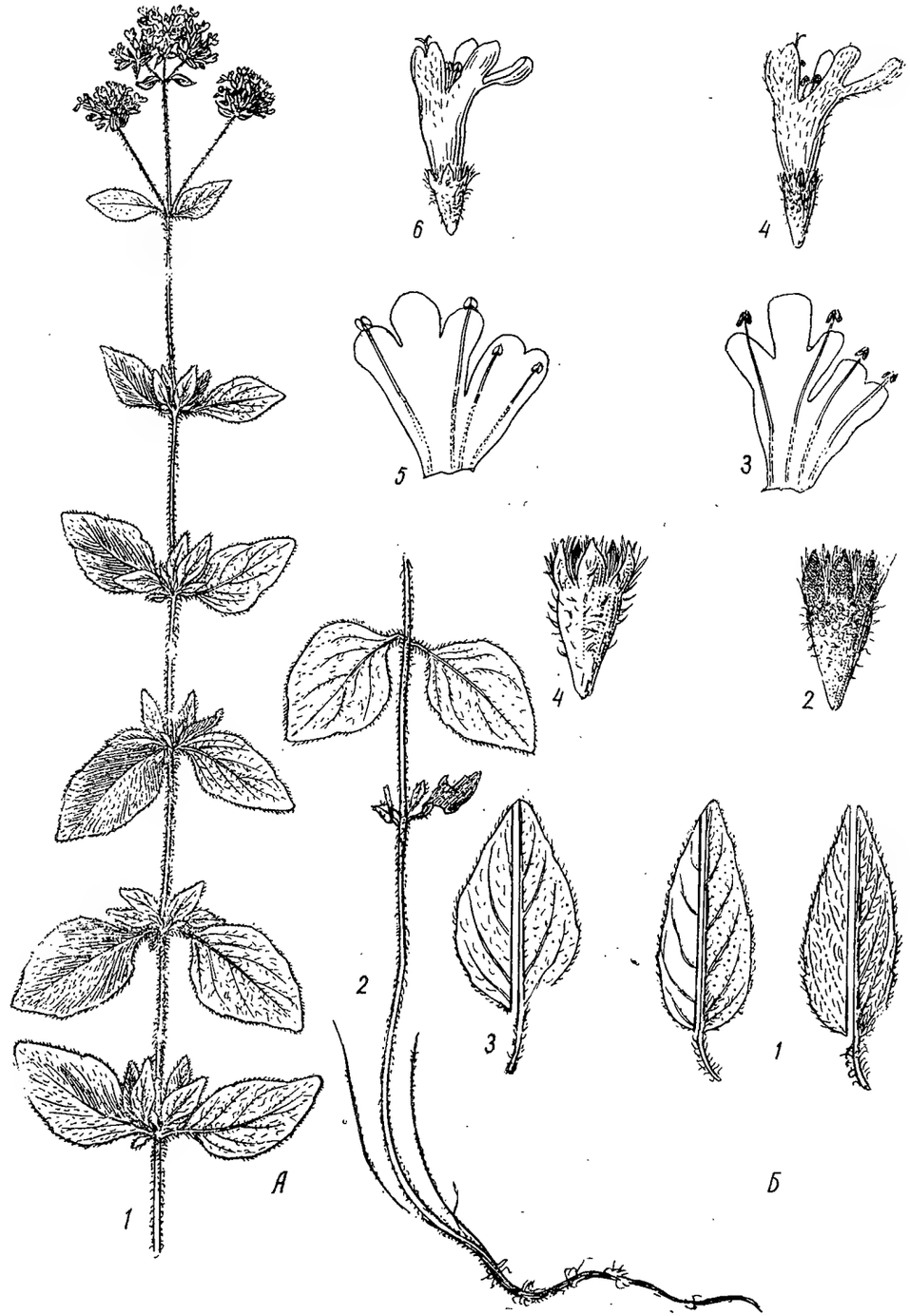

Рис. 43. *А* — Материнка розширена — *Origanum dilatatum* Klok.

1 — верхня частина стебла; *2* — нижня частиина стебла; *3* — листок; *4* — чашечка; *5* — віночок у розгорненому вигляді; *6* — квітка.

Б — Материнка пухната — *Origanum puberulum* (Beck) Klok.

1 — листки; *2* — чашечка; *3* — віночок у розгорненому вигляді; *4* — квітка.

(Липа!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлавський рн, Самчинці (!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівськ (Оксіюк!); Слов'янський рн, Богородичне, гори Артема (Лазаренко!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Біловодський рн, Лимарівка (Котов!). — Харківська обл.: Лозівський рн, Красно-Павлівка (Котов!). — Сталінська обл.: Тельманівський рн, Гранітне (Ст. Карань) — Заможне Жданівської мр (Клеопов!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Снігурівський рн, Єлисаветівка (Кукуш!).

Таксономічне значення цієї форми неясне. В типових випадках вона дуже виразно відрізняється від звичайних форм виду лише багато довшими і симетрично побудованими несправжніми колосками, складеними з більшої кількості квіток, і сполучена з ними поступовими переходами. Як видно з наведеного переліку місцезнаходжень, встановлених за гербарним матеріалом, var. *prismaticum* Gaud. не виявляє на території України певного зв'язку з якимись географічними районами, але в загальному поширенні вона, за літературними даними, тяжіє до районів Середземноморської області. Деякі ботаніки схильні були вважати *Origanum prismaticum* за особливу, більш південну, порівняно до *O. vulgare* s. str., і до того ж реліктову расу. Справа тут передусім, мабуть, у тому, що форма «prismaticum» зустрічається то частіше, то рідше в різних загалом маловивчених географічних рас циклу *O. vulgare* sensu amplo і може бути навіть для якоїсь із них виключно характерною.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: більшість районів (зникає на крайній півночі, північному та південному сході, на території Криму не росте); Кавказ: Передкавк. (захід); Зах. Сибір (південь); Серед. Азія (північний захід).

Загальне поширення. Середня Європа — в східній частині (Угорщина, Нижня Австрія, Польща), північ Балканського півострова, згадані райони Радянського Союзу.

Примітка. За Гамсом, у Середній та почасти Південній Європі *O. vulgare* sensu amplo представлена чотирма географічними расами, які Гамс (у Гегі, цит. місце) трактує як різновидності збірного підвиду *O. vulgare* L. subsp. *genuinum* Gaudin, а саме: *O.*** var. *glabrescens* Beck., *O.*** var. *virscens* Cariot et St. Lager, *O.*** var. *semiglaucum* Boiss., *O.*** var. *humile* Benth. (*O. humile* Mill.), *O.*** var. *puberulum* Beck. До другого підвиду — subsp. *prismaticum* Gaudin Гамс зараховує, крім типової форми, var. *macrostachyum* Brothero. Перша різновидність першого підвиду відповідає *O. vulgare* L. s. str. і відрізняється від наших форм дуже послабленим опушенням усієї рослини, більш закругленими яйцевидними тупими листками з меншою кількістю (звичайно три пари) бокових жилок, рідкішими суцвіттями. Це є ендемічна західноєвропейська раса, не помічена в межах Радянського Союзу. Друга, переважно середземноморська «різновидність», залишається незясованою. *O. semiglaucum* (Boiss.) Klok. comb. nova і *O. humile* Mill. є своєрідні, переважно південноєвропейські раси. *O. puberulum* (Beck) Klok. є східноєвропейською географічною расою.

Серед переглянутого нами гербарного матеріалу по *O. vulgare* s. l. з території Радянського Союзу ми не виявили жодного екземпляра, який можна було б з певністю віднести до *O. vulgare* L. s. str. Переважна ж більшість зразків належить до *O. puberulum* (Beck) Klok., за винятком кримського і кавказького матеріалу. Кримський матеріал належить переважно до однієї описаної нижче як вид раси, а кавказький — виявляє більшу різноманітність і потребує спеціального перегляду.

O. vulgare sensu amplo, як вона подана А. Г. Борисовою у «Флорі СРСР» (XXI, 464), загалом становить складний комплекс конкретних видів — географічних рас, кожна з яких відзначається досить значною мінливістю, але ні в якому разі не є єдиним, хоча б і поліморфним, бореальним видом.

2545 (2). O. dilatatum Klok. sp. nova in Addenda, VII, 664 — **Материнка розширена.** Стебла з полеглої основи висхідні, від основи підведені чи майже прямостоячі, 15—80 *см* завв., розгалужені тільки в суцвітті, майже рівномірно або по двох протилежних гранях досить густо, а по двох інших розсіяно опушені вниз загнутими або нахиленими та почасти зовсім відлеглими волосками 0,2—1,0 (1,5) *мм* завд., в суцвітті з коротшими і дуже відігнутими волосками. Низові листки здрібнені, на час цвітіння не зберігаються; середні стеблові (до основи суцвіття включно) черешкові, яйцевидно-трикутні або довгасто яйцевидно-ланцетні, 12—55 *мм* завд., 4,5—27 *мм* завш., з коефіцієнтом відношення довжини всього листа до його ширини: 1,0—2,7; черешок окремо 1—10 (15) *мм* завд., волосистий (волоски, як і на стеблі, в середній частині); пластинка з б.-м. закругленою до широко-клиновидної основою і тупою до тупувато-загостреної верхівкою, цілокрая або ледве помітно зазублена, з 3—5 парами бокових жилок, з країв та зісподу по жилках досить густо опушена короткими волосками, на поверхні з обох боків (зісподу між головними жилками) розсіяно чи негусто опушена довшими волосками або голувата (у верхніх листків), зверху темнозелена, зісподу помітно блідіша, негусто засіяна крапчастими залозками. Суцвіття волотисто-щитковидне, 2—29 *см* завд., 2—24 *см* завш.; несправжні колоски яйцевидні, звичайно близько 4—6 *мм* завд., малоквіткові (рідко видовжені, багатоквіткові), дуже густо скупчені на гілках суцвіття; покривні листки при основі розгалужень суцвіття подібні до стеблових, але дрібніші, з дуже коротким черешком чи майже сидячі, розсіяно опушені, переважно по краю, дрібними волосками до майже голих; приквіткові листочки яйцевидно-, рідше оберненояйцевидно-ромбічні, 3,2—4,5 *мм* завд., 1,5—3,5 *мм* завш., коротко і відтягнуто загострені, з країв дрібноволосисті, на поверхні голі або майже голі, звичайно жовтуватозелені, півплівчасті; квітконіжки малопомітні, 0,3—1,0 *мм* завд., дрібноволосисті; чашечка вузько-дзвониковидна, 2,3—2,7 *мм* завд., зовні б.-м. густо опушена піввідлеглими волосками 0,1—0,2 *мм* завд., зубці її довгасто-ланцетні, 2,3—2,7 *мм* завд.; віночок 5—7 *мм* завд., рожево-пурпуровий, рідше блідіший, лілуваторожевий; середня губа з широкими, майже півкруглими лопатями. Горішки округло-яйцевидні, близько 0,7—0,8 *мм* завд. і 0,5—0,6 *мм* завш., горіхового кольору (за шкалою Бондарцева). 4. Цв. VI—VIII.

— *O. vulgare* var. *tauricum* Boiss. во Фл. СССР, XXXI, 465 (rossice in adnotatione).

У гірських листяних чи мішаних, рідше соснових лісах, переважно по галявинах і узліссях, а також на яйлах. — Тільки в передгірній і гірській частинах Криму, де звичайно.

П.С. Кримська обл.: Джанкойський рн, Солоне озеро (!), верхів'я р. Біюк Кара-Су біля джерела Кара Су-Баші (Анісімова і Циріна!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Альма (Дзевановський!); оксл. Сімферополя (Траутфеттер!, Андреєв!), Карлівка кол. Сімферопольського повіту (!); Зуйський рн, Красногорське (Траутфеттер!, Андреєв!); Білогорськ, скелі Ак-Кая (Васильєв!, Луканова! — особливо густо опушені екземплярн); Білогорськ — Зуя (О. і Б. Федченко!); Білогорський рн, Біюк Кара-Су біля с. Барни (Анісімова і Циріна! — екземпляри з видовженими колосками). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська долина біля Чорної річки (Криштофович!), Орлине — Передове (Зеленецький!), Аянські скелі (Самородова!); Куйбишеве, долина Деребай (Савіна!), над Соколиним (Гольде!), Соколине (Дзевановський!); Сімферопольський рн, Привольне (О. і Б. Федченко!, Оран!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, яйла Ай-Петрі (Криштофович!), Ялта — яйла (Зеленецький!), Нікітська яйла (Васильєв!, Клоков!!), Гурзуфська яйла, Демір-Хану (Чернова!, Симанська!), Пендікюль (Гольде!), над Ялтою (Нейенкірхен!), над Красиокаменкою (Станков!), над Запрудним (Станков!), ущелина Узунджі (Смирнова!), над Снитковським (Станков!), Оползневе — яйла — Соколине (Зеленецький!); Алуштинський рн, Бабуган-яйла — ущелина Авінди (Станков!), Демерджі-яйла (Вульф!, Чернова!), Тирке-яйла (Привалова і Макарова!), Тирке — Довгоруківська яйла (Привалова!), Карабі-яйла (Вульф, Привалова і Макарова!), Чатир-даг (Гольде!, Васильєв!, Вульф!, Монюшко!, Пожидаєва!), г. Роман-Кош (Пожидаєва!), г. В. Чучель (Вульф!), г. М. Чучель (Котов!), г. Чорна (Вульф!), Чучель — Чорна (Вульф!), Алушта — Бабуган — Кримський державний заповідник (Зеленецький!), Кримський державний заповідник: Царська поляна над Козьмо-Дем'яном (Станков!), Велика Поляна (Сокольникова!), берег р. Альми в заповіднику (Гукачі!), Грушова Поляна (Котов!), кордон Алабач (Клоков!!); Зуйський рн, Довгоруківська яйла, нижче Даїр-Алата (Вульф!); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Андреєв!, Сарандінакі!), Агармиш (Циріна!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Гольде!, Нейенкірхен!), Ялта — Массандра (Котов!), Ялта — Узенбаш (Решетников!); Алуштинський рн, Аю-даг (Пупкова і Пєгова!), Малий Маяк — Бабуган-яйла (Зеленецький!); Судацький рн, Судак (Стевен!), Кара-даг, г. Карагач (Пушков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (передгір'я і гори). Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. Близькі до цього виду форми зустрічаються в Західному Закавказзі. До нього здається близьким також середземноморський вид *O. virens* Hoffm. et Link. Екземпляри, зібрані К. Л. Гольде біля Аутки та біля Мердине, відрізняються від описаного виду характерним сірим забарвленням листків і всієї рослини, а також білувато-шерстистими зісподу жилками на листках. Етикетки цих екземплярів: «Tauria, supra Aluikam (600 p.) ad silvarum margines, 16. VI — 28. VI 1898, K. Golde»; «выше Аутки, 600 ф.н.у.м., 16. VI 1898»; «Крым, Мердыне, 26. VI (9. VII) 1906. К. Л. Гольде». Сюди також належить екземпляр з непевною етикеткою: «In herbidis agricis, Гириди, байня, 21. VI 1901». Зберігаються в гербарії Ботанічного інституту Академії наук СРСР.

Новішого матеріалу по цій цікавій формі ми не виявили.

Рід 747. Чебрець — Thymus L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 590.

Чашечка дзвониковидна або трубчасто-дзвониковидна, з волосистим кільцем у зіві, трубочка її з 10 (13) жилками, спідня губа

до основи двороздільна на вузькі зубці, верхня — до середини розсічена на три ланцетні або трикутні зубці. Віночок із коротенькою трубочкою і двогубим відгином, верхня губа його суцільна, на верхівці виїмчаста, спідня — глибоко трилопатева, відхилена. Тичинки в кількості чотирьох, прямостоячі, від основи розведені; пиляки двогнізді, з досить широким в'язальцем; приймочка дволопатева. Плодики (горішки) еліпсоїдальні або майже кулясті, рідко яйцевидні. — Півкущики з лежачими або висхідними, здерев'янілими головними стеблами (стовбурчиками) і прямостоячими або підведеними трав'янистими квітконосними гілками, часто з лежачими неплідними пагонами, що закінчують повзучий стовбурчик або відходять збоку від стовбурчиків, рідше без них. Листки дуже різноманітні за формою, розміром і характером жилкування, черешкові, рідше сидячі, цілокраї (у всіх наших видів) або зазублені, по краю, принаймні біля основи, з довгими віями; покривні листки в суцвітті подібні до стеблових або різко відмінні від них; приквітки дрібні, лінійно-ланцетні. Суцвіття головчасте або видовжене і перерване. Квітки звичайно різнорідні: або двостатеві, або жіночі на різних особинах. Ароматичні рослини.

Дуже поліморфний палеарктичний рід з кількома сотнями видів, поширений по всій Євразії, крім тропіків, у північній і північно-східній Африці, на Балеарських островах, в Ісландії і Гренландії, відсутній в Північній Америці. В Радянському Союзі відомо до 150 видів цього роду (за нашою обробкою 1954 р., 136). Для території Української РСР ми наводимо тут 36 видів.

Види чебреців при контакті вільно утворюють гібриди з проміжними чи мішаними ознаками. Ці гібриди фертильні і при насіннєвому розмноженні розщеплюються.

Господарське значення. Всі види чебреців є ефіроолійними рослинами, в зв'язку з чим вони мають лікарське значення і можуть бути використані в парфюмерній і лікерно-горілчаній промисловості. Українські види тепер докладно вивчаються щодо кількості і якості ефірної олії. Деякі дані про це ми наводимо нижче при описі окремих видів.

Як ефіроолійну рослину у нас іноді розводять західносередземноморський вид роду — *Th. vulgaris* L., що відрізняється від усіх дикоростучих видів флори Радянського Союзу павутинясто-опушеними зісподу листками. Він використовується як джерело для здобуття тимолу, але з цього погляду більш перспективним виявився ажгон (*Carum ajowan* Benth. et Hook.).

---

1. Стебло виразночотирикутне, опушене тільки по двох ребрах або по двох протилежних гранях. Листки б.-м. широкі, еліптичні або яйцевидні до майже круглих, черешкові . . . . . 2.
— Стебло круглясте або невиразночотирикутне, навкруги опушене. Листки різної форми . . . . . 6.

2. Бокові жилки, наближаючись до краю пластинки, товстішають і зливаються в спільну жилку, що обходить майже по самому краю всю пластинку. Листки до 10 (13) *мм* завд., з черешком, що нерідко майже дорівнює пластинці . . . . . **(1). Ч. обведений — Th. circumcinctus** Klok.
— Бокові жилки, наближаючись до краю пластинки, тоншають і не зливаються в спільну крайову жилку. Листки більші, з черешком, що не перевищує половини довжини пластинки . . . . 3.
3. Стебло опушене по двох протилежних гранях, а по двох інших — голе. Листки здебільшого довгасто-еліптичні . . . . . **(2). Ч. черговолосий — Th. alternans** Klok.
— Стебло опушене тільки по ребрах. Листки здебільшого широко-еліптичні або також яйцевидно-еліптичні до майже круглих . . . 4.
4. Суцвіття вкорочене, головчасте, іноді з одним додатковим збідненим кільцем. Стовбурчики закінчені здебільшого висхідним неплідним пагоном. Листки почасти еліптичні, почасти яйцевидно-еліптичні до майже круглих . . . . . **(4). Ч. субальпійський — Th. subalpestris** Klok.
— Суцвіття видовжене, переривчасте, з кількома розсунутими несправжніми кільцями. Стовбурчики закінчені квітучим пагоном (суцвіттям). Листки еліптичні або широко-еліптичні . . . . . 5.
5. Зубці верхньої губи чашечки вузько-ланцетні, довгі, тонко загострені, по краю лише з дрібними щетиночками; чашечка під час цвітіння 3,5—4 *мм* завд., на спинному боці гола, на черевному (знизу) з розсіяними волосками по жилках. Листки з непомітними боковими жилками **(5). Ч. безжилковий — Th. enervius** Klok.
— Зубці верхньої губи чашечки ланцетні або трикутно-ланцетні, коротенькі, тупуваті, по краю війчасті; чашечка під час цвітіння 2,5—3,5 *мм* завд., на спинному боці розсіяно, на черевному б.-м. густоволосиста. Листки з добре помітними боковими жилками . . . **(3). Ч. український — Th. ucrainicus** (Klok. et Shost.) Klok.
6. Суцвіття під час цвітіння видовжене, циліндричне, звичайно б.-м. переривчасте, з кількома розсунутими несправжніми кільцями; стебло під суцвіттям опушене довгими відлеглими волосками; зубці верхньої губи чашечки по краю густовійчасті; середні стеблові листки пересічно 10—20 *мм* завд. . . . . 7.
— Суцвіття головчасте, рідко на деяких гілках з одним-двома збідненими додатковими несправжніми кільцями; стебло під суцвіттям опушене вниз притиснутими короткими, рідше відлеглими недовгими волосками; зубці верхньої губи чашечки по краю голі або б.-м. війчасті; середні стеблові листки 4—12, рідко до 16 *мм* завд. . . . . 24.
7. Рослини з повзучими, полеглими або косо-висхідними неплідними пагонами. Принаймні нижні стеблові листки черешкові. Чашечка під час цвітіння 3—6 *мм* завд. . . . . 8.
— Рослини з підведеними або майже прямостоячими (як і квітконосні гілки) неплідними пагонами. Всі листки сидячі. Чашечка під час цвітіння 2,2—3,5, рідко до 4 *мм* завд. . . . . 20.

8. Листки з обох боків на поверхні та стебло до самої основи густо опушені б.-м. довгими відлеглими волосками . . . . . 9.
— Листки на поверхні голі; стебла в нижній половині опушені вниз відігнутими короткими волосками (лише в одного виду — *Th. Czernjajëvii* Kl. et D.-Sh., відлегловолосисті до основи) . . . . . 14.
9. Середні стеблові листки лінійно- чи довгасто-лопатковидні, найширші біля верхівки; суцвіття під кінець цвітіння звичайно витягнуте, але не переривчасте, щільне; квітконіжки дуже короткі (звичайно в кілька разів коротші за чашечку), малопомітні . . . . . **(6). Ч. кошлатий — Th. hirsutus** M. B.
— Середні стеблові листки довгасто-еліптичні або лінійно-довгасті, найширші біля середини; суцвіття під кінець цвітіння б.-м. переривчасте, з самого початку нещільне; квітконіжки звичайно не більш як удвоє коротші за чашечку, добре помітні . . . . . 10.
10. Верхні листки квітконосних гілок, як і всі нижчі, помітно черешкові **(12). Ч. узбережний — Th. littoralis** Klok. et Shost.
— Верхні листки квітконосних гілок, а здебільшого і середні, сидячі . . . . . 11.
11. Середні стеблові листки довгасто-еліптичні, 13—27 *мм* завд., 3—6 *мм* завш.; чашечка під час цвітіння 3—4 *мм* завд. . . . 12.
— Середні стеблові листки вузько довгасто-еліптичні до лінійно-довгастих, 7—18 *мм* завд., 1—2,8 *мм* завш.; чашечка під час цвітіння 3,5—5,5 *мм* завд. . . . . 13.
12. Середні стеблові листки 13—16 (18) *мм* завд., 3—4 (5,5) *мм* завш., чашечка під час цвітіння 3—3,5 *мм* завд. . . . . **(14). Ч. одягнений — Th. amictus** Klok.
— Середні стеблові листки 18—27 *мм* завд., 4,5—6 *мм* завш., чашечка під час цвітіння 3,5—4 *мм* завд. . . . . **(15). Ч. трав'янистий — Th. herbaceus** Klok.
13. Квітконосні гілки до 15—25 *см* завв., мохнато-волосисті, вкриті волосками, переважно 1—2 *мм* завд.; середні стеблові листки 9—18 *мм* завд., 1—2,8(4) *мм* завш., з війками по краю до 1,5 *мм* завд.; квітконіжки 2—4 *мм* завд., чашечка 4—6 *мм* завд., зовні навкруги мохнато-волосиста з волосками до ± 1 *мм* завд. . . . . **(10). Ч. Зеленецького — Th. Zelenetzkyi** Klok. et Shost.
— Квітконосні гілки звичайно нижчі, менш густо опушені волосками 0,5—1,0 *мм* завд.; середні стеблові листки 7—12 (15) *мм* завд., 1—1,5 (2,0) *мм* завш., з коротшими війками по краю (із волосками на поверхні); квітконіжки 1—1,5 *мм* завд.; чашечка 3,5—4,5 *мм* завд., б.-м. густо опушена коротшими волосками лише на черевному боці . . . . . **(8). Ч. волохатенький — Th. hirtellus** Klok.
14. Нижні (зменшені) стеблові листки різко відмінні за формою від верхніх, з довгим черешком, що майже дорівнює широко-еліптичній пластинці . . . . . 15.

— Нижні стеблові листки мало відрізняються за формою від верхніх, короткочерешкові або сидячі . . . . . 16.

15. Квітконосні гілки до самої основи опушені довгими відлеглими волосками. Псамофіл . . . . . **(17). Ч. Черняєва — Th. Czernjaëvii** Klok. et Shost.

— Квітконосні гілки в нижній половині опушені короткими, вниз відігнутими волосками. Лучно-степова рослина . . . . . **(18). Ч. Львовіїв — Th. Loevyanus** Opiz.

16. Всі листки з помітними черешками . . . . . **(13). Ч. двовидний — Th. dimorphus** Klok. et Shost.

— Принаймні верхні, а здебільшого й середні стеблові листки сидячі . . . . . 17.

17. Середні стеблові листки еліптичні або довгасто-еліптичні, 2—5 *мм* завш. . . . . **(16). Ч. подільський — Th. podolicus** Klok. et Shost.

— Середні стеблові листки вузько довгасто-еліптичні до лінійно-довгастих, 1—2,5 (3) *мм* завш. . . . . 18.

18. Листки здебільшого лопатковидні, найширші біля верхівки. Чашечка під час цвітіння 3—3,5 *мм* завд. . . . . **(7). Ч. Каллье — Th. Callieri** Borb.

— Листки довгасто-еліптичні до лінійно-довгастих, найширші біля середини. Чашечка під час цвітіння 3—5 *мм* завд. . . . . 19.

19. Квітконосні гілки 2,5—12 *см* завв., опушені під суцвіттям волосками 0,2—0,8 *мм* завд.; середні листки на цих гілках і на неплідних пагонах 0,5—2,3 *мм* завш.; віночок 6—9 *мм* завд., малиновий . . . . . **(9). Ч. витончений — Th. attenuatus** Klok.

— Квітконосні гілки 8—25 *см* завв., опушені під суцвіттям волосками 0,5—1,5 *мм* завд.; середні листки 1—3 (3,5) *мм* завш.; віночок 4,5—7 *мм* завд., ліловий або малиновий . . . . . **(11). Ч. яйли — Th. jailae** (Klok. et Shost.) Stank.

20. Листки на поверхні з обох боків волосисті . . . . . **(19). Ч. паннонський — Th. pannonicus** All.

— Листки на поверхні з обох боків голі . . . . . 21.

21. Чашечка під час цвітіння 2,3—2,8 (3) *мм*, при плодах до 3,5 *мм* завд. . . . . **(23). Ч. Маршаллів — Th. Marschallianus** Willd.

— Чашечка під час цвітіння (2,8) 3—3,5—4 *мм*, при плодах до 4,5 *мм* завд. . . . . 22.

22. Квітконосні гілки (3) 4—15 *см* завв.; стеблові листки 1,5—2,5 (3,5) *мм* завш.; суцвіття нерозгалужене . . . . . **(22). Ч. Дзевановського — Th. Dzevanovskyi** Klok. et Shost.

— Квітконосні гілки 12—30 *см* завв.; стеблові листки 2,5—7,5 (9) *мм* завш.; суцвіття часто розгалужене . . . . . 23.

23. Середні стеблові листки довгасто-еліптичні або еліптичні, (12) 15—22 (50) *мм* завд., (1,5) 2,5—7 (9) *мм* завш., по краю лише при основі трохи війчасті, з ледве випнутими зісподу боковими жилками і малопомітними крапчастими залозками, тонкуваті і м'які; вкорочені пазушні гілочки малопомітні. Чашечка під час цвітіння дзвониковидна, 3—3,5 *мм* завд. . . . . **(20). Ч. широколистий — Th. latifolius** (Bess.) Andrz.

— Середні стеблові листки довгасто-еліптичні, 7—20 *мм* завд., 2—5 *мм* завш., по краю до $\frac{1}{5}-\frac{1}{3}$ довжини з помітними війками, з досить помітно випнутими зісподу боковими жилками і помітними крапчастими залозками; не дуже тонкі і жорсткуваті, з помітними вкороченими гілочками в пазухах. Чашечка під час цвітіння вузько- або трубчасто-дзвониковидна, 3,5—4 *мм* завд. . . . . **(21). Ч. плосколистий — Th. platyphyllus** Klok.

24. Стовбурчики закінчуються неплідним простеленим пагоном, бокових простелених пагонів, що відходили б від стовбурчиків, немає; стеблові листки еліптичні або довгасто-еліптичні, короткочерешкові, з випнутими зісподу боковими жилками; зубці верхньої губи чашечки по краю з нечисленними війками. Поліська борова рослина . . . . . **(24). Ч. плазкий — Th. serpyllum** L.

— Стовбурчики закінчуються квітучим висхідним пагоном, рідше неплідним простеленим пагоном, але в цьому випадку добре розвинені бокові полеглі неплідні пагони, а листки мають різко відмінну форму; стеблові листки дуже різноманітні за формою, черешкові або сидячі, з невипнутими зісподу боковими жилками; зубці верхньої губи чашечки по краю часто зовсім без війок, рідше з війками . . . . . 25.

25. Листки вузько лінійно-голчасті, з щільно загорнутими на спідній бік краями, вкриті на поверхні дрібними щетиночками. Облігатний псамофіл . . . . . **(34). Ч. дніпровський — Th. borysthenicus** Klok. et Shost.

— Листки іншої форми, з незагорнутими краями, на поверхні голі, іноді волосисті, але звичайно без дрібного опушення . . . . 26.

26. Листки надзвичайно вузькі, близько 0,3—0,8 *мм* завш., зісподу з поздовжніми жолобинками обабіч дуже випнутої середньої жилки . . . . . 27.

— Листки ширші, плоскі, без жолобинок . . . . . 28.

27. Листки на поверхні волосисті; зубці верхньої губи чашечки по краю війчасті . . . . . **(36). Ч. несправжньоприземкуватий — Th. pseudohumillimus** Klok. et Shost.

— Листки на поверхні голі або вкриті лише дрібними щетинками; зубці верхньої губи чашечки без багатоклітинних війок по краю, лише з дрібними щетинками . . . . . **(37). Ч. кримський — Th. tauricus** Klok. et Shost.

28. Листки сидячі, здебільшого вузько-лінійні або вузько лінійно-лопатковидні, 0,4—1,5 (2) *мм* завш., по краю до середини або вище засіяні довгими війками. Облігатні псамофіли . . . . . 29.

— Листки з б.-м. виявленим черешком, еліптичні, довгасто-еліптичні або лопатковидні, звичайно ширші, по краю звичайно менш війчасті. Петрофільні рослини . . . . . 30.

29. Стеблові листки вузько-лінійні до лінійно-довгастих, найширші звичайно біля середини, по краях до самої верхівки засіяні рясними війками близько 0,5—1 *мм* завд., на поверхні теж б.-м. війчасті; зубці верхньої губи чашечки по трав'янистому краю з нечисленними триклітинними війками . . . . . **(33). Ч. найвійчастіший — Th. ciliatissimus** Klok.

— Стеблові листки здебільшого лінійно-лопатковидні, найширші — у верхній третині, по краях до середини або лише трохи вище засіяні нечисленними, але довшими війками, на поверхні голі; зубці верхньої губи чашечки по вузько-плівчастому краю без війок, цілком гладенькі або засіяні дуже дрібними щетиночками . . . . . **(35). Ч. Палласів — Th. Pallasianus** H. Braun.

30. Стеблові листки лінійно-лопатковидні, з добре виявленим чи довгеньким черешком або почасти довгасто-оберненояйцевидні з малопомітним черешком, найширші — у верхній третині; зубці верхньої губи чашечки по краю війчасті . . . . . 31.

— Стеблові листки довгасто-еліптичні до майже лінійних, найширші — біля середини; зубці верхньої губи чашечки по краю без війок, рідше з війками . . . . . 32.

31. Стеблові листки лінійно-лопатковидні, здебільшого з довгеньким черешком, на поверхні з обох боків голі, листки неплідних пагонів помітно довші за них; чашечка під час цвітіння 4—4,5 *мм* і при плодах до 6 *мм* завд., на спинному боці гола . . . . . **(26). Ч. євпаторійський — Th. eupatoriensis** Klok. et Shost.

— Стеблові листки почасти лопатковидні з добре виявленим черешком, почасти довгасто-оберненояйцевидні без помітного черешка, на поверхні з обох боків густоволосисті; листки неплідних пагонів не довші за них; чашечка близько 4 *мм* завд., навкруги волосиста . . . . **(25). Ч. лопатчастий — Th. liaculatus** Klok.

32. Зубці верхньої губи чашечки по краю війчасті, листки волосисті або голі . . . . . 33.

— Зубці верхньої губи чашечки по краю без багатоклітинних війок (голі і гладенькі або засіяні дуже дрібними одноклітинними щетинками); листки голі . . . . . 35.

33. Листки з обох боків густо і коротко опушені; вся рослина білувато-шерстиста . . . . . **(28). Ч. кальміуський — Th. kalmiussicus** Klok. et Shost.

— Листки на поверхні з обох боків голі, рослини не шерстисті . . 34.

34. Стебло під суцвіттям опушене короткими притиснутими волосками. Листки довгасто-еліптичні, (1)1,5—2(2,5) *мм* завш. . . . . **(27). Ч. молдавський — Th. moldavicus** Klok. et Shost.

— Стебло під суцвіттям опушене довгими відлеглими волосками. Листки вузько лінійно-еліптичні, 0,8—1,5 (1,8) *мм* завш. . . . . **(29). Ч. несправжньогранітний — Th. pseudograniticus** Klok. et Shost.

35. Середні стеблові листки на квітконосних гілках без помітного черешка, вузько лінійно-еліптичні, 0,8—1,3 (1,5) *мм* завш.; чашечка під час цвітіння близько 3,5 *мм* завд. . . . . **(30). Ч. гранітний — Th. graniticus** Klok. et Shost.

— Середні стеблові листки на квітконосних гілках з помітним коротеньким черешком, лінійно- чи довгасто-еліптичні або еліптичні, 1—2 (2,5) *мм* завш.; чашечка під час цвітіння 3,5—4 *мм* завд. . . . . 36.

36. Середні стеблові листки довгасто-еліптичні або еліптичні, досить дрібні, близько 5—10 *мм* завд.; чашечка звичайно забарвлена, віночок ліловий . . . . . **(32). Ч. крейдяний — Th. cretaceus** Klok. et Shost.

— Середні стеблові листки лінійно- або довгасто-еліптичні, більші, 8—13(15) *мм* завд., віночок блідіший . . . . . **(31). Ч. вапняковий — Th. calcareus** Klok. et Shost.

Секція 1. **Goniothymus** Klok. Стовбурчики закінчуються фертильним або стерильним пагоном. Стебла чотиригранні, опушені тільки по чотирьох ребрах (*Goniotrichi* Borb.) або по двох протилежних гранях поперемінно від межи вузля до межи вузля (*Alternantes* Klok.). Листки завжди черешкові, округлі, яйцевидні або еліптичні. Суцвіття видовжене, переривчасте або головчасте. Зубці верхньої губи чашечки з війками або рідко без них.

Лучно-лісові, переважно гірські рослини.

2546 (1). Th. circumcinctus Klok. — **Чебрець обведений.** Півкущик; стовбурчики мало здерев'янілі, тонкі, повзучі і здебільшого вкорінені, закінчуються стерильним косовисхідним пагоном; бокові неплідні пагони відходять від стовбурчиків, підведені або висхідні. Квітконосні гілки від основи підведені або висхідні, 1,5—7 *см* завв., нерідко вигнуті, тонкі, опушені відігнутими вниз волосками тільки по двох протилежних гранях поперемінно від межи вузля до межи вузля, під суцвіттям опушення стебла довше і густіше (волоски приблизно дорівнюють діаметрові стебла); опушення стерильних пагонів дуже коротке. Листки здебільшого довгочерешкові, яйцевидні, круглі або широко яйцевидно-трикутні, на квітконосних гілках 3—10 (11) *мм* завд., 1,5—5 *мм* завш., на неплідних до 12 (13) *мм* завд. і 6 *мм* завш.; черешок листка до 3 *мм* завд., у середніх стеблових листків майже дорівнює пластинці; черешок і пластинка з країв до середини пластинки або майже до верхівки її (переважно у верхніх листків) довговійчасті, війки 0,5—1,5 *мм* завд., на поверхні пластинка у верхніх листків з обох боків розсіяно довговолосиста, у решти гола або теж трохи волосиста, зісподу засіяна дрібними крапчастими залозками, з 3—4 парами бокових жилок, зісподу дуже

помітних і ближче до краю випнутих; нижня пара жилок проходить майже по самому краю пластинки, наступні пари, наближаючись до краю, грубішають і зливаються з нижньою і попередніми, утворюючи спільну крайову жилку, яка облямовує пластинку навколо. Суцвіття головчасте, 10—17 *мм* у діаметрі (на початку цвітіння); квітконіжки до 2 *мм* завд., білуваті від густого опушення; чашечка дзвониковидна, 3,5—4 *мм*, здебільшого близько 4 *мм* завд., звичайно інтенсивно забарвлена в ліловий або темнопурпуровий колір, з черевного боку волосиста, із спинного майже гола або лише трохи волосиста, з ланцетними, війчастими по краю зубцями верхньої губи; віночок 6—7 *мм* завд. (у двостатевих квіток), ліловопурпуровий (малиновий), яскравий. Горішки невідомі. ♃. Цв. VII—VIII.

Klok. (Клоков) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XVI (1954) 294; во Фл. СССР, XXI, 481.

— *Th. sudeticus* Клоков у Визн. росл. УРСР, 427, non Borb.

На гірських кам'янистих схилах, осипах, у розколинах скель. — У субальпійському та альпійському поясах Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, на полонині Свидовець біля верховини Ближниця (Гринь!), хребет Свидовець, верхній схил г. Ближниця (Барбарич!), північно-східний схил г. Ближниця (Брадіс!), біля третьої верховини Ближниця (Брадіс!), г. Піп Іван Чорногорський (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Східні Карпати.

Примітка. За даними етикеток, цей вид зустрічається в Карпатах на висоті 1800—2000 *м* н.р.м., в смузі криволісся, утвореного жерепом — *Pinus mughus*. *Th. circumcinctus* Klok. досі визначався за *Th. sudeticus* Opiz, але останній вид поширений далі на заході, має суцільне, хоч і дуже коротке, опушення на стеблі, чому його, незважаючи на зовнішню схожість, не можна навіть зарахувати до однієї секції *Goniothymus* Klok. з нашим видом; поза тим, чашечки в нього довші, ±4,5 *мм*, але вужчі, з довшими вузько-ланцетними зубцями, листки трохи відмінної форми.

2547 (2). Th. alternans Klok. — **Чебрець черговолосий.** Півкущик; стовбурчики вкорочені, висхідні або видовжені, повзучі і вкорінені, закінчуються суцвіттям. Квітконосні гілки висхідні або підведені, 6—25 *см* завв., з видовженими середніми межвузлями, опушені в нижній частині короткими, вниз відігнутими волосками, а під суцвіттям і в суцвітті довшими (± 1 *мм*), вниз нахиленими по двох протилежних гранях поперемінно від межвузля до межвузля; неплідні пагони теж висхідні або підведені, коротші від квітучих. Листки короткочерешкові, довгасто-еліптичні, еліптичні або овальні, 4—18 *мм* завд., 1,5—7 *мм* завш., з черешком до 3 *мм* завд., довжина листка в 1,7—4,8 раза перевищує ширину, черешок і пластинка з країв до $\frac{1}{4}$—$\frac{2}{5}$ листка з рідкими війками по краю, пластинка на поверхні гола, зісподу з дрібними, малопомітними крапчастими залозками і малопомітними боковими жилками в кількості двох—чотирьох пар. Суцвіття у вигляді витягнутої головки з 1—7 несправжніми кільцями під нею, нерідко розгалужене і лише на слабкіших головках без додаткових кілець, до 16 *см* завд.; квітконіжки до 3—4 *мм* завд., опушені; чашечка дзвониковидна, 3,5—4 *мм* завд.; зовні б.-м. волосиста, з ланцетними, загостреними, по краю війчастими зубцями верхньої губи, здебільшого зеленувата, без помітного пурпурового забарвлення; трубочка її з темнозеленими жилками та білуватими проміжками між ними; віночок 5—6 *мм* завд., малиновий. Горішки коротко-еліпсоїдальні, 0,6—0,8 *мм* завд., чорнуваті. ♃. Цв. VI—VIII.

Klok. (Клоков) in Бот. герб. Бот. инст. АН СССР, XVI (1954) 293; во Фл. СССР, XXI, 481.

На суходільних луках і кам'янистих схилах, по узліссях і серед чагарників. — У нижній лісовій смузі Карпат і в передгір'ях досить звичайно.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Іршавський рн, г. Яворове біля с. Суха-Бронської (Косець!); Ужгородський рн, Антонівка (Білик!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Перечинський рн, г. Шперта, біля с. Тур'ї Ремети (Косець!), Тур'я Поляна (Доброчаєва!); Рахівський рн, Луги (Котов!); Тячівський рн, Устьчорна — Лопухів (Гержедович!); Хустський рн, Сокирниця — Хуст (Гринь!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Біла (!!, Артемчук!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Яворівський рн, Терновиця (Косець!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. Загальне поширення. Східні Карпати.

Примітка. Види секції *Goniothymus* Klok. поділяються на дві групи (підсекції): *Alternantes* Klok. і *Goniotrichi* Borb. Наш вид належить до першої підсекції, що характеризується поперемінним опушенням граней стебла, разом із східнокарпатським *Th. circumcinctus* Klok. і кількома кавказькими і далекосхідними видами. Серед видів підсекції до нього, на наш погляд, найближче стоять саме кавказькі види, і ми його відносимо до одного ряду Caucasici Klok. з кавказьким *Th. caucasicus* Willd. Але не виключена можливість, що він має гібридогенне походження. Польські автори наводять останнім часом для Східних Карпат ще *Th. pulcherrimus* Schur (Szaf., Kulcz. et Pawl., Rośliny polsk., вид. 2, 1953, 587), мабуть, почасти замість цього виду.

2548 (3). Th. ucrainicus (Klok. et Shost.) Klok. — **Чебрець український.** Півкущик; стовбурчики недовгі, але нерідко товстенькі, вкорінені, закінчуються суцвіттям, неплідні пагони відходять від стовбурчиків і підводяться вгору, так само як і квітучі; квітконосні гілки 10—30 (36) *см* завв., виразно чотиригранні, опушені тільки по ребрах коротенькими, вниз відігнутими волосками, в суцвітті та під суцвіттям опушення густіше і помітно довше. Листки черешкові, яйцевидні або широко-еліптичні, з клиновидною основою і тупою або закругленою верхівкою, з країв при основі або до третини війчасті, на поверхні голі, засіяні дрібними, звичайно малопомітними залозками, з трьома-чотирма парами тонких бокових жилок, зісподу добре помітних; середні стеблові листки коротші за межвузля, (7) 9—15 (20) *мм* завд., (2,5) 4—9(13) *мм* завш., з черешком 1—3 *мм* завд.,

з малорозвиненими вкороченими гілочками в пазусі або без них. Суцвіття видовжено-головчасте або переривчасте, з кількома (до 6, іноді до 9) розсунутими несправжніми кільцями, під кінець цвітіння до 10, іноді до 18 *см* завд.; чашечка дзвониковидна, 2,5—2,8 *мм* завд., при плодах до 3,8 *мм* завд., на черевному боці довговолосиста, на спинному — коротко опушена, звичайно б.-м. забарвлена, пурпурувата, з ланцетними, гострими, по краю негусто війчастими зубцями верхньої губи; віночок 4—6 *мм* завд., з помітною трубочкою, ліловий, майже голий. Горішки коротко-еліпсоїдальні, близько 0,6—0,8 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., при основі з горбочком. ♃. Цв. VI—VIII.

Klok. (Клоков) in Фл. СССР, XXI, 486.

— *Th. pulegioides* ssp. *ucrainicus* Klok. et Shost. у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 82; в Уч. зап. ХДУ, № 14 (1938) 118. — *Th. pulegioides* Клоков у Визн. росл. УРСР, 427 (non L. s. str.). — *Th. glaber* Klok. et Shost. у Труд. с.-г. бот., I, 3 (1927) 113 et auch. alior. (non Mill.). — *Th. serpyllum* var. *B. chamaedrys* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 31 (excl. syn.). — *Th. chamaedrys* auct. fl. ross. (non Fr. s. str.).

По узліссях і лісових галявинах, на трав'янистих схилах і вологих кам'янистих відслоненнях. — У прикарпатських лісових районах і в Поліссі звичайно, рідше в північній частині Лісостепу. В Степу і в південній частині Лісостепу не росте. В Карпатах росте лише в нижчій гірській смузі.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно або нерідко. — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Нерідко зустрічається в північній частині цих районів і не росте в південній. Південна межа поширення цього виду, за наявними відомостями, проходить через Кременець — Хмельницький — Вінницю — Бердичів — Житомир — південні околиці Києва — Ніжин — Прилуки — Лубни — Ромни — Суми. Можна помітити, що цей вид просувається з Полісся в Лісостеп двома виступами — на Правобережжі до околиць Вінниці і на Лівобережжі до південних околиць Лубен. Не зовсім зрозуміло, як цей вид поширений в **З.Л.-С.**, бо в гербарному матеріалі звідтіля не виявлено екземплярів цього виду.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: північно-західні та середні райони, в південних і східних не росте.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, мабуть, зустрічається ще в суміжних районах Середньої Європи.

Примітка. Східноєвропейська форма збірного *Th. pulegioides* L. s. l. в кожному разі не тотожна типовій французькій формі цього виду, на що вже давно звертали увагу в літературі. Ми не знайшли можливим ототожнити її з якоюсь, раніш описаною під бінарною назвою географічною расою *Th. pulegioides* L. sensu lato, в зв'язку з чим примушені вважати її за окремий вид. Розмежування цього виду з суміжними західноєвропейськими, недостатньо вивченими і неповно представленими в гербаріях видами ряду, становить певні труднощі. Західноєвропейські форми мають більші чашечки (3—3,5 *мм*, при плодах до 4,5 *мм* завд.), яскравіші віночки і здебільшого дрібніші листки. Можливо, одна з цих форм, не визначена ближче, зустрічається і в нас на Закарпатті.

Th. ucrainicus Klok. утворює гібриди з *Th. serpyllum* L., *Th. Marschallianus* Willd., *Th. Lövyanus* Opiz, *Th. Czernjaëvii* Klok., *Th. podolicus* Klok.

Цей вид разом з *Th. subalpestris* Klok. і *Th. enervius* Klok. ми відносимо до ряду Pulegioides Klok.

В парку «Олександрія», на околиці Білої Церкви, росте ніби цілком здичавілий близький північноєвропейський вид *Th. glaber* Mill., Dict. ed., 7 (1759) № 6, що відрізняється неплідними боковими простеленими пагонами, невисокими тонкими стеблами, порівняно дрібнішими листками (близько 6—8 *мм* завд. і 3—4 *мм* завш.). Поза межі парку він не виходить.

2549 (4). Th. subalpestris Klok. — **Чебрець субальпійський.** Півкущик; стовбурчики тонкі, повзучі, вкорінені, закінчені коротким висхідним стерильним пагоном або суцвіттям. Квітконосні гілки підведені або висхідні, 2,5—10 *см* завв., часто вигнуті, тонкі, чотиригранні, опушені коротенькими вниз відігнутими волосками тільки по ребрах, стерильні улиснені пагони відходять від стовбурчиків, схожі на квітучі. Листки черешкові, еліптичні до майже круглих, яйцевидно-еліптичні, довгасто-яйцевидні, іноді (нижні) закруглено-ромбічні, 3,5—15 *мм* завд., 1,5—6,5 *мм* завш.; низові листочки короткочерешкові, 2,5—2,8 *мм* завд., ± 1,3 *мм* завш., середні стеблові (не враховуючи низових і верхівкової пари під суцвіттям) у кількості трьох—п'яти пар, коротші за міжвузля (останні до 2,5 *см* завд.), черешок у більш розвинених листків 1—2,5 *мм* завд., довжина їх в 1,1—3,2 раза перевищує ширину; пластинка листка досить тонка, рідше грубенька, зелена, з трьома-чотирма парами зісподу б.-м. випнутих бокових жилок, верхні одна-дві пари нерідко при верхівці пластинки зливаються між собою; крапчасті залозки дрібні і навіть зісподу на листку малопомітні, війки по краю листка доходять лише до основи пластинки. Суцвіття головчасте, іноді з одним додатковим кільцем; чашечка вузько-дзвониковидна, (3,5) 4—4,8 *мм* завд., темнопурпурова, на черевному боці негусто волосиста, на спинному — гола; зубці верхньої губи чашечки ланцетні, загострені, по краю з рідкими війками і коротенькими щетиночками, іноді зовсім без війок; віночок темноліловий або пурпуровий з лілуватим відтінком. ♃. Цв. VI—VIII.

Klok. (Клоков) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XVI (1954) 296; во Фл. СССР, XXI, 485.

— *Th. alpestris* Клоков у Визн. росл. УРСР, 427, non Tausch.

На гірських кам'янистих схилах і на полонинах. — У субальпійській смузі Карпат на висоті 1000—1500 *м* н. р. м. нерідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Антонівка (Білик!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Воловецький рн, Воловець (М. Попов!), г. Великий Верх (Барбарич!), г. Перай (Білик!); Перечинський рн, полонина Рівна (Гринь!, Доброчаєва!, Косець!, Котов!), полонина Лютянська Галиця (Брадіс!, Гринь!); Рахівський рн, Ясиня, г. Піп Іван (Гержедович!), г. Менчуг (Барбарич!), гори Ближниця — Мармарош (Маргитай!), Рахів (Маргитай!); Тячівський рн, г. Стримба (Гринь!); Свалявський рн, полонина Боршава, біля г. Стій (Гринь!), г. Стій (М. Попов!), Бескид (М. Попов!). — Чернівецька обл.: Путила (Василович!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Східні Карпати.

Примітка. Близький вид *Th. alpestris* Tausch., поширений далі на захід у горах Середньої Європи, відрізняється від нашого виду формою і розміром ли-

стків, голою або майже голою чашечкою і зовсім позбавленими довгих війок по краю зубцями верхньої губи чашечки.

2550 (5). Th. enervius Klok. — **Чебрець безжилковий.** Півкущик; стовбурчики не довгі, тонкуваті, повзучі і вкорінені, закінчені висхідним квітучим пагоном (суцвіттям); неплідні пагони відходять від стовбурчиків або від кореневища, в останньому разі вони полеглі, з висхідною верхівкою, розгалужені. Квітконосні гілки від основи висхідні або підведені, 10—20 *см* завв., опушені тільки по ребрах вниз відігнутими, вгорі довшими і густішими волосками; неплідні пагони опушені теж тільки по ребрах, але коротшими волосками. Листки черешкові, еліптичні, 8—17 *мм* завд., 2,5—6 *мм* завш., з клиновидною основою, поступово звуженою в черешок 2—4 *мм* завд., і тупою або тупуватою верхівкою, по краю в нижній третині розсіяно-довговійчасті, зісподу з дрібними малопомітними крапчастими залозками; бокові жилки на пластинці майже зовсім не помітні. Суцвіття в нижній частині звичайно розгалужене, з двома супротивними гілочками, закінченими голівкою квіток, вище переривчасте, з овальною голівкою і одним—трьома б.-м. розсунутими додатковими несправжніми кільцями; квітконіжки до 3 *мм* завд., густо опушені коротенькими, вниз відігнутими волосками; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3,5—4 *мм* завд., на черевному боці з розсіяними недовгими волосками тільки по ребрах, на спинному — гола; зубчики верхньої губи чашечки вузько-ланцетні, довші від нерозділеної частини губи, тонко, майже остюковидно загострені, з країв позбавлені довгих багатоклітинних війок, але засіяні коротенькими одноклітинними щетиночками; віночок трохи довший від чашечки, білуватий. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. (Клоков) in Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XVI (1954) 296; во Фл. СССР, XXI, 488.

На гірських схилах. — У субальпійському поясі Карпат, рідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Говерла (Доброчаєва!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Східні Карпати.

Примітка. Рослина зібрана лише один раз. Етикетка екземпляра така: «Закарпатська обл., Рахівський окр., Біло-Тиснянське лісництво, с. Богдан; знижена субальпійська поляна в верхньому поясі ялинового лісу на горі Говерла, 27. VI 1947, зібрала Д. Доброчаєва».

Цей вид стоїть найближче до *Th. montanus* W. et K., у якого зубці верхньої губи чашечки так само позбавлені довгих багатоклітинних війок по краю. *Th. montanus* W. et K., судячи за авторитетними зразками, виданими в класичній «Flora exsiccata Austro-Hungarica» (№ 2412), має більші листки, 12—22 *мм* завд. і 5—8 *мм* завш., почасти довгасто-яйцевидні, з добре помітними, зісподу тонко випнутими боковими жилками і численними добре помітними крапчастими залозками; опушення на стеблі в нього помітно коротше, чашечки при квітках 2,7—3,5 *мм* завд., знизу трохи опушені коротенькими волосками, загалом дрібніші і менш опушені, з менш загостреними зубцями верхньої губи. *Th. montanus* W. et K. до флори високогір'я не належить. Цитовані зразки зібрані в Трансільванії на висоті 180—190 *м* н.р.м. Це типовий середньоєвропейський вид, і для території СРСР він ніде не наводиться.

Секція **2. Verticillati** Klok. Стовбурчики недовгі, іноді дуже вкорочені, завжди закінчуються квітучим пагоном (суцвіттям). Стебло круглясте або невиразно чотирикутне, б.-м. рівномірно навкруг опушене, під суцвіттям відлегловолосисте. Листки від лінійних до широко-еліптичних, відносно довгі. Суцвіття видовжене, переривчасте. Зубці верхньої губи чашечки по краю завжди з довгими багатоклітинними війками.

Степові і нагірно-степові рослини. Філогенетично найстаріша з усіх чотирьох представлених у нас секцій роду і вихідна для них. В Українській РСР зустрічаються три ряди: Callierani Klok. et Shost., Heterophylli (Lyka) Klok. et Shost. і Marschalliani Klok. et Shost.

Ряд **1. Callierani** Klok. et Shost. Неплідні пагони відходять від стовбурчиків або від кореневища поряд із стовбурчиками, полеглі чи простелені; стеблові листки мало відрізняються за формою один від одного, всі, або хоч нижні, з коротеньким, але виразним черешком; чашечки чималі або великі, рідше невеликі.

Петрофільні види поширені від Балканського півострова до Далекого Сходу (проте з перервами).

Широкий ряд, що потребує поділу на вузькіші ряди.

2551 (6). Th. hirsutus M. B. — **Чебрець кошлатий.** Півкущик із грубенькими або тонкішими стовбурчиками, закінченими квітучим пагоном; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, полеглі чи висхідні; вся рослина білувата або сірувата від густого опушення з довгих і коротких волосків, квітконосні гілки підведені, 3—14 *см* завв., опушені майже до основи довгими відлеглими волосками. Стеблові листки, крім найнижчих короткочерешкових, сидячі, лінійно-лопатковидні, 8—12 (15) *мм* завд., (0,8) 1—2 (2,5) *мм* завш., з тупуватою верхівкою, по краю до верхівки війчасті, на поверхні з обох боків б.-м. густо опушені довгими і короткими волосками; середня жилка зісподу випнута, бокові жилки і крапчасті залозки малопомітні. Суцвіття спочатку головчасте, згодом витягнуте; квітконіжки дуже короткі, під час цвітіння майже непомітні, при плодах багато коротші за половину чашечки; чашечка трубчасто-дзвониковидна, під час цвітіння 3,3—3,8 *мм* завд., найчастіше близько 3,5 *мм*, при плодах до 4 *мм* завд., навкруги волосиста, зелена, з лілуватими зубцями; зубці верхньої губи чашечки по краю довговійчасті; віночок ліловий. Горішки еліпсоїдальні, близько 0,8 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 59, non III (1819) 406, emend. Klok. et Shost. in Труд. Бот. инст. АН СССР, I, 2 (1936) 279; в Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1938) 122; Клоков во Фл. СССР, XXI, 492.

— *Th. Roegneri* C. Koch in Linnaea, XXI (1848) 666. — *Th. euxinus* H. Braun apud Зеленецкий, Матер. для фл. Крыма (1906) 342, non Roun. (1930).

На кам'янистих гірських схилах. — У гірській і передгірній частинах Криму. Ми наводили цей вид (1936) для Ай-Петрінської яйли,

Дерекойської яйли, Алушти, Керченського півострова, Феодосії, Сімферополя. Вказівка для Алушти, мабуть, помилкова і стосується до невідомого ще тоді *Th. hirtellus* Klok. Крім того, потребує перевірки визначення екземплярів з Ай-Петрінської яйли, звідкіля в новітніх зборах цього виду немає, але є зовнішньо схожі на нього гібриди *Th. Zelenetzkyi* Kl. et D.-Sh. × *Th. pseudohumillinus* Kl. et D.-Sh. Класичне місцезнаходження виду (locus classicus): яйла над Алупкою (vidi!).

За останній час ми змогли додати до відомих місцезнаходжень, які почасти потребують перевірки, лише одне, наведене нижче.

Передг.Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине. на Бузюк-яйлі (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південна частина). Загальне поширення. Ендем.

Примітка. Цей вид є паралельною до *Th. Callieri* Borb. густо опушеною расою, але він підіймається в гори набагато вище, ніж останній.

2552 (7). Th. Callieri Borb. — **Чебрець Каллье.** Півкущик із тонкими повзучими стовбурчиками, закінченими квітучим пагоном; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, полеглі; квітконосні гілки густо розміщені, майже прямостоячі, 3—10 (15) *см* завв., опушені під суцвіттям б.-м. довгими волосками. Нижні стеблові листки звужені в черешок, довгасто-лопатковидні; середні і верхні — сидячі, лінійно-лопатковидні або лінійні, 10—14 (15) *мм* завд., 1—1,5 (2) *мм* завш. (осінні листки іноді ширші, до 3 *мм*); усі листки на верхівці тупуваті, по краю до третини чи до середини війчасті, з випнутою зісподу середньою жилкою та малопомітними крапчастими залозками, помітно нерівнобокі і трохи зігнуті в напрямі до стебла, що особливо помітно на листках неплідних пагонів. Суцвіття спочатку головчасте, згодом витягнуте і перерване, з б.-м. розсунутими нечисленними (одним—чотирма) несправжніми кільцями; квітконіжки під час цвітіння багато коротші за чашечку, при плодах майже дорівнюють їй; чашечка під час цвітіння дзвониковидна, 3—3,5 *мм* завд., при плодах трубчасто-дзвониковидна, до 4—5 *мм* завд., на черевному боці волосиста, на спинному звичайно гола; зубці верхньої губи чашечки по краю довговійчасті; віночок ліловий. Горішки коротко-еліпсоїдальні, 0,6—0,9 *мм* у діаметрі. 4. Цв. VI—VII.

Borb. apud Velen. in Sitz. Böhm. Ges. Wiss., XXVIII (1903) 16, 24. Дубянський у Федченко и Флерова, Фл, Европ. Росс., 83. Клоков и Шостенко в Труд. Бот. инст. АН СССР, I, 2, 251; в Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1938) 122. Клоков во Фл. СССР, XXI, 493.

На кам'янистих степах і схилах. — У степовій і передгірній частинах Криму.

К.С. Кримська обл.: Ленінський рн, Лугове — Красна Гірка (Новосельцева і Крилова!), радгосп «Фонтан» (Чернова, Новосельцева і Крилова!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Скворцове (Котов!). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Південне — Орджонікідзе (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: околиці Сімферополя (Клоков!!), Сімферополь — Партизанське (Клоков!!), Новопавлівка (Котов!).— **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Чорноріччя, уроч. Суха річка (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг, г. Зуб (Котов!), Лагерне (Котов і Карпаух!).

Рис. 44. Чебрець Каллье — *Thymus Callieri* Borb.
1 — загальний вигляд рослини; *2* — чашечка; *3* — листок.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим. Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. Утворює гібриди з *Th. pseudohumillimus* Klok. et Shost. і *Th. tauricus* Klok. et Shost. До цих досить характерних і різноманітних гібридогенних форм ми зараховуємо також описані Б. М. Зефіровим у Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР (XIV (1951) 351, 352) види: *Th. karadagensis* Zephyr. і *Th. holophyllus* Zephyr. Помічені також гібриди цього виду з *Th. dimorphus* Klok. et Shost. (в Ленінському районі, де ці види зустрічаються разом).

Треба вказати, що ми досі трактували цей вид надто широко і заводили до його обсягу, з одного боку, пізненнобережну расу з вузько-еліптичними листками, описану нижче під назвою *Th. attenuatus* Klok., а також почасти *Th. jailae* (Kl. et D.-Sh.) Stank., з другого — ми не відрізняли борбашівський вид від дуже поширених на яйлах гібридів *Th. jailae* (Kl. et D.-Sh.) Stank. × *Th. tauricus* Kl. et D.-Sh.

2553 (8). Th. hirtellus Klok. sp. nova in Addenda, VII, 665 — **Чебрець волохатенький**. Півкущик; стовбурчики повзучі, вкорінені, тоненькі, 1—2 *мм* у діаметрі, закінчені неплідним простеленим пагоном, крім того, розвинені ще такі ж бокові пагони. Квітконосні гілки при самій основі підведені, 4—7 *см* завв., на всьому протязі опушені відлеглими волосками 0,5—1,0 *мм* завд., лілуваті до блідопурпурових. Листки досить різноманітної форми: низові листочки сидячі, довгасто-еліптичні, 2,7—3,5 *мм* завд., 0,8—1,0 *мм* завш.; нижні стеблові листки, скупчені трохи вище основи гілки, теж довгасто-еліптичні, але черешкові, 4,5—8 *мм* завд., 1,0—1,5 *мм* завш., з черешком близько 1—2,5 *мм*

завд., волосисті; середні стеблові — в кількості чотирьох пар до основи суцвіття включно, з них нижня пара з вузько-еліптичною пластинкою та ледве коротшим від неї невиразно відокремленим черешком, дві наступні майже лінійно-довгасті, поступово звужені до

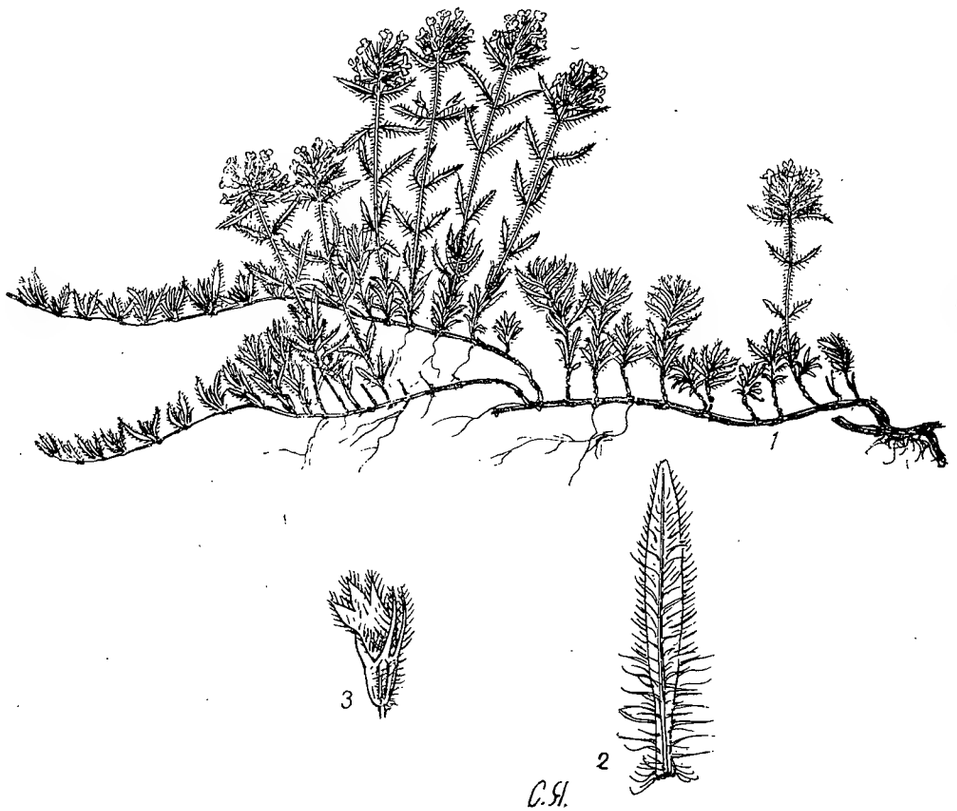

Рис. 45. Чебрець волохатенький — *Thymus hirtellus* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — чашечка.

основи в дуже коротенький малопомітний черешок, на верхівці, як і нижні, тупуваті; підсуцвітні листки сидячі, довгасто- або довгасто-яйцевидно-ланцетні, тупувато-загострені; всі загалом 7—12 (15) *мм* завд., 1—1,5 (2) *мм* завш., по краю до третини чи до середини війчасті, з війками до 1,0—1,2 *мм* завд., досить густоволосисті з обох боків, бокові жилки в кількості двох пар, малопомітні; крапчасті залозки нечисленні, не дуже помітні; покривні листки в суцвітті довгасто яйцевидно-ланцетні, 3—6 *мм* завд., 0,9—1,7 *мм* завш., з випнутими зісподу жилками і малопомітними залозками, при основі білуваті, майже перетинчасті і зверху голі, зрештою б.-м. густоволосисті; листки на неплідних пагонах переважно вузько лінійно-довгасті, здебільшого 9—11 *мм* завд. і близько 1 *мм* завш., найширші трохи вище середини, звідкіля поступово звужені до основи в коротенький черешок, на верхівці тупувато-загострені. Суцвіття головчасте або

видовжено-головчасте, часто з відсунутим нижнім несправжнім кільцем, на початку цвітіння близько 1—1,5 *см* завд., пізніше більш витягнуте; квітконіжки 1—1,5 *мм* завд., відлегло-коротковолосисті (волоски близько 0,2 *мм* завд.); чашечка вузько-дзвониковидна, 3,5—4,5 *мм* завд., зовні на черевному боці відлегловолосиста, на спинному — розсіяно опушена багато коротшими волосками або вгорі голувата; зубці верхньої губи трикутно-ланцетні, по краю рясновійчасті; віночок (двостатевої квітки) близько 6 *мм* завд., яскраволіловий. Горішки еліпсоїдальні, близько 1,2 *мм* завд., бурі. ♃. Цв. VI—VII.

На кам'янистих схилах і скелях. — На Південному березі Криму, не часто.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, мис Мартьян (Клоков!!), Нікітський ботанічний сад, дико на схилах (Клоков!!), Нікіта (Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південь).
Загальне поширення. Очевидно, південнокримський ендем.

Примітка. Цей вид є паралельною густо опушеною расою до *Th. attenuatus* Klok., поряд з яким зустрічається в районі Нікітського ботанічного саду, але порівняно з ним набагато рідше. Вище Нікіти цей внд, як і *Th. attenuatus* Klok., зникає, і їх обох починають заступати відповідні гірські види: *Th. Jailae* (Klok. et Shost.) Stank. і *Th. Zelenetzkyi* Klok. et Shost.

2554 (9). Th. attenuatus Klok. sp. nova in Addenda, VII, 666 — **Чебрець витончений.** Півкущик; стовбурчики повзучі, вкорінені або спочатку не вкорінені, 0,6—3 *мм* у діаметрі, закінчені неплідним полеглим пагоном, крім якого розвинені ще такі ж бічні пагони. Квітконосні гілки від основи підведені до майже прямостоячих, 2,5—12 *см* завв., 0,4—0,6 *мм* у діаметрі, під суцвіттям опушені відлеглими, рідше піввідлеглими волосками 0,2—0,8 *мм* завд., а в нижній частині дрібними малопомітними волосками, лілуваті. Низові листочки сидячі, довгасто-еліптичні, близько 3 *мм* завд., на час цвітіння здебільшого не зберігаються; стеблові листки і листки неплідних пагонів черешкові, вузько довгасто-еліптичні до лінійно-довгастих, 3—18 *мм* завд., 0,5—2,3 *мм* завш., з добре виявленим у нижніх і малопомітним у верхніх листків черешком; пластинка листка з клиновидною основою, що поступово переходить у черешок, і тупувато-загостреною верхівкою, з двома парами зісподу б.-м. випнутих бічних жилок і нечисленними малопомітними крапчастими залозками, на поверхні з обох боків голі; з країв листки до чверті або третини всієї довжини засіяні війками 0,5—1,2 *мм* завд.; листки неплідних полеглих пагонів б.-м. викривлені, часто серповидно зігнуті на бік; приквіткові покривні листки під самим суцвіттям і в суцвітті сидячі, довгасто- або довгасто яйцевидно-ланцетні, 4—14 *мм* завд., 1,2—3,2 *мм* завш., війки по краю цих листків густіші і часто заходять вище середини листка; всі листки товстуваті, в сухому вигляді жорсткуваті. Суцвіття під час цвітіння головчасті, нерідко з помітно відсунутим нижнім несправжнім кільцем; приквітки лінійно-ланцетні до майже нитковидних, 1,5—3 *мм*

завд., війчасті; квітконіжки 1—4,5 *мм* завд., коротковолосисті; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3—5 *мм* завд. (під час цвітіння), на черевному боці волосиста, на спинному — голувата; трубочка чашечки помітно коротша, ніж її губи; зубці верхньої губи трикутно-ланцетні або ланцетні, загострені, з країв досить густовійчасті;

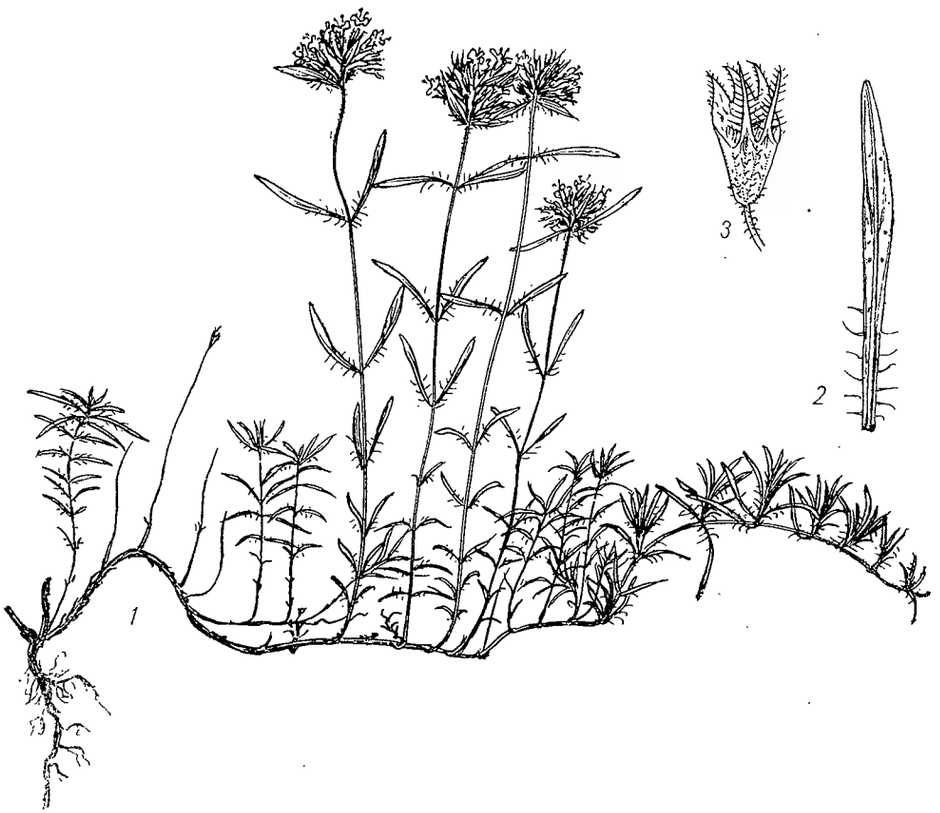

Рис. 46. Чебрець витончений — *Thymus attenuatus* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — чашечка.

віночок 6—9 *мм* завд., малиновий. Горішки коротко-еліпсоїдальні до майже кулястих, 0,8—0,9 *мм* завд., бурі. ♃. Цв. $\frac{2}{2}$ V — $\frac{1}{2}$ VII.

— *Th. Callieri* auct. fl. taur. p.p.

На кам'янистих схилах і відслоненнях. — Тільки на Південному березі Криму, нерідко.

Передг.Кр. Кримська обл.: окол. Севастополя, Другий кордон (Таліев!); між «Голландією» та Сухар-балкою (Таліев!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Гурзуфа, над Краснокаменкою (Котов!), Нікітський ботанічний сад (Клоков!!), мис Мартьян (Станков!, Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Південний берег). Загальне поширення. Південнокримський ендем.

2555 (10). Th. Zelenetzkyi Klok. et Shost. — **Чебрець Зеленецького**. Півкущик; стовбурчики закінчуються квітучим пагоном, стерильні пагони відходять від стовбурчиків, полеглі чи простелені; квітконосні гілки підведені, 3—15 *см* завв., густо опушені під суцвіттям та нижче відлеглими волосками 0,5—2,0 *мм* завд., як і вся рослина, білуваті чи сіруваті від опушення. Нижні стеблові листки черешкові, довгасто-лопатковидні або ж оберненоланцетні, найширші — у верхній третині, середні — сидячі або майже сидячі, вузько довгасто-еліптичні до лінійно-довгастих, верхні, що під самим суцвіттям, довгасто-ланцетні, загалом 6—18 (22) *мм* завд., 0,9—2,8 (4,0) *мм* завш., по краю до самої верхівки війчасті, з війками до 1,5 *мм* завд., на поверхні з обох боків довговолосисті, з ледве випнутими зісподу жилками і малопомітними крапчастими залозками; покривні листки в суцвітті довгасто- або яйцевидно-ланцетні, 4,5—12 *мм* завд., 1,2—2,2 *мм* завш., волосисті. Суцвіття спочатку головчасте, згодом витягнуте і перерване, з одним—чотирма розсунутими несправжніми кільцями; квітконіжки 2—4 *мм* завд., відлегловолосисті; чашечка вузько-дзвониковидна, 4—5,5 *мм*, при плодах до 6 *мм* завд., зовні навкруги мохнато-волосиста, з волосками до 1 *мм* завд., з трикутно-ланцетними, по краю довговійчастими зубцями верхньої губи; віночок невеликий, ліловий. Горішки еліпсоїдальні, близько 1 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. et Shost. in Труд. Бот. инст. АН СССР, I, 2 (1936) 234; в Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1938) 119. Клоков во Фл. СССР, XXI, 494.

На гірських схилах і лучно-степових полонинах. — У гірській частині Криму, на яйлах і на південному схилі гір.

Кр.З.-Л.С. Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосійське л-во (Нікіток!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. М. Чучель (Поплавська!, Котов!), г. Чорна (Котов!), Демерджі (Котов!), В. Чучель (Вульф!), Чатир-даг (Ледебур!), Бабуган-яйла (Дойч!); Ялтинський рн, Ай-Петрі (!), Ай-Петрінська яйла (Левандовський!, Кржевський!, Клоков!!), Яйла на захід від Бахчисарайського шосе, Баленкош (Кржевський!), над Нікітою (Станков!, Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).
Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

Примітка. Цей вид є паралельною густо-опушеною расою до *Th. jailae* (Kl. et D.-Sh.) Stank., з яким нерідко зустрічається разом, але на яйлах загалом більш поширений.

Th. Zelenetzkyi Kl. et D.-Sh. утворює гібриди з *Th. pseudohumillimus* Kl. et D.-Sh. Ці гібриди можна поплутати з *Th. hirsutus* M. B., якщо не звернути увагу на форму листків, які в останнього виду завжди лопатковидні, а в гібридів вузько-еліптичні.

2556 (11). Th. jailae (Klok. et Shost.) Stank. — **Чебрець яйли.** Півкущик, що утворює досить густі дерновинки; стовбурчики повзучі, 1—4 *мм* у діаметрі, закінчені суцвіттям; неплідні пагони відходять від стовбурчиків і безпосередньо від кореневища, простелені, полеглі або висхідні; квітконосні гілки підведені до майже

прямостоячих, (4) 8—15 (25) *см* завв., опушені під суцвіттям відлеглими, рідше піввідлеглими волосками 0,5—1,5 *мм* завд., а в нижній частині — коротшими, вниз відігнутими і рідкішими волосками. Низові листочки сидячі, довгасто-еліптичні, близько 3—5 *мм* завд. і ± 1 *мм*

Рис. 47. Чебрець яйли — *Thymus jailae* (Klok. et Shost.) Stank.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — чашечка.

завш.; стеблові листки (на квітконосних гілках) від короткочерешкових (нижні) до сидячих, довгасто-еліптичні до лінійно-довгастих, 6—18 *мм* завд., 1—3 (3,5) *мм* завш., з клиновидною основою, невиразно відокремленою в нижніх листків від черешка, і тупою до тупувато-загостреної верхівкою, з країв до $\frac{1}{3}$, іноді майже до середини рідкувато засіяні війками 0,3—1,3 *мм* завд., з двома-трьома парами зісподу трохи випнутих бокових жилок і нечисленними і малопомітними крапчастими залозками; листки неплідних пагонів приблизно такої ж форми, але здебільшого косо зігнуті вбік, до 21 *мм* завд. і 2,8 *мм* завш., з помітними вкороченими гілочками в пазухах; приквіткові листки під суцвіттям і в суцвітті сидячі, довгасто- або довгасто яйцевидно-ланцетні, 4—13 *мм* завд., 1,2—3,1 *мм* завш., тупувато-загострені, з густими і вище просунутими війками по краю. Суцвіття на початку головчасте або видовжено-головчасте з відсунутим несправжнім кільцем, під кінець часто довгасте (до ±5 *см* завд.), переривчасте, з двома-трьома розсунутими кільцями, іноді розгалужене, з однією-двома парами квітучих гілочок у нижній частині; приквітки довгасто- або лінійно-ланцетні до майже нитковидних,

1—4 *мм* завд.; квітконіжки 2—4 *мм* завд., коротковолосисті; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3,5—5 *мм* завд. (під час цвітіння), на черевному боці волосиста, на спинному — гола; зубці верхньої губи чашечки ланцетні, з країв війчасті; віночок 4,5—7 *мм* завд., у жіночих квіток дрібніший (як і чашечка) і блідіший, ліловий, а в двостатевих— більший і яскравіший, малиновий. Горішки округло-еліпсоїдальні, 0,8—1,0 *мм* завд., темнобурі. ♃. Цв. VII—VIII.

Stank. in Станков — Талиев, Опред. раст. (1949) 846. Клоков во Фл. СССР, XXI, 499.

— *Th. dimorphus* var. *jailae* Klok. et Shost. in Труд. Бот. инст. АН СССР, I, 2 (1936) 284. — *Th. dimorphus* ssp. *jailae* Klok. et Shost. in Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1938) 121.

На осипах, задернованих гірських схилах, верхніх узліссях гірських лісів. — У гірській частині Криму, переважно на яйлах.

Г.Кр. Кримська обл.: Алуштинський рн, г. Чатир-даг (Савенков!, Котов!), Кримський державний заповідник, Бабуган-яйла (Котов!), г. Демерджі (Котов!); Ялтинський рн, Нікітська яйла (Ялата і Заблоцький!, Котов!, Клоков!!), Ай-Петрінська яйла (Клоков!!), над Нікітою (Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори і південний схил).

Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

Примітка. Описуючи цей вид спочатку як «різновидність» або «підвид», ми мали на увазі лише найбільш широколисті його екземпляри, відносячи решту їх до *Th. Callieri* Borb. Останній же вид ми розуміли досі надто широко. С. С. Станков цілком правильно відділив наш *Th. dimorphus jailae* від *Th. dimorphus* Kl. et D.-Sh. як самостійний вид, до того ж не дуже близький до останнього.

Th. jailae (Kl. et D.-Sh.) Stank. утворює у великій кількості різноманітного вигляду гібридн з *Th. tauricus* Kl. et D.-Sh. Ці гібридні форми здебільшого відзначаються дуже густо улисненими стеблами і багато вужчими листками, рясно засіяними помітними крапчастими залозками. Їх часто неправильно визначають як *Th. Callieri* Borb.; їх можна також поплутати з *Th. attenuatus* Klok.

2557 (12). Th. littoralis Klok. et Shost. — **Чебрець узбережний.** Півкущик з недовгими горизонтальними стовбурчиками, що закінчуються суцвіттям; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, висхідні; квітконосні гілки підведені, до 15 *см* завв., до самої основи опушені довгими відлеглими волосками, їх довжина перевищує діаметр гілки. Листки довгасто-еліптичні, з помітними черешками, 9—15 *мм* завд., 1,7—3 *мм*, найчастіше близько 2 *мм* завш., по краях та на поверхні з обох боків досить густо опушені б.-м. довгими волосками, з випнутими зісподу жилками і малопомітними крапчастими залозками; нижні стеблові листки зменшені, з еліптичною пластинкою і лише трохи коротшим за неї черешком. Суцвіття видовжене, переривчасте, з кількох розсунутих несправжніх кілець; квітконіжки дуже нерівні, коротші за чашечку або дорівнюють їй, довговолосисті; чашечка під час цвітіння (3) 3,5—3,8 *мм* завд., при плодах 4—4,3 *мм* завд., з довговійчастими по краю зубцями верхньої губи; віночок рожеволіловий, неяскравий. ♃. Цв. VI—VIII.

Klok. et Shost. in Тр. н.-д. інст. бот. ХДУ, I (1935—1936) 113; в Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1938) 121. Клоков во Фл. СССР, XXI, 498.

На приморських пісках. — Тільки по Азовському узбережжю Криму.

Рис. 48. Чебрець узбережний — *Thymus littoralis* Klok. et Shost.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — форма листків; *3* — чашечка.

П.С. Кримська обл.; Джанкойський рн, Арабатська Стрілка (Воронова!), між Щасливцевим і Стрільцевим (Клокова!!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Кам'янське (Котов!), радгосп «Фонтан» (Новосельцева і Крилова!), Красногірка — Лугове (Новосельцева і Крилова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (азовське узбережжя).

Загальне поширення. Західномеотичний літоральний ендем.

Примітка. Цей вид є паралельною густо опушеною расою до *Th. dimorphus* Klok. et Shost. На Арабатській Стрілці обидва види помічені разом.

2558 (13). Th. dimorphus Klok. et Shost. — **Чебрець двовидний.** Півкущик; звичайно утворює густі дернинки. Стовбурчики закінчуються суцвіттям; неплідні пагони полеглі або й повзучі, відходять від стовбурчиків і тоді коротші, а також безпосередньо від кореневищ і тоді досягають 30 *см* завд.; квітконосні гілки підведені або іноді півполеглі, 5—23 *см* завв., в суцвітті і під суцвіттям опушені

довгими відлеглими волосками, нижче коротенькими, вниз відігнутими волосками. Листки трохи зігнуті вбік, особливо на неплідних пагонах, короткочерешкові, довгасто- або лінійно-еліптичні, з видовжено-клино-

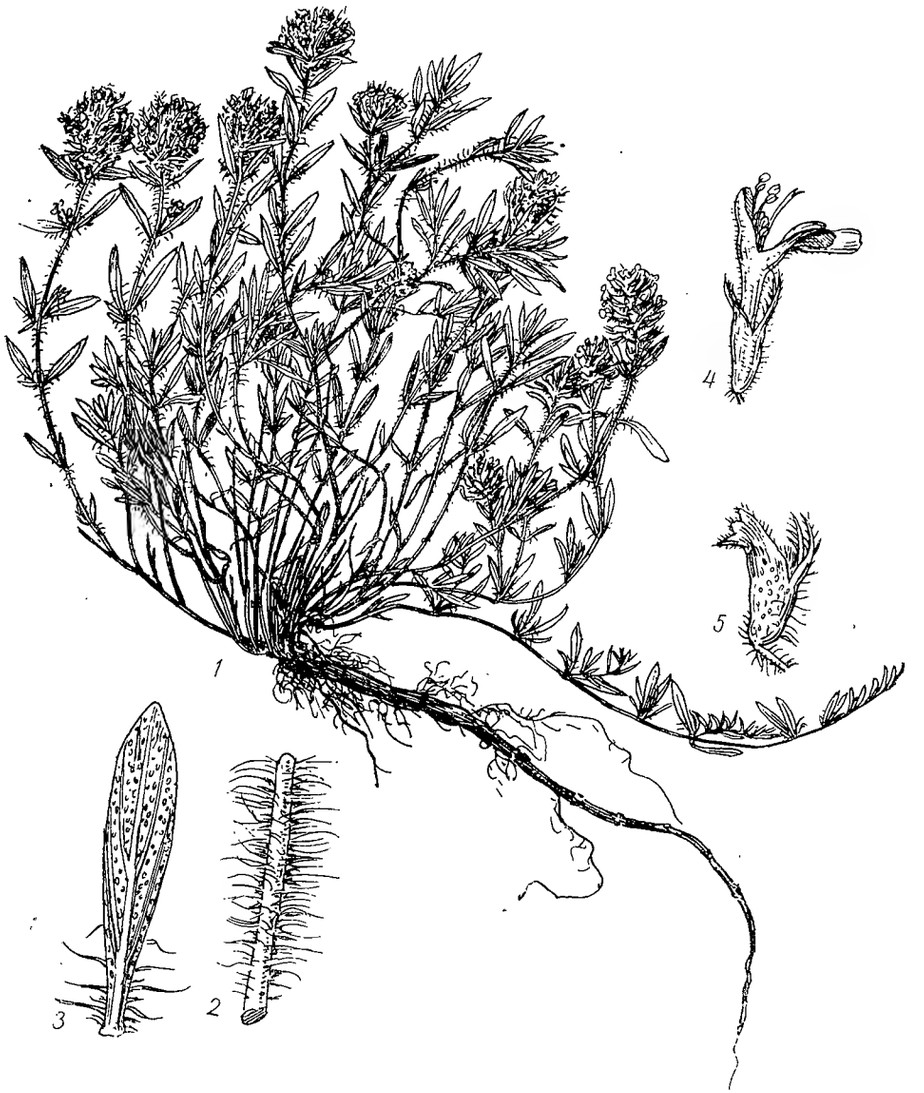

Рис. 49. Чебрець двовидний — *Thymus dimorphus* Klok. et Shost.

1 — загальний вигляд; *2* — опушення стебла; *3* — листок; *4* — квітка; *5* — чашечка.

видною основою і тупою чи тупуватою верхівкою, по краю лише при основі з нечисленними війками до 1,5 *мм* завд.; пластинки листків темнозелені, на поверхні голі, з виразно помітними, великими та порівняно рідкими крапчастими залозками, з добре помітними зісподу і малопомітними зверху боковими жилками; середні стеблові листки (9) 12—25 (28) *мм* завд. (на черешок припадає до 2 *мм*), (1) 1,5—

4 (5) *мм* завш.; у пазухах листків розвинені коротко почленовані пагони з пучком листочків, більш помітні на неплідних пагонах.

Суцвіття довгасто-головчасте або переривчасте, з кількома (до 5—6) розсунутими несправжніми кільцями, до 10 *см* завд. (відстань між нижніми кільцями до 3,5 *см*); чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3—5,5 *мм* завд., під час цвітіння звичайно 3,5—4 *мм*, при плодах 4—5,5 *мм* завд., з видовженою циліндричною трубочкою і ланцетними, гострими, по краю довговійчастими зубцями верхньої губи; віночок 5—7 *мм* завд., з вузькою, до 2 *мм* завд., трубочкою; у двостатевих екземплярів більший і яскравіший, рожевобузковий, у жіночих — дрібніший, блідий. Горішки округло-еліпсоїдальні, 0,7—1 *мм* завд., чорні. ♃. Цв. $\frac{2}{2}$ V—VII $\left(\frac{1}{2}\text{ VIII}\right)$.

Klok. et Shost. in Тр. с.-г. бот., I, 3 (1927) 119 і у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 90 (14); в Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1938) 120. Клоков у Визн. росл. УРСР, 427; во Фл. СССР, XXI, 500.

На кам'янистих степах, на гранітних, вапнякових, сланцевих і крейдяних відслоненнях, лесових урвищах, приморських пісках. — У південних, переважно підвищених степових районах і в Донбасі дуже звичайна рослина, зустрічається в наддніпрянській частині Правобережного Лісостепу, є місцезнаходження в **З. Л.-С.**, можливо вторинні, заносні.

За нашими дослідами (1927, карта; 1932, карта; 1938), західна межа поширення цього виду проходить по Дністру від гирла до рівня Григоріополя (в Молд. РСР) і повертає на Первомайськ — Корсунь-Шевченківський; північна — проходить через Черкаси, Красноградський і Ізюмський райони Харківської області і повертає далі на південний схід по правому берегу Дінця до району Луганська. Південна межа тягнеться по узбережжю Азовського моря до гирла р. Молочної, підіймається по правому берегу Молочної до верхів'я і повертає на захід до Дніпра в напрямі на Кам'янку Дніпровську або Нікополь, спускаючись далі по лівому берегу Дніпра до Голопристанського району і обходячи таким чином із сходу, півночі та заходу знижений причорноморський район Злакового Степу. Від гирла Дністра південна межа поширення виду проходить узбережжям Чорного моря до гирла Дніпра. Південно-східна межа спускається по азовському узбережжю до Ленінського району Кримської області, де цей вид стикається вже з *Th. Callieri* Borb., утворюючи з ним гібриди. Поза межами Української РСР вона доходить до північного Передкавказзя і, можливо, північної частини Західного Закавказзя; потребує уточнення за новими зборами.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Стара Ушиця (Кузнецова!). Місцезнаходження, відірване від загального ареалу виду. — Одеська обл.: Чорнянський рн, Артирівка (Клеопов!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський (Підоплічко!); Черкаси (Клоков, 1938); Кам'янка (!). — **Д.Л.-С.** Звичайний. — **П.З.-Л.С.** Нерідко по всьому району. — **Л.З.-Л.С.** Не зустрічається тільки

в північно-східній частині району (за Дінцем); рідко зустрічається в північно-західній частині. — Харківська обл.: Зачепилівський рн, при впадінні р. Берестової в Орель (Іллічевський!). У центральній (басейн р. Самари) нерідко, а в південній і південно-східній (приазовській) частині району звичайно. — **П.З.С.** Звичайно або нерідко в східній частині району (між Дністром і Дніпром), в західній частині (між Дністром і Прутом), можливо, не зустрічається. — **Л.З.С.** Нерідко в західній (понад Дніпром), північній і східній (понад р. Молочною) частинах району; в центральній і південній частинах не зустрічається. — **П.С.** Кримська обл.: Джанкойський рн, Арабатська Стрілка (Воронова!), між Щасливцевим і Стрільцевим (Клоков!!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Красногірка — Лугове (Новосельцева і Крилова!), Королеве (Чернова, Новосельцева і Крилова!), радгосп «Фонтан» (Чернова, Новосельцева і Крилова!); Приморський рн, Марфівка (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (рідко на півдні), Причорн., Ниж.-Дон. (південь), Крим (азовське узбережжя); Кавказ: Передкавк. і Зах. Закавк. (на межі з Ниж.-Дон.).

Загальне поширення. Типовий південнопонтичний петрофільно-степовий ендем.

Господарське значення. Подібно до всіх інших видів роду є ефіроолійною рослиною. За аналізами С. В. Гончарова, рослина містить в собі 0,43—1,71% ефірної олії на суху вагу.

Примітка. У цього виду особливо виразно виявлений звичайний для роду неповний статевий диморфізм, чим і пояснюється обраний для нього видовий епітет.

За нашими спостереженнями (Клоков, 1938, стор. 151, 152), *Th. dimorphus* Klok. et Shost. є взагалі досить поліморфним видом. Описаний нами з околиць м. Жданова. Типова форма виду характеризується гомеофільним улисненням низові листки подібні за формою до середніх стеблових, тільки дрібніші), порівняно широкими стебловими листками і квітконіжками без стебельчастих залозок на них. Екземпляри з правобережних районів УРСР часто відрізняються від типових лівобережних вужчими листками і наявністю стебельчастих залозок на квітконіжках. Можливо, що в південно-західних степових районах існує ще одна географічна раса чебрецю, відмінна від *Th. dimorphus* Klok. et Shost., але поєднана з ним на периферії свого ареалу перехідними формами гібридного походження. Така раса особливо виразно виявлена в околицях Одеси. В одеських екземплярів ми спостерігали також помітну гетерофілію. Дослідження південно-західної раси ми ще не мали змоги закінчити, але згадували про неї в XXI т. «Фл. СССР» (1954) 501 in adnot. як про *Th. odessanus* Klok. ined. *Th. dimorphus* Klok. вільно гібридизує з багатьма видами. Помічені гібриди його з *Th. Marschallianus* Willd., *Th. calcareus* Klok., *Th. Pallasianus* H. Braun., *Th. moldavicus* Klok.

2559 (14). Th. amictus Klok. — **Чебрець одягнений.** Стовбурчики здерев'янілі, часто товстуваті (до 4 *мм* у діаметрі), вкорінені, закінчуються квітучим пагоном (суцвіттям); неплідні пагони відходять як від стовбурчиків, так і від кореневища, полеглі або косо-висхідні. Квітконосні гілки висхідні, часто вигнуті, 7—25 *см* завв., густо опушені на всьому протязі, як і неплідні пагони, довгими відлеглими волосками. Листки довгасто-еліптичні або еліптичні, іноді (верхні) оберненояйцевидно-ланцетні, 8—18 *мм* завд., 1,8—5,5 *мм* завш., середні стеблові листки здебільшого 13—16 *мм* завд., 3—4 *мм* завш.; верхні листки квітконосних гілок сидячі, нижні і листки неплідних пагонів з

дуже коротеньким, але б.-м. виразним черешком, середні та верхні листки неплідних пагонів часто бувають помітно нерівнобокі; всі листки з клиновидно звуженою основою і тупою або тупуватою верхівкою, з обох боків густо опушені довгими і коротенькими волосками, трохи шкірясті, з добре помітними дрібними крапчастими залозками; бокові жилки в кількості 3 (4) пар, на спідньому боці пластинки б.-м. випнуті; в пазухах більших листків розвинені коротко почленовані пагони з пучком дрібних листочків. Суцвіття б.-м. видовжене, до 10 *см* завд., переривчасте, крім верхівкової головки, з 1—4 розсунутими несправжніми кільцями, нерідко в нижній частині розгалужене, з 1—2 парами гілочок; квітконіжки 2—4 *мм* завд., відлегловолосисті, коротші за чашечку; чашечка вузько-дзвониковидна, під час цвітіння 3—3,5 (4) *мм* завд., при плодах трубчасто-дзвониковидна, 4—4,5 (5) *мм* завд., навкруги волосиста, з ланцетними, по краю густовійчастими зубцями верхньої губи; віночок рожеволіловий, неяскравий. Горішки майже кулясті, до 0,8 *мм* завд., чорнуваті. ♃. Цв. VI—VIII.

Клоков у Визн. росл. УРСР, 427 (ucraiпice); Klok. (Клоков) in Бот. матер. Бот. инст. АН СССР, XVI (1954) 297; во Фл. СССР, XXI, 495.

На кам'янистих, переважно вапнякових або лушпакових схилах.— Тільки в подільській частині Лісостепу.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Бережанський рн, Тростянець (!); Кременець (!!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: вище Теребовлі по р. Гніздній (Гринь!); Борщівський рн, Більче-Золоте (!); Заліщицький рн, Бедриківці (Кузнецова!), по р. Дністру на захід від Заліщиків (!!). — **Чернівецька обл.:** Заставнівський рн, Луки — Стефанівка і по р. Дністру на захід від Луків (!!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Гринчук, Цибулівка, Гуменці (Круцкевич!); Смотрицький рн, Нігин (!), Черче (Круцкевич!); Староушицький рн, Студениця (!), Стара Ушиця (!); Чемеровецький рн, Кутківці (Круцкевич!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (південний схід), Серед.-Дніпр. (південний захід).

Загальне поширення. Подільський ендем.

Примітка. Часто, але не завжди зустрічається разом із *Th. podolicus* Klok., становлячи паралельну до нього густо опушену расу. Перехідних форм між обома видами навіть при їх сумісному зростанні (окремими куртинами) не утворюється, принаймні ми їх досі не спостерігали. Загалом зустрічається рідше, ніж *Th. podolicus* Klok. Так, при обслідуванні рослинності долини р. Дністра в 1949 р. аспіранткa Інституту ботаніки АН УРСР Г. Кузнецова виявила лише одне місцезнаходження для цього виду (наведене вище) і 12 місцезнаходжень для *Th. podolicus* Klok. et Shost.

2560 (15). Th. herbaceus Klok. — **Чебрець трав'янистий.** Стовбурчики тонкі, мало здерев'янілі (на відстань ±3 *см* від основи), закінчуються висхідним квітучим пагоном (і відповідно суцвіттям), разом з яким досягають 30 *см* завд., квітконосні гілки 1·5—25 *см* завв., вигнуті, до основи відлегло-довговолосисті; неплідні пагони відходять

від стовбурчиків і від квітконосних гілок, полеглі, з підведеною верхівкою, 10—20 *см* завд., як і гілки, довговолосисті до основи. Листки великі, з коротко почленованими пагонами в пазухах, у вигляді пучка листочків 3—15 *мм* завд., 0,5—2 *мм* завш.; середні стеблові листки на квітконосних гілках довгасто-еліптичні, 18—27 *мм* завд., 4,5—5,5 *мм* завш., до основи поступово звужені, але без помітного черешка, на верхівці звужені, тупуваті, з обох боків довговолосисті; листки на неплідних пагонах 5—27 *мм* завд., 0,8—6 *мм* завш., низові листочки лінійно-лопатковидні, середні — схожі на листки квітконосних гілок, верхні — нерідко трохи нерівнобокі, іноді помітно зігнуті вбік, спрямовані вгору. Суцвіття при основі розгалужене, з 3—5 гілочками, **на головній** вісі 3,5—6 *см* завд., з 2—3 помітно відсунутими (на 1—2 *см*) від кінцевої видовженої головки несправжніми кільцями, на гілочках складаються лише з кінцевої головки або з одним збідненим додатковим кільцем; квітконіжки 2—3 *мм* завд., мохнато-волосисті; чешечка вузько-дзвониковидна, під час цвітіння 3,5—4 *мм* завд., при плодах трубчасто-дзвониковидна, до 5 *мм* завд., довговолосиста, з гострими, ланцетними, по краю довговійчастими зубцями верхньої губи, що помітно перевищують зубці спідньої; віночок рожеволіловий, досить яскравий. Горішки майже кулясті, до 0,8 *мм* завд., темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. (Клоков) во Фл. СССР, XXI, 495 in adnot. ad *Th. amictus* Klok. (rossice).

На степових схилах. — Відомий з Молдавії, може зустрітися в північній частині Одеської області.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб.

Загальне поширення. Можливо, західнопонтичний («тираїський») ендем.

Примітка. Недостатньо вивчена критична форма, що потребує нових зборів і спостережень.

2561 (16). Th. podolicus Klok. et Shost. — **Чебрець подільський.** Півкущик; стовбурчики повзучі, вкорінені, тонкуваті, нерідко товстуваті, але недовгі, закінчуються суцвіттям; неплідні пагони відходять від стовбурчиків або також і від кореневища, полеглі або косо-висхідні; квітконосні гілки підведені, 8—20 *см* завв., помітно чотирикутні, навкруг опушені, в суцвітті і під суцвіттям довшими відлеглими волосками, довжина яких, втім, не перевищує ширини грані стебла, в нижній частині опушені короткими, вниз відігнутими волосками. Листки еліптичні або довгасто-еліптичні, 5—21 *мм* завд., 1—5,5 *мм* завш.; середні стеблові — 11—17 *мм* завд. і лише в окремих екземплярів довші, 2—5 *мм* завш.; листки квітконосних гілок сидячі або майже сидячі, листки неплідних пагонів майже сидячі або з коротеньким малопомітним черешком; верхні листки неплідних пагонів часто бувають помітно нерівнобокі; всі листки до основи клиновидно звужені, на верхівці тупуваті або тупі, на поверх-

ні голі, по краях у нижній третині, рідше тільки при основі або іноді до середини, з розсіяними довгими війками, трохи шкірясті, з добре помітними і досить численними крапчастими залозками; бокові жилки в кількості двох-трьох пар, тонкуваті; в пазухах більших листків розвинені короткопочленовані пагони з пучком дрібних листочків. Суцвіття видовжене, 3—12 *см* завд., переривчасте, з 2—4 б.-м. розсунутими несправжніми кільцями і верхівковою головкою, в нижній частині нерідко розгалужене; квітконіжки 2—4 *мм* завд., відлегловолосисті; чашечка під час цвітіння вузько-дзвониковидна, 2,5—3,5 *мм*, при плодах до 4—4,5 *мм* завд., при основі та на черевному боці довговолосиста, на спинному — коротко опушена; з ланцетними чи вузько-ланцетними, гострими, по краю довговійчастими зубцями верхньої губи; віночок близько 6 *мм* завд., рожеволіловий, неяскравий. Горішки округло-еліпсоїдальні або майже кулясті, до 0,8 *мм* завд., темнобурі або майже чорні. ♃. Цв. VI—VIII.

Klok. et Shost. (Клоков і Шостенко) in Журн. Інст. бот. АН УРСР, № 9/17 (1936) 193; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 121. Клоков у Визн. росл. УРСР, 427; во Фл. СССР, XXI, 495.

Рисунки: Клоков і Шостенко у Журн. Інст. бот. АН УРСР, № 9 (17), 1936, рис. 1.

На кам'янистих схилах. — У подільській частині Лісостепу нерідко.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (!!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Сокирянський рн, Кормань (Кузнецова!); Заставнівський рн, Луки — Стефанівка і по Дністру на захід від Луків (!!). — Тернопільська обл.: Заліщицький рн, на захід від Заліщиків по Дністру (!!), Печорна (Кузнецова!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Цибулівка (Круцкевич!, Кузнецова!, Котов!), Китайгород (!), Вербка (!), Привороття на р. Збручевиці (!), Ісаківці, Врублівці, Жванець (Кузнецова!), Кубачівка (Котов!, Кузнецова!), Цвіклівці (Круцкевич!, Кузнецова!): Устя (Кузнецова!); Оринінський рн, Мар'янівка (Кузнецова!); Новоушицький рн, Калюс (Круцкевич!); Староушицький рн, Бакота (!), Студениця (!), Стара Ушиця (Кузнецова!), Лоївці (Круцкевич!). — Вінницька обл.: Копайгородський рн, Немерче (!); Яришів (!); Шаргородський рн, Михайлівка (Балковський!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (!), Вінниця — Сабаров (Балковський!); Бершадський рн, Лугова (Балковський!); Должок кол. Кам'янецького повіту (Круцкевич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (південний схід), Серед.-Дніпр. (південний захід).

Загальне поширення. Подільський ендем.

Примітка. Паралельна до *Th. amictus* Klok. і, мабуть, похідна від нього раса з послабленим опушенням. Відзначається меншою ксерофільністю. Варіює щодо форми і розміру листків. У типі має переважно еліптичні листки до 16 *мм* завд., з показником відношення довжини листка до ширини: 2—4, але нерідко можна зустріти екземпляри з довгасто-еліптичними листками, до 21 *мм* завд., у яких показник відношення довжини листка до ширини: 5—6. Такі вузьколисті екземпляри не справляють враження гібридогенних.

Th. podolicus Klok. гібридизує з *Th. ucrainicus* Klok. (*Th. pulegioides* ssp. *ucrainicus* Klok. et Shost.) Гібридні екземпляри загалом схожі на типову форму виду, відрізняючись голуватими по двох протилежних гранях стеблами. Ця ознака спостерігається не на всіх стеблах. Помічені також гібриди з *Th. latifolius* (Bess.) Andrz., і, мабуть, існують гібриди з *Th. Loevyanus* Opiz.

Ряд 2. **Heterophylli** (Lyka) Klok. et Shost. Стовбурчики закінчуються суцвіттям, досить короткі і незначно здерев'янілі; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, підведені, висхідні або полеглі. Листки неоднакові за формою, нижні стеблові — з більш закругленою пластинкою і довгим черешком — значно відрізняються від верхніх (гетерофілія). Чашечки досягають 3—4,5 *мм* завд.

До цього ряду належать переважно північнопонтичні і панонські лісостепові, ксеро-мезофільні види.

2562 (17). Th. Czernjaëvii Klok. et Shost. — **Чебрець Черняєва.** Півкущик; стовбурчики закінчуються суцвіттям, неплідні пагони звичайно коротші за квітконосні, полеглі, відходять тільки від стовбурчиків. Квітконосні гілки прямостоячі або підведені, трохи вигнуті, 6—22 *см* завв., невиразно чотиригранні, опушені до самої основи довгими відлеглими волосками. Всі листки черешкові, тупі, з країв у нижній третині або до середини війчасті (війки до 1,8 *мм* завд.), трохи шкірясті, яскравозелені або з жовтуватим відтінком, пластинки листків на поверхні голі, з добре помітними і зісподу і зверху крапчастими залозками і жилками; середні стеблові листки довгасто-еліптичні, (9) 13—23 *мм* завд., (2) 3—5 (5,8) *мм* завш., черешки їх 1,5—3 *мм* завд.; низові листки здрібнені, широко-еліптичні, з довгими черешками, що дорівнюють пластинці (гетерофільне улиснення). Суцвіття довгасте, звичайно з кількома розсунутими несправжніми кільцями; квітконіжки при квітках дорівнюють чашечці, при плодах довші за неї, вкриті коротенькими простими волосками і стебельчастими залозками; чашечка під час цвітіння 3—3,5 *мм*, при плодах до 4 *мм* завд., дзвониковидна, з коротенькою трубочкою; зубці верхньої губи чашечки трикутно-ланцетні, гострі, з країв довговійчасті; віночок ліловий, досить яскравий. Горішки округло-еліпсоїдальні, з горбочком до 0,8 *мм* завд., темнобурі. ♃. Цв. VI—IX.

Klok. et Shost. (Клоков і Шостенко) in Тр. с.-г. бот., I, 3 (1927) 117, 118 (*Th. Czernjaëvii*); у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 88; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 123. Клоков у Визн., росл. УРСР, 428; во Фл. СССР, XXI, 506. — *Th. Marschallianus* var. *sabulicola* Czern. in herb. ex Klok. et Shost. (1927). — *Th. Marschallianus* var. *citriodorus* Illitschevskij in Бот. матер. герб., V (1924) 8—9.

У борах і суборах, на задернованих, б.-м. гуміфікованих пісках.— Зрідка в південній частині Лівобережного Полісся і в наддніпрянській частині Правобережного Лісостепу, досить звичайно в Лівобережному Лісостепу. За нашими даними (1932), цей вид досягає на півночі околиць Чернігова, на заході Києва, на півдні і південному заході Корсуня, на сході і півдні Харкова і, можливо, Куп'янська і Кремінної.

Л.П. Київська обл.: Бориспільський рн, Іванків (Зоз!). — Чернігівська обл.: Остерський рн, Бірки (Куксін!). — Сумська обл.: Конотопський рн, Сарнавщина (Левіна!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський (Підоплічко!); Черкаський рн, Руська Поляна (Д. Зеров!), Мошнівське л-во (Кожевников!), Єлисаветівка, між Каневом і Черкасами (Траутфеттер!); Умань, Софіївка (Кожевников!). — **Л.Л.-С.** Нерідко по всьому району.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд. схід), Серед.-Дніпр. (схід), Волзьк.-Дон. і Ниж.-Дон. (на межі з Серед.-Дніпр.). Поза межами Української РСР цей вид помічений в південних районах Курської, Білгородської та Воронезької областей, приблизно до околиць Курська, Землянська, Старого Оскола на північ.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР (північнопонтичний)

Примітка. *Th. Czernjaëvii* Klok. вільно утворює різноманітного вигляду гібриди з *Th. Pallasianus* H. Braun. Одна з таких гібридних форм була описана Т. І. Поповим з Воронезької області як окремий вид *Th. Kelleri* Popov у збірнику «25 лет педагогической и научной работы академика Б. К. Келлера» (1931) 8—9. Ми вже висловлювали думку (Клоков и Шостенко, 1938, стор. 121), що під цією назвою описаний гібрид: *Th. Czernjaëvii* f. *hirsuta* × *Th. Pallasianus*, ближчий до останнього виду. *Th. Czernjaëvii* f. *hirsuta* Klok. et Shost. (in Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 123) є формою виду, що відрізняється від типової розсіяно-волосистими, переважно зісподу, пластинками листків. Відома лише з Воронезької області, на території Української РСР досі ще не знайдена.

Вперше на цей вид звернув увагу проф. В. М. Черняєв.

2563 (18). Th. Loevyanus Opiz — **Чебрець Льовіїв.** Півкущик; стовбурчики б.-м. видовжені, повзучі, вкорінені, нетовсті або тоненькі, закінчуються суцвіттям; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, численні, підведені вгору або полеглі, коротші від квітконосних. Квітконосні гілки від основи підведені, 10—20 (30) *см* завв., невиразно чотиригранні, під суцвіттям опушені відлеглими довгими (до 1 *мм*) волосками, ближче до основи — короткими, вниз відігнутими, іноді з домішкою довгих відлеглих. Всі листки з помітними черешками, тупі або тупуваті, по краю в нижній третині з розсіяними довгими війками, на поверхні голі, з розсіяними і малопомітними крапчастими залозками, з малопомітними жилками; середні стеблові листки еліптичні або довгасто-еліптичні, (7) 12—17 (19) *мм* завд., (2) 3—6 (9—5) *мм* завш., з коротеньким черешком, багато (у 2—5 разів) коротші за видовжені межвузля на квітконосних гілках і приблизно вдвоє коротші за межвузля на неплідних пагонах, короткопочленовані пагони в їх пазухах мало розвинені; низові листки при основі стебла дуже здрібнені, з довгим черешком, що майже дорівнює округлій пластинці, різко відмінні від середніх листків (гетерофілія). Суцвіття 3—6 *см* завд., переривчасте, з 2—3 розсунутими несправжніми кільцями; чашечка дзвониковидна, під час цвітіння 3—4 (4,5) *мм* завд., нешерока, з гостро-трикутними, по краю довговійчастими зубцями верхньої губи; віночок рожеволіловий, яскравий. Горішки майже кулясті, до 0,8 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Opiz in Naturalientausch, № 9 (15. VII 1824) 105. Клоков і Шостенко у Віси. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 88; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 124. Клоков у Визн. росл. УРСР, 428; во Фл. СССР, XXI, 507.

На узліссях і галявинах грабово-дубових, рідше березових або соснових лісів, на степових схилах і кам'янистих відслоненнях. — Нерідко в південній частині Західного Полісся, в Західному Лісостепу і в західній частині Правобережного Лісостепу.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачеве (Білик!). — **З.П.** Хмельницька обл.: Славутський рн, Славутське л-во (Кожевников!). — Житомирська обл.: окол. Житомира (!). — **З.Л.-С.** Досить звичайно по всьому району. — **П.Л.-С.** У західній частині, до Південного Бугу на схід звичайно (але з району Вінниці немає матеріалу).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. (південний захід), Серед.-Дніпр. (захід).

Загальне поширення. Південна частина Середньої Європи, південно-західні райони Української РСР; північна частина Балканського півострова.

Примітка. Утворює гібриди з *Th. latifolius* (Bess.) Andrz. і, мабуть, ще з *Th. ucrainicus* (Klok. et Shost.) Klok.

Ряд **3. Marschalliani** Klok. et Shost. Стовбурчики вкорочені і незначно здерев'янілі; неплідні пагони прямостоячі або при основі підведені; листки сидячі; чашечки під час цвітіння дрібні, 2,2—3,5 (4) *мм* завд.; віночок звичайно блідий, рожеволіловий.

Сюди належать степові і лісостепові євразіатські види.

2564 (19). Th. pannonicus All. — **Чебрець паннонський.** Стовбурчики коротенькі, закінчуються квітучим підведеним пагоном; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, прямостоячі або підведені, як і квітконосні гілки; останні 6—10 *см* завв., опушені до самої основи довгими відлеглими волосками; листки довгасто-еліптичні без помітних черешків, усі б.-м. однакові, середні стеблові — 9—14 (21) *мм* завд. і 2—4 (5) *мм* завш., з обох боків довговолосисті. Суцвіття видовжене, переривчасте, чашечка під час цвітіння близько 3,5 *мм* завд., при плодах до 4 *мм* завд., віночок рожеволіловий. Цв. VI—VII.

All. secus Ronn. apud Fedde. Report., XX (1924) 352. Клоков і Шостенко у Віси. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 84; в Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1938) 126. Клоков у Визн. росл. УРСР, 429; во Фл. СССР, XXI, 509.

На вапнякових і мергелястих відслоненнях. — Спорадично в Західному і Правобережному Лісостепу.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременецький рн, Богдаївський ліс (Міхельсон!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Томашпільський рн, Стіна (Котов!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Славутський рн, Варварівська дача (Кожевников!); Чорноострівський рн, Польові Гринівці (Котов!); Летичівський рн, Суслівці (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (на захід від Дніпра).

Загальне поширення. Середня Європа (південь і схід), північна частина Балканського півострова, південно-західна частина Української РСР.

Примітка. Наші екземпляри не цілком схожі на екземпляри, які визначав за цей вид К. Роннігер, і належність їх до *Th. pannonicus* All. (в розумінні Роннігера) взагалі досить сумнівна. Досі ми не мали змоги простежити за ними в природі. *Th. pannonicus* All. повинен бути паралельною до *Th. latifolius* (Bess.) Andrz. густо опушеною расою (беручи останній вид у ширшому розумінні і включаючи до нього *Th. serpyllum* ssp. *auctus* (Lyka). Така раса напевно існує, але з нею можуть бути поплутані недорозвинені екземпляри *Th. amictus* Klok. або відомі гібриди його з *Th. latifolius* (Bess.) Andrz. З іншого боку, можливо, що український *Th. latifolius* (Bess.) Andrz. не тотожний середньоєвропейському *Th. auctus* (Lyka) і відповідно не тотожні між собою паралельні до них густо опушені раси. Отже, наш вид у цьому разі неправильно ототожнюється *Th. pannonicus* All. і повинен бути описаний як новий. З усіх висловлених припущень щодо природи нашої рослини найбільш імовірним є саме це останнє.

2565 (20). Th. latifolius (Bess.) Andrz. — **Чебрець широколистий.** Стовбурчики тонкі, часто вкорочені, з підведеними квітучими і неплідними пагонами. Квітконосні гілки численні, підведені або висхідні, 15—25 *см* завв., галузисті, в суцвітті і під ним опушені відлеглими довгими волосками, нижче — короткими, назад зігнутими, густо улиснені. Листки сидячі або з ледве виявленими черешками, довгасто-еліптичні або еліптичні, (12) 15—22 (30) *мм* завд., (1,5) 2,5—7 (9) *мм* завш., на поверхні голі, з ледве випнутими зісподу жилками і численними, але малопомітними крапчастими залозками. Суцвіття переривчасте, з кількома розсунутими несправжніми кільцями, розгалужене, з короткими гілочками в нижній частині; квітконіжки нерідко довші від чашечки, волосисті, без стебельчастих залозок; чашечка дзвониковидна, під час цвітіння 3—3,5 *мм* завд., при плодах 4—4,5 (5) *мм*, з війчастими по краю зубцями верхньої губи; віночок ліловий. Горішки майже кулясті, до 0,8 *мм* у діаметрі. ♃. Цв. VI—VIII.

Andrz. in Изв. Киевск. унив., № 7 (1862) 129. Trautv. in AHP, IX, 1 (1884) 90. Клоков і Шостенко у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 83; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 125. Клоков у Визн. росл. УРСР, 428; во Фл. СССР, XXI, 509.

— *Th. Marschallianus* var. *latifolius* Bess., Enumer. plant. Volh. (1822) 24, № 737.

На узліссях, степових схилах, відслоненнях. — Нерідко в Західному і в Правобережному Лісостепу, заходить на південну окраїну Західного Полісся.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кремонець (!). — **З.П.** Хмельницька обл.: Славутський рн, Міньківці (Кожевников!). — Житомирська обл.: Житомир (Крижановський!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Кондратюк!). — Київ (Левицький!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Збаразький рн, Максимівка—Богданівка Підволочиського рну (Міхельсон!). — Вінницька обл.: Крижопільський рн, Крижопіль — Жабокрич (Котов!); Піщанський рн, Студена — Кукули (Котов!), окол. Батрацького (Котов!, Пряшников!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Гриців ський рн, Великі Мацевичі—Сахнівці Антонинського рну (Осадча!); Ізяславський рн, Калинівка (Кучерява!); Полонський рн, Воробіївка (Кучерява!); Красилівський рн, Красилів (Кучерява!), Западинці, Циценівка (Осадча!); Старо-Костянтинівський рн, Жеребки (Кучерява!), Радківці (Котов!), Семиреньки (Морозова!); Вовковинці (Котов!); Летичівський рн, Снітівка (Котов). — Вінницька обл.: Гайсинський рн, Зятківці (Кучерява!). — Черкаська обл.: Сміла, Городище (Левицький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. (півд. захід), Серед.-Дніпр. (захід), Бессараб. (північ).

Загальне поширення. Поза вказаними районами Європейської частини СРСР невідомий. Близькі до цього виду форми зустрічаються в Середній Європі (*Thymus serpyllum* ssp. *auctus* Lyka), а також у Передкавказзі (*Th. pastoralis* Iljin.).

2566 (21). Th. platyphyllus Klok. sp. nova in Addenda, VII, 667 — **Чебрець плосколистий.** Стовбурчики вкорочені, тонкі, не вкорінені, з підведеними або висхідними квітконосними гілками і такими ж, але коротшими неплідними пагонами. Квітконосні гілки ± 10—25 *см* завв., прості, часто розгалужені, з однією—трьома парами супротивних пазушних гілок 2—7,5 *см* завд., під суцвіттям і в суцвітті густо опушені відлеглими волосками 0,5—1,2 *мм* завд., а в нижній частині вниз відігнутими багато дрібнішими волосками. Стеблові листки сидячі або лише найнижчі з малопомітним черешком, довгасто-еліптичні, 7—20 *мм* завд., 2—5 *мм* завш., з клиновидною основою і тупуватою чи тупувато-загостреною верхівкою, по краю в нижній частині до $\frac{1}{5}-\frac{1}{3}$ довжини з помітними війками 1—1,7 *мм* завд., вище засіяні дуже дрібними щетинками, на поверхні голі, з 2—3 (4) парами досить помітно випнутих на спідньому боці бокових жилок та з численними досить помітними крапчастими залозками, жорсткуваті і не дуже тонкі; приквіткові листки в суцвітті довгасто-ланцетні, 4,5—15 *мм* завд., 1—4,1 *мм* завш., по краю з густішими і вище просунутими, але коротшими війками; листки неплідних пагонів не відрізняються від стеблових; у пазухах середніх листків (і на квітконосних гілках, і на неплідних пагонах) добре розвинені вкорочені неплідні гілочки з пучком листків близько 5—10 *мм* завд. Суцвіття вже на початку цвітіння б.-м. видовжене і переривчасте, з 1—3 відсунутими несправжніми кільцями і лише на гілках другого порядку головчасте; приквітки довгасто- або лінійно-ланцетні, 2—4,5 *мм* завд.; квітконіжки 2—5 *мм* завд., відлегло коротковолосисті; чашечка вузько- або трубчасто-дзвониковидна, під час цвітіння 3,5—4 *мм* завд., пізніше до 5 *мм* завд., навкруг опушена; зубці верхньої губи чашечки ланцетні, вузькі і досить тонко загострені, по краю війчасті; віночок близько 5 *мм* завд., ліловий, досить блідий. Горішки невідомі. ♃. Цв. VI—VII.

На степових схилах. — Тільки на Керченському півострові.

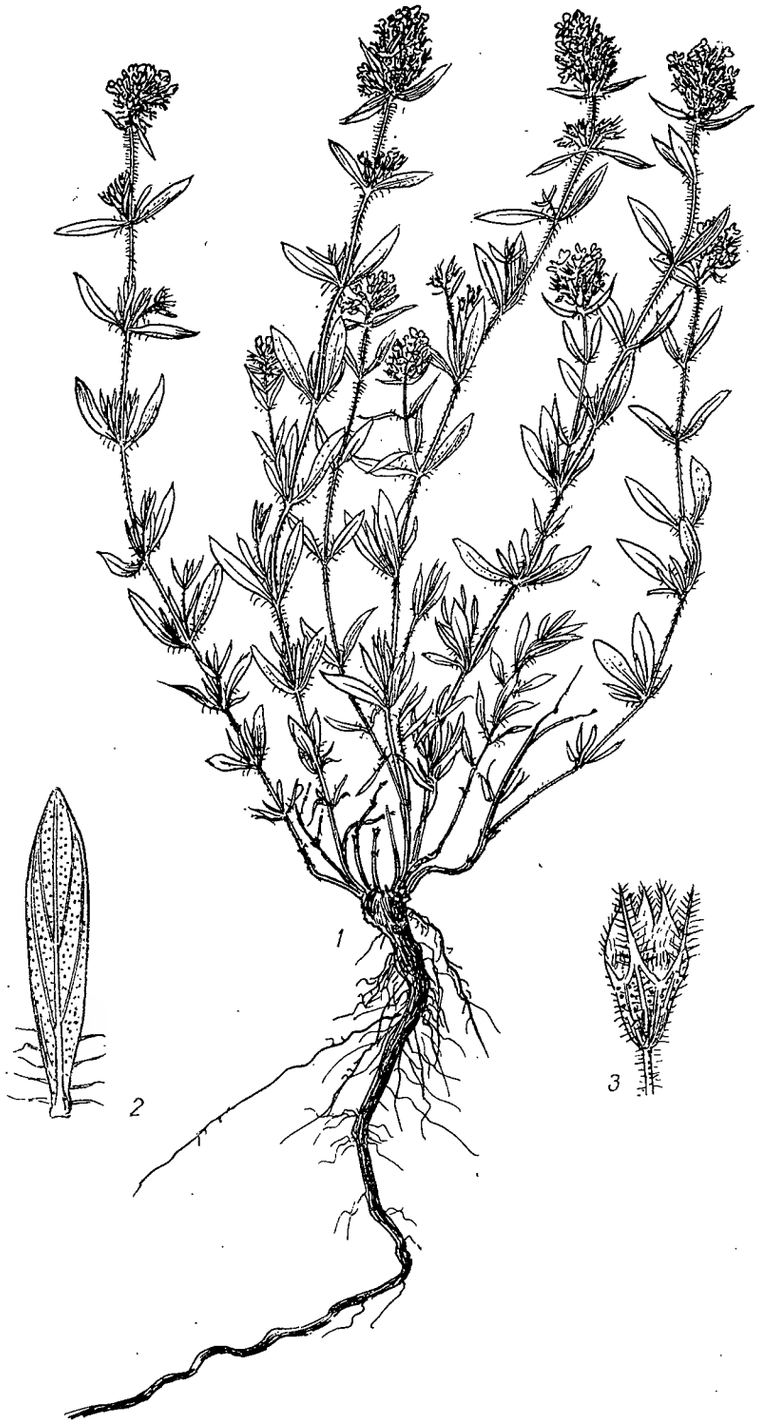

Рис. 50. Чебрець плосколистий — *Thymus platyphyllus* Klok.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — чашечка.

К.С. Кримська обл.: Ленінський рн, Осовіни (Барбарич, Доброчаєва і Кукало!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Керченський півострів).

Загальне поширення. Східнокримський (кімерійський) ендем.

Примітка. Цей вид дуже близький до *Th. latifolius* (Bess.) Andrz. і *Th. pastoralis* Iljin., але відрізняється від обох виразніше, ніж кожний з них один від одного.

2567 (22). Th. Dzevanovskyi Klok. et Shost. — **Чебрець Дзевановського.** Стовбурчики горизонтальні, коротенькі, закінчені квітучим пагоном; неплідні пагони відходять від стовбурчиків; квітконосні гілки підведені або прямостоячі, (3) 4—15 *см* завв., опушені під суцвіттям довгими відлеглими волосками, а нижче короткими, вниз відігнутими. Листки сидячі, довгасто-еліптичні, з клиновидною основою та притупленою верхівкою, по краю лише при основі війчасті, на поверхні голі, з ледве випнутими боковими жилками і дрібними,

Рис. 51. Чебрець Дзевановського — *Thymus Dzevanovskyi* Klok. et Shost.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — чашечка.

але численними і досить помітними крапчастими залозками; середні стеблові листки (12) 15—17 (20) *мм* завд., 1,5—2,5 (3,5) *мм* завш. Суцвіття довгасто-головчасте або перерване, з 1—2 відсунутими несправжніми кільцями; квітконіжки коротші за чашечку; чашечка під час цвітіння (2,8) 3—3,3 *мм* завд., при плодах 3,5—4 *мм* завд., навкруги волосиста, рідко на спинному боці гола, зелена, іноді лілова, з довговійчастими по краю зубцями верхньої губи; віночок трохи перевищує чашечку, ліловий. Горішки майже кулясті, до 0,8 *мм* у діаметрі. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. et Shost. in Тр. Бот. инст. АН СССР, I, 2 (1934) 277; в Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1939) 127. Клоков во Фл. СССР, XXI, 510.

На степових схилах, у чагарниках. — У лісостеповій передгірній частині Криму, нерідко.

П.С. Кримська обл.: Червоно-Перекопський рн, Воїнка (Дойч). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Червоногвардійський рн, Олександрівка, Радянське (Дойч!); Первомайський рн, Красна рівнина (Дойч!); Новоселівський рн, Ільїнка (Дойч!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, окол. Сімферополя (!!, Андреєв!, Ната!), правий берег р. Салгіру (Дойч і Глобенко!), Дубки (Меркунов!); Білогорський рн, Олександрівка (Бойко!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь, долина Чорної річки (Баженов!); Балаклавський рн, Чорноріччя, ур. Суха річка (Барбарич і Доброчаєва!); Бахчисарайський рн, Партизанське (Крилова!); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Мочульський!), Грушівка (Барбарич, Доброчаєва!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: окол. Гурзуфа (Котов!); Алуштинський рн, Чатир-даг (Мочульський!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Массандра (Смирнов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму.

2568 (23). Th. Marschallianus Willd. — **Чебрець Маршаллів.** Стовбурчики лежачі або скоса висхідні, закінчуються квітучим пагоном, часто дуже вкорочені. Неплідні пагони відходять від стовбурчика, як і квітучі підведені або прямостоячі; квітконосні гілки 12—37 *см*, звичайно ±25 *см* завв., опушені в суцвітті та під ним довгими відлеглими волосками і тут невиразно чотиригранні, нижче опушені короткими вниз відігнутими волосками, круглясті. Листки сидячі, довгасто-еліптичні, з клиновидною основою і загостреною верхівкою, з країв при основі розсіяно війчасті, на поверхні голі (іноді розсіяно-волосисті — f. *hirsuta* Klok.), засіяні численними і малопомітними крапчастими залозками, з малопомітними боковими жилками, тонкі, світлозелені; середні стеблові листки (12,5) 15—24 (30) *мм* завд., 2,5—5 (7,5) *мм* завш., з малопомітними пазушними гілочками або на квітконосних гілках почасти без них, низові листки здрібнені, за формою схожі на середні. Суцвіття б.-м. видовжене, під кінець цвітіння до 15 *см* завд., переривчасте, розбите на розсунуті несправжні кільця, яких буває до семи і більше; чашечка дзвониковидна, під час цвітіння 2,2—2,8 (3) *мм*, звичайно близько 2,5 *мм* завд., при плодах 3—3,5 *мм* завд., з коротенькою трубочкою і трикутно-ланцетними, гострими зубцями верхньої губи, рясно вкритими з країв довгими війками; віночок лійковидний, до 5 *мм* завд., з малопомітною трубочкою, блідобузковий. Горішки кулясті, 0,5—0,7 *мм* у діаметрі, майже чорні. ♃. Цв. $\frac{2}{2}$ V—VII.

Willd., Sp. pl., III, 1 (1810) 141. В. Дубянский у Федченко и Флерова, Фл. Европ. Росс., 832. Клоков і Шостенко в Труд. с.-г. бот., I, 3, 114; у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 87; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 126. Клоков у Визн. росл. УРСР, 428; во Фл. СССР, XXI, 511.

— *Th. Marschallianus* var. *pseudochamaedrys* Illitschevskij in Бот. матер. герб., V (1924) 8—9.

На степових місцях, узліссях, схилах, відслоненнях. — У лісостепових і північних степових районах б.-м. звичайно.

П.Л.-С. Крім західної частини, нерідко. — **Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно або нерідко. — **П.З.С.** Нерідко. — **Л.З.С.** У північній частині району нечасто. — **П.С.** Кримська обл.: Джанкойський рн, Ястребці (Новосельцева і Крилова!).

Ми наводили цей вид (1936) для Криму як занесену рослину ще з таких пунктів: Сімферополь (Андреєв!, Траутфеттер!), Гурзуф, Генуезька фортеця (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: середні і південні райони; Кавказ: Передкавк. (північ); Зах. Сибір: південні райони; Серед. Азія: північні райони до Тянь-Шаню.

Загальне поширення. Вказівки для Середньої Європи і Балканського півострова стосуються до форм, не тотожних цьому виду. Євразіатський степовий вид.

Господарське значення. Ефіроолійна рослина. За аналізами С. В. Гончарова на українському матеріалі, містить 0,45—2,33% ефірної олії на суху вагу. Олія безколірна або жовтувата, з дуже приємним запахом.

Примітка. Утворює гібриди з іншими видами, з яких найчастіше зустрічаються на півдні гібриди з *Th. dimorphus* Klok. et Shost.

Секція **3. Euserpyllum** Klok. Стовбурчики б.-м. довгі, повзучі, закінчуються неплідним пагоном (суцвіттям дуже рідко, мабуть, лише у гібридогенних форм). Стебло навкруг опушене, під суцвіттям — довшими відлеглими або піввідлеглими волосками. Листки завжди черешкові, дрібні або невеликі, з випнутими зісподу жилками. Суцвіття здебільшого головчасте; якщо є додаткові кільця, то збіднені, рідкоцвіті. Зубці верхньої губи чашечки по краю з багатоклітинними війками.

Рослини пов'язані з хвойними лісами тайгової зони Євразії і гір Середньої Європи. У нас один ряд — **Euserpylla** Klok. з одним видом.

2569 (24). Th. serpyllum L. — **Чебрець плазкий.** Півкущик, утворює дернини. Стовбурчики б.-м. довгі, тоненькі, вкорінені, закінчуються лежачим неплідним пагоном. Квітконосні гілки прямостоячі

або від основи підведені, 2—13 *см* завв., опушені під суцвіттям відлеглими або півпритиснутими короткими волосками. Листки коротко-черешкові, еліптичні або довгасто-еліптичні, з країв від основи до середини війчасті, на поверхні голі, з дуже малопомітними крапчастими залозками і виразно випнутими на спідньому боці пластинки товстенькими жилками; середні стеблові листки 5—10 (11) *мм* завд., 1,5—3,5 *мм* завш.; верхівкові підсуцвітні листки ромбічно-еліптичні. Суцвіття головчасте, компактне; чашечка вузько-дзвониковидна, 4—4,3 *мм* завд., часто б.-м. забарвлена, на черевному боці волосиста; зубці верхньої губи чашечки трикутні, гострі, по краю з розсіяними, іноді дуже нечисленними довгими війками; віночок 6—8 *мм* завд., рожевобузковий, яскравий, з довгенькою товстуватою трубочкою. Горішки округло-еліпсоїдальні, близько 0,6 *мм* завд., темнобурі. Цв. $\frac{2}{2}$ VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 590. В. Дубянский у Федченко и Флерова. Фл. Европ. Росс., 834. Клоков і Шостенко, Труд. с.-г. бот., I, 3 (1927) 123; у Вісн. Київськ. бот. саду, XIV (1932) 91; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 129. Клоков у Визн. росл. УРСР, 428; во Фл. СССР, XXI, 537.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 478.

На борових пісках у соснових і мішаних лісах, зрідка на гранітних і крейдяних відслоненнях. — Тільки в Поліссі.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (!!). — **З.П., П.П., Л.П.,** Звичайно. Південна межа поширення цього виду проходить досить точно по південній межі Полісся — на Правобережжі трохи південніше Шепетівки, Житомира, Києва, але північніше 50-ої паралелі; на Лівобережжі вона круто завертає від південних околиць Києва на північний схід і проходить трохи північніше Ніжина і північніше Глухова. На північ від цієї лінії *Th. serpyllum* L. є б.-м. звичайною рослиною. На південь від неї відоме лише одне досить загадкове місцезнаходження. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: на південь від Вінниці (Лавренко і Левіна!), відірване від загального ареалу цього виду.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр. (північ), Серед.-Дніпр. (ізольоване місцезнаходження в окол. Вінниці), Волзьк.-Дон. (північ), Заволзьк. (північ); Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб. (півн. захід); Схід. Сибір: Даур. (занесено).

Загальне поширення. Більша частина Європи (за винятком степового і середземноморського півдня).

Господарське значення. Ефіроолійна рослина, вживається в медицині (*Herba serpylli*). Аналізи трави поліської рослини, зроблені С. В. Гончаровим, показали вміст 0,1—0,6% олії на суху вагу. Ефірна олія має жовтий колір і розмариновий запах.

Примітка. Утворює гібриди з іншими видами, з яких на Україні зрідка зустрічаються гібриди з *Th. Marschallianus* Willd. і дуже поширені в Поліссі характерні міжсекційні гібриди з *Th. ucrainicus* (Klok. et Shost.) Klok. Вони загалом ближчі до *Th. serpyllum* L., але зустрічаються і такі форми, що наближаються до першого з батьківських видів. Оскільки ця рослина викликала зацікавлення з боку флористів, ми наводимо її докладніший опис, що стосується безпосередньо до найбільш поширеної гібридної форми.

(3×24). **Th. polessicus** Klok. — **Чебрець поліський.** Стовбурчики повзучі, 5—15 *см* завд., укорінені, закінчуються косо висхідним або підведеним від основи квітучим пагоном. Квітконосні гілки від основи підведені, 5—13 *см*, здебільшого ±8 *см* завв., опушені під суцвіттям і нерідко також на двох верхніх межувузлях досить довгими відлеглими волосками, а в нижній частині — коротенькими, вниз відігнутими волосками; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, підведені або висхідні, опушені короткими, відігнутими вниз волосками. Листки на квітконосних гілках 3—26 *мм* завд., 1—4 *мм* завш., довжина їх перевищує ширину в 2,5—5,5 разів; нижні листки (2—4 пари) зближені, дрібніші, довгасто-еліптичні, звужені до основи, але без виразного черешка; середні листки (3, рідше 4 пари) розсунуті, більші, довгасто-оберненояйцевидні, найширші вгорі і поступово звужені до основи в б.-м. виразний черешок; покривні листки головки довгасто-еліптичні, сидячі, трохи коротші від верхніх стеблових листків; листки на неплідних пагонах, здебільшого довгасто-еліптичні, до 16 *мм* завд. і 3,5 *мм* завш., звужені до основи в коротенький черешок. Всі листки по краю з нечисленними довгими війками до третини або вище, з трьома парами малопомітних бокових жилок і малопомітними крапчастими залозками. Суцвіття на більшості гілок головчасте, але в деяких суцвіття під головкою з додатковими 1—2 кільцями і нижче їх з 1—2 парами гілочок, закінчених дрібнішими квітковими головками; приквіткові листки довгасто-оберненояйцевидні, при основі і в центрі перетинчасті; квітконіжки 2—4 *мм* завд., густо опушені вниз відігнутими волосками; чашечка дзвониковидна, 3,5—4 *мм* завд., при квітках навкруг довговолосиста; зубці верхньої губи чашечки ланцетні, середній з них помітно ширший за бокові, всі по краях густо довговійчасті. Віночок 6—7 *мм* завд., яскравомалиновий. ♃. Цв. $\frac{2}{2}$ V—VII.

Klok. во Фл. СССР, XXI, 538 pro sp. hybr.
— *Th. serpyllum* L. × *Th. ucrainicus* (Klok. et Shost.) Klok. ibid.

На гранітних відслоненнях і піскуватих схилах. — Помічено в Правобережному Поліссі, нерідко в околицях Києва.

П.П. Житомирська обл.: окол. Коростишева (А. І. та О. І. Барбарич!). — Київська обл.: окол. Києва (Лоначевський!).

Примітка. Цікаво, що зібраний А. І. Барбаричем в околицях Коростишева матеріал показав певні біохімічні особливості. Вихід ефірної олії з нього становив 0,52—0,81% на суху вагу, олія блідожовта, з цитроновим запахом (відомості А. І. Барбарича).

Деякі (але не всі!) екземпляри, зібрані нами і Д. І. Сакалом на крейдяних відслоненнях по р. Клевені (притока Десни) в Глухівському районі Сумської області, дуже відрізняються від типової борової форми виду порівняно товстими стовбурчиками, нерідко закінченими суцвіттям, і помітно більшими листками з майже не випнутими на них зісподу жилками.

Секція **4. Subbracteati** Klok. Стовбурчики б.-м. довгі, закінчені фертильним пагоном (суцвіттям). Стебло навкруг опушене, звичайно вниз відігнутими, рідко під суцвіттям відлеглими короткими волосками. Листки черешкові або сидячі, різної форми. Суцвіття головчасте. Зубці верхньої губи чашечки по краю часто голі.

Переважно понтична група петрофільних і почасти псамофільних видів.

Ряд **1. Pseudocarnosuli** Klok. et Shost. Стовбурчики закінчуються квітучим пагоном, неплідні пагони простелені, бокові або також відходять від кореневища; листки короткочерешкові або нижні стеблові з відносно довгими черешками, здебільшого вузькі, до 2 *мм* завш.; зубці верхньої губи чашечки по краю з багатоклітинними війками або (в східних степових видів) без війок.

Широкий і, безперечно, збірний ряд, поширений в південних степових районах Європейської частини СРСР, включаючи Крим, і на Кавказі до Східного Закавказзя.

2570 (25). Th. liaculatus Klok. sp. nova in Addenda, VII, 668 — **Чебрець лопатчастий.** Півкущик; стовбурчики повзучі, вкорінені, тонкі, близько 1 *мм* у діаметрі, закінчені квітучим підведеним пагоном; неплідні полеглі пагони відходять від стовбурчиків або від кореневища. Квітконосні гілки майже прямостоячі, 1,5—5 *см* завв., опушені під суцвіттям хвилястими відлеглими чи піввідлеглими довшими волосками (до 0,7 *мм*), а біля основи коротшими, вниз відігнутими волосками. Низові листочки б.-м. скупчені при основі гілок, довгасто-еліптичні, дрібні, близько 2,5—3,0 *мм* завд., 0,8—0,9 *мм* завш., з широким черешком близько 0,5—1,0 *мм* завд., по краю війчасті, на поверхні з обох боків волосисті; середні стеблові листки почасти лопатковидні з оберненояйцевидною пластинкою, звуженою в помітно відокремлений від неї черешок, почасти довгасто-оберненояйцевидні, поступово звужені до основи, з малопомітним чи майже невиявленим черешком (переважно під суцвіттям), 5—10 *мм* завд., 1,3—2,0 *мм* завш., по краю, крім верхівки, засіяні рясними війками до 1,0—1,2 *мм* завд., на поверхні з обох боків досить густо опушені короткими і довшими (до 0,5 *мм*) відлеглими волосками, з коротко-почленованими, густо улисненими пазушними гілочками, бокові жилки в кількості однієї—трьох пар, малопомітні; крапчасті залозки нечисленні, чималі, але ледве помітні; покривні листки в суцвітті від довгасто- до яйцевидно-ланцетних, 4—7,5 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., тупуваті, густоволосисті. Суцвіття головчасте, щільне, на початку цвітіння близько 6—8 *мм* завд. і 10 *мм* завш.; квітконіжки малопомітні (до ±0,5 *мм* під час цвітіння), відлегловолосисті, чашечка трубчасто-дзвониковидна, близько 4 *мм* завд., зовні волосиста; верхні зубці її ланцетні, близько 1 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш. (при основі), по краю з довгенькими і досить рясними війками. Віночок (двостатевої квітки) близько 6 *мм* завд., пурпуровий. ♃. Цв. V—VI.

На кам'янистих степових схилах. — Тільки в північно-західній частині Криму, на Тарханкутському півострові.

Т.С. Кримська обл.: Чорноморський рн, Оленівка (Чернова і Новосельцева!), мис Тарханкут (!).

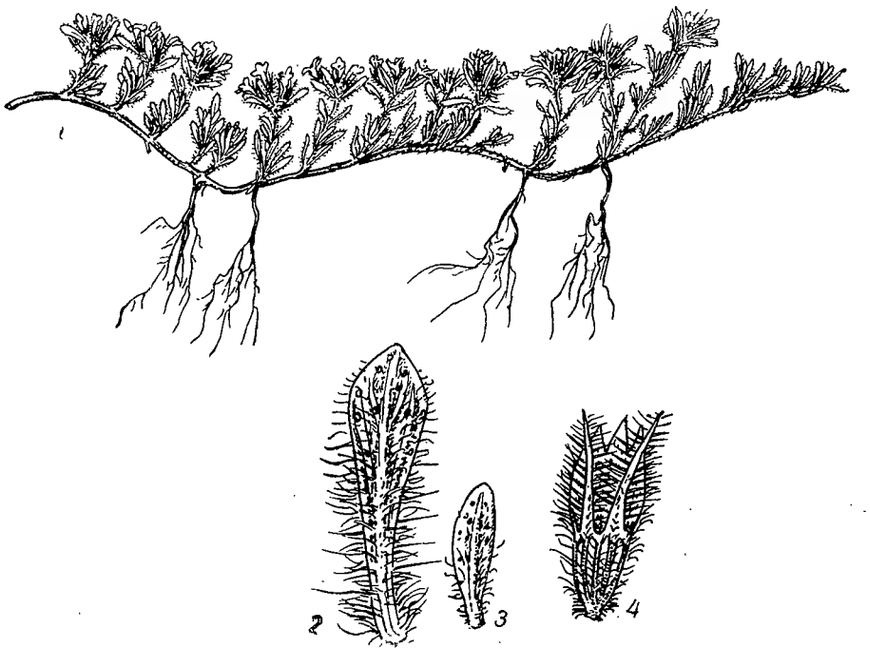

Рис. 52. Чебрець лопатчастий — *Thymus liaculatus* Klok.
1 — загальний вигляд рослини; *2—3* — листки; *4* — чашечка.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Тарханкутський півстрів).

Загальне поширення. Мабуть, ендем Тарханкутського півострова Криму.

Примітка. Цей своєрідний вид стоїть найближче, мабуть, до *Th. eupatoriensis* Klok. et Shost., але значно відрізняється від останнього не тільки густішим опушенням, а й багатьма іншими ознаками.

2571 (26). Th. eupatoriensis Klok. et Shost. — **Чебрець євпаторійський.** Півкущик; стовбурчики повзучі, закінчені квітучим пагоном, неплідні пагони відходять від стовбурчиків або поряд з ними від кореневища, простелені або полеглі; квітконосні гілки прямостоячі, 3—7 *см* завв., під суцвіттям опушені вниз нахиленими волосками, довжина яких не перевищує діаметра гілки; низові листочки скупчені при основі гілок, сидячі, еліптичні, здрібнені; стеблові листки черешкові, лопатковидні, 6—12 *мм* завд., 1,5—2 (2,5) *мм* завш., з черешком, коротшим за половину пластинки або рівним їй, іноді ж

черешок довший за цілу пластинку; на неплідних пагонах усі листки черешкові, довгасті або довгасто-лопатковидні, зігнуті вбік, до 18 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш.; і ті, і ті листки по краю до середини чи вище війчасті, на поверхні голі, з малопомітними крапчастими залозками та ледве випнутими жилками. Суцвіття головчасте, іноді з відсунутим додатковим кільцем; квітконіжки помітні; чашечка трубчасто-дзвониковидна, під час цвітіння 4—4,5 *мм*, при плодах до 6 *мм* завд., зелена або лілувата, на черевному боці волосиста, на спинному — гола, з довговійчастими по краю зубцями верхньої губи; віночок ліловий. Горішки еліпсоїдальні, близько 1 *мм* завд. ♃ Цв. V—VI.

Klok. et Shost. in Тр. Бот. инст. АН СССР, I, 2 (1936) 285; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 134. Клоков во Фл. СССР, XXI, 570.

На степових схилах з вапняковим підгрунтям. — Переважно в північно-західній частині Криму.

Т.С. Кримська обл.: Чорноморський рн, Тарханкут, колгосп «Більшовик» (Чернова!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Семенівка — Мисове (Чернова, Крилова і Новосельцева!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Новоселівський рн, Ільїнка (Козлов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (степова частина). Загальне поширення. Ендем Криму.

2572 (27). Th. moldavicus Klok. et Shost. — **Чебрець молдавський.** Півкущик, утворює дернинку. Стовбурчики лежачі, лише при основі вкорінені, досить грубенькі, виразно здерев'янілі, закінчуються квітучим пагоном; неплідні пагони відходять і від стовбурчиків, і безпосередньо від кореневища, полеглі або (перші) висхідні. Квітконосні гілки від основи колінчасто підведені вгору, численні, до 12 *см* завв., опушені під суцвіттям, як і на всьому протязі, короткими вниз притиснутими волосками. Листки короткочерешкові, довгасто-еліптичні, тупі, з країв лише при основі трохи війчасті, на поверхні голі, засіяні численними і виразно помітними крапчастими залозками, з помітними лише зісподу жилками, шкірясті, грубенькі; середні стеблові листки 5—10 (13) *мм* завд., (1) 1,5—2 (2,7) *мм* завш., з черешком до 2—2,5 *мм* завд.; на квітконосних гілках коротші від міжвузлів, вкорочені гілочки в пазухах листків мало розвинені. Суцвіття головчасте, компактне; чашечка вузько-дзвониковидна, під час цвітіння 3—3,5 *мм* завд., з коротковолосистою навкруги трубочкою і довговійчастими по краю зубцями верхньої губи, віночок до 6 *мм* завд., з вузькою трубочкою до 3 *мм* завд., яскраволіловий. Горішки округло-еліпсоїдальні, 0,6—0,8 *мм* завд., темнобурі. Цв. VI—VII.

Klok. et Shost. in Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 92; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 134. Клоков у Визн. росл. УРСР, 428; Фл. СССР, XXI, 573. — *Th. carnosulus* Дубянский у Федченко и Флерова, Фл. Европ. Росс., 834 (non Velen. in Fl. bulg. suppl., I, 1898; 240). Клоков і Шостенко в Труд. с.-г. бот., I, 3 (1927) 123.

На вапнякових схилах і черепашкових пісках. — У Правобережному і Кримському Злаковому чи Полинковому Степу, спорадично. На Україні відоме лише з відслонень над р. Інгульцем, з району Євпаторії та з Керченського півострова.

П.З.С. Миколаївська обл.: Снігурівський рн, Роксандрівка (Котов!) Єлисаветівка (Кукуш!). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Микольське (Котов!), Дар'ївка (Доброчаева!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Афанасьєве (Чернова, Новосельцева і Крилова!), між Семенівкою і Мисовим (Чернова, Новосельцева! і Крилова!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторійський рн, між Євпаторією і Сарабузом (Козлов!), Владне — Запорізьке (Козлов!), радгосп «Сан» (Козлов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (на південному сході, понад Дністром), Причорн. (півд. захід); Крим (південь степової частини).

Загальне поширення. Південнопонтичний ендем.

Примітка. Відомі гібриди цього виду з *Th. dimorphus* Klok. et Shost., *Th. Callieri* Borb. і *Th. eupatoriensis* Klok. et Shost. Усі ці гібриди рідкі та мало вивчені. М. І. Котов наводить цей вид ще для околиць с. Степового Широколанівського рну Миколаївської обл. і вказує для зібраних там екземплярів біохімічні дані: вихід ефірної олії — 0,92% на суху вагу, олія безколірна, з дуже приємним запахом. Визначення ми не перевіряли, і воно, можливо, не зовсім точне. Екземплярів з цього місцезнаходження в гербаріях ми не виявили.

Ареал цього виду переривчастий, розділений на окремі острови, у зв'язку з чим ми вважаємо, що *Th. moldavicus* Klok. et Shost. є реліктовою рослиною (Клоков і Шостенко, 1938).

2573 (28). Th. kalmiussicus Klok. et Shost. — **Чебрець кальміуський.** Півкущик, утворює досить густі дернинки. Стовбурчики виразноздерев'янілі, довгі, вкорінені, закінчуються квітучим пагоном; неплідні пагони відходять і від стовбурчиків і безпосередньо від кореневища, останні лежачі, видовжені. Квітконосні гілки прямостоячі, 2,5—6 (10) *см* завв., білуваті, як і вся рослина, від густого опушення з коротких відлеглих волосків (довжина їх менша за діаметр гілки), звичайно густо улиснені. Листки короткочерешкові, вузько лінійно-еліптичні, з країв при основі довговійчасті, на поверхні з обох боків, але густіше зісподу, вкриті рясними короткими відлеглими волосками, шкірясті і грубенькі; крапчасті залозки на пластинці листка помітні, бокові жилки виділяються зісподу; середні стеблові листки (6) 7—10 (12) *мм* завд., 0,8—1,5 (2) *мм* завш., часто на бік зігнуті, з укороченими гілочками в пазухах. Суцвіття головчасте; чашечка 2,8—3,5 *мм* завд., густо опушена, з трохи нерівними, порівняно коротенькими, по краю рідко війчастими (але густо короткощетинистими) зубцями верхньої губи; віночок бузковий, яскравий; квітки (і вся рослина) з міцним цитриновим запахом. Горішки еліпсоїдальні, до 0,8 *мм* завд. ♃. Цв. VII.

Klok. et Shost. in Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 93 («Th. kaljmijussicus») в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 135. Клоков у Визн. росл. УРСР, 428; во Фл. СССР, XXI, 575.

На відслоненнях девонських пісковиків. — Тільки на р. Кальміусі в Приазов'ї.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Тельманівський рн, Гранітне (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (на південному сході).

Загальне поширення. Рослина відома досі тільки з вищезгаданого місцезнаходження. Східнопонтичний (меотичний) гранітний ендем.

2574 (29). Th. pseudograniticus Klok. et Shost. — **Чебрець несправжньогранітний.** Півкущик, утворює дернинки. Стовбурчики закінчуються квітучим пагоном; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, полеглі або почасти підведені; квітконосні гілки підведені, (4) 5,5—11 *см* завв., опушені під суцвіттям довгими відлеглими волосками, а нижче дуже коротенькими вниз притиснутими волосками. Листки короткочерешкові, вузько лінійно-еліптичні, з країв у нижній третині довговійчасті, на поверхні голі, засіяні помітними великими крапчастими залозками, з добре помітними зісподу і непомітними зверху жилками, шкірясті, грубенькі; середні стеблові листки 5—10,5 *мм* завд., 0,8—1,5 (1,8) *мм* завш.; вкорочені гілочки в пазухах середніх листків розвинені, особливо на неплідних пагонах. Суцвіття головчасте, іноді трохи витягнуте, з одним додатковим кільцем; чашечка вузько-дзвониковидна, 2,8—3,5 *мм* завд., з трикутно-ланцетними, трохи нерівними по краю довговійчастими зубцями верхньої губи; віночок 5,5—7 *мм* завд., з помітною трубочкою, яскравобузковий. Горішки округло-еліпсоїдальні, 0,5—0,6 *мм* завд., при основі з горбочком. Вся рослина має міцний цитриновий запах. ♃. Цв. VII—VIII.

Klok. et Shost. in Тр. с.-г. бот., I, 3 (1927) 125; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 135. Клоков у Визн. росл. УРСР, 428; во Фл. СССР, XXI, 574.

На гранітних відслоненнях. — Зустрічається тільки по р. Кальчику (притока Кальміусу) в Приазов'ї.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Приморський рн, Кременівка (!!), Старий Крим (Клеопов!). М. І. Котов наводить цей вид також для Андріївського рну Запорізької обл.: Софіївка по р. Кільтичній (Котов і Карнаух).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (південний схід).

Загальне поширення. Східнопонтичний (меотичний) ендем, як *Th. kalmiussicus* Klok. et Shost. і *Th. graniticus* Klok. et Shost., між якими він займає проміжне місце.

Примітка. М. І. Котов наводить для цього виду, за зборами з р. Кільтичної, цитованими вище, такі біохімічні дані (аналіз С. В. Шилова): вихід ефірної олії 1,3—1,9% на суху вагу, олія жовта, з цитриновим запахом.

2575 (30). Th. graniticus Klok. et Shost. — **Чебрець гранітний.** Рослина темнозелена, півкущик, утворює дернинки. Стовбурчики довгі і тонкі, вкорінені, закінчуються квітучим пагоном; неплідні пагони полеглі, нерідко повзучі, відходять і від стовбурчиків і від кореневища, останні звичайно довші. Квітконосні гілки відходять від стовбурчиків правильними рівнобіжними рядами, трохи висхідні, 3—12 *см* завв., опушені під суцвіттям і на всьому протязі короткими, вниз притиснутими волосками. Листки вузько лінійно-еліптичні, з країв лише при основі рідко війчасті, на поверхні голі, засіяні помітними залозками, з помітними лише зісподу жилками; середні стеблові листки 7—11 (12) *мм* завд., 0,8—1,3 (1,5) *мм* завш., на квітконосних гілках, здебільшого коротші за міжвузля, без помітних черешків, на неплідних — короткочерешкові; низові листочки подібні до середніх, тільки трохи зменшені порівняно з ними; вкорочені гілочки в пазухах середніх листків мало розвинені або зовсім відсутні. Суцвіття звичайно головчасте, компактне, іноді витягнуте, до 4 *см* завд., з 1—2 додатковими кільцями; чашечка трубчасто-дзвониковидна, близько 3,5 *мм* завд., на черевному боці коротковолосиста; зубці верхньої губи чашечки трикутно-ланцетні, гострі, по краю голі або засіяні дуже коротенькими щетиночками, без довгих багатоклітинних війок; віночок 6—7 *мм* завд., з дуже вузенькою трубочкою, яскравобузковий. Горішки видовжено-еліпсоїдальні, $\pm$ 0,75 *мм* завд., темнобурі. Квітки і вся рослина з дуже міцним цитриновим запахом. ♃. Цв. $\frac{2}{2}$ VI— $\frac{1}{2}$ VIII.

Klok. et Shost. in Тр. с.-г. бот., I, 3 (1927) 130; у Вісн. Київськ. бот. саду, XIV (1932) 95; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 135. Клоков у Визн. росл. УРСР, 428; во Фл. СССР, XXI, 574.

На гранітних відслоненнях. — Зустрічається тільки по р. Кальміусу в Приазов'ї.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Волноваський рн, Старо-Гнатівка (!!); Старо-Бешівський рн, Комсомольське (!!); Тельманівський рн, Старо-Ласпа (!!), Гранітне (!!), Григорівка (Лавренко!). Цей вид взагалі зустрічається на всіх виходах гранітів або інших кристалічних порід по р. Кальміусу і балках, що сполучаються з його долиною.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (південний схід).

Загальне поширення. Вузький ендем (меотичний).

Примітка. Відомі гібриди цього виду з *Th. calcareus* Klok. et Shost. і з *Th. dimorphus* Klok.

2576 (31). Th. calcareus Klok. et Shost. — **Чебрець вапняковий.** Півкущик, утворює пухкі дернинки. Стовбурчики тонкуваті, звичайно не вкорінені, закінчуються квітучим пагоном; неплідні пагони полеглі, відходять і від стовбурчиків, і безпосередньо від кореневища, останні більш видовжені. Квітконосні гілки прямостоячі, частіше трохи висхідні, 3—14 *см* завв., опушені під суцвіттям і нижче короткими вниз притиснутими волосками. Середні стеблові листки довгасто-

або лінійно-еліптичні, (6) 8—13 (15) *мм* завд., 1—2 (2,5) *мм* завш., з коротким, але виразним черешком, з країв лише при основі трохи війчасті, на поверхні голі, засіяні добре помітними з обох боків залозками, з помітними зісподу і непомітними зверху боковими жилками; листки квітконосних гілок звичайно коротші за міжвузля, часто без вкорочених гілочок у пазухах; низові листочки здрібнені, еліптичні, з відносно довшими черешками. Суцвіття головчасте; чашечка 3,5—4 *мм* завд., майже гола, звичайно зелена, з ланцетно-трикутними, по краю засіяними коротенькими одноклітинними щетиночками, але цілком позбавленими довгих багатоклітинних війок зубцями верхньої губи; віночок до 7 *мм* завд., бузковий, неяскравий. Горішки яйцевидно-еліпсоїдальні, до 1 *мм* завд., з горбочком при основі, темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. et Shost. in Тр. с.-г. бот., I, 3 (1927) 128; у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 95; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 136. Клоков у Визн. росл. УРСР, 429; во Фл. СССР, XXI, 575.

— *Th. rariflorus* var. *calcareus* Ronn. in Fedde, Report., XXXI (1932) 153.

На вапнякових, рідше лушпакових або крейдяних відслоненнях. — У південно-східній частині Української РСР, спорадично.

Д.Л.-С. Луганська обл.: окол. Луганська (Гребеньова!), по правому берегу р. Дінця (Постригань!); Свердловський рн, Провальський степ (Постригань!); Ровеньки (Лавренко!). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Білоярівка (Лавренко!, !!), Успенка (Лавренко!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Велика Новосілка на р. Мокрі Яли (Клеопов!); Старо-Бешівський рн, Старо-Бешеве (Клоков!!), Комсомольське (Клоков!!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Михайлівський рн, Старо-Богданівка (Воронова!); Мелітопольський рн, Троїцьке, Терпіння (Воронова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (схід), Ниж.-Дон. (захід), Волзьк.-Дон. (південь!).

Загальне поширення. Східнопонтичний (танаїсько-меотичний) ендем.

Ареал цього виду переривчастий і складається з трьох замкнутих часткових ареалів: північного по середній течії Дону (по нижній течії його приток — Бітюгу, Медведиці і Тихої) і двох південних — західного по р. Молочній, малого і східного, багато більшого — по Дінцю, Кальміусу і Міусу, на схід до Новочеркаська. Мабуть, є ще й четвертий — північніший.

Примітка. *Th. calcareus* Klok. утворює гібриди з *Th. dimorphus* Klok. (у південній частині ареалу), а також іноді з *Th. graniticus* Klok. (на Кальміусі в зоні контакту південної гранітної флори відслонень із більш північною вапняковою).

«Класичне місцезнаходження» виду — вапнякові відслонення по р. Кальміусу, біля Старо-Бешева, описаний він за екземплярами, зібраними автором у 1925 р.

2577 (32). Th. cretaceus Klok. et Shost. — **Чебрець крейдяний.** Півкущик, утворює розлогі дернинки. Стовбурчики лежачі, але не вкорінені, закінчуються квітучим пагоном; неплідні пагони полеглі, відходять від стовбурчиків. Квітконосні гілки підведені, 2—10 *см* завв.,

опушені під суцвіттям і нижче коротенькими, вниз загнутими волосками, густо улиснені. Середні стеблові листки короткочерешкові, довгасто-еліптичні або еліптичні, 5—10 *мм* завд., 1—2 (2,3) *мм* завш., з країв у нижній чверті війчасті, на поверхні голі, з малопомітними крапчастими залозками і боковими жилками, грубенькі, з розвиненими вкороченими гілочками в пазухах, нижні листочки здрібнені, округло-ромбічні, з черешком, що дорівнює пластинці. Суцвіття головчасте, компактне; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3,5—4 *мм* завд., з вузькою трубочкою, майже гола, звичайно забарвлена, зубці верхньої губи чашечки трикутні, без довгих війок по краю, але з коротенькими одноклітинними щетиночками; віночок до 7 *мм* завд., рожевобузковий, яскравий. Горішки округло-еліпсоїдальні, до 0,8 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. et Shost. in Тр. с.-г. бот., I, 3 (1927) 127; у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 94; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 137. Клоков у Визн. росл. УРСР, 429; во Фл. СССР, XXI, 576.

— *Th. cimicinus* Дубянский у Федченко и Флерова, Фл. Европ. Росс. (1911) 834 et auct. non Bluml. — *Th. rariflorus* var. *cretaceus* Ronn. in Fedde, Report., XXXI (1932) 153.

На крейдяних відслоненнях. — У північно-східній частині Української РСР, по Дінцю та його притоках, звичайно.

Д.Л.-С. У північній (крейдяній) частині по Дінцю та його притоках звичайно. В південній — зустрічається по р. Кринці (де контактує з *Th. calcareus* Klok.). — **Л.З.-Л.С.** На схід і північ від Дінця звичайно по всіх його притоках. На південь від Дінця зустрічається по р. Береці і доходить до околиць Лозової Харківської області (Клоков і Шостенко, 1938).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (на сході), Ниж.-Дон. (північ).

Загальне поширення. Ареал виду займає басейни Дону та Дінця з їх притоками. Таким чином, *Th. cretaceus* Klok. є східнопонтичним («танаїським») ендемом. До басейну р. Волги він не заходить, і на східних крейдах його заступають інші близькі види.

Ряд **2. Odoratissimi** Klok. Чималі півкущики з грубенькими недовгими стовбурчиками, що закінчуються квітучим пагоном; квітконосні гілки досить високі (до 15—20 *см*), опушені під суцвіттям і нижче вниз відігнутими волосками; листки сидячі, вузько-лінійні, по краю до середини або вище війчасті.

Облігатні псамофіли, властиві степовим районам Європейської частини СРСР.

До цього вузького природного ряду належать лише наші три види.

2578 (33). Th. ciliatissimus Klok. sp. nova in Addenda, VII, 669 — **Чебрець найвійчастіший.** Півкущик із вигнутими повзучими вкоріненими стовбурчиками близько 2—5 *мм* у діаметрі, що закінчуються висхідним квітучим пагоном; неплідні простелені бокові пагони спочат-

ку досить коротенькі, під осінь видовжені; квітконосні гілки від основи підведені, 3—10 *см* завв., під суцвіттям і нижче опушені переважно короткими, вниз відігнутими волосками з домішкою піввідлеглих чи майже відлеглих волосків 0,5—1,0 *мм* завд., дуже густо улиснені, з межи вузлями близько 5—10 *мм* завд.; неплідні пагони опушені

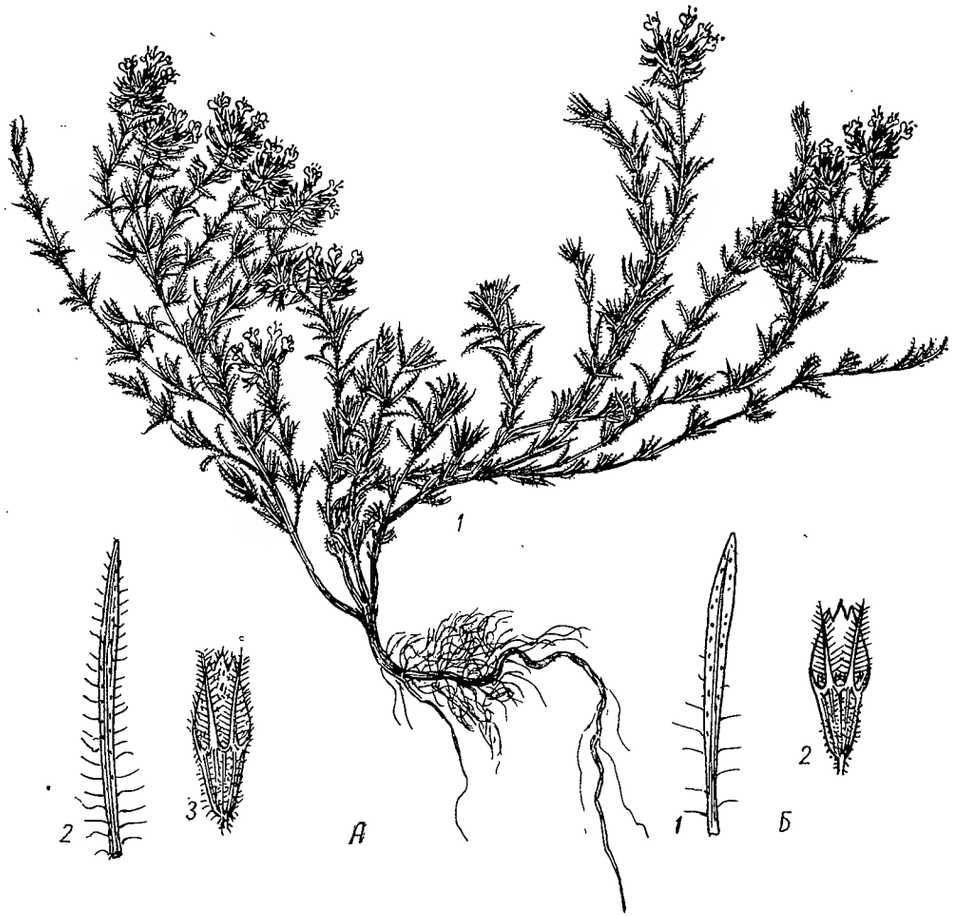

Рис. 53. *А* — Чебрець найвійчастіший — *Thymus ciliatissimus* Klok.
1 — загальний вигляд рослини; *2* — листок; *3* — чашечка.

Б — Чебрець Палласів — *Thymus Pallasianus* H. Braun.
1 — листок; *2* — чашечка.

приблизно так само, але багато рідкіше улиснені, з довшими межи вузлями. Стеблові листки сидячі, вузько-лінійні до лінійно-довгастих або під суцвіттям лінійно-ланцетних, 3,5—10 *мм* завд., 0,4—1,7 *мм* завш., найширші здебільшого коло середини, звідкіля поступово звужені до основи (за винятком підсуцвітних, які звичайно найширші біля основи), на верхівці тупуваті або тупувато-загострені, по всьому краю густо засіяні відлеглими багатоклітинними війками близько 0,5—1,0 *мм* завш., що переходять також і на саму поверхню листка

(переважно зверху, вище середини); середні листки з неплідними вкороченими або вище б.-м. видовженими квітучими гілочками в пазухах; покривні листки в суцвітті довгастояйцевидно-ланцетні, близько 2—7 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш., густовійчасті. Суцвіття головчасте, компактне, під кінець цвітіння іноді з ледве відсунутим, дуже збідненим додатковим кільцем; квітконіжки близько 1,5—3 *мм* завд., дрібноволосисті; чашечка дзвониковидна, (3) 3,5—4 *мм* завд., при плодах помітно не збільшена, з черевного боку густо вкрита відлеглими хвилястими волосками близько 0,5 *мм* завд., на спинному боці голувата; зубці верхньої губи чашечки трикутно-ланцетні, майже однакові, з трав'янистим, неплівчастим краєм, по якому засіяні нечисленними довгенькими триклітинними війками (приблизно такими ж, як і на нижніх зубцях), віночок близько 6—6,5 *мм* завд., яскраволіловий. Горішки яйцевидні, близько 0,9—1,0 *мм* завд. і 0,55—0,60 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. VI—VIII.

На пісках другої тераси в складі рослинності піскового степу. — Відоме тільки з пісків по р. Савранці в Одеській області.

П.Л.-С. Одеська обл.: Піщанський рн, Пужайкове (Білик!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (у півн.-зах. частині, на межі з Серед.-Дніпр.).

Загальне поширення. Очевидно, понтичний пісковий ендем.

Примітка. Цей вид був зібраний Г. І. Біликом коло с. Пужайкового на пісках 14. VIII 1934 р. у великій кількості, але довго лежав у нерозібраному матеріалі, чому й не потрапив до наших попередніх обробок роду. Він, безперечно, близький до *Th. Pallasianus* H. Braun, який відомий недалеко від його місцезнаходження на пісках Південного Бугу біля м. Саврані, і належить до спільного з останнім ряду **Odoratissimi** Klok., де є третім видом. Від обох відомих видів ряду він відрізняється війчастими верхніми зубцями чашечки, що є архаїчною ознакою, а також війчастою поверхнею листків. Де в чому він більше нагадує нижньодніпровський *Th. borysthenicus* Klok. et Shost., ніж *Th. Pallasianus* H. Braun, — вужчі і коротші листки, дрібніші чашечки, темнозелений колір усієї рослини, але всі листки в *Th. ciliatissimus* Klok. плоскі. Можливо, наш вид є вихідним предківським типом для всього ряду. Зараз він перебуває в реліктовому стані, подібно до інших савранських піскових ендемів (*Centaurea savranica* Klok., *Asperula savranica* Klok.), що теж відрізняються від найближчих до них видів архаїчними ознаками. На жаль, гербарні матеріали з пісків Савранки та Кодими, де зустрічаються такі види, надто обмежені і випадкові і загального уявлення про савранський ендемізм не дають. Але й ті уривки, що вже стали відомі, примушують визнати в цьому районі наявність реліктового пісково-степового ендемізму, що його в якійсь мірі можна прирівняти до більш відомого нижньодніпровського піскового ендемізму.

2579 (34). Th. borysthenicus Klok. et Shost. — **Чебрець дніпровський.** Темнозелена рослина; півкущик; стовбурчики лежачі, вкорінені, часто грубенькі, закінчуються квітучим пагоном; неплідні пагони відходять від стовбурчиків, полеглі або скоса висхідні. Квітконосні гілки 5—20 *см* завв., опушені під суцвіттям, як і нижче, короткими, вниз притиснутими волосками, густо улиснені. Середні стеблові листки сидячі, вузько лінійно-голкуваті, однаково вузькі по всій дов-

жині, (4) 5—9 (12) *мм* завд., близько 0,5 *мм* завш., з загорнутими на спідній бік краями і через це зісподу вузько-жолобкуваті, з країв до середини або помітно вище довговійчасті, на поверхні засіяні дуже коротенькими щетиночками, з добре помітними крапчастими залозками і малопомітними боковими жилками; вкорочені гілочки добре розвинені в пазухах усіх листків. Суцвіття головчасте, крім головки, досить часто розвинені ще 1—2 додаткових кільця; чашечка трубчасто-дзвониковидна, під час цвітіння близько 3,5 *мм* завд., при плодах 4—4,8 *мм*, звичайно забарвлена; зубці верхньої губи чашечки ланцетні, гострі, по краю голі і гладенькі або з коротенькими одноклітинними щетиночками, без довгих війок; віночок 6—7 *мм* завд., з коротенькою трубочкою, яскравобузковий. Горішки оберненояйцевидні, до 1 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. et Shost. (Клоков і Шостенко) in Тр. с.-г. бот., I, 3 (1927) 135; у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 96; в Уч. зап. Харк. держ. унів, № 14 (1938) 139. Клоков у Визн. росл. УРСР, 429; во Фл. СССР, XXI, 581.

На річкових пісках. — Тільки по Нижньому Дніпру від Запоріжжя до гирла.

Л.З.С. Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, між Дніпровкою і Благовіщенкою (Рижутін!),. Кам'янська арена (Козлов!). — Херсонська обл.: нижче Каховки звичайно на всіх аренах. Мабуть, зустрічається також і на правому березі Дніпра в Білозерському районі, а також на південному кінці Кінбурнської коси, що належить в адміністративному відношенні до Очаківського району Миколаївської області.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (тільки вказані місцезнаходження).

Загальне поширення. Ендем нижньодніпровських пісків.

Примітка. Старі аналізи Ю. Карпенко (1930) для матеріалу з околиць Цюрупинська показали, що вихід ефірної олії становить 1,142%.

2580 (35). Th. Pallasianus H. Braun — **Чебрець Палласів.** Світло-зелена рослина; півкущик; стовбурчики лежачі, вкорінені, товстуваті, нерідко дуже здерев'янілі, закінчуються суцвіттям, неплідні пагони відходять від стовбурчиків, б.-м. полеглі. Квітконосні гілки від основи підведені вгору, 5—20 *см* завв., під суцвіттям, як і нижче, опушені коротенькими, вниз притиснутими волосками, густо улиснені. Середні стеблові листки сидячі, вузько лінійно-лопатковидні, (6) 8—12 (16) *мм* завд., (0,5) 0,8—1,5 (2) *мм* завш., найширші біля верхівки, з країв до середини або трохи вище довговійчасті (іноді листок навкруги війчастий), на поверхні голі, з помітними крапчастими залозками і малопомітними жилками; всі з розвиненими вкороченими гілочками в пазухах. Суцвіття головчасте, компактне; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 3,5—4 *мм* завд., майже гола, звичайно забарвлена, з ланцетними, здебільшого рівними, по краю голими, рідко засіяними коротенькими щетиночками зубцями верхньої губи; віночок до 7 *мм* завд., з короткою трубочкою, рожевобузковий, яскравий. Горішки округло-еліпсоїдальні, із загостреними кінцями (подібні до цитринки), до 1,25 *мм* завд., дрібноямчасті. ♃. Цв. VI—VII.

H. Braun, secus Ronn, in Fedde, Report., XXXI (1932) 148. Клоков і Шостенко в Уч. зап. Харк. держ. унів., 14 (1938) 140. Клоков у Визн. росл. УРСР, 429; во Фл. СССР, XXI, 582.

— *Th. odoratissimus* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1819) 405 (non Mill., Gar. Dict., ed. VIII, a. 1768, № 9). Дубянский у Федченко и Флерова, Фл. Европ. Росс., 833. Клоков і Шостенко в Тр. с.-г. бот., I, 3 (1927) 131; у Вісн. Київськ. бот. саду, XVI (1932) 95.

Видані зразки: Герб. фл. Укр. РСР, № 91 (sub: *Th. odoratissimus* M. B.).

На річкових пісках других терас. — У південній частині Лісостепу і в Злаково-Лучному Степу досить звичайно.

П.Л.-С. Одеська обл.: Саврань (Пачоський!). — Черкаська обл.: Канівський рн, Хмільна (Липківський!); Черкаський рн, Руська Поляна (Зеров!), Мошнівське л-во, Софіївська дача (Кожевников!); Сміла (Левицький — нетипові екземпляри, що наближаються до *Th. ciliatissimus* Klok.); Чигиринський рн, над р. Тясмином, біля кол. Михайлівського монастиря (Постриганы!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Черняєв!). — **Л.Л.-С.** У північно-західній частині району рідко. — Сумська обл.: Охтирка (Таліев!); Лебединський рн, Бобрик Харківський (Ізвєкова!). Крім того, є екземпляри з етикеткою «prov. Tschernigov, 1841» (Черняєв!). У південно-східній частині на території Харківської і Полтавської областей звичайно. — **Д.Л.-С.** Рідко. Сталінська обл.: Сталіно (Ширяєв!), окол. Сталіно, радгосп «Піски» (Котов, n. v.). — Луганська обл.: Краснодонський рн, Попівка (Постриганы, Котов). — **П.З.-Л.С.** У західній частині, між Дністром і Півд. Бугом рідко. — Миколаївська обл.: Первомайський рн, на р. Кодимі (Левіна!). — Одеська обл.: Роздільна (!). Між Бугом і Дніпром частіше. — **Л.З.-Л.С.** У більшій частині району, за винятком крайнього півдня, де немає відповідних стацій, б.-м. звичайно. — **П.З.С.** Між Бугом і Дніпром спорадично. На сході, між Дунаєм і Бугом, цей вид не знайдений. — **Л.З.С.** Зустрічається близько від межі району в **Л.З.-Л.-С.** Дніпропетровська обл.: Покровський рн, Велико-Михайлівське л-во (Котов!).

Можливо, зустрінеться і в межах району. Якийсь вид (чи цей, чи *Th. borysthenicus* Kl. et D.-Sh.) зустрічався в затопленій частині долини Дніпра, на Великих Кучугурах.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (південь), Заволзьк., Причорн., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Зах. Передкавк., Зах. Закавк. (район Новоросійська).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської території СРСР (східнопонтично-каспійський).

Примітка 1. За повідомленням М. І. Котова, рослини цього виду з Лівобережжя дали вихід ефірної олії 0,10—1,25% на суху вагу; олія світложовтого кольору з зеленуватим відтінком (аналізи С. В. Шилова).

Примітка 2. Польський ботанік Качвара вказував цей вид під назвою *Th. odoratissimus* M. B. для Жабокруків (Станіславська обл.: Обертинський рн) і вмістив про його знахідку спеціальну статтю в «Космосі» (Kosmos, LII, fasc. III—IV, botan., V—2—1927, p. 558—561). Ми вже відзначили, що ця вказівка викликана неправильним визначенням рослини (Клоков і Шостенко, 1938, стор. 141). Вона повинна стосуватись, мабуть, вузьколистої форми *Th. podolicus* Klok. et Shost.

Th. Pallasianus H. Braun утворює гібриди з *Th. Czernjaëvii* Klok. (найчастіше), *Th. Marschallianus* Willd., *Th. dimorphus* Klok.

Ряд 3. **Humillimi** Klok. et Shost. Приземкуваті півкущики з довгими повзучими стовбурчиками, що закінчуються неплідним пагоном, і дуже низенькими квітконосними гілками; листки сидячі, дуже вузькі, лінійні або лінійно-лопатковидні, з жолобкуватими заглибинками зісподу обабіч дуже випнутої головної жилки, або з загорнутими на спідній бік краями.

Сюди належать східносередземноморські нагірно-ксерофітні види.

2581 (36). Th. pseudohumillimus Klok. et Shost. — **Чебрець несправжньоприземкуватий.** Півкущик, що утворює дуже густі, нерідко плоскувато-подушковидні дернинки; вся рослина сірувата від густого опушення з волосків різної довжини; стовбурчики довгі, товстенькі, закінчені простеленими неплідними пагонами, розвинені також і лежачі неплідні пагони, що відходять від стовбурчиків; квітконосні гілки підведені або прямостоячі, 1,5—3 (4) *см* завв., опушені під суцвіттям, як і нижче, вниз притиснутими коротенькими волосками; листки (за винятком низових) сидячі, вузько лінійно-лопатковидні, 5—10 (11) *мм* завд., 0,3—0,8 *мм* завш., по всьому краю або за винятком верхівки війчасті, на поверхні з обох боків густо опушені довшими і коротшими волосками, зісподу з міцно випнутою потовщеною середньою жилкою, що займає майже половину ширини пластинки, між середньою жилкою і краями листка утворюються дві поздовжні заглибинки (особливо добре помітні на сухому матеріалі); крапчасті залозки малопомітні; деякі нижні здрібнені листки з помітним черешком і дещо розширеною пластинкою (рудиментарна гетерофілія). Суцвіття головчасте, покривні листки його ланцетні; квітконіжки дуже коротенькі, під час цвітіння малопомітні; чашечка трубчасто-дзвониковидна, під час цвітіння (2,8) 3—3,5 *мм*, при плодах до 4—4,5 *мм* завд., навкруги волосиста, зелена або лілувата; зубці верхньої губи чашечки по краю з війками, іноді дуже нечисленними; віночок ліловий. Горішки кулясті, близько 0,6 *мм* у діаметрі. Ч. Цв. VII—VIII.

Klok. et Des.-Shost. (Клоков и Шостенко) in Тр. Бот. инст. АН СССР, I, 2 (1936) 287; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 138. Клоков во Фл. СССР, XXI, 121.

— *Th. humillimus* Дубянский у Федченко и Флерова, Фл. Европ. Росс. (1910) 833, non Czelak., et auct. fl. taur. p.p. — *Th. humillimus* var. *hirsuta* Jan a t a in schedis ex Klok. et Shost., l. c. — *Th. Boissieri* H. Braun apud Зеленецький, Матер. для фл. Крыма (1906) 34, non Halascy. — *Th. striatus* H. Braun ibid., non Vahl.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1787 (sub: *Th. humillimus* Czelak.).

На кам'янистих схилах і скелях. — У гірській частині Криму від Ай-Петрі до Кара-дага, переважно на вищих яйлах, нерідко.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (!). Місцезнаходження на етикетці, мабуть, вказане неточно і потребує перевірки. Але, можливо, цей вид зустрічається де-не-де і в передгір'ях. — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітська яйла (Пивоварова! — тип виду, Клоков!!), Ай-Петрінська яйла (Котов!, Клоков!!), скеля Шишко на яйлі біля Ялти (Гольде!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. Роман-Кош (Іценко!, Котов!), Бабуган-яйла (Котов!, Оксіюк!), г. Чучель (!), кордон Алабач (Клоков!!); Старо-Кримський рн, Свята Гора (Котов і Карнаух!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Судак (Савенков!), Кара-даг (Котов і Карнаух!), Новий Світ (Савенков!), г. Пергань (Савенков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).
Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

Примітка. Малоазіатський вид *Th. humillimus* Czelak. значно відрізняється від кримського іншим характером опушення, що надає всій рослині білуватого забарвлення, і загорнутими наспід краями листків.

Th. pseudohumillimus Klok. et Shost. утворює гібриди з *Th. jailae* (Klok. et Shost.) Stank., а також іноді з *Th. Zelenezkyi* Klok. et Shost. Постійно росте разом із *Th. tauricus* Klok. et Shost. і є паралельною до нього густо опушеною расою. Втім, як і в інших аналогічних випадках, морфологічна різниця між обома видами не може бути зведена лише до ступеня розвитку опушення.

2582 (37). Th. tauricus Klok. et Shost. — **Чебрець кримський.** Півкущик, що утворює густі, компактні дернинки; вся рослина темнозелена; стовбурчики довгі, товстенькі, закінчені неплідним пагоном; квітконосні гілки 1,5—6 *см* завв., під суцвіттям і нижче до середини опушені вниз відігнутими короткими волосками, а ближче до основи дрібними, вниз притиснутими; листки сидячі, вузько лінійно-лопатковидні, (4,5) 5—11 *мм* завд., 0,3—0,8 *мм* завш., найширші у верхній третині, по краю до середини і вище засіяні довгенькими війками, на поверхні вкриті дрібними щетинками, але без волосків, з дуже випнутою зісподу середньою жилкою та двома поздовжніми заглибинками обабіч неї. Суцвіття головчасте, з ланцетними покривними листками; квітконіжки дуже коротенькі, чашечка трубчасто-дзвониковидна, під час цвітіння (3) 3,3—4,3 *мм* завд., 4—5,3 *мм* завд. при плодах, звичайно лілувата, на спинному боці гола, зубці верхньої губи чашечки по краю без війок; віночок ліловий. Ч. Цв. $\frac{2}{2}$ VI—VII.

Klok. et Shost. (Клоков и Шостенко) in Тр. Бот. инст. АН СССР, I, 2 (1936) 289; в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 14 (1938) 139. Клоков во Фл. СССР, XXI, 579.

— *Th. humillimus* fl. taur. p. p., non Czelak.

На кам'янистих схилах і скелях. — У гірській частині Криму, переважно на вищих яйлах. Від Ай-Петрі до Кара-дагу нерідко. Зустрічається здебільшого разом із *Th. pseudohumillimus* Klok. et Shost., але в районі Кара-дагу, наприклад, багато частіше від нього.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, яйла над Оползневим (Дзевановський! — тип виду), Ялтинська яйла (Савенков!), Ай-Петрінська яйла (Клоков!!), Нікітська яйла (Клоков!!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, Бабуган-яйла (Котов!), г. Чатир-даг (Котов!), верховина Еклізі-Бурун (Котов!), г. Роман-Кош (!), яйла біля Ічкас (!), кордон Алабач (Клоков!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Судак, скелі Болван (Савенков!), г. Пергань (Савенков!), хребет Кара-даг, Свята гора (Котов і Карнаух!), Кара-даг, Береговий хребет (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори).
Загальне поширення. Ендем Гірського Криму.

Триба 11. **Lycopeae** Rouy.

Чашечка п'ятизубцева. Віночок майже правильний, з чотирилопатевим відгином. Фертильних тичинок дві (розвинена лише передня пара). Горішки тригранні, з обрубленою верхівкою і відтягнутою основою.

Рід 748. **Вовконіг** — **Lycopus** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 30.

Чашечка дзвониковидна, з десятьма жилками, з п'ятьма, часто неоднаковими зубцями, іноді зубців чотири, всередині гола. Віночок майже правильний, з лійковидною трубочкою і чотирироздільним відгином (верхня частка відгину, виїмчаста на верхівці, відповідає верхній губі, три інші разом — спідній), у зіві довговолосистий. Фертильні тичинки в кількості двох, висунуті з віночка, передні; задні тичинки недорозвинені, стерильні. Частки приймочки плоскуваті, нерівні. Горішки сплюснуто-тригранні, по краю потовщені. — Болотні або лучні багаторічники з зубчастими або пірчасто-розсіченими листками і суцвіттям із пазушних багатоквіткових несправжніх кілець.

За даними Є. В. Волкової (XXI том «Флори СРСР»), до роду належить близько 12 видів. У СРСР зустрічається 6 видів, з яких в УРСР зростають лише 2. Рід поширений в Північній Америці та в Східній Азії, заходить в Австралію (*L. australis* Br.).

1. Листки пірчасто-розсічені, до 9,5 *см* завш., чашечка 2,2—3 *мм* завд., зубці її 1—1,75 (2) *мм* завд . . . . . **(2). В. високий — L. exaltatus** L. fil.
— Листки великозубчасті або у верхній частині пластинки зубчасті, в нижній — пірчасто-лопатеві або -розсічені (здебільшого нижні листки), до 5 *см* завш.; чашечка (2,5) 3,2—4 *мм* завд., зубці її (1,5) 2—3 *мм* завд. . . . **(1). В. європейський — L. europaeus** L.

2583 (1). L. europaeus L. — **Вовконіг європейський.** Стебло звичайно прямостояче, 30—120 *см* завв., негусто притиснутоволосисте або майже голе, розгалужене. Листки короткочерешкові, яйцевидно-ланцетні або ланцетні; черешок 2—8 (15) *мм* завд.; пластинка (20) 25—75 (115) *мм* завд., 8—32 (48) *мм* завш., з гострою або відтягнутозагостреною верхівкою, верхні листки здебільшого великозубчасті, рідше зарубчасті, середні та нижні біля основи розсічені, вище звичайно великозубчасті або лопатеві, рідко нижні листки до верхівки пірчасторозсічені; всі листки з обох боків опушені одноклітинними і багатоклітинними волосками. Несправжні кільця квіток розміщені в пазухах середніх і верхніх листків, густі, щільні; приквітки ланцетні, коротко загострені; квітки сидячі, чашечка (2,5) 3,2—4 *мм* завд.,

з п'ятьма ланцетними колючо загостреними нерівними зубцями (1,5) 2—3 *мм* завд.; віночок 2,5—4 *мм* завд., білуватий, з червоними плямочками на середній частці нижньої губи, розсіянопухнатий. Горішки близько 1,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш., бурі, блискучі. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 30. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 306. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 429. Волкова во Фл. СССР, XXI, 595.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 633.

На болотах, на заплавних луках, у вільшняках, при берегах водойм. — По всій УРСР звичайно, за винятком Криму, де порівняно рідко.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Андрєєв!, Зеленецький); Бахчисарайський рн, Дачне на р. Качі (Котов!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, Соколине (Ваньков!); Сімферопольський рн, Піонерське (Вульф!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Грабовський!), Аян-Дере (Станков!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, Бішуйська, Каракашінська, Верхньо-Султанська дачі (Поплавська), біля Чучельської казарми (Поплавська), г. Чатир-даг (Поплавська), г. Чучель (Грабовський!); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Циріна!), долина р. Отузу (Станков!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Гольде!), Нікітський ботанічний сад (Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кавказ, Сибір (на схід до Байкалу), Серед. Азія.
Загальне поширення. Європа, Сибір, Мала і Середня Азія, Північна Африка. Занесено в Америку і в Австралію. Волкова (цит. місце) наводить цей вид також для Гімалаїв, Китаю та Японії.

2584 (2). L. exaltatus L. fil. — **Вовконіг високий.** Стебло прямостояче, 50—150 *см* завв., галузисте, опушене разом із листям розсіяними багатоклітинними волосками. Листки черешкові, довгастояйцевидні; черешок 2—13 *мм* завд., пластинка 31—136 *мм* завд., 14—96 *мм* завш., пірчасто-розсічена з зубчастими частками; нижні та середні листки іноді розсічені тільки біля основи, а вище великозубчасті або лопатеві. Приквітки ланцетні, війчасті, довші від чашечок; квітки майже сидячі, чашечка 2,2—3 *мм* завд., з 5 (4) остюковидно-загостреними зубцями 1—1,8 (2) *мм* завд.; віночок 2—3 *мм* завд., білий з пурпуруватими плямочками на спідній губі. Горішки близько 1,25 *мм* завд. і 1 *мм* завш., світлобурі, блискучі. ♃. Цв. VII—VIII.

L. fil. suppl. (1781) 87. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 306. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 429. Волкова во Фл. СССР, XXI, 593.

При берегах річок і озер, на болотах, заплавних луках. — По всій УРСР, частіше в більш південних районах, у Кримській області рідко.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь (Андрєєв!, Зеленецький); Білогорський рн, Ново-Миколаївка на р. Біюк Кара-Су (Циріна!), там же, рад-

госп «Шамік» (Анісімова і Циріна!), нижня течія р. Біюк Кара-Су (Анісімова і Циріна!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Юрлине—Передове (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч. (крім півночі); Кавказ; Зах. Сибір (на півдні); Серед. Азія.

Загальне поширення. Більша частина Європи, Мала Азія, Кавказ, Сибір (на південному заході), Середня Азія.

Триба 12. **Menteae** (Benth.) Rouy.

Чашечка майже правильна або виразно двогуба. Віночок лійковидний, з чотирма майже рівними лопатями, не двогубий. Фертильних тичинок чотири, прямих, майже рівних, розведених. Горішки яйцевидні, на верхівці округлі.

Рід 749. М'ята — **Mentha** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 576.

Чашечка дзвониковидна або трубчаста, з 13 жилками, майже правильна, з п'ятьма зубцями або двогуба з тризубою верхньою губою і глибоко розсіченою на два тонких зубці спідньою губою. Віночок майже правильний, з коротенькою трубочкою і чотирилопатевим відгином; верхня лопать віночка помітно ширша за решту, на верхівці з виїмкою; тичинки в кількості чотирьох, з голими нитками, висунуті з віночка. Горішки яйцевидні або еліпсоїдальні. — Багаторічники з дрібними квітками, зібраними в густі пазушні несправжні кільця, що в деяких видів утворюють разом колосовидні або головчасті складні суцвіття.

Дуже критичний рід, що потребує спеціальної монографічної обробки. Кількість видів у роді і досі приблизно не визначена. Види цього роду поширені переважно в помірних поясах обох півкуль. Для території Радянського Союзу А. Г. Борисова наводить (XXI том «Флори СРСР») 22 види, з них на Україні відомо 10—11. Але ці види часто являють собою складні і недостатньо вивчені комплекси різноякісних форм.

Систематика цього роду утруднена також наявністю великої кількості гібридних форм. Ці форми здебільшого неплідні або майже неплідні, але при вегетативному розмноженні досить стабільні, і їх часто описують як окремі види. Особливо критичними є культурні форми м'ят з кучерявим листям (*M. crispa* auct. sensu amplo). З приводу них див. нижче спеціальну примітку.

Примітка. Під назвою *Mentha crispa* auct. у літературі описані дуже різноманітні форми з неясним таксономічним значенням. З них справжня *M. crispa* L. Sp. pl. (1753) 805. — *M. aquatica* var. *crispa* L. Benth. in DC. Prodr., XII, 170 близька до *M. aquatica* L. і відрізняється від останньої кучеряво-складчастими надрізно-зубчастими листками, з коротшими черешками. Є, мабуть, культурною видозміною м'яти водяної. Відомостей про її зростання на території Української РСР або взагалі в СРСР ми не маємо. Кучеряволисті форми відомі також у *M. longifolia* (L.) Huds. (*M. crispa* Ten.), *M. spicata* L. emend. Huds. (*M. crispata* Schrad.), *M. arvensis* L. (*M. crispa* auct. plur.). У всіх цих форм листки відрізняються від листків типової форми виду не тільки кучерявістю, але й закругленою формою пластинки та глибше надрізаними в неї краями.

Українську кучеряву м'яту Шмальгаузен відносив до *M. crispata* Schrad. і називав *M. silvestris* var. *crispata* (Фл. ср. и ю. Р., II, 307), характеризуючи її такими ознаками: «Гола, листки яйцевидні, надрізно-пилчасті, зморшкуваті». Наведені ознаки правильно характеризують *M. crispata* Schrad., яка, може, справді зустрічається або принаймні раніше зустрічалася в культурі на Україні, але зовсім не характеризують найбільш поширену у нас форму кучерявої м'яти. В сучасній літературі українську кучеряву м'яту вважають за окремий вид, але накидають їй класичну видову назву *M. crispa* L., що їй зовсім не належить, і не відрізняють її від інших кучеряволистих форм, що зустрічаються у нас рідше. За наявним у нашому розпорядженні матеріалом ми не можемо остаточно розв'язати питання про систематичне положення української кучерявої м'яти і правильну латинську назву для неї, але можемо висловити з цього приводу деякі припущення. По-перше, ми цілком погоджуємось з визнанням її за окремий вид, як її трактують і господарники. По-друге, ми не вважаємо можливим ототожнити нашу м'яту з будь-якою іншою відомою нам кучеряволистою формою м'яти, описаною як окремий вид. Тимчасом, через неймовірну заплутаність синоніміки видів м'ят ми ще не маємо можливості вважати цілком доведеним, що цей вид м'яти не має в літературі якогось пріоритетного синоніму. В кожному разі називати її *M. crispa* L. не можна, і, не підібравши для неї в світовій літературі законного видового епітету, ми примушені дати їй нову, хоча б тимчасову видову назву до остаточного розв'язання синонімічних питань. Під цією назвою ми й наводимо нижче попередній опис виду.

M. ucranica Klok, ined. in herb. — **М'ята українська.** Стебло досить високе, чотиригранне, волосисте або мохнато-волосисте (переважно вгорі), опушене вниз відігнутими волосками, розгалужене. Листки короткочерешкові, округло-яйцевидні або яйцевидні, 14—47 *мм* завд., 10—40 *мм* завш., з черешком 2—6 *мм* завд., з округлою або неглибокосерцевидною основою пластинки і загостреною верхівкою, з країв надрізно-пилчасті, на поверхні з обох боків, але густіше зісподу, волосисті, зелені. Суцвіття на кінцях стебла і гілок переривчасто-колосовидні, з 6—8 мало розсунутих, але під час цвітіння до верхівки пагона одне від одного відокремлених, несправжніх кілець; приквіткові листки яйцевидні або довгасто-яйцевидні, до цвітіння перевищують бутони, під час цвітіння лише нижні перевищують квітки, а верхні коротші від них; приквітки вузько лінійно-ланцетні, волосисті, довші за квітконіжки; квітконіжки коротші за чашечку, 1—2 *мм* завд., коротковолосисті; чашечка 2,25—2,75 *мм* завд., волосиста, з ланцетно-шиловидними, гострими зубцями, лише трохи коротшими за її трубочку; віночок майже вдвоє довший від чашечки, ліловий.

— *M. crispa* auct. fl. ucr. pro max. parte, non L.

Опис складено за екземплярами, що культивувалися в Харківському ботанічному саду. Дуже схожі екземпляри є в Курську (збори Нетубського). Крім описаної форми, знайшлися ще дві відмінні форми в дуже обмеженому гербарному матеріалі, що був у нашому розпорядженні. Першою згадаємо кучеряволисту м'яту з квітконосними стеблами, які закінчуються листками. Листки в неї подібні до листків *M. ucrainica* Klok., але з більш помітними черешками. Опушення стебла та листків складається з коротших і дужче вниз притиснутих волосків. Культивується на Правобережжі разом з *M. ucrainica* Klok. і являє собою, мабуть, гібрид цього виду з *M. arvensis* L. Друга форма ближча до *M. longifolia* (L.) Huds. і відрізняється від вищезгаданих форм наявністю м'якого білуватого опушення, а також майже сидячими листками. Від типової *M. longifolia* (L.) Huds. вона відрізняється майже круглими, надрізно-зубчастими листками. Ця форма відома нам з Молдавії. Вона описана в літературі під кількома назвами: *M. silvestris* var. *crispa* Benth., *M. emarginata* Reichenb., *M. foliosa* Opiz і т. ін. Яка з цих видових назв є законною для цієї білокучерявої м'яти,

ми ще не мали змоги визначити. Інших кучеряволистих форм, відомих з Середньої Європи і згаданих вище, ми в переглянутому матеріалі не виявили, але вони, звичайно, можуть зустрітися в культурі, особливо в західних областях.

З території УРСР було описано кілька видів м'ят Гандоже: *M. Besseriana* Gandog., *M. borysthenica* Gandog., *M. chersonensis* Gandog., *M. volhynica* Gandog., *M. Wolfgangiana* Gandog. — в його розвідці *Menthae novae*, надрукованій в Bull. Soc. nat. Mosc. (1881—1883).

Скласти про ці види будь-яке конкретне уявлення досі нікому не пощастило.

1[1]. Чашечка двогуба, з волосистим кільцем у зіві . . . . . 2.
— Чашечка майже правильна, з п'ятьма малопомітними зубцями, без волосистого кільця в зіві . . . . . 3.
2. Віночок дуже дрібний, не довший 4 *мм*; зубці верхньої губи чашечки з країв голі. Листки майже цілокраї . . . . . **(9). M. дрібноквіткова — M. micrantha** Fisch.
— Віночок ± 5 *мм* завд., зубці верхньої губи чашечки з країв війчасті. Листки зубчасті . . . **(8). M. блошина — M. pulegium** L.
3. Приквіткові листки в кілька разів перевищують пазушні несправжні кільця квіток, квітконосні стебла закінчуються листками . . 4.
— Приквіткові листки у верхній частині квітконосних стебел непомітні, стебла закінчуються верхівковим, колосовидним або головчастим суцвіттям . . . . . 6.
4. Віночки всередині голі. Вся рослина майже гола. Листки довгасто-еліптичні, загострені **(6). M. споріднена — M. gentilis** L.
— Віночки всередині волосисті. Вся рослина б.-м. густо опушена. Листки яйцевидні . . . . . 5.
5. Несправжні кільця у верхній частині квітконосних стебел зближені, верхівкова пара листків коротша за кільце квіток і через це малопомітна; чашечка до 3 *мм* завд. . . . . **(5). M. кільчаста — M. verticillata** L.
— Несправжні кільця квіток до верхівки стебла розсунуті, верхівкова пара листків довша за кільце і добре помітна, чашечка до 2,5 *мм* завд. . . . . **(7). M. польова — M. arvensis** L.
6. Несправжні кільця зібрані на верхівці стебла в овальне або майже кулясте верхівкове суцвіття . . . . . **(4). M. водяна — M. aquatica** L.
— Верхівкові суцвіття циліндричні, колосовидні . . . . . 7.
7. Листки білуваті від густого опушення . . . . . **(1). M. довголиста — M. longifolia** (L.) Huds.
— Листки зелені, голі . . . . . 8.
8. Суцвіття тонкі, переривчасті. Верхні листки сидячі або майже сидячі. Рослина дика . . . . . **(2). M. колосиста — M. spicata** L. emend. Huds.

[1] До таблиці не заведено кучеряволистих форм — щодо них див. примітку вище.

— Суцвіття товсті, перервані лише при основі. Верхні листки з помітними черешками. Культурна рослина . . . . . **(3). M. перечна — M. piperita** L.

Секція **1. Eumentha** Boiss. Трубочка чашечки в зіві гола, зубці відгину майже однакові.

Підсекція **Terminales** (Benth.) Klok. grad. nov. Стебло та його гілки закінчуються колосовидним або головчастим суцвіттям.

Примітка. А. Г. Борисова у XXI томі «Флори СРСР» прийняла поділ роду на два підроди. 1. *Menthastrum* (Coss. et Germ.) Boriss. з секціями: *Verticillatae* L. (*M. arvensis* L. та близькі види) і *Capitatae* L. (*M. aquatica* L. та інші види) і 2. *Pulegium* (Mill.) Boriss. Ці підроди ми тут трактуємо як секції, а секції відповідно як підсекції.

2585 (1). M. longifolia (L.) Huds. — **М'ята довголиста.** Стебло прямостояче, до 120 *см* завв., від середини розгалужене, при основі голе, вище білувато-бархатисте від м'яких, униз притиснутих волосків. Листки з коротким, 0,5—3 *мм* завд., черешком або сидячі, яйцевидно-ланцетні, (20) 55—90 (100) *мм* завд., 10—31 *мм* завш., б.-м. загострені, з країв великопилчасті, зверху густо пухнаті до повстистих, білуваті або негусто опушені, зеленуваті, зісподу білоповстисті. Суцвіття на кінцях стебла і гілок колосовидні, довгасті, щільні, верхівкові покривні листки лінійні або лінійно-ланцетні, опушені довгими волосками, при бутонах трохи перевищують несправжні кільця, під час цвітіння коротші за них; приквітки лінійні, разом із квітконіжками густоволосисті, коротші за них; чашечка дзвониковидна, 1,75—2,25 *мм* завд., волосиста, з шиловидними зубцями; віночок блідоліловий, ± 3,5 *мм* завд., волосистий. Горішки широко-еліпсоїдальні, близько 0,6 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., бурі, з темнішою за основний фон сіточкою тонких зморшок. ♃. Цв. VII—IX.

Huds., Fl. Angl., ed. 1 (1762) 221. Борисова во Фл. СССР, XXI, 611.
— *M. spicata* var. *longifolia* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 576. *M. silvestris* L., Sp. pl. ed. II (1763) 804. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 306 (excl. var. var.)., Барбарич у Визн. росл. УРСР, 431.

По вологих лісах, при берегах річок, озер і боліт. — Переважно в західній і правобережній частинах УРСР.

Зак.Л., К.Л.,Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С. Нерідко або звичайно. — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пачоський!). Наводиться для Зміївського р-ну Харківської обл. (Шмальгаузен). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Чистяківська мр., радгосп «Гірник» (Страшко!), лісгосп Глухівський (!); Харцизький рн, Зуївка (Наконечна!, Морозова!); Єнакіївський рн, Ольховатка (Талієв). — Луганська обл.: Ровеньківський рн, Шляхтине (Гребеньова!); Сніжнянський рн, Дмитріївка (Котов). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайськ (Шмальгаузен!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Приморський рн, Старий Крим—Кременівка, по р. Кальчику (!!). — **П.З.-С.** Миколаївська обл.: Привільнянський рн, Горожани, по р. Інгулу (Котов!); Новобузький рн, Вівсянівка і Розанівка, по р. Інгулу (Котов!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Білогорський рн, Ново-Царицине, по р. Біюк Кара-Су (Анісімова і Циріна!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Андреєв, Зе-

ленецький!), біля Сімферополя по р. Салгіру (Андреєв!). — **Передг.Кр.** Сімферопольський рн, Привольне (Вульф!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Демерджі-яйла (Чернова!), г. Чатир-даг (Вульф!), Кримський державний заповідник — Алушта (Зеленецький!, Станков!); Старий Крим (Циріна). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Зеленецький!, Клоков!!) річище Учан-Су (Андреєв), Гурзуф—Малий Маяк (Зеленецький!), Нікітський ботанічний сад (Станков!, Клоков!!), Алушта (Клоков!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ; Зах. Сибір (на півдні); Серед. Азія.

Загальне поширення. Більша частина Європи, Західна Азія, Північна Африка. Занесено в Північну Америку.

Господарське значення. *M. longifolia* (L.) Huds. s. l., здавна культивується і застосовується в фармацевтичній і парфюмерній промисловості, а також у кондитерському і лікерному виробництві. Ефіроолійна і медоносна рослина. В ефірній олії містяться ментол і евгенол; останній вживається в зуболікувальній практиці як знезаражуючий і болезаспокійливий засіб.

Примітка. Під назвою *M. longifolia* (L.) Huds. у літературі мається на увазі дуже складний комплекс різноманітних форм; багато які з цих форм розглядались і як окремі види або підвиди. Систематика всього комплексу потребує широкого критичного перегляду. Точніше визначення поширених на території Української РСР форм до такого перегляду неможливе. В кожному разі їх кілька, і таксономічне значення їх не з'ясоване.

2586 (2). M. spicata L. emend. Huds. — **М'ята колосиста,** або зелена. Стебло від основи висхідне, до 100 *см* завв., вгорі розгалужене або у культурних форм галузисте від основи, голе, як і вся рослина. Листки дуже короткочерешкові або сидячі, овально- або довгасто-ланцетні; черешок у нижніх листків не довше 3 *мм*, у верхніх — нерозвинений; пластинка 35—60 *мм* завд., 12—20 *мм* завш., нерівно зубчасто-пилчаста. Несправжні кільця негусті, зібрані на кінцях стебла і гілок у колосовидні переривчасті суцвіття; приквітки шиловидні, війчасті; квітконіжки голі або розсіяно коротковолосисті; чашечка дзвониковидна, 2—2,5 *мм* завд., гола або трохи опушена; зубці її шиловидні, з країв звичайно війчасті, дорівнюють трубочці або довші за неї; віночок 2,5—3,5 *мм* завд., рожеволіловий, голий. Горішки дрібнокрапчасті. 4. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 576 p. p.: emend. Huds., Fl. angl., ed. I (1762) 22 Борисова во Фл. СССР, XXI, 621.

— *M. viridis* L., Sp. pl., ed. II (1762) 804. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 431. — *M. silvestris* var. *viridis* Garcke ex Boiss., Fl. or., IV (1879) 544. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 307.

Культивується по всій УРСР, іноді дичавіє. Ніби зустрічається в дикому стані в південній частині Криму.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Білогорський рн, Ново-Царицине, по р. Бінок Кара-Су (Анісімова і Циріна). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад (Клоков!!), Нікіта (!!), Аю-даг (Зефіров); окол. Алушти (!!).

Поширення по СРСР. Наводиться як культурна або здичавіла рослина для таких районів: Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Алт.; Серед. Азія: Гір.-Туркм. Чи є серед цих рослин дикоростучі форми, не з'ясоване.

Загальне поширення. Південна Європа (Франція, Північна Італія — в дикому стані), Середземномор'я. Як культурна чи здичавіла рослина зустрічається в багатьох районах.

Господарське значення. Ароматична рослина. Містить у собі ефірну олію невисокого гатунку.

Примітка. Назва *M. spicata* L. (*M. viridis* L.) об'єднує позбавлені опушення форми, в іншому надто схожі на різні густо опушені форми комплексу *M. longifolia* (L.) Huds. Кримські форми цього виду ми завжди знаходили поряд з густо опушеними формами м'яти довголистої.

2586[1] (3). M. piperita L. — **М'ята перечна,** або холодна. Стебло підведене, 30—60 *см* завв., галузисте, вкрите рясними крапчастими залозками, як і листки дуже розсіяно опушене вниз загнутими багатоклітинними волосками. Листки короткочерешкові, довгасто-яйцевидні; черешок 3—5 *мм* завд., пластинка 31—45 *мм* завд., 14—25 *мм* завш., з майже зрізаною основою і гострою верхівкою, з країв нерівномірно пилчаста, гола або переважно зісподу по жилках розсіяноволосиста. Суцвіття колосовидні, циліндричні, верхівкові на кінцях стебла та гілок; приквітки лінійно-ланцетні, з країв війчасті, здебільшого довші за квітконіжки; квітконіжки голі, фіолетові, звичайно коротші від чашечок; чашечка трубчаста, 2,5—3 *мм* завд., при плодах до 4,5 *мм* завд., гола, засіяна великими крапчастими залозками, з війчастими зубцями; віночок 4—5 *мм* завд., світлоліловий, голий; тичинки не висуваються з віночка. 4. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 605. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 431. Борисова во Фл. СССР, XXI, 620.

— *M. silvestris* var. *piperita* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 307.

Культивується на городах, коло садиб і на спеціальних промислових плантаціях.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Тільки в культурі. Цей вид взагалі виник у культурі і має гібридогенне походження.

Господарське значення. Ефіроолійна рослина, яка має велике промислове народногосподарське значення. У виробництві тепер найбільш поширений сорт перечної м'яти № 541, виведений Українською зональною станцією ВИЛЛАР (в Лубнах), так звана ментольна м'ята. Ефірну олію здобувають перегонкою з висушеного листя м'яти, зібраного під час цвітіння. Вихід ефірної олії становить 1,5—2,1% від ваги листя. Основною складовою частиною м'ятної

ефірної олії є ментол, якого міститься в ньому 40—65%. М'ятна олія використовується в парфюмерно-косметичній, харчовій, лікерно-горілчаній і хіміко-фармацевтичній галузях промисловості; отже, вона вживається дуже широко. М'ятна олія є також сировиною для здобуття чистого ментолу, що має широке застосування в медицині. Листя м'яти вживається також з лікувальною метою.

2587 (4). M. aquatica L. — **М'ята водяна.** Стебло від основи висхідне, 20—100 *см* завв., галузисте, негусто опушене вниз притиснутими волосками або майже голе. Листки черешкові, яйцевидні або довгасто-яйцевидні; черешок 4—15 *мм* завд., пластинка 15—70 (100) *мм* завд., 12—36 (50) *мм* завш., при основі округло- або широко-клиновидна, іноді неглибоко серцевидна, на верхівці коротко тупувато-загострена, з країв пилчаста, майже гола або притиснуто опушена, густіше зісподу; низові листки здрібнені, округлі, цілокраї. Несправжні кільця зближені на верхівці стебла, утворюють на кінцях стебла та гілок верхівкові овальні або майже кулясті суцвіття; приквітки багато довші за квітконіжки, лінійно-шиловидні, з країв укриті довгими війками; квітконіжки опушені довгими, вниз притиснутими волосками; чашечка трубчасто-лійковидна, до 3,5 *мм* завд., опушена притиснутими вгору волосками, з трикутно-шиловидними війчастими зубцями, в два-три рази коротшими за її трубочку, віночок 5—6 *мм* завд., рожеволіловий, волосистий; тичинки (у двостатевих квіток) висуваються з оцвітини. Горішки еліпсоїдальні, ±0,75 *мм* завд., бурі, крапчасті. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 576. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 431. Борисова во Фл. СССР, XXI, 608.

— *M. volhynica* Gandoger, Menthae nov., 1—2 (1881) 19. — *M. sativa* var. *aquatica* (L.) Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 307.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 382.

На заплавних луках низького рівня, по болотах, при берегах у мулуватому грунті або у воді. — По всій Українській РСР досить звичайно, за винятком Криму, де рідко.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, над Ялтою, оз. Караголь (Гольде!), шосе Ялта — Ай-Петрі, на 10-му кілометрі (Цвельов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: у більшості районів (крім півночі); Кавказ; Зах. Сибір (?).

Загальне поширення. Більша частина Європи, Мала і Передня Азія. Занесено в Північну і Південну Америку і в Австралію.

Господарське значення. Ефіроолійна рослина. Вихід олії становить 0,15—0,18%, олія придатна для миловарення.

Примітка. Крім описаної вище б.-м. типової форми, на півдні зустрічаються ще маловивчені форми з густим опушенням, які, на наш погляд, належать до окремого близького виду. За цим видом треба, мабуть, залишити назву *M. eriantha* C. Koch in Linnaea, XVII (1843) 650. Ми вважаємо, що кримська густо опушена рослина у видовому відношенні тотожна кавказькій *M. eriantha* C. Koch і відрізняється від середньоєвропейської, описаної ще Ліннеєм під назвою *M. hirsuta* L. Mant. (1767) 81. Але наші рослини визначались як *M. hirsuta* L. Наводимо їх опис.

Стебло 20—45 *см* завв., вище середини білувато-шерстисте, в нижній частині голувате. Листки довгасто-яйцевидні до еліптичних, 10—70 *мм* завд., враховуючи і черешок, який окремо становить 1—15 *мм* завд., 6—26 *мм* завш., з країв віддалено пилчасто-зубчасті, зісподу білуваті, зверху сіруваті від густого опушення. Суцвіття головчасте, майже кулясте, близько 1 *см* у діаметрі; чашечка 3—3,5 *мм* завд., густо і майже відлегло волосиста, віночок ±5 *мм* завд. В іншому мало відрізняється від *M. aquatica* L.

На вологих місцях.

Л.З.С. Херсонська обл.: Скадовський рн, о-в Джарилгач (Дзевановський!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, над Ялтою, оз. Караголь (Гольде!).

Підсекція **Arvenses** (Benth.) Klok. grad. nov. Стебло і гілки закінчуються парою помітних верхівкових листків, над якими вже не розвивається несправжнє кільце квіток. Несправжні кільця б.-м. розсунуті, приквіткові листки завжди перевищують квітки, подібні до стеблових.

2588 (5). M. verticillata L. — **М'ята кільчаста.** Стебло від основи підведене, 50—70 *см* завв., у суцвітті пірамідально-галузисте, опушене б.-м. густими притиснутими одноклітинними і багатоклітинними волосками, так само як і листки, іноді коротко опушене лише по ребрах. Листки черешкові, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, черешок 2—16 *мм* завд., пластинка 14—80 *мм* завд., 6—33 *мм* завш., з широко-клиновидною або закругленою основою і короткозагостреною верхівкою, з країв зарубчасто-пилчаста. Несправжні кільця квіток нижче розсунуті, вище зближені, верхнє кільце на перший погляд здається кінцевим, бо квітки закривають дуже коротеньку пару верхівкових листків; приквітки довгасто-ланцетні, опушені, довші за квітконіжки; квітконіжки голі або трохи опушені вниз притиснутими волосками; чашечка трубчаста, 2,7—3 *мм* завд., волосиста, з гостротрикутними зубцями; віночки лілуваторожеві різних відтінків (від білуватих до темнорожевих), 4—4,5 *мм* завд., розсіяноволосисті; пиляки іноді волосисті, звичайно без розвиненого пилку. Насінні зачатки розвинені, плоди досі не відомі. ♃. Цв. VII—IX.

L., Syst. Natur., ed. II (1759) 1099. Шостенко в Уч. зап. Харк. держ. унів., № 4 (1936) 70. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 431.

— *M. sativa* var. *verticillata* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 307.

На піскуватих луках, при берегах. — Спорадично по всій УРСР, частіше на півдні. Для Криму, втім, не наводиться.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: переважно в середніх і південних районах.

Загальне поширення. Європа.

Примітка. Вважається за гібрид: *M. arvensis* L. s. l. × *M. aquatica* L., бо ця форма зустрічається всюдя разом з обома батьківськими видами, не дає стиглого пилку і не розвиває плодів — отже, є ніби типовим неплідним міжвидовим гібридом. Можливо, у зв'язку з тим, що в утворенні цього гібриду беруть участь різні раси збірного виду *M. arvensis* L. s. l., він неоднаковий в різних районах. Зокрема, його південно-східні екземпляри відмінні від решти (*M. maeotica* Klok. in herb.). Середньоєвропейський матеріал ще більш різноманітний, з його складу описано кілька видів, справжнє таксономічне значення яких для нас неясне.

Останнім часом виявилось, що деякі форми з циклу *M. verticillata* L. s. l., зокрема в околицях Києва, дають цілком стиглі плодики, а також досить помітно відрізняються від інших форм і в морфологічному відношенні.

2589 (6). M. gentilis L. — **М'ята споріднена.** Стебло підведене або прямостояче, 30—70 *см* завв., пірамідально розгалужене, як і листя голе або дуже розсіяноволосисте, пурпурувате, особливо в нижній частині. Листки короткочерешкові, довгасто-еліптичні, на верхівці загострені; черешок 2—4 *мм* завд., пластинка 19—37 *мм* завд., 7,5—12 *мм* завш., з країв тупувато-пилчаста, при основі клиновидна. Несправжні кільця квіток пазушні, верхівкові листки завжди перевищують кільце; приквітки ланцетні, з країв війчасті, довші за квітконіжки; квітконіжки голі; чашечка трубчасто-дзвониковидна, 1,5—2 *мм* завд., з голою трубочкою і війчастими з країв трикутними зубцями; віночок ліловий, ± 3 *мм* завд., голий; тичинки з дуже коротенькими нитками, ледве висунуті з трубочки віночка. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 577. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 430.
— *M. sativa* var. *gentilis* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 307.

Засмічує посіви м'яти перечної (специфічний бур'ян). Зустрічається всюди, де культивується м'ята перечна. Іноді також культивується.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: у багатьох районах.

Загальне поширення. Європа.

Примітка. Вважається за гібрид *M. spicata* L. × *M. arvensis* L.

2590 (7). M. arvensis L. — **М'ята польова.** Стебло підведене або висхідне, (7) 20—80 *см* завв., галузисте, б.-м. густо опушене вниз відлеглими волосками. Листки досить густо опушені, черешкові, довгасто-яйцевидні, яйцевидні або на молодих пагонах округло-яйцевидні; черешок (4) 5—25 *мм* завд., пластинка (15) 20—95 *мм* завд., (7) 10—36 *мм* завш., при основі клиновидна, рідко округла, на верхівці здебільшого коротко-загострена, з країв тупо зубчасто-пилчаста. Несправжні кільця квіток пазушні, до верхівки стебла розсунуті, верхівкові листки завжди перевищують кільце; приквітки довші за квітконіжки, ланцетні, з країв війчасті; квітконіжки голі або розсіяноволосисті; чашечка дзвониковидна, 1,5—2,5 *мм* завд. (у жіночих екземплярів коротша, ніж у двостатевих), крапчасто-залозиста, притиснуто-волосиста; зубці чашечки трикутні, до 0,5 *мм* завд.; віночок 4,5—5 *мм* завд., рожеволіловий, розсіяноволосистий. Горішки

еліпсоїдальні, близько 1 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., світлобурі, крапчасті. ♃. Цв. VI—X.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 577. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 430. Борисова во Фл. СССР, XXI, 604.
— *M. austriaca* auct., haud Jacq., Fl. Austr., V (1778) 14. — *M. borysthenica* Gandoger, Menthae nov., 1—2 (1881) 37. — *M. Besseriana* Gandoger, l. c., 45. — *M. sativa* var. *arvensis* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 307.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1533 (sub *M. austriaca* Jacq.).

На заплавних луках, при берегах, як бур'ян на городах. — Звичайно по всій Українській РСР, за винятком Криму, де рідко.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький).

Поширення по СРСР. Майже всюди, крім крайньої півночі і Далекого Сходу.

Загальне поширення. Євразія (крім Арктики і тропіків), Північна Америка (занесене?).

Господарське значення. Ефіроолійна і медоносна рослина. В культурі поширена форма цього виду з високим вмістом ментолу в ефірній олії (var. *piperascens* hort.). За аналізом С. В. Шилова, вихід олії з дикої рослини в Київській області становить 0,1—0,4% на суху вагу (повідомлення М. І. Котова).

Примітка. Дуже поліморфний і безперечно збірний вид, але виділити з його складу на величезному просторі його ареалу якісь географічні раси з певним комплексом ознак ми не спромоглися ні на підставі літературних даних, ні на основі власних дослідів. Неодноразові спроби побудувати систему видів чи підвидів для *M. arvensis* sensu amplo не дали цілком позитивних наслідків. Але, звичайно, складний комплекс форм, об'єднаний тут під видовою назвою *M. arvensis* L., потребує спеціального монографічного опрацювання.

Секція 2. **Pulegium** Cass. Трубочка чашечки в зіві з волосистим кільцем; відгин двогубий — зубці нижньої губи вузькіші, ніж зубці верхньої. Всі несправжні кільця квіток розсунуті, приквіткові листки подібні до стеблових.

Середземноморська група, яку більш правильно було б трактувати як окремий рід *Pulegium* Mill.

2591 (8). M. pulegium L. — **М'ята блошина.** Стебло підведене, 20—60 *см* завв., розгалужене, розсіяноволосисте разом з листям. Листки черешкові, еліптичні або довгасто-яйцевидні, черешок 3—8 *мм* завд., пластинка 8—30 *мм* завд., 4—12 *мм* завш., з країв тупо зубчасто-пилчаста, при основі клиновидна. Несправжні кільця густі, майже кулясті; приквітки ланцетні, чашечка ± 2,5 *мм* завд., з трикутними, густо війчастими зубцями верхньої губи і шиловидними, теж війчастими зубцями спідньої губи; віночок 4,5—5 *мм* завд., рожеволіловий з білуватою трубочкою, зовні розсіяноволосистий. Горішки яйцевидні, ± 0,5 *мм* завд., бурі, блискучі, дрібно сітчасто-ямчасті. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 577. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 308 (excl. var.). Барбарич у Визн. росл. УРСР, 430. Борисова во Фл. СССР, XXI, 624.
Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 645.

На заплавних луках і при берегах. — Спорадично в західній частині УРСР, а також на півдні Кримської області.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Виноградівський рн, Єграш (Білик!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Чернівці (Артемчук!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Зелений Гай — Іваново-Золоте (Гринь!). — Чернівецька обл.: Заставнівський рн, по Дністру на захід від с. Луки (!!). — Одеська обл.: Красні Окни (Шмальгаузен). — **П.З.-Л.С.** Немає відомостей, але росте поблизу в Молдавії: Тирасполь, Слободзея, Чебручі (Котов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївський рн, Троїцьке (Опперман!, Котов!), Маяки (Климентов), озеро Біле (Климентов). Наводиться також для Одеси (Шестериков). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Білогорський рн, радгосп «Томак», по нижній течії р. Біюк Кара-Су (Анісімова і Циріна!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь, Інкерман (Андреєв!); Балаклава (Андреєв!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Чехове (Гольде!), Гурзуф — Малий Маяк (Зеленецький!), Лівадія (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн. (захід), Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Середня Європа, вказані райони СРСР, Середземномор'я.

2592 (9). M. micrantha Fisch. — **М'ята дрібноквіткова.** Стебло висхідне або прямостояче, 15—35 *см* завв., майже від основи галузисте, як і листя голе. Листки черешкові, яйцевидні або еліптичні, черешок 2—5 *мм* завд., пластинка 7—22 *мм* завд., 3—10 *мм* завш., цілокрая або віддалено дрібнопилчаста, при основі клиновидна. Несправжні кільця до верхівки пагона розсунуті, густі, кулясті. Приквітки ланцетні; квітконіжки дуже дрібно опушені; чашечка ± 2 *мм* завд., з коротко опушеною по жилках трубочкою; зубці верхньої губи чашечки ланцетні, з країв дрібно опушені; зубці спідньої губи довговійчасті; віночок 3,5—4 *мм* завд., рожеволіловий, з білуватою трубочкою. Горішки еліпсоїдальні, близько 0,5 *мм* завд. і 0,3 *мм* завш., світлобурі, блискучі, дрібно сітчасто-ямчасті, на верхівці з нечисленними коротенькими волосками. ♃. Цв. VII—VIII.

Fisch. in Schedis ex Bentham in DC. Prodrom., XII (1848) 175. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 420. Борисова во Фл. СССР, XXI, 624.
— *M. pulegium* var. *micrantha* Benth. in DC. Prodr., XII (1848) 175. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 308.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1532 a, b.

У степових подах і западинках. — Рідко в Лівобережному Злаковому Степу.

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова, Чапельський під (Клоков!!); Іванівський рн, Агайманський під (Осадча!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (схід), Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: південно-західні райони; Серед. Азія: північно-західні райони.

Загальне поширення. Чорноморсько-каспійський степовий ендем.

Рід **750. Перила — Perilla** L.

L., Gen., ed. VI (1764) 578.

Чашечка дзвониковидна, при плодах поникла, двогуба; верхня губа її розширена, трироздільна, з дрібним середнім зубцем, спідня — двороздільна, в зіві чашечка гола. Віночок косо-дзвониковидний, майже правильний, з коротко-дволопатевим відгином, нижня лопать якого трохи довша за решту. Тичинок чотири, майже рівних, не висунутих з віночка. Приймочка глибоко двороздільна. Горішки гладенькі. — Трав'янисті рослини.

Південноазіатський рід з чотирма видами. В СРСР два види зростають в культурі.

2592[1] (1). P. ocymoides L. — **Перила васильковидна.** Стебло прямостояче, 30—90 *см* завв., негустоволосисте; листки довгочерешкові, широко-яйцевидні, 5—15 *см* завд. (разом з черешком), 1—7 *см* завш., загострені, до основи клиновидно звужені, з країв зарубчасто-пилчасті, тонкі, по жилках волосисті, з обох боків зелені. Суцвіття грониовидні, пазушні, коротші від листків; квітки на коротеньких ніжках сидять поодинці в пазухах приквіток, численні; чашечки спочатку дрібні (± 2,5 *мм* завд.), при плодах збільшені, мохнатоволосисті, з п'ятьма гострими зубцями, з яких три зубці верхньої губи коротенькі, широко-трикутні, а два зубці спідньої — довші, лінійно-ланцетні; віночок ± 4 *мм* завд., білуватий, в зіві з волосистим кільцем; нижня лопать віночка трохи зазублена. ☉ Цв. VI—VIII.

L., 1. c. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 431. Горшкова во Фл. СССР, XXI, 631.

Запроваджується в культуру на Україні.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Валківський рн, Огульці (!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі. На Далекому Сході дичавіє.

Загальне поширення. В дикому стані — Східна Індія. Культивується в Східній Азії (Китай, Японія).

Господарське значення. В плодах міститься 35—50% жирної висихаючої ефірної олії, що знаходить широке застосування в промисловості, зокрема при виробленні вищих сортів резини, для виготовлення високоякісних лаків, що завдяки своїм ізоляційним властивостям використовуються в електропромисловості. Перилове масло має бактерицидні властивості і застосовується в медицині.

Рід 751. Ельшольція — Elsholzia Willd.

Willd. in Roem. et Usteri, Magaz. IV (1790) XI, 3.

Чашечка дзвониковидна, з п'ятьма майже однаковими зубцями. Віночок трубчасто-дзвониковидний, з чотири- п'ятилопатевим, невиразно двогубим відгином. Тичинок чотири, дві задні довші і висунуті з віночка, пиляки прикріплені до нитки впоперек, нитки тичинок гладенькі. Приймочка з двома нитковидними частками. — Однорічні, дуже запашні трави з колосовидним однобічним суцвіттям.

За «Фл. СССР», до цього роду належить близько 20 видів, з яких на території Радянського Союзу росте три. Рід східноазіатський.

2593 (1). E. Patrinii (Lepech.) Garcke — **Ельшольція Патрена,** або гребінчаста. Шандра. Стебло підведене від основи, рідко прямостояче, (10) 30—60 *см* завв., б.-м. розгалужене, розсіянопухнате, у верхній частині густіше опушене короткими, вниз відігнутими волосками. Листки черешкові, еліптичні або довгасто-яйцевидні; черешок (0,5) 1—4 *см* завд., розсіянопухнатий; пластинка (1) 2—10 *см* завд., 1—4 *см* завш., з клиновидною основою, що збігає на черешок, і відтягнуто-загостреною верхівкою, з тупуватозубчасто-пилчастими краями, з країв при основі трохи війчаста, на поверхні цілком гола, зверху темнозелена, зісподу світліша, сизувата, крапчасто-залозиста. Суцвіття на кінцях головного стебла і гілок однобічно-колосовидні, (1) 2—7 *см* завд., щільні; приквіткові листки широко-яйцевидні, 4—6 *мм* завд. і завш., на верхівці раптово стягнуті в гострий кінчик, з країв війчасті; з їх пазухи виходять парні, 3—7-квіткові півокружки, спрямовані в один бік, при основі гілочок півокружка містяться 1—2 дрібні яйцевидні приквітки; квітконіжки ± 0,5 *мм* завд., голі; чашечка 2—2,5 *мм* завд., волосиста, з ланцетними, остюковидно загостреними зубцями; віночок 3—4 *мм* завд., ліловий, зовні дуже коротко опушений, з війчастими по краю лопатями. Горішки яйцевидні, до 1,5 *мм* завд., на верхівці загострені, жовтуватобурі, майже гладенькі. ♃. Цв. VII—VIII.

Garcke, Fl. Deutschl., ed. IV (1858) 257. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 305. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 431. Волкова во Фл. СССР, XXI, 635. — *Mentha Patrini* Lepech. in Nov. Act. Petrop., I (1783) 336, tab. 8. — *Elsholtzia cristata* Willd. in Roem. et Usteri, Magaz. IV, XI (1790) 5, tab. 1; Sp. pl., III, 29.

Рисунки: Lepech., l. c., Willd., l. c.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 832; Herb. fl. Hung., № 984.

Як бур'ян коло жител, на городах і в садах, а також по берегах річок. — Розсіяно в більшій частині УРСР, крім Степу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Розсіяно або спорадично. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Срединський). — **Л.З.-Л.С.** Немає відомостей, але, мабуть, зустрічається в північній частині (відоме з околиць Уразової Курської області). Рослина занесена зі сходу.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: як занесена рослина зустрічається спорадично в більшості районів, крім півночі і степового півдня, Сибір (південні райони), Далек. Схід.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа, помірна зона Азії до Японії. Занесена в Північну Америку (натуризувалася в Канаді). В Середній Європі вважається також занесеною рослиною.

Примітка. Ефіроолійна рослина з ароматичним запахом. Аналіз українського матеріалу, здійснений С. В. Шиловим, показав (за повідомленням М. І. Котова), що вихід ефірної олії блідожовтого кольору становить 0,69% на суху вагу. Насіння містить 41—42% жирної олії.

Триба 13. Ocymoideae Benth.

Тичинки в кількості чотирьох, фертильні, висунуті з віночка. Пиляки одногнізді (через злиття гнізд). Верхня губа віночка чотирилопатева, спідня — суцільна.

Рід 752. Васильки — Ocimum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 597.

Чашечка дзвониковидна, в зіві з густоволосистим кільцем, після відцвітання розростається, двогуба, верхня губа однолопатева (однозуба), округло-шоломовидна з краями, що збігають на трубочку, спідня — чотирилопатева, з чотирьох тонкозагострених зубців. Віночок двогубий, з коротенькою трубочкою, верхня губа його чотирилопатева, спідня — суцільна, однолопатева, майже плоска. Тичинок 4, висунутих із віночка, передні довші від задніх; пиляки нирковидні, одногнізді. — Трави або півкущі з квітками на ніжках, зібраними в кінцеві гроновидні або волотевидні суцвіття.

Рід налічує понад 200 видів, поширених у тропічних і субтропічних країнах. У СРСР зустрічається кілька видів у культурі. З культивованих видів найбільше практичне значення має *O. gratissimum* L. — Васильки евгенольні, як джерело евгенолу. Широко культивується на Кавказі.

2593[1] (1). O. basilicum L. — **Васильки справжні.** Стебло прямостояче, 30—40 *см* завв., галузисте, розсіяно опушене коротенькими волосками, частіше тільки на двох протилежних гранях. Листки черешкові, яйцевидні або яйцевидно-ромбічні; черешок 1—2 *см* завд.; пластинка 3—5 *см* завд., 2—3 *см* завш., з короткоклиновидною або зрізаною основою і гострувато верхівкою, цілокрая, зарубчаста або віддаленопилчаста, майже гола; нижні приквіткові листки схожі на описані стеблові, перевищують квітки. Несправжні кільця звичайно шестиквіткові, розсунуті, утворюють переривчасте гроновидне суцвіття; чашечка 2—3 *мм* завд., густо білувато-волосиста; зубці спідньої губи чашечки з країв війчасті, неоднакові; два середніх

зубці ланцетні, обидва крайніх зубці трикутні, коротші. Віночок 5—6 *мм* завд., білуватий, з голою трубочкою і розсіяно довговолосистими губами відгину. ☉. Цв. VI—VIII.

L. l. с. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 305. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 432. Волкова во Фл. СССР, XXI, 641.

Часто культивується на городах і коло садиб по всій УРСР.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі. Переважно на Україні.

Загальне поширення. В дикому стані. Південна Азія.

Господарське значення. Ефіроолійна рослина. В медицині вживається її трава. Використовується також на прянощі.

Примітка. В експериментальній культурі раніше зустрічався близький вид *O. canum* Sims. Вся рослина густо опушена, квітки дрібніші (чашечка 2—3 *мм* завд., віночок 5—6 *мм* завд.).

Розводився також для здобуття камфари *O. menthaefolium* Hochst ex Benth. до відкриття інших джерел і методів одержання цієї речовини.

РОДИНА CXXIV. ПАСЛЬОНОВІ — SOLANACEAE

Benth. et Hook. f.[1]

Квітки двостатеві, правильні, лише зрідка трохи неправильні. Чашечка звичайно залишається при плодах, п'ятироздільна або п'ятилопатева. Віночок зрослолистий, 5 (6—7)-лопатевий. Тичинок звичайно 5, рідко 4 або 2; тичинки прикріплені до трубочки віночка і чергуються з його лопатями; пиляки інтрозні, двогнізді. Маточка з двох плодолистків; стовпчик один, з головчастою, рідше дволопатевою приймочкою; зав'язь верхня, здебільшого двогнізда, рідше чотиригнізда; насінненосець центральний, потовщений, з численними насінними зачатками. Плід — коробочка або соковита, рідше суха ягода, рідко костянка. Насінини з ендоспермом; зародок зігнутий, рідше прямий. — Однорічні або багаторічні рослини, рідше кущі. Листки чергові. Квітки поодинокі або зібрані завійками, які, в свою чергу, утворюють волотевидні суцвіття.

До складу цієї родини входить близько 2700 видів, що належать до 80 родів. Основною областю їх поширення є Центральна і Південна Америка. В СРСР росте в дикому стані 45 видів, з них в УРСР поширено 18.

Господарське значення. Представники родини пасльонових мають велике значення для народного господарства. Саме до цієї родини належать такі цінні овочеві рослини, як картопля, помідор, стручковий перець, фізаліс.

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

Пасльонові багаті на алкалоїди, тому серед видів цієї родини є цінні наркотичні і лікарські рослини, наприклад тютюн, блекота, дурман, белладонна; всі наведені рослини отруйні, бо вони містять значну кількість алкалоїдів.

Серед пасльонових є й цінні декоративні рослини; особливо широко використовують представників роду *Petunia* L.

1. Віночок колесовидний або майже колесовидний. Плід — ягода . . 2.
— Віночок дзвониковидний, лійковидний або цвяхоподібний . . . 5.
2. Пиляки складені конусом . . . . . 3.
— Пиляки не складені конусом . . . . . 4.
3. Пиляки розкриваються отворами на верхівці . . . . . **761. Паслін — Solanum** L.
— Пиляки розкриваються поздовжніми щілинами . . . . . **762. Помідор — Lycopersicon** Mill.
4(2). Чашечка при плодах розростається, здувається і обгортає кулястий плід . . . . . **763. Фізаліс — Physalis** L.
— Чашечка залишається при основі видовженого плода, який в багато разів перевищує чашечку . . . . . **764. Стручковий перець — Capsicum** L.
5(1). Плід-коробочка . . . . . 8.
— Плід — ягода . . . . . 6.
6. Чашечка при плодах здута, п'ятигранчаста, цілком обгортає суху три- п'ятигнізду ягоду . . . **753. Нікандра — Nicandra** Adans.
— Чашечка хоч і розростається іноді при плодах, але не здувається і не обгортає цілком плід . . . . . 7.
7. Плід — видовжена червона ягода. Кущі . . . . . **755. Повій — Lycium** L.
— Плід — куляста чорна ягода. Трав'янисті рослини . . . . . **754. Белладонна — Atropa** L.
8(5). Квітки поодинокі. Коробочка шипувата . . . . . **760. Дурман — Datura** L.
— Квітки зібрані у суцвіття. Коробочка гладенька . . . . . 9.
9. Чашечка глечиковидна. Коробочка розкривається кришечкою . . . . . **756. Блекота — Hyoscyamus** L.
— Чашечка дзвониковидна або широко-дзвониковидна. Коробочка розкривається стулками або поперечною щілиною . . . . . 10.
10. Коробочка розкривається поперечною щілиною. Чашечка при плодах збільшена, дзвониковидна . . **757. Скополія — Scopolia** Jacq.
— Коробочка розкривається стулками 11
11. Квітки у завійках, зібраних волотистим суцвіттям на верхівці стебла . . . . . **758. Тютюн — Nicotiana** L.
— Квітки поодинокі . . . . . **759. Петунія — Petunia** Juss.

Триба **1. Nicandreae** Wettst.

Зав'язь внаслідок утворення несправжніх перегородок три- п'ятигнізда. Зародок зігнутий.

Ця триба містить лише один рід — *Nicandra* Adans. Рід монотипний.

Рід **753. Нікандра — Nicandra** Adans.

Adans., Fam., II (1763) 219, nom. conserv.

Чашечка здуто-дзвониковидна, п'ятигранчаста, п'ятилопатева, з гострими, при основі стріловидними частками; при плодах чашечка пухирчасто здувається і оточує плід. Віночок дзвониковидний, неглибокоп'ятилопатевий, із складчастим відгином. Тичинки з короткими, при основі розширеними нитками; пиляки розкриваються поздовжніми щілинами. Плід — суха, три- п'ятигнізда ягода, оточена пухирчасто-здутою сітчастожилковою, плівчастою, майже п'ятикрилатою чашечкою; плід розкривається неправильно; насінини округлі, сплюснені. — Однорічні трав'янисті рослини.

До складу цього роду входить лише один вид *N. physaloides* (L.) Gaertn., який в дикому стані росте в Південній Америці. В СРСР *N. physaloides* культивується; легко дичавіє.

2593[2] **(1). N. physaloides** (L.) Gaertn. — **Нікандра мохункоподібна.** Рослина гола. Стебло 25—120 *см* завв., прямостояче, ребристе, розгалужене. Листки 3,5—11 *см* завд., яйцевидні, видовжено-яйцевидні або еліптичні, з клиновидною основою, виїмчасто-зубчасті. Квітки поодинокі в пазухах листків, на коротких поникліх ніжках. Чашечка п'ятигранчаста; частки її при основі налягають одна на одну. Віночок 2,5—3 *см* завд., голубуватий, з білуватою основою. Ягода куляста, суха, коричнювата, захована у збільшеній здутій чашечці, багатонасінна. Насінини округло-нирковидні, сплюснені, світлокоричневі, 1—1,5 *мм* завд. ☉. Цв. VII—VIII; пл. VIII—IX.

Gaertn., Fruct. et sem., II (1791) 237, t. 131, f. 2. Шмальгаузен, Фл. сри ю. Р., II, 251. Черняковская в Сорн. раст. СССР, IV, 88. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 367. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 116.

— *Atropa physaloides* L., Sp. pl., ed. I (1753) 181.

Рисунки: Gaertn., l. c., tab. 131. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 3, f. II. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, Fig. 3. Фл. Юго-Вост., VI, рис. 621.

Розводиться по ботанічних садах і парках; зрідка зустрічається здичавілою у різних районах УРСР.

З.П. Волинська обл.: Володимир-Волинський (Роговичі). — Житомирська обл.: Житомир (Монтрезор!), Крошня (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва — Пуща-Водиця (Васильєв-Яковлєв!), Голосіево (Лоначевський!). — **В.Л.С.** Ровенська обл.: Луцьк (Копачевська!); Дубно (Роговичі). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Роговичі); Летичівський рн, Снітівка (Котов!); Гриціївський рн, Мокіївці (Кучерява!). — **П.Л.-С.** Житомирська обл.: Ружин (Муравйов!). — Вінницька обл.: Вінниця (Янковський!). — Черкаська обл.: Сміла (Трже-

бінський!); Монастирищенський рн, Завалля (Кучерява!); Канівський рн (Котов!); Катеринопільський рн, Луківка (Підоплічка!). — Київська обл.: Білоцерківський рн, Яблунівка (Клеопов!); Миронівський рн, Козин (Монтрезор!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Прилуки (Левінець!). — Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Монастирок (Котов!). — Сумська обл.: Тростянецький рн, Тростянець (Кожевников!), Радомля (Котов!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Наливайко!, Котов!), Куряж (Савенков!), Мерефа (Козлов!), Артемівка (Козлов!), Ново-Водолага (Козлов!), Люботин (Центилович!). — Полтавська обл.: Комишнянський рн, Черевки (!); Полтава (Іллічевський!); Лубни (Шмальгаузен!); Зіньків (Д. Зеров!); Градизький рн, Святилівка (Ярмолович!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!); Дворічна (Васильєв!, !!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестериков!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосєєв!). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Херсон (!!), Микольське (Дика!).

Поширення по СРСР. У здичавілому стані відома з багатьох районів, крім північних.

Загальне поширення. Походить з Південної Америки. Культивується в усіх інших країнах світу. В Європі, у південних районах Азії і в Північній Америці зрідка зустрічається здичавілою.

Господарське значення. Культивується як декоративна рослина, зрідка використовується як заміна хмелю (за «Флорою СССР»), бо містить лупулін.

Триба **2. Atropeae** Reichenb.

Віночок в пуп'янку черепитчастий. Тичинок звичайно 5 (4). Плід— ягода, костянка або коробочка.

Підтриба **Atropinae** Dun.

Плід — ягода, рідко костянка.

Рід **754. Белладонна — Atropa** L.

L., Gen. pl. (1797) 249. L., Sp. pl., ed. I (1753) 181.

Чашечка дзвониковидна, п'ятироздільна, з яйцевидними гострими частками; частки її відгинаються горизонтально. Віночок з вузькодзвониковидною трубочкою і п'ятилопатевим відгином. Тичинки прикріплені до основи трубочки віночка; нитки їх на верхівці трохи зігнуті; пиляки розкриваються щілинами, після цвітіння пиляки зігнені донизу. Зав'язь двогнізда, стовпчик довгий, з головчастою приймочкою. Плід— округла, двогнізда соковита ягода; насінини дрібні, численні. — Багаторічні трав'янисті рослини з цілокраїми листками; квітки поодинокі.

До складу роду *Atropa* L. входять шість видів, що поширені в Європі й Азії. В межах СРСР ростуть три види, з них в УРСР — один вид.

2594 (1). A. belladonna L. — **Белладонна звичайна.** Рослина з товстим розгалуженим кореневищем. Стебло 50—150 (200) *см* завв., прямостояче, розгалужене, тупогранчасте, вгорі негусто коротко опушене.

Листки яйцевидні, довгасто-еліптичні або еліптичні, цілокраї, звужені в короткий черешок, на верхівці загострені, до 20 *см* завд. і до 3 *см* завш., м'яко-коротко опушені, верхні листки парні, один з них значно

Рис. 54. Белладонна звичайна — *Atropa belladonna* L.
1 — гілка з квітками і плодами; *2* — квітка в розгорненому вигляді; *3* — плід.

менший за другий. Квітки чималі, 2,5—3,5 *см* завд., поодинокі, здаються пазушними, пониклі на ніжках 2—3 *см* завд. Чашечка з короткою трубчасто-дзвониковидною трубочкою і п'ятьма яйцевидними, загостреними лопатями, на час цвітіння чашечка трохи збільшується, частки її відгинаються. Віночок дзвониковидно-трубчастий, брудночервонуватобуруватий, при основі жовтуватобуруватий; лопаті його заокруглені, відігнуті. Нитки тичинок в нижній частині опушені. Стовпчик нитковидний; головчаста приймочка дволопатева. Зав'язь яйцевидна, двогнізда, з численними насінними зачатками. Ягода округла, чорна, блискуча, соковита, багатонасінна. Насінини нирковидні або яйцевидні. ♃. Цв. VII, VIII; пл. IX.

L., Sp. pl. (1753) 181. Кпарр, Fl. Galiz. u. Bukow. (1872) 220. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 251. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 368. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 72.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 8, fig. 1—10. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, taf. 231, fig. 3; fig. 3382, 3399, 3434. Javorka es Czapody, Icon. fl. Hung., fig. 3212. Визн. росл. УРСР, 368, рис. 221.

По гірських лісах і в лісах передгір'їв. — Поширена в Карпатах, Прикарпатті, в Розтоцько-Опільських лісах і в Криму.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, Тур'ї Ремети (Доброчаєва!), схил г. Маковиця (Гринь!), г. Пікуй (Косець!), хребет Шиногорія (Котов!); Хустський рн, ліс Великий Шеленьку (Гринь!); Ужгородський рн, окол. Ужгорода, лівий берег р. Ужу (Джанюк і Павлова!); Мукачівський рн, Мукачеве (Лопушанська!), гори на правому березі р. Латориці (Шелестіна!), Станове (Косець!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, окол. с. Богдана, потік Квасний (Барбарич!). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Надвірнянський рн, Пнів (Косець!). — Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Валя Кузьмина (Косець!); Глибоцький рн, Кам'янка (Орєхова!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (!); Бобрківський рн, Бобрка, Романів (!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Мельниця-Подільський рн, Нивра (!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, лісгосп (Гринь!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Поплавська!, Котов!), підніжжя г. Чатир-дагу (Котов!, Доброчаєва і Барбарич!); Ялтинський рн, Ай-Петрі (Котов!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Котов!), окол. Ялти (Вульф!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карп., Верх.-Дністр., Крим, Серед.-Дніпр. (західна частина).

Загальне поширення. Середня, південна і південно-західна частини Східної Європи.

Господарське значення. У всіх частинах рослини міститься алкалоїд атропін, хімічний склад якого — $C_{17}H_{23}NO_3$, його ізомерами є гіосціамін, скополамін та ін. Наявність цих алкалоїдів зумовлює, з одного боку, отруйність рослини, а з другого — її лікарську дію. Белладонна використовується в медицині для виготовлення болезаспокійливих і протиспазматичних препаратів, які застосовуються при шлунково-кишкових захворюваннях, пов'язаних з порушенням вегетативної нервової системи, при гнойному плевриті, при м'язових, суглобових і невралгічних болях. Атропін, який здобувають переважно з коренів, рідше з трави, застосовують при лікуванні очей. Белладонна дуже отруйна рослина; працюючи з нею, не можна торкатися руками обличчя, особливо очей.

Примітка. На українській дослідній станції лікарських рослин було виділено в межах цього виду сорт з жовтими квітками і жовтими ягодами, для якого характерна підвищена зимостійкість.

Рід **755. Повій — Lycium** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 191.

Чашечка три- п'ятилопатева, коротко-дзвониковидна, при плодах не розростається. Віночок трубчастий, з плоским, чотири- п'ятилопатевим відгином, у брунькозложенні долі віночка складені черепитчасто. Маточка при основі оточена диском. Плід — видовжена або б.-м. округла ягода (рідко і не у наших представників плід — костянка). — Кущі, часто з колючими гілками. Листки суцільні.

До складу цього роду входить понад 110 видів, поширених у помірній і субтропічній зонах земної кулі; найбільша кількість видів цього роду властива Південній Америці. В СРСР ростуть п'ять видів, з них в УРСР, в культурі або здичавілому стані, поширений один вид.

2595 (1). L. barbarum L. — **Повій звичайний.** Кущ, 1—3 *м* завв., з голими, тонкими, розчепіреними гілками і дугоподібно вигнутими пагонами; на коренях утворюються додаткові бруньки. Кора гілок білуватосіра. Листки видовжено-ланцетні, лінійно-лопатчасті, ланцетні або ланцетно-яйцевидні, тупуваті або загострені, звужені в черешок. Квітки на ніжках, 5—10 *мм* завд., поодинокі або зібрані по 2—4 у пазухах листків. Чашечка 2—3 *мм* завд., з плівчастими по краю лопатями, двогуба; верхня губа її коротко-дволопатева, нижня — трилопатева. Віночок 12—15 *мм* завд., світлофіолетовий, з лійковидною трубочкою і плоским п'ятилопатевим відгином, який дорівнює трубочці; лопаті віночка довгасті. Нитки тичинок при основі б.-м. опушені. Стовпчик нитковидний, з головчастою приймочкою. Плід — видовжена, багатонасінна, червона ягода. Насінини майже округлі, сплюснені. ♄. Цв. VI—IX; пл. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 192, excl. synon. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 251. Кпарр, Fl. Galiz. u. Bukow. (1872) 218. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 368. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 82.

— *L. halimifolium* Mill., Gard. Dict., ed. VIII, II (1768) 6. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., 675.

Рисуики: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 2120, fig. 3086. А. Маевский, Фл. ср. пол. Европ. ч. СССР, 630, рис. 260. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1635, I.

Зустрічається по всій УРСР, крім високогір'я, як здичавіла рослина (іноді утворює зарості) або в культурі.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: окол. Кременця (!). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Рогович!). — Житомирська обл.: Житомир (Копачевська!); Овруч (Воробйов!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва, Пуща-Водиця (Васильєв-Яковлєв!); Києво-Святошинський рн, Боярка (!), Святошино (!!), Біличі (!!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Остер (!!); Чернігів (Шмальгаузен!); Ніжин (Михайленко!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Гарасимів (Катіна!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (!). — Вінницька обл.: Могилів-Подільський (Пачоський!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Пачоський!). — Вінницька обл.: Гайсин (!). — Київська обл.: окол. Києва, Голосієво (Лоначев-

Рис. 55. Повій звичайний — *Lycium barbarum* L.

1 — гілка з квітками; *2* — квітка; *3* — плід у чашечці; *4* — насінина.

ський!); Біла Церква (!!); Велико-Половецький рн, Пищики (Оксіюк!); Миронівський рн, Маслівка (Семенкевич!), Миронівка (!!). — Черкаська обл.: Ладижинський рн, Синиця (!); Сміла (Тржебінський!); Черкаси (!); Канів (Котов!, !!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Окснер!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пачоський!, Тутковський!). — Черкаська обл.: Золотоноша (Шмальгаузен!). — Полтавська обл.: Лохвиця (Барсуков!); окол. Полтави (Краснов!, Іллічевський!); Великокринківський рн, Манжелія (Д. Зеров!). — Сумська обл.: Лебедин (Залеський!); Суми (Залеський!). — Харківська обл.: окол. Харкова (Наливайко!, Котов!, Тимофеєв!); Дергачі (Лавренко!), Золочів (Нехай!); Валки (Горницький!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Мар'їнський рн, Старо-Михайлівка (Карнаух!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (Заблоцький!), Куп'янськ (Клоков!, Котов!); Печеніги (Сова!); Ізюм (!); Красноград (Криштофович!); Шевченківський рн, Безм'ятежне (Пискунов!). — Луганська обл.: Старобільськ (Ширяєв!); Нова Астрахань (Талієв!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (!); Павлоград (!); Дніпропетровський рн, Чаплі (Спангенберг!). — Запорізька обл.: Осипенко (!). — Сталінська обл.: Будьоннівський рн, заповідник «Хомутовський степ» (Кузнецова!); Жданов (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Черняєв!, Шестериков!, Котов!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (!!). — Херсонська обл.: окол. Херсона (Пачоський!, !!, Куксін!); Великоолександрівський рн, Давидів Брід (Дика!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!, Ельяшевич!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Мелітополь (Ширяєв!), Ново-Богданівка (Пискунова!). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческ (!!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферополь (Птицин!).

Var. **sphaerocarpa** Wissjul. var. nova. Плоди майже округлі.

П.Л.С. Київська обл.: Миронівка (!!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волзьк.-Дон., Причорн., Ниж.-Волзьк., Бессараб., Крим; Зах. Сибір; Кавказ: всі р-ни; Серед. Азія: Гір. Туркм., Сир.-Дар., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. У Південній і Південно-Східній Європі, в Західній Азії, Північній Африці зустрічається як здичавіла рослина і в культурі. Дико росте в Центральному Китаї.

Господарське значення. Повій берберів іноді використовується для живоплотів. А. А. Гроссгейм («Раст. ресурсы Кавказа», 1946, 246) відносить цей повій, плоди якого (червоні ягоди) містять 27—90,9 *мг* % вітаміну С, до вітаміноносних рослин.

Триба 3. **Hyoscyameae** Dun.

Віночок лійковидний або дзвониковидний. Плід — коробочка.

Рід 756. Блекота — **Hyoscyamus** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 179.

Чашечка глечикоподібна, п'ятизубчаста; при плодах розростається і обгортає плід. Віночок лійковидний, з трохи скошеним п'ятилопатевим відгином; лопаті відгину тупуваті, неоднакові. Тичинок 5. Плід — двогнізда багатонасінна коробочка, що розкривається кришечкою; насінини численні, дрібненькі. — Трав'янисті рослини, здебільшого з пірчасто-лопатевими або роздільними, рідше цілісними листками і зібраними в улиснені завійки квітками.

До цього щодо походження середземноморського роду належить близько 15 видів, поширених у Європі, помірній Азії і Північній Америці; один вид цього роду (*H. albus* L.) росте на Канарських островах.

У СРСР ростуть п'ять видів блекоти, в УРСР — три види.

Господарське значення. Представники цього роду містять отруйні алкалоїди — гіосціамін, атропін та ін. і використовуються як лікарські рослини.

---

1. Верхні листки напівстеблообгортні або стеблообгортні . . . . 2.
— Верхні листки звужені при основі або з черешками . . . . . **(3). Б. біла — H. albus** L.
2. Віночок брудножовтуватий з фіолетовими плямками і жилками . . . . . **(1). Б. чорна — H. niger** L.
— Віночок блідожовтий, без фіолетових жилок . . . . . **(2). Б. бліда — H. pallidus** Kit.

2596 (1). H. niger L. — **Блекота чорна.** Рослина м'яко-залозисто опушена. Корінь вертикальний. Стебло 25—65 *см* завв., розгалужене, клейке від залозистих волосків. Нижні листки 10—20 *мм* завд., з черешками, зібрані прикореневою розеткою, довгасто-яйцевидні, виїмчастопірчасто-лопатеві; стеблові листки 5—15 *см* завд., сидячі, напівстеблообгортні, майже не збігають, довгасто-яйцевидні, довгасто-ланцетні або яйцевидно-ланцетні, виїмчасто-крупнозубчасті. Квітки майже сидячі, в густих, багатоквіткових улиснених завійках. Чашечка 20—25 *мм* завд.; трубочка її глечиковидна, при основі клейковолосиста; зубці чашечки прямостоячі; при плодах чашечка в середній частині звужена. Віночок 20—30 *мм* завд., брудножовтий, з фіолетовими жилками. Коробочка видовжена, при основі розширена (глечикоподібна), 2—2,3 *см* завд. Насінини 1—1,5 *мм* завд., сплюснені, б.-м. округлі або нирковидні, жовтуваті або коричневі, дрібносітчасті. ☉. Цв. V—X; пл. VII—X.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 179. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 252. Черняковская в Сорн. раст. СССР, IV, 94. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 368. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 93.

Рисуики: Маевский, Фл. ср. пол. Европ. ч. СССР, 631, рис. 261. Сорн. раст. СССР, IV, фиг. 407. Hegi, Fl. Mitt.-Eur., V, 4, 2575, 3402, 2579, Taf. 232, Fig. 1. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1623, II. Javorka es Czapody, Icon. fl. Hung., fig. 3214.

По забур'янених місцях. — По всій УРСР, досить звичайна бур'янова рослина.

F. **agrestis** Koch. Однорічна рослина, 20—25 *см* завв.

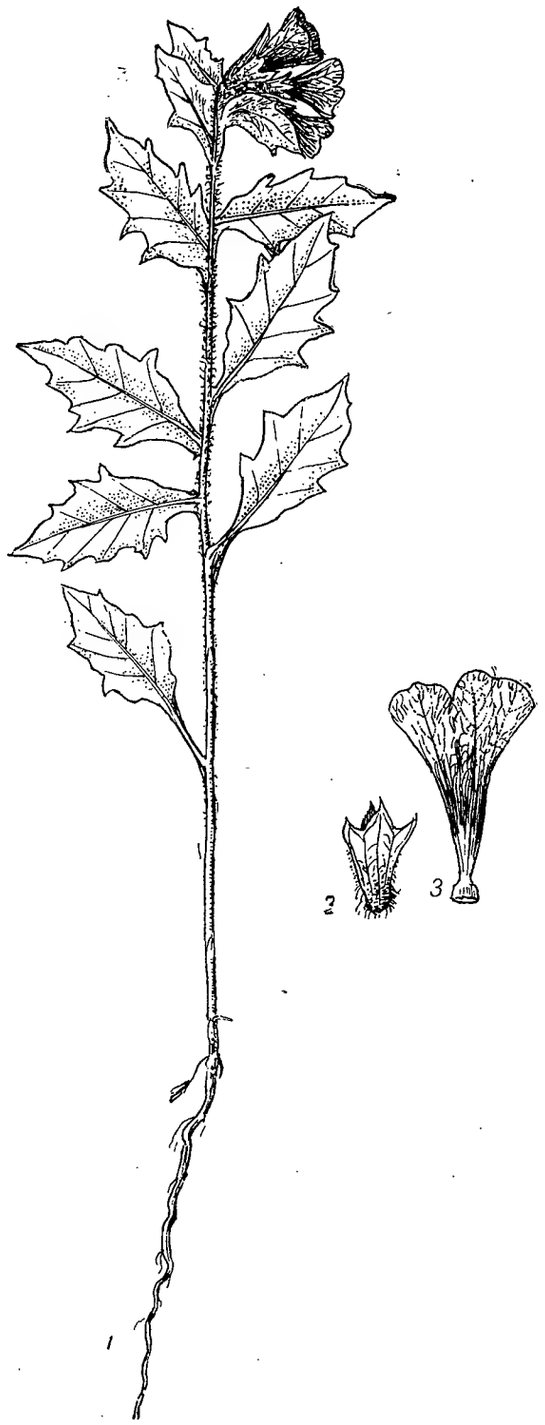

Рис. 56. Блекота чорна — *Hyoscyamus niger* L. f. *agrestis* Koch.

1 — загальний вигляд рослини; *2* — чашечка; *3* — віночок.

Koch, Syn. fl. Germ. (1837) 509.

— *H. agrestis* Kit. in Schultes, Oesterr. Fl., ed. 2, I (1814) 383. — *H. niger* annuus Sims. in Curtis, Bot. Mag., I (1823) ad tab. 2394. — *H. bohemicus* Пояркова во Фл. СССР, XXII, 25, p. max. p.

Зустрічається часто поряд з дворічною *H. niger*.

Примітка. Деякі автори вважають однорічну блекоту самостійним видом (*H. bohemicus* F. W. Schmidt, *H. agrestis* Kit.). Зокрема, як самостійний вид *H. bohemicus* F. W. Schmidt розглядає А. І. Пояркова в XXII томі «Фл. СССР». Проте, спостерігаючи дуже часто по забур'янених місцях серед заростей блекоти чорної екземпляри однорічної форми без розетки листків, з тонким нерозгалуженим коренем, ми прийшли до висновку, що ця форма розвивається з насіння дворічної форми внаслідок проростання його навесні. Нам довелося спостерігати, як на городі, який було скопано після знищення заростей дворічної блекоти, з'явилося багато екземплярів блекоти; всі вони належали до однорічної форми. Наявність в природі відмічених нами фактів примушує розглядати однорічну блекоту лише як форму дворічної блекоти чорної.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.; Даур.; Дал. Схід: Зее-Бур., Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Гір. Туркм., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Європа, Азія, Північна Африка, Північна Америка.

Господарське значення. Листки блекоти чорної містять до 0,1% алкалоїдів: гіосціамін, скополамін, можливо і атропін. Використовується переважно у вигляді блекотної олії як болезаспокійливий засіб; входить також до складу протиастматичного порошку. Листки блекоти і виготовлені з них препарати входять в державну фармакопею.

Рослина дуже отруйна. Тварини звичайно уникають блекоти, бо вона має неприємний запах і смак. Проте відомі випадки отруєння корів листям блекоти.

Примітка. Вид середземноморського походження, дуже поширений завдяки людині.

2597 (2). H. pallidus Kit. — **Блекота бліда.** М'яко-залозисто опушена рослина. Стебло 20—60 *см* завв., прямостояче, розгалужене, клейке від залозистих волосків. Прикореневі листки зібрані розеткою, видовжено-яйцевидні або яйцевидні, виїмчастопірчасто-лопатеві; стеблові листки до 15 *см* завд., напівстеблообгортні, довгасто-ланцетні або довгасто-яйцевидні, виїмчасто-зубчасті. Квітки в густих багатоквіткових завійках, майже сидячі. Чашечка близько 20 *мм* завд., з глечиковидною трубочкою, при основі клейковолосистою, і прямостоячими зубцями. Віночок 20—30 *мм* завд., блідожовтий, без фіолетових жилок. Коробочка глечикоподібна, близько 2 *см* завд.; насінини численні, сплюснені, нирковидні або б.-м. округлі, близько 1 *мм* завд., з дрібносітчастою поверхнею, коричнюваті. ⊙. Цв. V—X; пл. VII—X.

Kit. in Willd., Enum. horti Berol., I (1809) 228. Schur, Enum. pl. Transsilv., 480. Bess., Enum., 11.

— *H. niger* var. *pallidus* Koch., Synops. (1837) 509. — *H. bohemicus* Пояркова во Фл. СССР, XXII, 95 р. р.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1623, III.

Росте на цілині, зустрічається як бур'ян у посівах. — Зрідка зустрічається у різних, переважно південних районах УРСР.

П.Л.-С. Одеська обл.: Саврань (Монтрезор!). — Київська обл.: Пирогів ((Монтрезор!). — Черкаська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічко!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Гадяч (Монтрезор!); окол. Полтави (Монтрезор!), Хорол (!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівськ (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Міловський рн, хут. Іжачий (Лавренко!). — **П.З.-С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Свистунов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Верх.-Дон., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія (?).

Загальне поширення. Південна частина Середньої і Східної Європи, Серед. Азія (?).

Господарське значення. Лікарська рослина.

Примітка. А. І. Пояркова розглядає в XXII томі «Фл. СССР» *H. pallidus* як синонім *H. bohemicus* F. W. Schmidt. Проте з такою трактовкою цієї форми не можна погодитись. *H. bohemicus* (*H. agrestis* Kit.), за нашими даними, є лише формою *H. niger*, яка виникає при проростанні її насіння навесні. Щождо *H. pallidus*, то вона є окремим видом, який, крім ряду морфологічних ознак вегетативних органів, значно відрізняється від *H. niger* f. *agrestis* ще забарвленням віночка.

2598 (3). H. albus L. — **Блекота біла.** М'яко-залозисто опушена рослина. Стебло розгалужене, 20—60 *см* завв., прямостояче або в нижній частині висхідне, клейке від залозистих волосків. Листки 5—10 *см* завд., з черешками; нижні листки яйцевидні або округло-яйцевидні, тупі, цілокраї або туполопатеві; стеблові листки яйцевидні, трикутно-туполопатеві, верхні листки віддалено-зубчасті, при основі трохи клиновидні, видовжені або вузько-яйцевидні. Нижні квітки на коротких ніжках, верхні — сидячі. Чашечка м'яковолосиста, виразно сітчасто-жилкова, глечикоподібна, з трикутними гострувати зубцями. Віночок 30—40 *мм* завд., блідожовтий, з зеленуватофіолетовою трубочкою, без фіолетових жилок; пиляки жовті. Коробочка близько 10 *мм* завд., насінини жовтуваті. ⊙ або ⊙. Цв. V—IX; пл. VI—IX.

L., Sp. pl. (1753) 257. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 252. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 369. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 96.

— *H. varians* Vis. in Fl., XII (1829) I Erg., 7.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1623, fig. 1.

По забур'янених місцях. — Зрідка на півдні степової частини УРСР і в Криму.

П.З.С. Одеська обл.: Рені (Шмальгаузен!); Одеса (Шмальгаузен!, Шестериков). — Миколаївська обл.: Тилігуло-Березанський рн, Коблеве (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Шмальгаузен!, !!).

Рис. 57. Блекота біла — *Hyoscyamus albus* L.

1 — загальний вигляд рослини з плодами; *2* — насіннна.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим, Бессараб.

Загальне поширення. Південна і Південно-Східна Європа, Північна Африка, Мала Азія, Сірія.

Господарське значення. Отруйна рослина; як і описані вище види цього роду, має значення як лікарська рослина завдяки наявності алкалоїду гіосціаміну.

Рід **757. Скополія** — **Scopolia** Jacq.

Jacq., Obs., I (1764) 32, tab. 20.

Чашечка широко-дзвониковидна, з п'ятьма короткими зубчиками (при плодах чашечка розростається). Віночок трубчасто-дзвониковидний, з п'ятизубчастим відгином. Нитки тичинок прикріплені при основі трубочки віночка, з опушеною основою. Зав'язь при основі з м'ясистим диском, двогнізда. Плід — коробочка, захована в чашечці, яка залишається при плодах; коробочка двогнізда, куляста, розкривається впоперек вище середини. Насіння дрібне, нирковидне, бугорчасте. — Багаторічні трав'янисті рослини з цілісними листками і поодинокими квітками.

До складу цього роду входить 6 видів. З них 3 види поширені в Східній Азії (*S. japonica* Maxim., *S. lurida* Dun., *S. tangutica* Maxim.), один — на Кавказі і два — в південній частині Середньої Європи і південно-західній частині Східної Європи.

Рід аркто-третинного походження.

Господарське значення. Представники цього роду містять отруйні алкалоїди: атропін, гіосціамін, скополамін, скополетін, бетаїн, холін, фітостерин. Крім того, вони містять олію, яка в основному складається з арахіну і флуоресціюючої речовини. Скополія є основним джерелом одержання атропіну, який здобувають з її кореневищ.

Види скополії як цінні лікарські рослини запроваджуються в культуру.

---

1. Віночок трубчасто-дзвониковидний, майже циліндричний, з дуже короткими, іноді майже непомітними **лопатями** . . . . . **(1). С. трубкоцвіта — S. tubiflora** Kreyer
— Віночок лійковидно-дзвониковидний, з виразними лопатями . . . . . **(2). С. карніолійська — S. carniolica** Jacq.

2599 (1). S. tubiflora Kreyer — **Скополія трубкоцвіта.** Кореневище горизонтальне, розгалужене, до 1 *см* завт. Стебло 30—60 *см* завв., прямостояче, голе або розсіяно опушене, просте або мало розгалужене. Листки в нижній частині стебла у вигляді видовжено-лінійних, тупуватих лусок, 2—3 *см* завд.; вище розміщені листки оберненояйцевидні, видовжено-оберненояйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 10—15 *см* завд., 4—8 *см* завш., цілокраї або у верхній частині

віддалено-зубчасті. Квітки поодинокі, повислі на довгих квітконіжках, які виходять з пазух листків і розгалужень стебла. Чашечка дзвониковидна, 7—8 *мм* завд. Віночок трубчасто-дзвониковидний, майже циліндричний, до 28 (частіше 21—25) *мм* завд., з дуже короткими, майже непомітними лопатями, зовні бурочервоний або буруватофіолетовий, всередині жовтуватий. Коробочка куляста або майже куляста, з коротким дзьобиком на верхівці. ♃. Цв. IV, V.

Крейєр в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XII (1950) 268 р. р.

— *S. carniolica* Барбарич у Визн. росл. УРСР, 369 р. р. Семенова во Фл. СССР, XXII, 100 р. р.

Рисунки: Крейєр, ц. м., 265, рис. 1, 3 і 3а.

Видані зразки: Plantae poloniae exsicc., № 263!

По широколистяних лісах. — Відома з Розтоцько-Опільських лісів, з Західного і Правобережного Лісостепу.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Заліщики (Данилевська), ліс Більче (Гринь!); Борщів (Сродонь!). — Хмельницька обл.: Ново-Ушиця (!); Сатанівський ри, Сатанів (Кожевиников!), Іванківці (Котов!); Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський (!), Жванець (Котов!); між Вітківцями і Заваллям (Шмальгаузен!); Городок (Котов!). — Вінницька обл.: Томашпільський рн, Жолоби (Котов!), Вапнярка (Прянишников!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Літинський рн, Требухи (!); Тульчин (Шмальгаузен!); Жмеринка (Шмальгаузен); Вінницький рн, окол. Вінниці (Гринь!); Брацлавський рн, Коржівка (Балковський); Немирівський рн, Криківці (Гринь!); Ситковецький рн, Юрківці (Гринь!); Іллінці (Котов!); Ободівка (Балковський!). — Черкаська обл.: Уманський рн (!); Звенигородський рн, Козацьке (!); Лисянський рн, Будище (Підоплічка!); Канівський рн, Таганча (Гринь!). — Київська обл.: Ставищенський рн, Сніжки (!); Христинівський рн, Заячківка (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дністр.

Загальне поширення. Південний захід Європейської частини СРСР.

Господарське значення. Лікарська рослина, використовується для здобування алкалоїдів: атропіну і скополаміну.

Примітка. Крейер (ц. м., с. 268) розумів *S. tubiflora* Kreyer ширше, ніж ми розуміємо цей вид. Крейер відніс до нього рослини, які ростуть у Карпатах, Угорщині, в Баіаті, Трансільванії, Буковині, Молдавії, Поділлі, Галичині, Моравії, Словаччині і Сілезії.

2600 (2). S. carniolica Jacq. — **Скополія карніолійська.** Кореневище горизонтальне, розгалужене. Стебло прямостояче, 20—65 *см* завв., голе або розсіяно опушене, лише у верхній частині розгалужене. Низові листки лусковидні, видовжено-лінійні, тупуваті; стеблові листки оберненояйцевидні, ланцетні або довгасті, 6—20 *см* завд., здебільшого цілокраї, рідше трохи виїмчасто-зубчасті, з черешками 1—3 *см* завд. Квітки поодинокі, повислі на довгих тонких квітконіжках, в пазухах попарно зближених листків. Чашечка широко-дзвониковидна,

5—7 *мм* завд., з 5 тупими зубцями, в 3—4 рази коротша за віночок. Віночок широко-дзвониковидний, 20—23 *мм* завд., по краю з короткими лопатями, брудно-пурпуровокоричневий, всередині жовтувато-оливковий. Коробочка майже куляста; насінини нирковидні, горбкуваті, коричнюваті або чорнуваті, 3—4 *мм* завд. ♃. Цв. IV, V; пл. VI.

Jacq., Obs., I (1764) 32. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 253 р. р. Попов, Очерк раст. и фл. Карп., 231. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 369 р. р. Семенова во Фл. СССР, XXII, 100 р. р.

— *Atropa carniolica* Scop., Fl. carniol., ed. I (1760) 288. — *Hyoscyamus Scopolia* L., Mant. Pl. (1767) 461. — *Scopolia Scopolia* Karsten, Fl. v. Deutschl., I (1839) 535. — *Scopolina atropoides* Schultes, Ostr. Fl., ed. II (1814) 844.

Рисунки: Jacq., ц. м., 32, tab. 20. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1622, I.

Широколистяні, переважно букові ліси. — Відома з Карпат і Закарпаття.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Гринь!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Сіль (Хржановський!), Забродь (Джанюк-Шишова і Попов!); Рахівський рн, Богдан-Щаульське л-во (Гринь!). — Дрогобицька обл.: Турківський рн, Вовче (Гринь!). — Станіславська обл.: Отинянський рн, Озеряни (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карп., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа, Карпати.

Господарське значення. Лікарська рослина, застосовується як протиспазматичний і болезаспокійливий засіб.

Примітка. Середньоєвропейський вид, тісно пов'язаний у своєму поширенні з буковими лісами. На схід від передгір'їв Карпат замінюється *S. tubiflora* Kreyer. У межах *S. carniolica* в Закарпатті і Карпатах відрізняють дві форми: var. *brevifolia* Dun. (in DC., Prodr., XIII, I, 548), з короткими, 6—12 *см* завд., листками, стеблом 20—35 *см* завв. і здебільшого зеленувато-жовтуватими квітками (*S. Hladnikiana* Freyn.), властива переважно гірським районам, і var. *longifolia* Dun. (l. c.) з листками 8—20 *см* завд., стеблом 30—60 *см* завв. і звичайно буруваточервонуватими віночками. Обидві форми іноді зустрічаються поряд.

Триба **4. Nicotianeae** G. Don.

Віночок у пуп'янку закручений. Плід — коробочка або суха ягода.

Рід 758. **Тютюн — Nicotiana** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 180.

Чашечка дзвониковидна, п'ятилопатева, залишається при плодах. Віночок лійковидно-дзвониковидний або лійковидний, відгин його (в брунькозложенні складчастий) п'ятилопатевий. Тичинки прикріплені до трубочки віночка. Зав'язь двогнізда. Плід — коробочка, що захована у чашечці; коробочка двогнізда, майже куляста або б.-м. видовжена, розкривається двома дворозділь-ними стулками. Насіння дрібне, бугорчасте, майже кулясте. — Однорічні рослини, із залозистим опушенням; квітки в роздвоєних завійках, зібраних верхівковим волотевидним суцвіттям.

До складу цього роду входить понад 40 видів, поширених переважно в Америці, лише кілька видів росте в Австралії і Південній Африці. Деякі види тютюну широко культивуються по всій земній кулі, причому в культурі кожен з цих видів представлений сотнями сортів.

---

1. Віночок з довгою трубочкою . . . . . 2.
— Віночок з короткою трубочкою, зеленуватожовтий . . . . . **(2). Махорка — N. rustica** L.
2. Віночок із загостреними лопатями, рожевий . . . . . **(1). Т. справжній — N. tabacum** L.
— Віночок з тупими лопатями, білий . . . . . **(3). Т. крилатий — N. alata** Link. et Otto.

2600[1] **(1). N. tabacum** L. — **Тютюн справжній.** Стебло прямостояче, 1—2 *м* завв. Листки чергові, 12—16 *см* завд., довгасто-ланцетні, цілокраї, на верхівці загострені; нижні листки з крилатим, що не збігає на стебло, черешком, голі. Квітки зібрані роздвоєними завійками, які утворюють волотисте суцвіття на верхівці стебла. Чашечка до 2 *см* завд., дзвониковидна, з трикутно-ланцетними зубцями, неопадна. Віночок 5—7 *см* завд., з довгою трубочкою і колесовидним відгином, близько 3 *см* у діаметрі, рожевий; лопаті його відгину загострені. Коробочка багатонасінна; насіння дуже дрібне, круглясте. ☉. Цв. VII—IX; пл. IX.

L., Sp. pl. (1753) 180. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 254. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 371. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 106.

Рисуики: Энцикл. слов. лек., эфиромасл. и ядов. раст. (1951) 281, табл. XVI.

Культивується по всіх областях УРСР, але переважно на півдні.

Поширення по СРСР. Культивується переважно в південних районах УРСР, на Кавказі, в Середній Азії.

Загальне поширення. Походить з тропічної Америки; культивується у багатьох країнах земної кулі.

Господарське значення. Рослина містить ряд алкалоїдів, кількість яких коливається від 0,6% до 8%; найголовнішими з них є нікотин, анабазин. Основне токсилогічне значення має нікотин, який належить до рідких, летких алкалоїдів. Як леткий алкалоїд, нікотин проникає в організм навіть через непошкоджену шкіру; великі дози його викликають параліч центральної нервової системи. Наркотичні властивості листків тютюну, які висушуються, дрібно нарізуються і вживаються для куріння, в основному зумовлені саме наявністю нікотину.

З декоративною метою, для посадок у великих листяних масивах, а також поодинокими екземплярами, використовують *N. tabacum* f. *macrophyllum* Schrank — декоративно-листяну рослину, яка досягає 3 *м* завв. Розмножується вона черешками з маточних рослин, які зимують в оранжереях. У чистому вигляді нікотин, а також різні

препарати, що містять нікотин, вживаються як інсектисиди. В зв'язку з тим, що нікотин надзвичайно отруйний, він не має терапевтичного значення у чистому вигляді для людей і тварин. Але його похідне — нікотинова кислота (вітамін РР) має велике значення в медицині. З листків нікотину, що містять різні органічні кислоти, одержують лимонну кислоту.

2600[2] (2). N. rustica L. — **Махорка.** Стебло залозисто-опушене, прямостояче, розгалужене, 70—120 *см* завв. Листки широко-яйцевидні, 10—14 *см* завд., тупі, цілокраї, з виразними потовщеними жилками, з б.-м. довгими черешками. Квітки у роздвоєних завійках, які зібрані волотистими суцвіттями на верхівці стебла і його гілок. Чашечка дзвониковидна, з короткими трикутними зубцями. Віночок лійковидно-дзвониковидний, 1,5—2 *см* завд., з короткою трубочкою і п'ятилопатевим відгином, жовтуватозеленуватий. Коробочка майже куляста, в чашечці, що залишається при плодах; насінини численні, дрібні, темнокоричневі, б.-м. округлі. ☉. Цв. VII—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 180. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 254. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 371. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 108.

Рисунки: Энцикл. слов. лек., эфирномасл. и ядов. раст. (1951) 281, табл. XVI, I.

Культивується. — По всій УРСР.

Поширення по СРСР. Культивується в багатьох районах СРСР. — Європейська частина, Сибір, Середня Азія, Кавказ.

Загальне поширення. Походить з Північної Америки.

Господарське значення. Листки і стебла махорки у висушеному вигляді використовуються для куріння. Вони містять ряд алкалоїдів, переважно нікотин ($C_{10}H_{14}N_2$). Махорка є основною сировиною для одержання нікотину, причому радянські селекціонери вивели сорти махорки, що містять до 12% нікотину. Нікотин широко застосовується як інсектисид для боротьби з шкідниками сільського господарства; він належить до контактних ядів, проте має велике значення і як фумігант.

У Всесоюзному інституті тютюну і махорки виведено шляхом схрещування махорки з тютюном сизим (*N. rustica* L. × *N. glauca* R. Grah.) сорт, що містить не нікотин, а його ізомер — анабазин.

2600[3] (3). N. alata Link. et Otto — **Тютюн крилатий.** Стебло прямостояче, 60—80 *см* завв. Листки сидячі, як і вся рослина залозисто-опушені, цілокраї або віддалено-зубчасті; прикореневі листки овально-еліптичні, тупуваті; стеблові листки лопатковидні або видовжено-овальні, тупуваті або загострені. Квітки поодинокі в пазухах листків, білі, запашні. Віночок з довгою трубочкою і туполопатевим відгином, 5—6 *см* завд. Коробочка видовжена; насінини численні, дрібненькі, яйцевидні або нирковидні, сітчасто-горбкуваті. ☉. Цв. VI—IX; пл. VIII—IX.

Link. et Otto, Icon. pl. rar., I, 63, tab. 32. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 371. — *N. affinis* Hort., Cf. Gard. Chron., II (1881) 141, 271.

Часто культивується як декоративна рослина по всій УРСР.

Поширення по СРСР. Культивується у багатьох районах СРСР.

Загальне поширення. Походить з Бразилії.

Господарське значення. Широко культивується як запашна декоративна рослина.

Рід 759. Петунія — Petunia Juss.

Juss. in Ann. Mus. Par., II (1803) 215, tab. 47.

Чашечка до основи п'ятироздільна. Віночок лійковидний, вздовж складчастий. Тичинки прикріплені до трубочки віночка. Зав'язь двогнізда, рідше чотиригнізда. Плід — двостулкова коробочка. —Трав'янисті рослини, з суцільними листками і поодинокими квітками в пазухах листків.

Рід містить близько 15 видів, які поширені переважно в Південній Америці. В культурі ж види петуній зустрічаються майже по всій земній кулі. У СРСР представники цього роду зустрічаються виключно в культурі.

Господарське значення. Серед представників цього роду є декоративні рослини, які зацвітають в перший рік посіву і використовуються як літники. Цвітуть рясно і довго, до перших заморозків. Квітки петунії мають різноманітне забарвлення; їм властивий також своєрідний аромат. Культура петунії поширюється насінням, яке зберігає схожість протягом чотирьох років.

2600[4] (1). P. hybrida hort. — **Петунія гібридна.** Рослина залозисто-опушена. Стебло прямостояче, 10—80 *см* завв. Листки овальні, яйцевидно-овальні, видовжено-овальні або майже еліптичні, цілокраї. Квітки поодинокі у пазухах листків, з довгенькими квітконіжками. Чашечка п'ятироздільна. Віночок лійковидний, з довгенькою трубочкою і неглибоким п'ятилопатевим відгином; по краю віночок здебільшого суцільний, рідше бахромчастий; забарвлення віночка різноманітне. Плід — двостулкова коробочка. ☉. Цв. V—X.

Hort. ex Vilm., Fl. Pl. Terre, ed. I (1870) 615. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 371.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, 2553, Fig. 3386. Декор. садов. (1949) 284.

Широко культивується (у багатьох формах) як декоративна рослина у всіх районах флори УРСР.

У нас в культурі найчастіше зустрічаються такі форми:

F. **grandiflora** hort.

Квітки 5—6 *см* завд., різного забарвлення: білі, рожеві, червонуватофіолетові, фіолетові.

F. **maculata** hort.

Квітки червоні або рожеві (різного відтінку) з білуватими плямками.

F. **fimbriata** hort.

Квітки з бахромчастими краями віночка.

F. **compacta,** nana, multiflora hort.

Стебло дуже розгалужене, до 20 *см* завв.; квітки численні, часто повні.

F. **pendula** hort.

Стебла з довгими звисаючими гілками.

Ця форма петунії використовується для посадки в ящики на балконах, вікнах, терасах, а також для посадки у вази.

F. **flore pleno** hort.

Квітки повні (махрові).

Поширення виду по СРСР. Дуже поширений в садовій культурі у багатьох районах.

Загальне поширення. Гібрид двох південноамериканських видів: *P. nyctaginiflora* Juss. (походить з Південної Америки) та *P. violacea* Lindl. (походить з Бразилії).

Триба **5. Datureae** Wettst.

Тичинок 5. Зав'язь двогнізда. Плід — коробочка.

Рід **760. Дурман — Datura** L

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 255.

Чашечка з довгою, трубчастою, п'ятигранчастою трубочкою і п'ятизубчастим відгином; при плодах вона відділяється від своєї основи кільцевою тріщиною і опадає, основа ж її залишається при плодах і розростається. Віночок лійковидний, складчастий, з п'ятилопатевим, кутасто-виїмчастим, п'ятискладчастим відгином; лопаті його тонко-загострені. Тичинки прикріплені до основи трубочки віночка і заховані в ній; нитки тичинок довгі, пиляки значно коротші за нитки, розкриваються поздовжньою щілиною. Зав'язь двогнізда, але в нижній частині чотиригнізда внаслідок вип'ячування плаценти; стовпчик нитковидний, з головчастою приймочкою. Плід — коробочка, в нижній частині чотиригнізда, у верхній — двогнізда, розкривається чотирма стулками, густо вкрита шипами різної довжини і оточена внизу розрослою основою чашечки, що залишається при плоді. Насінини численні, плоскі, нирковидно-округлі (у дерев'янистого представника цього роду *D. arborea* L. коробочка соковита).

До складу цього роду входить близько 25 видів, поширених у помірній, субтропічній і тропічній зонах земної кулі, переважна більшість їх зростає в Центральній Америці.

Господарське значення. Серед видів дурмана є дуже важливі лікарські рослини, які містять алкалоїди. Особливо цінний в цьому відношенні дурман нешкідливий (*Datura innotia* Mill. — *D. metel.* auct. non L.), який дико росте в Мексіці. Найбільш багаті

на алкалоїд скополамін його нестиглі плоди і насіння. В СРСР цей вид дурмана культивується, зокрема в Одеському ботанічному саду. На Кавказі і в Середній Азії зустрічається як здичавіла рослина.

2601 (1). D. stramonium L. — **Дурман звичайний,** д. вонючий. Корінь довгий, циліндричний. Стебло 50—150 *см* завв., прямостояче, просте або вилчасто розгалужене; гілочки його разом з черешками листків м'яковолосисті. Листки яйцевидні або видовжено-яйцевидні, при основі клиновидні, на верхівці загострені, великовиїмчасто-зубчасті, до 25 *см* завд.; черешки 5—10 *см* завд.; черешки верхівкових (приквіткових) листків б.-м. зростаються з стеблом. Квітки на коротеньких, 7—12 *мм* завд., ніжках, поодинокі в розгалуженнях стебла; чашечка трубчаста, п'ятигранна, 3—5 *см* завд., з трикутними загостреними зубчиками; віночок білий, до 10 *см* завд., удвоє перевищує чашечку; лопаті віночка гостро-тонко загострені. Коробочка прямостояча, яйцевидна, 3,5—4,5 *см* завд., вкрита шипами. Насінини нирковидно-округлі, 3—3,5 *мм* завд., близько 1,5 *мм* завш., чорні, з сітчастою поверхнею, матові. ⊙. Цв. VII—IX; пл. IX—X.

L., Sp. pl. (1753) 255. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 252. Черняковская в Сорн. раст. СССР, IV, 91. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 371. Поярркова во Фл. СССР, XXII, 109.

Рисунки: Визн. росл. УРСР, 371, рис. 222. Сорн. раст. СССР, IV, 91, фиг. 405.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 980! Fl. exsicc. reip. Bohem.-Sloven., № 750!

По забур'янених місцях. — По всій УРСР зустрічається спорадично, але в місцях свого поширення здебільшого утворює невеличкі зарості.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Рогович!). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Рогович); Ковель (Рогович!). — Хмельницька обл.: Ізяславський рн, Радошівка (!). — Житомирська обл.: Житомир (Рогович!). — **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, окол. Києва, Пуща-Водиця (Лоначевський!), Буча (Васильев-Яковлев!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Батуринський рн, Головеньки (!); Остерський рн, Остер (!!), Лошакова Гута (Левіна!); Городнянський рн, Городня, Петрівка (Левіна!); Березнянський рн, Борки (Ракочі!); окол. Чернігова (Неводовський!); Новгород-Сіверський (Рогович!). — Київська обл.: Вища-Дубечня (!!); Броварський рн, Пухівка (!), Літки (!), Бровари (!!); Бориспіль (!!). — Сумська обл.: Кролевець (Рогович!). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: Луцьк (Рогович!). — Ровенська обл.: Дубно (Рогович!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Копичинці (!); Тернопіль (!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Котов!); Сатанів (Монтрезор!)); Михайлівка (Рогович!); Ярмолинці (!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Деражнянський рн, Яблунівка (!); Грицівський рн, Великі Мацевичі (!); Хмельницький (Рогович!); Летичів (Рогович!). — Черкаська обл.: Чигирин (!!); Монастирище (!): Черкаський рн, Шелепухи (!!); Бабанський рн, Заячківка (!); Звенигородський рн, Козацьке (!); Христинівський рн, Заячківка (!); Канівський рн, Канів (!!), Степанці (!!); Уманський рн, Умань (!!), Краснопілка (!!). — Київська обл.: Богуслав (!!); Біла Церква (!!); Тараща (!!). — Житомирська обл.: Бердичів (!). — Кіровоградська обл.: Голованівськ (!!); Кіровоград (Окснер!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Диканька (!); Зіньківський рн, Лютенські Будища (!); Шишаки (!); Лубни (Рогович!). — Чернігівська обл.: Прилуцький рн, Дідівці

(Дубовик!). — Сумська обл.: Суми (!); окол. Сум (Стародуб!); Лебедин (Волошкевич!). — Харківська обл.: окол. Харкова (Наливайко!, Котов!); Чугуїв (Котов!); Валки (Ширяєв!); Зміїв (Карзов!); Краснокутський рн, Колонтаїв (Таліев!). — **Д.Л.-С.** Луганська обл.: Луганськ (!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Першотравневий рн, Ялта (!). — Луганська обл.: Рубіжне (!). — Харківська обл.: Куп'янськ (Пискунов!); Красноград (!!). — Полтавська обл.: Кобеляки (Рогович!); Нові Санджари (!). — Дніпропетровська обл.: Васильківка (!!). — Запорізька обл.: Червоноармійський рн, Ново-Гупалівка (!!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Опперман!). — Херсонська обл.: окол. Херсона (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинськ (!!); Гола Пристань (!!). — Запорізька обл.: Василівка (!!); Мелітопіль (!!); Запоріжжя (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Серед. Азія: Кара-Кум, Гір. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Південна, Середня і Південно-Східна Європа, Кавказ, Західний Сибір, Середня Азія, Північна Африка, Америка.

Господарське значення. У всіх частинах рослини містяться алкалоїди, переважно гіосціамін і у меншій кількості атропін і скополамін, причому листки містять до 0,6%, квітки — 0,4, насіння — до 0,5, стебла і коріння — 0,1% алкалоїдів; у медицині використовуються листки і в меншій кількості насіння.

Дурман має наркотичні властивості. Тому при бронхіальній астмі вживаються цигарки із згорнутих листків дурмана, белладонни і блекоти, причому в цей препарат, так званий «астматол», входить 40—50% листків дурмана. Крім того, препарати дурмана використовуються як антиспазматичний заспокійливий засіб. З насіння дурмана одержують алкалоїд атропін.

Примітка. В УРСР нерідко розводять як декоративні рослини такі види дурмана:

Datura tatula L. — **Дурман фіолетовий.** Стебло темнофіолетове. Квітки блідо-лілові. Листки темнозелені. Походить з Америки.

Datura inermis Jacq. — **Дурман безшипний** (*D. laevis* L. f., *D. stramonium* L. var. *inermis* f. *alba*). Він відрізняється від *D. stramonium* L. плодами, які не мають шипів, і крупнішим насінням. Походить з Абіссінії.

Datura ferox L. — **Дурман застрашливий.** Квітки дрібні, закриті листками, віночок кремуватобілий, іноді блідорожевобузковий, 6,5 *см* завд. Коробочка з 20—50 грубими і довгими (до 2—3 *см*) шипами. Походить з Китаю.

Триба 6. Solaneae Schlecht.

Віночок в пуп'янку стулчастий або складчасто-стулчастий. Зав'язь двогнізда. Плід — ягода.

Підтриба 1. **Solanineae** Dun. Віночок з дуже коротенькою трубочкою, колесовидний. Чашечка після цвітіння майже не збільшується.

Рід 761. Паслін — Solanum L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 184.

Чашечка п'ятизубчаста або п'яти- десятилопатева. Віночок колесовидний, з п'ятилопатевим або п'ятироздільним відгином, в бруньці-зложенні складчасто-стулчастий. Тичинки з короткими нитками; пиляки їх складені звичайно конусом і розкриваються отворами на верхівці. Плід — двогнізда ягода. — Трав'янисті або дерев'янисті рослини, з суцільними або б.-м. розсіченими, часто ліровидними листками. Квітки у верхівкових роздвоєних завійках, які в свою чергу утворюють зонтикоподібні або волотевидні суцвіття.

У складі цього роду налічують понад 2200 видів (один з найбагатших видами рід серед покритонасінних), які поширені переважно в тропічних і субтропічних країнах.

У СРСР ростуть дико 8 видів і в культурі поширені 5 видів. В УРСР в дикому стані ростуть 6 видів, у культурі зустрічаються 2 види.

Господарське значення. Серед представників роду *Solanum* є багато цінних овочевих рослин; зокрема до цього роду належить така цінна овочева і технічна рослина, як картопля — *Solanum suberosum* L.

---

1. Стебла і листки вкриті міцними жовтуватими колючками . . 2.
— Рослини не колючі . . . . . 4.
2. Віночок жовтий . . . . . 3.
— Віночок фіолетовий . . **(9). П. колючий — S. heterodoxum** Dun.
3. Один з пиляків ширший за інші чотири . . . . . **(10). П. дзьобатий — S. rostratum** Dun.
— Всі п'ять пиляків однакової ширини . . . . . **(8). П. сухоребриколистий — S. sisymbriifolium** Lam.
4(1). Чашечка і віночок п'ятилопатеві або п'ятироздільні . . . . 5.
— Чашечка і віночок шести- дев'ятилопатеві. Плоди великі, овальні, здебільшого фіолетові . . **(7). Баклажан синій — S. melongena** L.
5. Листки переривчасто-непарнопірчасті. Віночок білий або блідорожевий. Плід — зелений . . . **(1). Картопля — S. tuberosum** L.
— Листки суцільні або з однією-двома частками при основі . . 6.
6. Квітки фіолетові . . . **(2). П. солодко-гіркий — S. dulcamara** L.
— Квітки білі . . . . . 7.
7. Плоди (ягоди) звичайно чорні, дуже рідко зеленуваті або білі . . . . . **(3). П. чорний — S. nigrum** L.
— Плоди жовті або оранжові . . . . . 8.
8. Стебла і гілки вузько-криласті. Плоди оранжові . . . . . **(5). П. криластий — S. alatum** Mnch.
— Стебла і гілки не криласті. Плоди жовтуваті або яскравожовті . 9.

9. Рослина коротко опушена. Плоди жовтуваті . . . . . 9.
. . . . . **(4). П. низький — S. humile** Bernh.
— Рослина повстисто-волохата. Плоди яскравожовті . . . . . .
. . . . . **(6). П. жовтий — S. luteum** Mill.

Підрід I. Eusolanum Bitter

Пиляки еліпсоїдальні або лінійні, на верхівці б.-м. тупі.

Секція **1. Tuberarium** (Dun.) Bitter. Багаторічні трав'янисті рослини з підземними пагонами, що утворюють бульби, і перериваючасто пірчасто-роздільними листками.

2601[1] **(1). S. tuberosum** L. — **Картопля.** Стебла 50—100 *см* завв., разом з листками розсіяно опушені, прямостоячі або висхідні, у верхній частині ребристі. Листки непарноперериваючасто пірчасті, з 7—11 яйцевидними листочками, б.-м. (в залежності від сорта) опушені. На підземних пагонах-столонах, які відходять з пазух листків підземної частини стебла, утворюються численні бульби сіруватого, білуватого або коричнюватого кольору. Квітки в роздвоєних завійках, які зібрані волотевидними суцвіттями на верхівках гілок. Чашечка п'ятилопатева. Віночок колесовидний, з п'ятилопатевим відгином, 2,5—4 *см* у діаметрі, білуватий, рожевий або фіолетовий. Плід — зелена куляста ягода; насінини численні, світложовті, сплюснуто-округлі. ♃. Цв. VI—VII; пл. VIII.

L., Sp. pl. (1753) 185. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 249. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 370. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 8.

Широко розводиться по всій УРСР у багатьох сортах.

Поширення по СРСР. Одна з найважливіших і найпоширеніших культур. Розводиться в усіх районах СРСР, крім більшості районів Арктики.

Загальне поширення. Походить з Південної Америки. Культивується в усіх областях помірної зони земної кулі.

Господарське значення. Дуже важлива продовольча і технічна культура, поширена майже по всьому Радянському Союзу.

Культивується в багатьох сортах; всього відомо понад 3000 сортів картоплі. Як відомо, використовуються бульби, що утворюються на підземних пагонах-столонах. До складу свіжої бульби входить 16—24% крохмалю, близько 2% білкових речовин, близько 0,3% жиру і до 80% води. Сорти картоплі звичайно поділяють на столові, що йдуть на харчування, технічні, які використовують для виготовлення патоки, спирту тощо, і кормові, які використовують на корм худобі, але переважна більшість сортів використовується в усіх цих напрямках. Розмножується картопля майже виключно вегетативно — бульбами або їх частинами. Але в селекції при виведенні нових сортів вирощують картоплю і з насіння.

Рослина в усіх своїх частинах містить отруйний алкалоїд — соланін, хімічний склад якого $C_{49}H_{75}NO_{15}$. Проте в різних частинах рослини кількість соланіну різна. Так, в зеленій траві (так званій ботві картоплі) соланіну звичайно до 0,25%, у квітках — до 0,7%, у плодах — ягодах до 1%, у стиглих бульбах — до 0,004%. Кількість соланіну в бульбах збільшується при їх проростанні, а в молодих бульбах — при їх позеленінні від лежання на світлі і може дійти до 0,08%. Особливо отруйні, таким чином, ботва і плоди — ягоди картоплі.

Хімічний склад бульб значною мірою залежить від сорту картоплі, а також від грунтових і кліматичних умов району вирощування.

Вивчення радянськими вченими біології картоплі дало можливість успішно вирощувати її і в посушливих районах степової частини УРСР.

Як уже було зазначено, вирощують багато сортів картоплі. Для УРСР районовані такі сорти:

1. Для Полісся і Лісостепу: ранні і середньоранні сорти: рання рожева (14—17% крохмалю; бульби рожеві), стахановський (14—15,5% крохмалю; бульби білі), Коблер (14—15,5% крохмалю; сорт ракоімунний), епрон (14—16% крохмалю; при ранньому копанні дуже врожайний сорт; добре плодоносить), епікур (13,5—14,5% крохмалю; врожайність середня); середні і середньопізні сорти: ела (16—18% крохмалю; лежкість добра; плодоносить), майнкрон (17—19% крохмалю; лежкість добра), сіянець 36 (17—18% крохмалю; врожайність висока), зірниця (15—16% крохмалю; ракоімунний сорт); пізні технічні сорти: вольтман (19—22% крохмалю; смак незадовільний), червоноспиртовий (19—21% крохмалю; смак хороший), парнелія (19—21% крохмалю; ракоімунний сорт).

2. Для Степу: епікур, епрон, рання рожева, калітинець (14—15% крохмалю; найпридатніший для ранньої вигонки картоплі в умовах Степу), майка (14—15% крохмалю).

Секція **2. Dulcamara** (Dun.) Bitter. Багаторічні трав'янисті рослини, напівкущі або кущі, з кореневищами, які не утворюють бульб, і цілісними або б.-м. розсіченими листками.

2602 (2). S. dulcamara L. — **Паслін солодко-гіркий.** Кореневище повзуче. Стебла висхідні, здебільшого виткі, до 3 *м* завв., розгалужені, голі або негусто опушені. Листки довгасто-яйцевидні, 3—10 *см* завд., на верхівці загострені, при основі здебільшого серцевидні, цілокраї, з черешками; верхні листки при основі з частками по боках; всі листки з обох боків розсіяноволосисті. Квітки зібрані півзонтиками, які утворюють в свою чергу волотевидне суцвіття; квітконіжки довгенькі. Чашечка невеличка, блюдцеподібна, п'ятизубчаста. Віночок п'ятироздільний, фіолетовий; частки його довгасті, пізніше відвернуті; при основі кожної частки по 1—2 зеленуватих плямочки. Ягоди яйцевидні або овальні, червоні, 1—3 *см* завд.. повислі на ніжках, які мають

зчленування при основі; насінини округлі, близько 2 *мм* у діаметрі, жовті. 4. Цв. V—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 185. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 249. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 369. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 12.

Рисунки: Станков—Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР, 780, рис. 491. Сорн. раст. СССР, IV, 86, фиг. 403, 4. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1623, fig. I, II.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 465a, 465b. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 3290!

По вологих місцях, по берегах річок, по вологих чагарниках. — Зустрічається по всій УРСР, але переважно в лісових і лісостепових районах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Мукачеве (Білик!), Холмець (Вільчинський!); Берегівський рн, Нове Село (Барбарич!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Кобилецька Поляна (Косець!); Перечинський рн, Тур'ї Ремети (Доброчаєва!). — **З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С. Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Мар'ївка (Станков!); Макіївка (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Ново-Петрівський (Карнаух!); Ждановська мр.; Заможне (!). — Дніпропетровська обл.: Павлоград (!). — Луганська обл.: Старобільськ (!). — Харківська обл.: Старосалтівський рн, Писарівка (Таліев!); Вовчанськ (Заблоцький!); Куп'янськ (Клоков!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Ренійський рн, плавні дельти р. Дунаю (Романова!); Кілійський рн, Білгородська коса (Романова!); окол. Одеси — Малий Фонтан, Ільїнка, Крива балка (Шестериков!). — Миколаївська обл.: Тилігуло-Березанський рн, Коблеве (!!); окол. Миколаєва, Варварівський рн, між с. Великою Коренихою і Малою Коренихою (!), Фадіївка (!). — Херсонська обл.: Берислав (!); Херсонський рн, Дар'ївка (!), окол. Херсона (!!); Велико-Олександрівка (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, між Збур'ївкою і Голою Пристанню (Куксін!); Цюрупинський рн, окол. Цюрупинська (!!), Костогризове (!!); окол. Каховки (!).

Var. **persicum** Dippel. Верхні листки суцільні, без бокових часток.

Dippel, Laubholzk., I (1889) 21 non Trautv.

Зустрічається зрідка, іноді поряд з типовою формою.

Л.П. Чернігівська обл.: Остерський рн, Лошакова Гута (Левіна). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Зміївський рн, х. Коропів (Керзова!), Зідьки (!).— Сумська обл.: Суми (Залеський!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Приморський рн, Старий Крим (!). — Харківська обл.: Куп'янськ (Пискунов!).— Полтавська обл.: Козельщанський рн, Кринки (!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Крижевський!).

F. *alba* Wissjul. f. n. Квітки білі.

Л.З.-Л.С. Луганська обл.: Кремінна (Котов!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: майже всі райони; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Сибір: майже всі райони; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Гір. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Європа, Північна і Середня Азія, Кавказ, Північна Африка, Північна Америка.

Господарське значення. В народній медицині використовується як лікарська рослина.

Примітка. А. І. Пояркова («Флора СССР», т. XXII) наводить для східної частини Причорноморського району і Криму *S. depilatatum* Kitagawa, для якого характерні насамперед кулясті плоди. Проте під час грунтовиого ознайомлення з гербарним матеріалом і спостереження в природі ми не бачили цього виду з території УРСР і тому згадуємо про нього лише в примітці.

Секція **3. Morella** (Dun.) Bitter. Однорічні рослини з цілісними виїмчасто-зубчастими, рідше цілокраїми листочками.

2603 (3). S. nigrum L. — **Паслін чорний.** Рослина розсіяно опушена або майже гола. Стебла висхідні, 20—80 *см* завв., гранчасті, розгалужені. Листки яйцевидні або яйцевидно-трикутні, короткочерешкові, по краях виїмчасто-зубчасті, рідше майже цілокраї. Квітки зібрані зонтикоподібними завійками, супротивними листкам. Квітконіжки коротенькі. Чашечка з широко-яйцевидними лопатями. Віночок 1—1,5 *см* завд., до середини п'ятилопатевий, із загостреними яйцевидно-ланцетними лопатями, білуватий або білуватий з фіолетовим відтінком, майже вдвоє довший за чашечку. Ягода здебільшого чорна, рідше біла, жовтувата, червонувата або зеленувата, куляста, повисла; насінини неправильноовальні, з косо зрізаною основою, сплюснені з боків, матові, солом'яножовтуваті, близько 2 *мм* завд., і 1,5 *мм* завш. ⊙. Цв. VI—IX; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 186. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 248. Черняковская в Сорн. раст. СССР, IV, 85. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 370. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 25. Филов в Культ. фл. СССР, XX (1958) 370.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, IV, 85, фиг. 402. Reichenb., Icon. bot., tab. CMLIII.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 853!

По забур'янених місцях. — Зустрічається по всій УРСР.

Var. **viscosum** Lonatschewskij var. **nova.** Листки і гілочки стебла волохато опушені, крім того, гілочки вкриті ще залозистими волосками. Віночок до 2 *см* завд.

Лоначевський в гербарії Інституту ботаніки АН УРСР.

П.Л.-С. Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Віта-Поштова, коло дороги (Лоначевський!).

Примітка. Ця різновидність відрізняється залозистим опушеиням.

Var. **chlorocarpum** Spenn. Ягоди зеленуваті.

Spenn., Fl. frib. (1829) 1074.

— *S. chlorocarpum* Tausch., Sert. fl. Transylv. (1853) 52.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Верхні Панівці (Блоцький), Велика Слобідка (Блоцький). — **П.Л.-С.** Київська обл.: окол. Києва — коло станції Київ II (!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Наливайко!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-

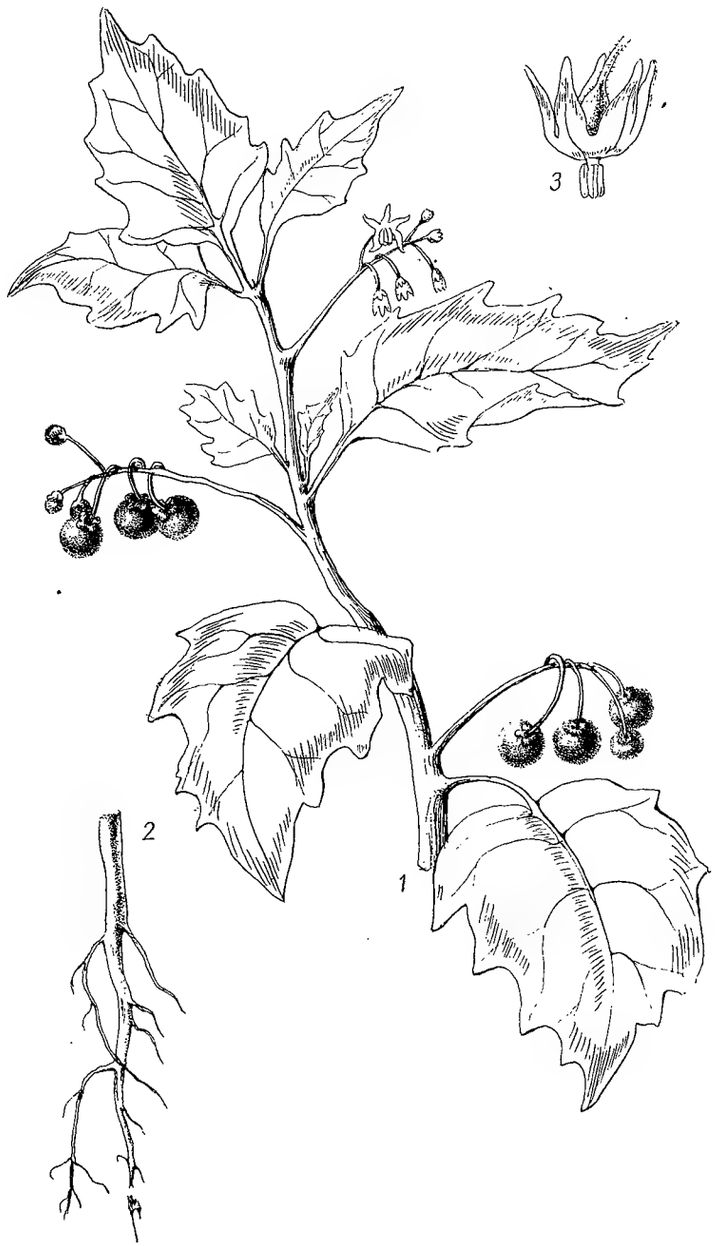

Рис. 58. Паслін чорний — *Solanum nigrum* L.

1 — гілка з квітками і плодами; *2* — корінь; *3* — квітка.

Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед Азія: Гір. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Європа, Кавказ, Західний Сибір, Середня Азія, Гімалаї, Китай, Японія, Північна Африка, Північна Америка (як занесена рослина).

Господарське значення. Бур'ян, насіння якого легко переноситься тваринами і птахами, тому він швидко розростається по краях городів і посівів коренеплодів, а також по баштанах.

2604 (4). S. humile Bernh. — **Паслін низький**. Вся рослина коротко опушена. Стебло прямостояче або висхідне, коротко опушене, 10—30 *см* завв.; стебло і гілки гранчасті, але не криласті. Листки суцільні, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, по краю виїмчасто-зубчасті, з черешками. Квітки зібрані зонтикоподібними завійками; квітконіжки коротенькі. Чашечка з широко-яйцевидними лопатями. Віночок близько 1 *мм* завд., до середини п'ятилопатевий, білуватий; лопаті його яйцевидно-ланцетні. Ягоди жовтуваті. ⊙. Цв. VI—IX; пл. VIII—IX.

Bernh. apud Willd., Enum. pl. hort. berol., I (1809) 236. Станков—Талиев, Опр. высш. раст. Европ. ч. СССР, 781. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 26.

— *S. nigrum* var. *humile* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II, 249.

По забур'янених місцях. — Зрідка зустрічається в різних областях УРСР.

П.Л.-С. Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтрезор!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: окол. Сталіно (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Хомутовський степ (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси, Хаджибейський лиман (Щеглеев!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Середня і Південно-Східна Європа.

2605 (5). S. alatum Mnch. — **Паслін криластий**. Стебло висхідне, дуже розгалужене, повстисто-волохате, 20—50 *см* завв.; стебло і його гілки дуже гранчасті, іноді вузькокриласті. Листки суцільні, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, при основі здебільшого клиновидні, по краях виїмчасто-зубчасті, 4—10 *см* завд., з довгими, до 3 *см*, черешками. Квітки зібрані зонтиковидними завійками, супротивними листкам; квітконіжки коротенькі. Лопаті чашечки широко-яйцевидні. Віночок 1—1,5 *см* завд., білуватий; лопаті його довгасті. Ягоди оранжові. ⊙. Цв. VII—IX; пл. VIII—IX.

Mnch., Meth. (1794) 474. Станков—Талиев, Опр. высш. раст. Европ. ч. СССР, 781. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 33.

— *S. miniatum* Bernh. apud Willd., Enum pl. horti berol. (1803) I, 236. — *S. nigrum* var. *miniatum* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II, 249. — *S. villosum* Czern.

Консп. раст. Харьк. (1859), № 1027 non Lam. — *S. Zelenetskii* Pojark. в Бот. мат. Герб. Бот. инст. АН СССР, XVII, 32.

Рисунки: Фл. СССР, XXII, 23, табл. II, I, sub *S. Zelenetskii.*

Зрідка зустрічається у різних районах УРСР по забур'янених місцях.

П.Л.-С. Хмельницька обл.: Білогірський рн, Ямпіль (Монтрезор!). — Кіровоградська обл.: окол. Кіровограда, Озерна балка (Окснер!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Черняєв!, Наливайко!, Центилович!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Тельманівський рн, Греково-Олександрівка (!). — **Півд.Кр.** Кримська обл: Ялтинський рн, Массандра (!!); Судацький рн, Кара-даг (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Середня і Південно-Східна Європа.

2606 (6). S. luteum Mill. — **Паслін жовтий.** Стебло густо відстовбурчено-волохате, просте або розгалужене, 15—50 *см* завв., з невиразноребристими гілками. Листки яйцевидні або широко-яйцевидні, 2—7 *см* завд., з округлою або округло-клиновидною основою, на верхівці тупуваті або коротко-загострені, цілокраї або нерівномірно виїмчасто-зубчасті; пластинка листа, як і черешок, повстисто-волохата або відстовбурчено-повстисто опушена. Квітки зібрані 3—7-квітковими зонтиковидними завійками, супротивними листкам; квітконіжки повислі, відстовбурченоволосисті. Лопаті чашечки видовженояйцевидні. Віночок 8—10 *мм* завд., білий; лопаті його видовженотрикутні. Ягоди кулясті або майже кулясті, яскравожовті, близько 1 *см* у діаметрі. ☉. Цв. V—X; пл. VII—X.

Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768), № 3. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 36. — *S. nigrum villosum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 186. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 249. — *S. villosum* Lam., Tabl, encyel., II (1798) 18.

Рисунки: Javorka es Czapody, Iconogr. fl. Hung., fig. 3224.

Зрідка зустрічається як бур'ян у різних районах УРСР.

П.Л.-С. Київська обл.: Ставище (Шмальгаузен!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Черняєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим; Кавказ: Закавк.

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Кавказ, Мала Азія.

Підрід II. **Leptostemonum** Dun.

Пиляки лінійні, до верхівки звужені.

Секція **1. Melongena Dun.** Трав'янисті рослини або кущі, опушені зірчастими волосинками, іноді шипуваті. Суцвіття небагатоквіткові, частіше одноквіткові.

Переважно тропічні або субтропічні види.

2606[1] **(7). S. melongena** L. — **Баклажан синій.** Сіруватоповстиста рослина. Стебло розгалужене, 30—60 *см* завв. Листки яйцевидні або видовжено-яйцевидні, по краю дрібно хвилясто-лопатеві, з черешками, сірувато-повстисті, від 7 до 17 *см* завд. і 2,5—10 *см* завш. Чашечка майже до середини 6—9-лопатева, вкрита шипуватими щетинками або гола (у культурних сортів), близько 1 *см* завд. Віночок вдвоє довший за чашечку, з дуже коротенькою трубочкою та 6—9-лопатевим до 2,5 *см* у діаметрі відгином; віночок фіолетовий, в зіві жовтий, зовні тонкоповстистий. Плід великий, 15—30 *см* завд. і 10—15 *см* завш., здебільшого фіолетовий, овальний, рідше майже округлий або яйцевидний. Насінини численні, плоскі, жовтуватобілуваті, 2—4 *мм* завд. ☉. Цв. VII—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 86. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 250. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 370. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 39. Филов в Культ. фл. СССР, XX (1958) 292.

— *S. esculentum* Dun., Hist. Solan. (1813) 208.

Рисунки: Dun., ц. м., 208, tab. 3. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Fur., V, 4, 2587, Fig. 3409.

Поширення по СРСР. Широко культивується у багатьох, переважно південних районах Європейської частини СРСР, на Кавказі і в Середній Азії.

Загальне поширення. Походить з тропічних районів Східної Індії. Поширений в культурі у всіх місцевостях земної кулі з тропічним, субтропічним і помірним (у південних районах) кліматом.

Господарське значення. Дуже цінна овочева культура; розводять кілька сортів її. Найкращі для УРСР сорти: ранній сорт — Делікатес, середньоранній — Болгарський напівдовгий. Вирощують сині баклажани розсадою; розсада їх не виносить найменших приморозків, тому її висаджують не раніше третьої декади травня. Перші плоди достигають через 140—150 днів після посіву в парники. Сині баклажани використовуються на виготовлення різноманітних страв — баклажанної ікри, смажених шматочків баклажан, фаршированих баклажан тощо. З них виготовляють також різні консерви.

Секція **2. Androceras** Bitter. Однорічні рослини, вкриті шипами і зірчастими волосками або з домішкою простих або залозистих волосків. Віночок трохи неправильний. Трубочка чашечки при плодах збільшується і охоплює плід.

2607 (8). S. sisymbriifolium Lam. — **Паслін сухоребриколистий.** Стебло прямостояче, розгалужене, рясно вкрите жовтуватими шипами, 30—100 *см* завд.; крім того, стебло і його гілки густо вкриті білуватими, а також чорнуватими залозистими волосками. Листки пірчастороздільні, з пірчасто-надрізними частками, 10—25 *см* завд.; черешки листків і пластинки по жилках, переважно по середній жилці, вкриті шипами. Квітки зібрані півзонтиками. Чашечка майже до основи п'ятироздільна, з довгасто-яйцевидними частками, вкрита, особливо

при основі, жовтуватими шипами. Віночок світложовтуватий. Плід — ягода, чорна, куляста, двогнізда, насінини численні, коричнюваті. ⊙. Цв. VI—IX; пл. VIII—IX.

Lam., Illustr., 2 (1793) 25. Britt. et Brown, Illustr. fl. North. Unit. St., Con. and the Britt. Poss., III (1943) 167.

Рисунки: Britt. et Brown, ц. м., 167, fig. 3724.

Адвентивна рослина.

П.П. Київ, Ботанічний сад (Липа!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Масловський!, Резцова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон.

Загальне поширення. Походить з Мексіки. В Європу занесений як бур'ян.

2608 (9). S. heterodoxum Dun. — **Паслін колючий.** Стебло прямостояче, розгалужене, 100—125 *см* завв., рясно вкрите жовтуватими шипами і, крім того, чорними залозистими волосками. Листки подвійно пірчасто-розсічені, з пірчасто-лопатевими частками, вкриті чорними залозистими волосками, 6—12 *см* завд. Квітки зібрані півзонтиками. Чашечка дуже колюча від численних прямих жовтуватих шипів і, крім того, вкрита чорнуватими залозистими волосками. Віночок фіолетовий, близько 2 *см* завд.; лопаті його яйцевидні, тупуваті. Плід — ягода, чорна, куляста, двогнізда; насінини численні, дрібненькі, коричнюваті. ⊙. Цв. VI—IX; пл. VIII—IX.

Dun., Hist. Solan. (1813) 235. Котов у Бот. журн., VI, I (1949) 76. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 370.

— *S. citrullifolium* Braun, Ind. sem. Frib. (1849).

Рисуики: Dun., ц. м., tab. 25. Britt. et Brown, Illustr. fl. North. Unit. St., Con. and the Britt. Poss., III (1943) 166, fig. 3723 sub *S. citrullifolium* Braun.

Знайдено як бур'ян у посівах.

П.Л.-С. Київська обл.: Миронівка, на території Миронівської державної селекційної станції, у посівах буряків та гороху (Фалєський!), Маслівка (Ларіонов). — Крім того, вказується для Одеської, Дніпропетровської і Сталінської областей.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн.

Загальне поширення. Походить з Мексіки. Занесений в Європу як бур'ян.

2609 (10). S. rostratum Dun. — **Паслін дзьобатий.** Стебло прямостояче, розгалужене, 1—1,5 *м* завв., рясно вкрите довгими жовтуватими шипами. Листки пірчасто-розсічені, майже ліровидні, 6—10 *см* завд., по середній жилці вкриті жовтуватими шипиками. Квітки зібрані півзонтиками, квітконіжки прямостоячі. Чашечка колюча. Віночок жовтуватий, 2—3 *см* завд., лопаті його відгину тупуваті. Плід — ягода, двогнізда, чорна; насінини численні, дрібненькі, трохи сплюснені, коричнюваті. ⊙. Цв. VI—IX; пл. VIII—IX.

Dun., Hist. Solan. (1813) 234. Котов у Вісн. природознавства, 5—6 (1929) 272; Журн. Інст. бот. ВУАН, 3 (11) (1934) 100. Бот. журн. АН УРСР, VI, I (1949) 75. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 370. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 41.

— *S. heterandrum* Pursch, Fl. Am. Sept. (1814) 156.

Рисунки: Britt et Brown, Illust. fl. North. Unit. St., Con. and the Britt. Poss., III (1943) 166, fig. 3722. Котов у Вісн. природознавства, ц. м., рис. 3.

Знайдено як бур'ян у посівах.

П.Л.-С. Київська обл.: Миронівський рн, Маслівка (!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівськ, бур'ян у нових культурах у посівах на зональній станції зернового інституту (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: П'ятихатський рн, Саксагань (Білоусов!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Синельниківський рн, ст. Ілларіонове, в посівах могару (Черкасов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Березівський рн (Гольде!). — Херсонська обл.: Калінінський рн, Сухий Ставок (Сагайдак!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн. Занесено.

Загальне поширення. Походить з Мексіки. Занесений в Європу як бур'ян.

Рід 762. **Помідор — Lycopersicon** Mill.

Mill., Gard. Dict. (1754) 5—7.

Чашечка п'ятироздільна, з лінійними або ланцетними частками. Віночок колесовидний, 5—7-роздільний; в брунькозложенні віночок складчасто-стулчастий. Тичинок 5—7; нитки тичинок коротенькі, пиляки зібрані конусом; розкриваються пиляки поздовжніми щілинами, на верхівці пиляки видовжені у шиловидне закінчення; зав'язь двогнізда, з численними насіннєвими зачатками; стовпчик один, приймочка дволопатева. Плід — дво- багатогнізда ягода. — Трав'янисті рослини з пірчасто-розсіченими листками; квітки зібрані півзонтиками.

Види цього роду дико зростають в Південній Америці, але як культурні овочеві рослини вони поширені в багатьох країнах світу. Рід налічує 7 видів.

Господарське значення. Представники цього роду містять в своїх плодах багато каротину і вітаміну С і тому мають велике значення в харчуванні людини. Особливо поширений в культурі *L. esculentum* Mill., який представлений зараз багатьма сортами.

Підрід **Eulycopersicon** C. H. Mull.

Плід червоний або оранжовий. Віночок блідожовтий; стовпчик не виступає з тичинкової трубочки.

2609[1] (1). L. esculentum Mill. — **Помідор їстівний.** Коротко-залозисто опушена рослина, вкрита, крім того, ще розсіяними жорсткими волосками. Стебло 40—100 *см* завв., висхідне, дуже розгалужене. Листки перервано-пірчасті або двічі перервано-пірчасті,

з широкими черешками; листочки яйцевидно-ланцетні, з черешками, при основі листочки цілокраї, вище пірчасто-надрізані або пірчасто-великозубчасті. Квітки зібрані завійками, які містяться поза пазухами листків. Квітконіжки довгенькі, пізніше повислі, із зчленуванням вище середини. Частки чашечки лінійно-ланцетні. Віночок довший за чашечку, жовтий, трубочка його коротенька, відгин близько 1 *см* у діаметрі, з ланцетними гострувато лопатями. Плід — ягода, велика, дуже м'ясиста, багатогнізда, звичайно гола, здебільшого сплюснено-куляста, рідше видовжена, сливоподібна, червонувата або оранжова, рідше світложовтувата, насінини плоско-сплюснені, нирковидні, 2—4 *мм* у діаметрі, жовтуватосіруваті, коротко-густо опушені. ☉. Цв. VI—IX; пл. VII—IX.

Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768) № 2. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 248. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 370. Проханов во Фл. СССР, XXII, 50. Брежнев в Культ. фл. СССР, XX (1958) 27.

— *Solanum lycopersicum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 225. — *Lycopersicum esculentum* Alef., Landw. Fl. (1866) 134.

Широко культивується по всій УРСР; в культуру запроваджено багато сортів, які відрізняються формою і забарвленням плодів, іноді достиганням тощо.

Поширення по СРСР. Вид дуже поширений у культурі, переважно у південних районах; за останні роки культуру помідорів просунуто далеко на північ.

Загальне поширення. Походить з Південної Америки.

Господарське значення. Помідори широко розводять як споживні, багаті на вітаміни овочі. Найкращими сортами помідорів для всіх областей УРСР є такі: з ранніх сортів — Бізон, Фікароцці, Ерліана; з середньоранніх — Джон Бер, Диво ринку. Для південних областей найкращим сортом є Будьонновець.

Вирощують помідори в основному розсадою, в південних районах частину їх висівають безпосередньо в грунт; розсаду висаджують після весняних заморозків — тобто у більшості районів УРСР в другій декаді травня, за винятком північних районів, де висаджують в третій декаді. При високій агротехніці одержують 45—50 *т* (і більше) помідорів з 1 *га*.

Підтриба **2. Physalidinae** Baehni. Віночок дзвониковидний або лійковидний, з коротенькою трубочкою. Чашечка при плодах збільшена і здута.

Рід 763. Фізаліс — Physalis L.

L., Sp. pl. (1753) 182.

Чашечка дзвониковидна, п'ятилопатева, при плодах пухирчасто здута, оточує плід, на верхівці якого лопаті її сходяться і змикаються. Віночок колесовидний, п'ятироздільний. Тичинки з довгими нитками; пиляки розкриваються щілинами. Плід — куляста ягода. — Трав'янисті рослини з цілісними листками і поодинокими квітками.

До складу цього роду входить близько 110 видів; більшість їх поширена у Південній Америці.

У СРСР у дикому стані зростає лише один вид — *Ph. alkekengi* L., ряд же видів культивується як декоративні або як овочеві рослини. Плоди фізалісів використовуються у кондитерській промисловості.

Деякі види, наприклад *Ph. pubescens* L. — суничний помідор, *Ph. aequata* Jacq. — мексіканський помідор, запроваджені в СРСР у культуру з промисловою метою.

---

1. Чашечка при плодах оранжовочервона. Віночок білуватий . . . . . **(1). Ф. звичайний — Ph. alkekengi** L.
— Чашечка при плодах жовтуватозеленувата. Віночок жовтий, при основі здебільшого з темнофіолетовими плямами . . . . . 2.
2. Віночок 6—10 *мм* у діаметрі. Чашечка при плодах з п'ятьма потовщеними криловидними ребрами . . . . . **(3). Ф. опушений — Ph. pubescens** L.
— Віночок 10—20 *мм* у діаметрі. Чашечка не має потовщених криловидних ребер . . . . . 3.
3. Однорічна рослина. Листки з косою основою, майже голі. Ягода на час стиглості виповнює свою чашечку . . . . . **(2). Ф. клейкоплідний — Ph. ixocarpa** Brot.
— Багаторічна рослина. Листки глибокосерцевидні, при основі густо-коротко опушені. Ягода на час стиглості не виповнює всієї чашечки . . . . . **(4). Ф. перуві́анський — Ph. peruviana** L.

Секція **1. Megista** (Fourr.) Rydb. Віночок колесовидний, білуватий. Чашечка при плодах оранжевочервона. Ендокарп з кам'янистими клітинами.

2610 (1). Ph. alkekengi L. — **Фізаліс звичайний.** Розсіяно опушена рослина з повзучими підземними пагонами. Стебло 30—60 *см* завв., прямостояче, тупо-гранчасте, просте або розгалужене. Листки яйцевидні, загострені, при основі б.-м. заокруглені, неглибоко виїмчасто-зубчасті або майже цілокраї, 4—15 *см* завд., з черешками 2—8 *см* завд; верхні листки зближені попарно. Квітки поодинокі, між попарно зближеними верхівковими листками, на ніжках; квітконіжки 2—3,5 *см* завд., пониклі. Чашечка дзвониковидна, п'ятилопатева, розсіяно опушена; лопаті її широко-трикутні; при плодах чашечка червона, до 3 *см* завд., оточує плід, причому лопаті її на верхівці плоду змикаються. Віночок колесовидний, п'ятироздільний, білуватий, близько 2 *см* у діаметрі, лопаті його гостро-трикутні. Ягода округла, близько 3 *см* у діаметрі, оранжова, двогнізда, захована у червоній розрослій чашечці. Насінини нирковидні, на верхній поверхні сітчасті, жовтуватобілуваті, 1—1,75 *мм* завд., близько 0,5 *мм* завш. ☉, ↯. Цв. VI, VII; пл. VIII, IX.

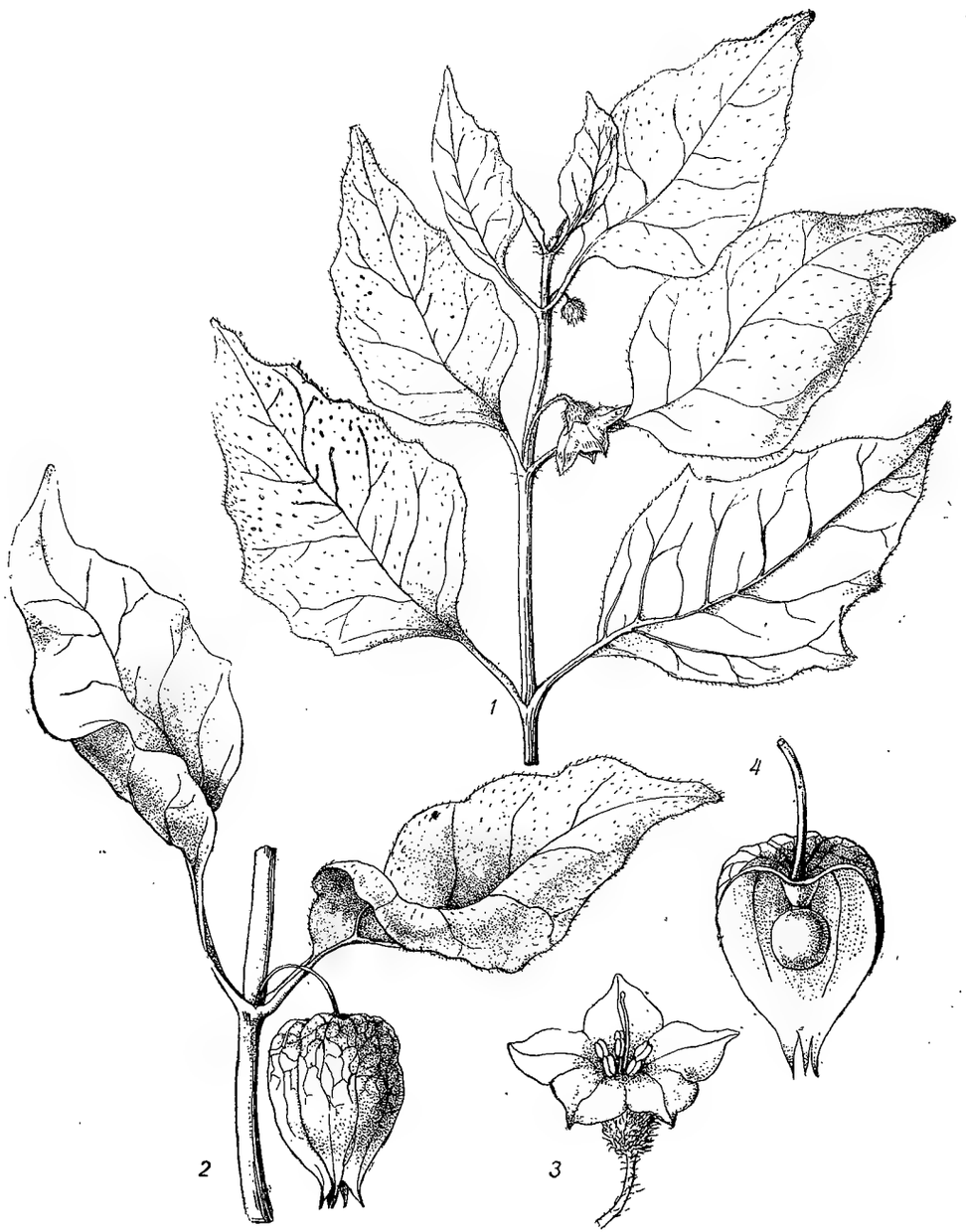

Рис. 59. Фізаліс звичайний — *Physalis alkekengi* L.

1 — гілка з квітками; *2* — гілка з плодом; *3* — квітка; *4* — чашечка у розрізі, в її середині—плід.

L., Sp. pl. (1753) 262. Кпарр, Fl. Galiz. u. Bukow. (1872) 217. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 250. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 369. Черняковская в Сорн. раст. СССР, IV, 87. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 64.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 4, Tab. 223, Fig. 1—1a; 2580, Fig. 3405a, 3406. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1630.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 630!

У лісах і чагарниках. — Розсіяно по всій УРСР, на Поліссі лише подекуди по південному його краю.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачеве (М. Попов!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Пачоський!). — **З. П.** Житомирська обл.: Житомир (Собкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Сосниця (Шмальгаузен!). — Сумська обл.: Кролевець (Шмальгаузен!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Гримайлівський рн, Волицьке л-во (Гринь!); Золото-Потіцький рн, схили до р. Дністра (Гринь!, Данилевська!); Вишнівець (Роговичі!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Китайгород (!), Рихта (Косець!), Княжпіль (Кузнецова!); Деражнянський рн, Розсохи (Монтрезор!); Смотрицький рн, Нігин (Монтрезор!); Миньковецький рн, Отроків (Монтрезор!); Сатанівський рн, Іванківці (Бурчак-Абрамович і Котов!). — Вінницька обл.: Ямпільський рн, Велика Кісниця (Кузнецова!); Тульчин (Кожевников!); Гайсинський рн (!); Ямпіль (Рогович!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Білоцерківський рн, Біла Церква, Олександрія (Гродзінський!, Оксіюк!, Котов!), Яблунівка (!!); Богуславський рн, Ісайки (!). — Черкаська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (!); Чигирин (!!); Канівський рн, Таганча (Монтрезор!), Уманський рн (Нетубський!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (!); Знам'янський рн, Чорний ліс (Гринь!, Котов!), Голованівськ (Котов і Кузнецова!); Підвисоцький рн, Нерубайка (Гринь!). — Хмельницька обл.: Теофіпольський рн, Гаврилівка (!). — Вінницька обл.: Гайсинський рн (!); Бершадь (Янковський!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Вовчанський рн, (Таліев!); Чугуївський рн, Кочеток (Таліев!, Савенков!, Котов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Чистяківський рн, Глухівська дача (!); Сніжиянський рн, Леонтіїв Байрак (Лавренко!), г. Саурів-Могила (Котов!); Авдіївський рн, Ясинувата (Барбарич!); Слов'янський рн, гори Артема (Залеський!, Котов!), Маяки (Гринь!, Котов!), Слов'янськ (Лавренко!, Соколовська!); Ямський рн, окол. ст. Яма (Оксіюк!), Дронівка (Котов!); Артемівськ (!). — Луганська обл.: Луганськ (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Перещепинський рн, Надеждівка (Котов!). — Луганська обл.: окол. Кремінної (Клоков!, Котов!); Старобільськ (Косець!). — Полтавська обл.: Нові Санджари (Рогович!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (Кравченко!, Котов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестеріков!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (!); окол. Очакова (!!). — Херсонська обл.: Херсон (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: окол. Голої Пристані (!); окол. Цюрупинська (!!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: окол. Сімферополя (Гринь!), Сімферополь (В. Авдєєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта, біля водопаду Учан-Су (Гольде!, Котов!), Гурзуф (Котов!), Ай-Петрі (М. Попов!), окол. Ялти (Негубський!), Запрудне (Оксіюк!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Сир-Дар., Гір. Туркм., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня й Південна Європа, південна частина Східної Європи, Кавказ, Західна і Середня Азія, Північний Китай.

Господарське значення. Подекуди культивується як декоративна рослина. Зрідка розводять з-за їстівних плодів, хоча вони і мало приємні на смак.

Секція 2. **Euphysalis** Rydb. Віночок жовтуватий, з темнувато-фіолетовими плямами в зіві, коротко-лійковидний або дзвониковидний. Ендокарп не має кам'янистих клітин.

2610 [1] (2). Ph. ixocarpa Brot. — **Фізаліс клейкоплідний,** мексіканський помідор. Розсіяно опушена рослина. Стебло 50—120 *см* завв., прямостояче, гранчасте, розгалужене. Листки яйцевидні або довгасто-овальні, при основі косі, на верхівці загострені, більш-менш виїмчасто-зубчасті, 3—7 *см* завд., з черешками 1—3 *см* завд. Квітки поодинокі, на коротких, 2—5 *мм* завд., ніжках. Чашечка дзвониковидна, п'ятилопатева, розсіяно опушена, з трикутними лопатями; при плодах чашечка зелена, оточує плід, на верхівці плода лопаті її сходяться. Віночок 1—1,5 *см* у діаметрі, жовтий, при основі з темно-фіолетовими плямами, дзвониковидний, з гострувато-трикутними лопатями. Ягода округла, фіолетова або жовта, іноді зелена, 1—5 *см* у діаметрі, на час стиглості виповнює всю чашечку. ☉. Цв. VII—VIII; пл. VIII, IX.

Brot. ex Hornem., Hort. hafn. Suppl. (1819) 26. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 68, Медведев в Культ. фл. СССР, XX (1958) 489.

Культивують як декоративну, частіше як овочеву рослину в різних районах УРСР, переважно на півдні.

Поширення по СРСР. Культивується переважно в південних районах, дичавіє і зустрічається як бур'ян.

Господарське значення. Плоди, які містять органічні кислоти, вітамін С і каротин, використовують як дієтичний продукт. Тому цей вид часто розводиться. Плоди споживаються у свіжому вигляді, а також їх здебільшого маринують або засолюють. Використовуються у декоративному садівництві під назвою «рослини-ліхтарики».

2610 [2] (3). Ph. pubescens L. — **Фізаліс опушений.** Коротко і б.-м. густо опушена рослина, рідше розсіяно опушена або майже гола. Стебло 50—100 *см* завв., розгалужене, часто фіолетове. Листки 1—7 *см* завд., яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, з трохи косою основою, на верхівці загострені, по краю виїмчасто-зубчасті, рідше майже цілокраї, з короткими, 0,5—2 *см* завд., черешками. Квітки поодинокі, між попарно зближеними верхівковими листками, на ніжках 3—5 *мм* завд. Чашечка дзвониковидна, п'ятизубчаста, густо відстовбурченоволосиста, при плодах з п'ятьма потовщеними криловидними ребрами, жовтувато-зеленувата, перетинчаста. Віночок 6—10 *мм* у діаметрі, жовтуватий, з фіолетовими плямами в зіві, коротко-лійковидний. Ягода округла, 10—20 *мм* у діаметрі, жовтувата, зеленувата або фіолетова, на час стиглості не виповнює всієї чашечки. ☉. Цв. VI—IX; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 183. Пояркова во Фл СССР, XXII, 69. Медведев в Культ. фл. СССР, XX (1958) 502.

Культивують на Україні, на Кавказі і на Далекому Сході. Походить з Південної Америки.

Господарське значення. Розводять як ягідну рослину з-за її солодких, з приємним ароматом, що нагадує аромат суниць, плодів. Плоди використовуються переважно в кондитерській промисловості.

2610 [3] (4). Ph. peruviana L. — **Фізаліс перувіанський,** перувіанська вишня. Рослина густо-коротко опушена. Стебло 70—100 *см* завв., прямостояче, просте або не дуже розгалужене. Листки 6—15 *см* завд., яйцевидні або широко-яйцевидні, при основі глибокосерцевидні, на верхівці з видовженим гострувато кінчиком, по краю виїмчасто-зубчасті або неглибоковиїмчасті, іноді майже цілокраї, з короткими черешками. Квітки поодинокі, між попарно зближеними верхівковими листками, на ніжках 9—13 *мм* завд. Чашечка дзвониковидна, п'ятилопатева, густо опушена, близько 1 *см* завд. Віночок близько 2 *см* у діаметрі, колесовидний, п'ятироздільний, бруднувато-жовтуватий, лопаті його трикутні. Ягода куляста, 10—15 *мм* у діаметрі, жовтувата, на час стиглості не виповнює всієї чашечки, насінини нирковидні, на верхній поверхні сітчасті. ♃. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 1670. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 70. Медведев в Культ. фл. СССР, XX (1958) 304.

Культивують на Україні і на Кавказі. Походить з Південної Америки.

Господарське значення. Розводять як овочеву рослину з-за кисло-солодких ароматних плодів, які використовують в кондитерській промисловості.

Підтриба 3. **Sarachinae** Boechn. Віночок колесовидний. Чашечка при плодах лише трохи розростається.

Рід 764. Стручковий перець — Capsicum L.

L., Sp. pl. (1753) 185.

Чашечка дзвониковидна, п'ятизубчаста, зубчики її коротенькі; при плодах чашечка лише трохи розростається. Віночок колесовидний, до середини п'ятироздільний. Тичинки з короткими нитками; пиляки їх паралельні, розкриваються поздовжніми щілинами. Плід — суха ягода. — Напівкущі і багаторічні трав'янисті рослини.

До складу цього роду входить близько 30 видів, поширених у Тропічній Америці. Деякі види культивуються в СРСР (в південних районах — в УРСР, на Кавказі, в Узб. РСР) як однорічні рослини.

Господарське значення. Серед представників цього роду є цінні овочеві рослини і пряноші.

2610[4] **(1). C. annuum** L. — **Стручковий перець однорічний.** Рослина гола. Стебло 30—100 *см* завв., розгалужене, прямостояче. Листки цілокраї, ланцетні, яйцевидно-ланцетні, яйцевидні або видовжено-яйцевидні, 2—14 *см* завд., загострені, при основі клиновидні, з черешками. Квітки поодинокі або по дві-три в розвилках стебла. Чашечка дзвониковидна, з короткими трикутними зубцями. Віночок колесовидний, 5—10 *см* завд., білий або жовтуватий, рідко червонуватий або фіолетовий. Тичинок 5, з фіолетовими пиляками; крім того, є 5 дрібненьких залозистих стамінодіїв. Плід — повислий, майже кулястий, яйцевидний або видовжений, звичайно яскравочервоний, рідше зелений або жовтуватий, б.-м. м'ясистий; насінини дрібні, світложовті, плоскі, б.-м. округлі, 5—15 *см* завд. ☉. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 185. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 250. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 369. Пояркова во Фл. СССР, XXII, 57. Филов в Культ. фл. СССР, XX (1958) 404.

— *C. longum* DC. Cat. hort. Monsp. (1813) 86. — *C. mexicanum* Hasenb. в Тр. прикл. бот., ген. и сел., XXIX, I (1951) 63 nom abort.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1634, 5—8.

Культивують як овочеву рослину. — По всій УРСР, переважно в південних районах.

Поширення по СРСР. Культивується в різних районах (переважно в найбільш південних).

Загальне поширення. Походить з Центральної Америки.

Господарське значення. Стручковий перець широко використовується як пряність. Плоди його містять від 200 до 385 *мг*% вітаміну С і 5—10 *мг*% каротину, причому ферменти, що окислюють вітамін С, у плодах перця відсутні, і тому вітамін С добре зберігається при консервуванні плодів. Насіння його містить до 10% олії. Плоди перця у свіжому вигляді і при висушенні вживаються як приправа до страв; солодкі сорти перцю дають плоди, що використовуються як овочі.

Водні настої плодів перця мають інсектисидні властивості; вони високо токсичні для попелиць, мучнистих червців і різної гусені.

В культурі поширені численні сорти цього виду, які відрізняються розміром, формою та забарвленням плодів, а також їх смаком. З них в УРСР найчастіше культивуються: з солодких сортів — Болгарський, Калинківський і Помідороподібний; з гірких сортів — Каєнський і Український. Плоди солодких сортів перцю збирають в зеленому стані, а плоди гірких сортів — після їх почервоніння.

Розсаду перцю висаджують наприкінці травня, бо вона не переносить навіть найменших заморозків; перші плоди достигають через 120—130 днів після посіву перцю в парник.

РОДИНА **CXXV. РАННИКОВІ — SCROPHULARIACEAE** R. Br.[1]

Квітки двостатеві, найчастіше неправильні. Чашечка 4—5-, рідше 2-надрізана або зубчаста, залишається при плоді. Віночок зрослопелюстковий, колесовидний, дзвониковидний, частіше всього двогубий, з верхньою дволопатевою і нижньою трилопатевою губою. Тичинок найчастіше 4, з них 2 коротші і 2 довші, рідше внаслідок недорозвинення або тільки 2 тичинки або їх 5. Пиляки двогнізді або внаслідок злиття гнізд одногнізді, нирковидні, при основі маточки є б.-м. помітний диск. Зав'язь верхня, звичайно двогнізда з насінненосцями на перегородці, рідше одногнізда з двома насінненосцями; стовпчик простий, з цілісною або дволопатевою приймочкою. Плід — коробочка розкривається 2—5 стулками або ж шляхом утворення отворів. Насіння звичайно численне, білкове, з прямим зародком.

Родина складається з 200 родів і має до 3000 видів, поширених у теплих і помірних областях всієї земної кулі, деякі види (в родах *Veronica, Pedicularis, Euphrasia, Bartsia*) також зростають в арктичних і високогірних областях. У середземноморських областях Європи і Передньої Азії поширені види родів *Verbascum, Scrophularia, Linaria*, в гірських країнах, особливо в Середній Азії і на Уралі, види роду *Pedicularis*. У СРСР з цієї родини зростає 43 роди і 603 види, в УРСР — 23 роди та 163 види, крім того, деякі види розводяться.

Господарське значення. В родині ранникових деякі види, особливо наперстянки (*Digitalis*), є цінними лікарськими рослинами, інші види є цінними декоративними рослинами, наприклад ротики (*Antirrhinum* L.)

---

1. Рослини без зеленого забарвлення з редукованими листками, які паразитують найчастіше на коренях ліщини . . . . . **789. Петрів хрест — Lathraea** L.
— Рослини з зеленими листками, автотрофні або напівпаразитні . 2.
2. Велике дерево, з великими округло-овальними листками до 30 *см* завд. та майже стільки ж завширшки, зісподу з повстисто-пухнатими та великими квітками. Культурна рослина . . . . . **773. Павловнія — Paulownia** Sieb. et Zucc.
— Трав'янисті рослини . . . . . 3.
3. Тичинок 2. Віночок невеликий, чотирироздільний, майже плоский, з дуже короткою трубочкою, звичайно синій, рідше білий або рожевий . . . . . **778. Вероніка — Veronica** L.
— Тичинок 4—5 . . . . . 4.
4. Тичинок 4, але інколи є залишок п'ятої — стамінодій, який не має пиляка . . . . . 5.
— Тичинок 5. Віночок б.-м. великий, майже правильний, з майже плоским або вигнутим п'ятилопатевим або роздільним відгином

[1] Опрацював М. І. Котов, рід *Veronica* опрацювала Є. Д. Карнаух.

і дуже короткою трубочкою. Великі рослини з великими листками. . . . . **765. Дивина — Verbascum** L.

5. Віночок майже правильний, п'ятилопатевий, жовтий, з дуже короткою трубочкою. Листки, крім самих нижніх, двічі пірчасто-роздільні . . . . . **766. Цельзія — Celsia** L.
— Квітки і листки інші . . . . . 6.
6. З чотирьох тичинок фертильних тільки дві. Рослина гола, з ланцетними цілокраїми або зубчастими листками та квітками 15—20 *мм* завд., на довгих ніжках . . . **775. Авран — Gratiola** L.
— Усі чотири тичинки плідні. Рослина іншого вигляду . . . . 7.
7. Листки тільки прикореневі . . . **776. Мулянка — Limosella** L.
— Стебла вкриті листям . . . . . 8.
8. Віночок із шпоркою . . . . . 9.
— Віночок без шпорки . . . . . 12.
9. Зів віночка відкритий . . . . . **771. Хеноринум — Chaenorrhinum** (D C.) L a n g e.
— Зів віночка закритий виступом нижньої губи . . . . . 10.
10. Квітки в кінцевих колосках або китицях . . . . . **769. Льонок — Linaria** M i l l.
— Квітки поодинокі, пазушні . . . . . 11.
11. Листки пірчасто-нервові . . . . **768. Кіксія — Kickxia** D u m.
— Листки пальчасто-нервові **767. Цимбалярія — Cymbalaria** M e d i c.
12(8). Зів віночка закритий виступом нижньої губи . . . . . **770. Ротики — Antirrhinum** L.
— Зів віночка відкритий . . . . . 13.
13. Верхня губа віночка не утворює шолома . . . . . 14.
— Верхня губа віночка зверху опукла і має вигляд шолома . . 17.
14. Віночок трохи неправильний, дзвониковидний, поникли́й, по краю чотирилопатевий, до 2,5 *см* завд. **779. Наперстянка — Digitalis** L.
— Віночок дуже неправильний, двогубий, прямостоячий, менш крупний . . . . . 15.
15. Віночок пурпуровий, з довгою трубочкою і відкритим зівом. Тільки нижні листки супротивні . . . . . **774. Додарція — Dodartia** L.
— Віночок іншої форми. Всі листки супротивні . . . . . 16.
16. Віночок майже кулястий, по краю п'ятилопатевий, між двома задніми тичинками звичайно розвинений стамінодій . . . . . **772. Ранник — Scrophularia** L.
— Віночок трубчастий, з двогубим відгином. Стамінодії ніколи не бувають розвинені . . . . . **777. Ліндернія — Lindernia** A l l.
17(13). Чашечка п'ятироздільна або п'ятизубчаста . . . . . 18.
— Чашечка з 4 зубцями . . . . . 19.
18. Чашечка п'ятироздільна. Листки цілісні . . . . . **788. Цимбохазма — Cymbochasma** (E n d l.) K l o k. et Z o z.
— Чашечка з 5 зубцями. Листки розсічені один або два рази . . . . . **787. Шолудивник — Pedicularis** L.

19(17). Чашечка здута, на верхівці звужена . . . . . **786. Дзвінець — Rhinanthus** L.
— Чашечка трубчаста або дзвониковидна, не здута . . . . . 20.
20. Верхня губа віночка стиснута з боків, з відгорнутими в боки на всьому протязі краями. Гнізда коробочки 1—2-насінні . . . . . **780. Перестріч — Melampyrum** L.
— Верхня губа віночка стиснута з боків, з невідгорнутими або відгорнутими тільки біля самої верхівки краями . . . . . 21.
21. Рослина гола, м'ясиста, блискуча. Квітки дрібні, жовті або з пурпуровою нижньою губою. При основі стебло густо вкрите лусочками . . . . . **781. Тоція — Tozzia** L.
— Рослини нем'ясисті і неблискучі 22
22. Багаторічні високогірні рослини, з жовтофіолетовими квітками . . . . . **785. Бартсія — Bartsia** L.
— Однорічники . . . . . 23.
23. Верхня губа віночка із загорнутим краєм. Віночок білий або ліловий з жовтою плямою в зіві і ліловими смужками на нижній губі . . . . . **782. Очанка — Euphrasia** L.
— Верхня губа з плоским краєм . . . . . 24.
24. Квітки рожеві. Пиляки б.-м. пухнаті . . . . . **784. Кравник — Odontites** Z i n n.
— Квітки жовті. Пиляки голі . . . . . **783. Ортанта — Orthantha** (B e n t h.) K e r n.

ПІДРОДИНА 1. PSEUDOSOLANOIDEAE WETTST.

Дві задні частки віночка вкривають у брунькотворенні бокові частки. Листки чергові. Тичинок найчастіше 5.

Триба 1. Verbasceae B e n t h. in D.C.

Віночок колосовидний, майже правильний. Тичинки відхилені, гнізда пиляків злиті, одногнізді, часто є п'ята тичинка. Листки чергові.

Рід 765. Дивина — Verbascum L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 83.

Чашечка п'ятилопатева або п'ятироздільна. Віночок з короткою трубочкою і колесовидним відгином, надрізаним на 5 нерівних лопатей, з яких задні менші. Тичинок 5, неоднакових, прикріплених серединою або косо пиляками; нитки всіх або тільки верхніх трьох волохаті, пиляки нирковидні або у довших тичинок збіжні. Маточка з довгим стовпчиком, булавовидною або майже головчастою приймочкою і двогніздою зав'яззю. Плід — двогнізда коробочка, яка розкривається двома стулками. — Дворічні, великі, часто густопухнасті рослини, з черговими листками, іноді листки в прикореневій розетці. Квітки в довгих, простих або гіллястих суцвіттях.

З 200 видів, які ростуть в Європі, Середземномор'ї, Північній Африці і в Західній Азії, в СРСР зустрічаються 46, в УРСР — 18 видів.

---

1. Квітки в пучках по 2—7, частково (переважно у верхній частині суцвіття) поодинокі . . . . . 2.
— Квітки завжди поодинокі, на ніжках . . . . . 14.
2. Пиляки різні, у двох передніх тичинок довгасті, які збігають на нитки . . . . . 3.
— Пиляки однакові, у всіх тичинок бруньковидні . . . . . 5.
3. Стеблові листки сильно збігають . . . . . 4.
— Стеблові листки незбіжні або майже незбіжні . . . . . **(1). Д. залізняковидна — V. phlomoides** L.
4. Віночок 30—50 *мм* у діаметрі. Квітконіжки не зростаються з віссю суцвіття . . **(2). Д. скіпетровидна — V. thapsiforme** Schrad.
— Віночок 15—25 *мм* у діаметрі. Квітконіжки зростаються з віссю суцвіття . . . . . **(3). Д. звичайна — V. thapsus** L.
5(2). Нитки тичинок з білими або жовтуватобілими сосочковидними волосками . . . . . 6.
— Нитки тичинок з фіолетовими сосочковидними волосками . . 10.
6. Квітки сидячі або майже сидячі . . . . . **(6). Д. пірчасто-роздільна — V. pinnatifidum** Vahl.
— Квітки на б.-м. довгих квітконіжках . . . . . 7.
7. Суцвіття — колосовидне гроно, густо сніжнобіло-волотисте . . . . . **(7). Д. білошерстиста — V. gnaphalodes** M. B.
— Суцвіття волотисто-розгалужене . . . . . 8.
8. Листки з обох кінців звужені, цілокраї, верхні стеблові сильно хвилясті . . . . **(5). Д. велична — V. speciosum** Schrad.
— Листки не бувають одночасно звужені з обох кінців і цілокраї . . . 9.
9. Прикореневі листки при основі пірчасто-роздільні або принаймні виїмчасто-лопатеві. Верхня частина ниток передніх тичинок і їх в'язальце усаджені сосочковидними волосками . . . . . **(4). Д. банатська — V. banaticum** Roch.
— Листки цілісні, зарубчасто-зубчасті. Верхня частина ниток передніх тичинок і їх в'язальце голі . . . . . **(8). Д. борошниста — V. lychnitis** L.
10 (5). Прикореневі листки виїмчасто-надрізні з тупими лопатями . . . . . **(9). Д. виїмчаста — V. sinuatum** L.
— Прикореневі листки цілокраї, дрібнозубчасті або зубчасті, але не виїмчасто-лопатеві . . . . . 11.
11. Нижні листки при основі серцевидні . . . . . 12.
— Нижні листки при основі округло зрізані . . . . . 13.
12. Нижні і середні листки зубчасті, знизу негусто тонко сіро-повстисті . . . . . **(12). Д. чорна — V. nigrum** L.

— Нижні і середні листки майже двічі зубчасті, знизу густо шерстисто-сіроповстисті. Тільки в Карпатах . . . . . **(13). Д. шерстиста — V. lanatum** Schrad.
13(11). Квітки 20—30 *мм* у діаметрі. Стеблові листки нечисленні, нижні значно більші . . . . . **(10). Д. східна — V. orientale** M. B.
— Квітки 10—20 *мм* у діаметрі. Стеблові листки численні, мало відрізняються за своїми розмірами . . . . . **(11). Д. розлога — V. laxum** Filar. et Jav.
14(1). Квітки фіолетові . . **(18). Д. фіолетова — V. phoeniceum** L.
— Квітки жовті . . . . . 15.
15. Пиляки передніх тичинок не збігають на нитки. Суцвіття сильно розгалужене, волотисте . . . . . **(16). Д. пірамідальна — V. pyramidatum** M.B.
— Пиляки передніх тичинок збігають на нитки. Суцвіття прості або трохи розгалужені . . . . . 16.
16. Квітки сидячі. Білувато- або жовтуватоповстиста рослина . . . . . **(14). Д. овальнолиста — V. ovalifolium** Donn.
— Квітки на ніжках . . . . . 17.
17. Стебло сірувато-повстисте, в нижній частині м'яко- і шерстисто-волосисте, вгорі із залозистими волосками . . . . . **(15). Д. помітна — V. spectabile** M. B.
— Стебло голе, тільки в суцвітті густо залозисто-пухнасте. . . . . **(17). Д. тарганка — V. blattaria** L.

Секція **1. Fasciculata** Murb. Квітки зібрані по кілька в пучках на верхів'ях суцвіття, іноді поодинокі. Насінини з рядками поперечних ямок.

Підсекція **1. Heterandra** Franch. ex Murb. Пиляки двох передніх тичинок довгасті, збігають на нитки.

2611 (1) V. phlomoides L. — **Дивина залізняковидна.** Рослина білувато- або жовтуватоповстисто опушена. Стебло 50—200 *см* завв., звичайно просте, рідше у верхній частині гіллясте. Нижні листки поступово звужені в черешки, еліптично-ланцетні; середні і верхні яйцевидні, загострені, сидячі, з округлою або трохи серцевидною основою і трохи збігають на межувузля стебла. Суцвіття — переривчаста колосовидна китиця, негуста. Квітки зібрані пучками по 2—4. Приквітки яйцевидні. Квітконіжки коротше чашечки. Чашолистки яйцевидно-ланцетовидні. Віночок жовтий, колесовидний, 30—50 *мм* завш.; три тичинкові нитки у верхній частині білошерстисті, решта — дві голі і довші; маточка видовжено-булавовидна. Коробочка округло-яйцевидна, близько 10 *мм* завд. і 7—8 *мм* завш. Насінина циліндрично-пірамідальна, 0,5—0,7 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) App. 1194; Sp. pl., 2, 253. Ledeb., Fl. Ross., III, 194. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 257. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 374. Федченко во Фл. СССР, XXII, 123.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 18, f. II, 19, 20. Визн. росл. УРСР, рис. № 223!

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1742!

На відкритих місцях, на схилах, пісках і біля доріг.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Виноградів (Ігошина). — В інших районах звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Крим.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (Тагільський завод).

Загальне поширення. Середня Європа, Західне Середземномор'я, Балканський п-в, Турецька Вірменія.

Господарське значення. Віночок застосовується в медицині як засіб для відхаркування.

2612 (2). V. thapsiforme Schrad. — **Дивина скіпетровидна.** Рослина жовтувато-повстисто опушена. Стебло просте або у верхній частині гіллясте, 50—180 *см* завв. Листки видовжено-еліптичні, городчасті, загострені, стеблові — збігають на меживузля стебла, утворюючи на ньому крила, верхні листки зменшені. Суцвіття густе, колосовидне, іноді при основі переривчасте. Віночок жовтий, 30—50 *мм* завш., колесовидний, тичинкові нитки жовті, три верхні коротші, густобілошершаві, решта — дві голі, з довгими пиляками, майже в два рази коротші за нитки; маточка довго-булавовидна. Коробочка широко-яйцевидна, густо вкрита з поверхні зірчастими волосками. ☉. Цв. VI—VII.

Schrad., Monogr. Verbascum, I (1813) 23. Ledeb., Fl. Ross., III, 194. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 256. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 85. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 374. Федченко во Фл. СССР, XXII, 126.

Рисунки: Schrad., ц. м., tabl. 1, f. 1.

Видані зразки: Herb. normale, V, № 19—20. Fl. polon. exsicc., № 977! Герб. русск. фл., № 1124!

На відкритих місцях, горбах, схилах, луках, на узліссі, особливо на піскуватих місцях. У західних областях і в Поліссі рідко, в Лісостепу і Степу звичайно, в Гірському Криму та на південному узбережжі Криму рідко.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Хустівський рн, в дубовому лісі Великий Шеленьку (Гринь!); Виноградів (Ігошина). — **З.П.** Волинська обл.: Любомль (Барбарич!), Устилуг (Пачоський). — Житомирська обл.: Овруч (Пачоський). — **П.П.** Житомирська обл.: Аидрушівський рн, Івниця (Пачоський!). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Чорнобиль (Пачоський), Зорин (Пачоський). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Літочки (Куксін!). — Чернігівська обл.: Остер (Чорноголовко). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Жмеринка (Пачоський). — Хмельницька обл.: Грицівський рн, Мала Шкарівка (!); Старо-Костянтинівський рн, Жеребки (Морозова!); Красилівський рн, Западинці (!), Циценівка (!). — Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтрезор!). — Черкаська обл.: Канів (Монтрезор!, !!). — **Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинськ (Пачоський). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, біля Табегинського озера (Вульф). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Байдарська яйла (Чернова), Ай-Петрінська яйла (Чернова), Васильївська яйла (Чернова), Нікітська яйла (Зеленецький, Чернова), Гурзуфська яйла (Чернова, !!); Алуштинський рн, Довгоруківська яйла (Вульф, Привалова), Карабі-яйла (Вульф, Привалова). — **Півд.Кр.** Ялтинський рн, Долосси (!!), Кримський державний заповідник, Грушева Поляна (!!, Поплавська), Ялта (Нетубський!), Нікіта (Стевен); Судацький рн, Судак, Новий Світ (Васильєв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт. (біля Риги), Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія (південь), Атлантична та Середня Європа, Східна Європа, Середземномор'я.

Господарське значення. Віночок застосовується в медицині як полегшуючий засіб для відхаркування.

2613 (3). V. thapsus L. — **Дивина звичайна.** Рослина сіруватоповстисто опушена, з гіллястими волосками. Стебло пряме, 30—120 *см* завв. Нижні листки видовжено-еліптичні, тупі, звужені в короткий широкий черешок, з країв тупо-городчасті, 7—25 *см* завд. і 2—7 *см* завш.; середні — видовжено-яйцевидні, коротко-загострені, при основі звужені і збігають на меживузля стебла, утворюючи на ньому крила, верхні листки зменшені, загострені, сидячі. Суцвіття — довге, густе, колосоподібне, інколи при основі переривчасте, з ланцетовидними приквітками. Квітки на дуже коротких квітконіжках, зібрані на верхівці стебла пучками. Частки чашечки ланцетовидні; віночок жовтий, зовні повстисто-шерстистий, майже вдвоє довше чашечки, близько 2 *см* у діаметрі. Нижні дві тичинки голі, довші за інші три, нитки яких вкриті білуватими волосками. Коробочка широко-яйцевидна, близько 10 *мм* завд., густо вкрита на поверхні короткими зірчастими волосками. Насінини циліндрично-пірамідальні, тупі, 3—4-гранчасті, близько 0,5 *мм* завд. і 0,2 *мм* завш., всі разом прикріплені, звужені, а на протилежному кінці розширені в круглу площинку. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 177. Ledeb., Fl. Ross., III, 193. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 256. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 120. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 374. Федченко во Фл. СССР, XXII, 128.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXII, tabl. 16.

Видані зразки: Fl. Fries. Herb. norm., XVI, № 20. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1740!

На відкритих піскуватих місцях, у борах, у Прикарпатті, в Поліссі і в західній частині Лісостепу, а також в горах Криму, рідко.

Пр.Л. Станіславська обл.: Коломийський рн, Княждвір (!!). — Чернівецька обл.: Вижниця (Артемчук!). — **З.П.** Житомирська обл.: Олевськ (Пачоський); Житомир (Д. Зеров, Оксіюк!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Шмальгаузен, Лоиачевський!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Віньковецький рн, Стара Гута (!!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Вовковинець-

кий рн, Майдан (!!). — Київська обл.: Білоцерківський рн, Біла Церква (Іванченко); Обухівський рн, Козин, Трипілля (Монтрезор!). — Черкаська обл.: Лисянський рн, Боярка (Якубовський). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Байдарська яйла (Чернова), нижче Ай-Петрі, по дорозі в Ялту (!), Гурзуфське Сідло (!!), над Гурзуфом, у лісі (Оксіюк!, !!); Алуштинський рн, Тиркета, Довгоруківська яйла, Демерджі-яйла (Привалова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Верх.-Дністр., Крим; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Алт. (півд.); Схід. Сибір: Єніс.; Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Кара-Кум, Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія (південь), Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, СРСР (вказані райони), Китай (Січуань, Юньнань). Занесено з Японії і Північної Америки.

Господарське значення. Віночок *V. thapsus* L. застосовується в медицині як полегшуючий засіб для відхаркування.

Примітка. Поширення *V. thapsus* L. в УРСР подано за гербарними відомостями, тому що його дуже часто наводять помилково замість *V. thapsiforme* Schrad.

Підсекція **2. Isandra** Franch. ex Murb.
Пиляки всіх тичинок однакові, нирковидні.

2614 (4). V. banaticum Roch. — **Дивина банатська.** Стебло пірамідально-гіллясте, 50—200 *см* завв., спочатку трохи повстисте від зірчастих волосків, а потім голе, темночервоне. Листки вкриті зірчастими волосками, потім вони стають голими; прикореневі листки — з черешками, довгастими або яйцевидно-довгастими, при основі пірчасто-роздільні або виїмчасто-лопатеві, верхні — сидячі, яйцевидно-серцевидні або серцевидні, коротко загострені, зубчасті. Суцвіття — пірамідально-волотисте. Квітки в пучках. Чашечка пластинчасто-повстиста, з голими частками на верхівці. Віночок жовтий, 15—22 *мм* завш., з біло-мохнатими нитками тичинок. Коробочка пухнаста або майже гола. ☉. Цв. VI—VII.

Roch. ap. Schrad., Monogr. Verbasc., f. II (1823) 28, Roch. in Plant. rar. Banatus (1828) 55, tab. XVIII, fig. 38. Tuzson в Botan. Közlemenyek (1913) 53—6. Пачоский в Изв. Гос. степн. запов. Аскания-Нова (1922) 125. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 375. Котов в Бот. журн., XII, 1 (1955) 75; Федченко во Фл. СССР, XXII, 134.

— *V. heldreichii* Boiss., Diagn. pl. or., 2, № 3 (1856) 147; Fl. or., IV, 326.

Рисунки: Roch., Pl. banat., tabl. 18, f. 38. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, рис. 37. Tuzson, ц. м., 195.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2933!

На пісках дуже рідко.

П.З.С. Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове, гирло Дунаю (Липський!, !!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Пачоський, Козлов!), Збур'ївка (Пачоський), Цюрупинськ (Траншель!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.

Загальне поширення. Балканський п-в, Греція, Румунія, Болгарія, Югославія, УРСР (вказані райони).

Примітка. Вперше на Україні *V. banaticum* Roch. знайшов В. І. Липський 3.IV 1877 р. у гирлі Дунаю в Одеській області, але помилково визначив рослину за *V. orientale* M. B.

2615 (5). V. speciosum Schrad. — **Дивина велична.** Білувата або сірувата коротко-повстиста рослина. Стебло кутасте, зверху ребристе, розгалужене, 60—120 *см* завв. Листки видовжені, цілокраї, нижні по обох кінцях поступово звужені до 40 *см* завд. і 5—9 *см* завш.; стеблові з трохи серцевидною основою, сидячі. Суцвіття видовжено або пірамідально розгалужене, густе. Квітконіжки довші за чашечку. Чашечка 4 *мм* завд. Віночок 1,5—3 *см* завш., жовтий, з біло-мохнатими тичинками. Коробочка довгасто-яйцевидна, в 1,5—2 рази коротше чашечки. ☉. Цв. VI—VII.

Schrad., Hort. Gött., II (1821) 22, t. 16; Monogr., II, 12. Ledeb., Fl. Ross., III, 199. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 259. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 268. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 376. Федченко во Фл. СССР, XXII, 135.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862), tabl. 25.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven, № 63! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2134.

На кам'янистих місцях і горбах, в басейні р. Дністра.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Мельнице-Подільський рн, Окопи (Гаєвський), по р. Дністру і Збручу (в кол. Проскурівському, Кам'янець-Подільському, Ушицькому, Ольгопільському і Балтському повітах), (Шмальгаузен). — Хмельницька обл.: Стара Ушиця (Шмальгаузен!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шмальгаузен). — За межами УРСР росте по р. Дністру в Молд. РСР, Рибинськ (Пачоський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн.; Кавказ: Зах., Півд. і Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в, Мала Азія, Кавказ, Курдистан (Карст).

Примітка. Рослина була наведена для Одеси Шмальгаузеном, але в його гербарії відсутня. Після нього цю рослину в Одесі не знаходили.

2616 (6). V. pinnatifidum Vahl. — **Дивина пірчасто-роздільна.** Молода рослина шерстисто опушена, стара — майже гола. Стебло 20—40 *см* завв., від основи пірамідально-гіллясте. Листки довгасті, нижні з черешками, пірчасто-роздільні, з зубчастим стрижнем і довгастими, пірчасто-надрізними частками; верхні листки сидячі, пірчасто-надрізні або зубчасті. Квітки сидячі в 2—3 квіткових пучках, віддалених один від одного, при їх основі видовжено-яйцевидні, зубчасті листки. Чашечка шерстиста, глибше середини роздільна, з лопатевими частками. Віночок жовтий, 24—28 *мм* завш., з тичинко-

Рис. 60. Дивина пірчасто-роздільна — *Verbascum pinnatifidum* Vahl.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — чашечка; *4* — тичинка; *5* — плід; *6* — плід у розрізі.

вими нитками. Коробочка яйцевидна, майже гола, рівна чашечці. ☉. Цв. VI—VII.

Vahl., Symb. bot., II (1791) 39. Ledeb., Fl. Ross., III, 198. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., 258. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 283. Котов і Прянишников у Журн. Інст. бот. АН УРСР, 13—14 (21—22) (1937) 207. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 375. Федченко во Фл. СССР, XXII, 137.

На приморських пісках по берегах Чорного та Азовського морів.

П.С. Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (!!, Левіна!). — Кримська обл.: Арабатська Стрілка (!!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Мисове, Казантип і Пісочне (Вульф), Чечерче, плавні між Семенівкою та Карабуруном (Вульф); Приморський рн, Керч (Вульф). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старокримський рн, Планерське (Сарандінакі); Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі), Далекі Камиші у Чорного моря (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Алушта (Пачоський!); Судацький рн, Судак (Стевен!, Станков, Савенков, Вульф, Зеленецький), Новий світ (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. Закавк. (Таманський півострів, узбережжя у Кодора).

Загальне поширення. По берегу Азовського і Чорного морів (вказані райони СРСР), Греція, Туреччина.

2617 (7). V. gnaphalodes M.B. — **Дивина білошерстиста.** Вся рослина в молодому віці густошовковиста, вкрита сніжнобілими волосками, пізніше в значній мірі опушення стирається. Стебла потовщені, прямостоячі, циліндричні або розгалужені, 70—150 (200) *см* завв., пізніше іноді майже голі. Листки дуже великі, довгасті, знизу повстисті, сніжнобілі або сіруваті, зверху під кінець втрачають опушення, сіруваті або зеленуваті. Прикореневі листки з черешком, черешок їх 5—10 *см* завд., пластинка 15—50 *см* завд. і 5—15 *см* завш., вони зарубчасті, при основі клиновидно звужені; середні листки з невеликим черешком або майже сидячі, із загостреною довгасто-яйцевидною пластинкою; верхні листки сидячі, широко-яйцевидні, загострені, часто в вістря. Суцвіття — довге верхівкове гроно. Квітки на коротких квітконіжках, які не перевищують чашечку, сидять пучками по 5—9 у пазухах приквітків. Вісь суцвіття по всій довжині трохи потовщена. Нижні приквітки схожі на верхні стеблові листки, які б.-м. перевищують квіткові пучки, інші приквітки яйцевидно-ланцетні, під кінець помітно потовщені; чашечка 4—7 *мм* завд., білоповстиста, майже до основи розділена на довгасто-ланцетні частки. Віночок жовтуватий, 15—20 *мм* у діаметрі, зовні м'яковолосистий, всередині з п'ятьма бурими плямами в зіві; нитки передніх тичинок в нижній частині, а задніх по всій довжині усаджені довгими білуватими сосочковидними волосками; стовпчик в нижній частині опушений. Коробочка грушовидна, 5—6 *мм* завд., перевищує чашечку, тупа, з гострям. ☉. Цв. VI—VII.

M.B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 152. Ledeb., Fl. Ross., III, 198. Steven, Verzeichn. taur. Halbins., Wildw. Pflanz. (1857) 263. Шмальгаузен, Фл. ср. и

ю. Р., II, 258. Гроссгейм, Фл. Кавказа, III, 365. Федченко во Фл. СССР, XXII, 140.

Видані зразки: Woron. et Schelk., Herb. fl. Cauc., № 44 б.

На приморських пісках дуже рідко у Південному Криму.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялта (Стевен, герб. Шмальгаузена!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Південний берег); Кавказ: Зах. Закавк. (від Новоросійська до Батумі), Схід. Закавк., Півд. Закавк.

Загальне поширення. Крим; Кавказ: Східна Анатолія (Лазістан) і Вірменія (Карс). Описаний з Ялти.

2618 (8). V. lychnitis L. — **Дивина борошниста**. Стебло прямостояче, пірамідально-розгалужене, тонко- і гостроребристе, 50—150 *см* завв., вкрите негустою і тонкою сіруватою повстю з розгалужених волосків. Листки зверху зеленуваті, знизу білоопушені, цілі, нерівномірно зарубчасті; нижні листки овальні, довгасто-еліптичні або широко-ланцетні, 10—15 *см* завд. і 4—6 *см* завш., звужені в черешок, верхні — ланцетні, сидячі, з довго-загостреною верхівкою. Суцвіття — пірамідально-волотисте. Квітки пучками по 3—7 на квітконіжках, рівних чашечці або довших за неї, густо опушених. Чашолистки опушені, тільки по краю голі, 2,5—3 *мм* завд. і до 0,7 *мм* завш., більші розсічені на трикутні ланцетовидні лопаті. Віночок жовтуватий, іноді білуватий, 12—17 *мм* завш.; всі 5 тичинок з білувато-мохнатими нитками, пиляки нирковидні, оранжові. Коробочка овальна, вдвоє довша за чашечку. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 177. Ledeb., Fl. Ross., III, 200. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 259. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 344. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 376. Федченко во Фл. СССР, XXII, 142.

— *V. pulverulentum* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 160 non Vill. — *V. Bieberstеinii* Bess., Enum. pl. Volhyn. (1522) 53.

Рисунки: Сырейщиков, Илл. фл. Московск. губ., III, 129. Сорные растен. СССР, IV, 102, рис. 408! Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 29.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 854. Fl. exsicc. Austro-Hung, № 32, 3281, 3289. Герб. русск. фл., № 277.

На полях біля доріг, на пісках, як бур'ян. — Звичайно по всій УРСР, крім Гірського та Південного Криму.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня, Атлантична і Східна Європа, Балканський п-в.

2619 (9). V. sinuatum L. — **Дивина виїмчаста.** Стебло дуже розгалужене, разом з листками густо-жовтувато опушене, 50—80 *см* завв. Суцвіття багатоквіткове, пірамідально-розгалужене. Листки довгасті; прикореневі звужені в короткий черешок, виїмчасто-пірчасто

надрізні або трохи лопатеві, видовжено-лопатевидні, по краях трохи звивисті, при основі часто з дрібними частками; стеблові листки сидячі або трохи збігають на стебло, городчасті. Квітки на коротких ніжках, по 2—8 в розставлених пучках. Квітконіжки рівні чашечці або коротші за неї. Чашечка повстисто-пухнаста з чашолистками, 3—4 *мм* завд., коротко-ланцетними, глибше середини роздільними. Віночок 15—30 *мм* завш., світложовтий. Коробочка шаровидно-яйцевидна, повстисто-пухнаста, перевищує чашечку. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 178. Ledeb., Fl. Ross., III, 198. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 258. Murbeck., Monogr., d. Gatt. Verbascum (1933) 367. Федченко во Фл. СССР, XXII, 144.

— *V. undulatum* M. B., Fl. taur.-cauc., 1 (1808) 161.

Видані зразки: Herb. norm., № 4366.

На полях і схилах, бур'ян, понад шляхами в Криму, переважно в Південному, заноситься на північ, відома з Запорізької області.

Л.З.С. Запорізька обл.: Мелітополь (Коржинський, 1889), занесено. — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Старий Крим, г. Агармиш (Циріна!). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Семенкевич). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Стевен, Ширяєв!), Херсонес (Нетубський!), Інкерман (Семенкевич!); Балаклавський рн, Красноріченське (Стевен). — **Півд.Кр.** Кримська обл. Ялтинський рн, Новий Сімеїз (Станков, Тутковський!), Гурзуф (Оксіюк!,!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (занесено), Крим; Кавказ: Зах. і Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський п-в, Крим; Кавказ, Мала Азія, Вірменія, Іран.

2620 (10). V. orientale M. B. — **Дивина східна.** Стебло, суцвіття і листки переважно знизу тонко шерстисто-повстисті. Стебло з листками розгалужене, дуже рідко просте, 40—100 *см* завв. Листки довгасті або яйцевидно-довгасті, нижні до основи звужені, черешкові, двояко зарубчасто-зубчасті, іноді при основі трохи лопатеві; верхні стеблові сидячі, зарубчасті. Суцвіття звичайно гіллясте; пучки квіток віддалені один від одного. Квітконіжки рівні чашечці або довші за неї. Віночок жовтий, 12—20 *мм* завш., зовні часто з пурпуровим відтінком; опушення тичинкових ниток фіолетове. Коробочка видовжена, опушена, майже вдвоє перевищує чашечку. ☿. Цв. VI—VII.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 160; III, 145. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 260. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 376. Федченко во Фл. СССР, XXII, 147.

— *V. Chaixii* Ledeb., Fl. Ross., III (1849) 200. — *V. Chaixii* var. *orientale* Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 413.

Видані зразки: Callier, Herb taur., 776.

По степах, схилах, горбах, по лісових галявинах у південній частині Лісостепу і Степу, звичайно. На півночі Лісостепу рідко.

На південь від лінії Могилів—Тульчин—Умань—Звенигородка—Сміла—Лубни—Гадяч—Суми рослина стає звичайною, але відсутня в **П.С.** Північне місцезна-

ходження: **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Кельменці (Горохова!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Тараща (Шмальгаузен). — Черкаська обл.: Лисянський рн, Яблунівка (!); Мокрокалигірський рн, Луки (!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Суми (Стародуб!); Лебедин (Ширяєв!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Звичайно. — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Войкове, Керч (Вульф!). — **Кр.З.Л.-С., Кр.Л.-С., Передг.Кр., Г.Кр., Півд.Кр.** — Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Крим; Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан. (котловина озера Ісик-Куль).

Загальне поширення. Балканський п-в (Болгарія, Румунія), Європейська частина СРСР (вказані райони), Кавказ, Західний Сибір, Середня Азія, Кашкарія (Кульджа).

2621 (11). V. laxum Filar. et Jav. — **Дивина розлога.** Стебло, суцвіття і листки тонко-повстисто опушені, потім листки стають майже голі. Стебло 15—20 *см* завв., біля основи дуже розгалужене, гілки спрямовані доверху, рослина майже шаровидна. Листки зубчасті, зубці їх з вістрям. Нижні листки зелені або зеленуваті, цілі, зубчасті, на довгих черешках, середні — на коротших, а верхні майже сидячі, зарубчасті. Суцвіття дуже розгалужене, пірамідальне. Пучки квіток численні, мало віддалені один від одного. Віночок 15—20 *мм* завш., жовтий, передні тичинки під пиляками майже голі. Коробочка видовжена, більша за чашечку. ♃. Цв. VI—VII.

Filarsky et Javorka in Decthny, Kauk., III (1907) 99. Федченко во Фл. СССР, XXII, 148.

— *V. orientale* var. *polyphyllum* C. A. M. in Ind. Sem, hort. Petrop. (1845) Suppl., 75. — *V. Chaixii* var. *polyphyllum* Murbeck. Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 419. — *V. polyphyllum* Grossheim, Опр. раст. Кавказа (1949) 304. Карнаух у Бот. журн. АН УРСР, IX, 2 (1952) 80 — *V. orientale* var. *parviflorum* Wuiff ex Гроссг., Фл. Кавк., III (1932) 364.

По берегах річок, серед чагарників, дуже рідко.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Сніжнянський рн, Дмитрівка на р. Міусі (Карнаух!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Півд. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Європейська частина СРСР (Донбас); Кавказ: Східна Анатолія (кол. Ольгинська округа).

2622 (12). V. nigrum L. — **Дивина чорна.** Стебло, суцвіття і листки знизу тонко сіро-повстисті. Стебло прямостояче, просте, рідше розгалужене, частіше червонобуре, 30—100 *см* завв. Листки довгасто-яйцевидні, нерівномірно зарубчасто-зубчасті. Нижні і середні листки зверху темнозелені і голі; нижні на довгих черешках, яйцевидні з серцевидною основою, іноді тупозубчасті, 10—25 *см* завд. і 5—12 *см* завш.; середні — на коротших черешках, широко-яйцевидні, з основою б.-м. глибокосерцевидною або навіть округлою; верхні листки майже

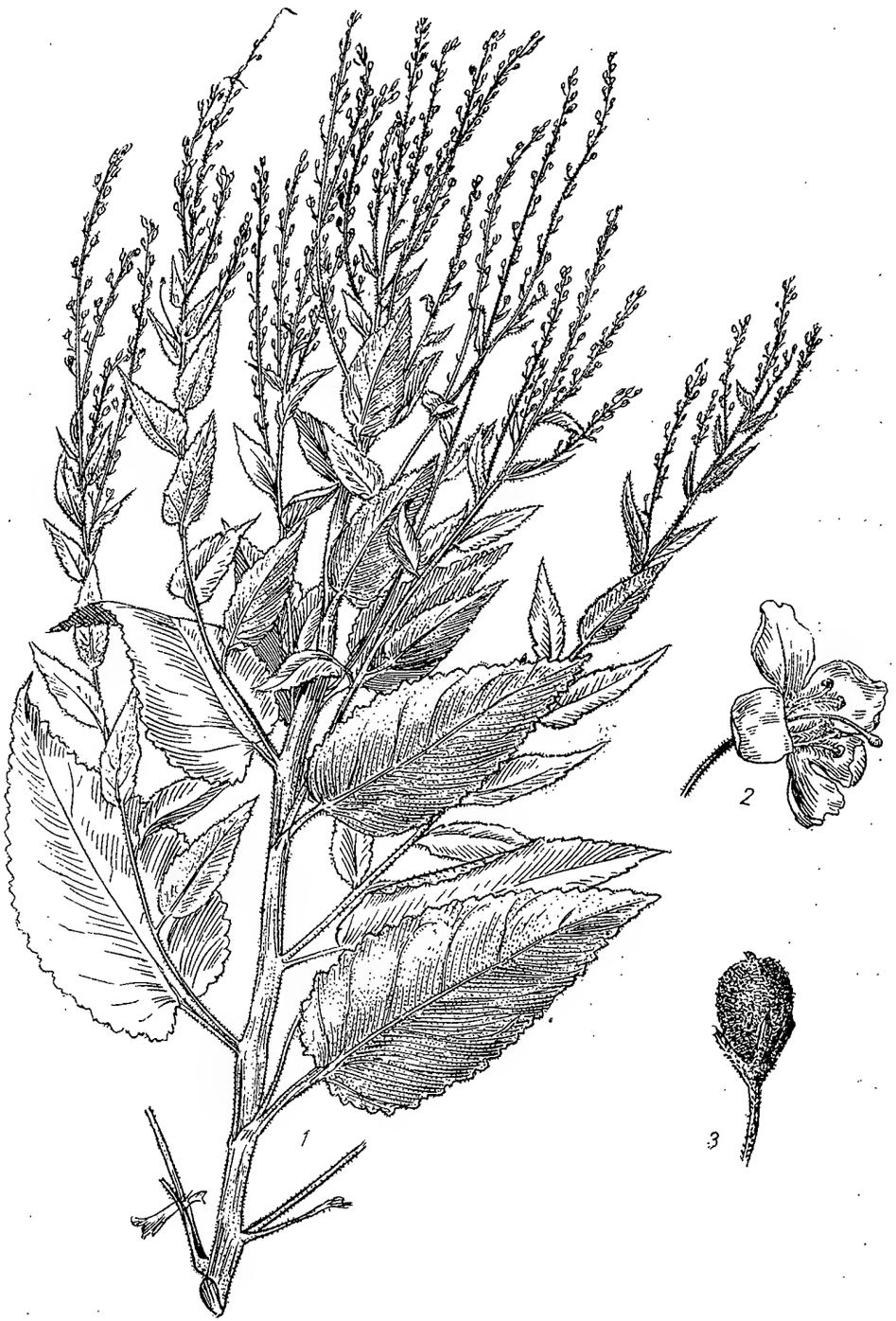

Рис. 61. Дивина розлога — *Verbascum laxum* Filar. et Jav.

1 — частина стебла з суцвіттям та листками; *2* — квітка; *3* — плід.

сидячі, іноді з основою трохи звуженою. Суцвіття — звичайно одна китиця, іноді кілька, квітки зібрані пучками, іноді залозисто опушені. Квітки на досить довгих квітконіжках, які перевищують чашечку вдвоє. Частки чашечки ланцетні, загострені. Віночок в 2,5—3 рази довше чашечки, 15—18 *мм* завш., світложовтий, зовні коротковолосистий. Тичинки темнофіолетові, мохнаті, з довгими світлофіолетовими волосками. Коробочка округло-овальна, близько 5 *мм* завд., трохи перевищує чашечку, вкрита короткими зірчастими волосками, насіння коротко трикутно-пірамідальне. ♃, ⊙. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 178. Ledeb, Fl. Ross., III, 201. **Шмальгаузен, Фл.** ср. и ю. Р., II, 259. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 423. **Кариаух** у Визн. росл. УРСР, 376.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 28, f. 1. **Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ.,** III (1910) 130.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1743!

Між чагарниками в лісах, на галявинах у гірських і лісових районах звичайно, рідко в степових, де росте по долинах річок.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. У північній частині долини Ямпіль—Тульчин. — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (Ширяєв!, !!, Міндерова!), Баннівське (Білик!); Авдіївський рн, Ясинувата (Котов і Карнаух!); Макіївська мр, Ханженкове (Страшко!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (!!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!, !!), Дворічна (!!). — Сталіська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Граффі, !!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (Воїнов!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосеєв, Опперман!).

Рослина дуже мінлива. В УРСР відмічено такі форми:

Var. **genuinum** Koch. Листки внизу вкриті дуже тонкою повстю.

Koch, Synops., ed. I (1837) 514.

Звичайно.

Var. **tomentosum** G. Mey. Листки на нижньому боці густоповстисті, з країв двічі зарубчасті.

G. Mey., Chlor. Hannov. (1836) 328.

— *Verbascum Alopecurus* Thuill., Fl. Paris, ed. II (1799) 110. — *V. nigrum* var. *Alopecurus* Wirtg., Fl. preuss. Rheinpr. (1857) 318. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, 12. — *V. nigrum* var. *lanatum* Sonder, Fl. Hamburg (1851) 126.

Зрідка.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (М. Попов!); Свалявський рн, Дусина, г. Минчелик (Косець!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Біла Галька на правому березі р. Пруту (Артемчук!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Хотинський рн, Ставчани (Артемчук!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Літинський рн, Микулинці (Д. Зеров!).

Var. **glabrescens** Hartm. Листки з обох боків гладкі або майже голі.

Hartm., Handb. Scand. Fl., ed. II (1832) 66. — *V. nigrum* var. *glabrutum* Sonder, Fl. Hamburg (1851) 126. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 12.

Зрідка.

К.Л. Закарпатська обл.: Воловецький рн, Верхні Ворота (Білик!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт.; Схід. Сибір: Єніс.

Загальне поширення. Скандінавія (південь), Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в.

2623 (13). V. lanatum Schrad. — **Дивина шерстиста.** Рослина, особливо в нижній частині і на черешках листків, густо зірчасто опушена або майже шерстисто-мохната, пізніше листки місцями і стебло голі. Стебло просте, 50—100 *см* завв. Листки зверху опушені притиснутими зірчастими волосками, знизу густо повстисто-пухнасті; нижні листки до 20 *см* завд. і 10—12 *см* завш., широко-яйцевидні, з довгими черешками, при основі серцевидні, звивисті, двічі зубчасті; стеблові листки з невеличкими черешками, а верхні — сидячі, гострі. Суцвіття — довга негуста китиця. Квітки по 2—5 зібрані клубочками на ніжках. Віночок 14—22 *мм* завш., темножовтий. ♃, ⊙. Цв. VI—VII.

Schrad., Monogr. gen. Verbascum, II (1823) 28. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 494; (1953) 517. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 376.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862), табл. 29.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1744!

У гірських лісах, у Карпатах зрідка.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Петрос (Брадіс і Зап'ятова!), с. Богдан (Комендар!). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Селятин, г. Ропагея (Косець!), Руська (Барбарич!); Вижницький рн, Шепіт (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат.

Загальне поширення. Гори Західної Європи (Альпи, Карпати).

Секція 2. **Singuliflora** Murb. Всі квітки в суцвітті розташовані поодиноко. Пиляки всіх тичинок однакові, нирковидні або у двох передніх тичинок довгасті, збігаючі.

2624 (14). V. ovalifolium Donn. — **Дивина овальнолиста.** Рослина білувато або сірувато повстиста. Стебло 30—80 *см* завв., просте або у верхній частині розгалужене. Листки великі, яйцевидні, нижні — з черешками 2—8 *см* завд., двічі зарубчасті; стеблові — сидячі, яйцевидні або довгасто-ланцетні, з серцевидною основою. Суцвіття густе, колосовидне, знизу розірване. Чашечка біля основи з двома приквітками, 7—12 *мм* завд., повстиста, до середини або більше роздільна з трикутними ланцетними частками. Віночок світложовтий, близько 40 *мм* завш., з прозорими крапками, зовні б.-м. густо опушений. Коробочка куляста, 5—7 *мм* завд., під кінець втрачає опушення, звичайно коротше чашечки, з дуже коротким вістрям. ⊙. Цв. VI—VII.

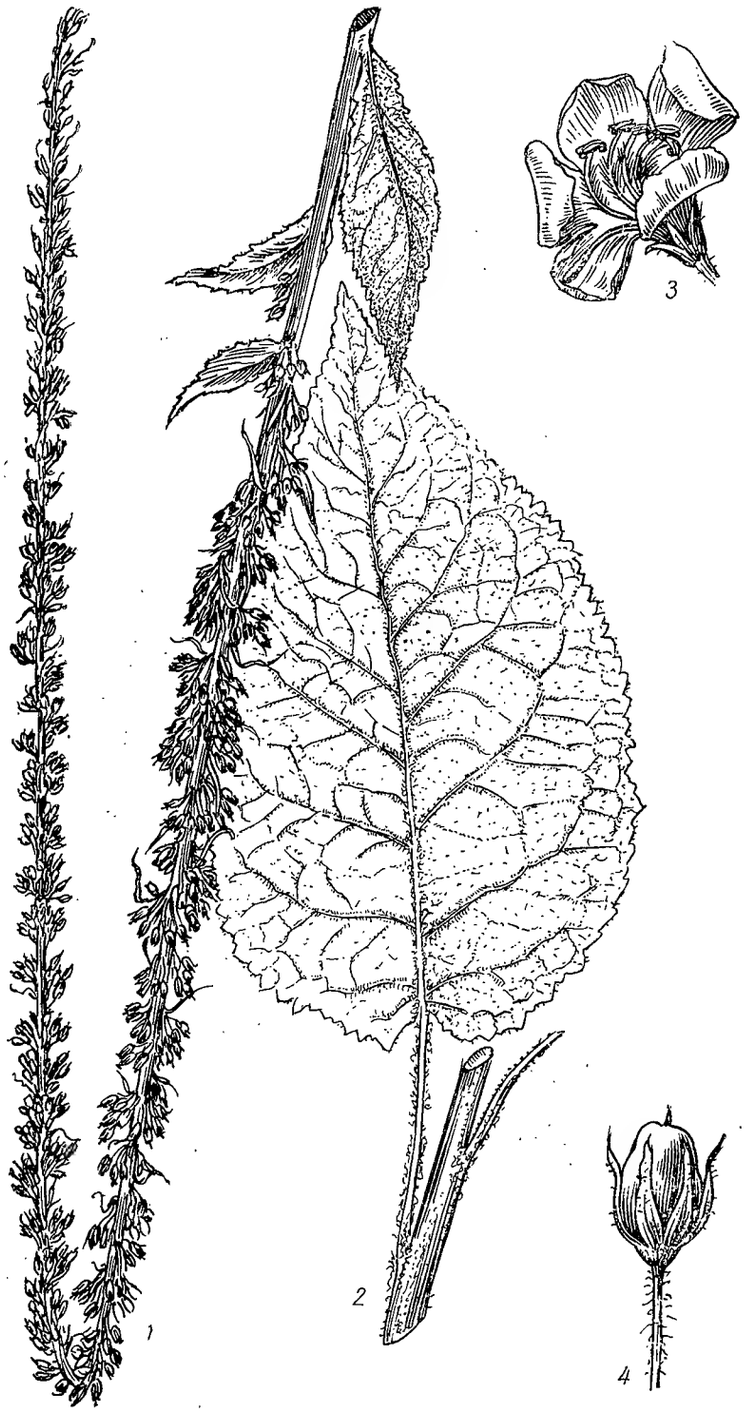

Рис. 62. Дивина шерстиста — *Verbascum lanatum* Schrad.

1 — суцвіття; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — плід.

Рис. 63. Дивина овальнолиста — *Verbascum ovalifolium* Donn.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — чашечка; *4* — плід; *5* — волоски.

Donn. in Sims., Bot. Mag., XXIII (1807) 1051. Ledeb., Fl. Ross., III, 185. **Шмальгаузен, Фл.** ср. и ю. Р., II, 257. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 494. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 375. Федченко во Фл. СССР, XXII, 156.

— *V. compactum* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 159. Steven, Verz. d. taurisch. Halbins. Wildw. Pfl. (1857) 263.

Видані зразки: Callier, Iter taur., VII, № 684.

На степах, схилах і біля доріг на півдні нерідко.

Л.З.-Л.С. Дніпропетровська обл.: Синельниківський рн, Варварівка (!!). — Запорізька обл.: Ново-Миколаївський рн, Воскресенка (Сабалдир!); Осипенківський рн, Осипенко (Полонська!), Трояни (Олексіїв!); Чернігівський рн, Калинівка (Ширяєв!), Розівський рн, «Кам'яні Могили» (!); Приморський рн, Ногайськ (!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Черняєв!); Жданов (Карнаух!); Приморський рн, Заможне (!); Будьоннівський рн, Хомутовський степ (Котов і Карнаух!); Першотравневий рн, Ялта (!), Мелекине (Котов і Карнаух!), Юр'ївка (!); Амвросіївський рн, Успенка—Білоярівка (Котов і Карнаух!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Новоіванівський рн, Оріхівка (Білик!); Біляївка (Опперман!). — Миколаївська обл.: Березнеговате (Гринь!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Михайлівка (!!), Качкарівка (Пачоський!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер); Мелітопольський рн, Мелітополь (Коржинський!), Старо-Бердянська лісова дача по р. Молочній (Котов і Карнаух!), Ново-Василівський рн, Тихонівка (Котов і Карнаух!). — Херсонська обл.: Чаплинський рн, Чаплинка—Григорівка (!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!!), Громівка (!), Агайманський під (Олексіїв!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Ново-Миколаївка (!!, Левіна!), Громівка (!). — **П.С.** Кримська обл.: Джанкой (Зеленецький, !!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Ленінське (!); Приморський рн, Героївське (Ткачова!), Керч (Вульф!), Войкове, Синягино, Петровське (Вульф). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Зеленецький); Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький), Скворцово (!!), Верхня Осма в 20 *км* на північний схід від Сімферополя (Дзевановський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Балканський п-в, південь УРСР, Крим, Кавказ.

Примітка. Близький вид *Verbascum formosum* Fisch. відрізняється від *V. ovalifolium* Don. жовтими квітками з темнофіолетовою плямою всередині, пурпурнофіолетовими нитками тичинок, які зрослись в трубочку. Вид вказаний Федченко во «Фл. СССР», XXII, 157, за Мурбеком, для Криму, але ця вказівка помилкова. В СРСР *V. formosum* Fisch. росте на Кавказі (в Дагестані і в Східному Закавказзі).

2625 (15). V. spectabile M. B. — **Дивина помітна.** Вся рослина сірувато-повстиста, в нижній частині м'яко і шерстисто-волосиста, вгорі з залозистими волосками. Стебло 50—130 *см* завв., прямостояче, звичайно нерозгалужене. Нижні листки на довгих черешках, 2—10 *см* завд., довгасті або довгасто-яйцевидні, тупі, грубозарубчасті, по краю з серцевидною основою, з нечисленними розгалуженими волосками, густішими на нижньому боці по жилках; середні стеблові листки

Рис. 64. Дивина помітна — *Verbascum spectabile* M. B.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; 3 — плід.

сидячі, гострі, верхні — сидячі, стеблообгортні, трикутно-яйцевидні, зубчасті, довго-загострені, догори поступово зменшуються. Суцвіття — довге грono, рідко при його основі короткі бокові гілочки, залозисто-шерстисто-пухнасті. Приквітки шиловидні, вкриті залозистими і простими волосками, які дорівнюють квітконіжкам або довші за них. Квітконіжки поодинокі, нижні парні, тонкі, 5—7, при плодах до 10 *мм* завд., дорівнюють чашечці або довші від неї. Чашечка 5—7, при плодах 10 *мм* завд., майже до основи роздільна, з ланцетними гострими частками, причому передні більш широкі і всі частки липкозалозисті. Віночок жовтий, 35—45 *см* завш., зовні залозисто- і зірчасто-волосистий, всередині основи верхніх часток відгину забарвлений в червонуватобурий колір і усаджений фіолетовими волосками; нитки тичинок чорнофіолетові, опушення на них пурпурнофіолетове; пиляки передніх тичинок довгасто-яйцевидні, довгозбіжні. Коробочка повстиста, близько 10 *мм* завд., оберненояйцевидна, з коротким носиком. ☉. Цв. VI—VII.

M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 158. Ledeb., Fl. Ross., III, 196, p. p. Steven, Verz. taur, Halbins. Wildwachs. Pfl., 263. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 257. Федченко во Фл. СССР, XXII, 162.

По гірських лісах, особливо часто в букових.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (!!, Карнаух!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Байдарська яйла (Чернова), Ай-Петрінська яйла (Чернова, !!), Васильївська яйла (Чернова), Гурзуфська яйла (Чернова, !!); Алуштинський рн, Карабі-яйла (Вульф, Привалова), Демерджі-яйла (Привалова), Тирке (Привалова); Чатир-даг (Паллас, Стевен, Зеленецький, Савенков!, Поплавська!, !!); Кримський державний заповідник (Зеленецький, Поплавська!, Вульф, !!, Савенков!), Суат (!!), г. В. Чучель (!!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (!!, Вовчанецький, !), Алуштинський рн, Алушта (Доброчаева і Барбарич!, Зеленецький), дорога між Алуштою і Генеральським (Таліев!, Васильев); Судацький рн, Кара-даг (!!, Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. і Схід Закавк.

Загальне поширення. Крим, Кавказ, Мала Азія, Вірменія і Курдистан. Описана з Південного Криму.

2626 (16). V. pyramidatum M. B. — **Дивина пірамідальна.** Вся рослина сірувато-зелена, густо опушена зірчастими волосками. Стебло прямостояче, 50—150 *см* завв., вгорі пірамідально розгалужене і ребристе, внизу густо улиснене. Листки зверху зеленуваті, б.-м. густо вкриті зірчастими волосками і дрібними залозками, знизу тонко-повстисті, без залозок. Прикореневі листки великі, 12—20 *см* завд. і 5—8 *см* завш., звужені в черешок 2—8 (12) *см* завд., видовженодовгасті, зарубчасто-зубчасті; середні — довгасто-ланцетні, сидячі, верхні — яйцевидні, з серцевидною основою, звужені у вістря, зубчасті або пилчасті. Суцвіття дуже розгалужене, волотисте, квітки в пазухах приквітків поодинокі, рідше нижні парні в пухких колосках. Приквітки вузько-ланцетні, загострені, нерідко дорівнюють чашечці, при достиганні плодів 3—6 *мм* завд., зігнуто-висхідні, майже прямостоячі, товстуваті, пухнасті. Чашечка 3—5 *мм* завд., сіроповстиста, майже до основи розділена на зірчасто опушені неоднакові частки (верхня частка довгаста, коротко-загострена), решта б.-м. широко-еліптичні, з вістрям. Віночок жовтий, 20—30 *мм* у діаметрі, зовні зірчасто-волосистий, всередині з бурими смужками в зіві. Нитки тичинок оранжові, по всій довжині вкриті фіолетовими сосочковидними волосками. Пиляки всіх тичинок однакові, бруньковидні, на внутрішньому боці в'язальце їх з волосками, стовпчик знизу опушений, зверху потовщений. Коробочка 4—5 *мм* завд., яйцевидна, тупа, повстиста, трохи перевищує чашечку. ☉. Цв. V—VII.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 161. Ledeb., Fl. Ross., III, 199. Steven, Verz. taur. Halbins. Wildwachs. Pflanz., 263. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 259. Гроссгейм, Фл. Кавк., III, 362. Федченко во Фл. СССР, XXII, 162.

На кам'янистих місцях, біля гірських річок по Південному березі Криму.

Півд. Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Ширяєв!, !!), над Гурзуфом у лісі (!!), окол. Нікітського ботанічного саду (Сгезен, Вульф!, Станков!), Ялта (Акінфієв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Південний берег); Кавказ: усі райони.

Загальне поширення. Крим, Кавказ, Мала Азія, Вірменський Курдистан.

Примітка. Була помилково вказана Андржієвським для **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ.

2627 (17). V. blattaria L. — **Дивина тарганка.** Рослина гола. Стебло 50—100 *см* завв. Листки довгі або довгасто-ланцетні, здебільшого зубчасті, рідше цілі, нижні — звужені в черешок; стеблові — сидячі і трохи серцевидні при основі. Вісь суцвіття, квітконіжки і чашечки залозисто-пухнасті. Суцвіття довге, просте, рідше розгалужене, квітконіжки косо догори стоячі, в два рази довші від чашечки, 15—17 *мм* завд. Чашечка з лінійно-довгастими листочками. Віночок жовтий, 20—30 *мм* завш. Нитки тичинок фіолетово-опушені. Пиляки довших тичинок трохи низбігають на нитку. Коробочка майже куляста, гола або залозисто опушена, вдвоє довша за чашечку. ☉, ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 178. Ledeb., Fl. Ross., III, 196. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 257. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 560. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 375. Федченко во Фл. СССР, XXII, 167.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ et Helv., XX, tabl. 12. Визн. росл. УРСР, рис. 224.

На засолених вологих місцях на луках. — У Закарпатській області — на рівнині нерідко, в Правобережному Лісостепу тільки

в басейні р. Дніпра, в Лівобережному Лісостепу, в степовій зоні і в Криму нерідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Ужгород (Гринь!), Антонівка (Білик!), Циганівці (Ігошина), Холмець (Білик!); Виноградів (Білик!); Берегівський рн, Зміївка (Білик!); Мукачівський рн, Мукачеве (Білик!), Верхній Коропець (Ігошина); Хустівський рн, Драгове (Миндерова!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Середнє Водяне (Ігошина). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Новоселицький рн, Стальнівці (Артемчук!); Вижницький рн, Мигово (Артемчук!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Карнаух!). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва, Дарниця (Семенкович!), Бровари (Пачоський!); Бориспіль (Д. Зеров!). — Чернігівська обл.: Ніжин (Монтрезор!, Лавренко!, !!); Носівка (!!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Черкаський рн, Білозір'я (Д. Зеров!); Чигиринський рн, Галаганівка (Зоз!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Переяслав-Хмельницький (Пачоський!), Дениси (Д. Зеров!); Згурівка (Д. Зеров!). — Полтавська обл.: Градизький рн, Святилівка (Брадіс!), Стовбуваха (Білик!). — Черкаська обл.: Чорнобаївський рн, Велика Бурімка (Зоз!); Ірклiївський рн, Скородистик (!!); Золотоніський рн, Щабельники (!); Лубни (Нетубський!); Козельщанський рн, Піски (Д. Зеров!); Полтава (Іллічевський!). — Сумська обл.: Охтирський рн, Кириківка (Черняєв!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків — Основа (!!), Жихор (!!, Козлов!); Зміївський рн, Бірки (!!), Зміївський лиман (Лавренко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Ширяєв!, !!, Козлов!); окол. Сталіно (!!). — Луганська обл.: Станично-Луганське (Лавренко!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляки (Монтрезор!). — Харківська обл.: Куп'янськ (!!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Воїнов!). — Сталінська обл.: Жданов (Шмальгаузен, !!); Першотравневий рн, Ялта (!!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове біля Дунаю (Липський, !!); Одеса — в Кривій Балці і Люстдорфі (Шестериков!), Хаджибейський лиман (Нетубський!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Пачоський!, Крижевський!, Карасьов!, Оперман!); Варварівський рн, Фадіївка (Оперман!). — Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Іванівка (Козлов!), Ново-Водяне (Козлов!); Верхньохортицький рн, Біленьке (Кукуш!); за Нікополем, пристань Тарасівка (!!). — Херсонська обл.: Херсон (Пачоський!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (!), мис Доброї Надії (Григор'єв!). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Лавренко!, Левіна, !!, Пачоський!), Захарівка (Білик!); Цюрупинськ (Козлов і Лавренко!); Голопристанський рн, Іванівка, Рибальче, Гола Пристань (Лавренко!), коса Тендер (Давидич!). — **П.С.** Херсонська обл.. Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (!!), п-в Тюбек (!!, Олексіїв), Солодкий під (!!, Левіна!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий в Азовському морі (!!, Левіна!). — Кримська обл.: Роздольнянський рн, Балаклавська коса (!!). — **К.П.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Вульф!), Героївське (Ткачова!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Бахчисарай (!!), Дачне (!!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Левандовський); Балаклавський рн, Орлине (Зеленецький), Ласпі (Зеленецький). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Савенков!, !!), Магарач (Пачоський!), Ліваділя (Зеленецький); Алуштинський рн, Кипарисове (Оксіюк!); Судак (Савенков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Киз.-Кум (півн. ч.), Кара-Кум, Сир-Дар., Аму-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Атлантична, Південна, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія.

2628 (18). V. phoeniceum L. — **Дивина фіолетова.** Стебло просте, 30—100 *см* завв., вкрите короткими звичайними, а у верхній частині залозистими волосками. Прикореневі листки довгасто-яйцевидні, 4—10 *см* завд. і 3—7 *см* завш., на коротких черешках, зібрані в б.-м. притиснуту до грунту розетку, знизу коротко опушені, з країв тупозубчасті; стеблові листки дрібні, сидячі, ланцетовидні або яйцевидно-ланцетовидні, гострі. Суцвіття — видовжене — проста або розгалужена китиця. Квітки на довгих (10—20 *мм* завд.) залозистих ніжках, у кілька разів довші за чашечку. Чашолистки тупі, яйцевидно-ланцетовидні, залозисто-волосисті. Віночок темночервонофіолетовий, всередині при основі з довгими волосками, 20—25 *мм* завш. Тичинкові нитки мохнато-волосисті, у двох довших тичинок з фіолетовими, у решти — з жовтуватими волосками. Коробочка яйцевидна, гостроверта, 5—6 *мм* завд., гладка або з розсіяними залозистими волосками. 4. Цв. V—VII.

L., Sp., pl. (1753) 178. Ledeb., Fl. Ross., III, 202. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 260. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 582. Карнаух у Визн. росл. УРСР. Федченко во Фл. СССР, XXII, 168.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 31, І. Сырейщиков в Илл. фл. Моск. губ., III (1910), 132.

Видані зразки: Герб. русск. фл., 277! Fl. Polon. exsicc., № 466.

На степах, схилах, горбах; по узліссях і на пісках. — У Закарпатській області рідко, в Карпатах не росте, в решті областей УРСР б.-м. звичайно.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Холмець (Барбарич!); Береги (Гринь!, Харкевич!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Мартинівка (Артемчук!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець — Гарасимів (Катіна!). — Тернопільська обл.: Заліщики (Мондальський!). — На Лівобережжі Дністра звичайно. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л З.-Л.С., П.З.С. Л.З.С.** і **П.С.** Звичайно. — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч, степ Ельтиген (Ткачова!), Керч (Вульф), Мисове (Вульф); Ленінський рн, Каменське, Сердюково, Казантип, Парнацький хребет між Луговим і Красногіркою (Вульф). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Сімферополь (Стевен, Зеленецький). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь, Кастропіль (Савенков). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Карабі-яйла (Привалова).— **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта (Станков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лап. (занесено в Хібіни), Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (південь); Серед. Азія: Арал.-Касп., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Серед-

земномор'я, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія, Турецька Вірменія, Іран, Західний Сибір, Середня Азія і Джунгарія.

2611 (1) × 2618 (8). V. phlomoides L. × **V. lychnitis** L. — **Дивина залізняковидна × дивину борошнисту.**

П.П. Київська обл.: Київ (Шмальгаузен!, Лоначевський!), Переяслав-Хмельницький (Шмальгаузен!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальгаузен). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Наливайко!, Ширяєв!).

2611 (1) × 2622 (12). V. phlomoides L. × **V. nigrum** L. — **Дивина залізняковидна × дивину чорну.**

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Бережанський рн, Нараїв (Данилевська!).

2612 (2) × 2622 (12). V. thapsiforme Schrad. × **V. nigrum** L. — **Дивина скіпетровидна × дивину чорну.**

Л.Л.-С. Харківська обл.: Дергачівський рн, Дергачі — Пересічне (Лавренко!).

2616 (6) × 2618 (8). V. pinnatifidum Vahl. × **V. lychnitis** L. — **Дивина пірчасто-роздільна × дивину борошнисту.**

П.С. Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (!!).

2618 (8) × 2622 (12). V. lychnitis L. × **V. nigrum** L. — **Дивина борошниста × дивину чорну.**

— *V. Biebersteinii* Bess., Ind. Sem. Hort. Crem. (1821) et in Enum. pl. Volhyn., 53

П.П. Київська обл.: Київ (Нетубський!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Наливайко!, Козлов!), Артемівка (Козлов!), Дергачі (Лавренко!); окол. Зміева, біля Біологічної станції (Лепченко!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Срединський!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: коло Миколаєва, Червона (Опперман!).

2618 (8) × 2620 (10). V. lychnitis L. × **V. orientale** M. B. — **Дивина борошниста × дивину східну.**

Передг.Кр. Кримська обл.: Кастропіль (Савенков!).

2618 (8) × 2628 (18). V. lychnitis L. × **V. phoeniceum** L. — **Дивина борошниста × дивину фіолетову.**

Л.Л.-С. Харківська обл.: Валківський рн, Валки (Горницький!).

2620 (10) × 2628 (18). V. orientale M. B. × **V. phoeniceum** L. — **Дивина східна × дивину фіолетову.**

— *V. rubiginosum* Waldst. et Kit., Pl. rar. Hung., 2 (1812) 216, t. 197. Ledeb., Fl. Ross., III, 201.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Канівський рн, Михайлівка (Оксіюк!). — **Л.Л-С.** Сумська обл.: Штепівський рн, Михайлівська цілина (Залеський!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Черняєв!), Рогань (Черняєв!), Безлюдівка—Жихор (Нехай!); Нововодолазький рн, Бірки (!!, Лавренко!). — Київська обл.: Згурівський рн, Аркадіївка (Іллічевський!). — Полтавська обл.: Кобеляцький рн, Дрижина Гребля (Цингер!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Макіївська мр., Холодна Балка (Наконечна!), радгосп «Диктатура пролетаріату» (Страшко!); Слов'янський рн, Сулимівка (Козлов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Красноградський рн, Мартинівка (Цингер!); Петрівський рн, Мечебилове (Залеський!); Барвінкове (Залеський!); Петрівський рн, Велика Комишеваха (Залеський). — Луганська обл.: Біловодський рн, Деркульська цілина (Лавренко!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв, Солониха (Опперман!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Оксіюк).

2624 (14) × 2628 (18). V. ovalifolium Donn. × **V. phoeniceum** L. — **Дивина овальнолиста × дивину фіолетову.**

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!).

2627 (17) × 2628 (18). V. Blattaria L. × **V. phoeniceum** L. — **Дивина тарганка × дивину фіолетову.**

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Лавренко!).

Рід 766. Цельзія — Celsia L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 272.

Чашечка п'ятироздільна; віночок п'ятилопатевий, майже правильний, трубочка його дуже коротка; відгин віночка плоский, колесовидний; тичинок 4 (на відміну від роду *Verbascum*); нитки тичинок однакові або 2 передні довші, приймочка виїмчаста або дволопатева. — Суцвіття — верхівкове гроно, квітки численні.

До роду належать 60 видів, поширених у Середземномор'ї, Індії, Абіссінії і Південній Африці, з них у СРСР зростають 4 види, а в УРСР — 1 вид.

2629 (1) C. orientalis L. — **Цельзія східна.** Стебло прямостояче, 30—60 *см* завв., циліндричне, густо вкрите дрібними відігнутими волосками, густо улиснене, вгорі розгалужене. Листки розсіяно опушені дрібними простими волосками або зверху голі. Прикореневі листки черешкові, пластинка їх оберненояйцевидна, довгасто-лопатева або пірчасто-надрізна, 6—9 *см* завд. і 1,5—2 *см* завш.; стеблові листки сидячі, довгасті або яйцевидні, пірчасто або двічі пірчасто-роздільні, верхні листки сидячі. Суцвіття на кінець цвітіння дуже видовжується, і тоді поодинокі квітки значно віддалені одна від одної, в кутках покривних приквітків. Вісь суцвіття, як і квітконіжка і чашечка, густо усаджена сидячими залозками і дуже короткими незалозистими волосками. Нижні приквітки глибоко пірчасто-роздільні, інші — цілісні, довгасто-лінійні. Квітконіжки коротше чашечки. Чашечка до основи розсічена, з ланцетно-лінійними частками. Віночок 16—18 *мм* у діаметрі, жовтий, зовні майже голий, всередині у зіві з кількома бурими

крапчастими плямами, розсіяно війчасто-волосистий. Тичинок 4, з жовтувато-волохатими нитками і бруньковидними пиляками. Коробочка овальна, трохи коротше чашечки, до верхівки стиснута з боків. ☉. Цв. V—VII.

L., Sp. pl. (1753) 621. Ledeb, Fl. Ross., III, 203. Steven, Verz. d. taurisch. Halbins. Wildwachs. Pflanzen, 265. Murbeck, Monogr. d. Gatt. Verbascum (1933) 95. Федченко во Фл. СССР, XXII, 171.

— *Verbascum orientale* O. Kuntze, Rev. gen. (1891) 469, non M. B.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 50, f. 1.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 162, Busch, Marcow., Woron., Fl. cauc. exsicc., № 294.

На скелях, мергелях і вапняках у Південному Криму.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, долина р. Ласгі, мис Айла (Станков), Гурзуф (!!, Вовчанецький!), Фрунзенське (Стевен), Узкут (Стевен), Краснокаменка (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середземномор'я (схід), Балканський п-в, Мала Азія, Турецька Вірменія, Курдистан, Іран.

ПІДРОДИНА II. **ANTIRRHINOIDEAE** WETTST.

Дві задні частки віночка вкривають в брунькотворенні бокові частки. Нижні листки супротивні. Задня тичинка відсутня або недорозвинена.

Коліно **1. Antirrhineae** Duby — Віночок трубчастий або дзвоникоподібний, трубочка при основі з мішковидною опуклиною або із шпорцем. В крайньому разі нижні листки супротивні або кільцеві.

Рід **767. Цимбалярія — Cymbalaria** Medic.

Medic., Staatsw. Vorles. Churpf. Phys.-Oekon. Ges., I (1791) 230.

Чашечка п'ятироздільна. Віночок двогубий, із зімкнутим зівом і короткою опуклиною. Квітки поодинокі, пазушні. Листки пальчасті, довгочерешкові. — Повзучі багаторічники, які ростуть звичайно на скелях і мурах.

Рід складається з 9 видів, які поширені в Південній Європі і в Середземномор'ї, в СРСР зростає один вид — здичавілий.

2630 (1). C. muralis Gaertn., Mey et Schreb. — **Цимбалярія мурова.** Стебло розгалужене на тонкі, батоговидні гілочки 30—60 *см* завв. Листки на довгих черешках, серцевидно-округлі, п'ятилопатеві, голі. Чашолистки лінійно-ланцетні, гострі. Віночок без опуклини, 6—8 *мм* завд., блідофіолетовий, в зіві з двома жовтими плямами; верхня губа дворозділна, плоска; опуклина коротко-горбкувата, тупа, 2 *мм* завд. Коробочка шаровидна, довша від чашечки, горбкувата. Насіння яйцевидне. ♃. Цв. VI—VIII.

Gaertn., Mey et Scherb., Fl. Wetteran, II (1800) 397. М. Попов, Очерк раст. и флор. Карпат (1949) 23. Федченко во Фл. СССР, XXII, 175.

— *C. cymbalaria* Wettst. in Pflanzenfam., IV, 3 (1895) 58. — *C. hederacea* S. F. Gray, Nat. Arr. Britt. Pl., II (1821) 322. — *Linaria Cymbalaria* Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768), № 8. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, 27. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 263. Szaf., Kulcz., Pawłowsk., Rośl. polskie (1924) 495. — *Antirrhinum cymbalaria* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 612. — *Antirrhinum hederaceum* Lam., Fl. Franc., II (1795) 338.

Рисунки: Hegi, ц. м., табл. 235, fig. 1.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 370.

На мурах і кам'янистих місцях, здичавіле.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (М. Попов).

Поширення по СРСР. Здичавіле. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дністр.; Зах. Закавк. (Абхазія).

Загальне поширення. Дико росте в Південній і Середній Європі і в Середземномор'ї.

Рід **768. Кіксія — Kickxia** Dum.

Dum., Fl. Belg. (1827) 35.

Чашечка п'ятироздільна. Віночок двогубий, з зімкнутим зівом і короткою шпоркою. Трубочка віночка при основі з порожнистою опуклиною. Квітки поодинокі, пазушні. Тичинок 4. Коробочка одногнізда. Плоди, достигаючи, відкриваються кришечками. — Простерті розгалужені однорічні трави з пірчасто-жилковими, звичайно стріловидними листками.

Рід складається з 24 видів, поширених в Європі, Африці та Східній Індії, з них у СРСР зростають 3 види, які зустрічаються також в УРСР.

1. Листки довгасті, списовидні . . . . . 2.
— Листки округло-нирковидні . . . . . **(1). K. несправжня — K. spuria** (L.) Dum.
2. Рослина мало опушена. Листки з двома вушковидними зубцями при основі . . . **(2). K. повійничкова — K. elatine** (L.) Dum.
— Рослина густошерстисто опушена . . . . . **(3). K. кавказька — K. caucasica** (Mussin) Kuprian.

2631 (1). K. spuria (L.) Dum. — **Кіксія несправжня.** Стебла 15—50 *см* завд., простягнені, розгалужені, густо залозисто і шерстисто-волосисті. Листки чергові, короткочерешкові, округло-яйцевидні, на верхівці трохи загострені, неоднакові, 1—4 *см* завд. і 1—4 *см* завш. Квітки пазушні, на довгих волохатих або голих квітконіжках. Чашечка з яйцевидними, б.-м. відтягнутими загостреними частками 5—7 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., при плодах значно розтріскується. Віночок

6—7 *мм* (без шпорки), світложовтий, з губами, по довжині майже рівними, верхня губа дволопатева, внутрішня — темнолілова, нижня губа жовта, шпорка тонка, зігнута. Коробочка куляста. Насіння 1 *мм* завд., довгасто-яйцевидне, дрібнокоміркове. ⊙. Цв. VI—VII.

Dum., Fl. Belg. (1827) 85. Куприянова во Фл. СССР, XXII, 176.

— *Linaria spuria* (L.) Mill., Gard. Dict. (1768), № 15. Ledeb., Fl. Ross., III, 204 р. р. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 263 р. р. — *Antirrhinum spurium* L., Sp. pl. (1753) 613.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 449! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 160! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 64!

Бур'ян по Південному берегу Криму.

К.С. Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Стевен, Вульф!); Ленінський рн, Мисове (Вульф!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Західне і Східне Середземномор'я.

2632 (2). K. elatine (L.) Dum. — **Кіксія повійничкова.** Стебла численні, тонкі, лежачі, з рідкими довгими, випнутими волосками, 10—30 *см* завд. Листки короткочерешкові, опушені, також як і стебла, нижні яйцевидно-списовидні, з двома зубцями, на верхніх зубці іноді відсутні, верхівки листків тонко-відтягнуто загострені. Квітки пазушні, квітконіжки довше листків, відлеглі, 15—20 *мм* завд., голі. Чашечка з ланцетно-лінійними частками, тонко-відтягнуто загостреними, з тонкими рідкими волосками. Віночок 5 *мм* завд., світложовтий, нижня губа інтенсивножовта, перевищує верхню. Верхня двонадрізна, всередині лілова, трубочка широка, шпорка пряма, тонко загострена. Коробочка куляста, 5 *мм* у діаметрі. Насінини округло-яйцевидні, дуже дрібні, з різкою сіткою зморшок. ⊙. Цв. VII—IX.

Dum., Fl. Belg. (1827) 35. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 28. Куприянова во Фл. СССР, XXII, 177.

— *Antirrhinum elatine*, L. Sp. pl. (1753) 851. — *Linaria elatine* Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768), № 16. Szaf., Kulcz., Pawłowsk., Rośl. polsk. (1924) 495; (1953) 518. — *Elatinoides elatine* Wettst. in Pflanzenfam., IV, 36 (1895) 58.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 469.

На полях, на кам'янистих схилах, рідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Ужгород (Білик!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Середнє Водяне (Ігошина).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.; Серед. Азія: Сир-Дар. (Ташкент, занесено).

Загальне поширення. Південна Скандінавія, Середня Європа.

2633 (3). K. caucasica (Mussin) Kupriam. — **Кіксія кавказька.** Стебло 10—50 *см* завв., від основи і вище розгалужене, густо

шерстисто-волосисте. Листки густо вкриті довгими волосками, чергові, з черешками 2—5 *мм* завд. Пластинка нижніх листків широко-яйцевидна, з кількома великими зубчиками, крім двох більших нижніх зубців, верхівка листків закруглена, з невеликим вістрям. Квітки пазушні, на довгих, нитковидних, опушених квітконіжках. Чашечка з лінійно-ланцетними частками, тонко і відтягнуто загостреними, густо-мохнато опушеними, 5 *мм* завд., 1 *мм* завш. Віночок 7 *мм* завд., жовтий, з темноліловою верхньою губою; шпорка пряма, тонко загострена, 5 *мм* завд. Коробочка куляста, 3—4 *мм* у поперечнику, яка відкривається двома кришечками. Насінини яйцевидні, понад 1 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті. ⊙. Цв. VII.

Kupriam. (Куприянова) во Фл. СССР, XXII (1955) 178.

— *Linaria caucasica* Mussin in Spreng., Syst. veg., II (1825) 790. — *L. elatine* Ledeb., Fl. Ross., III (1847—1849) 204. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 263 р. р. — *Kickxia elatine* auct. non Dum., Гроссгейм, Фл. Кавк., III, 369. — *Elatinoides elatine* (L.) Wettst. in Pflanzenfam., IV, 36 (1895) 58 р. р. Котов у Визн. росл. УРСР, 378.

Бур'ян, у садах, виноградниках і на городах на півдні Запорізької області, дуже рідко, в Криму часто.

Л.З.С. Запорізька обл.: Андріївський рн, Шевченкове, на гнейсах над р. Обіточною (Клеопов!). — **Кр Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Серединський, Зеленецький); Балаклавський рн, Фруктове (Зеленецький). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь, Інкерман (Зеленецький); Бахчисарайський рн, окол. Бахчисарая, Дачне (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (!!, Оксіюк!), Ялта (Гольде!), Краснокаменка (!!); Алуштинський рн, Кипарисне (Оксіюк!); Судацький рн, Карадаг, Отузька долина (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: усі райони.

Загальне поширення. Крим, Кавказ.

Рід 769. Льонок — Linaria Mill.

Mill., Gard. Dict. (1768), № 14.

Чашечка глибокоп'ятироздільна. Віночок двогубий, при основі із шпоркою; верхня губа прямостояча, дволопатева; нижня — відхилена, трилопатева, при основі з випуклиною, яка б.-м. закриває зів віночка. Тичинок 4, з них 2 прикріплені до основи верхньої губи і коротші за 2 інші; пиляки двогнізді. Коробочка майже округла або яйцевидна, двогнізда, з майже рівними гніздами, розтріскується зубчиками на верхівці. Насінини плоскі, дисковидні, нирковидні або тригранні, призматичні. — Багаторічні, рідше однорічні трав'янисті рослини з черговими або кільцевими сидячими листками.

До роду належить понад 150 видів, поширених головним чином у країнах Середземномор'я і в Євразії. В СРСР ростуть 59 видів льонку, з них в УРСР — 13 видів.

1. Однорічна рослина з кільцевими листками . . . . . 2.
— Багаторічні рослини з листками б.-м. черговими . . . . . 3.
2 Квітки синьолілові, з оранжовим зівом у пазухах листків. Культурна рослина . . . . . **(11). Л. дворозділький — L. bipartita** (Vent.) Willd.
— Квітки жовті, зібрані в головчасті суцвіття, при плодах видовжуються. Дикорості рослини . . . . . **(13). Л. простий — L. simplex** (Willd.) DC.
3 (1). Насінини округлі, дисковидні, з широким перетинчастим краєм. Листки чергові . . . . . 8.
— Насінини нирковидні або гостротригранні, стиснуті, майже без облямівки. Листки чергові або в кільці . . . . . 4.
4. Насінини довгасті, стиснуто-нирковидні, з дуже вузькою облямівкою. Рослина від основи розгалужена, 10—25 *см* завв., з нижніми і середніми листками по 3—4 у кільці . . . . . **(12). Л. крейдяний — L. cretacea** Fisch.
— Насінина гостро-тригранна або еліптична, з потовщеним зовнішнім краєм. Листки чергові, рідше в кільці . . . . . 5.
5 Стебло 15—30 *см* завв., висхідне або припідняте, з розчепіреними гілочками. Листки довгасто-яйцевидні, 6—14 *мм* завд. і 2,5—7 *мм* завш. Віночок 8—9 (10) *мм* завд. (без шпорки); шпорка 5—6,5 *мм* завд. . . . . **(2). Л. піщаний — L. sabulosa** Czern.
— Стебла більш високі. Листки ланцетні або лінійні, рідше яйцевидні. Віночок крупніший . . . . . 6.
6. Вся рослина крупніша, 30—120 *см* завв., з б.-м. широкими листками, більшим віночком — до 12 *мм* завд. (без шпорки) і шпоркою 7—10 *мм* завд. . . . . **(1). Л. дроколистий — L. genistifolian** (L.) Mill.
— Рослина дрібніша, з лінійними або нитковидними листками . . . 7.
7. Листки лінійно-нитковидні, 20—40 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш. . . . . **(3.) Л. чорноморський — L. euxina** Velen.
— Листки ланцетно-лінійні, 20—30 *мм* завд. і 3—4 *мм* завш. . . . . **(4). Л. кам'янистий — L. petraea** Stev.
8. (3). Квітки 12—16 *мм* завд., пахучі. Грона рідкі. Листки лінійно-нитковидні . . . . . **(9). Л. солодкий — L. dulcis** Klok.
— Квітки значно більші, непахучі. Грона густі. Листки б.-м. широкі . . . . . 9.
9. Чашечка залозисто опушена, з тупими або тупувато-загостреними частками. Віночок великий, 20—40 *мм* завд., з тонкими синюватими смужками і довгою шпоркою 10—15 *мм*. . . . . **(10). Л. довгошпорковий — L. macroura** (M. B.) Chav.
— Чашечка гола, з ланцетовидними загостреними частками . . 10.
10. Листки тонко-трав'янисті, без довгих волосків. Стебла також знизу без довгих волосків . . . . . 11.
— Листки міцні, шкірясті. Стебла знизу опушені довгими волосками . . . . . 12.

11. Листки 2—6 *см* завд. і 2—15 *мм* завш., із загорнутими краями. Квітки із шпоркою до 30 *мм* завд. . . . . **(8). Л. звичайний — L. vulgaris** Mill.
— Листки вузькі, 1—3 *мм* завш. і до 3 *см* завд., без загорнутих країв. Квітконіжки майже голі, з рідкими волосками. Квітки із шпоркою звичайно до 20 *мм* завд. . . . . **(5). Л. бессарабський — L. bessarabica** Kotov
12. (10). Рослина б.-м. густо опушена. Вісь суцвіття і квітконіжки б.-м. волосисті, рідко голі. Коробочка куляста або коротко-еліпсоїдальна . . . **(6). Л. Біберштейна — L. Biebersteinii** Bess.
— Рослина майже гола. Коробочка більш видовжена . . . . . **(7). Л. руський — L. ruthenica** Blonski

Секція 1. **Speciosae** (Benth.) Wettst. Багаторічники. Насінини видовжені, тригранні, по гранях зморщені. Віночок жовтий, (8) 10—35 *мм* завд. (без шпорки). Листки чергові.

Ряд 1. **Dalmaticae** Klok. Листки великі, від ланцетних до яйцевидно-ланцетних. Віночок великий, 11—35 *мм* завд. Суцвіття довге, пухке, волотисте. Рослина щебнистих схилів, гір і пісків.

2634 (1). L. genistifolia (L.) Mill. — **Льонок дроколистий.** Рослини голі, сизі. Стебло пряме, 30—120 *см* завв., на верхівці розгалужене. Листки ланцетні або яйцевидні, гострі, 20—50 *мм* завд. і 5—25 *мм* завш., сидячі, з округлою або майже серцевидною основою, з 3—5 жилками, на гілках зменшені, більш вузькі. Суцвіття — пухке гроно, на кінці стебла і гілок. Грона негусті. Квітконіжки коротше чашечки. Частки чашечки яйцевидно-ланцетні, гострі. Віночок 13—20 *мм* завд., із шпоркою, лимонножовтий з темнопухнастою випуклиною на нижній губі. Нитки довгих тичинок при основі волосисті, близько 5 *мм* завд., зовсім затуляють зів. **Коробочка гола**, яйцевидна, майже дорівнює чашечці. Насінини видовжені, тригранні, дрібнобугорчасті. 4. Цв. V—VII.

Mill., Gard. Dict. (1768), № 14. Ledeb., Fl. Ross., III, 209. Щмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 264. Куприянова в Тр. Бот. инст. АН СССР, 1, 9, 41; Фл. СССР, XXII, 188. Котов у Визн. росл. УРСР, 377.

— *Antirrhinum genistifolium* L., Sp. pl. (1753) 616. — *Linaria chloraefolia* Reichenb., Icon. pl. crit., V, tabl. 436 (1821) 21. — *L. pontica* Kuprian. в Тр. Бот. инст. АН СССР, I, 9 (1950) 64; во Фл. СССР, XXII, 189. — *L. scenoreina* Juz. в Бот. мат. герб. Бот. инст АН СССР, XIV (1951) 30. — *Antirrhinum genistaefolium* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 74.

На пісках, на відслоненнях різних порід (вапняках, крейді, гранітах), в степах і горах Криму.

У **Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л.** відсутня. — **К.Л.** Чернівецька обл.: Новоселицький рн, Стальнівці (Артемчук!); Сокирянський рн, Ломачинці (Горохова!). В інших районах звичайна.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр.; Кавказ: усі райони;

Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (півн. ч.).

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Мала Азія, Кавказ, Курдистан, Західний Сибір і Середня Азія.

Примітка. Купріянова (ц. м.) відокремлює від *L. genistifolia* (L.) Mill. рослини кримську і кавказьку під назвою *L. pontica* Kupr. Ми з цим погодитись не можемо. Ми зібрали багато рослин цього виду по Криму під час експедицій 1955—1956 рр., які не відрізняються від рослин степової частини УРСР. В Криму, наприклад, на г. Аю-даг біля Гурзуфа та на Керченському півострові ростуть рослини з дуже широкими яйцевидними листками поряд з вузьколистими, що суперечить твердженням Купріянової.

2635 (2). L. sabulosa Czern. — **Льонок піщаний.** Рослина сизувата, зовсім гола, 15—30 *см* завв. Стебла висхідні, при основі і на деякій відстані лежачі, прості або трохи розгалужені. Листки яйцевидно- або довгасто-ланцетні, 6—14 *мм* завд., 2,5—7 *мм* завш. (довжина листка перевищує його ширину в 1,5—4,1 раза), сидячі, майже стеблообгортні, чергові, в нижній частині зближені, м'ясисті, з непомітними жилками; найнижчі листки вкорочені, на час цвітіння зав'ядають. Приквітки яйцевидно-ланцетні, довші за квітконіжки. Квітконіжки 1,2—1,5 *мм* завд. Чашолистки довгасто-ланцетні, 3—3,5 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш. Віночок жовтий, разом із шпоркою 14—16 *мм* завд., без неї 8—10 *мм* завд., шпорка 5—6,5 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш.; лопаті губ тупі, закруглені. Коробочка куляста. Насінини 1 *мм* завд., тригранні, грубозморшкуваті, з дуже вузькою смужкою по трьох гранях. ♃. Цв. VI—VII.

Czern. (Черняєв) ex Клоков у Бот. журн. СССР, XXXIV (1949) 69. Куприянова в Труд. Бот. инст. АН СССР, I, 9, 42; во Фл. СССР, XXII, 190.

На приморських пісках, рідко по узбережжю Чорного моря.

Кр.З.С. Кримська обл.: Євпаторійський рн, Євпаторія (Черняєв, 1832!; Вульф і В. Андреєв!, !!, Борисова!); Сасик-Сивашська пересип (Дзенс-Литовська!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (В. Андреєв!), Балаклава (Спіро!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Північно-західний берег Чорного моря. Ендем Криму.

Ряд **2. Linifoliae** Kuprian. Стебла від основи розгалужені. Листки лінійні або лінійно-нитковидні. Віночок 8—10 *мм* завд. Квітки зібрані на кінцях гілочок у короткі, 3—5 (8)-квіткові суцвіття. Рослина кам'янистих схилів нижньої смуги гір і пісків.

2636 (3). L. euxina Velen. — **Льонок чорноморський.** Стебла 30—50 *см* завв., припідняті, майже від основи дуже розгалужені, гілочки довгі, відхилені, густо улиснені. Листки сидячі, лінійні, нижні стеблові ланцетно-лінійні, 2—4 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., звужені до

Рис. 65. Льонок піщаний — *Linaria sabulosa* Czern.

1 — верхня частина стебла; *2* — нижня частина стебла; *3* — чашечка; *4* — квітка; *5* — плід.

основи і тонко загострені на верхівці, середня жилка майже непомітна. Квітки зібрані в пухкі, 3—5 (8)-квіткові суцвіття. Квітконіжки 1—2 *мм* завд., приквітки їх перевищують; чашечка з ланцетними частками, тонко загостреними, 3—4 *мм* завд. Віночок світложовтий, 9—10 *мм* завд., без шпорки; шпорка трохи зігнута, 5—6 *мм* завд., лопаті верхньої губи заокруглені, нижня губа в зіві з жовтим опушенням, лопаті її заокруглені. Коробочка округла, 4 *мм* у діаметрі. Насінини тригранні. ♃. Цв. VII—VIII.

Velen. in Bot. Centralbl., XXXVI (1888) 125; Fl. Bulg., 425. Стоянов и Стефанов, Фл. Болг., 1006. Куприянова в Тр. бот. инст. АН СССР, I, 9, 42; Фл. СССР, XXII, 192.

На пісках і сланцях по берегах Чорного моря, рідко.

П.З.С. Миколаївська обл.: Миколаїв (Пачоський!, 1888). — **П.С.** Кримська обл.: Арабатська Стрілка (Новосельцева!) — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, мис Тархан (Вульф). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: окол. Євпаторії (Борисова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим.
Загальне поширення. Балканський п-в, узбережжя Чорного моря в УРСР, Мала Азія.

2637 (4). L. petraea Stev. — **Льонок кам'янистий.** Рослина сиза, 20—40 *см* завв. Стебла від основи дуже розгалужені, гілочки відхилені. Листки плоскі, ланцетно-лінійні або лінійні, до верхівки відтягнуто-загострені, 2—2,5 *см* завд. і 3—4 *мм* завш., нижні листки на головному стеблі ширші, до 5 *мм* завш. Квітки зібрані в пухкі б.м. густі суцвіття. Чашечка з ланцетними частками, 2,5—3 *мм* завд., тонко відтягнуто-загострена. Віночок жовтий, 7—9 *мм* завд., без шпорки, шпорка трохи зігнута, 3,5—5 *мм* завд., лопаті верхньої губи трикутні, нижня губа яскравожовта, з лопатями 2,5 *мм* завш. Коробочка куляста, 3 *мм* у діаметрі. Насінини тригранні. ♃. Цв. VI—VII.

Steven, Verzeichn. d. taur. Halbins. Wildwachs. Pflanz. (1857) 266; in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXX (1857) 437.
— *L. Steveni Nym.*, Suppl. Syll. Fl. Eur. (1865) 22. — *L. syspirensis* Kupriianova в Тр. Бот. инст. АН СССР, I, 9 (1950) 42; во Фл. СССР, XXII, 193 p.p.

На щебнистих схилах по Південному берегу Криму.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Таліев!).— **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кипарисне (Стевен!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.
Загальне поширення. Ендем Криму. Описаний з Криму.

Примітка. Наша кримська рослина близька до кавказької рослини, але добре відрізняється від неї.

Секція **2. Grandes** (Benth.) Wettst. Багаторічники. Насінина дисковидна, гладка або горбкувата.

Ряд **1. Italicae** Kotov. Стебла голі або з рідкими незалозистими волосками. Листки вузькі, з незагорнутими краями.

2638 (5). L. bessarabica Kotov. — **Льонок бессарабський.** Стебла поодинокі або нечисленні, висхідні, 30—70 *см* завв., густо улиснені, голі або в нижній частині волохаті. Листки численні, лінійні, 1—3 *мм* завш. і до 3 *см* завд., загострені, тринервові, голі. Китиці до 2,5 *см* завд., густі; приквітки майже дорівнюють квітконіжкам. Квітконіжки 2—5 *мм* завд., знизу з рідкими волосками. Чашечка п'ятироздільна, з ланцетними, 3—5 *мм* завд. і 1—2,5 *мм* завш., частками. Віночок яскравожовтий, з оранжовою випуклістю 20—25 *мм* завд., шпорка 10—12 *мм* завд.; стовпчик 5—6 *мм* завд. Коробочка куляста або яйцевидно-видовжена, близько 5—6 *мм* завд.; насінина плоска, дисковидна, крилата. ♃. Цв. VI—VII.

Kotov (Котов) в Бот. журн. АН УРСР, XI, 4 (1954) 67.
Рисунки: Котов, ц.м., рис. 2.

Росте на кам'янистих степах і галявинах одеських і молдавських.

П.З.С. Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне (Котов і Кузнецова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.
Загальне поширення. Ендем Молдавської РСР і УРСР.

Ряд **2. Biebersteinianae** Klok. Стебла голі або опушені незалозистими волосками, особливо густо в нижній частині. Чашечка зовні гола або опушена, всередині завжди опушена. — Степові рослини.

2639 (6). L. Biebersteinii Bess. — **Льонок Біберштейна.** Корінь товстий. Рослина коротко-пухнаста, особливо в нижній частині, іноді гола. Стебло 20—60 *см* завв. Листки ланцетовидні, жорсткі, загострені, 4—6 *см* завд. і 8—15 *мм* завш., сидять на стеблі широкою основою, з трохи загорнутими краями. Чашечка з широко-ланцетовидними, гострими частками. Віночок яскравожовтий, з оранжовою випуклістю на нижній губі, 18—30 *мм* завд., із шпоркою, верхня губа неглибоко надрізана, нижня губа з майже округлими лопатями, з них середня коротша і вужча від бокових. Коробочка майже шаровидна. Насінина плоска, крилата, крапчаста, шорстка. ♃. Цв. VI—VIII.

Bess., Enum. pl. volhyn. (1822) 25, s. str. Пачоский в Труд. по прикладн. бот., IV, № 3, 71; Извест. Госуд. степн. заповедника Аскания-Нова, II, 120. Шишкин в Сорн. раст. СССР, IV, 108. Клоков в Бот. журн., XXXIV, 73. Котов у Визн. росл. УРСР, 377. Куприянова во Флоре и систематике, 9 (1950) 44; во Фл. СССР, XXII, 197.
— *Antirrhinum Linaria* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 75 non L.

В степу, перелогах та біля доріг, як бур'ян, на південному заході і півдні степової смуги.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Єлисаветградківський рн, Красносілля (Кукуш!).— **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн, граніти на р. Берді (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестериков!). — Миколаївська

обл.: Баштанка (Гринь!); Володимирівський рн, Володимирівська лісова дача (Гринь!); Миколаїв (Опперман!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Кукуш!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Каланчак (Куксін!); Новомаячківський рн, Скадовка (Черняєв!); Голопристанський рн, між Голою Пристанню і Збур'ївкою (Куксін!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!, Зелеський!, !!, Клоков!, Лавренко!, Левіна!, Шалит!, Окснер!); Іванівський рн, Агайманський під (Алексеєв!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, Радивонівка (!!); Ново-Василівський рн, Тихонівка (Котов і Карнаух!); Приазовський рн, Приморський Посад (Левіна!). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (Левіна!). — Кримська обл.: Джанкойський рн, коло ст. Таганаш (Дойч!); Красно-Перекопський рн, Перекоп (Траутфеттер!), Воїнка (Дойч!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Островна (Дойч!), Єкатеринівка (Дойч!); Красногвардійський рн, Мала Балка (Дойч). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Жовтневе (Дойч!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарай, Дачне (!!); Білогорський рн, Білогорськ (Левандовський!), берег р. Біюк Кара-су (Анісімова і Циріна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон. (півд. захід), Крим.

Загальне поширення. Ендем УРСР.

Примітка. В гербарії Бессера, який знаходиться в Інституті ботаніки АН УРСР, є його збори рослин — аутентики з такими етикетками: Pod. austr. і Gub. Cherson (caulis villosa adpressa і glabra). Незалежно від Бессера Пачоський в Асканії-Нова («Список растений, обитающих на территории Государственного заповедника Аскания-Нова») в «Известиях Государственного степного заповедника Аскания-Нова», II (1923), 120) також встановив дві форми (раси): голу — var. *glabra* Pacz. і пухнасту — var. *hirsuta* Pacz., причому пристосування тієї або іншої форми до певних екологічних умов йому встановити не вдалося. Але в УРСР гола форма просувається на північ далі, ніж пухнаста.

2639 (6) × 2641 (8). L. Biebersteinii Bess. × **L. vulgaris** Mill. — **Льонок Біберштейна × льонок звичайний.**

П.З.С. Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, Варварівка (Опперман); Володимирівський рн, Володимирівське л-во (Гринь!).

2640 (7). L. ruthenica Blonski — **Льонок руський.** Стебла 30—75 *см* завв., поодинокі або численні, зверху розгалужені, в середній частині з вкороченими вузьколистими пазушними гілочками, опушеними тільки в нижній частині розсіяними, рідше досить густими членистими волосками до 1,2 *мм* завд. Листки звичайно довгасто-ланцетні, 20—70 *мм* завд., 1,5—6 (7,5) *мм* завш., самі нижні дуже вкорочені, близько 4—5 *мм* завд. Вісь суцвіття гола, приквітки лінійно-ланцетні, довше квітконіжок, звичайно голі; квітконіжки 1,5—6 *мм* завд., голі і гладкі. Чашолистки лінійно-ланцетні або ланцетні, гострокінцеві, (2,5) 3—5 *мм* завд., 0,8—1,8 *мм* завш., на верхівці відігнуті, по краю голі або з поодинокими залозистими волосками, на внутрішньому боці голі або з розсіченими дуже короткими залозками. Віночок жовтий, з оранжовим зівом, 17—21 *мм* завд., без шпорки, (7) 10—15 *мм* завд., шпорка (5) 6—7,5 *мм* завд., близько 1,3 *мм* завш. при основі. Нитки коротких тичинок голі, довгих — при основі із

смужками конічних сосочків. Стовпчик 4—5 *мм* завд. Коробочка коротко-еліпсоїдальна або куляста, 4—7 *мм* завд., 3,5—6 *мм* у поперечнику. Насінина 1,9—2,2 *мм* завд., у центрі дрібнобугорчаста. ♃. Цв. VI—IX.

Błoński in Wszechświat (1895) 347, confer. Borb. in Mag. Bot. Lap., I (1902) 117. Котов в Наук. записк. Харківськ. н.-д. кат. бот. (1927) 83. Куприянова во Флоре и систематике (1950) 44; Фл. СССР, XXII, 197.

— *L. italica* Черняев. Консп. раст. Харьк. и Укр. (1859), № 1041 non Trev.! — *L. italica* Trev. α *strictissima* Schur., Enum. pl. Trans. (1866) 487. — *L. kösensis* Simk. in Term. Füss., II (1878) 143-б. — *L. maeotica* Klok. в Бот. журн. СССР, XXXIV, I (1949) 73. Котов у Визн. росл. УРСР, 377. — *L. tesquicola* Klok. в Бот. журн. СССР, XXXIV, I (1950) 74. — *L. Biebersteinii* Grossh. (Гроссгейм), Опр. раст. Кавк. (1949) 73 non Bess.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 446! (Sub nom. *L. angustissima* (Loiss.) Borb. f. *strictissima* Schur.), Herb. Z. Karpati, Fl. Hungarica (Sub. nom. *L. angustissima* (Loiss.) Borb. f. *strictissima* Schur.!).

На степах, на схилах, на відслоненнях вапняку і граніту, як бур'ян біля шляхів, на Лівобережжі в степовій зоні, звідки заходить у Лісостеп.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Умань, парк «Софіївка» (Блонський). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: кол. Сумський повіт (Черняєв!, 1841); Штепівка (Черняєв!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Гладківщина (!!). — Полтавська обл.: Хорольський рн (Нетубський!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Сталіно (Карнаух!), Краматорськ (!!, Карнаух!). — Луганська обл.: Ново-Світлівський рн, Самсонівка (!!); Свердловський рн, Провалля (Постригань). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Сватове (Ширяєв!); Містки (Залеський!); Біловодський рн, Городище (!!), Лимарівка (!!, Лавренко!); Євсузький рн, Ново-Олександрівка (!!). На південь від р. Дінця звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам. (південь), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (південь), Заволзьк. (південь), Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Даг.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (північ); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.

Загальне поширення. Південний захід Європи. Іноді зустрічаються гібриди.

L. ruthenica Blonski × **L. vulgaris** Mill. — **Льонок руський × льонок звичайний.**

Л.Л.-С. Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Гладківщина (!!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Сталіно (!!); Макіївська мр, радгосп «Пролетарій» (Страшко!); Авдіївський рн, Ясинувата (Морозова!); Горлівська мр, ст. Трудова (Олексієнко!). — Луганська обл.: Ровеньківський рн, Ровеньки, Картушине (Гребеньова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Лозівський рн, Красно-Павлівка (!!). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Старо-Гнатівка (!!).

Ряд 3. **Vulgares** Klok. Рослини голі, іноді з залозистими волосками по вісі суцвіття і квітконіжкам. Чашечка всередині зовсім гола. Рослини луків, пісків і забур'янених місць.

2641 (8). L. vulgaris Mill. — **Льонок звичайний.** Рослина гола, тільки вісь суцвіття з залозистими волосками. Корінь товстий. Стебло

пряме, 30—90 *см* завв., густо улиснене, просте або розгалужене. Листки лінійно-ланцетні або майже лінійні, гострі, при основі звужені, сидячі, 2—6 *см* завд. і 2—15 *мм* завш., з загорнутими краями. Суцвіття — густе грono на верхівці стебла і гілок, з відгорнутими верхівковими листками. Квітконіжки трохи довші від чашечки. Чашечка гола, з широко-ланцетовидними, гострими частками, 3—4 *мм* завд. і 2 *мм* завш. Віночок разом з шпоркою 20—30 *мм* завд., жовтий, з червонуватооранжовою, волосистою випуклиною на нижній губі. Верхня губа неглибоко (до $^1/_5$) надрізана, нижня губа з широкими лопатями, з яких середня коротша і вужча від бокових. Нитки довгих тичинок при основі волосисті. Коробочка довгаста, 9—10 *мм* завд. і 6—7 *мм* завш., вдвоє перевищує чашечку. Насінина округла, плоскосплюснута, оточена перетинчастою, широкою, тонко-променистою смугою, разом з якою насінина досягає 2—5 *мм* завд. і 2 *мм* завш. ♃. Цв. V—VIII.

Mill., Gard. Dict, ed. VIII (1768) № 1. Ledeb., Fl. Ross., III, 206. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 264. Котов у Визн. росл. УРСР, 377. Куприянова в Тр. Бот. инст. АН СССР, I, 9, 46; Фл. СССР, XXII, 201.

— *Antirrhinum linaria* L., Sp. pl. (1753) 616.

Видані зразки: Герб. русск. фл., XX, № 984!, № 3787! Fl. Polon. exsicc., № 371. Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 268! Fl. Hung. exsicc., № 448!

Бур'ян. На перелогах, по околицях полів і шляхів, у посівах, на луках, схилах і в розріджених лісах. У Карпатах, Поліссі, в Лісостепу звичайно, рідше в степових районах. **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** і **Л.З.С.,** відсутня в **П.С.,** у Криму рідко.

К.С. Кримська обл.: Ленінський рн, Керч (Вульф). — **Кр. З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі); Старо-Кримський рн, Старий Крим, г. Агармиш (Циріна!). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький), Краснолісся (!!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине (Зеленецький). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Привалова); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник біля дороги (Поплавська, Дойч!, !!); М. Чучель (Поплавська!), Демерджі-яйла (Привалова), Тирке (Привалова), Карабі-яйла (Привалова); Ялтинський рн, Ай-Петрі (Крижевський!, Чернова), Василівська яйла (Чернова), над Гурзуфом по Романівському шосе, бур'ян (Вульф, !!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта—Массандра (!!), Магарач (Станков); Судацький рн, Кара-даг (Сарандінакі!, Котов і Карнаух!), Краснокаменка (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Європа; Європ. ч.: майже всі райони; Зах. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Уссур. (занесено).

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Західний Сибір.

Примітка. Іноді зустрічаються потворні квітки — пелорія, які мають вигляд однієї нормальної квітки і у яких розвивається шпорка (var. *aceras* Zing.).

Ряд **4. Odorae** Klok. Стебла від основи розгалужені. Віночок жовтий, дрібний, 6—10 *мм* завд., шпорка конічна або злегка зігнута, 4—9 *мм* завд. Суцвіття коротке. Рослини піщаних і щебнистих схилів.

2642 (9). L. dulcis Klok. — **Льонок солодкий.** Рослини сизуваті, голі, 15—45 *см* завв. Стебла, починаючи від основи або трохи вище, дуже розгалужені. Листки вузько-лінійні до нитковидних, 5—50 *мм* завд., 0,5—2,5 *мм* завш., помітно м'ясисті. Квітконіжки 1—5 *мм* завд., трохи довші від приквітків. Квітки жовті, дуже пахучі, чашолистки довгасто-трикутні, гоструваті, при квітці 2—2,5 *мм* завд., при плодах до 3 *мм* завд.; віночок без шпорки, 7—8 *мм* завд., шпорка (3) 5—7,5 *мм* завд.; лопаті верхньої губи віночка 2,5—3,5 *мм* завд., розділені виїмкою 1,5—2 *мм* завгл.; лопаті нижньої губи нерівні: середня з них язичковидна, 2,5—3 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., бокові косояйцевидно-трикутні, 2,5—3 *мм* завд., 2,5—3,5 *мм* завш. Коробочка округло-грушовидна, 3—5 *мм* завш. (під верхівкою), з округлою оберненояйцевидною або еліптичною перегородкою 3—5 *мм* завд., 2,5—4,5 *мм* завш.; насінина 2,5—4 і 2,2—2,5 *мм* завш. ♃. Цв. VI—IX.

Клоков у Бот. журн., XXXIV, I (1949) 71. Куприянова в Труд. Бот. инст. АН СССР, I, 9 (1950) 48. Котов у Визн. росл. УРСР, 377.

— *L. odora* Шмальгаузен, Фл. СССР, XXII, 209; Фл. юго-зап. Росс. (1886) 429. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 263. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1954) 452 non Chav.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 577!

По надрічкових пісках і в соснових борах, у басейні річок Дніпра і Дінця.

П.Л.-С. По р. Тясмину від Сміли до Кременчука. — Черкаська обл.: Смілянський рн, Залевки (Борисевич!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Наливайко!, Ширяєв!, !!), Основа (Лавренко!), Рогань (Черняєв!), Дикани (Козлов!), Кирсанове (Козлов!), Шубин (Черняєв!), Шпаки (Прибиткіна!), Безлюдівка (Черняєв!), Мерефа (Черняєв!, Козлов!, Ширяєв!); Чугуїв (Ширяєв!, !!); окол. Змієва (Милютін!, Гребеньова!, !!). — Полтавська обл., Полтавський рн, Полтава (Д. Зеров!, Падалка!, Лепченко!), Гриби (Ілліčевський); Кременчук (Черняєв!, Д. Зеров!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: між с. Білики — Холява — Гребля (М. Цингер!). — Харківська обл.: Вовчанськ (Заблоцький, Таліев!); Печеніги (!); Ізюм (!!, Карнаух!, Клоков!), Куп'янськ (Клоков!, !!); Дворічанський рн, Кам'янка (Лавренко!, !!), Тополі (!!); Олексіївський рн, Маслівка (Ширяєв!). — По річці Дінцю. Луганська обл.: окол. Слов'яносербська (!!); Станично-Луганське (Лавренко!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Дніпропетровськ (!!), Чаплі (Спангенберг!); Павлоград (!!); Межівський рн, Гаврилівка (Оксіюк!). — **П.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Іванівка (Козлов!); Верхньохортицький рн, Біленьке (Кукуш!). — Одеська обл.: Одеса (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Збур'ївка (Куксін!), Стара Збур'ївка (Окснер!), Гола Пристань (Прянишников!, Козлов!, Гринь!), Буркути (!!); Скадовський рн, о-в Джарилгацький (Давидич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР. Описаний з України (Дніпропетровська обл.).

Примітка. Зростаючий у нас льонок піщаний раніше помилково визначали за *L. odora* (M. B.) Fisch., від якого наша рослина відрізняється довшою, 6—8 *мм* завд., шпоркою *L. odora* (M. B.) Fisch. росте на пісках Заволжя і Західного Казахстану.

2642 (9) × 2641 (8). L. dulcis Klok. × **L. vulgaris** Mill. — **Льонок солодкий × льонок звичайний.** Стебло прямостояче, до 40 *см* завв. Корінь повзучий. Листки лінійні, до 7 *см* завд. і 2—3 *мм* завш. Квітки за розмірами схожі на *L. vulgaris* Mill., пахучі. ♃. Цв. VI—VIII.

L. vulgaris Mill. var. *suavis* Czern., Конспект раст. окр. Харькова и Укр. (1859), № 1042.

На пісках. Зрідка.

Л.З.-Л.С. Харківська обл.: Чугуївський рн, Введенка (Черняєв!, 23. V 1854); Куп'янськ (Клоков!, !!, 1916).

Ряд **5. Macrourae Kuprian.** Чашечка з тонкими плівчастими частками, опушена залозистими і простими волосками. Віночок з синіми жилками, жовтий або ліловий. Листки лінійні або нитковидно-лінійні, плоскі або напівциліндричні.

2643 (10). L. macroura (M. B.) Chav. — **Льонок довгошпорковий.** Рослина розсіяно коротко-волосиста або гола. Стебло пряме. 20—50 *см* завв. Листки лінійні, 2—4 *см* завд. і 1—2 *мм* завш. Суцвіття — верхівкове, залозисто опушене, багатоквіткове грono. Квітконіжки в 2—4 рази коротші за чашечку. Частки чашечки довгасто-яйцевидні з тупими часточками. Віночок жовтий, близько 30 *мм* завд., з трубочкою, вкритою зовні рідкими залозистими волосками, з жовтою або оранжовою волосистою випуклістю, яка закриває зів віночка. Лопаті нижньої губи широко-яйцевидні, тупі, середня трохи коротша і вужча від бокових. Коробочка округло-яйцевидна, трохи довша від чашечки. Насінина округла, плоско-сплюснута, по боках гладка, оточена широкою перетинчастою смужкою. ♃. Цв. V—VIII.

Chav., Monogr. (1833) 13. Ledeb., Fl. Ross., III, 207. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 264. Куприянова в Совет. бот., 4 (1936) 113; в Труд. Бот. инст. АН СССР, 9, 51; во Фл. СССР, XXII, 216. Котов у Визн. росл. УРСР, 377.
— *Anthirrhinum macrourum* M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 413. — *L. Besseriana* Reichenb., Icon. plant. crit., V (1827) 323. — *L. macroura* β. *Besseriana* Chav., Monogr. (1833) 13.

На степах, схилах і на перелогах.

П.З.-Л.С. Кіровоградська обл.: Долинська (Пачоський!). — Одеська обл.: Березівка (Пачоський!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Міловський рн, Стрілецький степ (Ширяєв!, Зоз!, Лавренко!, Саричева!); Біловодський рн, Лимарівський степ (Ширяєв!). — Сталінська обл.: Жданов (Вержбицький!). — Запорізька обл.: Ногайськ (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Бессер!, Шестериков). — Херсонська обл.: Херсон (Пачоський!, Котов!); Берислав (Пачоський); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!, Клоков!, Окснер, Шалит!, !!), Ново-Миколаївка (Левi-

Рис. 66. Льонок довгошпорковий — *Linaria macroura* (M. B.) Chav.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

на). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, о-в Куюк-Тук (Прянишников). — Кримська обл.: Перекоп (Стевен); Роздольнянський рн, Ставне, мис Бакал (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!); Джанкойський рн, Лазурки (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!), ст. Таганаш (Зеленецький!, !!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Міжводне (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!). — **К. С.** Кримська обл.: Ленінський рн, окол. м. Ленінська (!!), п-в Казантип, Каменське, Вулканівка (Вульф); між Луговою і Красногорівкою (Дзевановський!); Приморський рн, Войкове (Вульф), Керч (Черняєв!, Клопотов!, Вульф). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторійський рн, Євпаторія (Вульф!, Козлов!), Саки (Циріна!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Таліев!, Сарандінакі!); Бойове (М. Попов, Барбарич, Доброчаєва!); Старий Крим (Таліев, Сарандінакі). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон. (захід), Крим; Кавказ: Передкавк. (схід).

Загальне поширення. Ендем півдня УРСР, Передкавказзя. Описаний з Криму.

Секція **3. Versicolores** (Benth.) Wettst. Однорічники і багаторічники. Насінина видовжена, тригранна, дуже дрібна, 0,5—1 *мм* завд., по гранях зморщена або крупнобугорчаста. Суцвіття волотисте або колосовидне. Віночок білий, голубий, ліловий або сірофіолетовий. Листки чергові або кільцеві.

2643[1] **(11). L. bipartita** (Vent.) Willd. — **Льонок дворозділький.** Стебло голе, пряме, 20—50 *см* завв., просте або на верхівці розгалужене. Листки голі, світлозелені, лінійно-ланцетні, однонервові, загострені, цілокраї. Квітки в коротких малоквіткових міцних гронах. Квітконіжки вдвоє довші за чашолистки, з розсіяними залозистими волосками. Чашечка п'ятироздільна, верхівки чашолистків ланцетні, часто облямовані. Віночок до 25 *мм* завд.; синьофіолетовий, з оранжовим зівом, верхня губа глибокодворозділька. Шпорка 10 *мм* завд., кеглевидна, злегка вперед звернена. Коробочка трохи коротша від чашечки, оберненояйцевидна. ☉. Цв. VI—VII.

Willd., Enum. pl. hort. Berol., II (1809) 640. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI (1918) 23. Станков и Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР, 797. Куприянова в Труд. Бот. инст. АН СССР, I, 9 (1950) 52; Фл. СССР, XXII, 218.

— *Antirrhinum bipartitum* Vent., Discript. pl. nouvel. jard. Cels. (1800) 82, tab. 82.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, Fig. 11.

Розводиться як декоративна рослина в парках і квітниках, іноді дичавіє.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Лубни, Лубенська станція лікарських рослин (!!). — Сумська обл.: Сміле (Андржіевський!) — Харківська обл.: Харків, Ботсад (Черняєв!).

Поширення по СРСР. Тільки розводиться.

Загальне поширення. Піренейський півострів, Північно-Західна Африка.

Секція **4. Diffusae** Benth. Однорічники та багаторічники. Насіння довгасто-дисковидне, стиснуте із спинки і потовщене з зовнішнього боку.

2644 (12). L. cretacea Fisch. — **Льонок крейдяний**. Рослина сиза, гола. Стебла висхідні, в кількості 1—5, 15—30 (40) *см* завв., від основи розгалужені, з відхиленими гілками. Листки по 3—4, кільцями, тільки верхні чергові, яйцевидні, ланцетні або яйцевидно-ланцетні, сидячі, з основою, що охоплює стебло, гострі; стеблові листки 8—12 *мм* завд. і 5—10 *мм* завш., нижні — коротші, верхні — в суцвітті лінійні. Суцвіття розгалужене, з небагатоквітковими китицями. Прикві́тки у верхніх квіток коротші за квітконіжки. Частки чашечки ланцетні, гострувати. Віночок жовтий, 7—8 *мм* завд. без шпорки, шпорка трохи коротша за віночок; разом з ним досягає 12—13 *мм* завд., верхня губа майже дорівнює нижній, двонадрізана, з заокругленими лопатями; лопаті нижньої губи яйцевидні, 2 *мм* завш., середня майже дорівнює боковим. Коробочка 3 *мм* завд. Насінина видовжена, півмісячної форми, з дуже вузькою облямівкою, зморшкувата, 1,5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Fisch. ex Spreng., Syst., II (1825) 791. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 265. Талиев в Труд. Общ. исп. прир. Харьк. унив., 40, I (1905) 77. Котов у Журн. Інст. бот. АН УРСР, № 21—22 (29—30) (1939) 235; у Визн. росл. УРСР, 378; Бот. журн. АН УРСР, XII, I (1955) 73.

Рисунки: Талиев, ц. м., Фл. СССР, XXII, табл. VIII, рис. 6. Котов у Бот. журн. АН УРСР, XII, I, рис. 1.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1582.

На крейдяних відслоненнях у басейні р. Дінця.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Слов'янський рн, Сулимівка при впадінні р. Сухої в р. Бахмут (Таліев!, Ширяев!, !!).

Типова форма зустрічається у нас рідко, а поширена:

Var. **creticola** (Kuprian.) Kotov — Стебла 10—20 *см* завв., від основи розгалужені. Нижні листки широко-ланцетні, 8—10 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., верхні — ланцетні; листки в суцвітті видовженоланцетні.

Котов у Бот. журн. АН УРСР, XII, I (1955) 73.

— *L. creticola* Kuprian. в Труд. Бот. инст. АН СССР, I, 9 (1950) 63. Фл. СССР, XXII, 221.

Рисунки: Фл. СССР, XXII, табл. VIII, рис. 5. Котов у Бот. журн. АН УРСР, XII, I, рис. 2.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Слов'янський рн, Сулимівка, при впадінні р. Сухої в р. Бахмут (Ширяев!, Таліев!, Козлов!, !!). — Луганська обл.: Лисичанський рн, Шипилівка по р. Сіверському Дінцю (Гринь!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічна по р. Осколу (Краснов!, Таліев!, !!, Лавренко!, Гринь і Романова!). — Луганська обл.: Ново-Псковський рн, по р. Айдару, Ново-Псков (Косець!), Осинівка (Ширяев!), між Закотним і Знаменкою (Шираевський!); Білолуцький рн, Нова Біла (Ширяев!); Біловодський рн, Біловодськ по р. Деркулу (Черняев!), Лимарівка (!!, Лавренко!); Міловський рн, Стрільцівка на р. Камишній (Краснов!, !!, Косець!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендемічна рослина півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. Крейдяний льонок давно привернув до себе увагу систематиків. В. І. Таліев (ц. м.) ще в 1905 р. зазначав, що *L. cretacea* Fisch. має то широкі, то вузькі листки. М. В. Клоков у статті «Новые степные виды льнянок» (в Ботаніч. журн., 34, I (1949) 69—71) вважає, що встановлений Фішером вид *L. cretacea* росте в басейні р. Дону, а в басейні Волги і Уралу його заміщує *L. menisperma* Klok., дуже близький до *L. cretacea* Fisch. s. str., який, проте, добре відрізняється формою листків (значно ширших), дрібнішими віночками квіток, довшими і вужчими чашолистками і більшими, з усіх боків крапчасто-зморшкуватими насінинами. Л. А. Купріянова в праці «Систематический обзор льнянок СССР» (во «Флоре и систематике», 9 (1950) 38—70) погоджується з думкою М. В. Клокова, що донські й волзькі рослини належать до різних видів, але вважає, що *L. cretacea* Fisch. описаний з волзьких крейдяних відслонень і тому *L. menisperma* Klok. є тільки його синонімом; донські рослини Л. А. Купріянова розглядає як окремий вид *L. creticola* Kupr.

Влітку 1951 р. нам довелось вивчати флору крейдяних відслонень в Слов'янському районі Сталінської області біля с. Сулимівки, у місці впадіння р. Сухої в р. Бахмут, що дозволило дослідити в природі як широколисту форму, що росте на писальній крейді, так і вузьколисту форму, властиву м'якій, мергелястій крейді. В результаті проведеного дослідження і вивчення гербарного матеріалу Г. І. Ширяєва, який зберігається в Інституті ботаніки АН УРСР, ми прийшли до висновку, що на крейді росте тільки один вид, який слід назвати *L. cretacea* Fisch. Вузьколиста екологічна форма може бути виділена лише як різновидність — var. *creticola* (Kupr.) Kotov.

Секція 5. **Arvenses** (Benth.) Wettst. Однорічники. Насінини дисковидні, з трохи зазубленим або торочкуватим краєм, у центрі гладенькі або горбкуваті. Суцвіття б.-м. голівчасті або міцні, видовжені. Віночок різного забарвлення. Листки мутовчасті.

2645 (13). L. simplex (Willd.) DC. — **Льонок простий.** Стебла 10—30 *см* завв., прості, в кількості 3—5. Листки лінійні, 1,5—3,5 *см* завд. і 1—2 *мм* завш., по 2—3 в мутовці. Квітки зібрані в головчасті суцвіття, які при плодах значно видовжуються, приквітки лінійні, перевищують квітконіжки і видовжуються при плодах. Вісь суцвіття, приквітки, квітконіжки і чашечка вкриті залозистими волосками. Частки чашечки лінійні, 4 *мм* завд. Віночок блідорожевий, з тонкими фіолетовими смужками, 3 *мм* завд. без шпорки; шпорка зігнута, 3—3,5 *мм* завд.; верхня губа глибокодволопатева, по боках відігнута, з яйцевидними, гострими зубцями. Коробочки кулясті, 6 *мм* у поперечнику. Насінини горбкуваті, 2 *мм* у діаметрі. ⊙. Цв. IV.

DC., Pl. Fr., III (1815) 588. M. B., Fl. taur.-cauc., II, 74. Ledeb., Fl. Ross., III, 210. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 850. Куприянова во Фл. СССР, XXII, 223.

— *Antirrhinum arvense* β L., Sp. pl., II (1762) 855. — *A. simplex* Willd., Sp. pl., III (1800) 243. — *Linaria arvensis* Desf., Fl. atl. (1800) 45. — *L. arvensis* Desf. β *simplex* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 263.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 784.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь (Вульф!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Бахчисарай (Станков), Плодове (М. Попов, Доброчаєва, Барбарич!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Карабі-яйла (Таліев!), Кримський заповідник (Поплавська!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Гольде!, Зеленецький, Нетубський!), Массандра (Гольде!), Нікіта (Стевен); Алуштинський рн, Алушта—Генеральське (Таліев!); Судацький рн, Судак (Стевен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Південна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в.

Примітка. Близький вид *L. arvensis* (L.) Desf. у межах СРСР не зростає, помилково вказаний для Криму замість *L. simplex* (Willd.) DC.

Рід 770. **Ротики — Antirrhinum** L.

L., Sp. pl. (1753) 612.

Чашечка глибокоп'ятироздільна. Віночок двогубий, при основі з мілковидною опуклістю; верхня губа дволопатева, нижня — трилопатева, при основі зверху опукла і закриває зів віночка. Коробочка косо-яйцевидна, двогнізда, з двома нерівними гніздами, з яких переднє розкривається двома зубчастими стулками, заднє — однією. — Однорічні рослини з цілими або лопатевими листками.

Рід складається з 40 видів, які ростуть в північній кулі і переважно в теплих і помірних її частинах. Батьківщиною цього роду є Середземноморська область; для більшої частини видів — Піренейський півострів.

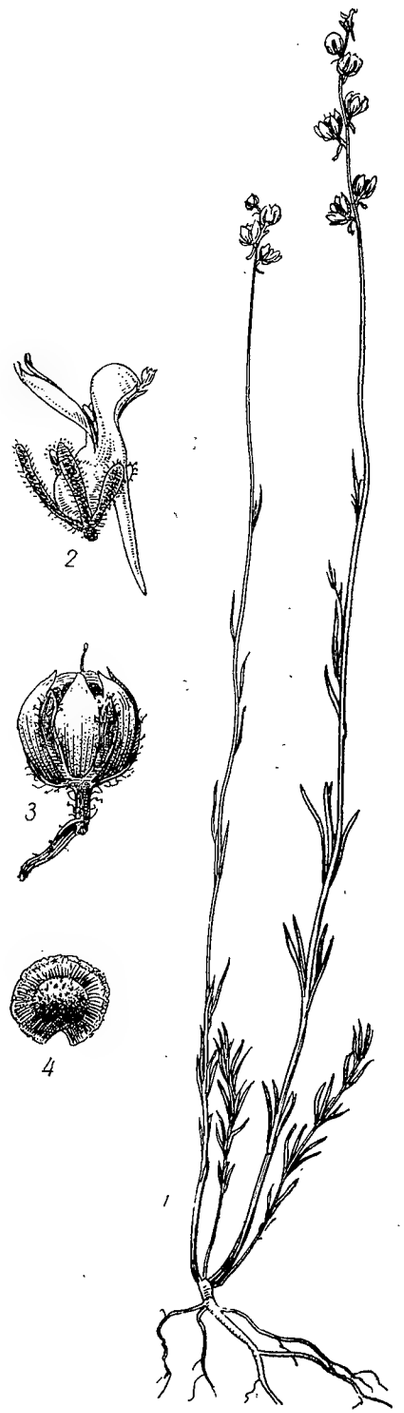

Рис. 67. Льонок простий — *Linaria simplex* (Willd.) DC.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насінина.

У СРСР, зокрема в УРСР, один вид зростає дико, а другий — часто розводиться.

---

1. Приквітки значно довші, ніж квітки. Зубці чашечки до 20 *мм* завд., вузько-лінійні, довші, ніж віночок і коробочка . . . . . **1. Р. дикі — A. orontium** L.
— Приквітки значно коротші, ніж квітки. Зубці чашечки короткі, яйцевидні, значно коротші, ніж віночок . . . . . **2. Р. садові — A. majus** L.

2646 (1). A. orontium L. — **Ротики дикі.** Стебло знизу голе, вгорі залозисто-пухнасте, 10—30 *см* завв. Листки лінійно-ланцетні, тупі. Квітки поодинокі, на коротких ніжках, у піхвах листків верхньої частини стебла. Віночок 10—12 *мм* завд., світлочервонуватий. Коробочка яйцевидна, волохата. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 617. Ledeb., Fl. Ross., III, 213. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 261. Котов у Визн. росл. УРСР, 378. Куприянова во Фл. СССР, XXII, 226.

Рисунки: Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., XX, t. 57, f. 1718.

Бур'яни, на полях і серед чагарників, рідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачеве (Білик!); Виноградів (Ігошина). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Хрустальов). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Старий Крим (Стевен). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Чатир-даг (Стевен).— **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Стевен, Траншель), Нікіта (Станков, Чернова), Магарач (Решеткін); Алуштинський рн, Кипарисове (Федосеев, Оксіюк!), Алушта — Сонячногірське (Ледебур), Привітне (Стевен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Закарпат., Причорн., Крим.
Загальне поширення. Атлантична, Середня і Південна Європа, Середземномор'я, Індія, Гімалаї.

Примітка. П. Хрустальов і Е. Ліндеман вказали для окол. Одеси *A. orontium* L., але пізніше ця вказівка не підтвердилась.

2646[1] (2). A. majus L. — **Р. садові.** Стебло 30—60 *см* завв., звичайно розгалужене, вгорі залозисто-пухнасте. Листки ланцетні, гострі, цілокраї, верхні — дрібні. Квітки з короткими, товстими ніжками в кінцевих китицях. Чашечка залозисто-пухнаста, з яйцевидними частками, коротшими за віночок і коробочку. Віночок великий, 2—3 *см* завд., різноколірний, частіше з широкою світлопурпуровою або білуватою трубочкою і жовтим піднебінням. Коробочка залозисто-пухнаста. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 617. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 261. Котов у Визн. росл. УРСР, 378. Куприянова во Фл. СССР, XXII, 226.

Часто розводиться в садах, іноді дичавіє.
Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Дико росте в Південній Європі і в Північній Африці.

Примітка. Декоративна рослина, з багатьма різними за кольором сортами.

Рід **771. Хеноринум — Chaenorrhinum** (DC.) Lange.

Lange in Willk. et Lange, Prodr. Fl. Hisp., 2 (1870) 577.

Віночок невеликий, з відкритим зівом і прямою верхньою губою, із шпоркою. Чашечка п'ятироздільна. — Однорічні трави з цільними листками і поодинокими пазушними квітками.

До складу роду входять 24 види, які ростуть в Європі, країнах Середземномор'я і Передньої Азії.

---

1. Насінина бура, 0,4 *мм* завд., з ребрами і з дуже рідкими зубцями. Коробочка 5—6 *мм*, листки 2—4 *мм* завд. Бур'ян . . . . . **(1). Х. клейкий — Ch. viscidum** (Moench) Simonk.
— Насінина темніша, 0,6 *мм* завд., з ребрами, різко і часто зубчастими. Коробочка 4—4,5 *мм* завд. Листки 1—2 *см* завд. Крейдяні відслонення . . . . **(2). Х. Клокова — Ch. Klokovii** Kotov

2647 (1). Ch. viscidum (Moench) Simonk. — **Хеноринум клейкий.** Стебло пряме, доверху з стоячими гілками 10—30 *см* завв., густо залозисто-волосисте. Листки залозисто опушені, сидячі, цілокраї, видовжено-ланцетні, 2—4 *см* завд. і 2—3 *мм* завш. Грона рідкі. Квітконіжки в 3—4 рази довші за чашечку. Частки чашечки залозисті, лінійні, тупі, п'ятироздільні, збільшуються при плодах, коротші за віночок. Віночок світлоліловий, в зіві жовтуватий, 5—6 *мм* завд., шпорка 3—5 *мм* завд. Коробочка яйцевидна, 5—6 *мм* завд. Насінини яйцевидні, бурі, 0,4 *мм* завд., з ребрами і з дуже рідкими зубцями. ⊙. Цв. VI—VIII.

Simonk. in Urb. et Graebn. Ascherson' Testschrift (1904) 234, et in Mag. Bot. Lap., III (1904) 84. Куприянова во Фл. СССР, XXII, 227.
— *Linaria viscida* Moench, Meth. pl. (1794) 525. — *Chaenorrhinum minus* (L.) Lange in Willk. et Lange, Prodr. Fl. Hisp., 2 (1870) 577. Котов у Визн. росл. УРСР, 378. — *Linaria minor* Ledeb., Fl. Ross., III (1847—1849) 213. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 265.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 472!, № 3788! (Sub nom. *C. minus* (L.) Lange); Fl. Hung. exsicc., № 450 (Sub nom. *C. minus* (L.) Lange); Fl. Polon. exsicc., № 662.

Бур'ян на полях, а також на кам'янистих місцях, скелях і степах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (!!). — Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Біла на правому березі р. Пруту (Артемчук!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Почаєв (Монтрезор), Кременець (Монтрезор!, !!). — Львівська обл.: Золочівський рн, Золочів (!!), Червоне (!!). — **З.П.** Волинська обл.: Головнянський рн, Заболоття (Пачоський!). — Житомирська обл.: Олевський рн, Білокоровичі (Воробйов!). — **П.П.** Київська

обл.: Київ (Монтрезор!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Тупичівський рн, Вихвостів (Дзюбенко!); Ніжин (!!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Дубно — Пирятин (Пачоський!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заставнівський рн, Заліщики (Артемчук!). — Хмельницька обл.: Волочиський рн, Волочиськ (!!), Голохвасти (!!), Курилівка (Козлов!). — Одеська обл.: Красноокнянський рн, Флора (Білик!). — **П.Л.С.** Хмельницька обл.: Хмельницький (Шмальгаузен!, !!); Летичівський рн, Снітівка (!!); Чорноострівський рн, Осташки (!!); Старосинявський рн, Чехи (!!). — Вінницька обл: Вінниця (Білозір!, Янковський!). — Київська обл.: Біла Церква (Оксіюк!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Хотінь (Центилович!); Штепівський рн. Михайлівська цілина (Рошаль). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (!!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ (Пачоський!); Кривоозерський рн, Голоскове (Пачоський!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Стевен, Спиро, Пачоський!, Зеленецький, Срединський). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь, Інкерман (Зеленецький); Балаклава (Гольде); Бахчисарайський рн, Бахчисарай (!!, Зеленецький), Дачне (!!, Зеленецький); Старокримський рн, Старий Крим (Циріна!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Гольде!, !!), Нікітська яйла (Федосєєв!, !!); Алуштинський рн, Довгоруківська яйла (Вульф), Чатир-даг (Радде, Вульф, !!), Демерджі-яйла (Талієв!), Кримський державний заповідник, г. Чорна (Поплавська, Вульф, !!), г. Роман-Кош (Поплавська, !!), Бабуган-яйла (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Гольде!, Нетубський), біля водоспаду Учан-Су (Гольде!, Пачоський!); Фрунзенське (Гольде!); Алуштинський рн, Малореченське (Біберштейн).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ. (Вологда), Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа.

Примітка. Типова *Chaenorrhinum minus* (L.) Simonk. зростає на північному заході Європи і на територію СРСР заходить в Латвію, Естонію і в Ленінградську область.

2648 (2). Ch. Klokovii Kotov — **Хеноринум Клокова.** Стебло 10—25 *см* завв., від основи розложисто-розгалужене, разом з листками вкрите залозистими волосками. Листки лінійні, 1—2 *см* завд., 1—2 *мм* завш. Грона рідкі, але густі. Квітконіжки в три рази довші за чашечки. Чашолистки тупі, залозисті, збільшуються при плодах. Віночок 3—4 *мм* завд., світлоліловий, в зіві жовтий, шпорка 2—3 *мм* завд. Коробочка яйцевидна, 4—4,5 *мм* завд. Насінина яйцевидна, з ребрами різкозубчастими, близько 0,6 *мм* завд. ☉. Цв. VI—VIII.

Котов (Kotov) в Бот. журн. АН УРСР, XI, 4 (1954) 66. Куприянова во Фл. СССР, XXII, 228.

— *Linaria minor* Desf. var. *cretacea* Czern, Консп. (1859) 45 nom. nudum. Ширяев в Труд. Бот. сада Юрьев. унив., VII, 282, nom. nud.

— *Chaenorrhinum minus* (L.) Bunge var. *creticola* Schir. Котов у Визн. росл. УРСР, 378.

Рисунки: Котов у Бот. журн. УРСР, XI, 4 (1954), рис. 1.

На вологій крейді по р. Дінцю.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Закітне (Черняєв!, Ширяєв!, Залеський!, !!), Крива Лука (Черняєв!, !!); Слов'янський рн, гори Артема — Богородичне. (Савенков!, !!, Ширяєв!). — Луганська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (!!); Попаснянський рн, Нижнє (Підоплічка!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон.
Загальне поширення. Ендем басейнів р. Дону і Дінця.

Коліно **2. Cheloneae** Benth. — Віночок дзвониковидний або трубчастий. Пиляки одногнізді. Плід — коробочка, яка відкривається по стулках. — Листки супротивні або верхні чергові.

Рід 772. Ранник — Scrophularia L.

L., Sp. pl. (1753) 619.

Квітки дрібні, двостатеві, зігоморфні, на тонших квітконіжках в кінцевій пірамідальній волоті або по 3—7 на пазушних квітконосах. Чашечка глибокоп'ятинадрізна, віночок кулясто-глечиковидний, з майже двогубим п'ятилопатевим відгином і з нижньою непарною лопаттю, яка відігнута донизу. Тичинок 4, прикріплені при основі трубочки віночка; з них пара нижніх довше верхніх, відігнутих; гнізда пилякових мішків зливаються в один; замість п'ятої верхньої тичинки — лусочка (стамінодій) або вона відсутня; стовбурчик нитковидний, з маленькою приймочкою; зав'язь верхня двогнізда, при основі оточена м'ясистим кільцем. Коробочка двогнізда, насінини овальні, вздовж ребристі і впоперек зморшкуваті. — Трав'янисті або напівчагарникові рослини з супротивними листками.

Рід складається з 310 видів, які ростуть в нетропічній частині північної півкулі, особливо в Середземномор'ї; з них у СРСР зростають 74 види, а в УРСР — 12 видів.

---

1. Стебло і листки мохнато-пухнасті . . . . . 2.
— Стебло і листки (принаймні поза суцвіттям) голі або з дуже коротким опушенням . . . . . 3.
2. Віночок жовтуватозелений; стамінодій не розвинений. Листки трикутно-серцевидні . . . . . **(1). Р. весняний — S. vernalis** L.
— Віночок коричневозелений. Стамінодій косо-еліптичний. Листки яйцевидно-довгасті . . **(3). Р. Скополіїв — S. Scopolii** Hoppe
3(1). Напівзонтики в пазухах зменшених листків. Частки чашечки широко- і коротко-ланцетні, гострі, без перетинчастої облямівки . . . . . **(2). Р. чужоземний — S. peregrina** L.
— Напівзонтики зібрані безлистим (іноді за винятком самої основи) волотистим суцвіттям. Частки чашечки з перетинчастою облямівкою . . . . . 4.
4. Стебло гостро-чотиригранне або навіть по кутках крилате. Листки великі, довгасто-яйцевидні, тонкі, зубчасті. Рослини тінистих і вологих місць . . . . . 5.

— Стебло тупо або трохи чотиригранне. Листки невеликі, видовжені, товстолисті. Рослини відкритих сухих і кам'янистих місць . . 6.

5. Стебло по кутах крилате. Частки чашечки широко-облямовані . . . . . **(5). P. крилатий — S. alata** Gilib.

— Стебло без крил. Частки чашечки з вузькою білуватою облямівкою. . . . . **(4). P. шишкуватий — S. nodosa** L.

6(4). Листки цілісні, іноді тільки нижні пірчасто-надрізні . . . 7.

— Листки пірчасто-розсічені, нижні з довгастими, надрізно-пилчастими частками. Майже гола рослина . . . . . **(12). P. собачий — S. canina** L.

7. Стебло білувато-пухнасте. Листки видовжені, ланцетні, з б.-м. відігнутими вбік зубцями. Суцвіття дуже витягнуте . . . . . **(11). P. крейдяний — S. cretacea** Fisch.

— Стебло дрібноопушене, залозисте або голе. Листки надрізно- або велико-пилчасті . . . . . 8.

8. Листки яйцевидні, яйцевидно-серцевидні або довгасто-ланцетні, зубчасті або зарубчасті, іноді надрізані . . . . . 9.

— Листки пірчасто-роздільні або пірчасто-розсічені . . . . . 10.

9. Віночок чорнуваточервоний, 0,5—1 *см* завд. Листки по краю з 3—5 великими, догори спрямованими тупими зубцями . . . . . **(8). P. Гольде — S. Goldeana** Juz.

— Віночок жовтуватий, 5—6 *мм* завд., з темночервоною верхньою губою. Листки зубчасті, надрізно-пилчасті . . . . . **(7). P. скельний — S. rupestris** MB.

10 (8). Рослина коротко залозисто опушена. Стебло 25—50 *см* завв. . . . . **(6). P. донецький — S. donetzica** Kotov

— Рослини голі . . . . . 11.

11. Рослини до 60 *см* завв. Суцвіття до 10 *см* завд. Віночок 4,5—5 *мм* завд., жовтуватий, з пурпуровою верхньою губою. Тичинки заховані у віночку . **(9). P. олімпійський — S. olympica** Boiss.

— Рослина до 15 *см* завв. Суцвіття до 5 *см* завд. Віночок 6 *мм* завд., одноколірний, темночервоний. Тичинки виходять з віночка . . . . . **(10). P. тонкий — S. exilis** Popl.

Секція **1. Anastomosanthes** Stiefelhag. Рослина густо улиснена. Нижні листки 3—15 *см* завд. і 5—11 *см* завш., цілісні, з жилками на нижньому боці, які яскраво анастомозують.

Підсекція **Vernales** Stiefelhag. Віночок з рівними лопатями. Стамінодій нерозвинений.

Ряд **1. Chrysanthae** Gorschk. Листки яйцевидні або серцевидні, довжина їх здебільшого дорівнює ширині. Рослини переважно однорічні або дворічні.

2649 (1). S. vernalis L. — **Ранник весняний.** Стебло м'яковолосисте, з домішкою залозистих волосків, чотиригранне. Листки черешкові, двоякопилчасті або зарубчасто-пилчасті, супротивні або по три,

найбільш нижні листки трикутно-яйцевидні, 4—6 *см* завд. і 4,5—6,5 *см* завш., на верхівці гострі, при основі неглибоко туповиїмчасті, краї їх двоякозубчасті, зубці першого порядку трикутно-яйцевидні, 4 *мм* завд., 6 *мм* завш., стеблові і приквіткові листки трикутно-яйцевидні, гострі; зубці другого порядку численні, гострі. Черешки 5—8 *см* завд. Квітки зеленуватожовті, по 2—3 на пазушних квітконосах, 1—1,5 *мм* завд. Віночок 6 *мм* завд. і 5 *мм* завш., глечиковидний, з майже однаковими лопатями; тичинки виступають з віночка. Чашечка 4—5 *мм* завд. Коробочка яйцевидна, гола, 6—8 *мм* завд. і 4—5,5 *мм* завш. ☉, ☉. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 620. M. B., Fl. taur.-cauc., II, 76. Ledeb., Fl. Ross., III, 215. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 265. Котов у Визн. росл. УРСР, 379. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 251.

— *Venilia vernalis* Fourr. in Ann. Soc. Linn. Lyon N. S., XVII (1869) 125.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 792.

Видаві зразки: Fl. Hung. exsicc., № 451! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2930!

На тінистих кам'янистих місцях і між чагарників в лісостеповій зоні, зрідка в північно-східній частині степової зони.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський (Шмальгаузен), Завалля (Роговіч). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Ситковецький рн, Красненьке (Монтрезор!). — Черкаська обл.: Лисянський рн, Яблунівка (Борисевич!); Сміла (Д. Зеров!). — Кіровоградська обл.: Єлисаветградківський рн, Цибульове, Чорний Ліс (Пачоський). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубенський рн, Лубни (Краснов), Мгарський ліс (Гринь!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Ширяєв!, Таліев!, !!), Богородичне (Таліев!); Сніжнянський рн, ст. Дронове, Тімірязівське л-во, балка Глуха (Гринь!, !!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Шмальгаузен!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічанський рн, Касянівка (Васильєв-Яковлєв!). — Луганська обл.: Старобільськ (Ширяєв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волзьк. (Московськ. обл.), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Бессараб.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я.

Ряд **2. Divaricatae** Gorschk. Листки яйцевидно-серцевидні або видовжено-яйцевидні, іноді списовидні, довжина їх незначно перевищує ширину, з краю гостро-городчастозубчасті або двічі вирізано-зубчасті, на черешках 1—3 *см* завд.

2650 (2). S. peregrina L. — **Ранник чужоземний.** Рослина вкрита залозистими волосками. Стебла прості, іноді розгалужені, 20—50 *см* завв. Листки перетинчасті, яйцевидно-серцевидні, 7 *см* завд. і 5 *см* завш., крупнозубчасті, біля основи усічені, майже голі, іноді залозисто-волохаті, на черешках, голих або опушених, 1,4 *см* завд. Приквіткові листки 0,7—3,5 *см* завд. і 2,5 *см* завш., майже ланцетні, по краю зубчасті, гострі. Півзонтики 2—5-квіткові, на залозисто-волохатих квітконосах 1,5—2 *см* завд., зібрані в довге негусте гроно

в пазухах зменшених листків в розставленому волотистому, 12—28 *см* завд. і 2,5—4 *см* завш., суцвітті. Чашечка 2,5 *мм* завд., гола, з ланцетними гострими частками. Віночок 5,5 *мм* завд. і 4 *мм* завш., кривавочервоний, короткодзвониковидний; тичинки не виступають з віночка, ниті їх голі; зачаток п'ятої тичинки округло-яйцевидний. Коробочка яйцевидно-куляста, 5—6 *мм* завд. і 4,5 *мм* завш., гола, бура. ☉. Цв. V—VI.

L., Sp. pl. (1753) 621. Черняєв, Конспект раст. дикор. и развод. в окр. Харьк. и на Укр., № 1052! Ширяєв в Труд. Бот. сад. Юрьев. унив., VII, 2 (1906) 83. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 258.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 1676. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 795.

Заносний бур'ян, по лісах.

Л.Л.-С. Сумська обл.: Сумський рн, Шпилівка (Калениченко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон. (занесено); Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк. (Абхазія).

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія.

Примітка. На справжній етикетці в гербарії В. М. Черняєва, який зберігається в Києві, в Інституті ботаніки АН УРСР, написано: «*Scrophularia peregrina* L.? У лісі недалеко від Шпилівки (in umbrosis humidiusulis) Калениченко!». Пізніше цю рослину в УРСР ніхто не знаходив, у Закавказзі (Абхазії) вона була знайдена значно пізніше.

2651 (3). S. Scopolii Hoppe — **Ранник Скополіїв.** Рослина коротко-пухнаста, в суцвітті також залозиста. Стебло 40—100 *см* завв., прямостояче, звичайно розгалужене, чотиригранне, б.-м. бурофіолетове, залозисто опушене. Листки тонкі, яйцевидно-довгасті, звичайно тупі, при основі трохи серцевидні, двозарубчасті, 4—7 *см* завд. і 2—7 *см* завш., на черешках 0,6—1,5 *см* завд. Квітки численні, на довгих квітконіжках, 0,8—1,5 *см* завд., по 1—4 в півзонтиках, зібраних в пухку, звичайно улиснену волоть до 30 *см* завд. і 3 *см* завш. Приквітки майже шиловидні. Чашолистки округлі, 2—4,5 *мм* завд., голі або залозисто опушені, до $^2/_3$ надрізані, широко товстувато перетинчасто облямовані. Віночок зеленуватопурпуровий, 0,4—1,1 *см* завд., глечиковидно-дзвониковидний; тичинки сховані у віночку; стамінодій округлий. Коробочка яйцевидно-куляста, 6—7 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., гола. ☉. Цв. V—IX.

Hoppe ex Pers., Syn., II (1807) 160. Ledeb., Fl. Ross., III, 217. Steven, Verzeich. taur. Halbins. Wildw. Pflanz. (1857) 266. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 266. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 498; (1953) 522. Котов у Визн. росл. УРСР, 379.

— *S. glandulosa* Wald. et Kit., Pl. rar. Hungar., III (1805) 238, t. 214. Bess., Enum. pl., 25, № 772.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 1675. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, рис. 21.

У гірських лісах західних областей, в Карпатах і в Криму.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, Тур'ї Ремети, г. Маковиця (Гринь!), полонина Рівна (!!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Свалявський рн, полонина Боржава (Гринь!); Рахівський рн, на полонині Свидовець біля вершини Близниці (Гринь!, Брадіс і Зап'ятова!), г. Петрос (Гринь!), с. Богдан (Хржановський!, !!, Косець!). — Львівська обл.: Трускавець (!!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Кіцманський рн, Старі Машковці, долина р. Пруту (Артемчук!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Кульчинський). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Великий Бабуган (Крижевський!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Крижевський!, Чернова, Левандовський!), Нікітська яйла (Ширяєв!, Чернова); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Поплавська), Бабуган-яйла (Зеленецький), Чатир-даг (Заблоцький!), Демерджі-яйла (Вульф, Привалова); Тирке (Привалова), Карабі-яйла (Привалова); Судацький рн, Щебетівка, Отузька долина (Сарандінакі). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Нетубський!), Нікіта (Стевен, Зеленецький), Гурзуф (Ширяєв!, !!), Краснокаменка (!!); Алуштинський рн, Кипарисне (Оксіюк!); Судацький рн, Краснокаменка (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам., Ниж.-Дон. (Саратов), Верх.-Дністр., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в, Крим, Кавказ, Мала Азія, Іран, Індія (захід. ч.).

Примітка. В старій літературі ця рослина вказувалась для Київської області, а саме для Ставищенського району. Ставище. Пізніше її тут не знаходили, про що писав ще в 1897 р. І. Ф. Шмальгаузен у «Флоре ср. и ю. России», ц.м.

Ряд **3. Nodosae** Gorschk. Рослини з бульбисто потовщеними і потовщеними кореневищами. Чашечка в 2,5—4 рази коротше віночка.

2652 (4). S. nodosa L. — **Ранник шишкуватий.** Кореневище м'ясисте, бульбоподібно потовщене. Стебло прямостояче, просте, 40—100 *см* завв., гострочотиригранне, разом з листками гладке, іноді на верхівці трохи залозисте. Листки видовжено-яйцевидно-довгасті або ланцетно-довгасті, 5—16 *см* завд. і 2—8 *см* завш., пилчасті, на черешках 1—2,5 *см* завд., гострі. Квітки на щитках знаходяться у верхній частині стебла, утворюючи довгі волотисті суцвіття. Квітконіжки 1 *см* завд., розсіяно буро-короткозалозисті. Приквітки лінійні, 1—2 *см* завд. і 0,2 *мм* завш., гострі. Чашечка 1,7—2,5 *мм* завд., гола, з яйцевидними, тупуватими, по краях вузько-перетинчастими частками. Віночок зеленуватобурий, глечиковидно-дзвониковидний, 6—9 *мм* завд., верхня частина і спинка бурочервоні. Тичинки з залозистими нитками, які не висуваються з віночка; стамінодій поперечно-довгастий, слабо виїмчастий, ширина його майже не перевищує довжину. Коробочка яйцевидна, гостра, 5—8 *мм* завд. і 4—6 *мм* завш., загострена, в 3—4 рази довша за чашечку. ♃. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 619. Ledeb., Fl. Ross., III, I, 218. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 266. Котов у Визн. росл. УРСР, 379. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 269.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 1674. Федченко

и Флеров, Фл. Европ. России, рис. 794! Станков и Талиев, Опр. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 801, рис. № 457! Визн. росл. УРСР, рис. 225.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 855. Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 678!

У лісах, між чагарниками і на луках на півночі УРСР звичайно, на півдні зрідка.

Зак.Л., К.Л., П.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С. Звичайно. — **Л.З.С.** Запорізька обл. (Дементьев). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Солено-озерна лісова дача (Пачоський), Рибальче — Прогної (Пачоський). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, над Гурзуфом (!!), Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, Чорна Гора (Гринь!, Поплавська, !!), Демерджі, біля перевалу (!!), Демерджі-яйла (Стевен), Карабі-яйла (Стевен). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеіз, г. Кошка і Лименська долина (Станков), Нікіта біля мису Мартьян (Станков); Алуштинський рн, г. Кастель (Таліев!).

Var. **stiriaca** Rechinger. Квітконіжки з рясними залозистими волосками.

Rechinger in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1 (1925) 134.

Нерідко з типовими рослинами.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: майже всі райони; Кавказ: майже по всіх районах, крім Південного Закавказзя; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Сибір, Північна Америка (Канада).

Господарське значення. В корінні міститься алкалоїд скрофулярин, отруйний для великої рогатої худоби і коней. Вживається в народній медицині, головним чином як кровоспинний засіб. Медонос.

Ряд **4. Alatae** Gorschk. Стебла і черешки листків крилаті.

2653 (5). S. alata Gilib. — **Ранник крилатий.** Рослина гола, але в суцвітті залозисто-пухната. Стебло прямостояче, просте, рідше розгалужене, 40—120 *см* завв., чотиригранне; грані і черешки листків широко- або вузько-крилаті. Листки яйцевидно-довгасті, 7—9 *см* завд., 3,5—4 *см* завш., з черешками 1 *см* завд., при основі круглясті або слабосерцевидні, по краю зарубчасто-пилчасті; нижні листки 10—16 *см* завд., 4,5—7,5 *см* завш.; квітки по три в пухких напівзонтиках, на голих квітконосах 0,5—1 *см* завд. Приквітки видовжено-лінійні, 3,6 *мм* завд., 0,3—0,5 *мм* завш.; чашолистки 1,8—2,3 *мм* завд. і 2 *мм* завш., округлі, широко-перетинчастооблямовані; віночок зеленувато-червонобурий, 4—6 *мм* завд., верхні лопаті, спинка і бокові лопаті зелені; стамінодій виїмчасто-дволопатевий. Коробочка широко-яйцевидна, загострена, 5 *мм* завд. і 4 *мм* завш., в 2—3 рази довша від чашечки. ♃. Цв. VI—IX.

Gilib., Fl. lithuan., 1 (1782) 127 пол A. Gray. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 266. Котов у Визн. росл. УРСР, 379. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 270.

— *S. aquatica* Ledeb., Fl. Ross., III (1846—51) 218 пол L. — *L. Ehrharti* Steven in Ann. Nat. Hist., ser. 1, V (1840) 3.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 1672. Федченко и Флеров, Флора Европ. России, 855, рис. 793.

Видані зразки: Fl. Bot. et Morav. exsicc., № 679. Fl. exsicc. Reip. Bohem. et Sloven., № 1173.

На болотах, на берегах річок, на луках у лісовій і лісостеповій смугах, у степових районах і в горах Криму рідко.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Пачоський, !!). — **З.П.** Хмельницька обл.: Полонне (Пачоський). — Житомирська обл.: Житомир (Шмальгаузен); Андрушівський рн, Івниця (Пачоський). — Київська обл.: Київ (Шмальгаузен!, Д. Зеров!, !!, Оксіюк!, Васильев-Яковлєв!), Святошино (!!); Васильківський рн, Дзвонкове (!!). — **Л.П.** Київська обл.: Бориспільський рн, Вороньків (!!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Сокирянський рн, Волошково (Артемчук!). — Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Іванківці по р. Збручу (!!). — **Л.Л.-С.** Черкаська обл.: Ірклієвський рн, Скородистик (!!). — Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!); Оржицький рн, Тимки (Брадіс!); Диканька (!!); Лубни (Шмальгаузен); Зіньків (Д. Зеров!).— Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Черняєв!, Ширяєв!, Наливайко!, Тимофєєв!, !!), окол. Харкова, Покотилівка, Артемівка (!!); Нововодолазький рн, Стара Водолага (Ширяєв!), Рокитне (!!), Нова Водолага (Ширяєв!); Валки (Горницький!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Авдіївський рн, Ясинувата (!!); Сніжнянський рн, Тімірязівське л-во, Леонтіїв Байрак (Таліев, !!), Саурів (Лавренко!); Катиківський рн, Розсипне (!!). — Луганська обл.: Свердловський рн, Провалля (Постриганы!, !!). — Кіровоградська обл.: Бобринець (Пачоський!).— **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (!!, Лавренко!). — Луганська обл.: Кремінна (Клоков!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв); Новомосковський рн, між Вільним і Михайлівкою по р. Самарі (!!); Покровський рн, Велико-Михайлівське л-во (Граффі, !!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Пачоський, Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв; Варварівський рн, Солониха (Опперман!); Снігурівський рн, Єлисаветівка (Кукуш).— Херсонська обл.: Херсон (Лавренко). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Пачоський, Козлов, Лавренко!), Буркути (Дзевановський, !!), Збур'ївка (Пачоський). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Білогорський рн, Карасу-Баша, біля р. Біюк Кара-су (Анісімова і Циріна!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, болото біля г. Чатир-дагу (Вульф!, !!, Поплавська), Кримський державний заповідник, болотце Верхньо-Султанівської дачі (Поплавська), г. Чучель, біля болотця (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта, Ай-Василь (Стевен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам. (окол. Казані), Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Схід. Закавк., Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Східна Європа, Сибір, Іран, Середня Азія, Джунгарія, Тібет.

Секція **2. Tomiophyllum** Benth. Рослини здебільшого мало улиснені. Листки 2—8 (11) *см* завд., 1—4 (7,5) *см* завш., з невеликою або малою листовою пластинкою, пірчасті, частіше двічі пірчасті або багаторазово пірчасто розсічені, рідко листки цільні, великогородчасті, надрізно або надрізно-зубчасті.

Підсекція **1. Lucidae** Stiefelhag. Лопаті верхньої губи віночка перевищують бокові лопаті нижньої губи.

Ряд **1. Rupestres** Gorschk. Стамінодій видовжено-яйцевидний, трикутно-лопатевий або серцевидно-ромбічний, довжина його дорівнює або трохи перевищує ширину. Верхня губа віночка з лопатями, які вдвоє перевищують бокові лопаті нижньої губи.

2654 (6). S. donetzica Kotov — **Ранник донецький.** Кореневище дерев'янисте, близько 1 *см* завш. Півкущ 20—50 *см* завв., дрібнозалозисто-пухнатий, крім віночка і верхньої поверхні листків. Стебла численні (10—25), біля основи бурі або червонуваті. Листки видовжені, біля основи клиновидні, 2,5—3,5 (4) *см* завд., 1 *см* завш., іноді зверху і завжди знизу густо короткозалозисто опушені, грубо пірчасторозсічені, сегменти ланцетні або лінійно-ланцетні, 1,2 *см* завд., 0,7—1 *мм* завш., вирізано-зубчасті. Приквіткові листки еліптично-лінійні, 2—8 *мм* завд., 0,3—1 *мм* завш., великозубчасті. Квітки численні, на тонких квітконіжках, 2—2,5 (4) *мм* завд., по 1—3 (рідко 5) у півзонтиках, на квітконосах 5—8 *мм* завд., зібрані у вузьке волотисте суцвіття 10—25 *см* завд., 2—5 *см* завш. Приквітки лінійні, 1 *мм* завд., 0,3 *мм* завш., опушені. Чашечка 1,2 *мм* завд., короткозалозисто опушена, з круглястими частками 0,9 *мм* завд. і завш., широкоплівчасто облямовані. Віночок жовтуватий, голий, 3—4 *мм* завд., верхня губа його з темночервоними лопатями, округлими, біля основи звуженими, вдвоє вищими за бокові лопаті нижньої губи. Тичинки висуваються з віночка, нитки їх залозисті. Стамінодій трикутно-лопатевий, тупий, темночервоний, довжина його незначно перевищує ширину. Коробочка приплюснуто-куляста, 3 *мм* завд. і завш., гола, жовтуватобура з носиком 0,5—1 *мм* завд. Насінини видовжені, темнокоричневі або чорні, 1,2—1,7 (2) *мм* завд., 0,7—1 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

Kotov (Котов) в Бот. журн. УРСР, I, 2 (1940) 298; у Визн. росл. УРСР, 379. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 276.

— *S. variegata* M. B. var. *rupestris* Schmalh. (Шмальгаузен). Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 267 p. p. non M. B. — *S. rupestris* p.p. Станков—Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 801 non M. B.

Рисунки: Котов, ц.м., рис. 1.

На сланцях у Донбасі.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Сніжнянський рн, Дмитрівка, по р. Міусу (Котов і Карнаух!); Амвросіївський рн, Благодатне, по р. Кринці (Котов і Карнаух!), Білоярівка (Липа). — Луганська обл.: Свердловський рн, Провалля (Постриганы!); Ровеньки (Чихачов!, Лавренко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем південного сходу Донецького Кряжу. Описаний з Сталінської області (Амвросіївський рн, с. Благодатне).

2655 (7). S. rupestris M. B. — **Ранник скельний.** Вся рослина, крім квіток, густо вкрита численними залозистими, білими, інколи бурими волосками. Стебла численні, прості або мало розгалужені, бурі або темнофіолетовочервонуваті. Листки довгасті або яйцевидні, 1,5—3,5 *см* завд. і 0,6—1,5 *см* завш., зубчасті, надрізно-пилчасті, на черешках 0,3—1 *см* завд. Приквіткові листки 4—9 *мм* завд., 0,5—1,5 *мм* завш., сидячі, нижні — в суцвітті ланцетні, зубчасті, верхні — лінійні, цілокраї, 2 *мм* завд. і 6—7 *мм* завш. Квітки на квітконіжках 1—2 *мм* завд. по 1—5 у півзонтиках, на квітконосах 0,5—1 *см* завд., у видовженому, рідкому, пірамідальному, волотюватому, майже безлистому суцвітті 6—16 *см* завд., 1—2,5 *см* завш. Приквітки ланцетно-лінійні, 1—1,5 *мм* завд., 0,3 *мм* завш. Чашечка гола, 2—2,5 *мм* завд., з округлими, широкоплівчастими облямованими, тупими частками 1,3 *мм* завд. і 2 *мм* завш. Віночок жовтуватий, 5—6 *мм* завд., з темночервоною верхньою губою, з округлими лопатями, які в два рази перевищують бокові лопаті нижньої губи. Тичинки висуваються з віночка, нитки їх розсіяно-залозисто опушені. Стамінодій довгасто-яйцевидний. Коробочка куляста, 4—5 *мм* завд., гострокінцева, коричнева. Насінини коричневі, 1 *мм* завд., 0,5 *мм* завш. ♃. Цв. VI.

M. B. ex Willd., Sp., pl., III (1800) 274. Fl. taur.-cauc., II, 79. Steven, Verzeichn. taur. Halbins. Wildwachs. Pflanz. (1857) 268. Гроссгейм, Фл. Кавк., III, 378. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 277.

— *S. variegata* M. B. var. *rupestris* Boiss., Fl. or., IV (1879) 417. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 267.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1125.

На скелях у передгір'ях Криму.

К.С. Кримська обл.: Приморський рн, п-в Казантип (Вульф!), скелі біля с. Золотого (Вульф).— **Г.К.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Привалова); Алуштинський рн, Демерджі-яйла, Карабі-яйла (Привалова); Судацький рн, Щебетівка, г. Легенер (!!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Таліев!, !!), Ялта (Зеленецький!, !!); Алуштинський рн, Алушта (Стевен, !!), Бондаренково (Стевен); Судацький рн, Судак (Стевен, Зеленецький, Васильев, Савенков!, !!), Кара-даг (Сарандінакі!, !!, Барбарич, Доброчаєва, Кукало!), окол. Кара-дагу, хр. Карагач (Сарандінакі!, !!), вапняки г. Сюрю-Кая (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Східне Середземномор'я, Курдистан. Описаний з Криму.

2656 (8). S. Goldeana Juz. — **Ранник Гольде.** Стебла численні, прямостоячі, густо улиснені, вгору розгалужені, 25—50 *см* завв., вкриті дуже дрібним залозистим опушенням у вигляді нальоту. Листки

Рис. 68. Ранник скельний — *Scrophularia rupestris* M. B.

1 — загальний вигляд; *2* — гілочка з плодами; *3* — квітка; *4* — плід; *5* — насінина.

яйцевидні, з пластинкою 1—3 *см* завд., 0,5—1,5 *см* завш., до основи звужені, по краю з 3—5 великими зубцями, на черешках 6 *мм* завд. Суцвіття багаторозгалужене, 12 *см* завд., 3—4 *см* завш., гілочки його прямостоячо випнуті. Чашечка 3—5 *мм* завд., із закругленими по краю білоплівчастими частками 2—4 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., віночок чорнуваточервоний, 5—10 *мм* завд., лопаті його верхньої губи в півтора раза довші за бокові лопаті нижньої губи. Тичинки випинаються з віночка, нитки їх розсіяно-залозисто опушені. Стамінодій серцевидно-ромбічний. Коробочка куляста, 4—6 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., на верхівці загострена. Насінини чорні, 1 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Juz. (Юзепчук) в Бот. мат. Герб. Бот. инст. АН СССР, XIV (1951) 32. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 278.

— *S. rupestris* auct. fl. taur. p. p. non M. B.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 112 б! (sub nom. *S. rupestris* M. B.).

Кам'янисті осипи на яйлі в Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Байдарська яйла (Чернова), Ай-Петрі (Гольде!, Оксіюк!, Таліев!, Чернова, !!); Алуштинський рн, г. Чатирдаг (Доброчаева!, !!, Поплавська), Демерджі (Вульф!, Таліев!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму. Описаний з Ай-Петрі.

Ряд **2. Olympicae** Gorschk. Стамінодій нирковидний або округлий. Лопаті верхньої губи віночка вдвоє довші за бокові лопаті нижньої губи.

2657 (9). S. olympica Boiss. — **Ранник олімпійський.** Рослина 30—60 *см* завв., гола. Стебла численні, чотиригранні, прості, здебільшого червонуваточорнуваті. Листки на черешках 0,5—7 *см* завд., жовтуватозелені, довгасті, 1,5—5,5 *см* завд., 1—4 *см* завш. або довгасто-яйцевидні, 8,5 *см* завд., 4,5 *см* завш., пірчасто-надрізні, лі-ровидно розсічені, надрізно-зубчасті або дуже розсічені, з довгастими гострими частками 1—8 *см* завд., 1—4 *см* завш. Приквіткові листки лінійні, 4,5 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш. або в нижній частині суцвіття яйцевидно-ланцетні, 0,7—1 *см* завд., 2—4 *мм* завш., зубчасті. Квітки на квітконіжках 2 *мм* завд., вкриті бурими дрібними залозистими волосками, по 1—3 у півзонтиках на залозисто опушених квітконосах 5 *мм* завд., в пірамідальному суцвітті 2,5—10 *см* завд., 1—2 *см* завш. Приквітки лінійні, 3,4 *мм* завд., 0,6 *мм* завш., гострувати. Чашечка гола, 3—3,5 *мм* завд., з округлими частками, широкоплівчасто облямована. Віночок жовтуватий, 4,5—5 *мм* завд., з верхньою пурпуровою губою. Тичинки не випинаються з віночка. Стамінодій нирковидний, при основі широко-серцевидний. Коробочка куляста, 5 *мм* завд., 4 *мм* завш., гола, гострокінцева. Насінини темнокоричневі. ♃. Цв. V—VII.

Boiss., Diagn. pl. or., I, IV (1844) 69. Гроссгейм, Фл. Кавк., III, 379. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 228.

— *S. pyrrolopha* Boiss., Fl. or., IV (1879) 409. — *S. caucasica* Somm. et Lev. in Nuov. Giorn. Bot. Ital., ser. II, vol. 4 (1897) 204.

На осипах кам'янистих порід у Криму, дуже рідко.

Передг. Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине (Горшкова во Фл. СССР, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Орлине); Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський п-в, Курдистан.

2658 (10). S. exilis Popl. — **Ранник тонкий.** Рослина гола, 10—15 *см* завв. Стебла численні, темночервоні, чотиригранні, утворюють невеликі дернини. Листки темнозелені, довгасто-еліптичні, нижні 1—3 (5) *см* завд., 0,6—1,5 *см* завш., на черешках 1,3—2 *см* завд., цілісні, вирізні або як верхні пірчасто-розсічені. Приквіткові листки лінійні, 3 *мм* завд. і 0,2 *мм* завш., або в нижній частині суцвіття ланцетні, 0,8—1 *см* завд. і 1—2 *мм* завш., зубчасті або перетинчасто-розсічені, 1,5 *см* завд., 0,6 *см* завш. Квітки на квітконіжках, 2—5 *мм* завд., залозисто-опушених, по 1—3 у півзонтиках на квітконосах 0,6—1,2 *см* завд., в рідкому волотюватому суцвітті 5 *см* завд., 1,5—3 *см* завш. Приквітки лінійні, 2 *мм* завд., 0,2 *мм* завш., гострі. Чашечка 3 *мм* завд., з еліптичними частками 2,5 *мм* завд., 1,8 *мм* завш., по краю широко-білоплівчастими. Віночок темночервоний, 6 *мм* завд., з верхньою губою, з округлими лопатями, які вдвоє перевищують бокові лопаті нижньої губи. Тичинки випинаються з віночка. Стамінодій округлий. Коробочка округла, 6—7 *мм* завд. і 5—7 *мм* завш., коротко-загострена. Насінини еліптичні, 2 *мм* завд., 1 *мм* завш. ♃. Цв. VI.

Popl. (Поплавская) в ДАН СССР, 18—19 (1928) 386; в Списке раст., собр. в Крымск. гос. запов. (1931) 85. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 289.

Кам'янисті осипи на яйлі в Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Кримський державний заповідник, Гурзуфське Сідло, у верхів'ї р. Авенди (Поплавська), Гурзуфська яйла (Чернова).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму. Описаний з Гурзуфського Сідла.

Ряд **3. Cretaceae** Gorschk. Стамінодій довгастий, довжина його втроє перевищує ширину. Лопаті верхньої губи віночка в півтора раза довші за бокові лопаті нижньої губи.

2659 (11). S. cretacea Fisch. — **Ранник крейдяний.** Кореневище дерев'янисте. Стебел кілька, висхідних, 20—50 *см* завв., сірих, густо вкритих білими залозистими волосками. Листки з розсіяними залозистими волосками, ланцетні або лінійні, 1—3 *см* завд. і 0,2—0,6 *см* завш., гострі, з рідкими великими зубцями або цілокраї, на черешках 2—6 *мм* завд. Приквіткові листки 0,7—1,2 *см* завд. і 0,2—3 *мм* завш.

Суцвіття вузькі, довгасті, волотюваті, 4—12 *см* завд., 1,5—2 *см* завш. Квітки численні, в півзонтиках по 1—3, на квітконіжках 1—3 *мм* завд., залозисто-опушених. Приквітки лінійні, гострі, 1,2—2 *мм* завд. Чашечка 2—2,5 *мм* завд., вкрита розсіяними залозистими волосками з білоплівчастими облямованими частками. Віночок темночервоний, 4—4,5 *мм* завд., верхня губа його з округлими лопатями, які втроє довші за бокові лопаті нижньої губи. Тичинки випинаються з віночка, з розсіяно-залозисто опушеними нитками. Стамінодій довгастий. Коробочка притиснено-куляста, бура, 3 *мм* завд., 3,5 *мм* завш., гладенька, гострокінцева. Насінини темнокоричневі, 1,2 *см* завд. і 0,5 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Fisch., Hort. Goren (1812) 24 nomen; Spreng., Syst. veg., II (1825) 783. Ledeb., Fl. Ross., III, 222. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 267. Талиев в Тр. Общ. исп. прир. Харьк. универс., XLI (1905) 82. Котов у Журн. Інст. бот. АН УРСР, № 21—22 (29—30) (1939) 235; у Визн. росл. УРСР, 380. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 297.

— *S. variegata* M. B. var. *S. cretacea* Fisch. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 267.

Рисунки: Фл. юго-вост., VI, фиг. 628.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3789!

Крейдяні відслонення в басейні р. Дінця.

Д.Л.-С. По р. Дінцю. Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Закітне, Крива Лука (Таліев!, Ширяєв!, !!, Оксіюк!). — Луганська обл.: Лисичанський рн, Шипилівка (!!, Гринь), Мало-Рязанцеве (Зоз!); Попаснянський рн, Нижне (Гроссгейм!); Краснодонський рн, х. Підгірний біля р. Дінця (Підоплічка!, !!). — По р. Кривому Торцю. — Сталінська обл.: Слов'янський рн, Сулимівка (Залеський!, Ширяєв!, Козлов!, !!); Костянтинівський рн, Білокузьминівка (Таліев!). — **Л.З.-Л.С.** По р. Осколу. Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!, !!); Дворічанський рн, Дворічна (Краснов!, Таліев!, Гринь і Романова!, !!), Кам'янка (!!), Тополі (!!). — По р. Гнилій. — Луганська обл.: Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка (Клоков!, !!), Ново-Никанорівка (Клоков!); по р. Євсугу: Євсуг (!!); по р. Деркулу, Біловодськ (Черняєв!, Виноградов!, !!); по р. Айдару; Ново-Псковський рн, Ново-Псков (Косець!), Осинівка (Таліев!), Закотне (Ширяєвський!); Старобільський рн, Старобільськ (Краснов!, Ширяев!, !!), Балакирівка (Михайличенко!), Бутківка (Ширяєвський!); Ново-Айдар (Таліев!); Білолуцьк (Ширяев!). — По р. Камишній; Міловський рн, Стрільцівка (Косець!, !!), Калмиківка (Лавренко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем басейну р. Дону і Дінця. Описаний з Дону.

Ряд **4. Caninae** Gorschk. Стамінодій ланцетний, довжина його вдвоє-втроє перевищує ширину. Віночок іноді опушений; лопаті його верхньої губи в 2—4 рази довші, ніж бокові лопаті нижньої губи.

2660 (12). S. canina L. — **Ранник собачий.** Рослина гола. Стебла численні, шорсткі, 30—60 *см* завв., при основі дерев'янисті. Листки довгасто-яйцевидні, 2,5—3 (7) *см* завд., 1,5—2,5 *см* завш., пірчасто-розсічені. Нижні на черешках 1,5—3 *см* завд., з довгастими надрізно-пилчастими сегментами 1—1,5 *см* завд., 0,2—0,5 (1) *см* завш. і верх-

Рис. 69. Ранник собачий — *Scrophularia canina* L.

1 — верхня частина стебла з суцвіттям; *2* — нижня частина стебла; *3* — гілочка з плодами. *4* — квітка; *5* — плід.

німи сегментами оберненояйцевидними, 1,5—2,5 *см* завд., 5—8 *мм* завш., які при основі зливаються; верхні листки сидячі, 2,5 *см* завд. і 2,5 *см* завш., з вузько-ланцетними частками. Приквіткові листки лінійні, гострі. Квітки численні, сидячі або на залозисто опушених квітконіжках 0,5—1 *мм* завд. Квітки по 2—5 (9) в розгалужених напівзонтиках на залозистих пазушних квітконосах, 0,5—0,8 *см* завд., у волотюватому суцвітті 15—30 *см* завд., 2,5—3,5 *см* завш. Приквітки лінійні, гострі. Чашечка 2 *мм* завд., з округлими частками 1,6 *мм* завд. і 1,2 *мм* завш., широкобілоплівчасто облямованими. Віночок темночервоний, 3,5 *мм* завд., лопаті верхньої губи округлі, по краю білуваті, в 2—4 рази довші за бокові лопаті нижньої губи. Тичинки випинаються з віночка; нитки їх залозисто-волосисті. Стамінодій ланцетний, гострий, іноді його немає. Стовпчик в 3,5 раза довше зав'язі. Коробочка яйцевидно-куляста, 4 *мм* завд., коричнева, гострокінцева, в два рази довша за чашечку. Насінини темнокоричневі, 1,7 *мм* завд. і 0,7 *мм* завш. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl. (1753) 621. Ledeb., Fl. Ross., III, 221. Steven, Verzeich. taur. Halbins, Wildwachs. Pflanz., 267. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 267. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 301.

— *Tomiophylium caninum* Fourr. in Ann. Soc. Linn. Lyon. n. s., XVII (1869) 125. *T. tenuisectum* Fourr., ц.м., 125.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 1671. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, tabl. 236.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 3795. Fl. Ital. exsicc., ser. II, № 1117.

На кам'янистих місцях і осипах у Криму.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь (Андрєєв!, Птицин!, !!, Зеленецький). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Шмальгаузен!); Балаклавський рн, Балаклава (Шперк), Чорнореченське (Барбарич, Доброчаєва!), Орлине (Зеленецький); Бахчисарай (Зеленецький. !!), Дачне (!!); Сімферопольський рн, Мраморне (Савенков!), Партизанське (Барбарич, Доброчаєва!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Чатир-даг (!!); Довгоруківська яйла (Привалова); Ялтинський рн, яйла над Узунджею (Васильєв!), Ай-Петрі (!!, Оксіюк!, Чернова); Алуштинський рн, Довгоруківська яйла (Вульф, Привалова), Карабі-яйла (Вульф, Привалова). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Негубський, !!), Массандра (!!). Нікіта (Станков!, Стевен, !!), Гурзуф (!!, Савенков!, Вовчанецький!), Фрунзенське (Оксіюк, !!), Кастропіль (Савенков!), Сімеїз (Зеленецький!), Алуштинський рн, Алушта (Талієв!, !!, М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!, Гизенко!, Васильєв, Буш), Кипарисне (Білик!); Судацький рн, Судак (!!, Савенков!), Кара-даг (Котов і Карнаух!, Сарандінакі!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Північна Африка.

Господарське значення. Насінини містять у собі 27% жирної олії.

Рід **773. Павловнія — Paulownia** Sieb. et Zucc.

Sieb. et Zucc., Fl. jap., 25 (1835).

Дерева з дуже великими листками, які мають короткі бокові частки. Квітки великі, фіолетові або білі. Чашечка п'ятироздільна з тупими зубцями. Тичинок 4, з них 2 більші. Плід — коробочка. В СРСР зустрічається тільки в культурі.

Рід складається з 5 видів.

2660[1] **(1). P. tomentosa** (Thunb.) Steud. — **Павловнія пухнаста**. Дерево до 15 (20) *м* завв., з широкою розлогою кроною і товстими гілками. Листки супротивні, широко-овальні, темнозелені, прості, 15—30 *см* завд. і 15—25 *см* завш., на порослевих пагонах до 50 *см* завд., опушені, серцевидні і пилчасто-жилкові з довгим черешком 8—20 *см* без лопатей або з 2—4 лопатями. Квітки великі, 5—6 *см* завд., дзвониковидні, фіолетоворожеві, з дзвониковидним відгином, розпускаються до появи листків, у великих прямостоячих кінцевих волотевих суцвіттях 20—30 *см* завд. Плід — велика дерев'яниста овальна двостулчаста коробочка з безліччю білих, легких, швидко проростаючих насінин. ♃. Цв. V; пл. VII—X.

Steud., Nom., ed. II, 2 (1840—1841) 278. Schneider, Ill. Hand. Laubholz. (1907) 618. Липа в кн. «Озеленение населенных мест» (1952) 345. Справочник по декоративным деревьям и кустарникам (1953) 285.

— *P. imperialis* Sieb. et Zucc., Fl. jap., 25, 10 (1835). — *Bignonia tomentosa* Thunbg., Fl. jap. (1784) 252.

Розводиться в садах і парках у західних областях, на півдні УРСР — в Одеській області і в Криму.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Липа, !!), Мукачеве (Липа), Берегове (Липа). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Чернівці (Липа, !!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Білгород-Дністровський (Липа, !!), Ізмаїл (Липа, !!), Одеса (Липа, !!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Вульф, !!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарай (Вульф!, !!), Сімферополь (Вульф, !!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (!!), Сімеіз (Тутковський!), Нікітський ботанічний сад (Вульф!, Станков!, !!), Судак (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: розводиться тільки в південних районах, в Криму і на Кавказі.

Загальне поширення. Китай, Японія.

Господарське значення. Декоративне дерево. Насінини павловнії містять в собі жирну олію, вихід якої становить 31—32%. Олія входить до складу японського лаку і вживається для пропитування паперу. Деревина павловнії нагадує за будовою і забарвленням деревину горіха, але вона досить м'яка і дуже легка. В Японії вживається для виготовлення різних столярних виробів.

Примітка. Павловнія пухнаста в УРСР інколи зустрічається в садах і парках до широти Києва і Харкова, але систематично відмерзає до рівня снігового покриву і навіть до кореневої шийки. Добре росте в Закарпатті і в Криму. В умовах Одеси в холодні роки обмерзає.

Коліно **3. Gratiola** Wettst. — Віночок двогубий, без шпори або випуклості. Квітки поодинокі або в китицях.

Рід **774. Додарція — Dodartia L.**

L., Sp. pl. (1753) 633.

Чашечка дзвониковидна, коротко-п'ятизубчаста. Віночок двогубий, з довгою трубочкою, що поступово розширюється, з яйцевидною невеличкою верхньою губою і коротшою оберненояйцевидною, трилопатевою, при основі волохатою, з двома поздовжніми горбками нижньою губою. Тичинок 4. Коробочка куляста, не розкривається; насінини гладкі, численні. — Багаторічні трав'янисті дуже розгалужені рослини.

До роду належить один вид, який також росте в СРСР.

2661 (1). D. orientalis L. — **Додарція східна.** Рослина гола, іноді в нижній частині дрібно і коротко опушена. Стебла численні, розгалужені, 15—50 *см* завв. Нижні гілки супротивні, верхні — чергові. Листки невеликі, по краю рідкі і двозубчасті, нижні 1,5—4 *см* завд. і 3—5 *мм* завш., довгасті, супротивні, інші лінійні, чергові, верхні — дрібні лусочковидні. Квітки в пухких гронах по 3—7 на кінцях гілок, на дуже коротких квітконіжках, вкривають приквітки, дрібні. Зубці чашечки трикутні, гострі. Віночок 15—25 *мм* завд., темнофіолетовий, в п'ять разів довше чашечки, зовні голий або залозисто-опушений. Тичинок 2, нитки їх голі, пиляки фіолетові. Коробочка 4—5 *мм* завш., яйцевидна, гостра, бура або темнокоричнева, зверху вдавлена, з дрібним гострим кінцем. Насінина яйцевидна або тригранна, коричнева. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl. (1753) 633. Ledeb., Fl. ross., III, 224. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 267. Котов у Бот. журн. АН УРСР, VI, I, 76; у Визн. росл. УРСР, 380. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 319.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 797. Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, VI, рис. № 629. Сорные раст. СССР, IV, фиг. 413.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1178. Herb. fl. Asiae Med., № 156.

Бур'ян, адвентивна рослина.

П.Л.-С. Вінницька обл.: Томашпільський рн, Вапнярка (Балковський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (занесено), Заволзьк., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Кизил-Кум, Кара-Кум, Гір. Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Східна Європа, Західний Сибір, Кавказ, Урал, Середня Азія, Кашгарія (Кульджа), Монголія (північний захід).

Господарське значення. Екстракт з листків справляє легке проносне діяння, але в комбінації з іншими проносними, наприклад з

екстрактом з *Chrysophora gracilis* і крушиною і особливо з домішкою ізафену, істицину і фенолфталеїну, є ефективною проносною речовиною. В траві міститься трохи алкалоїдів.

Рід 775. Авран — Gratiola L.

L., Sp. pl. (1753) 17.

Чашечка майже рівномірно п'ятироздільна. Віночок трубчастий з майже двогубим відгином, виїмчастою верхньою і трилопатевою нижньою губою. Тичинок 4, двосильних: передні дві тичинки з довшими дуже тонкими нитками і порожніми пиляками, задні дві — з коротшими нитками, двогніздими пиляками, прикріпленими впоперек; приймочка у вигляді язичка. Насінина довгаста, сітчасто-зморшкувата.

До роду належать 24 види, поширені в позатропічних смугах майже всієї земної кулі, з них у СРСР зростають 2 види, з яких один вид зустрічається в УРСР.

2662 (1). G. officinalis L. — **Авран лікарський.** Всі рослини голі, з повзучим, вкритим лусочковидними листками бурим кореневищем. Стебло 15—50 *см* завв., біля основи червонофіолетове, пряме, на верхівці чотиригранне. Листки супротивні, ланцетні, гострі, 2—5 *см* завд. і 0,5—1 *см* завш., залозисто-крапчасті, при основі напівстеблообгортні, з трьома жилками, цілокраї, інші — пилчасті. Квітки поодинокі, в кутках листків, на довгих ніжках 1,5—4 *см*, рівних листкам з двома приквітками 1—1,2 *см* завд. і 1 *мм* завш., при основі чашечки. Чашечка майже до основи рівно-п'ятироздільна, 7—8 *мм* завд.; частки чашечки ланцетно-лінійні, 6,5—7 *мм* завд., 0,7 *мм* завш., довгозагострені, з рідкими точечними залозками. Віночок 1,5—2 *см* завд., зверху збільшений, 4—5 *мм* завш., з жовтуватою трубочкою 1,3 *см* завд., 2—3 *мм* завш.; як у білого майже двогубого відгину з рідкими, поздовжніми, темнофіолетовими жилками, верхня губа трапеційовидна, в основі б.-м. звужена, 6—6,5 *мм* завд. і 8,5 *мм* завш., ціла або б.-м. виїмчаста, нижня губа трилопатева, з тупими цілими лопатями. Трубочка віночка у верхній частині і біля основи бокових лопатей вкрита з внутрішньої сторони білуватожовтими, довгими, одноклітинними, звичайними і рідкими булавовидними волосками. Передні дві тичинки з нитями 5—5,5 *мм* завд. і тонкими нерозвиненими пиляками, задні тичинки з ширшими нитями, 2 *мм* завд., з пиляками, які прикріплені впоперек. Маточка з яйцевидною, 2—2,5 *мм* завд., 2 *мм* завш. зав'яззю, з стовпчиком 6—6,5 *мм* завд. і дволопатевою, 6—7 *мм* завд., у вигляді язика приймочкою. Коробочка широко-яйцевидна, 5—6 *мм* завд., 7 *мм* завш., бурокоричнева, гостра, майже дорівнює чашечці. Насінини численні, довгасті, майже трикутні. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 17. Ledeb., Fl. ross., III, 224. Steven, Verz. taur. Halbins. Wildw. Pflanz., 268. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 268. Котов у Визн. росл. УРСР, 380. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 322. Визн. росл. УРСР, 380. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 322.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, tabl. 237, f. 2, 2a. Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, VI, фиг. 630.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 329! Fl. Polon. exsicc., № 468. Fl. Hung. exsicc., № 452. Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1267. Herb. norm., № 4910. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2929.

По вологих місцях, по берегах річок, на луках. В УРСР звичайна, але в **П.С.** і в Криму зрідка.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Тамак, нижня течія р. Карасу (Анісімова і Циріна!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Старий Крим (!), долина р. Ласпі (Зеленецький!), Байдарська долина (Криштофович!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Чатир-даг (!); Ялтинський рн, Державний заповідник по р. Чорній (Поплавська!). — **Піяд. Кр.** Кримська обл.: Ялта (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня, Атлантична і Східна Європа, Західний Сибір, Середземномор'я, Мала Азія, Іран, Північна Америка.

Господарське значення. Вживається в народній медицині надземна частина аврану (*Herba gratiola*) як проносний засіб, а також проти водянки, жовтухи, лихоманки, проти глистів і при захворюваннях печінки. В гомеопатії використовується трава, яка містить два глюкозиди: граціолін і граціолінін, жирну і граціолінову кислоти, а також інші речовини. Граціолін міститься в усіх частинах рослини, внаслідок чого вона стає отруйною і викликає у тварин дуже сильний і виснажливий пронос, який часто призводить до смерті.

Примітка. Поширення аврану в Криму ще не з'ясоване.

Рід 776. Мулянка — Limosella L.

L., Sp. pl. (1753) 631.

Чашечка дзвониковидна, п'ятизубчаста. Віночок дзвониковидний, з дуже короткою трубочкою і п'ятилопатевим відгином. Тичинок 4, майже однакових, з прикріпленим впоперек одногніздим пиляком; стовпчик короткий, з головчастою приймочкою. Коробочка тільки при основі двогнізда, двостулкова. Насінини численні, з поздовжніми рівчачками, впоперек зморшкуваті.

З семи видів, поширених майже по всій земній кулі, в СРСР, а також в УРСР зростає один вид.

2663 (1). L. aquatica L. — **Мулянка водна.** Дрібненька, 3—5 (10) *см* завв., гола рослина з повзучими пагонами, що вкорінюються. Листки зібрані розеткою, довгасті або лінійно-лопатеві, 4—12 *мм* завд. і 0,5—5 *мм* завш., тупуваті, цілокраї, б.-м. м'ясисті, з довгими черешками 2—

4 *см* завд. Квітки в кількості 3—10, дрібні, поодинокі, в кутках листків, з короткими ніжками 0,7—1,3 *см* завд., пазушні, зубці чашечки яйцевидні, відігнуті; чашечка 1,5—2 *мм* завд. і 0,7 *мм* завш. (при плодах збільшена — 2,5 *мм* завд. і 1,7 *мм* завш.); віночок 2—3,5 *мм* завд., білий або блідоліловий, майже вдвоє довший, ніж чашечка. Коробочка яйцевидна або куляста, 3 *мм* завд., 2 *мм* завш., коричнева, перевищує довжиною чашечку. ⊙. Цв. VI—X.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 631. Ledeb., Fl. Ross., III, 226. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 269. Котов у Визн. росл. УРСР, 381. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 324.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tabl. 1722. Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, VI, фиг. 631. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 139. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, tabl. 237.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 222! Воронов и Шелковников, Герб. фл. Кавк., № 346! Fl. Hung. exsicc., № 776! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2618!

По вологих місцях, по берегах річок та озер, в озерцях, в подах, звичайно багато в басейні р. Дніпра, рідше по Дінцю і Дністру.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Чернівці (Артемчук!). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Пачоський). — Київська обл.: Київ (Монтрезор!, Шмальгаузен, Д. Зеров і Оксіюк!); Чорнобильський рн, Копачі (Пачоський). — **Л.П.** Київська обл.: Київ і його околиці по р. Дніпру (Окснер!, Семенкевич!, !!), Микольська слобідка (Н. Цингер!); Вищедубечанський рн, Старосілля (!!). — Чернігівська обл.: Любецький рн, Любеч (Пачоський!, Монтрезор!), Новосілки (Ракочі!); Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Черкаси (Тржебінський); Лисянський рн, Яблунівка (Д. Зеров!). — Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля (Монтрезор!); Біла Церква (Оксіюк!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Переяслав-Хмельницький (Монтрезор!), Трахтемирів (Пачоський!), Андруші (Пачоський!). — Полтавська обл.: Кременчук (Пачоський!, !!); Кобеляки (Монтрезор!); Полтавський рн, Колодіївка (Зикеєв!); Кременчук (Лавренко!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (!!); Золотоніський рн, Шабельники (!), Бубнове (!). — Київська обл.: Яготинський рн, Тамарівка (Іллічевський). — Харківська обл.: Дергачі (Лавренко!); Вовчанський рн, Тернова (Черняєв!); Зміївський рн, окол. Зміева (Черняєв!, Лавренко!), Дудківка (Черняєв!); Чугуївський рн, Мосьпанове (Ширяєв). — Сумська обл.: Краснопільський рн, Баси (!!); Суми (Черняєв!); Охтирський рн, Олешня Перша (Ширяєв!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Новоаструханський рн, Єпіфанівка (Ширяєв!); Кремінна (Клоков!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (Акінфієв). — **П.З.С.** Херсонська обл.: окол. Херсона (Пачоський); Бериславський рн, Дрімайлівка (Пачоський). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Веселе (!). — Херсонська обл.: Цюрупинськ (Пачоський, Пискунов!); Голопристанський рн, Збур'ївка (Пачоський).

Поширення по СРСР. Аркт.: Аркт. Євр., Аркт. Сиб., Анад.; Європ. ч.: Кар.-Лап., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Схід. Закавк., Півд. Кавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч., Охотськ., Зеє-Бур., Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Північна, Атлантична, Середня і Східна Європа, Сибір, Середня Азія, Індія, Гімалаї, Монголія, Японія, Манчжурія, Північна і Південна Америка, Африка, Австралія.

Примітка. У нас зустрічаються такі форми: наземна форма з щільною пластинкою і водяна форма з пловучими листками на довгих, до 15 *см* завд., черешках, з видовжено-еліптичною тонкою пластинкою.

Рід **777. Ліндернія — Lindernia** All.

All., Misc. taurin., III (1755) 178, t. 5.

Квітки двоякі: відкриті (хазмогамні) і закриті (клейстогамні), поодинокі, пазушні, на б.-м. довгих квітконіжках. Чашечка глибокоп'ятироздільна, з майже рівними частками; віночок трубчастий, з двотубим відгином, плоский, короткий, верхня губа виїмчаста або дволопатева, нижня — трилопатева; тичинок чотири, з вільними двогніздими пиляками, маточка одна, з коротким стовпчиком і головчастою приймочкою. Коробочка по перетинці двостулкова. — Однорічні рослини.

До роду належить один вид, який росте також у СРСР і в УРСР.

2664 (1). L. pyxidaria All. — **Ліндернія коробчаста.** Рослина гола, з тонким коренем. Стебло від основи розгалужене, чотиригранне, 2—15 *см* завд. Листки яйцевидні або довгасто-еліптичні, супротивні, сидячі, при основі тупі, тринервові, 1—2 *см* завд. і 3—9 *мм* завш., з дуже дрібними зубцевидними війками по краях. Квітки в пазухах листків поодинокі, на квітконіжках, в 1,5—2,5 раза довших за листки. Чашечка 3—4 *мм* завд., майже до основи роздільна на лінійно-ланцетовидні, на кінці тупуваті, по краях у верхній частині дуже коротковійчасті частки. Віночок відкритих (хазмогамних) квіток вдвоє довший за чашечку, 7—8 *мм* завд., голубуватий, з фіолетовими крапками, придатки задніх тичинок дуже дрібнозалозисті, лінійні, на кінці округлені, близько 2/3 *мм* завд., майже в 2 рази ширше ниток; віночок 7—8 *мм* завд., голубий, з фіолетовими крапочками в закритих (клейстогамних) квіток, звичайно трохи коротший за чашечку, білуватий, з жовтуватою нижньою губою і блідорожевою верхньою. Коробочка довгаста або яйцевидна, 3—4 *мм* завд., бурувата, трохи коротше чашечки. Насінина довгаста, тупа, жовтувата. ⊙. Цв. V—VIII.

All., Misc. taurin., III (1755) 178. Ledeb., Fl. Ross., III, 225. Котов у Визн. росл. УРСР, 380.

— *Vandellia pyxidaria* Maxim. in Bull. Acad. Petersb., XX (1875) 449. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 268. — *Vandellia erecta* Benth., Scroph. ind. (1835) 36.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862), tab. 102, MDCCXX, III, II, 2—11. Фл. юг-вост. Европ. ч. СССР, VI, фиг. 632.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 3123!

По вологих місцях, по берегах річок, боліт і по рівчаках, розсіяно в Лісостепу і Степу.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, біля р. Чацвичу (Маргітай!). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Липський!). — Київська

обл.: окол. Києва, затока р. Дніпра — Куренівка (Пачоський!, Підоплічко!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Кременчук (Черняєв!). — Харківська обл.: Краснокутськ (Черняєв!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Євсузький рн, Ново-Олександрівський кінний завод (Черняєв!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: окол. Херсона, по берегу р. Серединки (Рябков!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер). — Херсонська обл.: Новотроїцький рн, Асканія-Нова, Велико-Чапельський під (Пачоський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Зах. Закавк., Схід. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Ірт., Алт.; Далек. Схід: Зеє-Бур., Удськ; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Середня та Східна Європа, Західне Середземномор'я, Балканський п-в, Іран, Індія (східна), Японія, Китай.

ПІДРОДИНА III. RHINANTHOIDEAE WETTST.

Задні частки віночка вкриті в брунькозложенні однією або двома боковими частками.

Коліно 1. **Veroniceae** Benth. — Трубочка віночка дуже коротка, частки його здебільшого розпростерті, тичинки відставлені, звичайно в кількості 2; пиляки тупі, двогнізді або одногнізді. Плід — коробочка. Листки, особливо нижні, супротивні.

Рід 778. Вероніка — Veronica L[1].

L., Sp. pl., 1 (1753) 9.

Чашечка глибоко чотири- або п'ятироздільна (в останньому випадку п'ята частка менше інших). Віночок з короткою трубочкою, зростається при основі лопатями або трубчасто-дзвониковидний і колесовидний, з 4 (5)-роздільним відгином із звичайно нерівними лопатями; верхня лопать більше інших, цілісна, рідше виїмчаста, нижня — вужча бокових. Тичинок 2, прикріплені до трубочки віночка в проміжках між верхньою часткою і боковими. Пиляки з двома паралельними гніздами. Маточка з довгим стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою. Коробочка двогнізда з виїмкою нагорі або тупа, здебільшого стиснута, розкривається вздовж середини гнізд або також вздовж країв перегородки і тоді з відстаючим стовпчиком, чотиристулчаста. Насінин 1—12 в одному гнізді. — Багаторічні або однорічні трави або дрібні напівчагарники, звичайно з супротивними листками і черговими вкриваючими приквітками. Стебла прямі або простерті. Квітки зібрані в гроновидні, колосовидні, головчасті або щитковидні суцвіття, верхівкові і бокові, або ж квітки поодинокі, в пазухах листків, сидячі або на б.-м. довгих квітконіжках.

Рід налічує близько 300 видів, поширених у всіх частинах світу,

[1] Опрацювала Є. Д. Карнаух.

але найбільш вероніка поширена в Європі і в Азії, переважно в Середземномор'ї, багато веронік зростає в горах Криму і Кавказу; в Карпатах, Австралії, Новій Зеландії і в Південній Америці зростають чагарникові вероніки, в УРСР дрібні напівчагарникові види веронік зростають в Карпатах. В Африці зустрічаються 11 видів веронік, а в Північній Америці — 15 видів, близьких до євразіатських. У СРСР зростають 142 види веронік («Флора СССР», т. XXII), з них в УРСР — 48 видів. Деякі види веронік розводяться в УРСР, наприклад *V. virginiana* L. і *V. sibirica* L.

---

1. Квітки поодинокі, на довгих квітконіжках в пазухах звичайних або трохи зменшених листків . . . . . 2.
— Квітки в гронах або поодинокі, в пазухах дрібних приквітків або значно змінених верхівкових листків . . . . . 8.
2. Листки округлі або нирковидні, неглибоко лопатеві. Коробочка дуже здута, чотирилопатева . . . . . 3.
— Листки яйцевидні або округло-яйцевидні, зарубчасті. Коробочка опукла, дволопатева . . . . . 4.
3. Листки 3—5-лопатеві. Частки чашечки трикутно-яйцевидні, при основі серцевидні . . . **(17). В. плющолиста — V. hederifolia** L.
— Листки 5—9-лопатеві. Частки чашечки яйцевидні або еліптичні, тупі, до основи звужені . . . . . **(18). В. цимбалярієва — V. cymbalaria** Bod.
4(2). Виїмка коробочки широка, тупокутна, лопаті коробочки майже трикутні. Стовпчик довший. Чашолистки ланцетні . . . . . **(16). В. персидська — V. persica** Poir.
— Виїмка коробочки звичайно вузька. Лопаті коробочки округлі. Стовпчик недовгий. Чашолистки яйцевидні, довгасто-яйцевидні або овальні . . . . . 5.
5. Квітконіжки значно, в 2—4 рази, перевищують листки. Листки майже округлі, зарубчасті . . . . . **(22). В. нитковидна — V. filiformis** Smith.
— Квітконіжки трохи довші за листки або дорівнюють їм . . . 6.
6. Чашолистки яйцевидні, при основі трохи прикривають один одного краями. Гнізда коробочки трохи здуті, з 8—10 насінин . . . . . **(15). В. двійчаста — V. didyma** Ten.
— Чашолистки при основі не вкривають один одного. Гнізда коробочки не здуті, з 4—5 насінин . . . . . 7.
7. Віночок голубий. Листки зелені, округло-яйцевидні, матовотьмяні. Коробочка з тугою і досить широкою виїмкою, над якою випинається стовпчик . . . . . **(14). В. тьмяна — V. opaca** Fries.
— Віночок світлоголубий. Листки жовтуватозелені, довгасто-яйцевидні, блискучі. Коробочка з вузькою і глибшою виїмкою, над якою стовпчик не випинається . . . . **(13). В. нив'яна — V. agrestis** L.

8(1). Квітки зібрані на верхівці гілок у голівчасті або довгасті, короткі, колесовидні, кінцеві суцвіття. Високогірні карпатські рослини . . . . . 9.
— Квітки у видовжених верхівкових бокових гронах . . . . . 12.
9. Розгалужені напівчагарники з дерев'яніючими при основі стеблами, 5—30 *см* завв. . . . . 10.
— Багаторічні гірські трави . . . . . 11.
10. Квітки світлорожеві, з темними смужками. Квітконіжки залозисто опушені . . . . . **(47). В. чагарникова — V. fruticulosa** L.
— Квітки темносині, з пурпуровим зівом. Квітконіжки не залозисто-волосисті . . . . . **(48). В. кустиста — V. fruticans** Jacq.
11(9). Прикореневі листки в густій розетці, перевищують стеблові. Стебла знизу мало опушені, вгорі залозисті. Коробочка залозисто опушена . . . . . **(46). В. маргариткова — V. bellidioides** L.
— Прикореневої розетки листків немає, нижні стеблові листки дрібніші від верхніх. Коробочка незалозиста . . . . . **(45). В. альпійська — V. alpina** L.
12(8). Стебла закінчуються верхівковим гроном, крім якого можуть бути і пазушні, бокові . . . . . 13.
— Грона виключно бокові, пазушні . . . . . 28.
13. Верхні листки поступово переходять в приквітки. Суцвіття не різко відмежовані . . . . . 21.
— Перехід від листків до суцвіття дуже різкий . . . . . 14.
14. Рослина густо білувато-повстиста, без залозистих волосків, з довгими змішаними, прилягаючими волосками . . . . . 15.
— Рослини не бувають білоповстисті, б.-м. густо короткосірувато опушені або зеленуваті з жорсткуватими розчепіреними волосками, іноді з б.-м. домішкою залозистих волосків, або майже голі, або коротко і кучеряво опушені . . . . . 16.
15. Рослини вищі, 20—45 *см* завв., суцвіття довге. Листки по всьому стеблу. Віночок 6—7 *мм* у діаметрі . . . . . **(6). В. сива — V. incana** L.
— Рослина 10—15 *см* завв. Суцвіття коротке. Листки скупчені при основі стебла. Віночок більший, 5—9 *мм* у діаметрі, з товстими нитками і великими пиляками. Кримська гірська рослина . . . . . **(7). В. біла — V. hololeuca** Juz.
16(14). Квітки сидячі. Квітконіжки нижніх квіток 1—2 *мм* завд. Приквітки перевищують квітконіжки. Листки мілко- або неясно-зубчасті, супротивні, густо опушені або голі. Грона здебільшого поодинокі. Стебла 15—40 *см* завв. . . . . 17.
— Квітконіжки понад 2 *мм* завд. Приквітки коротше квітконіжок. Листки здебільшого гостропилчасті або тупувато-зарубчасті, супротивні, іноді мутовчасті, з рідким опушенням або голі. Грон часто кілька. Стебла 40—150 *см* завв. . . . . 19.
17. Рослини у верхній частині опушені залозистими і м'якими простими волосками. Листки тупувато-зубчасті, зверху блискучі, знизу голі. Віночок блідоголубий, з лінійними загостреними лопатями, які сходяться між собою, в нижній частині скручений. Тичинки коротші за віночок. Коробочка залозиста . . . . . **(10). В. орхідна — V. orchidea** Crantz.
— Рослини сірувато опушені простими волосками, в нижній частині іноді голі. Листки сірувато або зеленувато опушені, по краю пилчасто-зубчасті. Віночок синій, з ланцетними лопатями, не скручений в нижній частині. Тичинки дорівнюють віночку або довші за нього. Коробочка опушена або гола . . . . . 18.
18. Віночок синій, з довгасто-ланцетними тупуватими лопатями. Тичинки довші за віночок. Коробочка гола. Чашечка з довгими розчепіреними волосками. Рослини у верхній частині опушені довгими простими волосками . . . . . **(9). В. Барельє — V. Barrelieri** Schult.
— Віночок яскравоголубий, синій, рожевий, іноді білий, з ланцетними гострими лопатями. Тичинки майже дорівнюють віночку. Коробочка опушена. Чашечка коротко опушена. Рослини опушені короткими розчепіреними волосками . . . . . **(8). В. колосиста — V. spicata** L.
19 (16). Листки гладенькі, широко-ланцетні або трикутні. Приквітки звичайно довше квітконіжок . . . . . 20.
— Листки короткопухнасті, трохи сіруваті, жорсткі, вузькіші, ланцетовидні. Приквітки здебільшого коротше квітконіжок . . . . . **(5). В. розгалужена — V. paniculata** L.
20. Листки довгасті або довгасто-ланцетні, з майже серцевидною або плоскою основою або ланцетно-лінійні з клиновидною основою, голі або знизу мало опушені. Стебла голі або коротко опушені, 40—120 *см* завв. . . . . **(3). В. довголиста — V. longifolia** L.
— Листки трикутні, довгасто-яйцевидні або довгасто-ланцетні, з округлою або серцевидною основою, голі. Стебла у верхній частині розчепірено опушені, 20—30 *см* завв. . . . . **(4). В. Бахофена — V. Bachofenii** Heuff.
21 (13). Середні стеблові листки долоневидні або пірчасто-розсічені. Однорічники 5—20 *см* завв. . . . . 22.
— Всі листки цілісні . . . . . 24.
22. Квітконіжки звичайно довші за приквіткові листочки. Середні листки яйцевидно-округлі, майже до основи долоневидно 3—5-роздільні. Верхівкові листки глибоко трироздільні. . . . . **(11). В. триста — V. triphyllos** L.
— Квітконіжки звичайно коротші за приквіткові листочки. Середні листки при основі клиновидні, пірчасто 5—7-роздільні. Верхівкові листки, крім нижніх, цілісні, ланцетно-лінійні . . . . . 23.
23. Віночок вдвоє менший за чашечку, рожевоголубий. Коробочка клиновидна. Стовпчик не перевищує виїмки коробочки . . . . . **(21). В. весняна — V. verna** L.

— Віночок дорівнює чашечці, голубий. Коробочка округло-оберненосерцевидна, при основі округла. Стовпчик перевищує виїмку коробочки . . . . . **(20). В. Діленієва — V. Dilenii** Crantz.

24 (21). Багаторічники з прикореневою розеткою або безплідними пагонами. Листки майже цілокраї . . . . . 25.

— Однорічники без прикореневої розетки і безплідних пагонів. Листки зарубчасті, б.-м. густопухнасті . . . . . 26.

25. Віночок 8—10 *мм* у діаметрі, блідоголубий або білуватий з темносиніми смужками. Стебла прямі, 30—80 *см* завв. Листки довгасто-ланцетні або довгасто-лопатеві . . . . . **(1). В. горечавкова — V. gentianoides** Vahl.

— Віночок 3—4 *мм* у діаметрі, білий, голубий або білуватий з рожевими жилками. Стебла лежачі або повзучі, 10—25 *см* завв. Нижні листки округлі або яйцевидні, середні — довгасто-яйцевидні . . . . . **(2). В. чебрецелиста — V. serpyllifolia** L.

26 (24). Квітконіжки дорівнюють чашечці. Віночок інтенсивно голубий . . . . . 27.

— Квітконіжки набагато коротші за чашечку. Віночок менше чашечки, дрібний, 1,5—2 *мм* завд., блідоголубий . . . . . **(19). В. польова — V. arvensis** L.

27. Квітконіжки при плодах в 3—4 рази довші за чашечку. Коробочка стиснута, до середини дволопатева, з вузькою гострою виїмкою, ширина її перевищує довжину. Насінини плоскі . . . . . **(23). В. щебрушколиста — V. acinifolia** L.

— Квітконіжки приблизно дорівнюють чашечці. Коробочка здута, яйцевидна, з незначною виїмкою. Насінини з одного боку ввігнуті, з другого — опуклі . . . . . **(12). В. рання — V. praecox** All.

28 (12). Стебло дуже вкорочене, схоже на розетку, значно коротше 2—4 квітконосних пагонів . . . . . **(33). В. безлиста — V. aphylla** L.

— Стебло видовжене. Пагони багатоквіткові . . . . . 29.

29. Суцвіття майже у вигляді щитка з 2—4 квіток. Дрібна гірська карпатська рослина . . . . . **(34). В. Баумгартена — V. Baumgartenii** Roem. et Schult.

— Суцвіття багатоквіткові, видовжені . . . . . 30.

30. Грона в кутку тільки одного із супротивних листків. Листки вузько-лінійноланцетні, сидячі, гострі, з віддаленими дрібними зубцями, із спрямованими назад зазублинами. Коробочка дуже стиснена, з глибокою виїмкою. Росте біля води . . . . . **(35). В. щитковидна — V. scutellata** L.

— Рослини з іншими ознаками . . . . . 31.

31. Коробочки округлі або довгасто-еліптичні, опуклі або трохи стиснені, розтріскуються по гніздах і вздовж стулок. Насінини трохи сплюснені, яйцевидні або довгасті. Чашечка чотирироздільна. — Рослини вологих місць, ростуть біля води . . . . . 32.

— Коробочки дуже стиснені з боків, розтріскуються тільки вздовж плацентарної колонки і з високо зростаючими стулками. Насінини стиснені, плоско-опуклі або човниковидні, з одного боку ввігнуті. Чашечка 4—5-роздільна. Рослини лісів і сухих місць . . . 38.

32. Рослини з б.-м. волосистими вісями суцвіття, чашечками, квітконіжками, приквітками і коробочками . . . . . **(42). В. герцеговинська — V. poljensis** Murbeck.

— Рослина з голими або залозисто опушеними вісями суцвіття, чашечками, квітконіжками, приквітками і коробочками або всі рослини залозисто опушені . . . . . 33.

33. Листки сидячі, іноді найнижчі на черешках. Квітконіжки всі, або крім найнижчих, звичайно в кілька разів довші за приквітки . . . . . 34.

— Листки з черешками 4—7 *мм* завд., довгасто-овальні, тупо і поверхово-пилчасті. Квітконіжки однакової довжини з приквітками, коротші або трохи довші . . . . . **(43). В. струмкова — V. beccabunga** L.

34. Коробочка довгасто-еліптична, довжина її майже вдвоє перевищує ширину. Стебло тверде, не порожнисте. Суцвіття б.-м. залозисте або голе . . . . **(39). В. джерельна — V. anagalloides** Guss.

— Коробочка округла або округло-еліптична, ширина її перевищує довжину або майже дорівнює їй. Стебла порожнисті . . . 35.

35. Квітконіжки прямі, вкорочені, трохи перевищують чашечку і приквітки. Суцвіття дуже густі, довгі й вузькі. Віночки білі, перевищують чашечку . . . . . **(44). В. вербейникова — V. lysimachioides** Boiss.

— Квітконіжки відхилені, видовжені, перевищують чашечку і приквітки. Віночки блідоголубі, рожеві, рідше білуваті . . . 36.

36. Квітконіжки при плодоношенні косо догори стоячі під гострим кутом. Суцвіття звичайно густі, багатоквіткові. Коробочки широко-овальні, трохи звужені до верхівки, ширина їх перевищує довжину . . . . **(38). В. берегова — V. anagallis-aquatica** L.

— Квітконіжки горизонтально відстоять під прямим, рідше під гострим кутом. Суцвіття пухкі, малоквіткові. Коробочки кулясті або яйцевидно-кулясті, тупі . . . . . 37.

37. Квітконіжки довгі, 5—8 *мм* завд., при плодах видовжуються, в 3—5 разів довші за приквітки. Віночок голубий. Листки на дуже коротких черешках . . . . . **(41). В. скардська — V. scardica** Griseb.

— Квітконіжки короткі, міцні, дорівнюють або майже дорівнюють приквіткам, горизонтально відхилені під прямим кутом. Віночок блідорожевий або білуватий з червоними жилками . . . . . **(40). В. анагалісовидна — V. anagallidiformis** Borcau.

38 (31). Чашечка п'ятироздільна . . . . . 39.

— Чашечка чотирироздільна . . . . . 43.

39. З кореневища виходять численні стебла, які розходяться в різні

боки, лежачі або висхідні, 10—20 *см* завд. Рослини сіруваті, коротко опушені . . . . . 40.
— Стебла поодинокі або нечисленні, прямі, б.-м. високі . . . 41.
40. Листки короткочерешкові, довгасті, зарубчасто-пилчасті. Коробочка при основі закруглена . . . . . **(28). В. лежача — V. prostrata** L.
— Листки з клиновидною основою, глибокопірчасто-роздільні з лінійними частками, рідше цілісні, надрізні. Коробочка при основі клиновидна, трикутно-оберненосерцевидна . . . . . **(31). В. багатороздільна — V. multifida** L.
41 (39). Листки сидячі, пірчасто-роздільні або пірчасто-розсічені, з лінійними частками . . . . . **(29). В. австрійська — V. austriaca** L.
— Листки яйцевидні або довгасті, цілісні, пилчасті . . . . . 42.
42. Листки яйцевидні, широкі, зарубчасто-пилчасті, при основі слабосерцевидні . . . . . **(26). В. широколиста — V. teucrium** L.
— Листки довгасто-ланцетні або довгасто-лінійні, вузькі, по краях пилчасті або зарубчасті, здебільшого з видовженими зазублинами . . . . . **(27). В. зубчаста — V. dentata** Schmidt.
43 (38). Листки сидячі або короткочерешкові . . . . . 44.
— Листки з довгими черешками, майже рівними серцевидно-яйцевидній або яйцевидній велико-пилчастій пластинці. Віночок білуватий, з голубими жилками . . . . . **(36). В. гірська — V. montana** L.
44. Верхні листки довгозагострені, виїмчасті, гострозубчасті. Стебло пряме . . . . . **(37). В. найбільша — V. maxima** Mill.
— Листки тупі або трохи загострені. Стебло лежаче або припідняте . . . . . 45.
45. Квітконіжки у 2—5 разів довші за чашечку . . . . . 46.
— Квітконіжки звичайно не довші за чашечку . . . . . 47.
46. Стебла численні, дерев'янисті. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, нижні іноді довгасті, при основі вузькоклиновидні, цілокраї або з 1—4 зубчиками. Віночок світлоголубий або темносиній . . . . . **(30). В. кримська — V. taurica** Willd.
— Стебло одне або їх кілька. Листки сидячі або на коротких черешках, яйцевидні або довгасті, зарубчасто-пилчасті. Віночок білуватий, з темними жилками, синій або рожевий. . . . . **(25). В. тіньова — V. umbrosa** M. B.
47 (45). Стебло рівномірно навкруги опушене, лежаче. Листки короткочерешкові. Грона звичайно в пазухах тільки одного із супротивних листків. Віночок блідоголубий . . . . . **(32). В. лікарська — V. officinalis** L.
— Стебло з густими волосками, розміщеними в 2 правильних супротивних рядах, трохи опушене. Листки звичайно сидячі. Грона майже завжди парні. Віночок голубий . . . . . **(24). В. дібровна — V. chamaedrys** L.

Підрід **Veronicella** (Fourr.) Boriss.

Чашечка 4—5-роздільна. Віночок з дуже короткою трубочкою, колесовидний, здебільшого з волосистим кільцем у зіві, різного забарвлення. Коробочки стиснуті. Насінини плоскі, двоякоопуклі або човноподібно ввігнуті. — Багаторічники, рідше однорічники.

Секція **1. Euveronica** Griseb. Грона квіток кінцеві. Квітки на помітних квітконіжках. Нижні приквітки майже подібні листкам. Чашечка чотирироздільна. Віночок з дуже короткою малопомітною трубочкою, колесовидний. Коробочки дуже стиснуті з боків. — Багаторічні трави, які зрідка при основі дерев'яніють.

Ряд **1. Gentianoides** Boriss. Листки скупчені в нижній частині стебла і в розетках; стеблові товстуваті, шкірясті, цілокраї або неглибоко зубчасті, пилчасті або неясно зарубчасті, нижні — супротивні і на черешках, верхні — чергові і сидячі. Суцвіття — пухке залозисто-опушене грono. Коробочки округло-яйцевидні, трохи виїмчасті, залозисто опушені або майже голі.

2665 (1). V. gentianoides Vahl. — **Вероніка горечавкова.** Кореневище повзуче, тонке, довге. Рослина 30—80 *см* завв., залозисто опушена або майже гола, з прикореневими безплідними пагонами. Стебла прямі або припідняті, звичайно прості, переходять в довге, негусте, залозисто опушене верхівкове суцвіття. Листки товстуваті, звичайно голі, рідше залозисто опушені. Прикореневі листки товстуваті, звичайно численні, шкірясті, ланцетні, оберненояйцевидно-ланцетні або майже округлі, лопатеві до 15 *см* завд. і 3 *см* завш., цілокраї, до верхівки неглибоко пилчасто-зубчасті або зарубчасті, поступово звужені в короткий крилатий черешок, по краю білувато-хрящовий, нижні листки супротивні, верхні чергові лінійно-ланцетні, поступово переходять в середні лінійно-ланцетні, цілокраї, залозисто опушені приквітки. Квітконіжки вгорі стоячі, залозисто-волосисті, в 3—4 рази довші за приквітки. Чашечка 2,5—5 *мм* завд., з тупими довгасто-лінійними частками. Віночок 8—10 *мм* у діаметрі, блідоголубий або білуватий, з темносиніми смужками по всій довжині або в нижній частині в зіві зелений, волосистий. Трубочка віночка коротка, тичинки майже дорівнюють віночку. Пиляки лілові, яйцевидні, нитки білі, прямі. Стовпчики довгі, блідосині, поступово потовщені. Коробочка 3—8 *мм* завд. і 3—7 *мм* завш., округло-оберненосерцевидна або еліптична, трохи стиснута, на верхівці трохи виїмчаста, з округлою основою, здебільшого густозалозисто опушена. Насінини майже ввігнуті, еліптичні. ♃. Цв. V—VIII.

Vahl., Symb. bot., I (1790) I. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 9 p. p., III, Suppl., 10. Ledeb., Fl. Ross., III, 247. Steven, Verz. taur. Halbins. wildwachs. Pfl., 270. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 279. Вульф в Тр. Тифл. бот. сада, XV (1915) 78. Борисова, Фл. СССР, XXII, 356.

— *V. Buxbaumiana* Pall., Tabl. Phys.-top. Taur. (1795) 44. — *V. ivaefolia* Pall.

ex Juz. в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР. XIII (1950) 281. — *V. ivoides* Juz., ц. м.

Рисунки: Фл. СССР, XXII, табл. XIV, рис. 1, карта III, Вульф, ц.м.

Видані зразки: Busch, Marcow., Woron., Fl. Cauc. exsicc., № 245! Герб. русск. фл., № 680! Woron. et Schelk., Herb. fl. Cauc., № 190!

На гірських луках, на яйлі, на вапняках.

Передг.Кр. Кримська обл.: Сімферополь, за Султанським садом (Спиро!); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, яйла між Узунджею і Оползневим (Криштофович!), Ай-Петрі (Гольде!, Левандовський!, Криштафович!, Андреєв!, Таліев!, Чернова!, Білик!, М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!), над Ялтою (Вульф!, Гольде!, Крижевський!, Таліев, !!). Васильївська яйла (Чернова!), над Гурзуфом (Петунников, Вульф!, Таліев, Оксіюк!, !!, Чернова!, Станков), Нікітська яйла (Вульф!, Станков!, Чернова, Котов!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Вульф!, Поплавська, !!, Дзевановський!, Траншель!, М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!), г. Чучель (Вульф!, Дзевановський!, Левандовський!), Чатир-даг (Стевен, Вульф, Поплавська, Савенков, Мейер, Буш!, Серединський!, Котов!, Барбарич, Доброчаєва!), Демерджі-яйла, г. Турке (Дойч, Вульф!, Юзепчук і Голубова!, Привалова), Бабуган-яйла (Стевен, Буш, Котов!, Таліев), Карабі-яйла (Вульф!, Привалова), г. Оман-Кош (Вовчанецький, Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (здичавіле, Псков, Гатчина), Верх.-Волзьк. (Москва, здичавіле), Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Балканський п-в, Крим, Кавказ, Мала Азія, Курдистан, Іран.

Примітка. Красива декоративна рослина, яку іноді розводять в садах і парках, місцями зустрічається здичавіло в Московській і Ленінградській областях.

Ряд 2. **Serpyllifoliae** Boriss. Стебла з повзучими, лежачими і висхідними пагонами, що вкорінюються. Листки сидячі, округлі або лінійні. Грона короткі, при плодах видовжені, верхівкові. Коробочки оберненосерцевидні, з неглибокою, тупою виїмкою.

2666 (2). V. serpyllifolia L. — **Вероніка чебрецелиста.** Рослина майже гола, тільки вгорі розсіяно-короткопухнаста. Стебла повзучі або лежачі, вгорі висхідні, при основі здебільшого розгалужені, вгорі прості, 5—30 *см* завв. Нижні листки черешкові, округлі, інші — сидячі, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 5—20 *мм* завд., 3—10 *см* завш., тупі, неясно-зарубчасті, які поступово переходять в цілокраї приквітки. Грона кінцеві, рідше малоквіткові, при плодах видовжуються. Чашечка з чотирма видовженими нерівними частками; квітконіжки трохи довші за чашечки. Віночок блідоголубий, майже білий з синіми жилками, 3—4 *мм* завд. Коробочка майже округла, 3,5—4 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., сплюснена, з виїмкою, по краю залозисто-війчаста. ☉. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., 1 (1753) 12. M. B., Fl. taur.-cauc., I, 9. Ledeb., Fl. Ross., III, 248 p. p. Steven, Verz. taur. Halbins. wildw. Pfl., 270. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 279. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 81. Schaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 505. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 385. Борисова во Фл. СССР, XXII, 365.

— *V. spicato-racemosa* Gilib., Fl. lith., I (1782) 107. — *V. alpestris* Schur in Verh. Sieb. Ver. Naturw., 3 (1852) 88 — *Veronicastrum serpyllifolium* Fourr. in Ann. Soc. Linn. Lyon., N. S., XVII (1869) 128.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 97, 1718, f. II, III. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 803. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, I, tab. 239, f. I. Вульф, ц.м., карта 81.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1679. Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 362.

На сирих луках, на вологих лісових галявинах і серед чагарників. — У Поліссі, Карпатах, у прикарпатських районах і в Лісостепу звичайно. В степовій смузі зрідка в **Л.З.-Л.С.**, де сягає на півдні по р. Самарі до Новомосковська. В Криму зрідка в горах.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (!!, Доброчаєва!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: між Куп'янськом і Дворічною по р. Осколу (!!). — Дніпропетровська обл.: Павлоград (Сидоров); окол. Дніпропетровська, по р. Самарі (Акінфієв). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Державний заповідник (Поплавська, !!), Чатир-даг (Зеленецький!), Демерджі-яйла (Зеленецький!, Привалова), Тирке (Привалова), Карабі-яйла (Привалова), Ай-Петрінська яйла (Чернова); Ялтинський рн, над Ялтою в букових лісах (Нетубський, !!), Васильївська яйла (Чернова), Нікітська яйла (Чернова, !!), над Гурзуфом, у букових лісах (Станков!), Гурзуфська яйла (Чернова).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.; Далек. Схід: Охотськ., Уссур.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Арало-Касп. (півн. Туркм.).

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Атлантична Європа, Східна Європа, Сибір, Середземномор'я, Балканський п-в, Курдистан, Іран, Середня Азія, Індія, Гімалаї, Японія, Китай, Північна Америка.

Секція 2. **Pseudolysimachia** C. Koch. Суцвіття кінцеві, гроновидні або колосовидні і бокові, в пазухах верхніх подовжених листків, з сидячими або майже сидячими квітками. Приквітки дрібні. Чашечка чотирироздільна. Віночок з циліндричною трубочкою, ширина його трохи перевищує довжину. Коробочки майже округлі. Багаторічні рослини.

Ряд 1. **Longifoliae** Boriss. Листки супротивні або по 3—4 в мутовках, частіше на черешках, іноді деякі майже сидячі або сидячі. Квітки на квітконіжках понад 2 *мм* завд. Приквітки коротші за квітконіжки. Віночок у зіві голий або з рідкими волосками.

2667 (3). V. longifolia L. — **Вероніка довголиста.** Корневище довге, повзуче. Вся рослина гола або коротко опушена. Стебло прямостояче, просте, рідше розгалужене, 50—120 *см* завв. Листки супротивні, рідше кільцеві, 3—4 в кільці, короткочерешкові, при основі округлі або неглибокосерцевидні, довгасто яйцевидно-ланцетні або вузько-ланцетні, до верхівки двояко-гостропилчасті, на кінцях дуже загострені, 4—15 *см* завд., (0,5) 1—4 *см* завш. Грона густі, видовжені, одна верхівкова і кілька бокових у кутках верхівкових листків. Приквітки лінійно-шиловидні або нитковидні, довші за квітконіжку, іноді і за чашечку. Чашолистки ланцетні, гострі, опушені, по краю війчасті. Віночок голубий, з овальними листками близько 5—6 *мм* завд., з білою, рівною $^1/_3$ або $^1/_2$ віночка трубочкою, волохатою всередині. Коробочка овально-округла, гола, на верхівці з неглибокою виїмкою, перевищує чашечку, 3—3,5 *мм* завд. і завш., здута, на верхівці з незначною виїмкою. Стовпчик в 1,5—3 рази довший за коробочку. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., 1 (1753) 10. Ledeb., Fl. Ross., III, 232. Вульф, в Тр. Тифл. бот. сада, XV, 74. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 278. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polskie (1924) 503. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 384. Борисова во Фл. СССР, XXII, 367.

— *V. maritima* L., Sp. pl., I (1753) 10. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 7. — *Pseudolysimachion longifolium* Opiz, Seznam (1852) 80.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 93, 1714, f. 1, II. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, f. 26a. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 151. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 13301. Вульф, ц.м., карта II.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 372a, b. Герб. русск. фл., № 933!

На вологих луках, біля берегів річок і серед чагарників. В УРСР звичайна, в Карпатах росте тільки в передгір'ях, відсутня в Полинковому Степу і в Криму.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони (крім Криму і крайньої півночі); Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: всі райони; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа (крім Атлантичної), Сибір, Далекий Схід, Манчжурія, Корея, Китай, Мала Азія.

2668 (4). V. Bachofenii Heuff. — **Вероніка Бахофена.** Рослина сірувато-пухната, у верхній частині залозисто-пухната. Стебло пряме або висхідне, 20—30 *см* завв. Листки черешкові, нижні до 2 *см*, середні — 1—1,5 *см* і найбільш верхні — 3—5 *мм* завд., пластинки листків тонко-шкірясті, видовжено-пірамідальної форми, зверху тонко загострені, знизу з майже рівною основою, іноді серцевидно-округлою, до 3—5 *см* завд. і до 1—1,5 *см* завш., до верхівки двояко-гостропилчастою. Грона в кількості 1—3, густі, 5—10 *см* завд. і 1—1,5 *см* завш. Приквітки вузько-лінійні, майже такі ж довгі, як квітконіжки разом з чашечкою, частки чашечки ланцетні, гострі; віночок інтенсивносиній, з трубочкою, рівною половині віночка. Коробочка серцевидно-округла; стовпчик в 1,5 раза довший за неї, тонкий. ♃. Цв. VII—VIII.

Heuffel, in Flora, XVIII (1835) 253. Polivka, Domin, Podpera, Klíč k úplné květené ČSR (1928) 425. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 384. Борисова во Фл. СССР, XXII, 369.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 90, f. II. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., № 3300.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 919.

На скелях зрідка, у Карпатах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Петрос (Polivka, Domin., Podpera, ц.м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в.

Примітка. У Гербарії Інституту ботаніки АН УРСР зберігаються рослини цього виду, які культивував Бессер в Кременецькому ботанічному саду.

Ряд **2. Spuriae** Boriss. Коротко опушена або майже гола рослина. Листки супротивні або кільцеві, на коротких черешках, по краях гостропилчасті. Китиці в волотистому суцвітті. Приквітки коротші за квітконіжки. Коробочка перевищує чашечку.

2669 (5). V. paniculata L. — **Вероніка розгалужена.** Рослина коротко-пухнаста або гола. Стебло пряме, у верхній частині розгалужене, 40—120 *см* завв. Листки супротивні або їх 3—4 у кільці, 3—8 *см* завд. і 1—3 *см* завш., ланцетні або лінійно-ланцетні, загострені або тупуваті, гостропилчасто зубчасті, на верхівці цілокраї, нижні — іноді з серцевидною основою, верхні клиновидно звужені в короткий черешок. Грона не густі, верхівкові — розміщені волоттю. Приквітки лінійно-ланцетні, коротші за квітконіжку або майже дорівнюють їй. Чашечка близько 2 *мм* завд., з майже ланцетними злегка опушеними частками, дорівнює квітконіжці або трохи коротша за неї. Віночок голубий, з округло-овальними загостреними частками 5—6 *мм* завд. Тичинки перевищують віночок. Коробочка здута, слабо сплюснута, обернено-куляста з неглибокою виїмкою на верхівці, гола, перевищує чашечку, 3—4 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., з стовпчиком, який в 1,5—2 рази довший за неї. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 18.

— *V. paniculata* subsp. *paniculata* Skalicky, Preslia, 28, 2 (1956) 125—144. — *V. spuria* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 6; II, 453; III, 8. Ledeb., Fl. Ross., III, 231. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 278. Вульф в Тр. Тифл. бот. сада, XV (1915) 75. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 384. Борисова во Фл. СССР, XXII, 376 non L. — *V. amethystina* Willd., Enum., pl. hort. reg. bot. Berolin. (1809) 17.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 94, 1715.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1095! Boros., pl. Hung. exsicc.!

У байрачних лісах, серед чагарників, на узліссях і на степових схилах. — У Поліссі, в Північному Лісостепу зрідка, на південь від Станіслава — Тернополя — Хмельницького — Білої Церкви — Лубен — Новгорода-Сіверського звичайно, на південь у степовій смузі зрідка.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Виноградівський рн, Шаланки (Барбарич). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальгаузен, !!). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Пачоський); Лугинський рн, Будо-Літки (Барбарич!). — Київська обл.: Васильківський рн, Дзвонкове (Котов!), Київ (Шмальгаузен). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Дубечанське л-во, Жукин (Радде-Фоміна). — Чернігівська обл.: Глухів (Шмальгаузен!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Садгірський рн, Рідківці (П'ятаченко!); Сокирянський рн, Ломачинці на р. Дністрі (Горохова!); Заставнівецький рн, с. Товтри, Вікно (Артемчук!). — Тернопільська обл.: Заліщики (Скалицький, ц. м.); Борщівський рн, Борщів, Більце-Золоте, Олексинці (Скалицький, ц.м.). — Одеська обл.: Красноокнянський рн, Флора (Білик!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Федосеєв). — Вінницька обл.: Немирівський рн, Криківецька лісова дача (Гринь!). — Київська обл.: Біла Церква (Шмальгаузен). На південний схід від лінії Немирів — Біла Церква — Київ звичайно. — **З.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Соколовський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Верх.-Дністр., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Урал; Кавказ: Передкавк. (Даг.?); Зах. Сибір: всі райони; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Східна Європа, Сибір, Середня Азія.

Примітка: Раніш нашу рослину визначали як *V. spuria* L., але ця назва не може бути прийнята. V. Skalický (В. Скалицький) у праці «Poznámky k spracovani některých druhů rozzazilu (*Veronica* L.)» Sekce Pseudolysimachium Koch («Preslia», 28, 2 (1956) 125—144) на підставі вивчення автентиків гербарію Ліннея вказав, що *V. spuria* L. є садовим гібридом вузьколистої *V. longifolia* L. × *V. paniculata* L., у дикому вигляді *V. spuria* L. не зустрічається.

Рослина, яка росте в Середній Європі і визначалась як *V. spuria* L., є *V. foliosa* W. et K. in Schreder, Climent. super. Veron. spicatis (1803) 35, tab. 2, fig. 5a; Descr. et icon. pl. rar. Hungaricae 2 (1805) 106, tab. 102. *V. paniculata* L. subsp. foliosa (W. et K. in Schrade, Skalický, ц. м.), Рослина, яка росте у СРСР, належить до *V. paniculata* L. subsp. *paniculata* Skalicky.

Ряд **3. Incanae** Boiss. Біловолохаті рослини, пізніше майже голі, сіруватозелені, без залозистих волосків. Листки супротивні. Грона здебільшого поодинокі. Квітки сидячі або на квітконіжках 1—2 *мм* завд. Приквітки перевищують квітконіжки. Коробочки округлі, голі або майже голі. Віночок у зіві волохатий, з яйцевидними частками відгину.

2670 (6). V. incana L. — **Вероніка сива.** Вся рослина густо білововстиста. Стебло пряме, з висхідною основою, просте або на верхівці розгалужене, 20—40 *см* завв., іноді стебел кілька. Нижні і середні листки черешкові, довгасто-овальні або ланцетні, верхні — майже сидячі і довгасто-ланцетні, на верхівці загострені, 1,5—10 *см* завд. і 5—20 *мм* завш., дрібнозарубчасті. Грона верхівкові, частіше поодинокі, міцні, колосовидні, при плодах витягнуті. Нижні приквітки лінійно-ланцетні, часто перевищують квітконіжки з чашечкою; верхні — лінійно-шиловидні, майже дорівнюють квітконіжкам або коротші за них. Чашечка 3—4 *мм* завд., з чотирма ланцетними гострими частками, вкрита густою повстю з білих шорстких волосків. Віночок світлоголубий, з довгастими частками, колесовидний, 6—7 *мм* завд. Тичинки довші за віночок. Коробочка довша за чашечку, округло-широкояйцевидна, трохи опушена короткими залозистими волосками, 3—5 *мм* завд. і завш., стовпчик в 1,5—3 рази довший за коробочку. ♃. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 10. M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 7; III (1819) 9. Ledeb., Fl. Ross., III, 235. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 277. Вульф в Тр. Тифл. бот. сада, XV (1914) 75. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 384. Борисова во Фл. СССР, XXII, 377.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, 219, 1840, fig. III. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 153.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 886!, № 730! Fl. Polon. exsicc., № 758. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 918.

У борах, суборях на пісках, на кам'янистих схилах, на степах. — У Поліссі звичайно, значно рідше в Лісостепу.

З.П., П.П., Л.П. Звичайно. — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: окол. Скалата (Блоцький). — Хмельницька обл.: Смотрицький рн, Чорна (Катіна!); Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський (Котов!), Кубачівка (Кузнецова); Чемеровецький рн, Кутківці (Пачоський!). — Вінницька обл.: Ямпільський рн, Велика Кісниця (Кузнецова!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Петрове (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** У північній частині на північ від р. Дінця в Харківській і Луганській обл. Звичайно. — Харківська обл.: Красноград (Марков!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв!).

Var. **neglecta** (Vahl.) Schmalh. Стебло звичайно більш високе. Рослина з сірою повстю, менш опушена, листки інколи зверху голі.

Schmalh. (Шмальгаузен), Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 278.
— *V. neglecta* Vahl., Enum. pl., I (1805) 59, 60.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 730!, № 886.

Звичайно.

Var. **canescens** (Schrad.) C. Koch. Рослина сіроповстяна.

C. Koch, Monogr. Veron. (1833), 28.
— *V. canescens* Schrad., Comm. Veron. Spic. (1803) 19.

Нерідко.

Поширення виду по СРСР. Аркт.: Анад. (рідко); Європ. ч.: всі райони, крім найбільш північних; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур., Лен.-Кол., Єніс.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Атлантична Європа, Середня Європа, Східна Європа, Сибір, Корея, Японія, Середня Азія.

2671 (7). V. hololeuca Juz. — **Вероніка біла.** Кореневище косе, дерев'янисте. Стебла 10—25 *см* завв., міцні, припідняті, опушені гус-

тими білими звивистими волосками. Листки білоповстисті, 1,5—6 *см* завд., 8—20 *мм* завш.; нижні зближені на коротких пагонах, з широкими черешками 1—2,5 *см* завд., яйцевидні або довгасті, дрібнозарубчасто-зубчасті; стеблові на черешках 0,5—1 *см* завд., верхні — сидячі, зменшені. Верхівкове грono 3—10 *см* завд., 1,3—2 *см* у діаметрі, міцне, іноді при основі переривчасте. Квітки на коротких густо опушених квітконіжках, верхні — майже сидячі. Приквітки лінійні або ланцетні, як і чашечка, густо білоповстисті, чашечка 3—5 *мм* завд., з тупими неоднаковими частками. Віночок 6—9 *мм* у діаметрі, синій, з широкою трубочкою 2—3 *мм* завд. і відгином з чотирьох нерівних гострувато частин. Тичинки 8 *мм* у діаметрі, з товстими нитками і округло-яйцевидними пиляками 1—2 *мм* у діаметрі. Стовпчик не перевищує віночка. Коробочка коротше чашечки, округло-нирковидна, на верхівці виїмчаста, майже гола. ♃. Цв. VI—VIII.

Juz. (Юзепчук) в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIII (1950) 298. Борисова во Фл. СССР, XXII, 380.

— *V. incana* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 7. Steven, Verz. tauris. Halbins. wildw. Pfl., 269.

Кам'янисті схили і скелі на яйлі і на понижених вершинах скель.

Г.Кр. Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Привалова!); Алуштинський рн, Чатир-даг (М. Біберштейн!, Ледебур!, Ф. Алексеенко!, Горшков!, Траншель!, Вульф!, Поплавська, Зеленецький!, Юзепчук!, Гринь!), Карабі-яйла (Вульф!, Привалова). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судак (Савенков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.
Загальне поширення. Ендем Криму.

Ряд 4. **Spicatae** Boriss. Рослини по-різному опушені або майже голі. Листки супротивні, іноді вгорі чергові, дрібно- і неясно-зарубчасті, на верхівці цілокраї. Грона здебільшого поодинокі. Квітки сидячі або на коротких квітконіжках. Приквітки перевищують квітконіжки. Коробочки оберненояйцевидні або округлі. Віночок з гострувато частками.

2672 (8). V. spicata L. — **Вероніка колосиста.** Вся рослина опушена короткими відстоячими волосками, іноді з домішкою залозистих, головним чином на приквітках, квітконосах і чашечці, іноді рослина в нижній частині гола. Стебла поодинокі або в незначній кількості, висхідні або прямі, 15—50 (60) *см* завв., прості або на верхівці розгалужені, досить густо улиснені. Листки 1,5—8,5 *см* завд. і 0,3—3 *см* завш., супротивні, іноді верхні — чергові, ланцетні або лінійні, нижні — видовжено- або яйцевидно-округлі, на черешках, з клиновидною або округлою основою, на верхівці цілокраї і загострені, верхні листки сидячі. Приквітки лінійно-шиловидні, майже дорівнюють чашечці, залозисто-волохаті. Верхівкова густа китиця 5—30 *см* завд., іноді в пазухах верхніх листків є бокові китиці, всі звужені доверху. Квітки на волохатих або залозисто-волохатих квітконіжках, коротших

за чашечку або майже сидячих. Чашечка війчаста, з ланцетними частками. Віночок яскравоголубий, фіолетовий або білий, 6—7 *мм* завд., до $^2/_3$ надрізний; трубочка віночка всередині волохата, близько 2 *мм* завд. Коробочка округло-оберненояйцевидна або округла, трохи опушена звичайними і залозистими волосками, коротша за чашечку або дорівнює їй. Насінини широко-яйцевидні, тупі. ♃. Цв. VI—X.

L., Sp. pl., 1 (1753) 10. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 8. Ledeb., Fl. Ross., III, 233 p.p: Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 278. Вульф в Тр. Тифл. бот. сада, XI (1910) 7. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 385. Борисова во Фл. СССР, XXII, 381.

— *V. hybrida* L., Sp. pl., I (1753) 10.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 92, 1713, fig. I. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 152. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3307, Вульф, ц.м., карта II.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 578! Fl. Polon. exsicc., № 66.

У соснових лісах, на пісках, степах, кам'янистих схилах, на галявинах і в горах. Звичайно в Поліссі, Лісостепу і в північних районах степової зони, досягає гирла річок Бугу і Дніпра, в Карпатах і в Криму рідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Свалявський рн, Дусина, г. Березницька (Косець!); Хустівський рн, Драгове (Міндерова!). — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Пачоський, Опперман).— Запорізька обл.: окол. Запоріжжя, о-в Хортиця (Дементьев!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Олешківські піски, звичайно (Пачоський!, !!, Лавренко!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморське, Тарханкутський пів-в (Котов!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, скеля біля Золотого, м. Тархан (Вульф!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький, Хорват), Чумакарські гори (Хорват), Ливенські Дубки (Чернова, Хорват, Дзевановський), Осьминські Дубки (Дзевановський, Хорват); Зуйський рн, Верхня Курганна (Дзевановський); Білогорський рн, Білогорськ, ур. Кара-Куш (Хорват). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Чернова), Васильївська яйла (Чернова), Байдарська яйла, над Узунджею (Васильев), Гурзуфське Сідло, в лісі (!!); Алуштинський рн, Карабі-яйла (Привалова).

Var. **pseudoorchidea** Pacz. Нижня частина стебла та листки голі.

Pacz. (Пачоський) в Зап. Новорос. общ. естеств., XXXIV (1910) 143.

У борах і суборях Полісся (**П.П., Л.П.**) і в **П.Л.-С.** по р. Дніпру до Кременчука, звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Алт., Верх.-Тоб.; Схід. Сибір: Єніс.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Атлантична Європа, Середземномор'я, Східна Європа, Сибір, Кавказ, Середня Азія.

Рис. 70. Вероніка Барельє — *Veronica Barrelieri* Schult.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід.

2673 (9). V. Barrelieri Schult. — **Вероніка Барельє.** Вся рослина густо опушена відстоячими незалозистими волосками, особливо у верхній частині, а в нижній — майже гола. Стебла поодинокі або їх кілька, прямі або висхідні, прості, 20—45 *см* завв., досить густо і рівномірно улиснені. Листки шорсткі, від довгасто-яйцевидних до ланцетних, 1—6,5 *см* завд. і 5—18 *мм* завш., нижні — яйцевидні, по краях пилчасто зарубчасто-зубчасті, на верхівці цілокраї, тупуваті, прикореневі і нижні стеблові з черешком до 1—2,5 *см* завд., верхні — сидячі. Грона верхівкові, густі, колосовидні, 5—20 *см* завд., багатоквіткові, при плодах видовжуються, іноді бокові грона — у пазухах верхніх супротивних листків. Приквітки лінійно-ланцетні, нижні — довші за квітки, по краю довговійчасті. Квітки майже сидячі або на коротких квітконіжках, вдвоє коротші за чашечку. Чашечка 2—4 *см* завд., з ланцетними, з краю довговійчастими частками, верхні коротші. Віночок синій, 7—8 *мм* завд., у зіві волохатий. Тичинки випинаються з віночка. Коробочка округла, близько 2—2,5 *см* у діаметрі, гола, більша за чашечку. Насінини яйцевидні. ♃. Цв. VI—VIII.

Schult. in Röm. et Schult., Syst., veget. I(1817) 94. Борисова во Фл. СССР, XXII, 383.

— *V. spicata* β *Barrelieri* (Schult.) Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II, (1897) 278. — *V. steppacea* Kotov в Труд. с.-г. бот., I, 3 (1927) 33 nomen; у бот. журн. АН УРСР, XI, 4 (1954) 68 (descript.). Карнаух у Визн. росл. УРСР, 3, 85.

Рисуики: Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., fig. 3306. Котов у Бот. журн. АН УРСР, XI, 4 (1954) 68.

На сухих степах, кам'янистих схилах, гранітах, сланцях, вапняках, крейді в Донецькому кряжі, в степовій зоні і в Криму.

П.Л.-С. Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (Котов!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Котов!, Ліндеман!, Срединський!). — **Д.Л.-С.** Луганська обл.: Свердловський рн, Провальський степ (Соколова!, Барбарич і Денчик!, Гринь і Романова!). — Сталінська обл.: Авдіївський рн, Ясинувата (!!, Котов!); Ямський рн, Званівка (Олексієнко); Артемівська мр, Часів Яр (Гринь!); Слов'янський рн, Краснопілля (Гринь і Доброчаєва!), Богородичне (!!, Котов!) Сніжнянський рн, г. Саурів-Могила (Котов і Карнаух!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Троїцький рн, Мар'янівка (Михайленко!); Любашівський рн, Бобрик Другий (!). — Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, Софієво-Гейківка (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Сенькове (!); Дворічна (Котов, Карнаух, Кузнецова!); Шевченківський рн, Сергіївка (Залеський!) — Полтавська обл.: Карлівка (Д. Зеров і Оксіюк!) — Луганська обл.: Старобільськ (Шираєвський!); Біловодський рн, Біловодськ (Котов, Карнаух і Кузнецова!), Лимарівка (Шираєвський!); Міловський рн, Стрілецький степ (Котов, Карнаух і Кузнецова!, Кітінген!); Євсузький рн, Ново-Олександрівка (Барбарич і Денчик!). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Старо-Гнатівка (Котов!); Старо-Бешівський рн, Новоселівка (!); Амвросіївський рн, Успенка (Липа!), Білоярівка (!); Будьоннівський рн, Самсонове — Будьоннівка (Котов і Карнаух!); Приморський рн, Старий Крим (!); Жданов (!); Володарський рн, «Кам'яні Могили» (Клоков!). — Запорізька обл.: Осипенко (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Нордман!, Бессер!), Одеса — Миколаїв (Ледебур!). — Миколаївська обл.: Вознесенський рн, Трикрати (Гринь!); Володимирівський рн, Володимирівська дослідна станція (Гринь!); Варварівка (Котов і Карнаух!). — Херсонська обл.: Херсон (Бессер!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Григор'єв!), Мелітополь (Коржинський!). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Котов і Карнаух!, Окснер, Грицьл!).— **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Феодосійський рн, на північний схід від Планерського (Котов!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Білогорський рн, Білогорськ (Котов!), Айлярлінський лісгосп (Гринь!), Мяуріно (Котов!). — **Півд.Кр.** (сх.) Кримська обл.: Судацький рн, Судак, Перген (Савенков!); Кара-даг, схил Карагач (Котов і Карнаух, Барбарич, Доброчаєва!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський п-в, південь Європейської частини УРСР, Крим, Кавказ.

2674 (10). V. orchidea Crantz. — **Вероніка орхідна.** Кореневище тонкувате, здерев'яніле. Стебло 30—60 *см* завв., у верхній частині залозисто опушене, відстояче та м'яко опушене, в нижній частині майже голе. Листки супротивні, міцні, майже голі, вгорі блискучі, нижні — з черешками в 2—3 *см* завд., яйцевидно-довгасті — 3—5 *см* завд. і близько 2 *см* завш., вгорі тупі, внизу загострені, стеблові — довгасто-ланцетні, сидячі, 5—6 *см* завд. і до 1 *см* завш., вгорі і внизу загострені. Грона одне, верхівкове 15—20 *см* завд. і до 2 *см* завш., або ще 2 бокових більш дрібних. Квітконіжки значно коротші, ніж чашечка. Віночок блідоголубий або червонуватий, до 1 *см* завд., з лінійно-ланцетними скрученими частками. Тичинки коротші за віночок. Коробочка випнуто залозисто-мохната. ♃. Цв. V—IX.

Crantz, Stirp Austr., ed. 2, IV (1767) 333. C. Koch, Monogr. gen. Veron., 28. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 504; (1953) 530. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 385. Борисова во Фл. СССР, XXII, 384.

— *V. spicata* L. var. *orchidea* (Crantz) Knapp, Pfl. Gal., Buk. (1872) 229. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 278. — *V. spicata* L. subsp. *orchidea* Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I (1925) 46. — *V. spicata* L. subsp. carpatica, Dostal, Květená ČSR (1950) 1305. — *V. cristata* Bernh., Ehren preiss. (1806) 14. — *V. spicata* var. *cristata* Bernh., Ehren preiss. (1806) 14. Ledeb., Fl. Ross., III, 234.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, 92, 1773, f. II.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung, № 1551, № 1561. Fl. exsicc. reip. Bohem.-Sloven., № 880! Fl. Hung. exsicc., № 457.

На схилах і серед чагарників на Правобережжі і в Карпатах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, окол. Великого Березного (Котов! Доброчаева!). — **З.П.** Волинська обл.: Ківерцівський рн, Ківерцівське л-во (Косець!). — **З.Л.-С.** Звичайно в північній і середній частинах Тернопільської, Чернівецької, Хмельницької і Вінницької областей. — Найбільш південні місцезнаходження між Ямполем на Дністрі і Тульчином. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлавський рн (Гринь!), окол. Вінниці по р. Бугу (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа, західна частина УРСР, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія.

Секція **3. Omphalospora** Bess. Квітки поодинокі, в пазухах приквіткових листків на помітних квітконіжках у кінцевих грононовидноволотистих суцвіттях. Чашечка 4-роздільна або 2-роздільна, з частками, що попарно зрослися. Віночок з дуже короткою трубочкою колосовидний. Коробочки дуже сплюснуті. — Однорічні рослини, часто дрібні.

Ряд **1. Pellidospermae** Lehm. Квітки у верхівкових і бокових пухких китицях. Приквітки схожі на стеблові листки. Насінини блюдцевидні.

2675 (11). V. triphyllos L.— **Вероніка трилиста.** Рослина темнозелена, відстояче опушена з домішкою залозистих волосків. Стебло просте або від основи розгалужене, прямостояче або простерте, (5) 8—15 (20) *см* завв. Нижні листки черешкові, округло-яйцевидні, надрізно-зарубчасті, середні і верхні сидячі, пилчасто-роздільні на 3—5 (7) довгастих або лопатевих тупих часток, з яких середня більша від інших. Приквітки глибокотрироздільні, верхні — часто цілісні. Грона малоквіткові. Квітконіжки висхідні, довші, ніж чашечка, коробочки і приквітки. Частки чашечки яйцевидно-ланцетні, трохи перевищують коробочку. Віночок 6—9 *мм* у діаметрі, темноголубий, трохи менший за чашечку. Коробочка округло-оберненосерцевидна, при основі здута, догори сплюснута, з широкою виїмкою; стовпчик перевищує виїмку. Насінини чорні, з одного боку випуклі, з другого — ввігнуті. ☉. ⊙, Цв. III—V.

Рис. 71. Вероніка трилиста — *Veronica triphyllos* L.

1 — загальний вигляд; *2* — частиина стебла з квіткою; *3* — віночок; *4* — чашечка; *5* — плід.

L., Sp. pl., 1 (1753) 14. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 15. Ledeb., Fl. Ross., III, 253: Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 281. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада (1915) 151. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 506. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 386. Борисова во Фл. СССР, XXII, 151.

Рисунки: Вульф, ц.м., карта XI; Фл. СССР, XXII, табл. XVII, рис. 2.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1678! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2626! Boros., Pl. Hungar. exsicc.!

Бур'ян, степи, перелоги, поля. На півдні в степовій зоні б.-м. звичайно; занесено на північ у Полісся і Лісостеп.

П.П. Житомирська обл.: Житомир (Пачоський). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Шмальгаузен, Пачоський). — Кіровоградська обл.: Підвисоцький рн, Покотилове (Фінн). — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** На південь від р. Самари і Сталіно, в **П.З.С., Л.З.С., П.С.** — Звичайно. — **К.С.** Кримська обл.: Лепінський рн, Безводне (Шифферс!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Таліев!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Привалова).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк., Тал.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (Красноярськ, занесено).

Загальне поширення. Середня Європа, Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Курдистан, СРСР.

2676 (12). V. praecox All. — **Вероніка рання.** Рослина коротко і відстояче волохата. Стебло (5) 10—25 *см* завв., у нижній частині б.-м. багаторазово розгалужене. Листки короткочерешкові, яйцевидні, з округлою або усіченою основою, тупі, зарубчасті, по краю городчасті або городчасто-зубчасті, на верхівці тупі. Верхні приквітки цілокраї. Нижні листки широко-яйцевидні, до 1,5 *см* завд. і 1 *см* завш. Грона досить рідкі. Квітконіжки догори спрямовані. Частки чашечки довгасті, дорівнюють коробочці. Віночок темноголубий, 5—7 *мм* у діаметрі, більший за чашечку. Коробочка овальна, здута, 3—5 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., спереду мало виїмчаста, з залозистими волосками. Стовпчик значно перевищує виїмку. ☉, ☉☉. Цв. III—V.

All., Fl. Pedem. (1789) 5, tab. 1, f. 1 M.B., Fl. taur.-cauc., III, Suppl. 18, Ledeb., Fl. Ross., III, 253. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 281. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада (1915) 152. Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květeně ČSR (1928) 427. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 386. Борисова во Фл. СССР, XXII 406.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 808. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, I, f. 30. Javorka és Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3315.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 468.

На степах, кам'янистих схилах, на толоках і полях.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл., окол. Жданова (Котов); Будьоннівський рн, Хомутовський степ (Кузнецова!); Старо-Бешівський рн, Роздольне (Карнаух!— **П.З.С.** Звичайно.— **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Котов). — **П.С.** Кримська обл.: Джанкойський рн, Лазурка (Котов, Доброчаева, Барбарич!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Таліев!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Стевен!, !!, Зеленецький, Хорват); Білогорський рн, Білогорськ (Стевен!), Старо-Кримський рн, Старий Крим (Таліев!), г. Агармиш (Ширіна!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Чернова), Гурзуфська яйла (Оксіюк!), Нікіта (Стевен); Алуштинський рн, Демерджі-гора (Вульф!), Карабі-яйла (Вульф!).

Рис. 72. Вероніка рання — *Veronica praecox* All.

1 — загальний вигляд під час цвітіння; *2* — загальний вигляд під час плодоношення; *3* — лист на стеблі; *4* — квітка; *5* — плід; *6* — насінина.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Середня Європа, Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в.

Ряд **2. Agrestes** Lehm. Листки овальні, на дуже коротких черешках, зубчасті або пилчасті. Приквітки майже схожі на стеблові листки. Квітконіжки назад відігнуті. Гнізда коробочки з великою кількістю насінин. Насінини блюдцевидні або плоско-випуклі.

2677 (13). V. agrestis L. — **Вероніка нив'яна.** Рослина жовтувато-зеленувата, розсіяноволосиста. Стебло лежаче або висхідне, звичайно від основи розгалужене, 10—30 *см* завв. Листки яйцевидні, верхні — довгасто-яйцевидні, 7—9 *мм* завд., 6—8 *мм* завш., нижні — серцевидно-яйцевидні або яйцевидно-округлі, короткочерешкові, всі по краях зарубчасті, товстуваті. Квітки по одній або кілька в пазухах листків на довгих ніжках, рівних квіткам або довших за них. Частки чашечки довгасто-ланцетні, не вкривають краями одна одну, довше коробочки, з рідкими волосками. Віночок 6—8 *мм* у діаметрі, білуватий, з синіми жилками, не перевищує чашечку. Коробочка коротша від чашечки, оберненосерцевидна, по краю із слабим кілем, вкрита нечисленними простими короткими волосками і численними залозистими. Насінин в кожному гнізді 3—10. ☉. Цв. III—X.

L., Sp. pl., 1 (1753) 13. Ledeb., Fl. Ross., III, 254. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 282. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 507. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 386. Борисова во Фл. СССР, XXII, 408.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., tab. 79, 1700, f. II і III. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 410. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3324.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 631!

На полях, перелогах, у садках, як бур'ян, дуже рідко.

Пр.Л. Львівська обл.: Дрогобич (Гюкель). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Червоноармійськ (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Балканський п-в.

2678 (14). V. opaca Fries. — **Вероніка тьмяна.** Рослина темно-зелена, коротко опушена. Стебло лежаче або висхідне, при основі розгалужене, 10—30 *см* завв. Листки тьмянуваті, з короткими черешками, широко-яйцевидні, крупно зарубчасто-пилчасті із слабо серцевидною або раптово звуженою основою, тонкі. Квітки по одній в пазухах листків, на довгих квітконіжках. Квітконіжки при плодах вниз відігнуті, за довжиною дорівнюють листкам. Частки чашечки яйцевидно-довгасті, тупі, розходяться, багато довші за коробочку, густо вкриті сірими відстоячими волосками. Віночок 3—4 *мм* у діаметрі, голубий, більший, ніж чашечка. Коробочка 3—4 *мм* завд., 6 *мм* завш., округло-оберненояйцевидна, стиснута, з широкою виїмкою, ширина її трохи перевищує довжину; стовпчик трохи перевищує коробочку. Насінини блюдцевидні, ребристі, по 6—7 у кожному гнізді. ☉. Цв. III—X.

Fries., Nov. Fl. Suec., 2 (1828) 3. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 282. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 507. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 386. Борисова во Фл. СССР, XXII, 410.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., tab. 79, 1700, f. I. Javorka ès Csapody, Iconogr. Fl. Hung., f. 3326.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 780 (!). Fl. Polon. exsicc., № 763. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2629.

Поля, перелоги, дуже рідко.

З.П. Ровенська обл.: Корець (Пачоський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа.

2679 (15). V. didyma Ten. — **Вероніка двійчаста.** Рослина пухнасто-волохата, (5) 8—25 *см* завв. Стебло лежаче або висхідне, при основі звичайно розгалужене. Листки короткочерешкові, яйцевидні або округлі, 7—9 *мм* завд., 6—7 *мм* завш., майже трикутні, великозарубчасті, товстуваті, гладкі, по краю частіше глибоко-великогородчасті, голі або розсіяноволохаті. Квітки по одній на довгих квітконіжках, в пазухах звичайних або зменшених листків і після цвітіння квітконіжки відігнуті донизу, майже рівні або трохи довші від листків, розсіяноволохаті. Частки чашечки широко-яйцевидні, при плодах до 5 *мм* завд., вкривають одна одну при основі краями. Віночок 5—8 *мм* у діаметрі, голубий, з пурпуровим зівом і з неоднаковими частками та дуже короткою трубочкою. Коробочка коротша за чашечку, здута, трохи довше свого поперечника, із закругленим краєм, малою виїмкою, на верхівці опушена густими, короткими, відстоячими волосками з домішкою залозистих. Стовпчик перевищує виїмку коробочки. Насінини по 10—12 в кожному гнізді, блюдцевидні. ☉. Цв. III—X.

Ten., Fl. Napol. Prodr. (1811) 6. Борисова во Фл. СССР, XXII, 409.

— *V. polita* Fries. in Nov. Fl. Suec., IV (1819) 63; ed. II (1828) 1. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 282. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада (1915) 153. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 506. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 386. Борисова во Фл. СССР, XXII, 409. — *V. agrestis* auct. non L.; M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 14 p. p.; III (1819) 16. Ledeb., Fl. Ross., 254 p. p. — *V. agrestis* β *polita* (Fries.) Koch in Linnaea, 17 (1843) 288.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 77, 1698, I—II. Фл. юго-вост., IV, 212. Javorka és Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3325. Фл. СССР, XXII, табл. XVII, рис. 5.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 830. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2631, № 2629. Герб. фл. Ср. Аз., № 166!.

На полях, перелогах, степових схилах, як бур'ян біля шляхів. — У західних областях дуже рідко, на Поліссі рідко, в інших районах б.-м. звичайно.

Пр.Л. Львівська обл.: Дрогобич (Гюкель). — Житомирська обл.: Житомир (Пачоський, Тутковський!). — Київська обл.: окол. Києва (Шмальгаузен, Семенкевич!, Котов!, Липа!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Монтрезор). — **П.Л.-С.** Найбільш західне місцезнаходження — Ровно (Пачоський!), на схід від нього

звичайно. — **З.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.П., Т.С., К.С., Кр.З.С., Кр.З.Л.-С., Кр.Л.-С.** Звичайно. — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Чернова); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф); Алуштинський рн, Чатир-даг (Вульф). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялта (Вульф!, Нетубський!, Зеленецький!, Ширяєв!, !!).

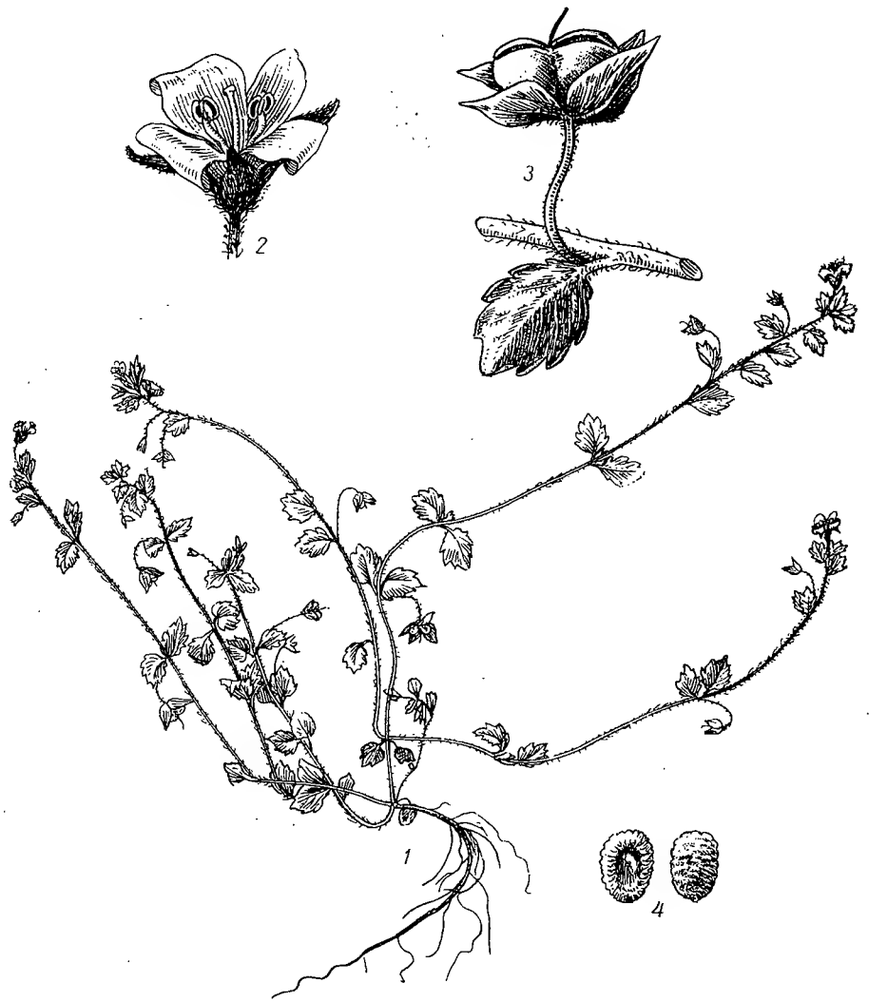

Рис. 73. Вероніка двійчаста — *Veronica didyma* Теп.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — частина стебла з коробочкою та листком; *4* — насінина.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Крим, Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Кара-Кум, Гір. Туркм., Сир.-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Іран, Середня Азія, Індія, Японія, Китай, Тібет.

2680(16). V. persica Poir. — **Вероніка персидська.** Стебел звичайно кілька, лежачих або висхідних, 15—50 *см* завд., з довгими пагонами, циліндричних, коротко та кучеряво волохатих від донизу відігнутих волосків. Листки супротивні, верхні майже сидячі, решта з черешками 2—4 *мм* завд. Приквіткові листки чергові, зменшені; стеблові листки широко-яйцевидні або округлі, 8—16 *мм* завд. і 5—15 *мм* завш., слабо серцевидні, з країв крупногородчасто-зубчасті, інші з клиновидною основою. Квітки по одній в пазухах стеблових листків на довгих нитевидних, маловолохатих квітконіжках, 1,5—4 *см* завд., після цвітіння дуговидно донизу відігнутих. Часток чашечки 4—5, ланцетних, 4—6 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., гострих, рівних або в 1,5 раза довших від коробочки, з країв війчастих, при плодах розходяться. Віночок 7—11 *мм* у діаметрі, голубий, синій або яскравофіолетовий, з зеленуватожовтим зівом, з синіми жилками, нижня лопать іноді біла. Коробочка 4—5 *мм* завд., 8—10 *мм* завш., ширина її вдвоє перевищує довжину, оберненонирковидна, з тупою виїмкою на верхівці, дволопатева, сітчасто-нервова; стовпчик 2—3 *мм* завд., на половину виступає над виїмкою коробочки. Насінини човниковидні, бородавчасті, 1,5—2,5 *мм* завд. ☉, ☉. Цв. III—X.

Poir, Dict. Encycl. Méth., VIII (1808) 542. Борисова во Фл. СССР, XXII, 411. — *V. Tournefortii* C. C. Gmel., Fl. Bad., 1 (1805) 39 р. р. Шмальгаузен, Фл ср. и ю. Р., II 281. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV, 158. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 506. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 386. Борисова во Фл. СССР, XXII, 411. — *V. Buxbaumii* Теп., Fl. Napol. 1 (1811) 7, tab. 1. M.B., Fl. taur.-cauc., III, Suppl., 16. Ledeb., Fl. Ross., III, 253.

Рисуики: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 78. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 812. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, I, tab. 239, f. 8. Javorkaès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3323, Фл. СССР, XXII, табл. XVII, рис 4.

Видані зразки: Герб.: русск. фл., № 475. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2627. Герб. фл. Ср. Азии, № 168!

Бур'ян! на полях, шляхах, городах. Рослина занесена.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Богдан (Барбарич!); Великоберезнянський рн, Великий Березний — Руський Мочар (Котов!); Перечинський рн, Тур'я Поляна (Котов!). — **Пр.Л.** Львівська обл.: Дрогобич (Гюкель, Котов!, !!), Трускавець (!!), Борислав (!!), Івана Франка (!!). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Розтоки, долина р. Черемошу (Артемчук!, !!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальгаузен). — **З.П.** Хмельницька обл.: Полонне (Пачоський). — **З.Л.-С.** У північно-західній частині до лінії Тульчин—Ямпіль, часто. — **П.Л.-С.** У західній частині до лінії Житомир—Вінниця—Тульчин звичайно. — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Черняєв, Котов!); Нововодолазький рн, Бірки (Котов!). — Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!), Зіньків (Д. Зеров). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (Клоков, !!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Нетубський!, !!), Нікітський ботанічний сад (Станков!, !!, Малеєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Верх.-Дністр., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бес-

сараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: усі райони; Далек. Схід: Уссур. (Владивосток — занесено), Сахалін (занесено); Серед. Азія: Гір. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Середня Азія, Індія, Гімалаї, занесено на Далекий Схід і в Америку.

Секція **4. Megasperma** (Lehm.) Boriss. Листки з неглибокими 3—9 (11) частками, майже округлі, серцевидні або нирковидні, на черешках. Приквіткові листки майже подібні стебловим. Квітки по одній, звичайно на б.-м. волосистих квітконіжках, пізніше пониклих. Коробочка дуже здута, куляста, 4-роздільна.

2681 (17). V. hederifolia L. — **Вероніка плющолиста**. Рослина з рідкими довгими волосками. Стебло 10—30 *см* завв., лежаче або припідняте, при основі сильно розгалужене, з довгими боковими пагонами. Листки з черешками, округлі, при основі трохи серцевидні, спереду з 3—5 (7) зарубчастими лопатями, 10—25 *мм* завд. і завш. або їх ширина перевищує довжину. Квітки на довгих квітконіжках, виходять з пазух листків, при плодах назад обернені. Чашечка 3—4 *мм* завд., глибокороздільна з широко трикутно-яйцевидними, яйцевидно- або округло-серцевидними лопатями, гострими, довговійчастими, при плодах із зігнутими зовні краями, внаслідок чого вона стає чотиригранною. Віночок 2—3 *мм* у діаметрі, лілуватий або синій, з короткою трубочкою з чотирма жилками, коротший, ніж чашечка. Коробочка 2,5—3 *мм* завш., майже куляста, близько 6 *мм* завш., 5 *мм* завд., дуже здута, по краю перехоплена, вгорі з дуже малою виїмкою; гнізда її 1—2-насінні. ☉, ☉. Цв. IV—VI.

L., Sp. pl., I (1753) 13. М.В., Fl. taur.-cauc., I, 15. C. Koch, Monogr., Gen. Veron., 14. Ledeb., Fl. Ross., III, 255. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 283. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада (1915) 149. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 507. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 387. Борисова во Фл. СССР, XXII, 414.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 77. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, tab. 239, f. 10. Javorka és Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3321 і 3321a. Флора СССР, XXII, табл. XVIII, рис. 4. Вульф, ц.м., карта X.

Видані зразки: Герб русск. фл., № 1677a. Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 363. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2632, 2633. Fl. Polon. exsicc., № 225. Герб. фл. Ср. Азии, № 164!.

На лісових галявинах, серед чагарників, у садах, на полях і між камінням на відсипах гірських порід.

П.П. Житомирська обл.: Житомир (Пачоський); Радомишль (Бельке). — Київська обл.: окол. Києва (Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Козелець (Чорноголовко). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Пачоський). — Вінницька обл.: Вінниця (Яцковський!). — Київська обл.: Умань (Фінн). — Одеська обл.: Саврань (Шмальгаузен).— Кіровоградська обл.: Новопразький рн, Пантаївка (Пачоський). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, Люботин (Ценкилович!); Чугуїв (Клоков); Зміїв (Котов!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.**

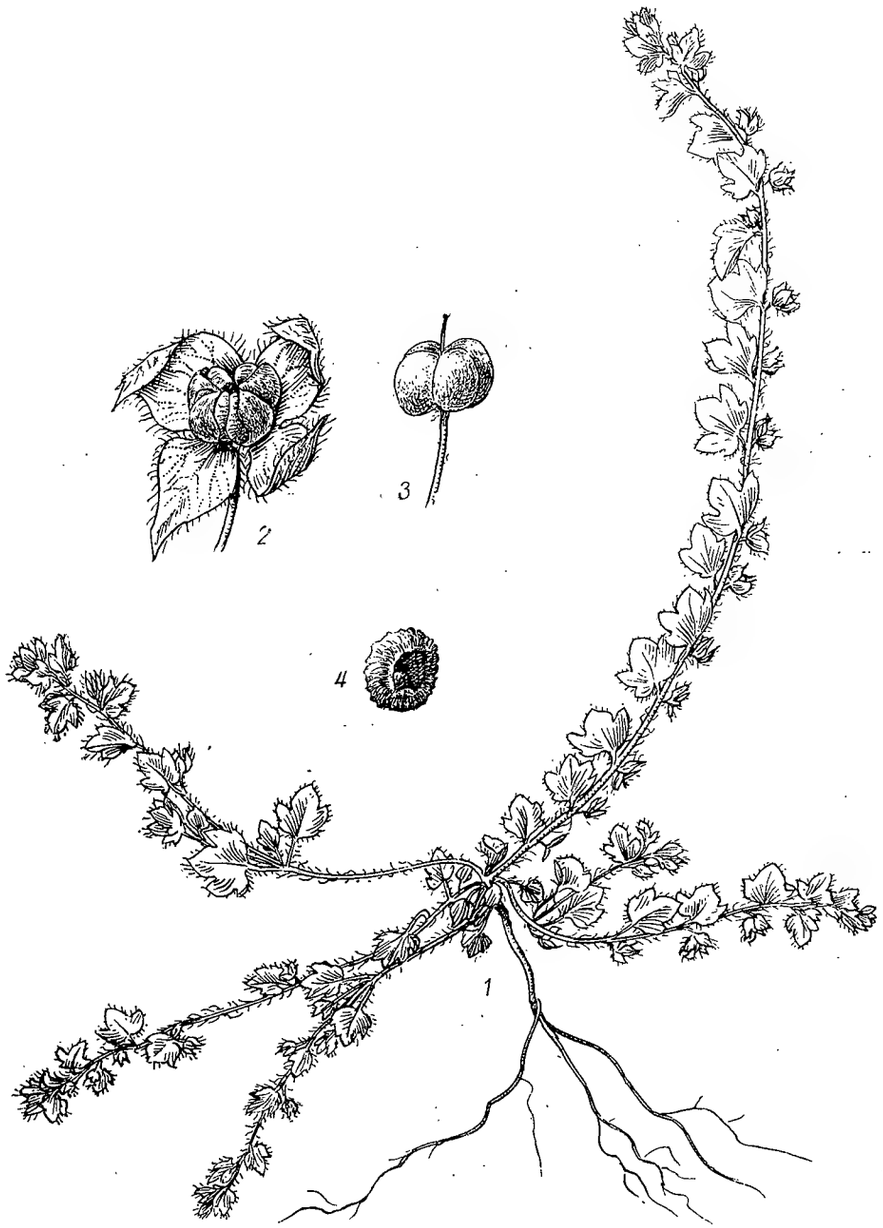

Рис. 74. Вероніка плющолиста — *Veronica hederifolia* L.

1 — загальний вигляд; *2* — плід з розкритою чашечкою; *3* — плід; *4* — насінина.

Херсонська обл.: Голопристанський рн, Солено-озерна лісова дача, в пониззі Дніпра (Пачоський); — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Вульф!), г. Опук (Вульф). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Червоногвардійськ (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький!); Білогорський рн, окол. Білогорська, ур. Кара-Куш (Хорват). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь, Інкерман (Савенков!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, г. Ай-Петрі (Левандовський!); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Таліев!), г. Агармиш (Ширіна!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Гольде!, Станков!, Котов!, Нетубський!), Нікітський ботанічний сад (Станков!, Малеєв!, Котов!); Судацький рн, Судак, Новий Світ (Сарандінакі!, !!), Кара-даг (Сарандінакі!, Котов і Карнаух!), Отузька долина (Сарандінакі!, Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм. (занесено), Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Заволзьк. (Куйбишев), Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк., Схід. Закавк., Півд. Закавк.; Серед. Азія: Аралo-Касп., Гір. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Середня Азія, Індія, Японія, Китай.

2682 (18). V. cymbalaria Bod. — **Вероніка цимбалярієва.** Стебла 10—30 *см* завв., лежачі, м'які, з пагонами. Листки напівокруглі, майже серцевидні, з клиновидною або усіченою основою з 5—9 неглибокими, тупими, зарубчастими лопатями, на довгих черешках. Квітки в пазухах листків по одній на довгих квітконіжках, які перевищують листки, пізніше пониклі. Чашечка з тупими, війчастими, еліптичними або оберненояйцевидними частками, які при плодах дуже відхиляються. Віночок світлоголубий, трохи перевищує чашечку з короткою трубочкою. Коробочка дуже здута, двічі чотирилопатева, гола або шорстка, з невеликою виїмкою, вкрита сосочками. Стовпчик 1,2—1,5 *мм* завд., значно випинається з виїмки. Насінини кулясті, по 1—2 у гнізді. Цв. IV—V.

Bod., Mem. Veronique Cymbal. (1788) 3. Ledeb., Fl. Ross., III, 255. Steven, Verzeichn. taur. Halbins. wildwachs. Pflanz. (1857) 270. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 283. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 148. Борисова во Фл. СССР, XXII, 417. — *V. cymbalarifolia* M.B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 18, 646.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab 77, 1698, f. V. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 813. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3322. Вульф, ц.м., карта X.

Видані зразки: Herb. norm., № 326; Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2634. Fl. exsicc. Palestinae, № 182.

На полях, бур'яні у Криму, рідко.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарай (Станков!, !!); Сімферополь (Стевен). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Ласпе у Шмальгаузена). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія.

Секція **5. Alsinebe** Griseb. Квітки зближені в кінцевих або пазушних гронах, на помітних квітконіжках, коротших і довших за чашечку. Віночок колесовидний. Коробочки стиснуті з боків або опуклі, трохи стиснуті, здебільшого виїмчасті. Приквіткові листки чергові, схожі на стеблові супротивні.

Ряд **1. Microspermae** Lehm. Нижні приквітки схожі на стеблові листки. Квітконіжки коротші за чашечку або трохи довші за неї. Насінини дрібні, плоско-випуклі, по 4—6(10) в гнізді.

2683 (19). V. arvensis L. — **Вероніка польова.** Рослина внизу з двома рядками волосків, вгорі залозисто відстояче опушена. Стебло прямостояче або висхідне, просте або розгалужене здебільшого при основі, 5—20 *см* завв. Листки чергові або супротивні в кількості 2—3 пар, 5—13 *мм* завд. і 4—10 *мм* завш., серцевидно-яйцевидні, зарубчасті, нижні з черешком 1—4 *мм* завд., верхні сидячі, поступово переходять в ланцетні, цілокраї приквітки, які перевищують квітки. Грона кінцеві, спочатку густі, потім сильно видовжуються, на верхівці тривалий час розвиваються квітки, в той час як нижні плодоносять. Квітконіжки короткі, 0,5—1 *мм* завд., в 1,5—2 рази коротші за приквіткові листки; чашечка 3—4 *мм* завд., залозисто опушена, майже до основи розсічена на 4 ланцетовидні частки, з яких дві трохи більші за інші. Віночок блідоголубий, 1,5—2 *мм* завд., вдвоє коротший за чашечку, трубочка віночка дуже коротка, з 5 жилками. Коробочка 3—4 *мм* завд., коротша від чашечки, сплюснута, широко-серцевидна, глибоковиїмчаста, по краях війчаста; стовпчик майже дорівнює виїмці. Насінини овальні, поперечно-зморшкуваті. ⊙, ⊙. Цв. III—IX.

L., Sp. pl. (1753) 13. M.B., taur.-cauc., I, 15. Ledeb., Fl. Ross., III, 249. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II. 280. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV, 143. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 505. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 386. Борисова во Фл. СССР, XXII, 418.

— *V. micrantha* Schur, Enum. pl. transsilv. (1866) 978.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 99, 1720, ng. II. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 805. Javorka ès Csapody, Monogr. fl. Hung., f. 3314. Фл. СССР, XXII, табл. XVIII. рис. 7.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1675. Fl. Polon. exsicc., № 62. Герб. фл. Ср. Азии, № 158!

Бур'ян на полях, перелогах, по краях шляхів, на лісових галявинах, на пісках, передгір'ях, заходить в гори. Звичайно по всій УРСР, у Карпатах і в Криму, зрідка.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Глибоцький рн, Кам'янка, по р. Серету (Горохова!). — **З.П., Л.З.С.** Звичайно. — **П.С.** Кримська обл.: Джанкойський рн, Лазурки (М. Попов, Доброчаєва, Барбарич!); Роздольнянський рн, Славне, мис Бакал (М. Попов, Доброчаєва, Барбарич!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Вульф!, !!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.:

Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі, !!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Стевен, Зеленецький). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Чатир-даг (Гребеньова), Демерджі-яйла (Гребеньова, !!), Довгоруківська яйла (Гребеньова), Карабі-яйла (Гребеньова), Кримський державний заповідник, Бабуган-яйла (Гребеньова); Судацький рн, Щебетівка (Сарандінакі, Котов і Карнаух!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялта (Нетубський!, !!); Судацький рн, Кара-даг (Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім північних; Кавказ: всі райони; Далек. Схід: Сахалін; Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Сир.-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан, Гір. Туркм.

Загальне поширення. Майже вся Європа, крім арктичних районів; Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Індія, Західні Гімалаї, Японія, Північна Америка (занесено).

2684(20). V. Dilenii Crantz. — **Вероніка Діленіева.** Стебло прямостояче, просте або розгалужене, 10—20 *см* завв., у нижній частині кучеряво-волосисте, вгорі — залозисто-пухнасте. Нижні листки черешкові, яйцевидні, надрізно-пилчасті, стеблові 5—7-роздільні, із збільшеною середньою часткою, при основі клиновидні, верхні листки цільні. Приквіткові листки цілокраї, значно відрізняються від стеблових. Квітки в багатоквіткових коротких волотевидних суцвіттях. Частки чашечки ланцетно-залозисті, неоднакової довжини. Віночок голубий, 4—5 *см* у діаметрі, дорівнює чашечці. Коробочка округло-оберненосерцевидна, слабовиїмчаста з рідкими залозистими волосками. Стовпчик значно перевищує виїмку коробочки, 0,9—1,1 *мм* завд. ⊙. Цв. IV—VI.

Crantz, Stirp. Austr., IV (1769) 352. Вульф в Тр. Тифлис. бот. сада, XV, 146. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 506; (1953) 533. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 386. Борисова во Фл. СССР, 420.

— *V. verna* L. var. *Dilenii* (Crantz) Fedtsch. У Федченко и Флерова, Фл. Европ. России (1910) 862. — *V. verna* L. var. *campestris* Schmalh., Фл. юг.-зап. Росс. (1886) 433. — *V. campestris* Schmalh. in Ber. Deutsch. Bot. Ges., 10 (1892) 291. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 280. — *V. acaulifolia* Schmalh. во Фл. ср. и ю. Р., II, 280 p.p.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 84. Hegi Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, I, fig. 29a—d. Javorka ès Csapody, Iconogr. Fl. Hung., f. 3311. Фл. СССР, XXII, табл. XVIII, рис. 6.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 278. Фл. Сов. Укр., № 92. Fl exsicc. Austro-Hung., № 2623.

У борах, на пісках, на відкритих місцях, на відслоненнях граніту та гнейсу. В більшій частині УРСР, але відсутня в Карпатах, у Передкарпатті, в Полинковому Степу і в Криму.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Півд. Закавк. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Іран, Середня Азія.

2685 (21). V. verna L. — **Вероніка весняна.** Рослина яскравозелена, залозисто-волохата. Стебло відстояче, волохате, іноді залозисте, прямостояче, просте або розгалужене від основи, 5—20 *см* завв. Нижні листки короткочерешкові, яйцевидні, зарубчасті, останні сидячі, середні стеблові — пірчасто — 5—7-роздільні, 5—12 *мм* завд. і 4—7 *мм* завш., з крупнішою верхньою частиною, нижні приквіткові листки трироздільні, найбільш верхні — цілокраї. Квітки у кількості 20—30 у видовжених і бокових численних густих кінцевих гронах, спочатку густі, при плодах дуже видовжені. Приквітки цілокраї, лінійно-ланцетовидні, довші за квітконіжки. Квітконіжки коротші, ніж чашечка. Чашечка 4-роздільна, з нерівними ланцетно-лінійними війчастими частками, в 2—3 рази довша за коробочку. Віночок коротший за чашечку, темноголубий, з синіми смугами, 1,8—3 *мм* у діаметрі. Коробочка 3 *мм* завд. і 4 *мм* завш., плоска, широко-оберненосерцевидна, глибоковиїмчаста, по краях залозисто-війчаста. Стовпчик не перевищує виїмки коробочки. ⊙, ⊙. Цв. III—VII.

L., Sp. pl., 1 (1753) 14. M. B., Fl. taur.-cauc., I, 17. Ledeb., Fl. Ross., III, 250. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 280. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 145. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 506. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 385. Борисова во Фл. СССР, XXH, 421.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, I, 29. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3310. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ, III, 156. Флора СССР, XXII, табл. XVIII, рис. 7. Вульф, ц. м., карта XI.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1680 Fl. polon. exsicc., 762.

На полях, сухих луках, по кам'янистих схилах, як бур'ян. В УРСР звичайна, крім високогірних районів Карпат, рідко в Полинковому Степу і в Криму.

П.С. Херсонська обл.: Чаплинський рн, Преображенка (Пачоський). — Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий в Азовському морі (Котов!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Стевен). — **Кр.Л.-С.** Сімферополь (Зеленецький). — **Г.К.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Карабі-яйла (Вульф), Кримський державний заповідник (Поплавська!), г. Чорна (Поплавська). — **Півд.Кр.** Кримська обл: Ялта (Нетубський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Крим, Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Гір. Туркм., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Середня Азія, Гімалаї.

Ряд **2. Filiformes** Boriss. Рослина гола або трохи кучеряво опушена. Приквіткові листки подібні стебловим. Квітконіжки довгі, значно перевищують листки, тонкі, при плодах пониклі. Коробочки сітчасто зморшкуваті.

2686 (22). V. filiformis Smith. — **Вероніка нитковидна.** Стебла тонкі, припідняті, 10—30 *см* завд., розгалужені, з численними тонкими видовженими гілками, що вкорінюються. Верхні листки чергові, нижні — супротивні, округлі, 5—10 *мм* завд. і завш., на коротких черешках, по краю неглибоко великозарубчасті, на верхівці тупі, до основи трохи серцевидні, розсіяноволосисті або голі. Приквіткові листки зменшені, подібні до стеблових. Квітки по одній на тонких квітконіжках, в 2—4 рази довші від листків, у пазухах звичайних або трохи зменшених листків. Чашолистки еліптичні або ланцетні, 2,5—4 *мм* завд., розсіяно-залозисті. Віночок голубий або білуватий, 8—13 *мм* у діаметрі, перевищує чашечку, трубочка віночка дуже коротка. Коробочка опукла, війчаста, округло-оберненосерцевидна, дволопатева, звичайно з вузькою виїмкою, розсіянозалозиста, тонкосітчаста, 5 *мм* завш. і 4 *мм* завд. Стовпчик звичайно вдвоє довший за виїмку, 4 *мм* завд. Насінин в гнізді 8—10, на одному боці ввігнуті. ☉, 4. Цв. VI—VIII.

Smith in Trans, Linn. Soc. Lond., I (1791) 195. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 15 p. p.; III, 17 p. p. Ledeb., Fl. Ross., III, 251. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 282. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV, 251, 162. Борисова во Фл. СССР, XXII, 423.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., tab. 604. Вульф, ц. м., карта XII.

Видані зразки: Busch, Marcow, Woron., Fl. Cauc. exsicc., № 168. Герб. русск. фл., № 781, 3235.

Бур'ян на Південному березі Криму.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялта (Вульф, !!)

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: усі райони. Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Балканський п-в, Крим, Кавказ, Мала Азія, Іран.

Ряд **3. Acinifoliae** Lehm. p. p. Стеблові листки відрізняються від приквіткових. Всі листки цілісні. Верхівка нерізко відмежована від останньої частини суцвіття. Квітконіжки довші за чашечку. Коробочка глибокодволопатева, з вузькою або тупою виїмкою. Насінин по 7—10 у гнізді, плоскі.

2687 (23). V. acinifolia L. — **Вероніка щебрушколиста.** Рослина залозисто-волосиста. Стебло 5—20 *см* завв., пряме, припідняте або розгалужене. Листки 6—10 *мм* завд., 3—6 *мм* завш., яйцевидні, зарубчасті, нижні — з короткими черешками, верхні — сидячі, поступово переходять у верхівкові приквітки; верхні приквітки ланцетні. Суцвіття нерізко відмежоване. Квітки у верхівкових іноді дорівнюють приквіткам або вдвоє довші за них, при плодах в 2—4 рази довші за чашечку, залозисті. Чашечка трохи коротша від коробочки. Віночок більше чашечки, інтенсивно голубий, з темними жилками, в зіві з 4 жилками. Коробочка залозисто-війчаста, 4—6 *мм* завд., ширша, стиснута, перевищує чашечку, майже до середини дволопатева, з вузькою вирізкою; стовпчик дорівнює виїмці. Насінин по 7—8 у гнізді, близько 0,5 *мм* завд. ☉. Цв. IV—VI.

L., Sp. pl. (1762) 19. Ledeb., Fl. Ross., III, 252. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 280 p. p. Вульф в Тр. Тифл. бот. сада (1915) 141. Борисова во Фл. СССР, XXII, 429.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 98, 17, 19, II.. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 806. Фл. СССР, XXII, табл. XVIII, рис. 3.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2626.

На вологих, відкритих місцях, на галечниках, як бур'ян у Криму.

Передг.Кр. Кримська обл.: Куйбишевський рн, Куйбишевський лісгосп (Гринь!). — **Півд.Кр.** Кримська обл:. Ялтинський рн, окол. Ялти (Акінфієв); Алуштинський рн, окол. Алушти (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!), г. Кастель (Таліев!, Станков), між Семидвір'ям і Сонячногорськом (Вульф).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк., Тал. Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Індія, Гімалаї.

Секція **6. Chamaedrys** Griseb. Грона пазушні, супротивні, іноді поодинокі, чергові, пухкі. Квітки на квітконіжках. Приквітки дрібні, дуже рідко нижні подібні до листків. Чашечка 4- або 5-роздільна. Віночок з дуже короткою трубочкою, колесовидний. Коробочки дуже стиснуті з боків, розкриваються по стулках, що високо зрослися і приросли до колонки. Насінин по 2—10 у гнізді, стиснуті. — Багаторічні трави.

Підсекція **Planiconvexae** Boriss. Насінини плоскі або двоякоопуклі.

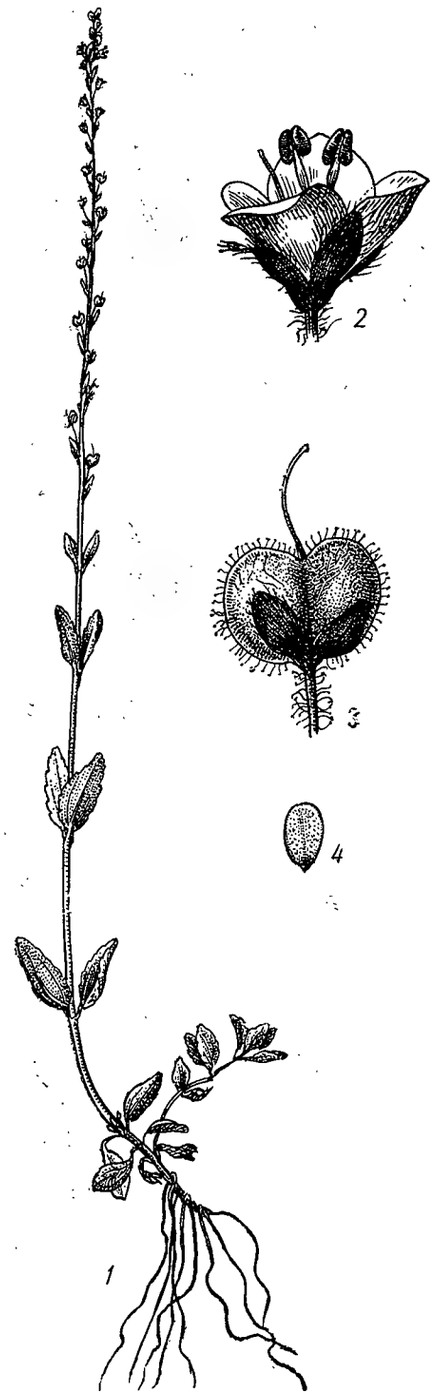

Рис 75. Вероніка щебрушколиста — *Veronica acinifolia* L.

1 — загальний вигляд; *2* — чашечка; *3* — плід; *4* — насінина.

Ряд **1. Euchamaedrys** Rick. Стебла припідняті при основі або розпростерті і вкорінюються. Листки округлі або довгасті, сидячі або короткочерешкові. Чашечка 4-роздільна. Коробочка стиснута, при основі клиновидна або б.-м. округла, широковиїмчаста.

2688 (24). V. chamaedrys L. — **Вероніка дібровна.** Стебло 15—40 *см* завв., висхідне, звичайно просте, рідше розгалужене, з повзучим, розгалуженим кореневищем, на всьому протязі з двома супротивними і черговими рядками м'яких волосків. Листки сидячі, округло-яйцевидні, 1,5—3 *см* завд., 1—2 *см* завш., тупуваті, грубо або надрізано зарубчасто-пилчасті, зверху майже голі, внизу б.-м. густо жорстковолосисті; нижні листки короткочерешкові, середні і верхні — сидячі, з округлою або слабосерцевидною основою. Грона супротивні, рідкі, малоквіткові, 2—20 *см* завд., у пазухах 2—4 верхніх листків. Приквітки ланцетні. Квітконіжки звичайно трохи довші за приквітки і чашечку. Частки чашечки еліптично-ланцетні, війчасті з краю, вдвоє коротші за віночок. Віночок 10—15 *мм* у діаметрі, світлоголубий, рідше рожевий з темними жилками. Тичинки коротші за віночок, з білими нитями. Коробочка 2,5—3 *мм* завд., трикутно-серцевидна, злегка опушена, з краю війчаста, в 1,5—2 рази коротша, ніж чашечка, при основі клиновидна, на верхівці з неглибокою виїмкою. Стовпчик довший за коробочку. ♃. Цв. IV—VIII.

L., Sp. pl., 1 (1753) 13. M. B., Fl. taur.-cauc., I, **11. Шмальгаузен**, Фл. ср. и ю. Р., II, 275. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV, 110. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 388. Борисова во Фл. СССР, XXII, 430.

— *V. chamaedrys* α *legitima* Ledeb., Fl. Ross., III (1847—1849) 243.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 83, 1704, f. II; tab. 212, 1833, f. II. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 820. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 1, tab. 237, f. 5. Javorka és Csapody, Icon. fl. Hung., f. 3291.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1179. Fl. Polon. exsicc., № 618. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 3701.

На лісових галявинах і узліссях, на суходольних луках, в степу і садах.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С., З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С. Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На півдні під лінії Дніпропетровськ — Сталіно звичайно. — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Високий). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Шестериков). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: окол. Запоріжжя, о-в Хортиця (Танфільєв). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: окол. Бахчисарая, Чуфут-Кале (!!), Сімферополь (Вульф!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф, Привалова); Ялтинський рн, Ай-Петрі, яйла (Левандовський!), Коккозяйла, Ялта (Вульф), Гурзуфське Сідло (Котов!), Нікіта (Вульф); Алуштинський рн, Демерджі-яйла (Вульф, Привалова), Тирке (Привалова), г. Чатир-даг (Стевен, Поплавська, Вульф!, Барбарич і Доброчаєва!, Котов!), Кримський державний заповідник (Поплавська, Котов!); Старо-Кримський рн, Старий Крим, г. Агармиш (Цирiна), Карабі-яйла (Вульф, Привалова).

Var. **pilosa** Benth. Стебло навкруги вкрите волосками. Приквітки майже дорівнюють квітконіжкам.

Benth. in DC, Prodr., X (1846) 475.

— *V. chamaedrys* L. var. *canescens* Merino, Fl. Galic., II (1906). — *V. pilosa* L., Sp. pl. (1763) 1663.

Зрідка в лісах.

Л.Л.-С. Харківська обл.: окол. Харкова (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк., Схід. і Півд. Закавк; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт., Алт. (рідко); Схід. Сибір: Анг.-Саян. (Мінусінськ, Красноярськ); Далек. Схід: Сах. (занесено); Серед. Азія: Дж.-Тарб. (рідко), Тянь-Шан. (окол. Алма-Ата, занесено).

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Вірменія.

2689 (25). V. umbrosa M. B. — **Вероніка тіньова.** Стебло лежаче, вкорінене, плідні гілки висхідні, розсіянопухнасті, 10—40 *см* завв., іноді червонуваті. Листки сидячі або на коротких черешках, яйцевидні або довгасті, середні листки 10—30 *мм* завд. і 4—14 *мм* завш., віддалено-пилчасті, до основи цілокраї, голі або розсіяноволосисті, верхні — ланцетні, неглибоко-пилчасті або цілокраї. Волоті пазушні, багатоквіткові, пухкі, довгі. Суцвіття б.-м. залозисто-волосисте. Приквітки яйцевидні, цілокраї. Квітконіжки в 2—3 рази довші за чашечку, відстоячі, після цвітіння горизонтально відхилені. Частки чашечки широко-ланцетні, майже однакові. Віночок 6—15 *мм* у діаметрі, білуватий з темними жилками, синій або рожевий, перевищує чашечку. Коробочка значно коротша за чашечку, сплюснута, ширина її перевищує довжину, на верхівці мало виїмчаста, залозисто опушена. Насінина велика, човникоподібна, по 2—3 у гнізді. ♃. Цв. III—VI.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) II, 414; III, Suppl. (1819) 12. Steven, Verz. taur. Halbins. Wildwach. Pfl. (1857) 269. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 108. Бордзиловский в Проток. Киевск. общ. естеств. (1913). Зоз у Віснику природознавства, 5—6 (1928) 304. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 388. Борисова во Фл. СССР, XXII, 432.

— *V. peduncutaris* M. B. β *umbrosa* Boiss., Fl. or., IV (1879) 440. — *V. peduncularis* M.B., Beschreib. Casp. pl. (1800) 126 p.p. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 275. — *V. chamaedrys* L. β *peduncularis* Ledeb., Fl. Ross., III (1846—1851) 243 p. p. — *V. peduncularis* M. B. var. *umbrosa* (M.B.) Boiss., Fl. or., IV (1879) 440.

Рисунки: M. B., Cent. pl., I, tab. VII.

Видані зразки: Fl. Cauc. exsicc., № 194. Pl. or. exsicc., № 396.

У лісах Донецького Кряжу рідко, в горах Криму нерідко.

Д.Л.-С. Луганська обл.: Лисичанський рн, Лисичанськ (Шмальгаузен), Верхнє (Зоз!), Мирна Долина (Гринь!), Томашівка (Гринь!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Бахчисарай (!!); Білогорський рн, Карасівка—Красноселівка, верхів'я р. Карасу (М. Попов, Доброчаєва, Барбарич!); Балаклавський рн, Орлине (Паласс), Фруктове (Левановський!), Каралез (Андрєєв); Куйбишевський рн, біля Орлиного Польоту (Гринь!). — **Г.Кр.** Кримська

Рис. 76. Вероніка тіньова — *Veronica umbrosa* M. B.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

обл.: Ялтинський рн, гори над Ялтою (Зеленсцький, Станков!, Котов!), Нікітська яйла (Грабовський!, Котов!), над Гурзуфом (Вовчанецький!, Станков!, Котов!), Ялтинське л-во і Уч-Кош (Станков, Котов!); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Привалова); Алуштинський рн, Чатир-даг (Таліев!, Вульф!, Поплавська), Демерджі-яйла (!!), Карабі-яйла (Вульф, Привалова), Кримський державний заповідник (Поплавська, Котов!, М. Попов, Доброчаєва, Барбарич!), хребет Інжер-Сирт (Поплавська); Старо-Кримський рн, Старий Крим, г. Агармиш ((Таліев!, Циріна!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Нетубський!, Котов!), Гурзуф (Котов!, Оксіюк!); Алуштинський рн, Солнечногорське, Ай-Андрій (Вульф), Генеральське біля водоспаду Джар-Джур (Вульф, Станков), Карадез (Андреєв); Судацький рн, Судак (Стевен, Котов!), Кара-даг, Свята Гора (Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Донецький басейн, Крим, Кавказ. Ендем. Описаний з Криму.

Ряд **2. Pentasepalae** (Benth.) Römpr. Листки цілі, сидячі або на коротких черешках. Волоті супротивні, густі. Чашечка п'яти-, рідко чотирироздільна, з нерівними зубцями, з яких п'ятий — найменший. Коробочка широко-куляста. Насінина плоска, щитовидна.

2690 (26). V. teucrium L. — **Вероніка широколиста.** Кореневище повзуче, шнуровидне, дерев'янисте. Рослина кучерявоволосиста. Стебло одне або їх 2—3, висхідне або прямостояче, просте, міцне, 30—60 (100) *см* завв. Листки супротивні, сидячі, яйцевидні або яйцевидно-довгасті, 3—5,5 *см* завш., при основі округлі або трохи серцевидні, тупуваті, зарубчасто-пилчасті, сидячі або на коротких черешках, зверху голі, знизу з волосками. Грона в кількості 2—4, на кінець цвітіння видовжуються. Квітконіжки трохи довші за ланцетні приквітки, при плодах прямостоячі. Чашечка з п'ятьма нерівними частками, рідше чотирироздільна. Чашолистки лінійно-ланцетні до шиловидних, 3—4 *мм* завд., голі або волосисті. Віночок 10—15 *мм* у діаметрі, в зіві білий, волосистий, синій, іноді рожевий з темними жилками; частки віночка нерівні, яйцевидні. Тичинки майже дорівнюють віночку. Пиляки яйцевидні, сині, як ниті. Коробочка широко-оберненояйцевидна, 3—3,5 *мм* завд., гола, вкрита рідкими волосками, при основі округла, на верхівці з неглибокою вузькою виїмкою, стовпчик нитевидний, в 1,5 раза довший за коробочку. Насінини щитовидні, 1,5 *мм* завш. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1762) 16. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 58. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 116. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 503; (1953) 528. Карнаух у Визн. росл. УРСР. 387. Борисова во Фл. СССР, XXII, 434.

— *V. latifolia* L., Sp. pl. (1753) 13 p. p. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 10, 413. Steven, Verz. taur. Halbins. wildwach. Pfl., 269. — *V. teucrium* L. α *latifolia* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 277. — *V. pseudochamaedrys* Jacq. in Fl. Austr. I (1773) 36.

Рисунки: Hegi, ц.м., tab. 238, f 2. Javorka és Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3298. Вульф, ц.м., карта VIII.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 932! Fl. Polon., exsicc., № 223! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 922! Fl. Hung. exsicc., № 456!

На лісових галявинах, у чагарниках, на схилах, іноді на луках, у лісових, лісостепових і гірських районах нерідко, а в степових — зрідка.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-ОЛ., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С. Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На північний схід від р. Дінця звичайно. — Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Акінфієв). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (Висоцький, !!), Жданов (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Бехтери (Гринь!, !!), Іванo-Рибальче (Гринь!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарай (Буш!, Котов!); Сімферополь (Стевен, Зеленецький). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, Соколине (Зеленецький). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Чернова, Котов!), дорога з Ялти на Ай-Петрі (Білик!, Котов!). Коконеїз-яйла (Зеленецький), Гурзуфська яйла (Чернова); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Вульф!. Поплавська, Котов!), г. Чорна (Поплавська, Котов!), г. Бабуган-яйла (Зеленецький, Котов!), г. В. Чучель (Вульф, Поплавська, Котов!). г. М. Чучель (Вульф, Поплавська, Котов!), г. Демерджі біля перевалу (Котов!, Привалова), Карабі-яйла (Привалова). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Ялти (Нетубський!, Котов!), Кримський державний заповідник, Грушева Поляна (Котов!), Нікітський ботанічний сад (Зеленецький, Станков!, Малєєв, Котов!), Массандра (Зеленецький, Котов!); Алуштинський рн, біля г. Кастелі (Станков!); Судацький рн, Кара-даг (Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.- Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.

Загальне поширення. Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я, Вірменія, Західний Сибір.

2691 (27). V. dentata Schmidt. — **Вероніка зубчаста.** Кореневище довге. Вся рослина густо короткопухнаста. Стебло прямостояче, одне або їх кілька, 30—80 *см* завв. Листки ланцетні, лінійно-ланцетні або майже лінійні, до 7,5 *см* завд. і до 2,5 *см* завш., звичайно віддалено-пилчасті або пилчасто-зубчасті, найбільш верхні здебільшого цілокраї, з краю іноді б.-м. загорнуті, сидячі або короткочерешкові, волосисті. Листки верхівкових пагонів численні, дуже відрізняються від стеблових, вузькі, лінійні, цілокраї або з рідкими зубцями, рідко дрібнопилчасті. Грона бокові, пазушні, видовжені, багатоквіткові, на кінець цвітіння витягуються. Приквітки ланцетні. Чашечка 5- або 4-роздільна, з нерівними частками, з яких п'ята — значно менша за інші. Віночок 10—13 *мм* у діаметрі, яскравосиній або фіолетовий, в зіві волосистий, з нерівними частками, трьома тупуватими яйцевидними та однією видовженою, тупою. Тичинки коротші за віночок. Коробочка оберненояйцевидно-серцевидна, б.-м. виїмчаста, гола або опушена. Стовпчик нитевидний, вдвоє довший за чашечку та на $^1/_2$ довший за коробочку. 4. Цв. VI—VIII.

Рис. 77. *А* — Вероніка зубчаста — *Veronica dentata* Schmidt.
1 — верхня частина стебла з квітками; *2* — середні листки; *3* — верхні листки; *4* — нижня частина стебла; *5* — квітка.
Б — Вероніка широколиста — *Veronica teucrium* L. (стеблові листки).

Schmidt., Fl. Bohem., I (1793) 20. М.В., Fl. taur.-cauc., III, II. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 387. Борисова во Фл. СССР, XXII, 435.

— *V. austriaca* L. subsp. *dentata* (Schmidt) Watzl. in Abh. zool.-bot. Gesellsch., Wien., V, 5 (1910) 53. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 122. — *V. austriaca* L. α *dentata* Koch, Syn. Fl. Germ. (1837) 526. Ledeb., Fl. Ross., III, 238 p. p. — *V. teucrium* L. β *angustifolium* Vahl, Enum. pl., I (1806) 76. — *V. teucrium* β *dentata* Čelakowsk., Prodr. Fl. Boehem. (1867) 76. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 277. *Veronicastrum dentatum* Opiz, Seznam (1852) 102.

Рисунки: Reichenb.. Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 89, 1710, f. I, 11. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, f. 33a. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., № 3297.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 924! Fl. Hung. exsicc., № 454! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1168.

У лісах, переважно в Лісостепу, рідко в Степу.

Зак.Л. Закарпатська обл.: на вулканічних горах; Берегівський рн, Берегове (Ігошина); Мукачівський рн, Лавки і Попова Гора біля Мукачевого (Ігошина), Хуст (Ігошина). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Кельменці (Горохова!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальгаузен!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Дубнівський рн. Костянець (Барбарич!). — **З.П.** Волинська обл.: Устилуг (Пачоський). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Пачоський!, Липський!). — Київська обл.: Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич, Котов!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Часто. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Авдіївський рн, Ясинувата (Акінфієв); Чистяківська мр, ліс по балці Глухій (Гринь). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Кремінна (Васильев-Яковлев). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Дементьев).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Верх.-Дністр., Ниж.-Дон., Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Східна і Атлантична Європа, Балканський п-в, Мала Азія.

2692 (28). V. prostrata L. — **Вероніка лежача.** Рослина сіруватокоротко пухнаста. Від дерев'янистого кореневища відходять численні лежачі висхідні стебла і лежачі улиснені пагони 10—30 *см* завв. Нижні листки короткочерешкові, довгасто-яйцевидні, решта — сидячі, довгасті, лінійно-ланцетні, надрізно-пилчасті, зарубчасті або цілокраї, нерідко загорнуті на нижній бік краями 1—2 *см* завд., 3—8 *мм* завш. Грона 1,5—4 *см* завд., бокові, багатоквіткові, досить короткі, густі, супротивні, в кутках верхніх листків у кількості двох, рідше чотирьох. Квітконіжки коротші за приквітки і чашечку. Частки чашечки довгасто-лінійні, нерівні, дві передні в 1,5—2 рази довші за дві задні, п'ята частка дуже вкорочена, більш вузька, іноді роздвоєна. Віночок 5—8 *мм* у діаметрі, блідоліловий. Тичинки значно коротші за віночок. Коробочка 3—5 *мм* завд., гола, широко-оберненояйцевидна, на верхівці з неглибокою і гострою виїмкою і довгим стовпчиком, рівним коробочці. Насінини щитовидні, округлі. 4. Цв. IV—VII.

L., Sp. pl. (1762) 17. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 276. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 502; (1953) 527. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 387. Борисова во Фл. СССР, XXII, 437. — *V. austriaca* L. α *prostrata* Kaufman, Моск. фл. (1866) 350.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 817. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, f. 32.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 983. Герб. фл. УРСР, № 93!. Fl. Hung. exsicc., № 455! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 926. Fl. Podol. exsicc., № 979.

На лісових галявинах, узліссях і серед чагарників, на степових схилах і на суходольних луках.

П.П. Житомирська обл.: Коростишів (Пачоський), Житомир (Пачоський). — Київська обл.: Київ (Семенкевич!, !!). — **Р.-О.Л., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** Часто. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, між ст. Терпіння і Федорівкою (Котов!); Великотокмацький рн, Молочанськ (Білик!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.

Загальне поширення. Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я.

Ряд **3. Austriacae** Wulf. Листки майже сидячі, пірчасто-роздільні або пірчасто-розсічені, з лінійно-клиновидними або нитевидними частками. Грона супротивні, пазушні, з рідкими квітками. Чашечка чотири-, рідше п'ятироздільна. Коробочка дуже сплюснута. Насінини плоскі, майже округлі.

2693 (29). V. austriaca L. — **Вероніка австрійська.** Рослина розсіяно опушена. Стебла нечисленні, висхідні або прямі, 20—60 *см* завв. Листки сидячі, яйцевидні або ланцетні, пірчасто-роздільні або пірчасто-розсічені з ланцетними або лінійними, при основі звуженими, звичайно надрізними або роздільними сегментами і лінійними частками, звуженими при основі, цілокраїми або надрізними. Грона видовжені, густі, виходять з пазух верхніх листків, на прямостоячих квітконіжках. Приквітки ланцетні, майже однакової довжини з квітконіжкою і чашечкою. Чашолистки в кількості 4—5, неоднакового розміру. Віночок 7—10 *мм* у діаметрі, яскравосиній, з видовженими гострими лопатями. Коробочка 4—5 *мм* завд., дорівнює чашечці або коротша за неї, оберненосерцевидна або оберненояйцевидна, біля основи округла, на верхівці виїмчаста, коротко опушена або гола. Насінини щитковидні, близько 1,5 *мм* завш. 4. Цв. V—VII.

L., Syst. nat., ed. 10, II (1759) 849. М.В., Fl. taur.-cauc., I, 13; III, 13 p.p. Вульф, Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 121 p.p. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 503; (1953) 528. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 387. Борисова во Фл. СССР, XXII, 438.

— *V. austriaca* subsp. *Jacquini* (Baumg.) Maly. J. C., Enum. pl. (1846) 201. Вульф, ц.м., 123.— *V. Teucrium* φ *austriaca* Arcangeli, Comp. d. Fl. Ital. (1882) 514. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 277 p.p.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 89, 1710, f. 111. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I f. 33b, c. Фл. юго-вост., VI, рис. 633. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3296.

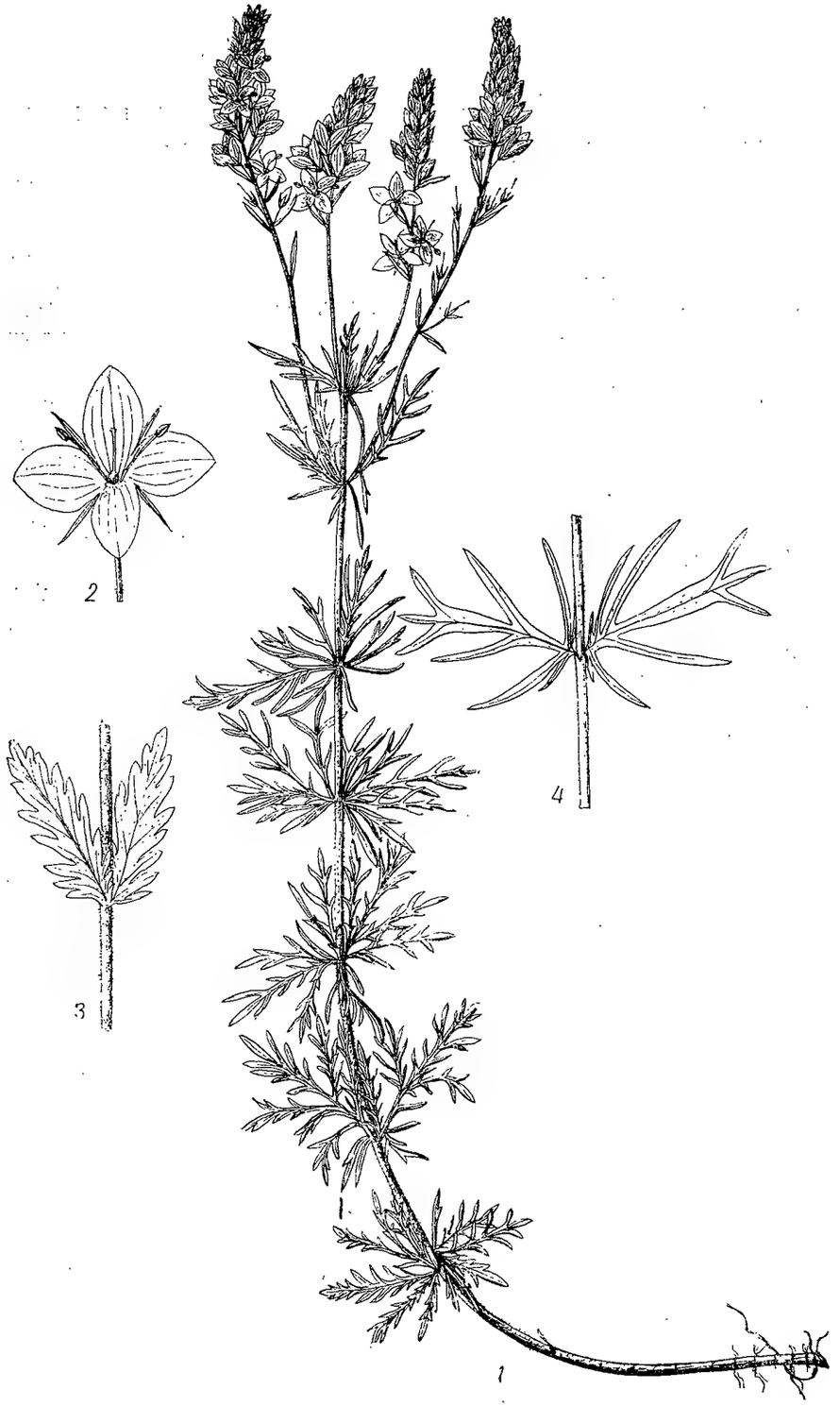

Рис. 78. Вероніка австрійська — *Veronica austriaca* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — пірчасті листки на стеблі (var. *pinnatifida* Koch); *4* — двопірчасті листки на стеблі (var. *bipinnatifida* Koch).

На степах, схилах (часто кам'янистих), на узліссях, лісових галявинах і в горах.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С. Звичайно. — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Шмальгаузен). — Київська обл.: Київ (Шмальгаузен, Лоначевський!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, м. Мисир (Вульф!), м. Тархан (Вульф!); Ленінський рн, Парнацький хребет, Красногорівка (Вульф!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький, Хорват, Котов!), окол. Сімферополя, Лівенські Дубки (Хорват!); Білогорський рн, окол. Білогорська, ур. Кара-Куш (Хорват!); Бахчисарай (Котов!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Самохвалівка (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич); Білогорський рн, Карасівка — Красноселівка (Доброчаєва і Барбарич!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Зуйський рн, Довгоруківська яйла (Привалова); Алуштинський рн, Карабі-яйла (Вульф!, Привалова), Чатир-даг (Вульф!, Барбарич і Доброчаєва!); Судацький рн, Щебетівка (Котов і Карнаух!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг (Котов і Карнаух!), Лагерне (Котов і Карнаух!).

Var. **pinnatifida** Koch. — Листки пірчасті.

Koch, Syn, Fl. Germ. (1837) 526.

Звичайно.

Var. **bipinnatifida** Koch. — Листки двічі пірчасті.

Koch, Syn. Fl. Germ. (1837) 526.

Звичайно.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1126!

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (рідко), Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Балканський п-в, Крим, Кавказ, Мала Азія, Вірменія, Іран.

Ряд **4. Orientales** Wulf. Стебла висхідні або розпростерті, іноді при основі здерев'янілі. Листки видовжено-яйцевидні або лінійні, цілі або пірчасто-розсічені на вузькі частки. Чашечка 4—5-роздільна, з дуже зменшеним п'ятим зубчиком. Коробочка плоска, при основі клиновидна або округла, широковиїмчаста.

2694 (30). V. taurica Willd. — **Вероніка кримська.** Коріння численне, дерев'янисте. Стебла 6—30 *см* завв., дугоподібні, припідняті і розпростерті, блідозелені або червонуваті, густо, коротко опушені, внизу іноді голі. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, нижні іноді довгасті, до основи вузько-клиновидні, цілокраї, знизу з поодинокими волосками по краю і по жилках. Квітки в 2—3 пазушних багатоквіткових гронах. Квітконіжки до цвітіння коротші за приквітки або дорівнюють їм, після цвітіння вдвоє довші за них. Чашечка з 4—5 нерівними частками, по краю війчаста, рідше волосиста, іноді з домішкою залозистих волосків. Віночок 4—17 *мм* у діаметрі, світлоголубий

Рис. 79. Вероніка кримська — *Veronica taurica* Willd.

1 — загальний вигляд; *2* — частина стебла з листками; *3* — квітка; *4* — плід у чашечці.

або темносиній. Коробочка 4,5—5 *мм* завд. і 3—4,5 *мм* завш., біля основи майже округла, гола або залозисто опушена. ♃. Цв. V—VIII.

Willd., Sp. pl., I (1797) 70; Борисова во Фл. СССР, XXII, 443.

— *V. orientalis* β *humilis angustifolia* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 12. — *V. orientalis* Ledeb., Fl. Ross., III, 238 p. p. non Mill. — *V. orientalis* var. *tenuifolia* Boiss., Diagn. pl. or., II, 3 (1859) 167. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада (1915) 134. — *V. Bordzilowskii* Juz. в списке раст. Герб. фл. СССР, XI (1949); в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XIII (1950) 291.

Рисунки: Фл. СССР, XXII, табл. XIX, рис. 3.

Видані зразки: Герб. русск. фл., 3473! Callier, Herb. taur., № 166!

Кр.З.С. Кримська обл.: Євпаторійський рн, Мавлютинське (Козлов!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Самохвалівка (М. Попов, Доброчаєва, Барбарич!), Дачне (Федченко, Котов!), Альма (Федченко!, Котов!, Дзевановський); Сімферопольський рн, Сімферополь (Стевен, Бєлоусов!, Ф. Олексієнко!, Юзепчук!), Червоні Печери (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!); Білогорський рн, ур. Кара-Куш (Гриньї, Хорват). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Партизанське (Барбарич і Доброчаєва!); Білогорський рн, Білогорськ (Котов!), Карасірка — Красноселівка (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Гольде!, Таліев!, Левандовський!, Ванькov!, Юнге!, Чернова!, Юзепчук!, Вульф!, Котов!, Білик!), Нікітська яйла (Вульф!, Станков!, Котов!), Гурзуфське Сідло (Котов!, Оксіюк!), над Ялтою на яйлі (Гольде!, Траншель!, Котов!); Алуштинський рн, Демерджі-яйла (Буш!, Вульф!, Юзепчук!, Привалова), Карабі-яйла (Вульф!, Привалова), Тирке (Привалова), г. Чатир-даг (М. Бібершгейн!, Зеленецький!, Вульф!, Савенков!, Юзепчук!, Котов!, Барбарич і Доброчаєва!), Кримський державний заповідник (Вульф!, Буш!, Ванькov!, Поплавська!, Котов!), Бабуган-яйла (Вульф!, Таліев!, Поплавська, Котов!), г. Роман-Кош (Ванькov!, Поплавська, Юзепчук!, Котов!), г. М. Чучель (Вульф!, Дзевановський!, Котов!), г. В. Чучель (Вульф!, Котов!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Судак (Таліев!, Сарандінакі!), Кара-даг (Сарандінакі!, Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: **Крим.**
Загальне поширення. Ендем Криму.

2695 (31). V. multifida L. — **Вероніка багатороздільна.** Рослина сіро, коротко пухнаста, 10—25 *см* завв. Стебел багато, 10—25 *мм* завд., при основі дерев'янистих, що закінчуються листками, розгалужених, із сланкими або висхідними гілками. Листки сидячі або з дуже короткими черешками, глибоко пірчасто-роздільні на лінійні частки, цілокраї або надрізні. Суцвіття супротивні, в пазухах листків по 2—4, вкорочені, досить густі. Приквітки лінійні, довші за квітконіжки, при плодах прямостоячі. Квітконіжки дорівнюють чашечці. Чашечка п'ятироздільна. Частки її лінійні, неоднакові. Віночок 5—6 *мм* завд., синюватий або рожевий, при основі з 5 жилками, з короткою трубочкою. Коробочка трикутно-оберненосерцевидна, коротша за квітконіжку, при основі клиновидна, гола або короткозалозиста. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., 1 (1753) 13. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 13 pp.; III, 13. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 127. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 387. Борисова во Фл. СССР, XXII, 444.

Рис. 80. Вероніка багатороздільна — *Veronica multifida* L.
1 — загальний вигляд; *2* — листки; *3* — віночок; *4* — плід.

— *V. tenuifolia* M. B., Fl. taur.-cauc.; I (1803) 13 p. p. non Asso (1779). — *V. teucrium* L. c. *austriaca* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 277 p. p.

Рисунки: Герб. русск. фл., № 1126. Callier, Iter taur., № 161!

На кам'янистих схилах (сланцях, пісковиках, вапняках), на гранітах і на пісках.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Авдіївський рн, Ясинувата (Котов і Карнаух!), Олександро-Григорівка (Котов!), Яковлівка по р. Кальміусу (Котов!); Амвросіївський рн, Успенка (Липа!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Луганськ (Лавренко!); Свердловський рн, Провалля (Гринь). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Роздольне (Котов!). **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсонський рн, Херсон (Рябков), Дар'ївка на р. Інгульцю (Котов!); Бериславський рн, Дрімайлівка (Пачоський). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Великотокмацький рн, Чапаєвка (Білик!). — **П.С.** Кримська обл.: Роздольнянський рн, селище Комунар (Білик!). — **Т.С.** Кримська обл.: окол. Чорноморського (Котов!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, п-в Казантип (Вульф); Приморський рн, Партизанське (Вульф), Керч (Вульф), Пам'ятне (Вульф), г. Тащ-Ала біля Чокрацького озера (Вульф!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Міжводне (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Жовтневе (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький, Андреєв!, Хорват, Котов!); Зуйський рн, Верхня Курганна (Дзевановський!); Білогорський рн, Айшміневська лісодільнка (Гринь!), окол. Білогорська (Хорват, Котов!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклава (Шперк); Севастополь (Савенков!); Бахчисарай (!!); Білогорський рн, Красноселівка — Карасівка (М. Попов, Доброчаєва, Барбарич!); Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Таліев, Циріна!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Чернова!, Котов!), Васильївська яйла (Чернова!), Нікітська яйла (Чернова, Котов!), Гурзуфська яйла (Чернова, Котов!); Алуштинський рн, Чатир-даг (Котов!), Демерджі-яйла (Таліев!), Довгоруківська яйла (Вульф!, Привалова), Карабі-яйла (Вульф!, Привалова). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Зеленецький, Нетубський, Ваньков!, Котов!), біля водопаду Учан-су (Мілютін!, Котов!), Нікітський ботанічний сад (Станков!, Котов!), Гурзуф (Ширяєв!, Котов!); Судацький рн, Судак (Таліев!, Сарандінакі, Котов і Карнаух!), Кара-даг (Котов і Карнаух!, Сарандінакі!), вулканічний хребет Карагач (Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Ірт. (Кокчетавські гори, Терсакан); Серед. Азія: Арало-Касп., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Південь і південний схід Європейської частини СРСР, Кавказ, Мала Азія, Іран.

Ряд **5. Officinales** Römpp. Стебла вкорінюються. Листки цільні. Грона бокові, густі. Квітконіжки прямі, коротші за чашечку або майже дорівнюють їй. Чашечка 4-роздільна. Коробочка більша за чашечку, сплюснута, оберненотрикутна. Насінини майже округлі, плоско-випуклі.

2696 (32). V. officinalis L. — **Вероніка лікарська.** Рослина утворює дернини, 10—35 *см* завв., шорстко-пухнаста, в суцвітті з відстоячими, простими, короткими волосками. Стебла повзучі, укорінюються, на верхівці висхідні. Листки оберненояйцевидні або довгасті, 1,5—4 *см*

завд., 1—2 *см* завш., при основі звужені в короткий черешок, зарубчасті, до основи цілокраї. Грона виходять з однієї лише пазухи двох супротивних листків, багатоквіткові, досить густі. Квітконіжка волосиста, коротша за приквітки і чашечку. Чашечка 4-роздільна, з ланцетними частками, залозисто опушена. Віночок 6—7 *мм* у діаметрі, блідоліловий або голубуватий, більше чашечки, лопаті зростаються на $^1/_3$ в трубочку. Тичинки перевищують віночок. Коробочка 4—5 *мм* завд., оберненотрикутна, тупа або тупо-виїмчаста, залозисто опушена, перевищує майже вдвоє чашечку. Стовпчик перевищує коробочку. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl. (1753) II. M. B., Fl. taur.-cauc., I, 10. **Шмальгаузен**, Фл. ср. и ю. Р., II, 274. **Вульф**, Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 101. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 502; (1953) 527. **Карнаух** у Визн. росл. УРСР, 388. **Борисова** во Фл. СССР, XXII, 449.

— *V. repens* Gilib., Fl. Lith., I (1781) 108.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 85, 1706, f. I—II. **Федченко и Флеров**, Фл. Европ. Росс., рис. 818. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, tab. 238, f. 525c, d. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3293.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1127. Fl. Polon. exsicc., № 224.

У борах, суборях, у листяних лісах у лісових і гірських районах. Південна межа масового поширення проходить через Ямпіль на Дністрі — Ольгопіль — Умань — Олександрію — Полтаву — Зміїв, Вовчанськ. Південніше рідко.

Л.З.-Л.С. Луганська обл.: Кремінна (Клоков!). — Дніпропетровська обл.: між Дніпропетровськом і Новомосковським (Акінфієв). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Байдарська яйла (Чернова), Ай-Петрінська яйла (Чернова!, Котов!, Оксіюк!), над Ялтою — соснові ліси (Зеленецький!, Станков!, Котов!), Долоси (Котов!), Ялтинське л-во (Котов!), Кримський державний заповідник, Грушева Поляна (Котов!), Васильївська яйла (Чернова), Нікітська яйла (Станков!, Котов!, Чернова!), Гурзуфська яйла (Станков!, Котов!, Савенков!, Оксіюк!); Алуштинський рн, Карабі-яйла (Вульф, Привалова), г. Демерджі біля перевалу (Котов!), Демерджі-яйла (Вульф, Привалова), Чатир-даг (Вульф, Поплавська, Гизенко!), Кримський державний заповідник (Вульф!, Галієв!, Поплавська, Котов!), Центральний кордон (Поплавська, Котов!), — г. Чучель (Котов!), Бабуган-яйла (Поплавська, Котов!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, г. Аю-даг (Стевен); Судак (Стевен).

Поширення по СРСР. Аркт. Європ.: ст. Хібіни; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк., Тал.; Далек. Схід: Сах. (занесено, рідко).

Загальне поширення. Майже вся Європа, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія, Іран.

Ряд **6. Aphyllae** Römpp. Дрібні високогірні та арктичні рослини, при основі дернисті. Стебла висхідні, густо улиснені або листки прикореневі в розетці. Листки сидячі або на коротких черешках, цілокраї. Суцвіття майже щитковидні із бокових пазушних, малоквіткових грон. Квітконіжки в 2—5 разів довші за чашечку. Чашечки 4-роздільні, коротші за віночок. Коробочка перевищує чашечку.

2697 (33). V. aphylla L. — **Вероніка безлиста.** Кореневище довге, тонке, повзуче. Дернисті рослини, 5—10 *см* завв., з вкороченими стеблами (1—3 *см* завд.) і листками, зібраними майже в розетку. Стебла короткі, голі, в нижній частині б.-м. опушені, тонкі, вкорінюються. Листки довгасто-яйцевидні або оберненояйцевидно-еліптичні, короткочерешкові, цілокраї або дрібнозубчасті, по краях опушені. Суцвіття — зонтиковидне грono з 1—5 квіток, з квітконіжками, в 2—3 рази довшими за приквітки, разом з ними і чашечкою опушені відстоячими волосками. Чашечка 4-роздільна, з яйцевидно-довгастими тупуватими частками. Віночок дзвониковидний, 6—8 *мм* завд., синій, голубий або рожевий, в 3 рази довший за чашечку. Коробочка оберненояйцевидно-серцевидна, 5—7 *мм* завд., відстояче залозисто опушена, вдвоє довша за чашечку. Насінини численні, 1,5 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1753) II. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 499; (1953) 524. Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květené ČSR (1928) 417. **Карнаух** у Визн. росл. УРСР, 387. **Борисова** во Фл. СССР, XXII, 451.

— *V. depauperata* Waldst. et Kit., Pl. rar. Hung., 3 (1812) 272.

Рисунки: Waldst. et Kit., ц.м., tab. 245. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, tab. 239, f. 4. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3284.

Видані зразки: Pl. Polon. exsicc., № 254 (!).

На скелях і на кам'янистих схилах у субальпійському та альпійському поясах Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: г. Свидовець (**Запалович**).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Балканський п-в.

2698 (34). V. Baumgartenii Roem. et Schult. — **Вероніка Баумгартена.** Кореневище сланке, з пагонами. Стебло 3—15 *см* завв., висхідне, густо улиснене, у верхній частині сильно розгалужене, опушене густими притиснутими короткими волосками або голе. Листки супротивні, сидячі, нижні — яйцевидні або довгасті, 0,5—1,5 *см* завд., 3—9 *мм* завш., тупі, пилчасті, з клиновидною основою; верхні листки довгасті, гострі, з краю рідко зубчасті. Приквітки ланцетні. Суцвіття майже щитковидне, з кількома гронами, 1,5—4,5 *см* завд., з 2—4 квітками. Квітконіжки нитковидні, 7—15 *мм* завд., при плодах в 3—5 разів довші за чашечку. Чашечка 4-роздільна, майже гола, коротша, ніж віночок, 4 *мм* завд., з широко-видовженими чашолистками. Віночок синій, вдвоє довший від чашечки, з чотирма нерівними частками. Коробочка гола, вдвоє довша за чашечку, яйцевидна або округло-яйцевидна, 6 *мм* завд., 4 *мм* завш., маловиїмчаста на верхівці, з тонким зігнутим стовпчиком. ♃. Цв. VII.

Рисунки: Визн. росл. УРСР, рис. 231. Javorka ès Csapody, Iconogr., fl. Hung., f. 3285. Prodan, Fl. determ. et descr. pl. Roman., II, tabl. 95.
Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1170!

На скелях і кам'янистих схилах в альпійському і субальпійському поясах у Карпатах.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чорногора (Мондальський!). — Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Говерля (Маргаріттай!, Котов!, Доброчаєва!, Косець!), г. Піп Іван (Маргаріттай!), Карпати (Котов!), г. Туркул (Комендар!), г. Шпиці (Комендар!), г. Петрос (Комендар!), Чорногора, Черемоські гори (Запаловіч).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в (Північні Балкани), Карпати.

Ряд 7. **Scutellatae** Benth. Стебла тонкі, вкорінюються. Листки лінійні, з зубцями, спрямованими до основи листка, або цілокраї. Грона бокові, пазушні, поодинокі, рідкоцвіті. Квітконіжки тонкі, довгі. Чашечка 4-роздільна. Коробочка сплющена, ширина її перевищує довжину. Насінини плоско-випуклі або плоскі.

2699 (35). V. scutellata L. — **Вероніка щитковидна.** Рослина гола. Стебло тонке, слабке, висхідне, при основі з сланкими і вкоріненими пагонами, 10—50 *см* завв. Листки супротивні, 2—5 *см* завд., сидячі, вузько-лінійні, гострі, цілокраї або віддалено дрібнозубчасті, з обернеными назад зазублинами; під зубцями з залозками. Грона рідкі, розміщені звичайно в пазусі одного з супротивних листків. Квітконіжки нитковидні, видовжені, в кілька разів довші за чашечку, при плодах відлеглі або назад відігнуті. Приквітки ланцетовидні. Частки чашечки еліптичні. Віночок 4—5 *мм* завд., блідоголубий або білуватий, з рожевими або темносиніми смужками. Тичинки незначно коротші за віночок. Коробочка сплюснута, яйцевидна або нирковидна, 4—5 *мм* завш., спереду глибоковиїмчаста. Насінини 1—1,8 *мм* у діаметрі. ♃. Цв. V—IX.

L., Sp. pl. (1753) 12. Ledeb., Fl. Ross., III, 244. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 274. Вульф, Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 114. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 501; (1953) 526. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 388. Борисова во Фл. СССР, XXII, 453.

— *V. scutellata* L. α *glabra* Neilr., Fl. Nied. Oester. (1859).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 474. Fl. Polon. exsicc., № 470. Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1171.

На вологих луках, болотах, по багнистих берегах річок.

Зак.Л., К.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. В Лісостепу до лінії Могилів-Подільський—Умань—Кіровоград—Кременчук—Полтава—Зміїв і по р. Дінцю до Луганська звичайно; південніше в степовій смузі — рідко в долинах річок. — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: між Новомосковськом і Дніпропетровськом (Акінфієв, Еліашевич). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Федосеєв, Крижевський, Доктуровський). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Водяне (Козлов). В понизі р. Дніпра нерідко. — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Пачоський), Кардашинське болото (Козлов!); Цюрупинський рн, Козачі Лагері (Прянишников). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, болото в горах над Ялтою (Станков!), над Гурзуфом, напроти Ай-Даніля, болото в горах (Котов!); Алуштинський рн, болото біля Чатир-дагу (Поплавська).

Var. **pilosa** Vahl. Рослина з відстоячими рідкими залозистими волосками.

Vahl., Enum. pl., I (1805) 70. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1. 61.

Var. **pubescens** C. Koch, Monogr. Gen. Veron. (1833) 20.

Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 274.

Рідко.

П.П. Житомирська обл.: Житомир (Пачоський). — Київська обл.: окол. м. Києва, Святошино (Семенкевич!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова, Жихор (Котов!).

Поширення виду по СРСР. Арктика: Аркт. Європ. (ст. Хібіни); Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Заволзьк., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн., Верх.-Дністр., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Лен.-Кол., Анг.-Саян.; Далек. Схід: Камч., Сах.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа, Сибір, Далекий Схід, Японія, Середня Азія.

Ряд 8. **Montanae** Boriss. Стебла вкорінюються. Листки яйцевидні, на черешках. Грона пухкі, пазушні, чергуються в пазухах середніх листків, малоквіткові. Квітконіжки тонкі, довгі, при плодах догори згорнені. Чашечка чотирироздільна. Коробочки нирковидні, залозисто опушені, з країв зубчасто-війчасті. Насінини гладкі.

2700 (36). V. montana L. — **Вероніка гірська.** Рослина розсіяно-волосиста, в суцвітті залозиста. Стебло повзуче, розгалужене, з висхідними плідними гілками 15—20 *см* завв. Листки яйцевидні або серцевидно-яйцевидні, 1—3 *см* завш., 1,5—3,5 *см* завд., крупно зарубчасто-пилчасті, раптово звужені в черешок, майже рівний їм за довжиною. Грона пухкі, з 2—7 квітками, звичайно в пазусі одного з супротивних листків. Квітконіжки залозисті, тонкі, в 2—4 рази довші від чашечки і приквітків, при плодах відстоячі. Частки чашечки ланцетні, по краю війчасті. Віночок вдвоє довший за чашечку, 6—12 *мм* у діаметрі, блідо-ліловий, з темними смужками. Коробочка сплюснута, нирковидна, 0,7—0,8 *см* завш., 0,5—0,6 *см* завд., вгорі і при основі виїмчаста, ширина її перевищує довжину, по краю зубчасто-війчаста, залозисто опушена, довша від чашечки. Довжина стовпчика перевищує половину довжини коробочки. Насінини плоскі, 2 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl. (1762) 17. Ledeb., Fl. Ross., III, 244. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 274. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 115. Szaf., Kulcz.,

Pawł., Rośl. polsk. (1924) 502; (1953) 527. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 60. Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květené ČSR, 419. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 388. Борисова во Фл. СССР, XXII, 455.

Видані зразки: Herb. norm., № 5301! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 364! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2619! Fl. Polon. exsicc., № 550.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Часто. — **З.П.** Житомирська обл.: в 15 *км* від Житомира до Новограда-Волинського, Корабельна лісова дача (Оканевич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Сатанів (Котов!); Смотрицький рн, Купин (Балковський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт. (Латвія), Волзьк.-Кам., (окол. Златоуста), Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр.; Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Західне Середземномор'я.

2701 (37). V. maxima Mill. — **Вероніка найбільша.** Рослина опушена відстоячими щетинистими, іноді залозистими волосками, в суцвітті — залозисто-волосистими. Стебло прямостояче або висхідне, 30—70 *см* завв. Листки сидячі або нижні, з дуже короткими волосками, широкі, яйцевидні або довгасті, із слабосерцевидною основою, з краю гострі і нерівно пилчасті або зубчасті, на верхівці гострі; верхні — довгозагострені, середні листки — 4—8 *см* завд. і 2—5 *см* завш., на верхівці загострені, знизу, особливо з краю та по жилках, з рідкими волосками. Грона супротивні, в пазухах верхніх листків, пухкі, численні, на тонких квітконіжках. Приквітки опушені, довгасто-лінійні, з краю війчасті. Квітконіжки в 3—4 рази довші за чашечку, при плодах на верхівці вгору зігнуті, тонко опушені та з рідкими залозистими волосками. Чашечка 4-роздільна, з ланцетними, тупуватими, переважно з краю залозисто-війчастими, нерівними частками. Віночок 4—8 *мм* у діаметрі, блідорожевий або блідоголубий, з темними смужками, вдвоє довший від чашечки, з дуже короткою трубочкою з п'ятьма жилками, в зіві голий. Тичинки 5—8 *мм* завд., з прямими білими нитками, з фіолетовими яйцевидними пиляками. Коробочка округло-яйцевидна або яйцевидна, трохи виїмчаста, 4 *мм* у діаметрі, стовпчик значно перевищує виїмку, дорівнює коробочці, дуже тонкий. Насінини 1—1,25 *мм* завд., 0,75—1 *мм* завш., жовті, яскраві. ♃. Цв. VI—VII.

Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768) III. Борисова во Фл. СССР, XXII, 456.

— *V. urticifolia* Jacq., Fl. Austr., I (1773) 37. Knapp, Pfl. Gal. Buk. (1872) 226. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 276. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 60. Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květené ČSR (1928) 418. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 388. — *V. latifolia* Lam., Fl. fr., 2 (1778) 441. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 501; (1953) 526 non L. f.

Рисунки: Jacq., ц.м., tab. 59. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 82, 1703, f. 1; tab. 212, 1833, f. III. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, tab. 238. f. 1. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3292.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 920!

У гірських лісах і серед чагарників у Карпатах звичайно. — Дуже рідко на рівнині на Правобережжі в листяних лісах.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Часто. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: між Немировом і Райгородом (Андржієвський) (остання вказівка потребує перевірки).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (?), Волзьк.-Кам. (Урал).

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Урал.

Секція 7. **Beccabunga** Griseb. Грона супротивні, пазушні. Квітки на помітних квітконіжках. Приквітки дрібні. Віночок з короткою трубочкою, дрібний, колесовидний. Коробочка відкривається на верхівці чотирма зубцями. Насінини по 10—30 в гнізді, яйцевидні або видовжені, трохи стиснуті, дрібні. — Багаторічні, рідко однорічні трави, які ростуть на вологих і болотистих місцях.

Ряд **1. Anagallides** Keller. Листки здебільшого сидячі, іноді нижні — на коротких черешках. Гроно б.-м. залозисте. Коробочки здебільшого округлі або еліптичні, з маленькою виїмкою.

2702 (38). V. anagallis-aquatica L. — **Вероніка берегова.** Кореневище товсте, вкорінюється. Рослина гола, іноді зверху трохи залозисто опушена. Стебло 15—80 *см* завв., прямостояче або при основі висхідне, порожнисте, невиразно чотиригранне, розгалужене. Стеблові листки сидячі, 2—10 *см* завд., 0,5—4 *см* завш., з серцевидною основою, яйцевидно-ланцетні або довгасто-ланцетні, цілокраї або пилчасто-зубчасті, голі, блискучі, коротко загострені. Грона багатоквіткові, досить густі, виходять з пазух супротивних, головним чином верхніх листків. Квітконіжки при плодах 4—6 *мм* завд., дуже тонкі, відстоячі від головної осі під гострим кутом. Чашечка глибокочотирироздільна. Віночок 4—5 *мм* у діаметрі, 2,5—4 *мм* завш., голубуватобілий з фіолетовим відтінком, з темнофіолетовими жилками, з жовтим кільцем у трубочці, з широко-овальними, загостреними частками, які перевищують чашечку. Зубці чашечки перевищують коробочку. Тичинки коротші за віночок, з брудножіолетовими пиляками. Коробочка гола або залозиста, округла або еліптична, з шпоркою, довжина якої перевищує або майже рівна довжині коробочки, з невеличкою виїмкою на верхівці, 2—4 *мм* завд.; стовпчик 1,5—2 *мм* завд. Насінини овальні, дрібнокомірчасті. ♃. Цв. IV—IX.

L., Sp. pl. (1753) 12. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 89. Борисова во Фл. СССР, XXII, 469.

— *V. anagallis* C. Koch, Monogr. Veron. (1833) 20. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., 273. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 389.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 815. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 144. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 81. Javorka ès Csopody, Iconogr. fl. Hung., f. 3287.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 266!

По берегах струмків, річок, озер, боліт і на вологих місцях біля води, нерідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Виноградів, у заплавині р. Тиси (Ігошина); Мукачівський рн, Лавки (Ігошина). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Богдан (Гринь!), Кваси на р. Тисі (Ігошина). — **Пр.Л.** Чернівецька

обл.: Чернівці (Артемчук!). — **З.П.** Ровенська обл.: Костополь (!!). — **П.П.** Київська обл.: Обухівський рн, Нові Безрадичі (Бачуріна!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Привороття (Котов!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Наливайко!, Котов!). — **Д.Л.-С.** Луганська обл.: Лисичанський рн, в заплавині р. Дінця (Білик!): Свердловський рн, Провалье (Пострига нь!, Котов!, Гринь і Романова!). — Сталінська обл.: Слов'янський рн, Хрестище (Лавренко!), Баннівське (!); Сталінська мр, окол. Сталіно, радгосп «Лагері» (Котов!); Макіївська мр, Макіївка (Котов!), радгосп «Зоря», балка Скелева (Наконечна!), радгосп «Пролетарій», дно балки Холодної (Наконечна!); Єнакіївська мр, окол. Єнакієво, Горнозаводське л-во (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Зміївський рн, оз. Лиман (Гребеньова!). — Дніпропетровська обл.: Павлоградський рн (Акінфієв!). — Луганська обл.: Кремінський рн, Кремінна (Лавренко!, Котов!), Кабанське, луки в заплавині р. Красної (Білик!); Євсузький рн, окол. Ново-Олександрівки по р. Євсугу (Котов!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Старо-Дубівка біля р. Берди (!); Старо-Бешівський рн, Стила (!), балка Гуронова (!); Приморський рн, Кременівка — Старий Крим (!); Будьоннівський рн, Гусельщикове на р. Єланчику (!); Володарський рн, Назарівка, заповідник «Кам'яні Могили» (Кузнецова!); Приморський рн, с. Заможне, лівий берег р. Кальміусу (!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, р. Мелек-Чесме (Вульф!).— **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Краснолісся (Котов!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, над Ялтою, болото в лісі (Станков!); Алуштинський рн, Довгоруківська яйла біля джерела Ярма-Чобрак (Привалова!), Кримський державний заповідник, болотце в кордоні Чучель (Поплавська!, Котов!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеїз (Тутковський!), Судацький рн, Судак (Савенков!, Котов!, Барбарич і Доброчаєва!), Кара-даг (Сарандінакі, Когов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Дж.-Тарб., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Кавказ, Середня Азія, Мала Азія, Іран, Індія, Гімалаї, Сибір, Японія, Китай.

Примітка. В літературі *V. anagallis-aquatica* L. дуже часто вказують замість інших близьких видів, а саме: в УРСР — *V. anagalloides* Guss., *V. anagallidiformis* Boreau, *V. scardica* Griseb., *V. poljensis* Murbeck. Тому поширення всіх цих видів ми подаємо тільки за гербарними екземплярами, які нами перевірені.

2703 (39). V. anagalloides Guss. — **Вероніка джерельна.** Кореневище вкорінюється, повзуче. Стебло 10—30 *см* завв., пряме, тонке, тверде, часто розгалужене, б.-м. відстояче волосисте, опушене, часто залозисте, іноді голе. Листки сидячі, з трохи серцевидною основою, ланцетні або лінійно-ланцетні, загострені, цілокраї або трохи зазублені, голі, 1,5—2,5 *см* завд. і 7 *мм* завш., нижні — іноді короткочерешкові. Грона численні, багатоквіткові, виходять з пазух супротивних листків, голі або слабо залозисті. Приквітки лінійні, часто відстояче волосисті. Квітконіжки досить довгі, відстоячі під гострим кутом, тонко-залозисто опушені, як чашечка і вся вісь суцвіття. Чашечка

чотирироздільна, часто пухко відстояче залозисто-волосиста, з нерівними тупуватими, еліптичними зубцями, майже вдвоє довшими за коробочку. Віночок 2—3 *мм* у діаметрі, білуватий, блідоголубий або брудно-фіолетовий з темними смугами, майже не перевищує чашечку. Тичинки майже дорівнюють віночку. Коробочка 2—2,5 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш., гола або з рідкими залозистими волосками, довгасто-еліптична, тупа або виїмчаста (з дуже маленькою виїмкою), здута. Стовпчик коротший, ніж коробочка. Насінини дрібні, округлі, опуклі. ⊙, 4. Цв. VI—IX.

Guss., Icon. pl. rar. (1826) 5, tab. 3. Ledeb., Fl. Ross., III, 236. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 501; (1953) 525. Карпаух у Визн. росл. УРСР, 389. Борисова во Фл. СССР, XXII, 470.

— *V. anagalloides* L. β *tenuis* Boiss., Fl. or., IV (1879) 437. — *V. anagallis* L. var. *anagalloides* (Guss.) C. Koch in Linnaea, XVII (1843) 288. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 273.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 81, 1702, f. III, 14. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 865. Javorka és Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3286, VI, I, f. 35. Фл. СССР, XXII, табл. XXI, рис. 1.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 453. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2621!

По берегах струмків, річок, озер, боліт і на вологих місцях поблизу води.

П.П. Київська обл.: окол. Києва, Труханів о-в (Монтрезор!, Лончевський!); Києво-Святошинський рн, Борщагівка (Монтрезор!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва, заплавина р. Десни (Семенкевич!). — Чернігівська обл.: Куликівський рн, Дроздівка (Левіна!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля (Монтрезор!). — Черкаська обл.: Смілянський рн, Велика Яблунівка по р. Тясмину (Д. Зеров!). Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівський рн, Бзів (Кравченко!); Чорнобаївський рн, Велика Бурімка (Зоз!); Золотоніський рн, Коробівка (!). — Полтавська обл.: Кременчук (Лавренко!, Котов!). — Харківська обл.: Печенеги (Сова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (Заблоцький!); Чугуївський рн, Тернова (Ширяєв!); Олексіївський рн, Маслівка (Ширяєв!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Білосарайська Коса (Котов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Березівський рн, заплавина р. Тилігулу (Гринь!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман!, Котов!). — Херсонська обл.: Херсон, заплавина р. Дніпра (Куксін!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова, Чапельський під (Пачоський!, Котов!, Лавренко!, Шалит!, Окснер!); Скадовськ (Прянишников!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр., Заволзьк., Верх.-Дністр., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Алт.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Гір.Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня Європа, Східна Європа, Середземномор'я, Північна Африка, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія, Вірменія, Іран, Середня Азія, Гімалаї, Сибір, Далекий Схід.

2704 (40). V. anagallidiformis Boreau — **Вероніка анагалісовидна.** Стебло висхідне або пряме, 15—50 *см* завв., порожнисте, слабо

чотиригранне, закінчується листками. Листки сидячі, блискучі, з трохи серцевидною основою, півстеблообгортні, горизонтально спрямовані, яйцевидні або ланцетні, 20—50 *мм* завд. і 12—25 *мм* завш., цілокраї або пилчасто-зубчасті. Суцвіття рідкоцвіте, залозисте або голе; грона численні, негусті, виходять з пазух супротивних листків. Квітконіжки і плодоніжки горизонтально спрямовані, часто із зігнутими всередину коробочками, міцні, потовщені. Чашечка чотирироздільна, з тупими ланцетно-яйцевидними частками, коротше, ніж коробочка, іноді дорівнює їй. Віночок білуватий, з червоними або брудножіолетовими жилками, 4—5 *мм* завш. Коробочка округло-еліптична, ширина її перевищує довжину, трохи довша за чашечку, з боків сплющена, на верхівці тупа, з дуже маленькою гострою виїмкою. Стовпчик коротше, ніж коробочка. ☉, ♃. Цв. IV—IX.

Boreau, Fl. centr. de la France, ed. 3, II (1857) 489. Борисова во Фл. СССР, XXII, 473.

— *V. aquatica* Bernh., Begriff. d. Pflanzenart. (1834) 66. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 501. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 383. — *V. anagallis* L. var. *aquatica* Neil., Act. Hort. Petropol., X (1887) 223. — *V. tomosa* Richter ex Stapf in Denkschr. Akad. Wiss., Wien, 50, II (1855) p. p. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1953) 525.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I (1918), f. 35. Фл. СССР, XXII, табл. XXI, рис. 3.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1620!

По берегах водойм, на вологих, часто піщаних місцях.

З.П. Волинська обл.: Заболоттівський рн, Заболоття, болото біля озера Туру (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва, Заболонь (Семенкевич!). — Чернігівська обл.: Остерський рн, Сорокошичі, берег р. Дніпра (Левіна!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Снітівка (Котов!); Чорний Острів (Козлов!). — Вінницька обл.: Жмеринський рн, луки по р. Згару (Д. Зеров!); Брацлавський рн, Забужжя — Щура (Прянишников!); Вінницький рн, біля р. Жерді, притока р. Десни (Левіна!). — Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Велика Северинка по р. Інгулу (Котов!). — Черкаська обл.: Канівський рн, Пекарі (Котов!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Бориспільський рн, Іванків (Зоз!); Баришівський рн, Бзів (Зоз!). — Сумська обл.: Суми (Калениченко!, Стародуб!); Штепівський рн, заповідник «Михайлівська цілина» (Лавренко і Зоз!); Лебединський рн, Кулики (Стахорський!), Чернеле (Ширяєв!). — Харківська обл.: Валки (Горницький!); Нововодолазький рн, Рокитне (Котов!); Харківський рн, окол. Харкова (Наливайко!, Котов!, Лавренко!), Артемівка (Козлов!, Котов!); Дергачівський рн, Феськи (Лавренко!, Котов, !!), Рогозянка (Котов!, Лавренко!); Зміївський рн, Зідьки, берег р. Дінця (!); Чугуївський рн, Чугуїв (Котов!), Кочеток біля р. Дінця (Білик!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Слов'янськ (Черняєв!), Богородичне (Ширяєв!, Котов!), гори Артема (Ширяєв!, Котов!); Катиківський рн, Грабова балка (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Солонянський рн, Антонівка біля р. Мокрої Сури (Давидич!). — Миколаївська обл.: Криве озеро (Монтрезор!, Котов!); Первомайський рн, долина р. Кодими (Левіна!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Зміївський рн, Лиман (Клоков!, Котов!); Вовчанськ (Заблоцький!); Ізюмський рн, Ізюм (Котов!), Ізюмський лиман (Ширяєв! Клоков!). — Полтавська обл.: Решетилівський рн, Карячки (Котов!, Лавренко!). — Луганська обл.: Кремінна (Клоков!, Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Крим (рідко), Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Ірт.; Схід. Сибір: Ірк., Забайк.; Серед. Азія: Арало-Касп., Дж.-Тарб., Гір. Туркм., Тянь-Шан. (зах.), Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Атлантична і Східна Європа, Західний Сибір, Середземномор'я, Балканський п-в, Кавказ, Вірменія, Іран, Середня Азія, Індія, Гімалаї, Японія, Китай.

2705 (41). V. scardica Griseb. — **Вероніка скардська.** Стебла 10—30 *см* завв., при основі припідняті або прямостоячі, тонкі, неясно чотиригранні, голі, порожнисті, численні, рідко поодинокі, розгалужені або прості, з витягнутими межвузлями. Нижні листки короткочерешкові, яйцевидні або із звуженою основою, майже сидячі, яйцевидні або довгасті, 1—2 *см* завд., голі, на верхівці гострі. Грона пазушні, в 3—6 разів довші від листків, при плодах пухкі. Квітконіжки тонкі, при плодах 5—8 *мм* завд., відхилені від вісі суцвіття майже під прямим кутом, рідше під гострим, при плодах донизу зігнуті, в 2—5 разів довші від дрібних, вузько-ланцетних приквіток. Чашечка вдвоє-втроє коротша за квітконіжки, із загостреними частками. Віночок трохи перевищує чашечку, голубий. Коробочка округло-еліптична, з тонкими стулками, 2—3 *мм* завд., ширина її трохи перевищує довжину, гола, дорівнює чашечці. Стовпчик дуже тонкий, 1—1,5 *мм* завд. Насінини численні, жовтуваті, облямовані. ♃. Цв. V—VI.

Griseb., Spicil. fl. Rum. et Bith., II (1844) 31. Борисова во Фл. СССР, XXII, 474.

— *V. gracilis* Uechtr. ex Velenovsky in Abh. math.-nat. Cl. Böhm. Ges. Wiss., VII, 1 (1886) 35. — *V. Velenovskyi* Uechtr. in Engl. Bot. Jahrb., VIII (1887) 46.

Рисунки: Javorka és Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3289.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 871! (sub. *V. Velenovskyi* Uechtr.).

На вологих луках, дуже рідко.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харківський рн, Артемівка (Козлов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Волзьк.-Дон.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в.

2706 (42). V. poljensis Murbeck. — **Вероніка герцеговинська.** Стебла при основі дуговидно вигнуті, припідняті, 10—35 *см* завв., циліндричні або чотиригранні, порожнисті, голі. Стеблові листки сидячі, напівстеблообгортні, вузько-ланцетні, загострені, з розсіяними дрібними зубчиками або пилчасті, нижні — майже цілокраї. Вісь суцвіття густоволосиста. Квітконіжки при плодах тонкі, дуговидно вигнуті вгору, рівні приквіткам або вдвоє довші за них, волосисті від багатоклітинних волосків. Чашечка майже повстисто-волосиста від

довгих багатоклітинних простих волосків, з довгасто-ланцетними гострувати-ми частками, які дорівнюють зрілим коробочкам або трохи коротші від них. Віночок 3—3,5 *мм* у діаметрі, білий з рожевими смужками на верхній і бокових частках. Коробочка майже округла, 3—3,8 *мм* завд., 2,7—3,4 *мм* завш., б.-м. густо опушена дуже короткими волосками, на верхівці трохи виїмчаста. Стовпчик майже вдвоє коротший за коробочку. ♃, ⊙. Цв. VI—VII.

Murbeck in Osterr. Bot. Zeitschr., 43 (1893) 365. Борисова во Фл. СССР, XXII, 475.

— *V. anagallis* L. β *villosa* Bunge ex Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 273.

По берегах озер, боліт і річок на вологому піску.

П.П. Київська обл.: Київ (Левітський!). — **Л.Л.-С.** Черкаська обл.: Чорнобаївський рн, Велика Бурімка, заплавина р. Сули (Брадіс!); Гельмязів (Ярмолович!). — Полтавська обл.: Сенча (Барсуков!); Семенівський рн, Заїчинці (Зоз!), Біляки (Зоз!). — Сумська обл.: Суми (Черняєв!); Охтирка (Ширяєв!). — Харківська обл.: Богодухівський рн, Олександрівка (Шидловський!); Дергачівський рн, Феськи, берег р. Уди (Лавренко!); Харківський рн, Лизогубівка (Черняєв!); Нововодолазький рн, Бірки на р. Можу (Черняєв!, Котов!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Луканівка, долина р. Кодими (Левіна!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (Заблоцький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Ниж.-Волзьк. (Єргени).

Загальне поширення. Південна і Східна Європа.

Ряд **2. Eubeccabunge** Keller. Всі листки черешкові. Стебла циліндричні. Коробочки майже кулясті, з дуже маленькою виїмкою.

2707 (43). V. beccabunga L. — **Вероніка струмкова.** Кореневище довге, косе, горизонтальне. Рослина гола. Стебло 10—60 *см* завв., слабо чотиригранне, розгалужене, висхідне, з пагонами, які стелються і вкорінюються. Листки супротивні, звужені в черешок 5—10 *см* завд., округлі або довгасто-овальні, 1—7 *см* завд. і 0,5—2,5 *см* завш., на верхівці тупі, зарубчасто-пилчасті або городчасті, іноді цілокраї, біля основи округлі або слабоклиновидні, блискучі, голі, темнозелені. Грона пазушні, пухкі, 10—30-квіткові, з відхиленими квітконіжками. Приквітки рівні квітконіжці або коротші від неї, рідше довші, при плодах зігнуті. Чашечка з чотирма яйцевидно-ланцетними гострими частками. Віночок 4—9 *мм* у діаметрі, 2,5—4 *мм* завш., блідоголубий з синіми жилками, яскравосиній або темнофіолетовий, перевищує чашечку. Коробочка округла, 3—4 *мм* завд., здута, на верхівці з маленькою виїмкою, гладенька, рівна чашечці або коротша від неї. Стовпчик прямий, 1,5—2 *мм* завд. Насінин в гнізді 20—30. ♃. Цв. IV—IX.

L., Sp. pl., 1 (1753) 12. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 9. Ledeb., Fl. Ross., III, 237. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 273. Вульф в Труд. Тифл. бот. сада, XV (1915) 88. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924). 501; (1953) 525. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 389. Борисова во Фл. СССР, XXII, 475.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 816. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 145. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 80, 1701, Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, tab. 237, f. 6. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. № 3290. Фл. СССР, XXII, табл. XXI, рис. 2.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1676, а, в! Fl. Polon. exsicc., № 760.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С., З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С. Звичайно. — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївський рн, Маяки, по р. Дністру (Пачоський, Климентьєв!). — Херсонська обл.: окол. Херсона (Пачоський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Козлов!), Збур'ївка (Пачоський). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Стевен, Зеленецький); Білогорськ (Зеленецький); Бахчисарай (Котов!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, над Гурзуфом, болітце в лісі (Котов!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, болітце в лісі (Поплавська, Котов!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеїз (Станков!, Котов!). Ялта (Нетубський!), Лименська долина, г. Кошка (Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Далек. Схід: Сах. (занесено); Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Гір. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Східна і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія, Аравія, Сірія, Іран, Індія, Гімалаї, Середня Азія, Китай, Японія, Північна Америка.

Ряд **3. Oxycarpae** Boriss. Листки сидячі або на черешках. Стебла слабо чотиригранні, порожнисті, зовні залозисті або голі. Коробочка загострена, яйцевидна, іноді округла.

2708 (44). V. lysimachioides Boiss. — **Вероніка вербейникова.** Рослина 30—90 *см* завд., гола. Стебла прямостоячі або при основі висхідні, стеблообгортні, іноді зростаються, довгасто-ланцетні, 5—8 *см* завд., 4—10 *мм* завш., загострені, зубчасті або цілокраї. Грона в пазухах верхніх листків, 5—15 *см* завд., багатоквіткові, дуже густі, при плодах видовжуються. Квітконіжки 2,5—3,5 *мм* завд., прямі, спрямовані вгору, трохи вигнуті всередину, майже дорівнюють приквіткам і чашечці. Приквітки лусочковидні, коротші від квітконіжок. Квітки розміщені часто на одному боці. Чашечка з ланцетними загостреними частками, трохи коротша від коробочки або дорівнює їй. Віночок білий або голубуватий, перевищує чашечку. Коробочки в довгому однобічному гроні, притиснуті до осі, голі, яйцевидні, слабо виїмчасті, при основі закруглені. Стовпчик майже дорівнює виїмці коробочки. ♃. Цв. IV—V.

Boiss., Diagn. pl. or., II, 3 (1856) 165; Fl. orient., IV, 438. Борисова во Фл. СССР, XXII, 480.

По берегах струмків, рідко в Криму.

Півд.Кр. Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг (Котов і Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Гір. Туркм.

Загальне поширення. Балканський п-в, Крим, Кавказ, Середня Азія, Мала Азія, Вірменія.

Секція 8. **Macrostemon** Boriss. Квітки в густих, голівчастих або довгастих, коротких, колосовидних кінцевих суцвіттях. Квітконіжки короткі або квітки майже сидячі. Чашечка п'ятироздільна. Віночок з короткою трубочкою. Коробочки слабо стиснуті, тупі або трохи виїмчасті. Насінини плоскі або плоско-випуклі. — Багаторічні невисокі трави або напівчагарники, які інколи утворюють густу дернину.

Ряд **1. Alpinae** Boiss. Стебла з лусочковидними листками в нижній частині. Листки яйцевидні або довгасті. Грона кінцеві, голівчасті або видовжені, з 5—20 квітками. — Багаторічні високогірні трави.

2709 (45). V. alpina L. — **Вероніка альпійська.** Кореневище повзуче, тонке. Рослина кучеряво-волосиста. Стебла 5—15 *см* завв., висхідні, з повзучими, короткими тонкими надземними улисненими пагонами, вкритими довгими м'якими відлеглими волосками. Листки супротивні, крім найбільш верхніх чергових, яйцевидні або довгасто-еліптичні, 10—30 *мм* завд., 5—20 *мм* завш., коротко- і широкочерешкові, загострені; нижні листки тупі, біля основи клиновидні; всі листки з краю війчасті, зубчасті або цілокраї; нижні листки лусочковидні, верхні листки поступово переходять в приквітки. Суцвіття спочатку голівчасте, потім більш рідкоцвіте, жорстковолосисте, з відлеглими волосками. Квітки в кількості 3—15 на квітконіжках, 1,5—2 *мм* завд., скупчені в пазухах листків в кінцеві грона, іноді грона бокові. Чашечка 3 *мм* завд., на 3/4 розсічена на довгасто-еліптичні або довгасто-тупі частки, з краю війчаста. Віночок голубий або фіолетовий, 4—7 *мм* завд., з оберненояйцевидними нерівними тупими пелюстками; трубочка віночка дорівнює 1/3 віночка, з п'ятьма жилками, всередині гола. Тичинки короткі, незначно перевищують трубочку. Коробочка опушена, оберненояйцевидна або видовжено-оберненояйцевидна, 4,5—7 *мм* завд., 3,5—5,5 *мм* завш., на верхівці неглибоковиїмчаста, трохи перевищує чашечку. Стовпчик короткий. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) II. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 505; (1953) 531. Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květené ČSR (1928) 426. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 387. Борисова во Фл. СССР, XXII, 481.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, L, tab. 239, f. 2. Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3317.

Видані зразки: Fl. Gall. et Germ., № 2721!

На альпійських і субальпійських луках і на скелях у Карпатах.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чорногора (Запалович), скелі г. Кизі Улохи (Мондальський!).

Поширення по СРСР. Аркт.: Аркт. Євр.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Верх.-Дністр.; Зах. Сибір: Обськ.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.

Загальне поширення. Арктика, Північна, Середня і Атлантична Європа, Сибір, Манчжурія, Корея, Північна Америка.

2710 (46). V. bellidioides L. — **Вероніка маргариткова.** Рослина утворює дернину, при основі розпростерта, вкорінюється і припіднята. Стебла 5—25 *см* завд., трохи опушені в нижній частині, вгорі залозисті. Листки всі густо опушені. Нижні листки скупчені, оберненояйцевидні, лопатеві, 1,5—3,5 *см* завд., на коротких черешках або майже сидячі, з клиновидною основою, на верхівці тупі, по краю зазублені або майже цілокраї, стеблові листки супротивні, дрібніші, довгасті або довгасто-лопатеві, в кількості однієї або двох пар. Квітки в кількості 5—10, зібрані в голівчасті, зонтиковидно-гроновидні, кінцеві суцвіття. Квітконіжки прямі, дорівнюють чашечкам або трохи довші за них і коротші за приквітки. Чашечка з 4 або 5 залозистими нерівними довгастими опушеними частками, які дорівнюють половині коробочки. Віночок синій, перевищує чашечку, з короткою трубочкою. Тичинки коротші за віночок. Коробочка 8 *мм* завд., 5—6 *мм* завш., яйцевидна, на верхівці трохи звужена і трохи виїмчаста, залозиста. Стовпчик майже дорівнює половині коробочки. Насінини численні, плоскі, гладенькі. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1753) II. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 47. Czaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1953) 530.

— *V. lilacina* Towns in Bull. Soc. Bot. Fr., XXV (1878) 16.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 95, 1716, f. IV—V, tab. 214, 1835, f. 10, 11. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, f. 28 Javorka ès Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3318.

Видані зразки: Herb. norm., № 1636! Hayek, Fl. Stir. exsicc., № 1245.

На альпійських луках, у горах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн (Запалович).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Балканський п-в.

Ряд **2. Fruticulosae** Boriss. Дрібні напівчагарники, які дерев'яніють при основі. Листки довгасті або ланцетні. Грона короткі, малоквіткові, при плодах пухкі або видовжуються. Коробочка яйцевидна або довгаста.

2711 (47). V. fruticulosa L. — **Вероніка чагарникова.** Стебла дерев'янисті при основі, 10—30 *см* завв., прямі або припідняті, вгорі розгалужені, численні, коротковолосисті або майже голі. Листки супротивні, на коротких черешках, довгасті або ланцетні, 1—2,5 *см* завд., 0,3—0,7 *см* завш., звужені до верхівки і тупуваті, притиснутоволосисті або майже голі, блискучі, товстуваті, неясно зубчасті, нижні —

дрібні. Квітки в кількості 5—15 в пухких гронах на коротких чергових залозисто-волосистих квітконіжках, трохи коротші за приквітки і чашечку. Частки чашечки ланцетні, на верхівці часто закруглені, залозисті, також, як приквітки і квітконіжки. Віночок 10—13 *мм* у діаметрі, блідорожевий або червоний, з темними смужками, рідше білий, з жовтим зівом і з короткою трубочкою. Тичинки майже дорівнюють віночку. Коробочка 5—7 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., довгасто-еліптична або яйцевидна, залозисто опушена. Стовпчик увігнутий, майже дорівнює коробочці. Насінини близько 1,5 *мм* завд., майже гладенькі. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1762) 15. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 46. Борисова во Фл. СССР, XXII, 483.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 96, 1717. f. III; tab. 214, 1835, f. 9. Hegi, ц.м., tab. 238, f. 4.

На кам'янистих і щебенистих схилах гір.

К.Л. Наводиться для Карпат у «Фл. СССР», ц. м.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.(?).
Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа.

2712 (48). V. fruticans Jacq. — **Вероніка кустиста.** Дрібний півчагарник, 5—10 *см* завв., опушений короткими притиснутими та кучерявими волосками з домішкою відстоячих або голий. Стебло розгалужене, густо улиснене, висхідне або пряме. Листки голі, блискучі, товстуваті, довгасті або яйцевидно-довгасті, 1—2 *см* завд. і 0,2—0,6 *см* завш., цілокраї, рідко пилчасті, на верхівці тупі. Нижні листки на черешках, верхні — сидячі, поступово переходять в приквітки. Гроно верхівкове, рідке, опушене кучерявими і залозистими волосками, рідше грона бокові. Квітки в кількості 1—18 розташовані в пазухах нижніх листуватих приквітків. Квітконіжки прямі, здебільшого довші за приквітки. Часток чашечки 4, лопатевих, видовжених або ланцетних, іноді з нерозвиненою п'ятою часткою, тонко і гостро війчастих. Віночок 10—14 *мм* у діаметрі, темносиній, з пурпуровим зівом, іноді рожевий, з дуже короткою трубочкою, з п'ятьма жилками; відгин колесовидний, з трьома майже рівними округлими лопатями та однією більшою округло-нирковидною лопаттю. Тичинки коротші, ніж віночок. Коробочка видовжено-ланцетна, 7—9 *мм* завд. і 3—5 *мм* завш., звужена до верхівки, вдвоє довша, ніж чашечка, іноді майже дорівнює їй. Стовпчик вдвоє коротший за коробочку або майже дорівнює їй. Насінини численні, дрібні. ♃. Цв. VI—VIII.

Jacq., Enum. Stirp. Vindob., 2 (1762) 200. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, 46. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 505; (1953) 530. Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květené ČSR, 426. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 387. Борисова во Фл. СССР, XXII, 484.

— *V. saxatilis* L. f. Suppl. (1780) 83.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 96, 1717, f. I—II; tab. 214, 1835, f. 8. Hegi, ц.м., tab. 239, f. 3. Javorka és Csapody, Iconogr. fl. Hung., f. 3319.

Видані зразки: Fl. Stir. exsicc., № 661.

У горах, на скелях, осипах, луках в альпійському і субальпійському поясах у Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Чивчинськ. горн (Западович), г. Петрос (Брадіс!, Комендар!, Харкевич!), г. Піп Іван Мармароський (М. Попов!, Брадіс!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Європ.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Арктика, Скандінавія, в горах Середньої та Атлантичної Європи, в горах Середземномор'я.

Рід 779. Наперстянка — Digitalis L.

L., Sp. pl. (1753) 621.

Чашечка 5-роздільна. Віночок неправильний, трубчасто-дзвониковидний, по краю коротко-двогубий, з коротшою, тупою або трохи виїмчастою верхньою губою і трилопатевою нижньою, середня лопать якої довше і ширше бокових; тичинок 4, прикріплених у нижній частині віночка; з них 2 супротивні нижній губі і довші за 2 інші. Пиляки двогнізді; гнізда їх відхилені і розходяться, але своєю основою вони зливаються. Маточка з довгим стовпчиком і дволопатевою приймочкою. Коробочка яйцевидна, двогнізда, по перегородці двостулкова. Насінини дрібні, овальні, зморшкуваті.

Рід налічує 36 видів, які ростуть в Європі, Середземномор'ї, у Північній і Західній Азії; з них у СРСР зустрічаються 6 видів, в УРСР — 1 вид. Крім того, в УРСР кілька видів розводяться.

Господарське значення. Наперстянка — цінна лікарська рослина. Препарати з її листків вживаються як засіб для врегулювання діяльності серця і при підвищенні кров'яного тиску.

---

1. Квітки пурпуроворожеві, рідше білі. Стебло і листки з нижнього боку сірувато-повстисті . . . **(1). H. червона — D. purpurea** L.
— Квітки світложовті або білуваті. Листки знизу не повстисті . . 2.
2. Квітки світложовті . . . . . **(2). H. великоквіткова — D. grandiflora** Mill.
— Квітки зовні по білому фону вкриті жовтуватокоричнюватою сіткою, всередині білуваті . . . . . **(3). H. шерстиста — D. lanata** Ehrh.

Секція 1. **Grandiflorae** Benth. Рослини дворічні або багаторічні. Квітки червоні або жовті, великі (1,5—4 *см* завд.), зібрані в б.-м. однобічне гроно. Трубочка віночка несправжньодзвониковидна;

середня лопать нижньої губи не перевищує 1/3 довжини трубочки, в пуп'янках, закрита верхньою губою. Тичинки і маточка значно коротші від трубочки віночка.

2712 [1] (1). D. purpurea L. — **Наперстянка червона.** Стебло прямостояче, мало розгалужене, рідше просте, 50—150 *см* завв., сіроповстисте. Прикореневі листки зібрані в розетку, пластинки їх яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, гострі, 12—20 (30) *см* завд. і 3—7 *см* завш., на довгих крилатих черешках 8—13 *см* завд. Стеблові листки чергові, нижні — черешкові, верхні — сидячі і поступово переходять в приквітки. Всі листки по краю зубчасто-городчасті; верхній бік їх пластинки зморшкуватий, темнозелений, вкритий негустими м'якими волосками, нижній бік листка світлозелений, сіруватий від густих м'яких волосків. Квітки двостатеві, пониклі, сидять в пазухах приквіткових листків по одній і утворюють однобічне грono 50—80 *см* і більше. Приквітки охоплюють стебло яйцевидною основою, ланцетовидні, загострені, з цілісними краями. Чашечка, яка залишається при плодах, зелена, вкрита м'яким волохатим опушенням, з п'ятьма широко-яйцевидними гострими частками 8—12 *мм* завд., причому верхня частка коротша. Віночок трубчасто-дзвониковидний, пурпуровий, рідше рожевий або білий, 4—5 *см* завд. і 2—3 *см* завш., відгин його косий, двогубий; верхня губа його широка, коротка, закруглена, цілісна або трохи виїмчаста, нижня з трьох лопатей, середня лопать витягнута, з внутрішнього боку з пучком густих, досить довгих волосків; бокові лопаті короткі; трубочка віночка при основі дуже звужена, до відгину різко розширюється, зверху сплюснута, знизу здута, на внутрішній поверхні має темночервоні плями з білою облямівкою. Тичинок 4, приросліе нижньою частиною до основи трубочки віночка, верхні тичинки коротші від нижніх. Зав'язь косо-конічна, зверху майже плоска, знизу випукла, вкрита короткими залозистими волосками. Коробочка яйцевидна, густо вкрита залозистими волосками, розкривається двома стулками. Насінина дрібна, червонобура або коричнева, довгасто-овальна, зморшкувата. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 621. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 66. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 508; (1953) 535. Станков—Талиев, Опр. высш. раст. Европ. ч. СССР, 803. Котов у Визн. росл. УРСР, 389. Землинский, Лекарств. раст. СССР, изд. 2, 192. Иванина во Фл. СССР, XXII, 518.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 67. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., ц. м., Taf. 240, Fig. I und Fig. 39. Монтеверде, Бот. атлас, табл. 55, рис. 5.

Культивується в садах і на дослідних ділянках лікарських рослин.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Західна і Середня Європа (Великобританія, Ірландія, Голландія, Бельгія, Франція, Західна Німеччина, Угорщина, Південна Швеція, Піренейський п-в).

Господарське значення. Наперстянка червона запроваджена в культуру ще в 1775 р. Основним засобом розведення її є посадки грядковою або парниковою розсадою. Для лікарських цілей використовують листки наперстянки *(Folia Digitalis)*. Препарати наперстянки використовуються як засіб для врегулювання діяльності серця і при підвищенні кров'яного тиску; вона використовується у водних і спиртових настоях і у вигляді порошків, останнім часом у практиці застосовуються неогаленові препарати листків наперстянки — гітален і дигінорм, а також таблетки з порошку листків наперстянки. При тривалому вживанні препаратів наперстянки в організмі поступово нагромаджується така кількість отрути, яка може викликати отруєння (кумулятивна дія); в зв'язку з цим наперстянку приймають з перервами, чергуючи з прийняттям інших ліків.

Примітка. Часто в культурі зустрічаються однорічні форми наперстянки. Садові форми з білими квітками (*D. purpurea flores* albis hort.), з рожевими квітками (*D. purpurea flores* roseis hort.), з більшими яскравочервоннми квітками і білими краплинками всередині (*D. golonixiflora* hort.) тощо стійко зберігають свої особливості при розмноженні насінням.

2712 [1] (1). D. purpurea L. × **2713 (2). D. grandiflora** Mill. **Наперстянка червона × н. великоквіткову.** Рослина темнозелена, густо вкрита простими і залозистими волосками. Стебла 40—80 *см* завв., здебільшого розгалужені, густо улиснені. Листки яйцевидні, витягнуті в черешок. Квітки 28—35 *см* завд. Частки чашечки 9—12 *мм* завд., ланцетні, гострі. Віночок жовторожевий або зеленочервоний, з крапчастими темними плямами на внутрішній поверхні нижньої губи, дзвониковидний; бокові частки віночка трикутні, гострі, 2—3 *мм* завд. Нижня губа 4—5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Иванина во «Фл. СССР», XXII, 519.
— *D. Kotukovii* Ivan., u. м., 519.

Культивується.

Л.Л.-С. Харків, Павлове поле, колекційний розсадник (!).

2713 (2). D. grandiflora Mill. — **Наперстянка великоквіткова.** Стебло пряме, звичайно просте, 40—100 *см* завв., у верхній частині коротко залозисто-пухнасте, в нижній — вкрите довшими волосками, в середній — здебільшого гладке. Листки чергові, довгасто-еліптичні або яйцевидно-ланцетовидні, дрібно пиловидно-зубчасті, 5—20 *см* завд. і 2—5 *см* завш.; нижні — при основі звужені в короткий черешок, верхні — напівстеблообгортні, сидячі, по головній жилці залозисто-пухнасті. Квітки в однобічному багатоквітковому гроні, горизонтально відхилені або пониклі. Квітконіжки майже дорівнюють чашечці або при плодах довші за неї, виходять з пазух, їх довжина перевищує довжину приквіткових листочків. Чашечка, як і квітконіжки, коротко залозисто-волосиста, частки її ланцетні, гострувати. Віночок великий, 3—4 *см* завд., світложовтий, всередині з білуватими жилками, зовні разом з чашечкою залозисто-пухнастий, майже в 4 рази перевищує

чашечку. Коробочка майже вдвоє довша за чашечку, близько 10 *мм* завд. і 5—6 *мм* завш., залозисто-пухната. ♃. Цв. VI—VIII.

Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768) № 4. Иванина во Фл. СССР, XXII, 520.

— *D. ambigua* Murr., Prodr. Stirp. Götting (1770) 62. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 269. Крылов, Фл. Зап. Сибири, X, 2465. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 508. Котов у Визн. росл. УРСР, 390.

— *D. ochroleuca* Jacq., Fl. Austr., Icon., I (1773) 37, tab. 57.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862), tab. 69. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 140. Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, VI, 213, фиг. 636. Котов у Визн. росл. УРСР, 390, рис. 234.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 458! Hayek, Fl. Stir. exsicc., № 387.

У лісі, гаю і серед чагарників у лісових і лісостепових районах, крім півдня, звичайно. Південна межа масового поширення проходить по лінії Ямпіль по р. Дністру — Тульчин—Умань—Кіровоград—Черкаси—Дубни—Лебедин—Суми.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., звичайно. — **З.Л.-С.** Найбільш південні місцезнаходження: Вінницька обл.: Піщанський рн, Дмитрашківка (!!).— **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндеман!).— Одеська обл.: Савранський рн, Гетьманівка (!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Суми (Калениченко!, Стародуб!, !!); Лебедин (Ширяєв!); Охтирський рн, окол. Охтирки, Литовський бір (Погребняк). — Харківська обл.: Дергачі (Наливайко). Раніше знаходили в окол. Харкова (Черняєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Бессараб.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Атлантична і Східна Європа, Західний Сибір, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія (північно-західна частина).

Господарське значення. Наперстянку великоквіткову стали вживати замість культурної наперстянки червоної під час першої світової війни. Тепер вона широко вживається в медицині. З лікувальною метою використовуються препарати з листків як засіб для регуляції діяльності серця і підвищення кров'яного тиску; наперстянці великоцвітій також властива сечогінна дія. Основними місцями заготівель дикоростучої наперстянки великоквіткової в УРСР є такі: Закарпатська обл. (Великоберезнянський, Перечинський, Воловецький, Тячівський, Рахівський і Ужгородський райони); Прикарпаття (Львівська, Станіславська і Чернівецька обл.); Полісся (Ровенська, Житомирська, Київська і Чернігівська обл.); Лісостеп (Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Полтавська обл.).

Секція **2. Globiflorae** Benth. Квітки світло- або темнобурі, зібрані в б.-м. щільне різнобічне гроно. Трубочка віночка здута; середня лопать нижньої губи дорівнює половині довжини трубочки віночка або й більше, в пуп'янках налягає на верхню губу.

2713 [1] (3). D. lanata Ehrh. — **Наперстянка шерстиста.** Кореневище горизонтальне, дерев'янисте. Стебло 60—150 *см* завв., прямостояче,

при основі трохи припідняте, здебільшого темнолілове, рівномірно улиснене, з відмираючими до початку цвітіння нижніми листками, в суцвітті густо-повстисто опушене, в нижній частині майже голе. Прикореневі і нижні стеблові листки 6—12 (20) *см* завд. і 1,5—3,5 *см* завш., довгасто-яйцевидні, вкриті, як і верхні стеблові листки, простими багатоклітинними і залозистими волосками, здебільшого цілокраї, рідше по краю трохи хвилясті або дрібнозубчасті; верхні стеблові листки ланцетні, 4—10 *см* завд., сидячі, гострі, поступово зменшуються і переходять в приквітки. Гроно пірамідальне, довге, густе, різнобічне. Квіткова вісь, як приквітки і частки чашечки, густо опушена. Квітки на коротких залозисто опушених квітконіжках у пазухах довгасто-ланцетних приквітків, які дорівнюють чашечці або довші за неї. Частки чашечки 10 *мм* завд., ланцетні, гострі. Віночок 20—30 *мм* завд., трубочка віночка кулясто здута, бурожовта з ліловими жилками, верхня губа неглибоко розсічена на дві трикутні, відігнуті догори лопаті, нижня губа з маленькими, трикутними, боковими, відігнутими назовні лопатями з великою білою або рудуватою лопатоподібною середньою лопаттю, майже дорівнює трубочці віночка. Маточка опушена. Коробочка 8—11 *мм* завд., конусовидна, тупа, з недовгим носиком, вкрита залозистими волосками. Насінина чотиригранна, призматична. ☉, ♃. Цв. VII—VIII.

Ehrh., Beitr., VII (1792) 152. Сараев (ред.), Культура лекарственных растений (1872) 172. Гейдеман, Определитель растений Молдавской ССР, 198. Иванина во Фл. СССР, XXII, 525.

— *D. eriostachya* Bess. in Reichenb., Hort. Bot., III, 3 (1827) 12.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 72, 1693, II, 2—3. Javorka és Csapody, Iconogr. fl. Hung., 3330.

Видані зразки: Fl. exsicc., Austro-Hung., № 2195! Fl. Hung. exsicc., № 459!

Культивується на дослідних лікарських ділянках.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів (!!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубни (!!). — Харківська обл.: Харків (!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі: Молдавська РСР, Українська РСР, у Криму і на Північному Кавказі. Задовільно зимує в Московській області.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в (у горах).

Господарське значення. Цінна нова лікарська рослина, яка має в своєму складі глюкозиди, що справляють серцеву дію, більш сильні, ніж у наперстянки червоної. З наперстянки шорсткої одержали в чистому вигляді глюкозид-дигіланід, не схожий на глюкозиди наперстянки червоної. В останній час її вводять в культуру. Наперстянка шорстка вирощується двома способами: розсадою і висівом безпосередньо в грунт. Як сировина використовуються листки, які збирають як у перший, так і в наступні роки. Врожай сухих листків наперстянки шорсткої при дво- трикратному зборі може до-

сягти 1—1,5 *т* з 1 *га*. Інтерес являє також насінина, бо вона містить багато діючих речовин.

Коліно **2. Euphrasieae** Benth. — Віночок двогубий, верхня губа часто шоломовидна. Тичинки зближені попарно; гнізда пиляків паралельні, при основі звичайно загострені. Листки супротивні або чергові. Рослини часто — півпаразити, зрідка — паразити.

Рід 780. Перестріч — Melampyrum L.

L., Sp. pl. (1753) 605.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна, 4-надрізна, 2 її верхні частки довші від нижніх. Віночок з циліндричною трубочкою і двогубим відгином; верхня губа шоломовидна з відгорнутими краями, стиснута з боків, нижня губа плоска, коротко-трилопатева. Тичинок 4, двосильні, з гострокінцевими при основі пиляками. Коробочка яйцевидна, коса, двостулкова з двонасінними гніздами. Насінина еліптична, велика, гладка. — Однорічні півпаразитні рослини з зеленими супротивними листками і квітками в кутках великих приквітків.

Рід налічує 35 видів, з яких 3 зростають в Японії, 1— у Східній Індії, 1 — у східній частині Північної Америки, інші види — в Європі і в Передній Азії. У СРСР зустрічаються 16 видів, із них в УРСР— 9 видів.

---

1. Квітки зібрані густим колосом, обернені в усі боки . . . . 2.
— Квітки звичайно нижні, віддалені одна від одної, обернені в один бік . . . . . 4.
2. Колос густий, черепитчастий, чотиригранний. Приквітки округло-яйцевидні, вздовж складені по краю, гребінчасто-гострозубчасті . . . . . **(1). П. гребінчастий — M. cristatum** L.
— Колос циліндричний, довгий. Приквітки плоскі, довгасто-яйцевидні, глибоко надрізані на шиловидні зубці . . . . . 3.
3. Приквітки і квітки завжди пурпурові. Коробочка пряма, з носиком, який прямо стирчить, відкривається цілком або б.-м. рівномірно по швах. Бур'ян посівів . . . . . **(2). П. польовий — M. arvense** L.
— Приквітки і віночки блідожовті або майже білі, зрідка рожеві. Коробочка і носик тільки на верхівці або цілком серповидні або крючком зігнуті донизу, коробочка нерівномірно розкривається, а по верхньому кілю майже не розкривається. Рослини схилів, лісових галявин і узлісь . . . . . **(3). П. сріблястий — M. argyrocomum** Fisch.
4(1). Верхні приквітки яскравофіолетові. Чашечка волосиста . . . . . **(4). П. гайовий — M. nemorosum** L.
— Приквітки зелені. Чашечка гола . . . . . 5.

5. Зів віночка спочатку закритий, пізніше розкривається. Віночок в 2—4 рази довше, ніж чашечка . . . . . 6.
— Зів віночка завжди відкритий. Віночок майже дорівнює чашечці . . 8.
6. Приквітки ланцетні; верхні з кожного боку коло основи з 1—2 або кількома шиловидно-лінійними зубцями, рідше цілокраї . . 7.
— Приквітки яйцевидні, значно ширші, звужені в черешок, при основі майже серцевидні, глибоко розділені на 5—9 ланцетних, довгих часток . **(10). П. розсічений — M. laciniatum** Koshewn. et Zing.
7. Стебло дуже розгалужене, з відстоячими в боки квітучими гілками. Міжвузля численні, видовжені. Проміжних пар листків одна або кілька . . . . . **(9). П. звичайний — M. vulgatum** Pers.
— Стебло просте або з 1—2 парами трохи відстоячих, стерильних гілок. Міжвузля дуже видовжені, 4—7 *см* завд., у кількості 3—4. Стеблові листки ланцетно-лінійні . . . . . **(8). П. лучний — M. pratense** L.
8(5). Віночок 6—9 (10) *мм* завд. Пиляки близько 1,5 *мм* завд., їх довжина приблизно втроє перевищує ширину . . . . . **(5). П. лісовий — M. silvaticum** L.
— Віночок 9—13 *мм* завд. Пиляки 2—3 *мм* завд., їх довжина в 4—6 разів перевищує ширину . . . . . 9.
9. Віночок білий, з пурпуровими плямами на нижній губі . . . . . **(7). П. скельний — M. saxosum** Baumg.
— Віночок золотистожовтий . . . . . **(6). П. Гербіха — M. Herbichii** Woloszczak.

Секція **1. Spicata** (Wettst.) Soo. Квітки спрямовані в різні боки, в густих колосовидно-циліндричних суцвіттях.

Підсекція **1. Carinata** Beauv. Приквітки округло-серцевидні або округло-нирковидні, вздовж складені, човникоподібно-гребінчасто зубчасті, черепитчасті. Квітки в густому чотиригранному суцвітті; чашечка з нерівними зубцями. Коробочка розкривається з одного переднього боку.

2714 (1). M. cristatum L. — **Перестріч гребінчастий.** Рослина розсіяно вкрита короткими, спрямованими донизу жорсткими волосками. Стебло 12—40 *см* завв., просте або розгалужене. Листки сидячі, нижні — цілокраї, лінійно-ланцетні, гострі, 3—8 *см* завд. і 2—6 *мм* завш., верхні — ширші, 1—1,2 *см* завш., при основі з 1—2 зубцями. Приквітки чотирирядні, з загостреними і донизу відігнутими верхівками, нирковидні або серцевидно-округлі, вздовж складені, по краях гребінчасто-надрізні, зеленуватобілі, часто з червонуватим відтінком. Суцвіття дуже густе, чотиригранне. Чашечка вдвоє коротша, ніж віночок, волохата, з 2 верхніми зубцями, значно довшими від нижніх. Віночок 10—16 *мм* завд., із зімкнутим зівом, пурпуровий, рідше блідий, з жовтим зівом і краями. Коробочка довгасто-яйцевидна, загострена, серповидно зігнута, вдвоє довша за чашечку, 8—10 *мм* завд. і 0,5—

0,7 *см* завш., дугоподібно зігнута, загострена. Насінини довгасті, 4 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., темнокоричневі. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 605. M.B., Fl. taur.-cauc., III, 411. Ledeb., Fl. Ross., III, 304. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 290. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 509; (1953) 536. Котов у Визн. росл. УРСР, 391. Шишкин в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1954) 464. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 536.

— *M. solstitiale* Ronnig. in Dörfler, Schedae ad Herb. norm. Gent.. XLVIII, (1907) 247. — *M. cristatum* subsp. *solstitiale* Ronnig. in Vierteljahrschr. Naturf. Gesellsch. in Zürich, LV (1910) 308.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, табл. 116, 1738. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 171. Фл. юго-вост., VI, 215, фиг. 637. Визначник росл. УРСР, рис. 236. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР, рис. 178.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 477! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 3699, № 3700. Herb. norm., № 4742 і 4743.

Між чагарниками, на лісових галявинах і на луках у лісостепових районах звичайно, рідше в передгір'ях Карпат, у Поліссі, в степових районах і на півночі, дуже рідко на півдні.

Пр.К. Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Чернівці (Рудольф); Снячів (Артемчук!). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Роговичі!). — Житомирська обл.: Житомир (Пачоський). — **П.П.** Київська обл.: Чорнобильський рн, Чорнобиль (Роговичі, Барбарич!), Зорин (Роговичі); Київ (Роговичі!, Семенкевичі!, !!). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля (Семенкевичі!, !!). — Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка (Пачоський!). — **З.Л.-С.** На північ від лінії Ямпіль — Балта звичайно, найбільш південне місцезнаходження: Вінницька обл.: Піщанський рн, Піщанка (!!), Дмитрашківка (!!). — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На північ від лінії Полтава — Ізюм звичайно, південніше рідше. — Дніпропетровська обл.: Перещепинський рн, Попасне — Надеждівка (!!), Дніпропетровськ (Акінфієві, Кожезникові); Новомосковський рн, Новомосковськ (Акінфієві), Вільне (Бельгарді, !!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький!, !!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Рибальче, Іванівська арена (Лавренко і Порецький!, Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Верх.-Дністр.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: Єніс.; Серед. Азія: Арало-Касп.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Балканський п-в, Західний Сибір до Алтаю.

Підсекція **2. Arvensia** Ronnig. Приквітки яйцевидно-ланцетні, плоскі, цілокраї або біля основи зубчасті або глибоко гребінчастозубчасті. Квітки в циліндричному густому суцвітті; чашечка з рівними зубцями. Коробочка розкривається з двох боків, рідко з одного.

Ряд **1. Euarvensia** Gorschk. Чашечка коротко опушена, на одну третину коротше, ніж віночок. Коробочка гола.

2715 (2). M. arvense L. Перестріч польовий. Рослина коротко шаршаво-пухнаста. Стебло 15—50 *см* завв., прямостояче, звичайно

розгалужене у верхній частині. Листки лінійно-ланцетні або лінійні, 2—15 *мм* завш., довгасто-загострені, сидячі, знизу коротко-шаршаві, цілокраї, верхні — при основі зубчасті. Квітки в густому циліндричному колосі. Приквітки яйцевидно-ланцетовидні, гребінчасто надрізані, світлорожеві, з нижнього боку чорнуватокрапчасті від окремих нектарних лусочок. Чашечка коротко-пухнаста, 6—8 *мм* завд. (без зубців), з вузькими шиловидними зубцями, що за довжиною дорівнюють трубочці віночка. Віночок 20—25 *мм* завд., пурпуровий, з товстим або білуватим кільцем під губами, зовні густо опушений. Коробочка оберненояйцевидна або яйцевидно-довгаста, 1 *см* завд., пряма, з носиком, що прямо стирчить, відкривається зовсім або б.-м. рівномірно по швах; у коробочці 2 насінини, 6—7 *мм* завд. ⊙. Цв. V—IX.

L., Sp. pl. (1753) 605. M.B., Fl. taur.-cauc., II, 71. Ledeb., Fl. Ross., IV, 304. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 291. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 74. Козо-Полянский в Труд. Воронеж. гос. унив., II (1925) 2. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 509; (1953) 537. Шишкин в Сорн. раст. СССР, IV, 123; в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1954) 464. Котов у Визн. росл. УРСР, 391. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 540.

— *M. purpurascens* Gilib., Fl. Litw., I (1761) 130. — *M. arvense* L. var. *purpurascens* Gilib., Fl. Litw., I (1761) 130. — *M. arvense* L. var. *purpurascens* Litw. (Литвинов) in Bull. Soc, Natur. Moscou, fusc. I (1888) 108. — *M. arvense* subsp. *Schinzii* Ronnig. ap. Schinz. et Keller, Fl. Suisse, ed. 3, I (1909) 580. — *M. Schinzii* (Ronnig.) Stank. в Станков и Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 823. — *M. arvense* subsp. *Semleri* Ronnig. et Poeverl. in Allg. Bot. Zeitschr., XIII (1907) 179. — *M. Semleri* (Ronnig. et Poeverl.) Stank., ц.м.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, табл. 115, 1736. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., ц.м., Taf. 241, Fig. 2. Сорные раст. СССР, IV, фиг. 416.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 472! Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 973!

Бур'ян у посівах і біля доріг у західних районах і на півдні УРСР — у приморських районах та в горах Криму, зрідка в інших районах.

Зак.Л. Звичайно. — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Верхнє Водяне, під г. Плишкою (Ігошина). — **Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С., З.П.** Звичайно. — **П.П.** Київська обл.: Київ (Семенкевичі!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Чернелиця (Катіна!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський (Роговичі, !!), Кубачівка (!); Смотрицький рн, Ніган (Шмальгаузен).—Вінницька обл.: Могилів-Подільський (Янковський!).— Одеська обл.: Красні Окни (Монтрезор!). — **П.Л.-С.** На захід від лінії Бердичів — Вінниця, звичайно. — Вінницька обл.: Гайсин, Брацлав (!!). — Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтрезор!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Нові Санджари (Монтрезор!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Вознесенський рн, Трикрати (Гринь!); Миколаїв (Пачоський!); Очаківський рн, Кінбурнська коса (Лавренко!, Гринь!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Іванівська піщана арена (Пачоський!, Лавренко!), Коса Тендер (Левіна!, Дзевановський!), Солено-озерна лісова дача (Гринь!); Скадовський рн, о-в Джарилгацький (Левіна!, Дзевановський!). — **К.С.** Кримська обл.: Керченський рн, м. Тархан (Вульф!). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі!). — **Кр.Л.-С.** Кримська

обл.: Бахчисарайський рн, Бахчисарай (!!), Дачне (!!); Білогорськ (!!, Хорват); Сімферополь (Зеленецький, Дзевановський); Зуйський рн, Верхня Курганна (Дзевановський!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Балаклава (Федосеєв!), Орлине (Зеленецький!); Куйбишево на р. Бельбеку (!!); Сімферопольський рн, Партизанське (Барбарич і Доброчаєва!), Довгоруківська яйла (Вульф!, Привалова). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Білик!, Чернова!), окол. Ялти — Кримський державний заповідник, Грушева Поляна (!!), Коконеіз-яйла (Зеленецький!), Нікітська яйла (Станков!), Гурзуфська яйла (Чернова, !!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. Чорна (Поплавська, !!), г. В. Чучель (Вульф!, Поплавська, !!), г. Бабуган-яйла (!), Чатир-даг (Вульф!, Зеленецький), Демерджі-яйла (Привалова), Карабі-яйла (Вульф!, Привалова); Старокримський рн, г. Агармиш (Циріна!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта — Массандра (!!), Артек біля г. Аю-дагу (Оксіюк!, !!), окол. Сімеїза, г. Кошка (Станков), Лименська долина (Станков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.

Загальне поширення. Скандінавія, Західна і Східна Європа, Кавказ, Західний Сибір.

Господарське значення. Бур'ян, дуже засмічує поля. Достигле насіння містить рипантин, який надає муці інтенсивного фіолетового забарвлення при великій домішці насіння *M. arvense* L. до зерна жита.

2716 (3). M. argyrocomum Fisch. — **Перестріч сріблястий.** Рослина коротко шаршаво-пухнаста. Стебло розгалужене, 15—20 *см* завв., з укороченими міжвузлями і зігнуто-припіднятими гілками, які несуть квітки. Листки вузько-ланцетні, 0,6—1,4 *см* завш. і 4,5—6,5 *см* завд., довгозагострені, сидячі, знизу коротко-шаршаві, цілокраї. Квітки в густому циліндричному колосі 2,5—8 *см* завд. і 2—2,5 *см* завш. Приквітки яйцевидно-ланцетні, гребінчасто-надрізані, білі, іноді рожеві, 2 *см* завд. і 0,5—0,7 *см* завш., довгозагострені. Чашечка 0,6—1,5 *см* завд., опушена короткими білими волосками з трубочкою 4,5 *мм* завд. і лінійно-шиловидними, загостреними зубцями 1,1 *см* завд., майже рівними трубочці 1,2—1,7 *см* завд., верхня губа дорівнює нижній, з зовнішнього вкрита білими ворсинками, розсіяноволосиста. Пиляки 3,5 *мм* завд., з майже рівними гострокінцевими додатками. Стовпчик у 8 разів довший, ніж зав'язь, голий, зрідка у верхній частині розсіяноволосистий. Коробочка 6 *мм* завд. і 4 *мм* завш., оберненояйцевидна, серповидна, зігнута донизу, верхній кіль (шов) довше нижнього (переднього), випуклий, нижній — ввігнутий; коробочка розкривається здебільшого по верхньому шву. ☉. Цв. VI—IX.

Fisch. ex Stendel., Nomencl. Bot., ed. 2, II (1841) 113. Котов у Визн. росл. УРСР, 392. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 541.

— *M. arvense* β *bracteis pallidis* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 71. Lindom., Fl. Chers., II, 64. — *M. arvense* β *argyrocomum* Fisch. in Ledeb., Fl. Ross., III (1847—1849) 305. — *M. arvense* β *argyrocomum* Fisch. in Hoffm., Herb. Viv.,

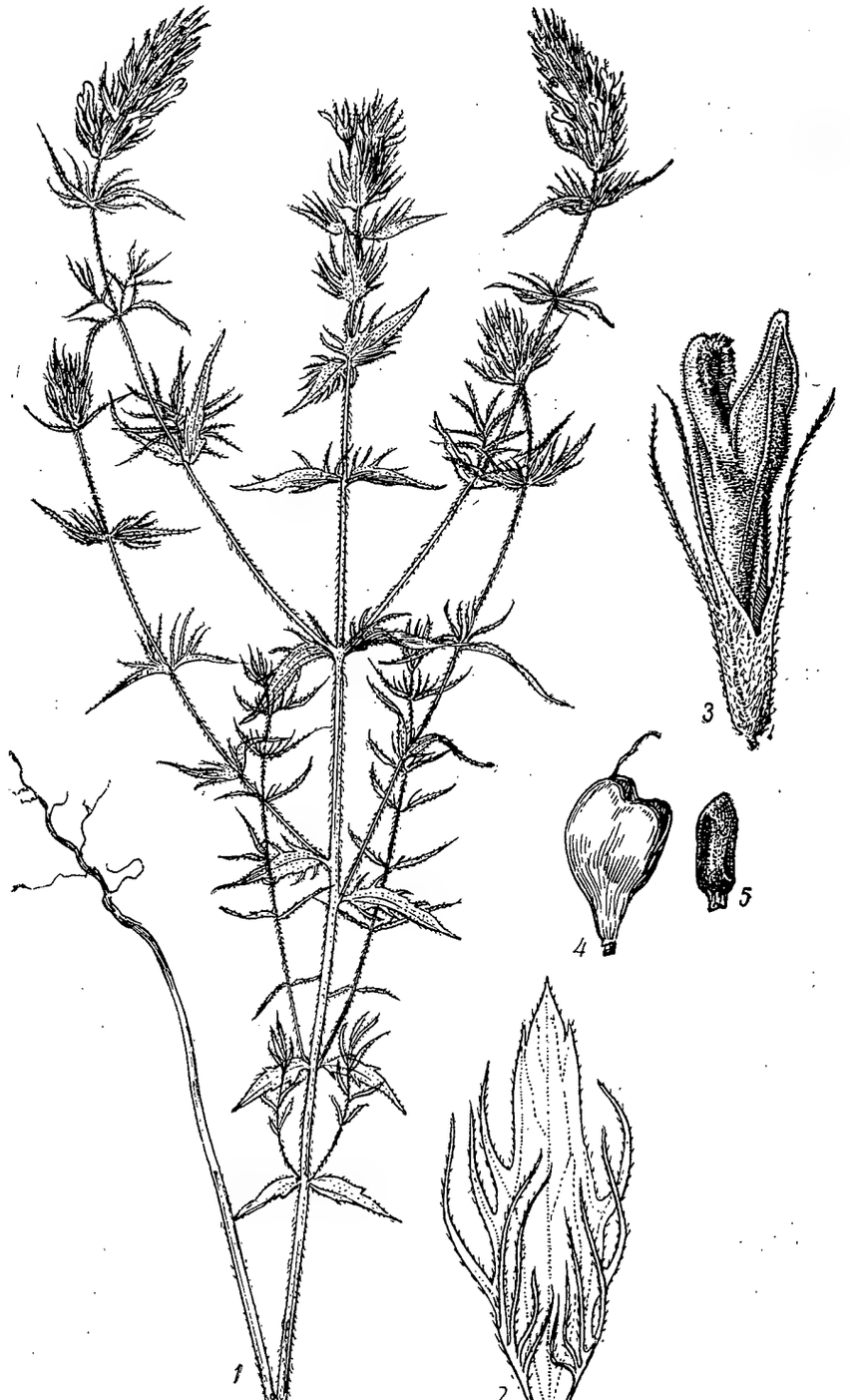

Рис. 81. Перестріч сріблястий — *Melampyrum argyrocomum* Fisch.

1 — загальний вигляд; *2* — приквітка; *3* — віночок; *4* — плід; *5* — насіннна.

1 (1825) 239 nom. mid.— *M. arvense* subsp. *argyrocomum* (Fisch.) Kos.-Pol. в Труд. Ворон. гос. унив., II, 2 (1925) 261. — *M. arvense* subsp. *pseudobarbatum* Schur in Verhandl. Siebenbürg. Vereins., IV (1853) 56, emend. Wettst. in Denkschr., Akad. Wissensch. (1900) 332; Сорн. раст. СССР, IV, 123. — *M. cretaceum* Czern. в Труд. Бот. сада, IX (1884) 79. — *M. arvense* L. var. *cretaceum* Schirjaev (Ширяєв) в Труд. Общ. исп. прир. Харьк. унив., XXXVIII (1904) 10. Талиев в Труд. общ. исп. прир. Харьк. унив., I (1905) 87.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 125!, Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1398!, Dörfler, Herb. norm., № 3067!, № 5304!

На лісових галявинах і узліссях, серед чагарників, по степових схилах і відслоненнях різних порід, часто на крейді. Зростає в лісостепових і степових районах звичайно, частіше на Лівобережжі, на Правобережжі зустрічається значно рідше і місцями.

П.П. Київська обл.: Київ (Семенкевич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Староушицький рн, Бакота, вапняки по р. Дністру (!); Кам'янець-Подільський рн, Вербка, безлісова товтра (!). — Одеська обл.: Красноокнянський рн, Флора (Білик!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Обухівський рн, Нещерів (Чорноголовко!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Валки (Горницький!); Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв!, Наливайко!, !!), Рогань (Наливайко!, Лавренко!, !!), Сороківка (!!, Козлов!); Нововодолазький рн, Бірки (!!); Чугуїв (!!). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На північ від р. Самари б.-м. звичайно, південніше зрідка. На південь між р. р. Кальміусом і Міусом звичайно. — **П.З.С.** Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Кукуш!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Білогорськ (!!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Дубки, Свердлово (Козлов!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, підйом на Ай-Петрі (!!), окол. Долосси, Грушева поляна Кримського державного заповідника (!!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, вершина г. Базмана (Поплавська!), г. Демерджі, поблизу перевалу (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: окол. Ялти (Ширяєв!); Алуштинський рн, Привітне (Таліев!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа.

Примітка. В. М. Черняєв дав назву нового виду — *M. cretaceum* Czern., але ніде його не опублікував. У гербарії В. М. Черняєва, який зберігається в Інституті ботаніки АН УРСР, є справжні екземпляри рослини заново встановленого виду з етикеткою: «in cretaceis: Івановське Бахмацького повіту, 29.VI 1856. Corollae albidae *S. ochroleucae*, labios superiore sordide violaceo bracteis violaceo-coloratis». Пізніше, в 1903 р., Г. І. Ширяєв у «Материалах для флоры южной части Старобельского и восточной Купянского уездов Харьковской области» в Труд. Общ. испыт. прир. при Харьк. универ., XXXVIII, I, 81. перевів вид В. М. Черняєва в різновидність *Melampyrum arvense* L. var. *cretaceum* Schirjaev і так описав її: «Стебло до 30 *см* завв. пряме, просте або розгалужене, як і вся рослина, коротко сірувато-пухнасте; листки ланцетно-лінійні, нижні і середні цілокраї або віддалено-зубчасті, верхні при основі гребінчасто-надрізані; суцвіття циліндричне, приквітки жовтуваті, плоскі, гребінчасто-надрізані, чашечка пухнаста, з зубцями, коротшими, ніж у типової форми, які не доходять (на 2—4 *мм*) до зіва віночка; віночок (20—22 *мм* завд.) коротко-пухнастий, з білуватожовтою трубочкою і ліловою плямою на жовтому шоломі. Зростає на крейдяних відслоненнях р. Айдару (Штормівка і Новий Айдар) і Дубовня, притоці Деркулу (Бузиновський яр на Біловодській ділянці)». Рослина, яка росте

на крейді, не відрізняється від рослин, які ростуть в інших районах на схилах і на степу.

Секція **2. Laxiflora** (Wettst.) Soo. Квітки спрямовані в один бік у гроновидному, рідко у видовженому складному суцвітті.

Підсекція **1. Nemorosae** Soo. Приквітки забарвлені. Віночок жовтий або рожевий, 1—1,5 *см* завд., з б.-м. відкритим зівом. Коробочка відкривається з двох боків.

Ряд **1. Eunemorosa** Soo. Віночок жовтий.

2717 (4). M. nemorosum L. — **Перестріч гайовий.** Стебло пряме, 15—60 *см* завв., розгалужене, з жовтими, догори косо спрямованими гілками, вкрите жорсткими, донизу відхиленими, у нижній частині короткими, а у верхній — довшими волосками. Листки 3—10 *см* завд. і 0,5—2 (3) *см* завш., з короткими черешками, супротивні або з трьома зубчиками. Квітки в пухкому однобічному гроні, на коротких квітконіжках, відхилені в один бік, сидять по одній в пазухах верхніх листків, які переходять поступово в зближені і також супротивні приквітки. Приквітки яйцевидні, гострі, коротковолосисті і по боках гребінчасто-зубчасті, середні і верхні — фіолетові, рідше червонуваті або білуваті. Чашечка 0,8—1 *см* завд., довговолосисто-шорстка, до $^1/_2$ або трохи глибше розсічена на ланцетовидні, тонко- і довгозагострені частки, 4—5 *мм* завд. і 1 *мм* завш. Віночок 12—20 *мм* завд., золотистожовтий, з буруваточервоною зігнутою трубочкою, в 2—2,5 раза довший за чашечку, нижня губа його довше верхньої. Пилячки 3,3 *мм* завд., з гострокінцевими нерівними додатками. Коробочка видовжена або еліптично-ланцетна, 6—7 *мм* завд., 4—4,5 *мм* завш., загострена, гола, трохи коротша від чашечки або майже дорівнює їй. Насінини 5—6 *мм* завд., 1,5—1,8 *мм* завш., чорнуваті. ☉. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 605. Ledeb., Fl. Ross., III, 305. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 291. Шишкин в Сорн. раст. СССР, IV, 123. Котов у Визн. росл. УРСР, 392. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 543.

— *M. moravicum* H. Braun in Oesterr. Bot. Zeitschr., XXXIV (1884) 422.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, 1735. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, tab. 241.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro.-Hung., № 624!; №1397 (*M. moravicum* H. Braun), Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 469! (sub. *M. moravicum* H. Braun).

У лісових і лісостепових районах звичайно, крім Донбасу, в степових — дуже рідко.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Водяна (Пачоський). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Кремінна (Таліев!). — Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!); Дворічна (!!). — Дніпропетровська обл.: Покровський рн, Велико-Михайлівка (Бекетов!).

Var. **polonicum** Beauv. Чашечка гола або коротко-волохата. Листки звичайно ланцетні.

Beauv. in Mém. Soc. Phys. Hist. Natur. Genèv., v. 38, 6 (1916) 555.

— *M. polonicum* (Beauv.) Soo in Fedde Repert. sp. nov., XXIII (1926) 163 nom. nudum; XXIV (1927) 156. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1953) 537.

Рідко в західних областях: **Р.-О.Л., З.П., В.Л.-С., П.Л.-С.**

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (занесено).

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа, Західне Середземномор'я.

Господарське значення. При пасовищному використанні угідь, вкритих перестрічем лісовим, молоко корів набуває неприємного смаку і голубого забарвлення.

Підсекція **2. Silvatica** Soo. Приквітки зелені. Віночки б.-м. жовті, 0,8—1 *см* завд., з відкритим зівом. Коробочка відкривається з двох боків.

2718 (5). M. silvaticum L. — **Перестріч лісовий.** Стебло пряме, просте або розгалужене, 15—40 *см* завв., нерізко чотиригранне, по гранях з короткими, донизу відхиленими волосками. Листки еліптичні або лінійно-ланцетні, 3—7 *см* завд., 2—10 *мм* завш., довгозагострені, цілокраї, майже сидячі або на черешках 1 *мм* завд., голі або з рідкими білими короткими волосками з обох боків та з краю з війками. Приквітки схожі формою на листки, ланцетні або лінійно-ланцетні, 2—6 *см* завд. і 3—7 *мм* завш., цілокраї або верхні біля основи із 1—2 короткими яйцевидно-ланцетними відхиленими гострими зубчиками. Квітки на опушених квітконіжках, поодинокі в пазухах верхніх листків і приквітків, в однобічній колосовидній китиці, 1,5—11 *см* завд., 0,8—1,5 *см* завш. Чашечка 4—7 *мм* завд., опушена, на $^1/_2$ розсічена на широко- або яйцевидно-ланцетовидні гострі частки, рівні трубочці віночка або трохи довші за неї. Віночок золотистий або темножовтий, 8—10 *мм* завд., з дуже зігнутою трубочкою та верхньою губою, рівною нижній. Пиляки 1—1,5 *мм* завд., з рівними гострокінцевими додатками. Стовпчик в 4—5 разів довший від зав'язі, голий. Коробочка еліптична або яйцевидна, коричнева, гола, загострена, дорівнює чашечці, близько 7—8 *мм* завд. і 4,5 *мм* завш. Насінини довгасті, 5—6 *мм* завд. і 2 *мм* завш., буруваті. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 605. Ledeb., Fl. Ross., III, 306. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 292. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 510; (1953) 538. Котов у Визн. росл. УРСР, 392. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 549.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, табл. 113, 1734. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1. Taf. 241. Fig. 3, Фл. СССР, XXII, табл. XVI, рис. 2.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 331! Fl. Polon. exsicc., № 664a!, № 665.

По ялинових лісах у Карпатах.

К.Л. Станіславська обл.: Жабіївський рн, г. Чивчин (Міндерова!).— Закарпатська обл.: Рахівський рн, Богдан — Луги, Білотисівське л-во (Комендар!); Тячівський рн, Лопухів (Барбарич!, Трухан!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа, північ Європейської частини СРСР, Карпати.

2719 (6). M. Herbichii Woloszczak — **Перестріч Гербіха.** Стебло прямостояче, 15—30 *см* завв., вкрите білими волосками, дуже розгалужене. Листки, приквітки і суцвіття опушені білими, б.-м. відігнутими волосками. Стеблові листки короткочерешкові, ланцетні або лінійно-ланцетні, 3—4 *см* завд. і 5—7 *мм* завш., цілокраї, загострені, на черешках 1—1,5 *мм* завд. Квітки в пазухах супротивних середніх і верхніх листків, у пухких малоквіткових гронах 3—11 *см* завд. і 1,5—2 *см* завш. Приквіткові листки зелені, ланцетні, 0,8—2,7 *см* завд. і 1,5—4 *мм* завш., довгозагострені, цілокраї або у верхніх з одним невеликим, ланцетним, гострим зубиком. Чашечка 5 *мм* завд., коротша за віночок, її верхівка яйцевидно-ланцетна, відстає при плодах. Віночок яскравожовтий, 8—12 *мм* завд., нижня губа червона, плямиста, під час розквіту рожева або бурувата, трубочка розширена, зів відкритий. Пиляки 2,5 *мм* завд., з рівними гострокінцевими додатками. Стовпчик голий, в 6 разів перевищує зав'язь. Коробочка еліптично-ланцетна, 9 *мм* завд., трохи довша за чашечку, з дзьбоподібним гострим кінцем, гола, з стовщеними краями стулок. Насінини довгасті, коричневі, 5—6 *мм* завд. і 2 *мм* завш. ☉. Цв. VI—VIII.

Рис. 82. Перестріч Гербіха — *Melampyrum Herbichii* Woloszczak.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насінина.

Woloszczak, Spraw. Kom. Fiz., XXI (1887) 133. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 510. М. Попов, Очерк раст. и фл. Карпат, 234. Котов у Визн. росл. УРСР, 392. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 550.

— *M. silvaticum* subsp. *Herbichii* (Woloszczak) Soo in Fedde Repert., XXIV (1927) 174.

У гірських лісах у субальпійській смузі Карпат, зрідка.

К.Л. Львівська обл.: Славський рн, на полонині між Клицем і Тухлею (Ігошина!), північний схил г. Ближниці (Ігошина). — Закарпатська обл.: Тячівський рн, Лопухів (Гриинь!); Свалявський рн, полонина Боржава, на вершині Стрию (Гринь!); Мукачівський рн, г. Пікуй (М. Попов); Рахівський рн, Рахівська гора, Менчул (М. Попов!), Богдан — Луги, Білотисівське л-во (Комендар!). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Шепіт (Артемчук!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Ендем Карпат (півн.-східн. Карпати, Трансільванські гори).

2720 (7). M. saxosum Baumg. — **Перестріч скельний.** Стебло голе, пряме, 10—40 *см* завв., просте або розгалужене. Стеблові листки ланцетні або лінійно-ланцетні, 1,5—3 *см* завд. і 4—10 *мм* завш., цілокраї, гострі, на черешках 2 *мм* завд. Квітки в пазухах супротивних середніх і верхніх листків, у пухких, часто однобічних гронах 3,5—7 *см* завд. Приквіткові листки лінійно-ланцетні або ланцетні, 2,5—4 *см* завд., 0,5—0,7 *см* завш., довгозагострені, цілокраї, верхні біля основи з 1—2 дрібними яйцевидно-ланцетними, гострими, відстоячими зубчиками. Чашечка 5—6 *мм* завд., яйцевидно-ланцетна, опушена, загострена, дорівнює $^1/_4$ віночка, її верхівка яйцевидно-ланцетна, значно довша від трубочки віночка, відстає при плодах. Віночок 8—12 *мм* завд., білий, з 5 пурпуровими або фіолетовими смугами на нижній губі або смуг 3 і 2 оранжові плями, з широко відкритим зівом, дуже випуклою верхньою губою і відігнутою нижньою. Стовпчик в 3—4 рази довший від зав'язі, голий. Коробочка еліптично-ланцетна, 4,5—6 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., дорівнює чашечці або коротша від неї, загострена, майже пряма, гола, краї стулок потовщені, голі. Насінини довгасті, 5 *мм* завд. і 2 *мм* завш., темнобурі. ⊙. Цв. VI—VIII.

Baumg., Enum. Stirp. Transsilv., II (1816) 199. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI. I, 81. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 510; (1953) 538. М. Попов, Очерк раст. и фл. Карпат, 233. Котов у Визн. росл. УРСР, 392.

— *M. silvaticum* L. subsp. *saxosum* (Baumg.) Beauv. in Mém. Soc. Phys. Hist. Nat. Genève, 38, 6 (1916) 581.

Рисунки: Hegi, ц.м., f. 45 d, e. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 113, 1734.

Видані зразки: Herb. norm., № 1842. Fl. Polon. exsicc., № 472! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 629!

На галявинах і на гірських луках у Карпатах у субальпійській смузі часто, рідше спускається в лісову смугу.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, г. Брескул (!), г. Піп Іван (!!), Буркут (Барбарич і Кукало!), Гнетиса, Прелук, Чивчин (Волощак!,

Рис. 83. Перестріч скельний — *Melampyrum saxosum* Baumg.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — віночок; *4* — плід у чашечці; *5* — плід; *6* — насінина.

Барбарич!). — Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Люта (Косець!); Воловецький рн, полонина Боржава (Барбарич!, Зап'ятова!); Перечинський рн, полонина Руна (Зап'ятова!); Рахівський рн, г. Стул (М. Попов!), г. Піп Іван Чорногорський (Волощак!, Косець!, !!, Комендар!), Білотиське л-во, г. Бербенескул (!!, Доброчаєва!), полонина Свидовець, г. Близниця (Барбарич!, Брадіс!, Гринь!), г. Піп Іван Мармароський (Гринь!, Брадіс!, Барбарич!, Хржановський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Середньої Європи (північний схід та Східні Карпати).

Підсекція **3. Pratensia** Soo. Приквітки зелені. Віночок жовтий або золотистожовтий, 1,4—1,8 *см* завд., з закритим зівом. Коробочка відкривається з одного боку.

2721 (8). M. pratense L. — **Перестріч лучний.** Рослина гола або на верхівці негусто вкрита короткими жорсткуватими, донизу зігнутими волосками. Стебло 15—40 *см* завв., прямостояче, частіше розгалужене. Листки короткочерешкові або майже сидячі, лінійно-ланцетовидні, довгозагострені, цілокраї, 4—9 *см* завд. і 1,5—8 *мм* завш. Приквітки ланцетні, здебільшого з витягнутим кінчиком, при основі звужені або округлені, з 1—2 шиловидними зубчиками. Квітки на коротких квітконіжках, розміщені в пазухах супротивних приквітків, утворюючи на верхівці стебла і гілок пухкі поодинокі грона. Чашечка гола, з лінійно-шиловидними, доверху зігнутими зубцями, які не доходять до середини трубочки, дорівнює $^1/_4$ довжини віночка. Віночок блідожовтий або майже білий, 11—14 *мм* завд., з прямою трубочкою, яка поступово розширюється доверху; нижня губа його трохи відхилена від верхньої. У одної пари тичинок по одному гнізду пиляків з довшими шиповидними загостреннями, ніж у інших гнізд. Коробочка сплюснута, яйцевидна, косо загострена, близько 10 *мм* завд. Насінини довгасті, 5,5—6 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш. ⊙. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 605. Ledeb., Fl. Ross., III, 306. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 291. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 510; (1953) 538. Котов у Визн. росл. УРСР, 392. Горшкова во Фл. СССР, XXII, 552.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862), табл. 112, 1733. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 173.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 3630!, № 631!, № 3698!.

У хвойних, березових і змішаних лісах, по узліссях і серед чагарників. — У Поліссі і Лісостепу досить звичайно, рідше на Лівобережжі в степу, по р. Дінцю і його притоках.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **П.Л.-С.** На північ від 49° паралелі до лінії Вінниця — Сміла — Кременчук. Звичайно. — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Луганська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Гринь!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Кремінський рн, Кремінна, Ново-Краснянка (Щиряєв!, Клоков!, !!). — Харківська обл.: Ізюм (Клоков!). — Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема, на лівому березі р. Дінця (Щиряєв!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Знаменівка (!).

Var. **integerrimum** Doell., Fl. d. Grossherz. Baden. (1857) 703.

— *M. pseudosilvaticum* Schur., Enum. pl. Transsilv. (1866) 503.

Рисунки: Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., ц.м.

Усі приквітки цілокраї.

Звичайно.

Поширення виду по СРСР. Арктика: Аркт. Європ.; Європ. ч.: усі райони, крім південних, Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Зах. Сибір: Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Єніс.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Західна, Середня і Східна Європа, крім південних районів, Західний Сибір.

Примітка. При висушуванні рослина чорніє.

2722 (9). M. vulgatum Pers. — **Перестріч звичайний.** Рослина 20—60 *см* завв., звичайно вища за *M. pratense* L. Стебло завжди дуже розгалужене, з прямими або дуговидними, здебільшого квітконосними гілками, або гілки б.-м. відстоячі, горизонтальні, або висхідні, або видовжені. Листки лінійні, 2—3 *мм* завш., або вузько-ланцетні, або еліптично-ланцетні 0,8—1,5 *см* завш., або яйцевидно-ланцетні 2—3,5 *см* завш. Приквітки пальчасто або пірчасто-гребінчасто роздільні. За іншими ознаками не відрізняється від *M. pratense* L. ⊙. Цв. VI—IX.

Pers., Synops., II (1807) 151. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 509. Станков и Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 324.

— *M. pratense* L. subsp. *vulgatum* (Pers.) Ronnig in Vierteljahrschr. Naturl. Gesellsch. in Zürich, LX (1910) 321. — *M. commutatum* Tausch., Pl. select., № 1201 ap. Koch, Syn., ed. 2 (1843) 621. — *M. pratense* Горшкова (Gorschkova) во Фл. СССР, XXII, 552 p.p.

В ялинових лісах і на луках у Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Чорногора, Менчул (Комендар!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон.; Зах. Сибір: Обськ.; Схід. Сибір: Єніс.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Західне Середземномор'я.

2723 (10). M. laciniatum Koshewn. et Zing. — **Перестріч розсічений.** Стебло голе, 15—40 *см* завв., вугласте, пряме, з дуговидно-висхідними гілками і численними межувузлями. Листки видовжено-ланцетні або ланцетні, 6—7 *см* завд. і 1—2 *см* завш., довгозагострені, цілокраї, при основі звужені в короткий черешок 1—2 *мм* завд. або майже сидячі. Приквітки яйцевидні, 1—7 *см* завд. і 1—2 *см* завш., звужені в черешок, при основі майже серцевидні, глибокороздільні на 5—9 ланцетних довгих часток, середні і верхні приквітки зірчасті, бічні частки їх майже дорівнюють середній. Квітки майже сидячі або на голих прямих квітконіжках 1—2 *мм* завд., у пазухах

супротивних приквітків, утворюють на верхівці стебла і гілок пухкі грона 8 *см* завд. і 2 *см* завш. Чашечка 5—7 *мм* завд., гола, в 3—4 рази коротша від віночка. Віночок 10—13 *мм* завд., блідожовтий або майже білий, з прямою білою трубочкою. Пиляки 2,5 *мм* завд., з нерівними гострокінцевими додатками, нижні — довші від інших. Стовпчик в 5 разів довший від зав'язі. Коробочка яйцевидно-ланцетна, 8—10 *мм* завд. і 0,5 *см* завш., гола, із зігнутим донизу носиком. Насінини 4 *мм* завд. і 2 *мм* завш., коричневі. ☉. Цв. VI—VII.

Koshewn. (Кожевников) et Zinger (Цингер) in Bull. Soc. Mosc., LVI, I (1881) 313, 328. Шишкин в кн. Маевский, Фл. ср. полосы Европ. ч. СССР (1954) 466. Котов у Визн. росл. УРСР, 392. — Горшкова во Фл. СССР, XXII, 553.

— *M. pratense* L. var. *laciniatum* Schmalh. (Шмальгаузен), Фл. ср. и ю. Р., II, 292.

Рисунки: Koshewn. et Zing., ц.м., tab. III.

По хвойних і мішаних лісах. Зрідка в Поліссі та в Карпатах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Хустівський рн, Драгове (Міндерова!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Хустівський рн, Данилове в Мармароській уголовині (Ігошина), Крайникове (Ігошина); Берегівський рн, Квасове (Ігошина). — **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, окол. Києва, Пуща-Водиця (Лоначевський!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Куликівський рн, Ісаківське л-во (Косець!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Заволзьк.

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР.

Рід 781. Тоція — Tozzia L.

L., Sp. pl. (1753) 607.

Чашечка дзвониковидна, несправжньодвогуба, майже з п'ятьма короткими зубцями; трубочка віночка із збільшеним двогубим відгином, верхня губа 2-лопатева, нижня — 3-лопатева, плоска; тичинки заховані в трубочці віночка; пиляки розчепірені, 2-лопатеві, загострені; стовпчик видовжений, з головчастою приймочкою; зав'язь двогнізда. Плід одногніздий, однонасіннєвий.

Рід складається з двох дуже близьких видів: *T. alpina* L., що зростає в горах Центральної Європи, і *T. carpatica* Woloszcz., що зростає в Карпатах і Татрах. В УРСР зустрічається 1 вид.

2724 (1). T. carpatica Woloszczak — **Тоція карпатська.** Кореневище розгалужене, крихке, густо вкрите лусочками. Стебло пряме, розгалужене, 10—30 *см* завв., голе або по гранях слабо опушене. Листки супротивні, сидячі, голі, блискучі, трохи м'ясисті; нижні листки ланцетовидні або довгасті, 5—7 *мм* завд. і 1—2,5 *мм* завш., звичайно спрямовані донизу, чергові; стеблові листки звичайно супротивні, широко-яйцевидні, 10—20 *мм* завд. і 5—10 *мм* завш., зверху тупуваті, цілокраї або в нижній половині з кількома зубцями, сидячі, при основі

округлі або серцевидні. Квітки по 2, в пазухах листків, на кінцях стебла та гілок, на нитевидних квітконіжках, 2—6 *мм* завд. Чашечка майже п'ятизубчаста, 2 *мм* завд. Віночок 5—6 *мм* завд., золотистожовтий, з пурпуровими плямами на нижній губі. Пиляки на нижньому боці загострені. Коробочка куляста, 2—2,5 *мм* завд. ♃. Цв. V—VI.

Woloszcz. in Spraw. Kom. fizyogr. Akad., Kraków, XXVII, 2 (1892) 148, 217. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 508. Котов у Визн. росл. УРСР, 390. Шишкин во Фл. СССР, XXII, 554.

— *T. alpina* auct. Galic. et Hung., non L.

Рисунки: Визн. росл. УРСР, рис. 235.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 473! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 3696!

У гірських лісах у субальпійському поясі Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Говерля на вис. 1890 *м* (!!), Комендар!), г. Піп Іван Чорногорський на вис. 1450 *м* (!!), Богдан, Шаульське л-во (Грині!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Європи: Татри, Карпати. Ендемічна рослина.

Рід 782. Очанка — Euphrasia L.

L., Sp. pl. (1753) 604.

Квітки пазушні, поодинокі, зібрані у верхівкові суцвіття. Чашечка трубчаста або дзвониковидна, 4-надрізна, з зубцями, що трохи зросли попарно, а тому ніби двогуба. Віночок двогубий, з довгою, наперед розширеною трубочкою; верхня губа шоломовидна, коротко-дволопатева з відгорнутими краями, нижня — трилопатева. Ти-

Рис. 84. Тоція карпатська — *Tozzia carpatica* Woloszczak.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід.

чинок 4, прикріплюються у верхній частині трубочки віночка; гнізда пиляків у нижній частині звужені і загострені, при цьому одне гніздо у верхній парі тичинок має загострення довше, ніж у інших гніздах. Маточка з довгим волосистим стовпчиком і з головчастою, ворсинчастою приймочкою. Зав'язь двогнізда. Коробочка довгаста, сплюснута перпендикулярною перегородкою, розкривається вздовж гнізд двома стулками. — У СРСР однорічні трави — півпаразити з малорозвиненою кореневою системою та гаусторіями. Листки поступово переходять у приквітки, нижні з них часто ширші за верхні стеблові.

Рід налічує 100 видів, які ростуть в Європі, в нетропічній Азії, Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії та в Андах (Південна Америка).

Види підроду *Trifidae* Benth. em. з 3—5 роздільними листками зростають тільки в Андах, в інших областях ростуть види *Eu-Euphrasia* (Wettst.) Jörgens. з нероздільними, зубчастими листками. В СРСР види *Euphrasia* представлені однією секцією — *Semicalcaratae* Benth. em. В СРСР ростуть, згідно з обробкою С. В. Юзепчука у XXII томі «Фл. СССР», 62 види, із них в УРСР — 16 видів.

---

1. Приквіткові листки, округлі або довгасті, зубці їх не розставлені, ширина їх перевищує половину довжини. Коробочка з краю вкрита довгими прямими війками . . . . . 2.
— Приквіткові листки, лінійні або ланцетні, зубці їх значно розставлені, довжина їх удвоє перевищує ширину. Коробочка гола, іноді маловійчаста . . . . . **(16). О. зальцбурзька — E. salisburgensis** Funk.
2. Листки, приквіткові листки і чашечка опушені залозистими волосками на багатоклітинних б.-м. кучерявих ніжках . . . . 3.
— Листки, приквіткові листки і чашечка без залозистого опушення або з залозками на одно- або двоклітинній ніжці . . . . . 5.
3. Віночок великий, 9—14 *мм* завд., з трубочкою, яка після цвітіння витягується . . . . . 4.
— Віночок 7—8 *мм* завд., з майже невидовженою трубочкою, білий, з фіолетовими жилками . . . . . **(15). О. фінська — E. fennica** Kihlm.
4. Стебла розгалужені, нижче середини з великою кількістю междувузел. Стеблові листки гострі . . . . . **(13). О. Ростковіуса — E. Rostkoviana** Hayne.
— Стебла прості або розгалужені, вище середини з малою кількістю междувузел. Стеблові листки тупі . . . . . **(14). О. гірська — E. montana** Jord.
5 (2). Стебло низьке (2—8 *см* завв.), дуже розгалужене майже з основи. Листки сидячі, клиновидно звужені, біля основи малозубчасті. Квітки близько 5 *мм* завд., жовтуваті або білуваті . . . . . **(12). О. кримська — E. taurica** Ganesch.

— Стебло звичайно значно вище. Рослини з іншими ознаками . . 6
6. Листки і приквіткові листки б.-м. густо та короткостебельчасто-залозисті . . . . . 7.
— Листки і приквіткові листки голі або волосисті, іноді тільки з окремими залозистими волосками . . . . . 8.
7. Приквіткові листки з б.-м. довгими остистими зубцями. Середні стеблові листки з гострими зубцями . . . . . **(4). О. коротковолосиста — E. brevipila** Burn. et Gmel.
— Приквіткові листки з гострими і короткими зубцями. Стеблові листки з тупими зубцями . . . . . **(5). О. тонка — E. tenuis** (Brenn.) Wettst.
8 (6). Карпатські рослини з великим віночком 10—13 *мм* завд., з б.-м. видовженою під кінець цвітіння трубочкою та широкою, витягнутою нижньою губою, яка значно довша від верхньої . . . 9.
— Рослини з іншими ознаками. Квітки дрібніші . . . . . 10.
9. Верхні стеблові листки загострені, з гострими зубцями. Приквіткові листки при основі трохи звужені . . . . . **(10). О. Кернера — E. Kerneri** Wettst.
— Верхні стеблові листки широкі, тупі, з тупими зубцями. Приквіткові листки широко-овальні, біля основи звужені в короткий черешок . . . . . **(11). О. барвиста — E. picta** Wimm.
10 (8). Приквіткові листки з довгими вузькими і гострими довгоостистими на верхівці зубцями . . . . . 12.
— Приквіткові листки з короткими і широкими, тупими або гострими, але неостистими зубцями . . . . . 14.
11. Весняні лучні трави з 2—6 стебловими вузлами та видовженими междувузлями . . . . . 12.
— Рослини, які цвітуть в кінці літа та восени, із значною кількістю междувузел . . . . . 13.
12. Листки, приквіткові листки і чашечки голі або з кількома щетинками, з домішкою поодиноких короткостеблових залозок. Віночок білуватий з фіолетовою верхньою губою або ліловий . . . . . **(5). О. тонка — E. tenuis** (Brenn.) Wettst.
— Листки, приквіткові листки і чашечка вкриті волосками або щетинками, але без залозистих волосків. Віночок червоноліловий, іноді білий **(7). О. Юхтриця — E. Uechtritziana** Jung. et Engl.
13 (11). Рівнинна рослина з дуже розгалуженим стеблом і першими квітками, які з'являються звичайно на 6—12 вузлах стебла . . . **(6). О. короткоквіткова — E. parviflora** Schagerström.
— Високогірна карпатська рослина з прямим стеблом, простим, іноді мало розгалуженим . . . . . **(9). О. татрська — E. tatrae** Wettst.
14 (10). Листки, приквіткові листки і чашечка вкриті густими щетинистими волосками. Листки біля основи округлі. Степові, гірські і лісостепові рослини . . . . . 15.
— Рослини з іншими ознаками . . . . . 16.

15. Стебло просте або розгалужене, до 45 *см* завв. Стеблові листки значно розставлені. Зубці приквіткових листків довгозагострені, хрящуваті . . . . . **(1). О. татарська — E. tatarica** Fisch.
— Стебло просте, до 15—20 *см* завв. Стеблові листки зближені. Зубці приквіткових листків остисті, але не хрящуваті. Гірська кримська рослина . . . . . **(2). О. Ірини — E. Irenae** Juz.
16 (14). Листки голі або майже голі . . . . . 17.
— Листки вкриті досить довгими прямими, м'якувато-щетинистими волосками. Зубці верхніх стеблових листків гострі, остисті . . . . . **(4) × (6). О. коротковолосиста × о. дрібноцвіту — E. brevipila** Burn. et Greml. × **E. parviflora** Schagerström.
17. Квітки невеликі, 4—5 *мм* завд. . . . . **(8). О. гола — E. glabrescens** (Wettst.) Wiinst.
— Квітки значно більші . . . . . 18.
18. Приквіткові листки і чашечка б.-м. голі, незалозисті. Коробочка на верхівці невиїмчаста. Рослини сухих місць і лісів з прямостоячими, розгалуженими стеблами . . . . . **(3). О. стиснута — E. condensata** Jord.
— Приквіткові листки і чашечка з залозистими волосками, іноді поодинокими. Коробочка на верхівці виїмчаста. Рослини вологих місць, луків і боліт . . . . . **(4). О. коротковолосиста — E. brevipila** Burn. et Greml.

Підрід **Eu-Euphrasia** (Wettst.) Jörgens. Пиляки волосисті. Листки і приквітки цілі, з 1—10 зубчиками з кожного боку.

Секція **Semicalcaratae** Benth. Однорічні рослини, які ростуть у північній півкулі. Одне із гнізд пиляків кожної з двох задніх тичинок несе біля основи довшу гострокінцівку, яка нагадує шпорку.

Підсекція **1. Ciliatae** Jörgens. Листки голі, волосисті або залозисті. Приквіткові листки ширші від верхніх стеблових, і їх ширина перевищує половину довжини, округлі або ланцетні, зубчасті, з нерозставленими зубцями, іноді городчасті. Коробочка довговійчаста.

Ряд **1. Pectinatae** Pugsl. Рослини трохи розгалужені. Листки звичайно тонкозубчасті, голі, жорстковолосисті, незалозисті. Нижня губа віночка довша від верхньої. Коробочка вузька.

2725(1). E. tatarica Fisch. — **Очанка татарська.** Стебло 10—35 (40) *см* завв., пряме, міцне, просте, рідше в нижній частині розгалужене, вкрите кучерявими, спрямованими донизу волосками. Листки з обох боків часто-густо, головним чином по жилках, вкриті простими щетинистими волосками, крім того з нижнього боку сидячими жовтуватими залозками, розміщеними ближче до верхівки і країв листка. Нижчі стеблові листки супротивні, клиновидні або оберненояйцевидні, тупуваті, з 1—3 тупуватими зубцями з кожного боку; середні і верхні листки овальні, гострі, 4—7 *мм* завд. і 4—10 *мм* завш., з межувузлям,

рівномірно розставленим. Приквітки округло- або широко-яйцевидні, 3—10 *мм* завд. і завш., до 1/3 надрізані на загострені зубці. Суцвіття спочатку стиснуте, а потім витягнуте і переривчасте. Чашечка 5—7 *мм* завд., вкрита густими щетинистими волосками, іноді з рідкою домішкою коротких залозистих волосків і з ланцетовидними гострими зубцями. Віночок 5—8 *мм* завд., білуватий або блідофіолетовий з темнофіолетовими жилками; верхня губа його дволопатева, з спрямованими донизу дрібнозубчиковидними лопатями, нижня губа трилопатева, з виїмчастими лопатями, знизу волосистими, з домішкою залозок. Коробочка 4—6 *мм* завд., дорівнює чашечці, клиновидно-видовжена, усічена або маловиїмчаста, по верхньому краю довговійчаста, по боках коротко опушена. ⊙. Цв. VI—IX.

Fisch. in Spreng., Syst. veg., II (1825) 777. Wettstein in Österr. Bot. Zeitschr. (1894) 9. Monogr. Gatt. Euphrasia, 88. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 3, 872. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 160. Котов у Визн. росл. УРСР, 395. Юзепчук в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европейской части СССР (1954) 468; во Фл. СССР, XXII, 570.

— *E. officinalis* L. β *tatarica* Benth. in DC., Prodrom., X (1846) 552 p.p. — *E. officinalis* Ledeb., Fl. alt., II (1850) 422 pro max. part.; Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 294 p. p. — *E. pubibunda* Simonk., Enum. Fl. Transsilv. (1886) 432.

Рисунки: Wettstein, Monogr. Gatt. Euphrasia, Taf. III, Fig. 127—134. Taf. VII, Fig. I. Федченко и Флеров, Фл. Европ. России, рис. 828. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., 161. Визн. росл. УРСР, рис. 238. Фл. СССР, XXII, табл. XXVII, рис. 2.

На схилах, на крейдяних відслоненнях, на товтрах і на степах у Лісостепу, а також на північному сході УРСР і в горах Криму.

Л.П. Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський рн (Борисенко!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Іванківці по р. Збручу (!!), Сатанів (!!); Городоцький рн, Кузьмин по р. Смотричу (!!); Смотрицький рн, Біла (!!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Суслівці (!!), Летичів (!!). — Черкаська обл.: Чигиринський рн, Кожарки (Постригань!); Чигирин (Пачоський!); Сміла (!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Штепівський рн, Михайлівська цілина (Рошаль!); Охтирський рн, Мартинівка (Ширяевський!). — Полтавська обл.: Кременчуцький рн, окол. Кременчука (Лавренко!), Омельник (Білик!); окол. Полтави (Лепченко!, Іллічевський!). — Харківська обл.: Дергачі (Лавренко!); Золочівський рн, Карасівка (Хрущов!); окол. Харкова (!!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Ширяєв!, !!); Макіївська мр, радгосп «Пролетар» (Алексеєв); Харцизький рн, Зуївка (Наконечна!), Горлівська мр, Байрак (Олексієнко!). — Луганська обл.: Ровеньківський рн, Картушине (Гребеньова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Нововодолазький рн, Бірки (!!); Старосалтівський рн, Писарівка (Таліев!); Дворічанський рн, Дворічна (Лавренко!, Таліев!). — Полтавська обл.: Карлівка (Д. Зеров!). — Луганська обл.: Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка, Кочинівський степ (Клокова!, !!); Кремінський рн, роз'їзд Бунчужний (Таліев!); Біловодський рн, Лимарівка (К. Залеський!); Ново-Псковський рн, Осинівка (Ширяевський!); Міловський рн, Стрілецький степ (Зоз!, !!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Левандовський!, Чернова), Васильївська яйла (Чернова), Нікітська яйла (Чер-

нова), Гурзуфська яйла (Симанська!, Чернова); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. М. Чучель (Поплавська; !!), ур. Ямандере (Поплавська); Алуштинський рн, Демерджі-яйла (Привалова), Тирке (Привалова), Карабі-яйла (Привалова); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Привалова).

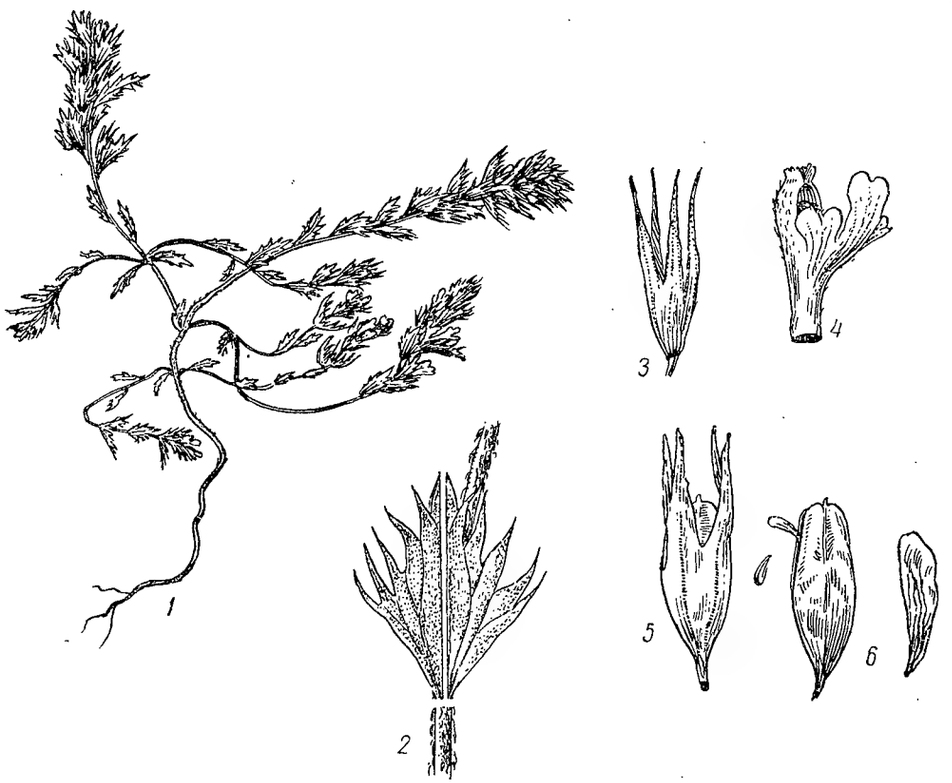

Рис. 85. Очанка Ірини — *Euphrasia Irenea* Juz.

1 — загальний вигляд; *2* — приквітка; *3* — чашечка; *4* — віночок; *5* — плід у чашечці; *6* — насінина.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Заволзьк., Волзьк.-Кам., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт., Ірт.; Схід. Сибір: усі райони; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Сибір, Середня і Східна Азія, Північна Монголія, Мала Азія, Іран, Тібет, Гімалаї.

2726 (2). E. Irenae Juz. — **Очанка Ірини.** Стебло прямостояче, 3—20 *см* завд., пряме, фіолетове, вкрите досить густими короткими, трохи кучерявими, донизу відхиленими волосками, з густо розміщеними і густо розчепіреними лусочковидними волосками і листками. Нижні

листки оберненояйцевидні, з широкою клиновидною основою, тупі, з 1—2 тупими зубцями з кожного боку, верхні листки чергові або майже супротивні, оберненояйцевидні або яйцевидні, при основі широко-клиновидні або усічені, з 2—4 тупуватими або загостреними зубцями з кожного боку. Приквіткові листки яйцевидні, з 2—5 загостреними або коротко остисто-загостреними зубцями з кожного боку. Суцвіття спочатку стиснуте, пізніше видовжене. Квітки майже сидячі. Чашечка вкрита густими короткими, часто зігнутими волосками. Віночок 5—7 *мм* завд., білуватий, з блідоліловою верхньою губою і з фіолетовими смужками, зовні опушений. Коробочка близько 5 *мм* завд., клиновидно-довгаста, на верхівці усічена, не перевищує чашечки, розсіяно-коротковолосиста, з довшими прямостоячими волосками по краю. ⊙. Цв. VI—VIII.

Juz. (Юзепчук) в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XVII (1955) 361; Фл. СССР, XXII, 575.

— *E. officinalis* Schmalh. (Шмальгаузен), Фл. ср. и ю. Р., II, 294 p.p.

На гірських степах, на скелях, на яйлі в Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Гольде!, Таліев!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. Чатир-даг (!!, Траншель!, Юзепчук і Високоостровська, Вульф!, Привалова!, Андреєв!), Бабуган-яйла (Привалова!, Грабовський!, Зеленецький!), Демерджі (Вульф!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму. Описаний з г. Чатирдагу.

2727 (3). E. condensata Jord. — **Очанка стиснута.** Стебло 5—50 *см* завв., часто розгалужене, рідше просте, червонувате або червонобуре, вкрите кучерявими короткими незалозистими волосками. Листки голі або з короткими волосками, по краю з бородавочками чи шипиками; нижні листки клиновидні, тупі, з обох боків з 1—2 тупими зубцями; середні і верхні листки яйцевидно-ланцетні або яйцевидні, довжина їх вдвоє перевищує ширину, гострі, з 3—5 остистими зубцями з кожного боку. Приквіткові листки ширші від стеблових, яйцевидні, при основі короткоклиновидні, гострі, з 4—7 довгоостистими або гострими зубцями, голі, рідше по краях з дуже дрібними і рідкими шипуватими волосками. Суцвіття спочатку скупчене, потім дуже витягується. Квітки майже сидячі. Чашечка гола або вкрита дуже дрібними щетинками. Віночок 6—10 *мм* завд., блідофіолетовий, голубий, на нижній губі з жовтими плямами і ліловими смугами, іноді білуватий. Коробочка клиновидно-оберненояйцевидна, вузька, часто коротша від чашечки, по верхньому краю довговійчаста, по боках опушена або гола. ⊙. Цв. VI—IX.

Jord., Pug. pl. nov. (1852) 135. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 579.

— *E. stricta* Host., Fl. Austr., II (1831) 185. Wettstein, Monogr. Gatt. Euphr., 93 et 297. Федченко и Флеров, Фл. Европ. России, 873. Сырейщи-

ков, Илл. фл. Моск. губ., III, 161. Котов у Визн. росл. УРСР, 395. Юзепчук в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. части СССР (1954) 468, non H. B. K.— *E. officinalis* L. β *vulgaris* Ledeb., Fl. Ross., III (1847—1849) 263 p. p.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1731. Wettstein, ц. м., tab. III, f. 135—146, tab. VII, f. 5,6. Федченко и Флеров, ц. м., рис. 829. Сырейщиков, ц. м., 161.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1579! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 147! Herb. norm., nov. ser., № 113!. Fl. polonica exsicc., № 374!

По лісах, чагарниках, на узліссі, у борах і на луках, звичайно в лісових і лісостепових районах, рідше в Карпатах; у степових районах, по р. Дніпру доходить до самого гирла, де росте на нижньодніпровських пісках.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, полонина Рівна (Ігошина); Хустський рн, Крива (Ігошина); Мукачівський рн, Лалове. — Станіславська обл.: Яремчанський рн, Ворохта (Катіна!). — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Мельнице-Подільський рн, Устя по р. Дністру (Гриньї). — Вінницька обл.: Чернівецький рн, Шендерівка (Кузнецова!); Сатанівський рн, Турчинці (!!); Віньковецький рн, Стара Гута (!!); Староушицький рн, Стара Ушиця (!), Студениця (!); Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький). — Вінницька обл.: Яришівський рн, Юрківці (Кузнецова!). — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Луганська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Оксіюк!, Гринь!).— **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинська (Пачоський). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Боровський рн, Гороховатка (Таліев!); Дворічанський рн, Кам'янка (Пискунов!, !!). — Луганська обл.: Станично-Луганський рн, Вільхове (Постригань!). — Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Волков!, !!); Новомосковський рн, окол. Новомосковська, Самарський бір (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Пачоський!), Кардашинка (Пачоський), Чулаківка (Лавренко!), Олешківська арена (Порецький!); Цюрупинський рн, Козаче-Лагерська арена (Лавренко!), Козачі Лагері (Прянишников!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Європа від Іспанії до Волги, Середземномор'я (Італія).

Ряд **2. Brevipilae** Pugsl. Рослини з простим або розгалуженим стеблом. Листки тонко- та загостренозубчасті, рідко тупозубчасті, короткостебельчасто-залозисті, рідко майже голі або жорстковолохаті. Віночок з нижньою губою, значно довшою за верхню. Коробочка велика, звичайно виїмчаста на верхівці.

2728 (4). E. brevipila Burn. et Gremli. — **Очанка коротковолосиста.** Стебло пряме, 5—30 *см* завв., звичайно нижче середини розгалужене, вкрите кучерявими волосками. Нижні стеблові листки тупі, клиновидні, з 1—3 тупуватими зубцями, середні і верхні — майже супротивні, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, з 3—5 дуже гострими, майже остистими зубцями. Приквіткові листки майже чергові, ширші і коротші від стеблових листків, яйцевидні, при основі короткоклиновидні, з 4—7 остистими або загостреними зубцями з кожного боку. Листки, приквітки і чашечки вкриті, крім коротких простих волосків, особливо вздовж жилок і по краях, також короткими залозистими волосками, найчастіше на двоклітинній ніжці. Суцвіття спочатку стиснене, а потім дуже видовжується. Квітки сидячі. Віночок 6—10 *мм* завд., світлоголубий або голубий, з дволопатевою верхньою губою та зубчастими, рідше двопластинчастими лопатями та з трилопатевою нижньою губою, лопаті якої виїмчасті; на нижній губі жовта пляма з голубими і пурпуровими жилками. Коробочка клиновидно-оберненояйцевидна, вузька, зверху посічена або слабовиїмчаста, дорівнює чашечці або довша за неї, по краю війчаста, по боках опушена або гола. ☉. Цв. VII—IX.

Burn. et Gremli apud Towns. in Journ. Bot., XXII (1884) 167 (nomen); Gremli, Excursionsfl. f. die Schweiz, ed. 5 (1885) 392; Neue Beitr. z. Fl. d. Schweiz., IV, 23. Wettstein in Oesterr. Bot. Zeitschr., XLIV, 92: Monogr. Gatt. Euphr., 109. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 162. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 512; (1953) 540. Котов у Визн. росл. УРСР, 394. Юзепчук в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1954) 466; во Фл. СССР, XXII, 582.

— *E. officinalis* Schmalh. (Шмальгаузен), Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 294 p.p.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 1733, fig. I et fig. 1 et 2; tab. IV, fig. 154—161; tab. VII, f. 8. Wettstein, Monogr. Gatt. Euphr., Taf. IV, Fig. 154—161, tab. VII, F. 8. Сырейщиков, Илл. Моск. флоры, 162.

Видані зразки: Герб. русск. фл. № 521!

По сирих луках у лісових і лісостепових районах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачеве (М. Попов!); Хустівський рн, Боронява (Гринь!). — Станіславська обл.: Яремчанський рн, Ворохта, Говерлянське л-во (!!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: ст. Красногірка (Гержедович!); Великоберезнянський рн, Великий Березний (!!); Перечинський рн, Лумшур (Брадіс!), с. Тур'я Пасіка, на г. Магурі біля с. Верхнє Водяне (Ігошина); Тячів (Білик!); Міжгірський рн, полонина Боржава (!!); Рахівський рн, Берлебаш (Барбарич!), г. Магура (Ігошина!), Свидовець (Гринь!). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, в долині р. Серету (Артемчук!), Шепіт (!!, Косець!, Артемчук!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Копачевська!, !!). — **З.П.** Хмельницька обл.: Славутський рн, Хоровиця (Кучерява!); Полонський рн, Буртин (Кучерява!). — Житомирська обл.: Олевський рн, Білокоровичі (Воробйов!); Коростишівський рн, Кашперівка (Барбарич і Кукало!). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, «Гористе» (!!). — Сумська обл.: Шалигинський рн, Сваркове (Левіна!). — Чернігівська обл.: Чернігівський рн, Брусилів (Куксін!); Козелецький рн, Данівка (Чорноголовко!). Куликівський рн, Виблі (Куксін); Городнянський рн, Петрівка (Попович!); Комарівський рн, Печі (Чорноголовко!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Віньковецький рн, Стара Гута (Козлов). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Меджибізький рн, Головчинці (Єлін!); Вовковинецький рн, Клопотівці (!!); Летичівський рн, Летичів — Терлівка (!!). — Вінницька обл.: Вінниця (Янковський!); Калинівка (Янковський!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Суми (Білоусов, Залеський!); Глухів (Левіна); Охтирка (Ширяєв!); Лебединський рн, Лебедин (Чорноголовко!), Кулики (Стахорський!); Талалаївський рн, Глобівка (Таліев). — Чернігівська обл.: Прилуки (Дубовик!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (!!, Наливайко!, Козлов!, Лавренко!), ст. Нова Баварія (!!); Мерефа (!!, Козлов!), Утківка (Козлов!); Зміївський рн, Дудківка (Козлов!); Дергачі (Лавренко!);

Валки (Горницький!); Нововодолазький рн, Стара Водолага (Ширяєв!). — Полтавська обл.: Зіньківський рн, Вовки (Порецький!); Сенча (Барсуков!); Лубни (Нетубський!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Зачепилівський рн, Скалонівка (Іллічевський!); Куп'янськ (Клоков!); Вовчанськ (Заблоцький).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Серед.-Дніпр., Заволзьк.; Зах. Сибір: Обськ.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Сибір.

2728 (4). E. brevipila Burn. et Greml. × **2730 (6). E. parviflora** Schagerström — **Очанка коротковолосиста × очанку короткоквіткову.** Відрізняється від *E. brevipila* Burn. et Greml. густим опушенням, короткими білими шипуватими волосками (від чого рослина стає гостро-шаршавою) і дуже рідкими залозистими волосками. Від *E. parviflora* Schagerström відрізняється наявністю залозистих волосків. Квітки середні між цими рослинами. ⊙. Цв. VI—IX.

— *E. Murbeckii* Wettst. in Monogr. Gatt. Euphr. (1896) 288. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 164. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 586. — *E. brevipila* Burn. et Greml. × *E. curta* (Fries.) Wettst., Юзепчук в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1954) 468.

Рисунки: Сырейщиков, ц.м., 164.

На луках.

П.Л.-С. Хмельницька обл.: Летичівський рн, Залетичівка (Єлін!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа.

2729 (5). E. tenuis (Brenn.) Wettst. — **Очанка тонка.** Стебло прямостояче, 5—30 *см* завв., просте, рідше в середній або у верхній частині розгалужене, вкрите простими, донизу відхиленими волосками, нижні листки клиновидно-оберненояйцевидні, тупі, з 1—3 зубцями, інші тупуваті, з 3—5 тупими зубцями. Приквіткові листки ширші і коротші від верхніх стеблових листків, яйцевидні, при основі коротко-клиновидні, з 3—6 гострими або коротко-остистими зубцями, вкриті переважно по жилках і краях короткими щетинистими волосками з домішкою розпорошених коротких залозистих волосків. Квітки по 4—10 сидять в пазухах листків, починаючи з 2—6 вузла і на самій верхівці стебла скупчені в коротку голівку. Чашечка 4—5 *мм* завд., з розпорошеними залозистими волосками, зубці її ланцетовидні, 1,5—2 *мм* завд., тонко загострені. Віночок синьоголубий, 7—10 *мм* завд., зовні волосистий. Коробочка 5 *мм* завд., з рідкими притиснутими волосками, по краю у верхній частині війчаста. ⊙. Цв. V—VI.

Wettstein in Pflanzenfam., IV, 36 (1893) 101; Monogr. Gatt. Euphr., 114. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 163. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 512. Котов у Визн. росл. УРСР, 394. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 587.

— *E. officinalis* L. var. *tenuis* Brenn, Floristik Handbok för Iarav i Finland (1886) 145.

Рисунки: Wettstein, Monogr. Gatt. Euphr., tab. XI, f. 10. Сырейщиков, ц.м., 163.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 279! Rośl. polsk., № 59a (!). Pl. Finl. exsicc., № 350!

На заливних луках, у лісових і лісостепових районах.

К.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, Лумшур (Косець!); Рахівський рн, Луги (!!), г. Говерля (!!). — **З.П.** Ровенська обл.: Деражнянський рн, Майдан (Барбарич!); Сарненський рн, Страшеве (Барбарич!); Рокитнянський рн, Кам'яне (Барбарич!); Дубровицький рн, Грані (Барбарич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський рн, Кудлаївка (Куксін!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Проскурів (!!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Дергачі (Лавренко!); Харківський рн, окол. Харкова — Жихор (Черняєв!), Куряж (!!, Ширяєв!), Гуки (Савенков!), Мерефа (!!); Зміївський рн, окол. Змієва, Коропові хутори на р. Діпцю (Лавренко!, !!), Артюхівка (Волоховська!); Нововодолазький рн, Бірки (!!, Лавренко!). — **Л.З.-Л.С.** Луганська обл.: Кремінна (Клоков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр.; Зах. Сибір: Обськ.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа (східна частина), Східна Європа.

Ряд 3. **Nemorosae** Pugsl. Звичайно дуже розгалужені рослини, які цвітуть восени або в кінці літа. Листки жорстковолосисті або майже голі. Віночок дрібний, нижня губа його довша від верхньої. Коробочка широка, б.-м. виїмчаста.

2730 (6). E. parviflora Schagerström — **Очанка короткоквіткова.** Стебло прямостояче, 5—20(30) *см* завв., часто біля основи розгалужене, рідше просте або з гілками у верхній половині, червонувате або бурувате, вкрите білими, донизу спрямованими волосками, нижні листки тупі, з нижнього боку з 1—3 тупими зубцями, середні і верхні овальні, з широкою основою і з 4—7 гострими або довгасто-загостреними зубцями, але не остистими. Приквіткові листки відхилені, шириною перевищують стеблові листки, але коротші від них, найчастіше округлені, з обох боків з 4—7 гострими, іноді коротко-остистими зубцями. Всі листки сірозелені, густо вкриті білими щетинками. Суцвіття по мірі відцвітання витягується, але на верхівці квітки сидять дуже скупчено. Віночок 4—5 *мм* завд., з дворозділльною верхньою губою і виїмчастими її лопатями, з трилопатевою нижньою губою, білуватий, з голубими смугами і жовтою плямою на нижній губі, рідко цілком голубий. Коробочка клиновидно-оберненояйцевидна, дозріла дорівнює чашечці або довша від неї, усічена або слабовиїмчаста, по верхньому краю з довгими війками. ⊙. Цв. $^2/_2$ VI—VII.

Schagerström, Consp. veg. Upland (1845) 56. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 600.

— *E. curta* Wettstein in Österr. Bot. Zeitschr., 44 (1894) 135; Monogr.

Gatt. Euphr., 128. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 88. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 163. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 874. Котов у Визн. росл. УРСР, 395. Юзепчук в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1954) 467; во Фл. СССР, XXII. 600. — *Euphrasia officinalis* var. *curta* Fries. in Fries. et Broberg, Fl. Halland. (1817) 104. — *E. praecurta* Chitrovo в Списке раст. Русск. фл., V (1905) 146.

Рисунки: Wettstein, Monogr. Gatt. Euphr., tabl. IV, fig. 185—193, tabl. VII, fig. II. Сырейщиков, ц.м., 163. Федченко и Флеров, ц.м., рис. 832

Видані зразки: Fries, Herb. norm., № 1111.

По луках.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Глибока (Блохіна!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Яворівський рн, Наконечне Друге (Коссець). — **З.П.** Житомирська обл.: Лугинський рн, Дивлинське л-во (Гриць!). — Ровенська обл.: Сарни (Доктуровський!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва (Семенкевич!); Васильківський рн, Дзвонкове (!). — **Л.П.** Київська обл.: Бровари (Липа!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Залетичівка (Єлін!); Вовковинецький рн, Клопотівці (!!). — Вінницька обл.: Вінчицький рн, Стадниця (!).— Житомирська обл.: Бердичівський рн, Райки (!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Конотопський рн, Сарнавщина (Левіна!); Охтирка (Милютін!). — Чернігівська обл.: Прилуцький рн, Манжосівка (Можайська!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (!!, Ширяєв!), Безлюдівка (Лавренко!); Золочівський рн, Велика Рогозянка (Волхівська!); Нововодолазький рн, Стара Водолага (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа.

2731 (7). E. Uechtritziana Jung. et Engl. — **Очанка Юхтриця.** Стебло прямостояче, 5—20 *см* завв., червонувате або буре, просте, рідше розгалужене, вкрите короткими кучерявими волосками, донизу відігнутими. Листки вкриті біля краю, а також по жилках нижнього боку білими щетинистими волосками, до яких іноді домішуються поодинокі залозисті волоски. Нижні листки клиновидні або оберненоклиновидно-яйцевидні, тупі, з 1—3 зубцями; середні і верхні — яйцевидні або довгасто-яйцевидні, з 3—5 неостистими зубцями з кожного боку. Приквіткові листки схожі на стеблові, але ширші від них, і зубці у них гостріші. Суцвіття спочатку міцне, але згодом стає розірваним. Чашечка короткощетиниста, іноді з окремими залозистими волосками. Віночок 5—7 *мм* завд., червонуватофіолетовий, іноді білий, в сухому стані голубий. Коробочка овальна або еліптична, не дорівнює чашечці, по краю довговійчаста, далі опушена або гола. ⊙. Цв. V—VI.

Jung. et Engl. in Oesterr. Bot. Zeitschr., XVII (1867) 141. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 601.

— *E. coerulea* Tausch. in Sched. ad pl. select. Bohem. (1837) nomen seminudum. A. Kern. in Sched. ad Fl. exsicc. Austro-Hung., № 149. Wettst. in Oesterr. Bot. Zeitschr., XLIV, 95; Monogr. Gatt. Euphr., 115. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 512; (1953) 541. Котов у Визн. росл. УРСР, 394. — *E. officinalis* var. *coerulea* Tausch in Ott. Cat. d. Fl. Böhm. (1859) 13.

Рисунки: Wettstein, Monogr. Gatt. Euphr., tabl. IV, f. 162—168 et tab. VII, f. 9.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 149! Herb. norm. n.s., № 875!

По луках дуже рідко в західних районах, переважно в Карпатах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Хустівський рн, Хуст, біля русла р. Луковця (Білик!).— **К.Л.** Чернівецька обл.: Путильський рн, Шепіт (!!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Szaf., Kulcz., Pawł., ц.м., 513).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа (східна частина).

2732 (8). E. glabrescens (Wettst.) Wiinst. — **Очанка гола.** Стебло 5—20 (25) *см* завв., прямостояче, просте або довгорозгалужене, з прямостоячо розчепіреними, найчастіше зігнутими гілками, червонувате або бурофіолетове, вкрите короткими і довгими, білими, донизу зігнутими лусочками, довшими і кучерявими у верхній частині стебла. Нижні стеблові листки еліптичні або яйцевидні, тупі, з 1—3 тупими зубцями з кожного боку; середні і верхні — яйцевидні або майже округлі, з 4—7 довгоостистими зубцями з кожного боку. Всі листки темнозелені, знизу більш бліді, з дуже випнутими жилками, коротковолосисті або майже голі. Суцвіття спочатку стиснуті, потім дуже видовжені. Чашечка лусочковидно-волосиста, з остистими зубцями. Віночок 4—6 *мм* завд., білуватий, з темносиніми або фіолетовими жилками і з жовтими плямами на нижній губі. Коробочка клиновидна або оберненояйцевидна, на верхівці виїмчаста, по краю довговійчаста, коротковолосиста, майже дорівнює чашечці. ⊙. Цв. VII—VIII.

Рис. 86. Очанка Юхтриця — *Euphrasia Uechtritziana* Jung. et Engl.

1 — загальний вигляд; *2* — приквітка; *3* — квітка; *4* — плід у чашечці; *5* — насінина.

Wiinst. in Bot. Tidskr. 48, I. Hf. (1946) 101—102. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 602.

— *E. curta* var. *glabrescens* Wettst., Monogr. Gatt. Euphr. (1896) 133, saltem p. max. parte.

Рисунки: Фл. СССР, табл. XXVIII, рис. 4.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1577!

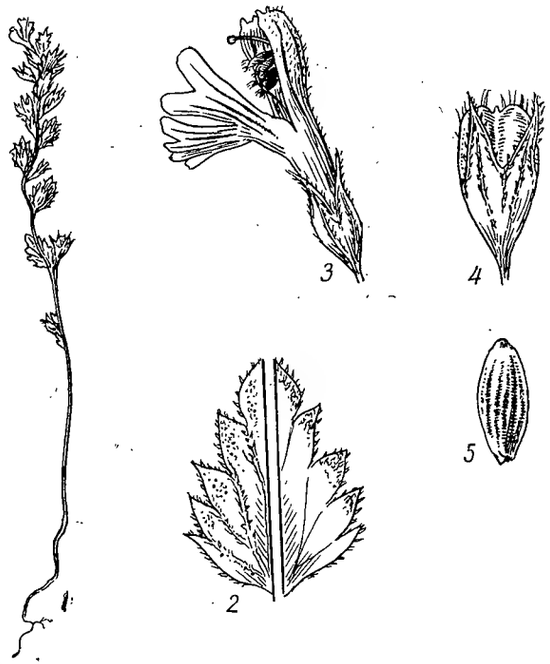

Рис. 87. Очанка татарська — *Euphrasia tatrae* Wettst.

1 — загальний вигляд; *2* — приквітка; *3* — віночок; *4* — плід у чашечці; *5* — насіннна.

На луках, галявинах, біля узлісь лісів.

П.Л.-С. Вінницька обл.: Вінниця (!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Дергачівський рн, Гаврилівка (Лавренко!). — Черкаська обл.: Шрамківський рн, Лизогубівка (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, захід Східної Європи.

Ряд **4. Latifoliae** Pugsl. Рослини дрібні. Листки майже голі або мало опушені, іноді залозисті. Віночок маленький. Коробочка широка, притуплена або виїмчаста.

2733 (9). E. tatrae Wettst. — **Очанка татрська.** Стебло пряме, 5—15 *см* завв., вкрите кучерявими волосками, просте, рідше мало розгалужене. Листки вкриті дрібними щетинками та залозками. Нижні

листки оберненояйцевидні, при основі клиновидні, з кожного боку з 1—3 зубцями та тупо-яйцевидним або округлим зубцем на верхівці, середні і верхні — широкі або округло-яйцевидні, з черешками і 3—5 зубцями з гострим кінцем з кожного боку. Приквіткові листки і чашечка з дрібними щетинистими волосками і з нечисленними залозистими волосками. Зубці чашечки з загостреним кінцем. Віночок дрібний, 4—6 *мм* завд., з короткою трубочкою, білуватий або блідо-ліловий, з жовтуватою плямою на нижній губі, іноді весь жовтий. Коробочка витягнута, звичайно перевищує зубці чашечки. ☉. Цв. VII—IX.

Wettst. in Oesterr. Bot. Zeitschr., XLIV (1894) 248; Monogr. Gatt. Euphr., 163. Котов у Визн. росл. УРСР, 395. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1953) 541. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 606.

— *E. minima* Jacq. var. *carpathica* Freyn in Sagorski u. Schneider, Fl. Centralcarp., II (1891) 421 non *E. carpathica* Zapal. — *E. officinalis* L. var. *alpestris* Freyn in Verh. d. zool.-bot. Ges., XXII (1872) 250. Knapp, Die bish. bek. Pflanzen Galiz., 230.

Рисунки: Wettstein, Monogr. Gatt. Euphr., ц.м., tab. IV, f. 256—261, tab. VIII, f. 9.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Boheм. Sloven., № 1266!

На гірських луках і серед скель у Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Воловецький рн, Великий Верх біля Скотарська (Маргіттай!); Рахівський рн, г. Говерля (Пакс, Комендар!, Гошина), г. Свидовець (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Західні і Центральні Карпати звичайно, зрідка у Східних Карпатах.

Ряд **5. Alpinae** Rothm. Рослини цвітуть влітку або восени. Листки голі або б.-м. шорсткі. Віночок великий, з б.-м. видовженою в кінці цвітіння трубочкою та широкою, довгою нижньою губою, яка значно довша від верхньої. Коробочка широка, б.-м. виїмчаста.

2734 (10). E. Kerneri Wettst. — **Очанка Кернера.** Стебло пряме або підведене, в нижній частині розгалужене, дуже часто з ще раз розгалуженими гілками, 10—40 *см* завв., червонувате або бурувате, опушене білими кучерявими м'якими волосками, без залозок. Нижні листки (під час цвітіння найчастіше сухі) клиновидні, з кількома тупими зубцями; середні і верхні — яйцевидні або гостроеліптичні, з 4—7 гострими трикутними зубцями. Приквіткові листки яйцевидні, при основі клиновидні, гострі, з 3—6 вперед спрямованими, дуже гострими коротко-облямованими зубцями. Всі листки шаршаві від дрібних щетинок, без залозок. Суцвіття спочатку густе, а потім видовжується. Чашечка без залозок, з загостреними довго-ланцетними зубцями. Віночок спочатку до 10 *мм* завд., пізніше витягується до 13 *мм* завд. і тоді перевищує зубці чашечки, білий, з голубою верхньою губою, з жовтою плямою в зіві і з фіолетовими смугами на нижній

губі. Коробочка довгасто-оберненояйцевидна, виїмчаста на верхівці, по краю з прямими щетинками, в іншій частині коротковолосиста, досягає половини довжини чашечки. ⊙. Цв. VII—VIII.

Рис. 88. Очанка Кернера — *Euphrasia Kerneri* Wettst.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — віночок з приквіткою; *4* — плід у чашечці; *5* — плід; *6* — насінина.

Wettstein in Engl. und Prantl, Natürl. Pflanzenfam., IV, 36 (1893) 101; Monogr. Gatt. Euphr., 201. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, II, 93. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 511; (1953) 540. Котов у Визн. росл. УРСР, 394. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 615.

— *E. speciosa* A. Kern. in Österr. Bot. Zeitschr., XXIV (1874) 115 non R. Br. — *E. arguta* Kern. in Sched. ad Fl. exsicc. Austro-Hung., I (1881) 40 non R. Br.

Рисунки: Wettstein, Monogr. Gatt. Euphr., ц.м., tab. V, f. 326—336, tab. IX, f. 10. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, L, f. 55a—d.

Видані зразки: Schultz, Herb. norm., nov. ser., Cent. 21, № 2053 (sub. nomine *E. arguta*). Fl. exsicc. Austro-Hung., № 146 (!!) sub nomine *E. arguta*.

На луках.

К.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Верховина-Бистра (Чопик!); Рахівський рн, Богдан, Лешул (Комендар!), Богдан—Луги, Менчул (Комендар!), Брустури—Усть-чорна (Гержедович!). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Підзахаричі (Барбарич!); Вижниця (!!), Шепіт (!!). — Станіславська обл.: Яремчанський рн, Ворохта (!!), Жаб'є (!!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Реман у Веттштейна, 202).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я (Італія).

2735 (11). E. picta Wimm. — **Очанка барвиста.** Стебло пряме, просте або з небагатьма гілками 5—25 *см* завв., вкрите білими кучерявими волосками без залозок або голе з витягнутими междувузлями, зеленувате або червонувате. Нижні листки округло-клиновидні, з 1—2 зубцями з кожного боку; стеблові і верхні — короткочерешкові, округлі або коротко-яйцевидні, тупі, з кожного боку з 3—5 зубцями; приквіткові листочки яйцевидні, загострені, з кожного боку з 4—7 коротко загостреними зубцями. Всі листки зелені, іноді червонуваті, без залозок. Суцвіття спочатку густе, а потім видовжується. Чашечка з короткими щетинками по краях зубців, по жилках без залозистих волосків. Віночок спочатку 9—11 *мм* завд., на кінець цвітіння 10—13 *мм* завд., білий або ліловий, з фіолетовою верхньою губою, жовтою плямою в зіві і темними смугами на нижній губі. Коробочка видовжена, оберненояйцевидна, війчаста, гола або коротко опушена, коротша від зубців чашечки. ⊙. Цв. VI—VIII.

Wimm., Fl. v. Schles., III Aufl. (1857) 407. Wettst., Monogr. Gatt. Euphr., 204. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 94. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 511; (1953) 539. Котов у Визн. росл. УРСР, 395. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 616.

— *E. officinalis* L. β *picta* Čelakovsky, Prodr. (1881) 831. — *E. versicolor* Halaczy und Braun, Nachtr. z. Fl. Nied.-Oesterr. (1882) 112.

Рисунки: Wettstein, Monogr., ц.м., tab. V, fig. 337—342, tab. IX, f. 5—7. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., ц.м., fig. 55 e—i.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 917! p.p.

На гірських луках у Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Чорногора, полонина Стайки Кощичокові (Комендар!), Богдан, Менчул (Комендар!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. В горах Середньої Європи (Східні Альпи, Вогези, Судети і Карпати).

Ряд **6. Petiolares** Pugsl. Рослини невисокі, розгалужені. Листки найчастіше з клиновидною основою, ніби короткочерешкові, майже голі, залозисті або шорстко-волосисті. Віночок під кінець цвітіння з видовженою трубочкою. Коробочка широка, виїмчаста.

2736 (12). E. taurica Ganesch. — **Очанка кримська.** Стебло 2—8 *см* завв., прямостояче або висхідне, дуже розгалужене, із звивистими гілочками, червонувате або бурувате, вкрите дрібними білуватими, назад відігнутими волосками і короткостебловими залозками. Листки сидячі, нижні стеблові — широко-оберненояйцевидні, середні — майже еліптичні, тупі, при основі звужені, з кожного боку з двома тупими зубцями; верхні — ромбічні, гострі, з кожного боку з двома тупими зубцями, з яких нижні видовжені, гострі, верхні — коротші і широкі, гструваті. Приквіткові листки тісно зближені, широко-ромбічні, гострі, при основі клиновидні, з кожного боку з двома великими видовженими, прямостоячо розчепіреними, трохи вигнутими або майже звивистими дуже гострими зубцями. Всі листки темнозелені або червонуваті, з обох боків вкриті розсіяними або досить густими, дуже дрібними, короткими, стебловими, залозистими і білуватими 1—3-клітинними вигнутими лусочками. Суцвіття дуже густі. Квітки на коротких квітконіжках. Чашечка близько 6 *мм* завд., з видовженими гострими

зубцями, суцільно вкрита численними, короткостебловими залозками з домішкою невеликих лусочок, при плодах розростається. Віночок близько 5 *мм* завд., з дволопатевою верхньою і трилопатевою нижньою губою, з виїмчастими лопатями, жовтуватий або білуватий, зовні дрібно опушений. Коробочка вузько-оберненояйцевидна або еліптична,

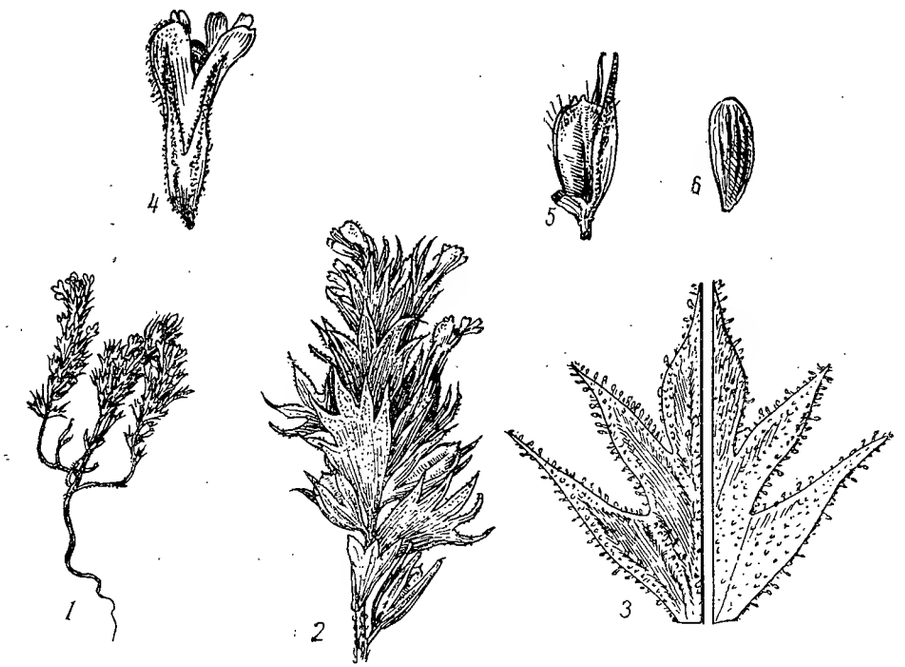

Рис. 89. Очанка кримська — *Euphrasia taurica* Ganesch.

1 — загальний вигляд; *2* — суцвіття; *3* — приквітка; *4* — квітка; 5 — плід; *6* — насінина.

коротко загострена, 5 *мм* завд., коротша від зубців чашечки, тільки по краю війчаста. ☉. Цв. VII—VIII.

Ganesch. (Ганешин) в кн. Поплавская, Список раст., собр. в Крымск. гос. запов. (1931) 87. Юзепчук в Списке раст. Герб. фл. СССР, XI, 151; во Фл. СССР, XXII, 627.

— *E. Willkommii* Wettst., Monogr. Gatt. Euphr. (1896) 163; p.p. et auct. fl. Taur. non Freyn.

Рисунки: Фл. СССР, XXII, табл. XXX, рис. 6.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3475!

На скелях і осипах, на яйлі в Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Байдарська яйла (Чернова), Ай-Петрі (Ширяєвський!, !!, Вульф!, Чернова, Голубкова!), Васильївська яйла (Чернова!), Нікітська яйла (Чернова), Гурзуфська яйла (!!, Чернова!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. Чатир-даг (Вульф!, Поплавська, Пожидаєва!, !!), г. Роман-Кош (Поплавська), г. Чучель (Поплавська!), Демерджі-яйла (Вульф!), Довгоруківська яйла (Вульф!), Карабі-яйла (Вульф).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму. Описаний з г. Чатир-дагу.

Ряд 7. **Hirtellae** Pugsl. Листки з численними залозистими волосками. У віночка нижня губа витягнута, значно довша від верхньої. Коробочка широка, б.-м. виїмчаста.

2737 (13). E. Rostkoviana Hayne. — **Очанка Ростковіуса.** Стебло прямостояче, 10—40 *см* завв., часто знизу розгалужене, рідше просте, вкрите кучерявими білими волосками, назад зверненими, у верхній частині перемішаними з довгими багатоклітинними залозистими волосками, такими, як на листках, приквітках і чашечці. Нижні листки клиновидні, тупі, з тупуватими зубцями, середні і верхні — яйцевидні, коротко загострені, з обох боків з гострими неостистими 3—6 зубцями. Приквіткові листки майже супротивні, ширші і коротші від стеблових листків, з загостреними, але не остистими зубцями. Суцвіття спочатку зжате, стиснуте, потім видовжується. Віночок великий, 9—11 *мм* завд., на кінець цвітіння витягується до 11—14 *мм* (по спинці), білий або ліловий, при основі нижньої губи з жовтими плямами і темноліловими жилками. Коробочка еліптична, з слабою виїмкою зверху, дещо перевищує зубці чашечки або дорівнює їм, по верхньому краю довговійчаста, по боках коротко опушена. ☉. Цв. VI—IX.

Hayne, Arzneigew., IX (1823), tab. 7. Wettst., Monogr. Gatt. Euphr., 183. Петунников, Ил. фл. Моск. губ., III, 164. Бобров во Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, VI, 220. Котов у Визн. росл. УРСР, 393. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 632.

— *E. pratensis* Fries., Nov. Fl. Suec. (1828) 198. — *E. officinalis* α *pratensis* Koch in Röhl. Deutsch. Fl., IV (1833) 346. — *E. officinalis* α. *Rostkoviana* Rohrer et Meyer, Vorarb. z. einer Fl. d. mähr Gouv. (1835) 36.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, 92, taf. 242, fig. 2, fig. 53 und 54.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 330! Pl. Polon. exsicc., № 57 (!). Fl. exsicc. Austro-Hung., № 150 (!).

На вологих луках, по болотах у лісових і лісостепових районах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Брустури, г. Менчул (Гержедович!). — **К.Л.** Станіславська обл.: Яремчанський рн, Ворохта (!!, Пояркова, Рожевиць!). — Закарпатська обл.: Міжгірський рн, г. Пікуй (Чопик!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Мондальський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжинський рн, окол. Ніжина, Переяслівка — Крути (Ширяєв!, Лавренко!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндеман!). — Хмельницька обл.: Летичівський рн, Летичів — Тернівка (!!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова, Куряж (Ширяєв!), Пісочин (Козлов!). — Полтавська обл.: Рублівка Глобинського рну — Лубни (Роговичі, Краснов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Куп'янськ (!!), Петропавлівка (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Південь Скандінавії, Середня, Східна і Атлантична Європа, північ Балканського п-ва і Північна Італія.

2738 (14). E. montana Jord. — **Очанка гірська.** Стебло прямостояче, 10—25 *см* завв., тонке, просте, рідше у верхній частині є небагато гілок з довгими міжвузлями, вкрите кучерявими білуватими волосками і у верхній частині також з довгими залозистими волосками. Листки клиновидні або яйцевидно-клиновидні, верхні — яйцевидні, тупі, з тупими, часто закругленими зубцями в кількості 3—5. Приквіткові листки ширші, з загостреними зубцями. Квітки спочатку в густих головках, потім суцвіття витягується і стає переривчастим. Віночок 9—11 *мм* завд., на кінець цвітіння витягується до 11—14 *мм* завд., білий або блідоліловий, з жовтою плямою і ліловими жилками на нижній губі. Коробочка еліптична або довгасто-еліптична, не довша від зубців чашечки, з довгими війками по краю. ⊙. Цв. V—VI.

Jord. in Mém. de l'Ac. Nat. de Lyon, cl. de Sc., I (1851) 343. Wettst., Monogr. Gatt. Euphr., 194. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 511. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 165. Котов у Визн. росл. УРСР, 394. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 633.

— *E. officinalis* L. f. *montana* Griseb. et Schenk in Linnaea, XXV (1852) 603.

Рисунки: Сырейщиков, цм., 165. Визн. росл. УРСР, рис. 237.

На гірських луках у Карпатах звичайно, на рівнині — зрідка.

К.Л. Закарпатська обл.: Воловецький рн, Скотарське, г. Кечара (!); Рахівський рн, г. Піп Іван Чорногорський (!!, Доброчаєва!), Богдан (!!, Білик!, Доброчаєва!). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Селятин (Косець!); Вижницький рн, Підзахаричі (Барбарич і Кукало!). — **П.Л.** Львівська обл.: Трускавець (!!), Берислав (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Південь Скандінавського п-ва, Атлантична, Західна і Середня Європа, Балканський п-в.

2739 (15). E. fennica Kihlm. — **Очанка фінська.** Стебло 10—25 *см* завв., прямостояче, пряме, звичайно з кількома тонкими гілками, вкритими кучерявими білуватими волосками з домішкою залозистих. Листки дуже розставлені, верхні з них яйцевидні, з 4—6 гострими однаковими зубцями з кожного боку, зелені, вкриті, як приквіткові листки і чашечка, короткими лусочками і довгими членистими залозистими волосками. Приквіткові листки широко-яйцевидні або майже округлі, з 5—8 загостреними зубцями з кожного боку. Суцвіття дуже витягнуте, лише на верхівці густіше. Віночок 6—8 *мм* завд., білуватий, нижня губа його в зіві з жовтою плямою і з фіолетовими смужками. Коробочка яйцевидна, на верхівці виїмчаста, коротша від чашечки. ⊙. Цв. VII—VIII.

Kihlm. in Meddel. of Soc. pro F. et Fl. Fenn., 24 (1900) 92. Юзепчук в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1953) 467; во Фл. СССР, XXII, 634.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 330!, № 1674! Fl. Finl. exsicc., № 354!, 931! w 932!

Рис. 90. Очанка гірська — *Euphrasia montana* Jord.

1 — загальний вигляд; *2* — приквітка; *3* — квітка; *4* — плід; *5* — насінина.

На луках і галявинах.

В.Л.-С. Ровенська обл.: Вербський рн, Пирятин (Пачоський!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон.

Загальне поширення. Скандінавія, Європейська частина СРСР.

Примітка. У «Визначнику рослин УРСР» (1950) 394 ця рослина наведена для окол. Харкова під помилковою назвою *E. hirtella* Gord.

Підсекція **2. Angustifoliae** (Wettst.) Jorgens. Листки майже голі. Приквіткові листочки дуже часто довші від стеблових, їх довжина перевищує ширину принаймні вдвоє, ланцетні або лінійні, з вузькими розчепіреними зубцями. Коробочка гола або слабовиїмчаста.

2740 (16). E. salisburgensis Funk. — **Очанка зальцбурзька.** Стебло 5—25 *см* завв., пряме, просте або розгалужене, червоне або фіолетове, опушене кучерявими білуватими волосками, донизу відхиленими. Нижні стеблові листки супротивні, 1—1,5 *см* завд. і 3—6 *мм* завш., клиновидні, тупі, з 1—2 тупими зубцями з кожного боку; середні і верхні листки ланцетні, приблизно в середині найбільш широкі, в 2—5 разів довші, з кожного боку з 2—4 остисто загостреними, віддаленими один від одного зубцями, при цьому довжина їх в 2—5 разів перевищує ширину. Приквіткові листки трохи ширші від стеблових, в нижній третині найбільш широкі, з кожного боку з 2—5 (звичайно 3) довгасто-загостреними зубцями. Всі стеблові листки зелені або червоні, голі або по краях короткощетинисті, іноді з розсіяними дрібними щетинками. Суцвіття спочатку густе, потім видовжене. Чашечка гола, під час плодоношення трохи видовжується. Віночок 6—8 *мм* завд., білуватий, з голубою верхньою губою, на нижній губі з жовтою плямою в зіві і темними смугами, рідше віночок голубий, пурпуровий або фіолетовий. Коробочка 6—7 *мм* завд., клиновидно-видовжена, приблизно дорівнює довжині чашечки, гола або на верхівці та по краях з рідкими короткими волосками, до середини відігнутими. ⊙. Цв. VII—IX.

Funk in Hoppe, Bot. Taschenbuch (1794) 184 und 190. Wettst., Monogr. Gatt. Euphr., 218. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 97. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 514; (1953) 542. Котов у Визн. росл. УРСР, 393. Юзепчук во Фл. СССР, XXII, 638.

— *E. officinalis* L. var. *salisburgensis* Schleicher, Gat. pl. Helv. (1800) 22. — *E. alpina* Baumgarten, Enum. Stirp. Transsilv., II (1816) 195, non Lam. Zapałowicz, Rośl. szata gor Pokucko Marm., 270.

Рисуики: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 242, fig. 3. Wettstein in Oesterr. Bot. Zeitschr., XLIII, tab. VI, f. 1—29; Monogr. Gatt. Euphr., tab. III, f. 1—29, tab. X, f. 6—10.

Видаві зразки: Herb. norm., № 10! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 144!, № 145! Fl. Stir. exsicc., № 886!, № 1252!

На скелях і гірських луках в альпійському і субальпійському поясах у Карпатах.

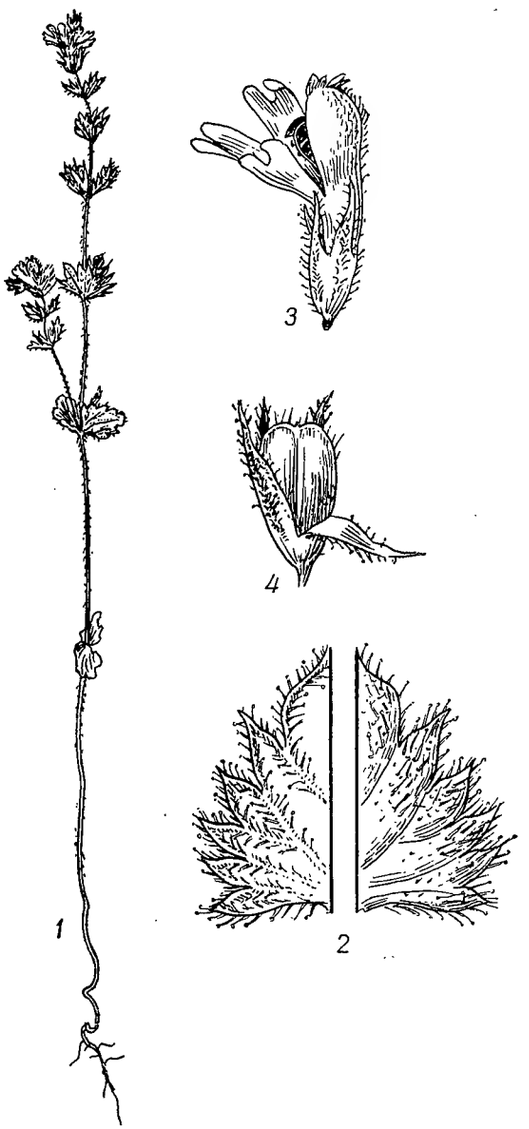

Рис. 91. Очанка зальцбурзька — *Euphrasia salisburgensis* Funk.

1 — загальний вигляд; *2* — приквітка; *3* — квітка; *4* — плід у чашечці.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Свидовець (Szaf., Kulcz., Pawł., ц.м.), с. Богдан (Комендар!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Скандінавія (о-в Готланд), Середня Європа, Середземномор'я.

Рід 783. Ортанта — Orthantha (Benth.) Kern.

Kern. in Verh. zool.-bot. Ges. Wien., XXXVIII (1886) 566.

Квітки на дуже коротких квітконіжках, зібрані в б.-м. густі або рідкі колосовидні суцвіття; приквітки лінійно-ланцетні або ланцетні. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, 4-зубчаста, з трикутними або ланцетними зубцями, з яких верхні трохи ширші і довші від нижніх. Віночок 3—6 *мм* завд., з трубочкою та двогубим відгином, опушеним по краях і зовні, верхня губа у вигляді шолома, на верхівці виїмчаста, нижня — трилопатева, майже дорівнює верхній або трохи коротша від неї, лопаті її тупі, іноді маловиїмчасті. Тичинок 4. Пиляки голі, спочатку зігнуті, наприкінці вертикально стоячі, гострі. Коробочка довгаста або яйцевидна, у верхній частині волосиста. — Півпаразитні трав'янисті рослини з прямостоячими стеблами і супротивними листками.

Рід налічує три види, які ростуть в Європі, на Кавказі і в Малій Азії, з них у СРСР зустрічаються два види, в УРСР — один вид.

2741 (1). O. lutea (L.) Kern. — **Ортанта жовта.** Рослина коротко розсіяно-пухнаста. Стебло 15—40 *см* завв., прямостояче, розгалужене під час цвітіння, в нижній частині безлисте. Листки 6—22 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., лінійні або лінійно-ланцетні, цілокраї, нижні іноді із 1—2 зубчиками, з загорнутими краями. Квітки на коротких квітконіжках у верхівкових гронах, з одного боку багатоквіткових. Приквітки лінійно-ланцетні, 6—8 *мм* завд. і 1,2—2 *мм* завш., не перевищують квітки. Чашечка 3—3,5 *мм* завд., дорівнює трубочці віночка з трикутними зубчиками, які коротші від трубочки більш як удвоє. Віночок 6—7 *мм* завд., жовтий, з опушеними зовні та по краях губами, в зіві волохатий; трубочка його з чашечки не виступає, нижня губа однакової довжини з верхньою. Тичинки видаються з віночка, з голими, гострими на верхівці жовтими пиляками. Стовпчик 5—6 *мм* завд., у нижній частині трохи волосистий. Коробочка яйцевидно-еліптична, 3,5 *мм* завд. і 2 *мм* завш. Насінини 1—1,5 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш. ☉. Цв. V—VIII.

Kern. ex Wettst. in Engler et Prantl, Naturl. Pflanzenfam., IV, 36 (1891) 101. Гроссгейм, Фл. Кавк., VII. 399. Котов у Визн. росл. УРСР, 395. Голубкова во Фл. СССР, XXII, 647.

— *Euphrasia lutea* L., Sp. pl., ed. (1753) 604. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 285. — *Odontites lutea* Reichenb., Fl. Germ. excurs. (1830—1832) 359. Ledeb., Fl. Ross., III, 261. — *Bartsia lutea* Reichenb., fil., Icon. Fl. Germ., XX (1862) 56.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ., XX, t. 1729. Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, VI, фиг. 639.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 579! Fl. Hung. exsicc., № 252. Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 67! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 154!

По степах, схилах, відслоненнях, зрідка на пісках у Лісостепу і Степу, рідше в Поліссі на півдні.

Рис. 92. Ортанта жовта — *Orthantha lutea* (L.) Kern.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід у чашечці; *4* — насінина.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Пачоський!). — **З.П.** Житомирська обл.: Житомир (Липський, Шмальгаузен). — **Л.П.** Київська обл.: Київ, за р. Дніпром (Пачоський, Шмальгаузен). — Чернігівська обл.: Остер (Ракочі!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Ямпіль (!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Грушка (Шмальгаузен). — Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля (Шмальгаузен), Ржищів (Гринь!); Лисянський рн, Яблунівка (!). — Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Кіровоград (Пачоський, Ліндеман!), Олександрія (Рябков!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівський рн, Баришівка (Д. Зеров!), Коржі (Д. Зеров!); Переяслав-Хмельницький (Шмальгаузен, Пачоський!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Сушки (!!); Золотоноша (!!). — Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!); ст. Гребінки (!!); Кременчуцький рн, Кременчук (Д. Зеров!), Лемешівка (Білик!); Лубни (Шмальгаузен). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Крива Лука (!!); Слов'янський рн, Гори Артема (!!); Яма (!!); Артемівськ (Липа!); Сталіно (!!); Авдіївський рн, Яковлівка (!!); Харцизький рн, Зуївка (Морозова!), Іловайськ (!!, Морозова!). — Луганська обл.: Лисичанський рн, Шипилівка (Гринь!, !!), Серебрянка (!!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Олександрівка (Пачоський!). — Одеська обл.: Березівка (Шестериков). — Миколаївська обл.: Мигія (Пачоський).— **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!, !!); Дворічанський рн, Дворічна (Васильев-Яковлев!, !!), Тополі (!!), Кам'янка (!!), Лозівський рн, Краснопавлівка (Козлов!, !!); Ізюм (Данкова!, Черняєв!); Красноград (Шмальгаузен, !!). — Луганська обл.: Ново-Гісков (Косець!); Старобільський рн, Бутківка (Ширяєвський!); Міловський рн, Стрільцівка (Зоз!, !!); Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка (!!). — Дніпропетровська обл.: Синельникове (Акінфієв, Пачоський); Дніпропетровський рн, Дніпропетровськ (Черняєв!), Ракшівка (Давидич!), Сурсько-Покровське (Давидич!). — Запорізька обл.: Ново-Миколаївський рн, Софіївка (Сабалдир!); Розівський рн, Розівка, «Кам'яні Могили» (Клоков!). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Андріївка (Лавренко!); Будьонівський рн, Хомутове (!!, Кузнецова!); Старо-Бешівський рн, Мар'янівка (!); Першотравневий рн, Юр'ївка (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Татарбунари (Липський); Одеса (Шестериков). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовський рн, Фирсівка (Пачоський). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (С. Кукуш!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя, зрідка (Дементьєв). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Станков!, Сарандінакі!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Байдарська яйла (Чернова!), Ай-Петрі (Чернова!); Алуштинський рн, Карабі-яйла (Вульф!); Судацький рн, північний перевал г. Єчкі-дагу (Сарандінакі!), околиці Старого Криму, г. Агармиш (Циріна!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеїз (Гольде!, Станков!), г. Кошка, Лименська долина (Станков!), Гурзуф, біля Партеніта (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа.

Рід **784. Кравник — Odontites** Zinn.

Zinn., Cat. pl. hort. Gott. (1757) 289.

Квітки в однобічних колосовидних суцвіттях на кінцях гілок у пазухах приквіткових листків. Чашечка трубчаста або дзвониковидна, з чотирма зубцями. Віночок жовтий або червоний, з трохи розширеною доверху трубочкою і двогубим відгином, верхня губа злегка випукла, пряма, на верхівці ціла або злегка виїмчаста; нижня — трилопатева,

з цільними тупими лопатями. Тичинок 4, з них 2 верхні трохи коротші від 2 нижніх; нитки їх прикріплені до верхньої частини трубки віночка; гнізда пиляків у нижній частині звужені в коротке вістря, рівне у всіх тичинок. Маточка з довгим мохнатим стовпчиком і головчастою війчастою приймочкою. Коробочка видовжена, трохи сплюснута, двогнізда і двостулкова. Насінина висяча, видовжена, поздовжньо крилато-ребриста, між ребрами зморшкувата, 1,3—1,5 *мм* завд. і 0,7—1 *мм* завш. — Однорічні та півпаразитні зелені рослини з розгалуженими стеблами.

Рід налічує 45 видів, які ростуть головним чином у Середземномор'ї, в Середній і Східній Європі, деякі зростають в Азії. В СРСР зустрічаються 5 видів, із них в УРСР — 4 види.

---

1. Віночок жовтий. Рослина опушена звичайними і залозистими волосками . . . . **(4). К. клейкий — O. glutinosa** (M. B.) Benth.
— Віночок червонуватий. Рослина опушена тільки звичайними волосками . . . . . 2.
2. Стеблові і приквіткові листки потовщені. Коробочка звичайно коротша від чашечки або дорівнює їй, на верхівці звужена . . . . . **(2). К. солончаковий — O. salina** Kotov
— Стеблові і приквіткові листки не потовщені. Коробочка трохи довша від чашечки і на верхівці звичайно тупа . . . . . 3.
3. Приквітки коротші від квіток або дорівнюють їм. Листки ланцетні, при основі трохи звужені. Чашечка 5—6 *мм* завд. . . . . **(1). К. пізній — O. serotina** (Lam.) Dum.
— Приквітки звичайно вдвоє довші від квіток. Листки ланцетні, при основі розширені. Чашечка 6—8 *мм* завд. . . . . **(3). К. весняний — O. verna** (Bell.) Dum.

2742 (1). O. serotina (Lam.) Dum. — **Кравник пізній.** Вся рослина опушена густими, простими, донизу відхиленими волосками. Стебло 15—40 *см* завв., прямостояче, розгалужене, з дугоподібно зігнутими гілками, звичайно широко-відстоячими. Листки 1,5—3 *см* завд. і 3—10 *мм* завш., сидячі, ланцетні або лінійно-ланцетні, на верхівці гоструваті, до обох кінців звужені, віддалено-зубчасті. Квітки на квітконіжках 0,5—2 *мм* завд., у досить густих 8—50-квіткових однобічних гронах 3—15 *см* завд. Приквіткові листки, крім нижніх, коротші від квіток або дорівнюють їм, 6—17 *мм* завд. і 2—5 *мм* завш., лінійно-ланцетні, доверху поступово зменшуються, самі верхні з них цілокраї. Чашечка 5—6 *мм* завд., трубчасто-дзвониковидна, притиснутоволохата, з трикутними, коротшими, ніж трубочка, зубчиками. Віночок червонуватий, короткопухнастий, в півтора або майже в два рази довший від чашечки, 8—10 *мм* завд.; верхня губа його трохи довша за нижню. Тичинки з голими на верхівці пиляками перевищують верхню губу віночка, пиляки із заднього боку з пучком тонких ніжних волосків. Стовпчик

6—8 *мм* завд., волохатий. Коробочка 5—8 *мм* завш., довгаста, звичайно тупа, з короткою гострою верхівкою, на верхівці волосиста. Насінина яйцевидно-довгаста, 1—1,5 *мм* завд., 0,7—0,8 *мм* завш. ⊙. Цв. VII—X.

Dum., Fl. Belg. (1827) 32. Котов у Визн. росл. УРСР, 396. Голубкова во Фл. СССР, XXII, 650.

— *O. rubra* Gilib., Fl. Lith., 1 (1781) 126. Ledeb., Fl. Ross., III, 261. — *O. rubra* Pers. var. *serotina* (Lam.) Prantl, Excurs. Bayern., 2 (1884) 430. — *Euphrasia odontites* L., Sp. pl. (1753) 604. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 285. — *E. serotina* Lam., Fl. Fr., II (1778) 350.

Рисунки: Фл. СССР, XXII, табл. XXXIII, рис. 1.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1176, № 1176 а!

На луках, у чагарниках, на схилах, біля доріг.

Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С., З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С. — Звичайно. **П.С.** Кримська обл.: Джанкой (Зеленецький). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Вульф!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарай (Андреєв!); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Привалова); Алуштинський рн, Чатир-даг (Вульф), Карабі-яйла (Вульф, Привалова), Кримський державний заповідник (Поплавська), Демерджі-яйла (Вульф!, Привалова). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Нетубський!), Запрудне (Оксіюк!); Аю-даг (Вульф!); Алуштинський рн, Малий Маяк (Оксіюк!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: усі райони; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Удськ.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Сир.-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Сибір, Західна Азія до Кашмира, Кавказ, Іран, Індія, Гімалаї, Середня Азія, Північна Монголія, Північна Африка; занесено в Північну Америку.

2743 (2). O. salina Kotov — **Кравник солончаковий.** Рослина коротко шаршаво-пухнаста. Стебло прямостояче, 15—40 *см* завв., у верхній частині розгалужене, опушене притиснутими коротшими волосками, ніж у *O. serotina* (Lam.) Dum. Листки м'ясисті, лінійно-ланцетні, на верхівці гоструваті, по краю неглибоко віддалено-зубчасті, 0,7—3 *см* завд. і 2—5 *мм* завш.; приквіткові листки (крім нижніх) дорівнюють за довжиною квіткам, 8—13 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., м'ясисті, гострувати. Чашечка 7—10 *мм* завд., з яйцевидно-ланцетними зубчиками 3—4 *мм* завд. Віночок червонуватий, 9—12 *мм* завд. Тичинки з голими на верхівці пиляками перевищують верхню губу віночка, пиляки з заднього боку з пучком тонких ніжних волосків. Коробочка довгасто-яйцевидна, гострокінцева, 7—10 *мм* завд., звичайно коротша від чашечки або дорівнює їй. Насінина 1,7—1,9 *мм* завд. ⊙. Цв. VII—IX.

Котов в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—21 (1947) 76; у Визн. росл. УРСР, 396. Голубкова во Фл. СССР, XXII, 652.

— *O. serotina salina* Kotov в журн. Русск. бот. общ., XVI (1931) 457.

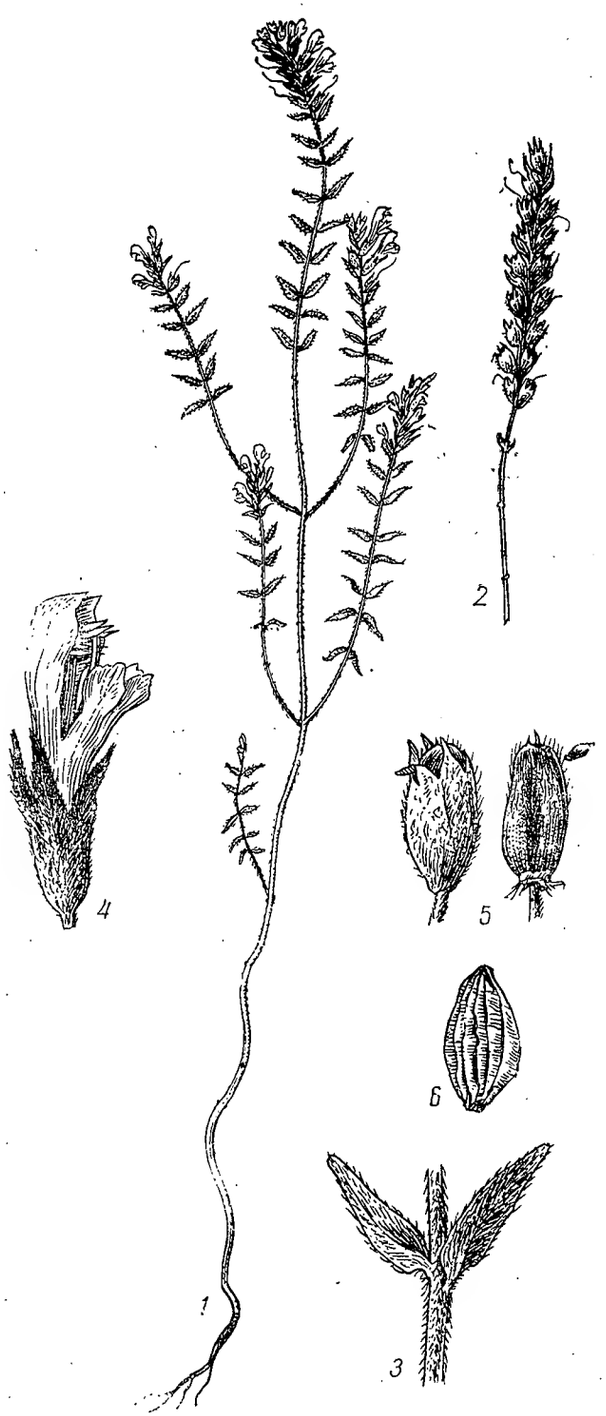

Рис. 93. Кравник солончаковий — *Odontites salina* Kotov

1 — загальний вигляд; *2* — частина суцвіття з плодами; *3* — частиина стебла з листками; *4* — квітка; *5* — плід; *6* — насінина.

На приморських солончаках Азовського і Чорноморського морів і Сиваша, значно рідше біля соляних озер у Степу.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенківський рн, Осипенко, Бердянська коса (!!, Поповичі!); Приморський рн, Обіточна коса (!!). — Сталінська обл.: Ждановська мр, Ляпине (Постригань!); Першотравневий рн, Мелекине (!!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса, лиман Куяльник (Нетубський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, о-в Джарилгацький (Дзевановський!, Левіна!), Коса Тендер (Давидич!), Ягорлицький п-в (Левіна!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Ново-Миколаївка (Левіна!, Свистунова!, !!), Соляне озеро, Овер'янівка (!!), п-в Чурюк (!!), радгосп «Червоний Сиваш» (Білик!), п-в Тюбек (!!). — Кримська обл.: Роздольнянський рн, Бокальська коса біля Кіркінітської затоки (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим.

Загальне поширення. Приморський ендем півдня Української РСР і Криму.

2744 (3). O. verna (Bell.) Dum. — **Кравник весняний.** Рослини опушені дрібними, назад спрямованими волосками. Стебло 15—40 *см* завв., прямостояче, розгалужене, з гілками, спрямованими під гострим кутом і б.-м. притиснутими до стебла. Листки 1—5 *см* завд. і 3—10 *мм* завш., ланцетні або лінійно-ланцетні, при основі округлі, зверху звужені, глибокопилчасті. Квітки в однобічних гронах на кінці стебла і численних гілок. Приквітки такої ж форми, як листки, звичайно вдвоє довші від квіток, 8—30 *мм* завд. і 2—8 *мм* завш. Чашечка притиснутоволохата, 5—8 *мм* завд., при плодах збільшується. Віночок 8—9 *мм* завд., червоний, короткопухнастий. Тичинки перевищують верхню губу віночка. Коробочка трохи довша від чашечки. ⊙. Цв. V—VII.

Dum., Fl. Belg. (1827) 32. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 514; (1953) 543. Котов у Визн. росл. УРСР, 396.

— *Bartsia verna* Reichenb., Icon. fl. Germ., XX (1862) 57. — *Euphrasia verna* Bell. in Mém. Ac. Turin., V (1790—1791) 1793, 239.

Бур'ян у посівах і на луках.

Пр.Л. Прикарпатські р-ни (Szaf., Kulcz., Pawl., ц.м.). — **К.Л.** Станіславська обл.: Яремчанський рн, окол. Ворохти, Говерлянське лісництво (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дністр. (?).

Загальне поширення. Західна Європа, крім північної частини Скандінавії, Італії, Греції.

2745 (4). O. glutinosa (M. B.) Benth. — **Кравник клейкий.** Рослина залозисто опушена. Стебло 10—30 *см* завв., пряме, просте або розгалужене, опушене тонкими, білими, зігнутими, донизу спрямованими, простими, товстішими, відлеглими, великоголовчастими, жовтими, залозистими волосками. Листки 6—20 *мм* завд. і 1—2,5 *мм* завш., супротивні, сидячі, лінійні, цілісні, зверху часто тільки залозисті або голі, знизу з густими, короткими, тонкими простими волосками з домішкою залозистих, а по краях залозисто-війчасті. Квітки на коротких

квітконіжках у тонкому, однобічному, негустому колосовидному суцвітті до 6 *см* завд. Приквітки 10—20 *мм* завд., у півтора раза довші від чашечки, лінійно-ланцетні, опушені, як і листки. Чашечка 7—8 *мм* завд., дзвониковидна, волосиста і залозиста, зубці її довші від трубочки, по краю залозисто-війчасті. Віночок 10—15 *мм* завд., жовтий, зовні у верхній частині опушений; верхня губа шоломовидна, коротша від нижньої. Стовпчик 10 *мм* завд., негусто волосистий. Коробочка 9—10 *мм* завд., 3,5—4 *мм* завш., довгаста, сплюснута, на верхівці тупо-усічена, з невеликим вістрям. Насінини світложовті. ⊙. Цв. VIII—IX.

Benth. in DC., Prodr., X (1846) 549. Ledeb., Fl. Ross., III, 1, 260. Steven, Verz. taur. Halbins. wildwach. Pfl. (1857) 270. Голубкова во Фл. СССР, XXII, 656.

— *Euphrasia glutinosa* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 70. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 285. — *E. viscosa* Pall., Ind. Taur. ex M.B., l. c.

Рисунки: Фл. СССР, XXII, табл. XXXIII, рис. 4.

На кам'янистих схилах і осипах, на яйлі в Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, яйла біля Ай-Петрі (Гольде!, Чернова!), Нікітська яйла (Астахова!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, вершина хребта Веселого (Поплавська), Чатир-даг (М. Біберштейн, Стевен, Андрєєв!, Вульф!, Поплавська!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах., Схід. і Півд. Закавк.

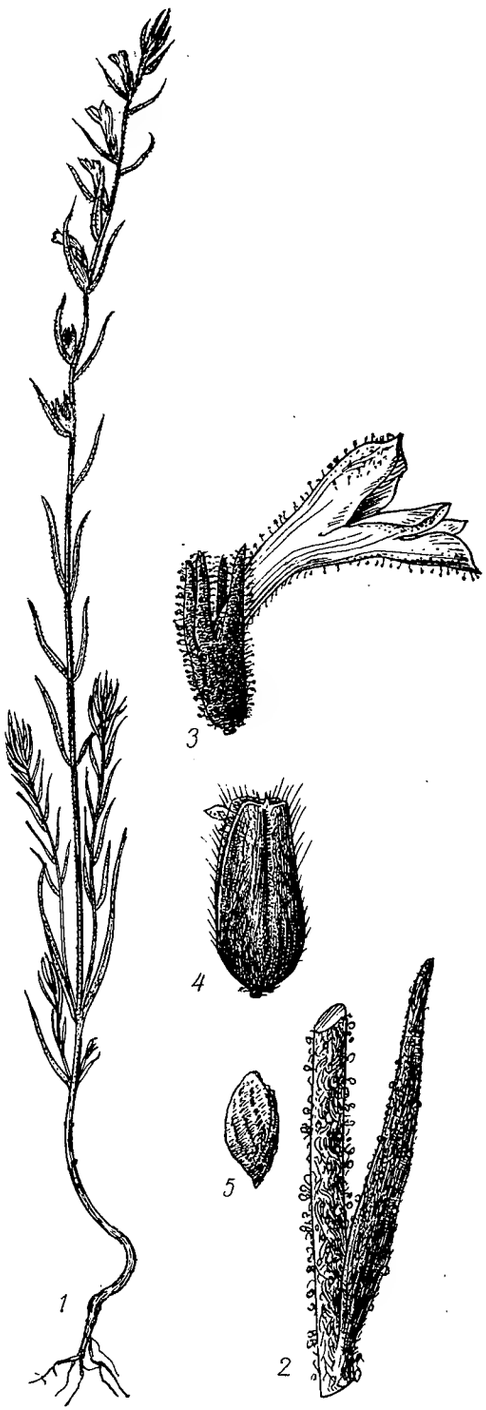

Рис. 94. Кравник клейкий — *Odontites glutinosa* (M. B.) Benth.
1 — загальний вигляд; *2* — частина стебла з листком; *3* — квітка; *4* — плід; *5* — насінина.

Загальне поширення. Балканський п-в, Крим, Кавказ, Мала Азія, Вірменія, Курдистан. Описаний з Криму з гори Чатир-дагу.

Рід 785. Бартсія — Bartsia L.

L., Sp. pl. (1753) 602.

Квітки в улисненому гроні. Чашечка трубчаста або дзвониковидна, чотиризубчаста. Трубочка віночка видовжена, доверху розширена, з двогубим відгином, верхня губа віночка шоломовидна, випукла, на кінчику тупа або виїмчаста, нижня — трилопатева. Тичинок 4, із них нижня пара довша від верхньої, пиляки донизу загострені і по краях щілини війчасті. Стовпчик на верхівці тупий, рідше з потовщеною маточкою. Коробочка довгаста або яйцевидна, загострена. Насінини нечисленні, яйцевидні, ребристі, по ребрах поперечнозморшкуваті.

Рід налічує 30 видів, з яких 6 зростають в Європі і в Північній Америці. В СРСР зустрічається один вид, який зростає і в УРСР.

2746 (1). B. alpina L. — **Бартсія альпійська.** Стебел кілька, прямостоячих або при основі висхідних, нерозгалужених, 10—30 *см* завв., звичайно червонуватих, опушених кучерявими білими волосками, які закінчуються невеликими чорними залозками, у верхній частині стебла густіше залозисто опушеними. Листки 10—20 *мм* завд., 5—14 *мм* завш., супротивні, сидячі, яйцевидні або довгасто-ланцетні, коротко загострені, з широкою стеблеобгортною основою, тупувато-зубчасті, з 6—10 зубчиками з кожного боку, на верхівці тупуваті, з обох боків, а іноді тільки зісподу і головним чином по жилках, опушені звичайними волосками, нижні листки дрібні, самі нижні — майже лусочковидні і цілокраї, тісніше зближені. Гроно коротке, 3—7 *см* завд., з квітками на коротких квітконіжках у невеликій кількості, розміщені по одній в пазухах верхніх листків. Квітконіжки короткі, 1,5—2 *мм* завд., залозисті. Чашечка 7 *мм* завд., дзвониковидна, залозисто-пухнаста, до $^1/_2$ надрізана на рівні, майже яйцевидно-ланцетовидні, загострені, по краях залозисто-війчасті лопаті. Віночок фіолетовопурпуровий, вдвоє довший від чашечки, 15—18 *мм* завд., зовні досить густо-залозисто опушений, всередині з б.-м. розсіяними недовгими простими волосками; верхня губа його трохи довша від нижньої, на кінчику зрізана; нижня — з трьома майже однакової величини яйцевидними, на кінчику тупувато-загостреними лопатями. Коробочка довгасто-овальна, 9,5—11 *мм* завд., 4,5—6 *мм* завш., трохи довша від чашечки, у верхній частині волохата. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 602. Ledeb., Fl. Ross., III, 260. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 515; (1953) 543. Котов у Визн. росл. УРСР, 396.

Рисунки: Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., XX (1862), tab. 104, 1625.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Slovan., № 272! № 628!

Високогірні луки в Карпатах, дуже рідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Ясиня, гірський хребет Свидовець на г. Близниці на висоті 1800 *м* (Барбарич!, Буцек!, Гринь!, Хржановський!, Брадіс і Зап'ятова), Чорногора, г. Піп Іван, Туркул (Комендар!).

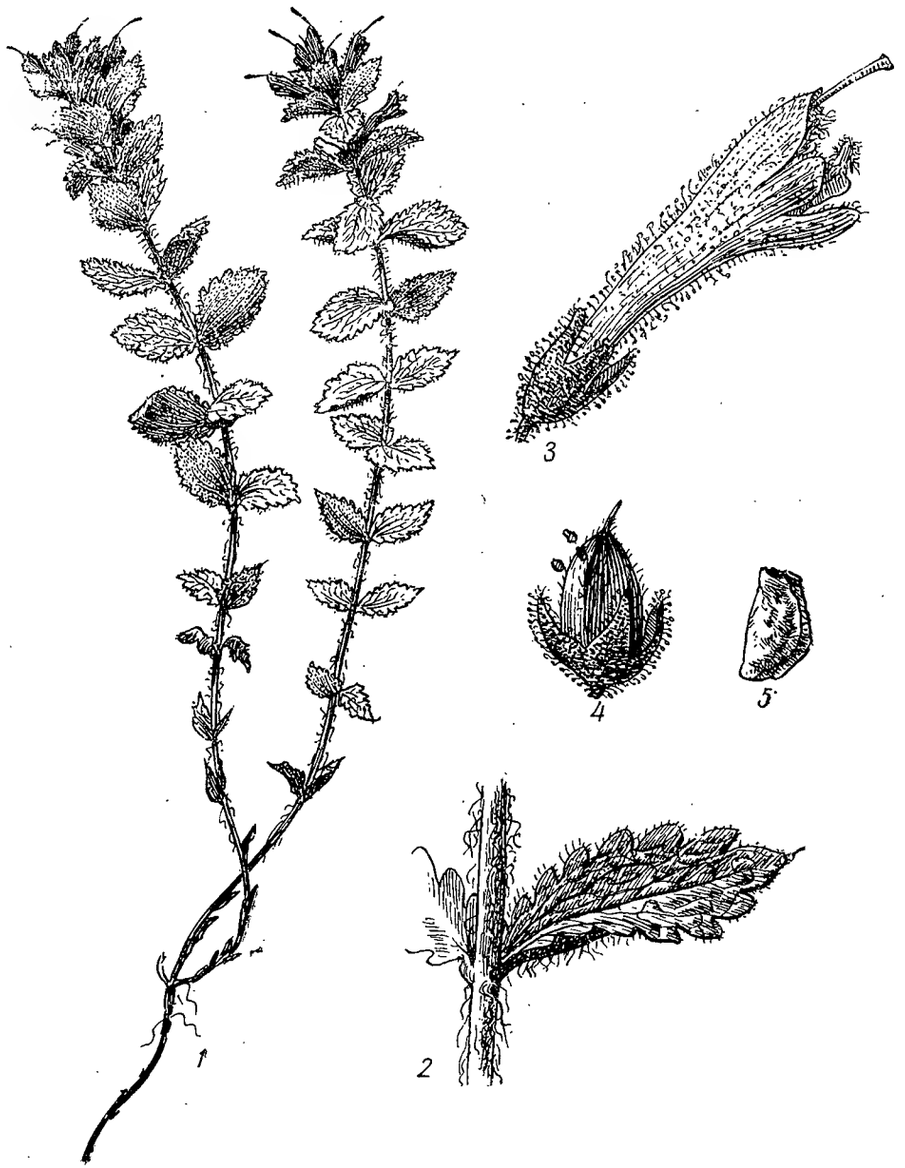

Рис. 95. Бартсія альпійська — *Bartsia alpina* L.

1 — загальний вигляд; *2* — частина стебла з листком; *3* — квітка; *4* — плід у чашечці; *5* — насінина.

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Європ.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Арктика, Скандінавія, Середня Європа (гори), Атлантична Європа, Північна Америка (Лабрадор, Ньюфаундленд).

Рід 786. Дзвінець — Rhinanthus L.

L., Sp. pl. (1753) 603.

— *Alectorolophus* Hall., Hist. Helv., I (1768) 137

Чашечка велика, здута, стиснута з боків, чотиризубчаста, при відцвітанні дуже збільшується і оточує плід; надріз між двома верхніми зубцями її іде глибше, ніж у інших. Віночок двогубий, жовтий, з фіолетовими плямами, верхня губа шоломовидна, стиснута з боків, з білим або фіолетовим зубцем на кожному боці губи, нижня губа коротша від верхньої, трилопатева. Тичинок 4, вони прикріплюються в зіві віночка; верхня пара трохи коротша від нижньої; пиляки з загостреними донизу гніздами, які густо усаджені довгими ніжними волосками. Маточка з довгим, зігнутим на верхівці стовпчиком і маленькою головчастою, трохи виїмчастою приймочкою. Коробочка округла, стиснута з боків, двогнізда і двостулкова з перетинчастими стулками. Насінин багато, вони округлі, стиснуті з боків, з перетинчастою смужкою по краю, рідше без неї. — Однорічні півпаразитні рослини з супротивними, з краю пилчасто- або зарубчасто-зубчастими листками і квітками, які зібрані в грона, і з приквітковими листками. Крім стеблових звичайних листків, іноді ще є вставні, або інтеркалярні листки, які розташовані над останньою парою гілок до початку суцвіття.

До роду *Rhinanthus* у СРСР належать 25 видів, з них в УРСР — 15 видів.

---

1. Чашечка гола, тільки по швах звичайно короткошорстка . . . 2.
— Чашечка по всій поверхні опушена простими і залозистими волосками . . . . . 13.
2. Насінина без крила або вузько-облямована. Віночок 19—20 *мм* завд. . . . . **(8). Д. безкрилий — R. apterus** (Fr.) Ostenf.
— Насінина з світлим крилом . . . . . 3.
3. Віночок 12—15 *мм* завд. Нижня губа відлегла, і зів віночка звичайно відкритий . . . . . 4.
— Віночок більший. Нижня губа притиснута до верхньої, і зів віночка закритий . . . . . 7.
4. Стебло просте або розгалужене, з 4—9 видовженими междувузлями. Листки лінійно-ланцетні або широко-ланцетні, вставних листків немає або є одна пара . . . . . 5.
— Стебло від середини дуже розгалужене, з 9—18 вкороченими междувузлями. Листки лінійно-ланцетні або лінійні, вставних листків 2—7 пар . . . . . 6.
5. Віночок жовтий, близько 15 *мм* завд., із зігнутою трубочкою; носик верхньої губи близько 1,5—2 *мм* завд. Листки лінійно-ланцетні або вузько-ланцетні . . . . . **(12). Д. альпійський — R. alpinus** Baumg.
— Віночок буруватожовтий, 12—15 *мм* завд., з прямою або слабо

зігнутою трубочкою, носик верхньої губи дрібніший. Листки ланцетні або широко-ланцетні . . . . . **(11). Д. малий — R. minor** L.
6 (4). Приквітки довгоостисті (до 5 *мм* завд.). Трубочка віночка зігнута; носик верхньої губи до 1,5 *мм* завд. . . . . **(10). Д. вузьколистий — R. angustifolius** Gmel.
— Приквітки неостисті або з короткою остю. Трубочка віночка слабо зігнута або пряма; носик верхньої губи коротший . . . . . **(9). Д. чорніючий — R. nigricans** Meinsh.
7 (3). Стебло з притиснутими догори численними гілками, густо улиснене. Приквітки майже вдвоє довші від чашечки . . . . . **(7). Д. джунгарський — R. songaricus** (Stern.) B. Fedtsch.
— Стебло з гілками, не притиснутими догори, менш густо розміщеними, приквітки дорівнюють по довжині чашечці або трохи довші від неї . . . . . 8.
8. Приквітки гребінчасто-пірчасто роздільні або розсічені, з розставленими шиловидно-ланцетними зубцями. Листки гостро пилчасто-зубчасті . . . . . 9.
— Приквітки негребінчасті, зубці їх тісно розміщені. Листки менш зубчасті або притуплені . . . . . 10.
9. Листки довгасто-ланцетні, з відлеглими зубцями . . . . . **(5). Д. гребінчастий — R. pectinatus** (Behrend.) Vass.
— Листки лінійні, на верхівці довгасто-витягнуті, загострені, густо пилчасто-зубчасті . . . . . **(6). Д. шиловидний — R. subulatus** (Stern.) Soo
10 (8). Коробочка 7—8 *мм* завд. Насінина близько 2 *мм* завд. . . . . **(3). Д. крейдяний — R. cretaceus** Vass.
— Коробочка і насінина більші . . . . . 11.
11. Стебло дуже розгалужене, з 18—30 укороченими междувузлями, з 3—8 парами вставних листків. Стеблові листки лінійні або лінійно-ланцетні . . . . **(1). Д. гірський — R. montanus** Saut.
— Стебло просте або трохи розгалужене, з меншою кількістю междувузел, вставних листків немає або їх 1—2 пари. Стеблові листки ширші . . . . . 12.
12. Стебло з 6—9 видовженими междувузлями, найчастіше просте. Стеблові листки гребінчасто-зубчасті, яйцевидно-ланцетні, вдвоє коротші від междувузел. Цвіте з травня до початку липня . . . **(4). Д. весняний — R. vernalis** (Zing.) Schischk. et Serg.
— Стебло з 11—17 недовгими междувузлями, звичайно дуже розгалужене. Листки довгасто-ланцетні, гострі і гострозубчасті, рівні междувузлям або довші від них. Цвіте в липні—серпні . . . . . **(2). Д. літній — R. aestivalis** (Zing.) Schischk. et Serg.
13 (1). Чашечка вкрита дрібними одноклітинними волосками. Крим . . . **(15). Д. середземноморський — R. mediterraneus** (Stern.) Adamovič.

— Чашечка вкрита довгими багатоклітинними волосками. Західні області . . . . . 14.

14. Вставних листків 3—7 пар. Стеблові листки довші від міжвузел . . . **(14). Д. відхилений — R. patulus** (Stern.) Thell. et Schinz.

— Вставних листків одна пара або їх немає. Листки коротші від міжвузел . . . . . **(13). Д. великий — R. major** L.

Секція **1. Glabri** (Soo) Vass. Чашечка гола. Віночок великий (16—22 *мм* завд.).

2747 (1). R. montanus Saut. — **Дзвінець гірський.** Стебло 20—70 *см* завв., з чорними смужками, голе або тільки при основі опушене, дуже розгалужене, з дугоподібними гілками, які часто перевищують головну вісь, з великою кількістю (15—25) коротших, ніж листки, міжвузел. Стеблові листки перевищують довжиною міжвузля, лінійні або лінійно-ланцетні, витягнуті в довгий загострений кінець, зарубчасто-зубчасті, з тупими приплюснутими зубцями. Приквітки голі, бліді, витягнуті в довгий кінець, зубчасті, нижні зубці приквітків великі (0,3 *см* завв.), до верхівки приквітка раптово зменшуються. Чашечка невелика, гола, тільки по краю трохи волосиста. Віночки дрібні, 1,8 *см* завд., зубці верхньої губи віночка горизонтальні, 2 *мм* завд., фіолетові. ☉. Цв. VII—IX.

Saut. in Flora, XL (1857) 180. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 664.

— *R. angustifolius* Čelak. in Oesterr. Bot. Zeitschr. (1870) 130 non Gmelin. — *R. crista galli* L. β *angustifolius*. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 290. — *Fistularia serotina* Wettst. in Engler und Prantl, Natürl. Pflanzenfam., IV, 3b (1891) 103. — *Alectorolophus montanus* Fritsch. in Verh. sool.-bot. Gesellsch. (1898) 322. Sterneck in Abh. zool.-bot. Geselsch. Wien, 1, 2, 73; in Oester. Bot. Zeitschr., XLV, 164. Котов у Визн. росл. УРСР, 397. — *A. major* subsp. *montanus* Hayek in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 108.

Рисунки: Sterneck in Österr. Bot. Zeitschr., XLV, tab. VII, fig. 18—21 (sub *Alectol. montano*).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1530. Герб. фл. Росс., № 2535, b!, c!, d!. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2608.

На пісках і супіску у соснових лісах і серед чагарників у лісових і лісостепових районах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Свалявський рн, Дусина (Косець!); Воловецький рн, г. Великий Верх (Барбарич!). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Липський); Кропивня (Пачоський!). — Київська обл.: Київ (Шмальгаузен!, Семенкевич!); Києво-Святошинський рн, ст. Буча (Фінн!).— **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Жукин (Фомін!). — Чернігівська обл.: Олишівський рн, Золотинка (Куксін!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець — Гарасимів (Катіна!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, лівий берег р. Дніпра (Тутковська!). — Харківська обл.: Харків (Лавренко!); Валки (Горницький!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт.

Загальне поширення. Середня Європа, Скандінавія.

2748 (2). R. aestivalis (Zing.) Schischk. et Serg. — **Дзвінець літній.** Стебло 20—50 *см* завв., з фіолетовобуруватими смужками, майже голе або в нижній частині у вузлах з нечисленними волосками, звичайно дуже розгалужене, із середини або нижче з 11—17 вкороченими міжвузлями. Листки довгасто-ланцетні або яйцевидно-ланцетні, гострувато-зубчасті, дорівнюють міжвузлям або трохи довші за них, 3—8 *см* завд. і 4—16 (18) *мм* завш., з верхнього і нижнього боків по краях жилок з короткими шиповидними волосками. Вставні листки в кількості 1—2 (3) пар. Приквітки трикутно-яйцевидні, у верхній частині ланцетно-шиловидні, з ланцетними гострими зубцями. Чашечка 10—18 *мм* завд. і 10—18 *мм* завш., гола, по бокових швах шорстка або з короткими волосками. Віночок світложовтий, 19—22 *мм* завд., із зігнутою трубочкою, носик верхньої губи тупий. Середня частка нижньої губи майже вдвоє ширша від бокових, нижня губа притиснута до верхньої, і зів віночка закритий. Коробочка овально-округла. Насінина 3—5 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш. ☉. Цв. VII—VIII.

Шишкин и Сергиевская во Фл. Зап. Сиб., X (1939) 2531. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 665.

— *R. major* subsp. *aestivalis* Soo in Fedde, Repert. sp. nov., XXVI (1929) 200. — *Alectorolophus major* subsp. *cumajor* Stern. in Abhand. zool.-bot. Gesellsch., Wien, I, 2 (1901) 72 p.p. — *A. major* subsp. *aestivalis* Zing. в списке раст. Герб. русск. фл., VIII (1922) № 2531. — *A. aestivalis* Zing. в Труд. Тифл. бот. сада, XII, 2 (1913) 184.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2531.

На луках, інколи в посівах. — У Карпатах, лісових і лісостепових районах, у Криму на гірських луках, на яйлі і в передгір'ях.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С. Звичайно. В Криму: **Кр.Л.-С., Передг.Кр., Г.Кр.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: майже всі райони (за винятком крайніх північних і степових); Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Сибір, у Північній Америці (занесено).

2749 (3). R. cretaceus Vass.— **Дзвінець крейдяний.** Стебло 15—30 *см* завв., тонке, трохи опушене, блідофіолетове, розгалужене, з довгими тонкими гілками, які спрямовані косо догори і дорівнюють по довжині головному стеблу, рідше стебло просте. Міжвузля вкорочені, в кількості 15—20. Листки вузько-ланцетні або лінійно-ланцетні, на бокових гілках лінійні, дорівнюють міжвузлям, частіше довші від останніх, дрібнозарубчасто-зубчасті, 1,5—2,5 *см* завд. і 2,5—4,5 *мм* завш.; вставні листки в кількості 5—7 пар. Приквітки яйцевидні, надрізно-зубчасті, голі, дорівнюють по довжині чашечці. Чашечка при плодах по 15 *мм* завд., гола, по краю тонко-шорстка.

Віночок 18—20 *мм* завд., жовтий, з притиснутою нижньою губою. Коробочка 7—8 *мм* завд., округло-овальна. Насінина близько 2—2,5 *мм* завд., з світлим дуже вузьким крилом по краю. ⊙. Цв. VII—VIII.

Васильченко (Vass.) в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XVII (1955) 376; Фл. СССР, XXII, 666.

На крейдяних схилах.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (Криштофович!, Шираєвський!). — Луганська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем крейди басейну р. Дінця.

2750 (4). R. vernalis (Zing.) Schischk. et Serg. — **Дзвінець весняний.** Стебло 15—40 *см* завв., у нижній частині у вузлах і в суцвітті опушене, просте або вгорі з нечисленними довгими смужками, з 5—9 видовженими міжвузлями. Листки довгасто-яйцевидні або ланцетні, зарубчасто-зубчасті, часто вдвоє коротші від міжвузлів, 2—6 *см* завд. і (3)5—10 *мм* завш., з верхнього і почасти з нижнього боків вкриті короткими шиповидними волосками. Вставних листків немає або їх 1—2 пари. Початок цвітіння спостерігається у 5—7 вузлах. Приквітки голі, широко яйцевидно-ромбічні, на верхівці витягнуті і загострені, нижні їх зубці великі (до 5 *мм* завд.), до верхівки приквітка вони поступово зменшуються. Чашечка гола, по бокових швах і на зубцях з короткими шиповидними волосками, 13—15(18) *мм* завд. Віночок світложовтий, 18—22 *мм* завд., із зігнутою трубочкою. Носик верхньої губи 1,5(2) *мм* завд., фіолетовий або білий (f. *albidens* Ostenf.), нижня губа притиснута до верхньої, зів віночка закритий. Коробочка 10—12 *мм* завд. Насінини крилаті, 3,5—4,5 *мм* завд. і 2,5—3 *мм* завш. ⊙. Цв. V—VII(VIII).

Шишкин и Сергиевская (Schischk. et Serg.) во Фл. Зап. Сиб., X (1939) 2530. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 666.

— *Rh. major* subsp. *eumajor* Schinz et Thell. in Bull. Herb. Boiss., Ser. 2, VII (1907) 500. — *Rh. major* Ehrh., Beitr. (1791) 144 non L. — *Alectorolophus major* subsp. *eumajor*. Stern. in Oesterr. Bot. Zeitschr., XLV, 5 (1895) 161 p.p. — *A. vernalis* Zing. в Труд. Тифл. бот. сада, XII, 2 (1913) 182. — *A. major* Reichenb., Icon. pl. Germ. et Helv., XX (1862), tab. 118 et auct. pl. non L. Котов у Визн. росл. УРСР, 396.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862), tab. 118 (sub. *Al. major* Reichenb.).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1529. (sub. *A. major eumajor* Stern.); № 2530 (sub *A. major* subsp. *vernalis* Zing.).

На луках, лісових галявинах, інколи як бур'ян піднімається в гори. Звичайно в Карпатах, у Поліссі і Лісостепу і в зоні різнотравно-ковилових степів, у Криму — в Лісостепу і в горах.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С. Звичайно. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер!). — **Кр.Л.С., Передг. Кр., Г.Кр.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: майже всі райони, крім типчаково-ковилових і сухих степів; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Сибір, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія.

2750 (4) × 2757 (11). R. vernalis (Zing.) Schischk. × **R. minor** L. — **Дзвінець весняний × дзвінець малий.** Квітки за своїм розміром проміжні між батьківськими. Від *R. vernalis* відрізняються прямою трубочкою віночка, трохи відігнутою нижньою губою, зубчиками верхньої губи, які не перевищують 1 *мм*, і зеленими приквітками, від *R. minor* — видовженою на час запилення трубочкою віночка, крупнішим віночком і крупнішими темнофіолетовими зубчиками верхньої губи. ⊙. Цв. V—VII.

— *R. fallax* (Wimm. et Grab.) Chal. in Bull. Herb. Boiss. (1899) 514. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 684. — *Alectorolophus minor* var. *fallax* Wimm. et Grab., Fl. Siles., II, I (1829) 213. — *A. fallax* Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV (1895) 299; Abh. zool.-bot. Geselsch. Wien, 1, 2, 122.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2534!

На луках зрідка разом з батьками.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова, Покотилівка (Савенков!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Боровський рн, Гороховатка (Клоков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волзьк.

Загальне поширення. Середня Європа.

2751 (5). R. pectinatus (Behrend.) Vass. — **Дзвінець гребінчастий.** Стебло 30—50 *см* завв., зелене, майже голе, розгалужене, з відлеглими, дугоподібними висхідними гілками, які майже досягають висоти головного стебла; вставних листків — кілька пар; верхні стеблові листки лінійно-ланцетні, на верхівці довгозагострені, дорівнюють або майже дорівнюють по довжині міжвузлям, по краю гострозубчасті, з відлеглими зубцями. Приквітки голі, яйцевидно-трикутні, витягнуті на верхівці в коротке вістря, яке трохи довше від чашечки, по краю гребінчасто-зубчасте, зубці вузько-шиловидні, гострі (але не остисті), до верхівки приквітка стають дрібнішими. Чашечка гола, по краю тонкошорстка. Віночок близько 18—20 *мм* завд., трубочка його трохи зігнута; нижня губа притиснута до верхньої, і зів віночка закритий. ⊙. Цв. VII—VIII.

Васильченко (Vass.) во Фл. СССР, XXII (1955) 668.

— *R. subulatus* (Stern.) Soo subsp. *pectinatus* (Behrend.) Soo in Fedde Repert. sp. nov., XXVI (1929) 182. — *Alectorolophus pectinatus* Behrend. in Verh.-bot. Ver. prov. Brandenb., 45 (1904) 51.

Рисунки: Фл. СССР, XXII, табл. XXXIV, рис. 2.

Лісові галявини середньогірської смуги Криму (Флора СССР, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Ендем Криму і Кавказу.

2752 (6). R. subulatus (Stern.) Soo — **Дзвінець шиловидний.** Стебло 30—50 *см* завв., з розсіяними поздовжніми темними штрихами, майже голе, з видовженими міжвузлями, у верхній половині звичайно розгалужене, з гілками, більш короткими, ніж головне стебло. Стеблові листки вузько-лінійні, на верхівці довгозагострені, дрібно- і густопилчасто-зубчасті, дорівнюють по довжині міжвузлям, вставних листків немає. Приквітки голі, яйцевидно-трикутні, на верхівці коротко загострені, гребінчасто-роздільні, дорівнюють чашечці, нижні зубці шиловидні, до 5 *мм* завд., остисті, верхні коротші, але також вузьколанцетно-шиловидні. Чашечка 13—15 *мм* завд., гола, по краю трохи шорстка. Віночок 18—20 *мм* завд., жовтий, трубочка його майже пряма, носик верхньої губи горизонтально спрямований, до 1,5—2 *мм* завд.; нижня губа притиснута до верхньої, і зів віночка закритий. Коробочка округло-овальна. Насінина з крилом близько 1 *мм* завш. ☉. Цв. VI—VII.

Soo in Fedde, Repert., XXVI (1929) 182. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 668.

— *Alectorolophus sabulatus* Stern. in Abh. zool.-bot. Geselsch., Wien, I, 2 (1901) 80.

Видані зразки: Woron. et Schelk., Herb. fl. Cauc., № 608.

На галявинах у гірських лісах.

Наводиться для Криму у «Фл. СССР», XXII, 668.

Поширення по СРСР. Кавказ: усі райони.

Загальне поширення. Ендем Кавказу. Наводиться також для Криму.

2753 (7). R. songaricus (Stern.) B. Fedtsch. — **Дзвінець джунгарський.** Стебло 30—50 *см* завв., просте або розгалужене, міцне, з притиснутими до стебла гілками і листками, без проміжних пар листків, голе або трохи опушене, з 8—10 (15) міжвузлями. Стеблові листки лінійні, 3—6 *см* завд., на бокових гілочках вузькі (2—3 *мм* завш.), на головному стеблі 7—8 *мм* завш., довговитягнуті, видовженозубчасті. Приквітки голі, трикутно-ланцетні, довгозагострені, майже вдвоє довші від чашечки з шиловидними зубцями. Суцвіття густе, із скупченими квітками. Чашечка гола, по краю шорстка, при плодах 15—18 *мм* завд. Віночок 17—18 *мм* завд., жовтий, із слабо зігнутою трубочкою, носик верхньої губи фіолетовий, близько 1,5 *мм* завд., нижня губа притиснута до верхньої, і зів віночка закритий. Коробочка овально-округла, 12—15 *мм* завд. Насінина 3,5—4 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш., з перетинчастим крилом близько 1 *мм* завш. ☉. Цв. VI—VII.

Б. Федченко (B. Fedtschenko) в Федченко и Флеров, Фл. Европ. России (1910) 880. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 671.

— *Alectorolophus songaricus* Stern. in Abh. zool.-bot. Geselsch., Wien, I, 2 (1901) 79.

Видані зразки: Herb. Soc. Nat. Cur. Mosqu, № 365!

На засолених луках і солончаках у долинах річок, рідко.

Л.З.С. Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козаче-Лагерська арена, Баланове (Лавренко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Заволзьк.; Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Західний Сибір, Середня Азія (включаючи Кашгарію).

2754 (8). R. apterus (Fr.) Ostenf. — **Дзвінець безкрилий.** Стебло 30—60 *см* завв., розгалужене, з темними смужками, злегка опушене білими кучерявими волосками. Листки довгасто-ланцетовидні, коротші від міжвузлів, 4—6 *см* завд. і 0,5 —1 *см* завш., майже голі, тупо шиловидно-зубчасті. Квітки в колосовидних гронах на верхівці стебла і гілок на коротких квітконіжках. Приквітки голі, трикутні, з багатьма остевидними загостреними зубцями. Чашечка майже гола, не розкривається. Віночок 14—20 *мм* завд., з трохи зігнутою трубочкою, зубці на верхній губі фіолетові, нижня губа пряма, притиснута до верхньої. Коробочка міститься на чашечці. Насінина менш сплюснута, ніж у *A. major* L., без криловидної облямівки. ☉. Цв. V—VII.

Ostenfeld in Österr. bot. Zeitschr. (1904) 198; in Raunk., Dansk. Eksursionfl., ed. 4 (1922) 267. Шишкин в Сорн. раст. СССР, IV, 130. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 673. — *R. major* var. *apterus* et var. *stenopterus* **Fries,** Novit. fl. Suaecicae (1842) 60. — *A. major* subsp. *apterus* Sierneck in Abh. zool.-bot. Geselsch. in Wien, I, 2 (1901) 72. Н. Цингер в Списке раст. Герб. русск. фл., VIII, № 2530a. — *Alectorolophus apterus* Ostenf. in Bot. Arch. (1904) 83. Котов у Визн. росл. УРСР, 397.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2532, *a* и *b*! (sub. *A. major* Reichenb.) Fries., Herb. norm., fasc. 10, № 19.

Бур'ян у посівах озимих хлібів, переважно жита, рідше пшениці в Поліссі і в Лісостепу.

З.П. Волинська обл.: Ратнівський рн, Сільце (Барбарич!); Любомль (Барбарич!). — **З.П.** Ровенська обл.: Клесів (Барбарич!). — Житомирська обл.: Олевський рн, Рудня-Радовельська болотна станція (Д. Зеров!); Черняхівський рн, Новопіль (!). — Хмельницька обл.: Славута (!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростенський рн, Погоріле (Гойко). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Корюківський рн, х. Терещенків (Волошкевич!). — **В.Л.С.** Ровенська обл.: Вербський рн, Смига (!!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Малодівицький рн, Лучківка, Мала Дівиця (Іллічевський!). — Сумська обл.: Білопільський рн, Річки (Іванін!); Сумський рн, Іванівка (Центилович!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт.

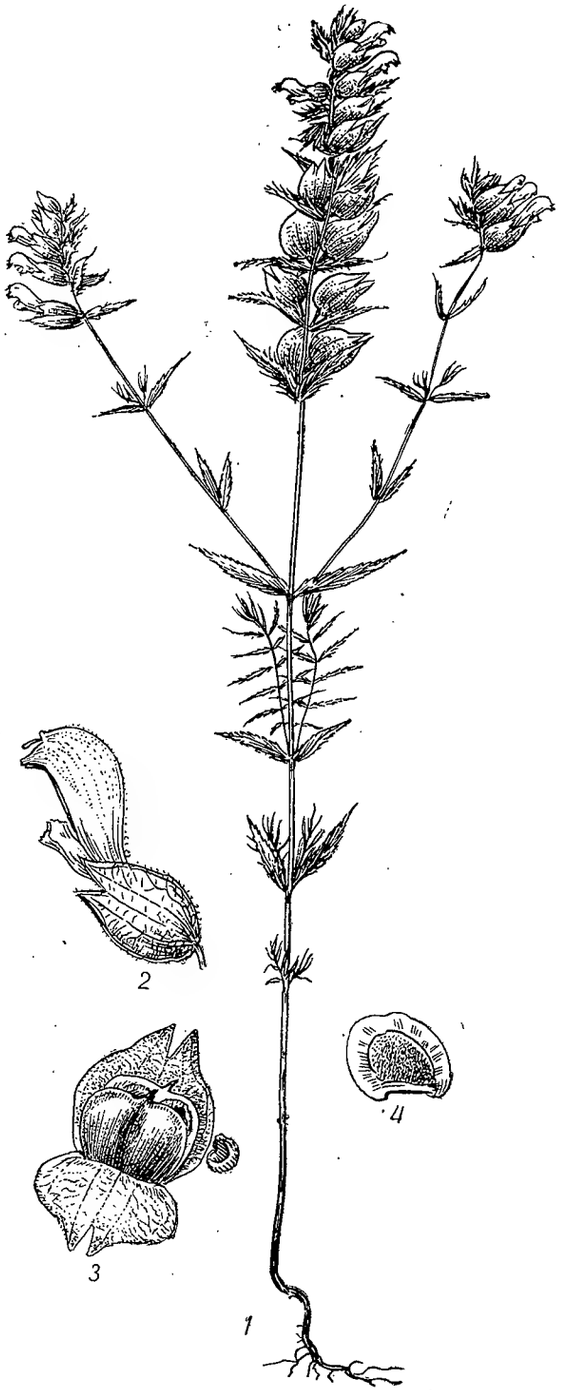

Рис. 96. Дзвінець безкрилий — *Rhinanthus apterus* (Fr.) Ostenf.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насінина.

Загальне поширення. Середня Європа, Скандінавія.

Секція 2. **Minores** Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV (1895) 298. Віночок 12—15 *мм* завд., нижня губа відлегла, зів віночка відкритий, чашечка гола.

2755 (9). R. nigricans Meinsh. — **Дзвінець чорніючий.** Стебло 20—50 *см* завв., темнофіолетове або зелене, з чорними смужками, маловолосисте, особливо у вузлах, просте або найчастіше від середини розгалужене з прутиковидними, дугоподібно-висхідними гілками, з 2—3 парами вставних листків. Листки вузькі, лінійно-ланцетні, загострені, зарубчасто-зубчасті, нижні листки до початку цвітіння відпадають. Приквітки голі, чорнуватозелені, з яйцевидною, надрізаною, гостро-зубчастою основою, ланцетно-загострені, з зубцями, які поступово зменшуються до верхівки приквітка. Чашечка гола, по краю дрібно-шорстка, 10—12 *мм* завд., часто темна. Віночок 12—15 *мм* завд., жовтий, з слабо зігнутою або прямою трубочкою; носик верхньої губи округлений, невеликий, малопомітний, білий, рідше фіолетовий. Коробочка округло-овальна. Насінина 3—4 *мм* завд., з світлим крилом, близько 0,75 *мм* завш. ⊙. Цв. $^2/_2$ VI—VIII.

Meinsh., Fl. Ingr. (1878) 259. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 675. — *R. stenophyllus* (Schur) B. Fedtsch., Фл. Европ. Росс. (1910) 881. Маевский, Фл. ср. полос. Европ. ч. СССР (1954) 470. — *R. minor* var. *stenophyllus* Schur, Enum. pl. Transs. (1866) 511. — *Alectorolophus stenophyllus* Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV (1895) 301; Abh. zool.-bot. Gesellsch. Wien, I, 2, 110.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 117 (sub *Alectorolophus minor*); Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV, tab. XI.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2613. Herb. norm., fasc. 7, № 12.

На луках і на схилах, у Карпатах піднімається в гори на альпійські луки.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, хр. Яворник (!!); Перечинський рн, Тур'я Поляна (Доброчаєва!), Тур'ї Ремети (!!); Берегівський рн, Нове Село, заплавина р. Боржави (Барбарич!); Свалявський рн, Дусина (Косець!). — **К.Л.** Станіславська обл.: Ворохта (Пояркова, Рожевиць, Шишкін!); Жаб'ївський рн, г. Чивчин (Міндерова). — Закарпатська обл.: Рахівський рн, Ясиня на схилах г. Менчул (Барбарич!, М. Попов!), ст. Берлебаш (Барбарич!). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Розтоки, г. Вихід (!!); Шепіт (!!), Путильський рн, Шепіт (!!, Барбарич!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Чернівці (Байрова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Балканський п-в.

2756 (10). R. angustifolius Gmel. — **Дзвінець вузьколистий.** Стебло 25—30 *см* завв., з темними поздовжніми смужками, майже голе, вгорі дуже розгалужене з дугоподібними висхідними гілками, з численними вкороченими міжвузлями, з трьома або багатьма парами проміжних листочків. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, довші від

межівузел, зарубчасто-зубчасті. Приквітки голі, вузько-трикутні, трохи довші від чашечки, нижні їх зубці ланцетні, шиловидні, довгоостисті (до 5 *мм* завд.). Чашечка маленька, гола. Віночок маленький, 12—15 *мм* завд., трубочка його коротка, догори відразу сильно зігнута, зубець верхньої губи майже прямий, до 1,5(2) *мм* завд., фіолетовий, нижня губа горизонтально відлегла, зів віночка відкритий. Насінина з перетинчастим крилом 1 *мм* завш. ☉. Цв. VIII—IX.

Gmel., Fl. Bad., II (1806) 669. Федченко и Флеров, Фл. Евр. Росс., 880. — *R. crista galli* α *angustifolia montana* L., Sp. pl. (1753) 840. — *Alectorolophus angustifolius* Heynh., Nomencl. bot., I (1840) 28. Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV, 274; Abh. zool.-bot. Gesellsch., Wien, I, 2, 94.

Рисунки: Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV, tab. XI. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862) tab. 119.

Видані зразки: Herb. norm., № 64, № 108. Hayek, Fl. Stor. exsicc., № 192.

На кам'янистих і щебінчастих схилах і на камінні. — В Карпатах.

К.Л. Станіславська обл.: Жабе (!!). — Чернівецька обл.: Вижниця (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа.

2757 (11). R. minor L. — **Дзвінець малий.** Стебло пряме, просте або розгалужене, з темнобурими смужками або без них, голе або злегка волосисте, з видовженими небагатьма (4—9) межівузлями 10—40 *см* завв. Листки 2—3,5 *см* завд. і 5—9 *мм* завш., ланцетовидні або широко-ланцетовидні, коротші від межівузел, зарубчасто-пилчасті. Між верхніми гілками і суцвіттям інтеркалярних листків майже не буває. Приквітки яйцевидно-трикутні, довгозагострені, з довшими і гострішими, ніж на листках, зубцями. Чашечка чотиризубчаста, по бокових швах із смугою коротких волосків, зубці її трикутні, по краях коротковолосисті, сплюснуто-здута, при плодах розростається, гола. Віночок буруватожовтий, 12—15 *мм* завд., з трубочкою, коротшою від чашечки. Верхня губа зовні усаджена дуже короткими жовтуватими волосками. Лопаті її короткі (0,5 *мм* завш.) і широкі, косо-закруглені, фіолетові. Лопаті нижньої губи округлі, середня — ширша від бокових. Коробочка округла, близько 10 *мм* завд. і завш. Насінина з шкірястою облямівкою, 4 *мм* завд. і 3,5 *мм* завш., облямівка близько 1 *мм* завш. ☉. Цв. V—VI.

L., Amoen. Ac., III (1756) 54. Simonkai, Enum. pl. Transs., 431. Шишкин в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1854) 470. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 676.

— *Rhinanthus crista galli* L. var. *minor* Döll., Rheinl. Fl. (1843) 338. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 290. — *Rhinanthus crista galli* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 603 p.p. Ledeb., Fl. Ross., III, 265. — *Alectorolophus minor* Dum., Fl. Belg. (1827) 33. Stern., Österr. Bot. Zeitschr., XLV, 298; Abh. zool.-bot. Gesellsch. Wien, I, 2, 103. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1953) 546. Котов у Визн. росл. УРСР, 397. — *A. crista-galli* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 68.

Рисунки: Reichenb., Icon. pl., VIII, fig. 974. Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV, tab. XI. Фл. СССР, XXII, табл. XXXIV, рис. 4.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1528! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 136, 2612. Dörfl., Herb. norm., № 5149.

На луках і по берегах річок та озер у лісових і лісостепових районах, рідко в північних районах степової зони. Південна межа суцільного поширення проходить в УРСР по лінії Львів — Волочиськ — Вінниця — Сміла — Полтава — Зміїв — Чугуїв.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Ужгород (Барбарич!), Горяни (Білик!); Свалява (Білик!); Воловецький рн, Скотарське (Білик!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Богдан, Менчул (Комендар!). — **Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.С.** У північній частині звичайно, південні місцезнаходження: Хмельницька обл.: Гвардійський рн, Павликівці (Козлов!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Хмельницький (Козлов!, !!); Старокостянтинів (Зерова!); Волочиський рн, Ожигівці (Козлов!), Холодець (!!), Маначин (!!), Кушпірівка (!!). — Черкаська обл.: Сміла (Тржебінський!, Матюшенко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (!!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!). — Луганська обл.: Старобільськ (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Скандінавія.

2758 (12). R. alpinus Baumg. — **Дзвінець альпійський.** Стебло 15—20 *см* завв., голе або мало опушене з чорними смужками, у верхній частині розгалужене, з тонкими, дугоподібно висхідними гілками, з численними вкороченими межівузлями. Листки довші від межівузел, ланцетно-лінійні або ланцетні, на бокових гілках лінійні, дрібнозубчасті, вставні листки в кількості 2—5 пар; початок цвітіння спостерігається у 10—15 межівузлях. Приквітки голі, довгасто-яйцевидні, по краю з гострими вузько-ланцетними зубцями; нижні приквітки довші від чашечки, верхні — дорівнюють їй по довжині. Чашечка гола, до початку плодоношення 15 *мм* завд. Віночок жовтий, 15 *мм* завд., трубочка його дуже зігнута; носик верхньої губи фіолетовий, 1,5—2 *мм* завд., нижня губа вдвоє коротша від верхньої, відлегла; зів віночка відкритий. Коробочка 8 (10) *мм* завд., насінини крилаті. ☉. Цв. VIII—IX.

Baumg., Enum. Stirp. Transs., II (1816) 194. Schur., Enum. pl. Transs., 512 Simonk., Enum. pl. Transs., 431. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 516; (1953) 546.

— *R. alpinus* subsp. *carpaticus* Soo in Fedde, Repert., XXVI (1929) 190. — *Alectorolophus alpinus* Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV (1845) 228; Abh. zool.-bot. Gesellsch., Wien, 1, 2, 84.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862) tab. 112. Stern., in Österr. Bot. Zeitschr., XLV, tab. XI.

Видані зразки: Herb. Mus. Bot. Univ. Leopold., № 4761.

На гірських альпійських і субальпійських луках у Карпатах.

Рис. 97. Дзвінець альпійський — *Rhinanthus alpinus* Baumg.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насінина.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чорногора, г. Кизий Улош і г. Гадзина (Мондальський!). — Закарпатська обл.: Воловецький рн, полонина Боржава, г. Плай на вис. 1200 *м* (Білик!); Рахівський рн, полонина Стайки Кощичокові (Комендар!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в.

Секція **3. Hirsuti** (Soo) Vass. Чашечка вкрита довгими, тонкими, багатоклітинними волосками. Віночок 20—22 *мм* завд., верхня губа притиснута до нижньої, і зів віночка закритий.

2759 (13). R. major L. — **Дзвінець великий.** Стебло 30—80 *см* завв., зелене або з розсіяними поздовжніми пурпуровими або чорними смужками, волосисте, особливо у верхній частині, просте або розгалужене, межвузля нечисленні, видовжені. Нижні листки довгасто-яйцевидні, верхні — ланцетні, зарубчасто-зубчасті, коротші від межвузел; вставних листків немає або їх одна пара, приквітки трикутно-ромбічні, волосисті, на верхівці гострі, дорівнюють по довжині чашечці, зубці їх коротко- і широко-ланцетні, майже рівні між собою. Чашечка велика, опушена довгими волосками. Віночок 2 *см* завд., світложовтий, із зігнутою трубочкою, носик верхньої губи горизонтальний, до 2 *мм* завд., фіолетовий або білий, нижня губа притиснута до верхньої, і зів віночка закритий. Насінина з крилом близько 1 *мм* завш. ⊙. **Цв.** VI—VII.

L., Amoen. Ac., III (1756) 53. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 680.

— *R. alectorolophus* (Scop.) Poll., Hist. nat. Palat., II (1777) 177. — *R. hirsutus* (All.) Grem l., Exsicc. Fl. Schweiz. (1843) 314. Шишкин в кн. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1954) 469. — *Alectorolophus alectorolophus* Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV (1895) 11; Abh. zool.-bot. Gesellsch., Wien, 1, 2, 28. — *A. hirsutus* All., Fl. Pedem., I (1785) 58. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 104. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 515; (1953) 544.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 118. Stern. (1895), tab. IV. Фл. СССР, XXII, 680.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 137!, № 2602! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 474!

На гірських луках.

К.Л. Львівська обл.: Турківський рн, Тарнава, по берегу р. Сану (Чопик!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Прибалт.

Загальне поширення. Середня Європа.

Примітка. Шишкін у кн. Маевский, «Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР», ц.м., вказує, що цей дзвінець у межах СРСР зустрічається лише в Смоленській обл. (Доробузький рн, біля с. Олексіна).

2760 (14). R. patulus (Stern.) Thell. et Schinz. — **Дзвінець відхилений.** Стебло 20—60 *см* завв., трохи волосисте, майже голе, зелене, дуже розгалужене, з відхиленими, дугоподібно висхідними гілками; межвузля численні, вкорочені. Листки довгасто-ланцетні,

зарубчасто-зубчасті, довші від межвузел, вставних листків 3—7 пар. Суцвіття починається біля 12—18 вузлів. Приквітки волосисті, широко трикутно-ромбічні, дорівнюють чашечці, з широко-ланцетними, майже рівними зубцями. Чашечка вкрита довгими білими багатоклітинними волосками. Віночок близько 2 *см* завд., жовтий; носик верхньої губи до 2 *мм* завд., фіолетовий або світлий, нижня губа притиснута до верхньої губи, і зів віночка закритий. Коробочка 1 *см* у діаметрі. Насінина з крилом близько 1 *мм* завш. ⊙. Цв. VIII—IX.

Thell. et Schinz. in Bull. Herb. Boiss., ser. 2, VIII (1907) 501. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 680.

— *R. alectorolophus* var. *patulus* Chab. in Bull. Herb. Boiss., VII (1899) 504. — R. *alectorolophus* subsp. *patulus* Soo in Fedde, Repert. sp. nov., XXVI (1929) 194. — *Alectorolophus patulus* Stern. in Österr. Bot. Zeitschr. (1897) 433; Abh. zool.-bot. Gesellsch., 1, 2, 34. — *A. hirsutus* subsp. *patulus* (Stern.) Hayek. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., 105.

На луках. Вказана для Верх.-Дністр. («Флора СССР», ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Прибалт.

Загальне поширення. Середня Європа.

Примітка. Рослин, зібраних у СРСР, ми не бачили.

2761 (15). R. mediterraneus (Stern.) Adamovič. — **Дзвінець середземноморський.** Стебло 20—40 *см* завв., з поздовжніми чорними смужками, волосисте, розгалужене, рідше просте з припіднятими догори гілками і видовженими межвузлями; вставних листків немає або їх одна пара. Нижні листки коротші від межвузел, довгасто-яйцевидні, притуплені, верхні — ланцетні, гострувато-зубчасті. Приквітки великі, яйцевидно-трикутні, дрібноволосисті, на верхівці витягнуті, звичайно довші від чашечки, нижні два зубці довші, 6—8 *мм* завд., остисті, до верхівки зменшені. Чашечка вкрита дрібними одноклітинними простими волосками. Віночок близько 20 *мм* завд., з слабо викривленою трубочкою, з конічним носиком верхньої губи до 2 *мм* завд., фіолетовим; нижня губа притиснута до верхньої, зів віночка зімкнутий. Коробочка округло-яйцевидна. Насінини крилаті, 2 *мм* завд. ⊙. Цв. V—VI.

Adamovič in Rad. Jugosl. Acad., CXCV (1931) 62. Васильченко во Фл. СССР, XXII, 682.

— *R. crista-galli* var. *mediterraneus* Flori, Fl. analit. d'Italia, II (1926) 370. — *Alectorolophus mediterraneus* Stern. in Abh. zool.-bot. Gesellsch. Wien, 1, 2 (1901) 54. — *Alectorolophus goniotrichus* Stern. in Österr. Bot. Zeitschr., XLV (1805) 127 p. p.

Видані зразки: Aucher-Eloy, Pl. or., № 5101.

На вапняках у горах Криму.

Г.Кр. Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, Бабуган-яйла (!!), центральна улоговина (Поплавська!, !!), г. В. Чучель (!!), г. Демерджі-яйла (Буш!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Ялти, північний схил г. Мегабі (Гольде!, Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середземномор'я, Середня і Атлантична Європа, Мала Азія.

Крім зазначених видів, для УРСР (Верх.-Дністр,) ще вказаний помилково *R. rumelicus* Velen. — дзвінець румелійський (Фл. СССР, XXII, 683).

Рід 787. **Шолудивник — Pedicularis** L.

L., Sp. pl. (1753) 607.

Чашечка трубчасто-дзвониковидна або здута і майже овальна, нерівномірно п'ятизубчаста, рідше дволопатева. Віночок з циліндричною, б.-м. розширеною доверху трубочкою і двогубим відгином; верхня губа стиснута з боків, зверху опукла і майже шоломоподібна, часто наділена двома зубцями по боках верхівки; нижня губа трилопатева, при основі з двома гребінцями. Тичинок 4, прикріплених до трубочки віночка і замкнутих у верхній губі; верхня пара їх трохи коротша від нижньої; пиляки двогнізді. Маточка з довгим стовпчиком, маленькою приймочкою і двогніздою зав'яззю. Коробочка двостулкова, стиснута з боків, ланцетовидна або яйцевидна, рідше куляста. Насінини зморшкуваті, або вздовж смугасті, або тригранні. — Півпаразитні рослини з пірчасто або двічі пірчасто-розсіченими листками. Квітки майже сидячі в кутках приквітків, які утворюють довгі колоски.

До роду належить понад 400 видів, які зростають в Європі, Північній і Південній Америці. З них у СРСР зростають 105 видів, в УРСР — 10 видів.

---

1. Верхня губа віночка витягнута в конусовидний, на кінці зрізаний, вниз спрямований носик . . . . . 2.
— Верхня губа віночка без дзьоба, заокруглена або зрізана . . 6.
2. Віночок жовтий . . . . . , 3.
— Віночок рожевий або пурпуровий . . . . . 4.
3. Рослина гола або коротковолохато-пухнаста, особливо у верхній частині. — На рівнині в Лісостепу і в північних степах . . . . . **(3). Ш. Кауфмана — P. Kauffmannii** Pinzg.
— Стебло і чашечка вкриті довгокучерявими волосками. Крим, у горах . . . . . **(4). Ш. Сібторпа — P. Sibthorpii** Boiss.
4 (2). Віночок пурпуровий, іноді білуватий, 20—25 *мм* завд. Квітки в короткому і міцному, 3—5 *см* завд., майже головчастому волохатому суцвітті . . . . . **(2). Ш. пухнатоколосий — P. dasystachys** Schrenk.
— Віночок рожевий. Квітки на кінці стебла і гілок у недовгих суцвіттях або розставлені . . . . . 5.

5. Стебло розгалужене. Чашечка дволопатева, з трав'янистими, надрізно-зубчастими лопатями. Верхня губа віночка з двома гострими зубцями нижче верхівки і двома тупими зубцями по боках . . . . . **(6). Ш. болотний — P. palustris** L.
— Стебло просте. Чашечка нерівномірно п'ятизубчаста, з надрізно-зубчастими лопатями. Верхня губа без зубців всередині, нижня губа без війок . . . . . **(5). Ш. лісовий — P. silvatica** L.
6 (1). Листки кільчасті . **(1). Ш. кільчастий — P. verticillata** L.
— Листки чергові . . . . . 7.
7. Віночки великі, 30—40 *см* завд. Нижня губа охоплює з боків верхню губу. Зубці чашечки широкі, зубчасті . . . . . **(10). Ш. королівський скіпетр — P. sceptrum carolinum** L.
— Віночки менші. Нижня губа відігнута. Зубці чашечки цілісні . . 8.
8. Квітки жовті, але верхня губа червонувато- або чорнуватофіолетова. Листки ланцетні, пірчасто-розсічені на яйцевидні або довгасто-яйцевидні частки, які звичайно трохи налягають одна на одну, по краях подвоєно велико- і тупувато-зубчасті . . . . . **(7). Ш. Едера — P. Oederi** Vahl.
— Квітки цілком жовті . . . . . 9.
9. Трубочка віночка всередині гола, нитки двох коротких тичинок голі або майже голі. Суцвіття довге. Чашечка гола . . . . . **(8). Ш. високий — P. exaltata** Bess.
— Трубочка віночка всередині опушена. Нитки тичинок всередині бородаті. Суцвіття густе, невидовжене . . . . . **(9). Ш. Гаккета — P. Hacquetii** Graf.

Секція **1. Siphonantha** Bunge. Листки чергові; шолом з довгим хоботковидним носиком.

Ряд **Verticillatae** Vved. Корінь вертикальний, слабкий. Шолом без носика, трубочка віночка значно нижче середини зігнута; пиляки попарно розставлені.

2762 (1). P. verticillata L. — **Шолудивник кільчастий.** Стебел кілька, рідше стебла поодинокі, прямі, не розгалужені, 10—30 *см* завв., негусто вкриті по ребрах тонкими відлеглими волосками. Стеблові листки кільчасті, по 4 у кільці, в кількості 1—3, майже сидячі або короткочерешкові; прикореневі на довгих черешках, з пластинкою 2—4 *см* завд. і 0,5—1,5 *см* завш., ланцетовидні, пірчасто-розсічені на яйцевидні або яйцевидно-ланцетовидні, тупуваті, видовжено-зубчасті частки. Квітки на коротких квітконіжках зібрані на верхівці стебла по 4 в кільцях і утворюють довгасте суцвіття. Нижні приквітки схожі на листки, верхні — майже цілісні, тільки з небагатьма зубчиками в нижній своїй частині; самі верхні — цілокраї. Чашечка злегка сітчаста, трохи ребриста від поздовжніх жилок, звичайно фіолетова, здута, широко-яйцевидна, трохи коса, з одного боку розколота; у верхній частині, як і приквітки, з тонкими і довгими волосками; зубці

Рис. 98. Шолудивник кільчастий — *Pedicularis verticillata* L.

1 — загальний вигляд; *2* — суцвіття з плодами; *3* — листок; *4* — квітка; *5* — плід; *6* — насінина.

її в 4—5 разів коротші від трубочки, цілокраї, широко-яйцевидні або широко-трикутні, на верхівці тупуваті. Віночок фіолетовопурпуровий, в 3 рази довший від чашечки, 14—20 *мм* завд., трубочка його всередині коротковолосиста, в нижній частині досить вузька, циліндрична і на висоті 2 *мм* зігнута під прямим кутом; потім вона розширюється лійковидно і переходить в двогубий відгин. Верхня губа в три рази коротша від усього віночка, майже пряма, спереду прямо обрізана, без носика і зубчиків, на верхівці закруглена; нижня губа трохи довша і значно ширша від верхньої; середня частка у неї оберненояйцевидна, майже вдвоє вужча від бокових, на верхівці звичайно ледве виїмчаста. Коробочка ланцетовидна, гостра, вдвоє довша від чашечки, 13—16 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 608. Ledeb., Fl. Ross., III, 270. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, 119. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 518; (1953) 547. Котов у Визн. росл. УРСР, 398. Введенский во Фл. СССР, XXII, 714.

— *P. Stevenii* Bunge in Ledeb., Fl. alt., II (1829) 427.

Рисуики: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv, 20, tab. 141, puc. 1762, 1—14.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2120! Pl. Polon. exsicc., № 357! Герб. фл. СССР, № 3486 а, в.

На гірських луках на скелях високогір'я Карпат.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чорногора, Брескул (Сродан!). — Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Говерля (Хржановський!, !!, Доброчаєва!, Косець!, Комендар!), між г. Шавуль і г. Нанеску (Брадіс!), Богдан — Луги, Білотисянське л-во, г. Туркул, Гармонеска (Комендар!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Європ., Аркт. Сиб., Чук., Анад.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Верх.-Дністр., Урал; Зах. Сибір: усі райони; Далек. Схід: Камч., Охот., Зеє-Бур., Удськ., Сах.

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Аляска, Європейська частина СРСР (вказані райони), Сибір, Далекий Схід, Північний Китай, Монголія, Японія.

Секція **2. Rhyncholopha** Bunge. Листки чергові, шолом з б.-м. видовженим носиком, інколи з зубцями під верхівкою, але без зубців над зівом.

Ряд **1. Physocalyces** Vved. Корінь вкорочений, з товстими шнуровидними або веретеновидними потовщеними мочками. Листки чергові, пірчасто-роздільні або пірчасто-розсічені на лінійно-ланцетні, ланцетні або довгасті сегменти. Чашечка після цвітіння б.-м. здута, шолом на верхівці гачкувато зігнутий, з двома вниз, тобто паралельно осі шолома, спрямованими зубцями; трубочка віночка пряма.

2763 (2). P. dasystachys Schrenk. — **Шолудивник пухнатоколосий.** Стебла коротковолосисті або майже голі, 15—35 *см* завв., з товстими шнуровидними коренями, оточені при основі плівкою. Листки чергові, пірчасто-розсічені, з віддаленими один від одного пірчасто-надрізаними сегментами з цільними або трохи зубчастими тупуватими

Рис. 99. Шолудивник пухнатоколосий — *Pedicularis dasystachys* Schrenk:
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

лопатями; прикореневі — на черешках, розширених при основі в піхві, з пластинкою, трохи довшою від черешка, 2—12 *см* завд. і 1—4 *см* завш.; стеблові — у невеликій кількості, на коротких черешках або майже сидячі, частки їх гостріші. Квітки в короткому і міцному, 3—5 *см* завд., майже головчастому волохатому суцвітті, яке при плодах видовжується. Приквітки лінійно-ланцетовидні або лінійні, густо вкриті довгими і тонкими волосками, з них найнижчі — зубчасті, інші — цілокраї. Чашечка волохата, на $^1/_3$ надрізана на 5 ланцетовидних цілокраїх зубців. Віночок пурпуровий, іноді білуватий, в 2—2,5 раза довший від чашечки, 20—25 *мм* завд., з трубкою, яка майже рівна відгину; верхня губа майже пряма, на верхівці круто зігнута і потім відтягнута в дуже короткий і широкий (близько 1,5 *мм* завш.), косо зрізаний і донизу спрямований носик, з двома трикутними, тонкозагостреними зубчиками у свого нижнього краю — по одному з кожного боку; нижня губа в 1,5—2 рази коротша від верхньої, по краях дрібнозазублена; середня частка її округла, майже вдвоє вужча від бокових; нитки у пари нижніх тичинок трохи волохаті або гладкі, як і у інших. Коробочка яйцевидна, здута, на верхівці трохи косо-зрізана і трохи коротша від чашечки, близько 10 *мм* завд. ♃. Цв. V.

Schrenk in Bull. phys.-math. Acad. Sc. Pétersb., II (1844) 195. Крылов, Фл. Зап. Сибир., 2513. Введенский во Фл. СССР, XXII, 749.

— *P. laeta* Stev. ex Claus in Goebel, Reise, 2 (1838) 296, nomen nudum. Bunge in Ledeb., Fl. Ross., 3, 289. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 289. Котов у Визн. росл. УРСР, 399.

— *P. rubens* var. *desertorum* Bunge, Suppl. alt. (1835) 66.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 124! (sub. nomine *P. laeta* Stev.).

На солонцях, солонцюватих і заливних луках на лівобережжі у степовій смузі в басейні р. Дінця і лівих приток р. Дніпра: Ворскли, Орелі і Самари.

Л.Л-С. Полтавська обл.: Полтава (Краснов!, М. Олексієнко!, Іллічевський!). — Харківська обл.: Чугуїв (Черняєв); Харківський рн, Мерефа (Шидловський!); Зміїв, Задонецькі хутори (!!, Лавренко), Коропові хутори (Савенков!, !!, Лавренко!). — **Д.Л.-С.** Луганська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Гроссгейм і Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Чугуївський рн, Коробочкине (Черняєв!), Гракове (Черняєв!); Печеніги (Лавренко!); Балаклійський рн, Шебелинка (Залеський!); Ізюм (Залеський). — Луганська обл.: Євсузький рн, Ново-Олександрівка, цілина по балці (Лавренко і Зоз!); Біловодський рн, Деркульський степ (Ширяєв!); Міловський рн, Стрілецький степ (Саричева!). — Полтавська обл.: Карлівка (Цингер!, Бордзіловський!); Диканський рн, Чорноглазівка (Еліашевич).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Вищевказані райони СРСР.

Примітка. Рослини *P. Seliwanovii* Czern., зібрані в Харківській обл. — Чугуївському районі біля с. Коробочкине (збори Черняєва в Герб. Інституту ботаніки АН УРСР), являють собою виродливі екземпляри *P. dasystachys* Schrenk.

Ряд **2. Comosae** Vved. Корінь вкорочений, зі шнуровидними або найчастіше б.-м. веретеновидно-потовщеними мочками, рідше могутній, розгалужений. Листки чергові, двічі або майже тричі пірчасто-розсічені. Віночок жовтий, рідше рожевий, з зубцями під верхівкою шолома, спрямованими вперед і вниз, тобто під гострим кутом до осі шолома; трубочка віночка пряма або під зівом зігнута.

2764 (3). P. Kauffmannii Pinzg. — **Шолудивник Кауфмана.** Корені веретеновидні, потовщені. Всі рослини майже голі або коротко волохато-пухнасті, особливо у верхній частині. Стебло просте, 15—60 *см* завв. Листки двічі пірчасто-розсічені з ланцетними пірчасто-роздільними сегментами із зубчастими частками, верхні — схожі на нижні, тільки трохи дрібніші і на коротких черешках або майже сидячі. Суцвіття густе, недовге, 3—8 *см* завд. Приквітки трав'янисті, всі пірчасто-роздільні або верхні цілісні, зубчасті, не перевищують квіток. Чашечка перетинчаста, з п'ятьма зеленими смужками, неглибоко надрізана на 5 тупокутних, по краях шорстких, цілокраїх зубців. Віночок 24—30 *мм* завд., блідожовтий, в 2—2,5 раза довший від чашечки, із зігнутою верхньою губою, витягнутою на верхівці в короткий носик, з двома гострими трикутними зубцями, нижня губа коротша від верхньої, без вийок або з незначною кількістю їх. Коробочка косо-яйцевидна, на верхівці б.-м. відтягнута, 15—18 *мм* завд., перевищує чашечку в $^1/_3$ — $^1/_2$ раза. ♃. Цв. VI—VII.

Pinzger in Progr. Sald. Realsch. Brandenb. (1868) 17, I. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 517; (1953) 547. Котов у Визн. росл. УРСР, 398, p.p. Бот. журн., XII, I (1955) 75. Введенский во Фл. СССР, XXII, 764.

— *P. comosa* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 287. Котов у Визн. росл. УРСР, 398 et auct. Fl. Ross., p.p., non L.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 732! (sub. nom. *P. comosa*).

На луках, лісових галявинах, степах і на узліссях звичайно в лісостепових і північностепових районах, рідко на Поліссі.

П.П. Житомирська обл.: Коростишів (Пачоський). — **Р.-О.Л., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. Південна межа поширення проходить по лінії Дубосари — Ананьїв — Кіровоград — Дніпропетровськ — Запоріжжя — Сталіно—Велико-Анадоль Ольгинського рну — Амвросіївка—Хомутовський степ Будьонівського рну Сталінської обл. Найбільш південні місцезнаходження: Дніпропетровська обл.: Дніпропегровськ (Акінфієв). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький, !!); Амвросіївка (Таліев!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Ниж.-Дон., Урал; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР і Західного Сибіру.

2765 (4). P. Sibthorpii Boiss. — **Шолудивник Сібторпа.** Корінь вкорочений, з веретеновидно-потовщеними мочками. Стебло пряме, просте, міцне, довгокучеряво-волосисте, 20—40 *см* завв. Прикореневі

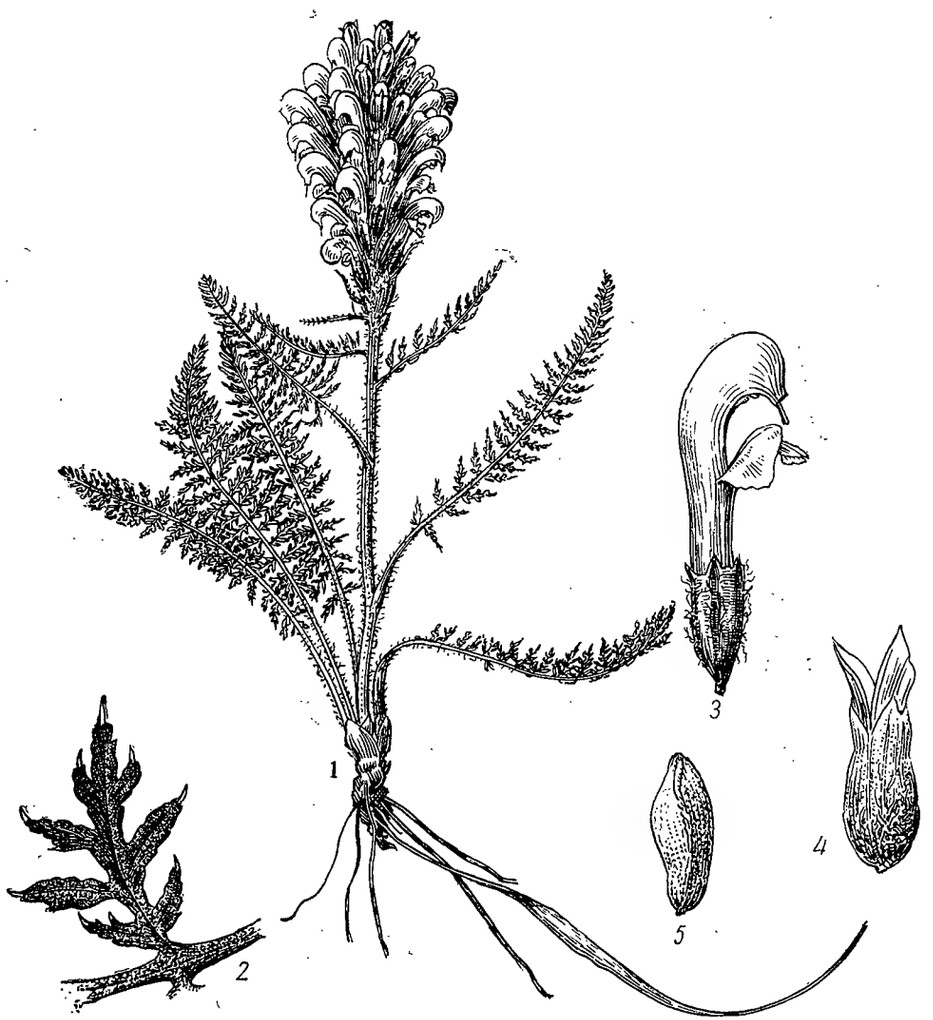

Рис. 100. Шолудивник Сібторпа — *Pedicularis Sibthorpii* Boiss.

1 — загальний вигляд; *2* — листок на стеблі; *3* — квітка; *4* — плід у чашечці; *5* —насінина.

листки на густо довгокучеряво-волосистих черешках, коротших, ніж пластинка листків, зверху голі, знизу з довгими кучерявими волосками, пірчасто-розсічені на довгасті або яйцевидні в обрисі, злегка розставлені, надрізано пірчасто-роздільні сегменти, частки яких дуже гострі, з хрящовидним закінченням, великожилчасті. Стеблових листків кілька, догори зменшених, з коротким черешком; верхні листки сидячі. Суцвіття 5—15 *см* завд., густе, довгасте, волохате, з жорсткими волосками, з сидячими або майже сидячими квітками. Нижні приквітки листовидні, середні — трохи довші від чашечки, трироздільні, з більшою середньою частиною, часто на верхівці зубчастою. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, 12—13 *мм* завд., майже шкіряста, з розгалуженими жилками, довго кучеряво-волосиста, часто майже волохата, з короткими трикутними гострими зубцями, в кілька разів коротшими, ніж трубочка. Віночок жовтий, 27—28 *мм* завд., з прямою, трохи коротшою, ніж шолом, трубочкою, з ледве спрямованим вгору серповидно зігнутим, короткодзьобовидним, двозубчастим шоломом, з великою трилопатевою, в зіві волосистою, по краю голою або ледве війчастою губою, яка приблизно дорівнює по довжині шолому; нитки двох тичинок волосисті. Коробочка косо-довгаста, на верхівці трохи відігнута, майже без носика, 16—18 *мм* завд. ♃. Цв. V—VI.

Boiss., Diagn. pl. or. nov., I ser., IV (1844) 83. Введенский во Фл. СССР, XXII, 766.

— *P. comosa* var. *Sibtorpii* Boiss., Fl. or., IV (1879) 492. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 287.

На гірських луках, на яйлі у верхній смузі лісу в Криму.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: в 5 *км* на південний захід від Сімферополя (Хорват!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Таліев!, Вовченецький!, Чернова!, !!), у горах над Ялтою (Станков!, !!), Кокоз-яйла (Зеленецький), Нікітська яйла (Савенков!, !!), Гурзуфська яйла (Вульф!); Алуштинський рн, г. Чатир-даг (Стевен, Вульф!, Поплавська, !!, Барбарич і Доброчаєва!), Кримський державний заповідник, центральна улоговина (!!, Савенков!, Гизенко!), Бабуган-яйла (!!), г. Роман-Кош (!!), г. В. Чучель (Поплавська!, !!); Демерджі-яйла (Привалова), Карабі-яйла (Вульф!, Привалова); Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф!, Привалова).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Крим, Кавказ, Мала Азія.

Ряд **3. Sylvaticae** Vved. Дворічники або багаторічники з вертикальним розгалуженим коренем. Стебло розгалужене. Прикореневі листки цілокраї, на верхівці — надрізано зубчасто-лопатеві; стеблові — чергові, пірчасто-розсічені, шолом трохи серповидно зігнутий, майже без дзьоба, на верхівці двозубчастий.

2766 (5). P. silvatica L. — **Шолудивник лісовий.** Стебла голі або майже голі, численні, 10—20 *см* завв., бокові — менші, з коротким густим суцвіттям на верхівці, середнє стебло пряме, несе квітки майже від основи. Прикореневі листки в розетці зменшені, видовжені, сидячі, цілокраї або на верхівці надрізано зубчасто-лопатеві. Стеблові листки з черешками, вузько-ланцетні, з овальними зубчастими сегментами. Квітки на коротких квітконіжках у кінцевих рідких суцвіттях. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, 12—14 *мм* завд., вузько-плівчаста, гола, сітчаста, п'ятизубчаста, по краю волохата, при плодах збільшена. Віночок 20—25 *мм* завд., рожевий, із трубочкою, яка вдвоє довша від чашечки; верхня губа пряма, на кінці майже серповидно зігнута і раптово косо закруглена з одним коротким призматичним зубцем; нитці двох тичинок волосисто-мохнаті. Коробочка косо-яйцевидна, зву-

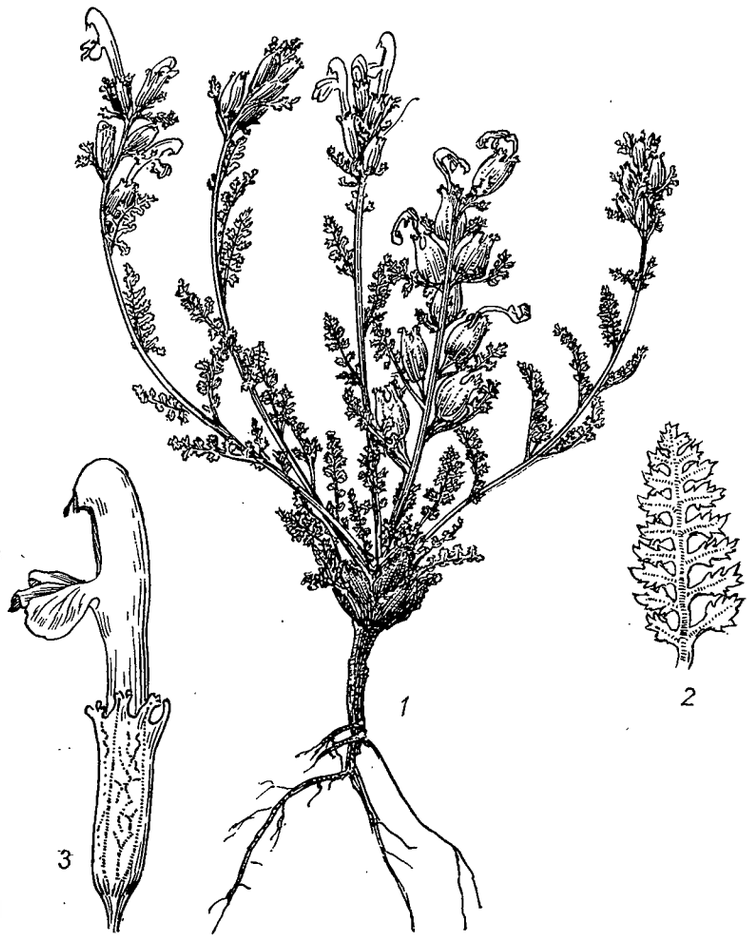

Рис. 101. Шолудивник лісовий — *Pedicularis silvatica* L.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — квітка.

жена в короткий, іноді вбік відхилений носик, коротша від чашечки. ☉ або ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 607. Bunge in Ledeb., Fl. Ross., III. 284. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 287. Котов у Визн. росл. УРСР, 398. Введенский во Фл. СССР, XXII, 779.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, Fig. 69a—f.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2115!; Pl. Polon. exsicc., № 256.

На болотах і вологих луках у Ростоцько-Опільських лісах і в Карпатах.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Яблуниця (Szaf., Kulcz., Pawl.). — **Пр. Л.** Львівська обл.: Сколівський рн, окол. Сколе, г. Зеленин, правий берег р. Опору (Чопик!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Волощак!); Бобрка (Szaf., Kulcz., Pawl.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.
Загальне поширення. Західна Європа.

Секція **3. Pharyngodon** Bunge. Листки чергові. Шолом з двома тупими зубцями над зівом і інколи ще з двома тупими зубцями над верхівкою.

Ряд **1. Palustres** Vved. Однорічники або дворічники. Шолом без носика або майже без носика, без зубців під його верхівкою або з догори спрямованими зубчиками.

2767 (6). P. palustris L. — **Шолудивник болотний.** Рослина гола, тільки основа стебла і чашечка трохи волохаті. Стебло 15—60 *см* завв., прямостояче, найчастіше при основі розгалужене, часто червонувате, догори вкрите листками. Прикореневі листки в розетці, дуже зменшені, довгасті, цілі. Стеблові листки чергові, рідше майже супротивні, ланцетовидні, пірчасто-розсічені на дрібні сегменти з білими потовщеними хрящовидними кінчиками. Квітки на коротких ніжках по одній в пазухах верхніх стеблових листків; самі верхні квітки колосовидно скупчені, з дрібними листоподібними приквітками. Чашечка широкотрубчаста, волосиста, дволопатева, коротша від трубочки віночка, гола або з довгими кучерявими волосками, 10—13 *мм* завв. Віночок 20—22 *мм* завд., брудножовтий або рожевий, з верхньою губою майже прямою, тільки на верхівці зігнутою, з дуже коротким широким носиком, який несе з обох боків по зубцю; нижче, майже всередині верхньої губи, є ще по одному зубцю з кожного боку; нижня губа однакової довжини з верхньою, по краю війчаста. Нитки двох тичинок волохаті. Коробочка 13—16 *мм* завд., яйцевидна, зверху косо зрізана, рівна чашечці або на $^1/_3$ довша від неї; раптово загострена в короткий носик. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 607. Ledeb., Fl. Ross., III, 283. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 286. Котов у Визн. росл. УРСР, 398. Введенский во Фл. СССР, XXII, 775.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 128, рис. 1749, f. 2. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, 120, Taf. 243, fig. 4a.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3478!. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2113!; Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 368 (!); Fl. Polon. exsicc., № 255!; Herb. norm., № 4921. Fl. Stir. exsicc., № 1057.

На луках, болотах і торфовищах на Поліссі і в Лісостепу звичайно.

Південна межа поширення проходить по лінії Львів — Волочиськ — Хмельницький—Корсунь-Шевченківський—Чигирин—Полтава—Зміїв—Вовчанськ.

Найбільш південні місцезнаходження: **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Брюховицький рн, урочище Манчин (Косець!); Куликівський рн, урочище Джимбулоки (Косець!). — Тернопільська обл.: Кременець (Монтрезор!, !!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Струсівський рн, степ Пантелиха (Гринь!). — Хмельницька обл.: Смотрицький рн, Купин (Круцкевич). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Хмельницький (Шмальгаузен!, Козлов!, !!); Летичівський рн, Снітівка (!!), Щедрова (Козлов!), Летичів (Роговичі, Єлін!, !!); Волочиський рн, Маначин (Козлов!, !!); Меджибіж (Шмальгаузен!, !!);

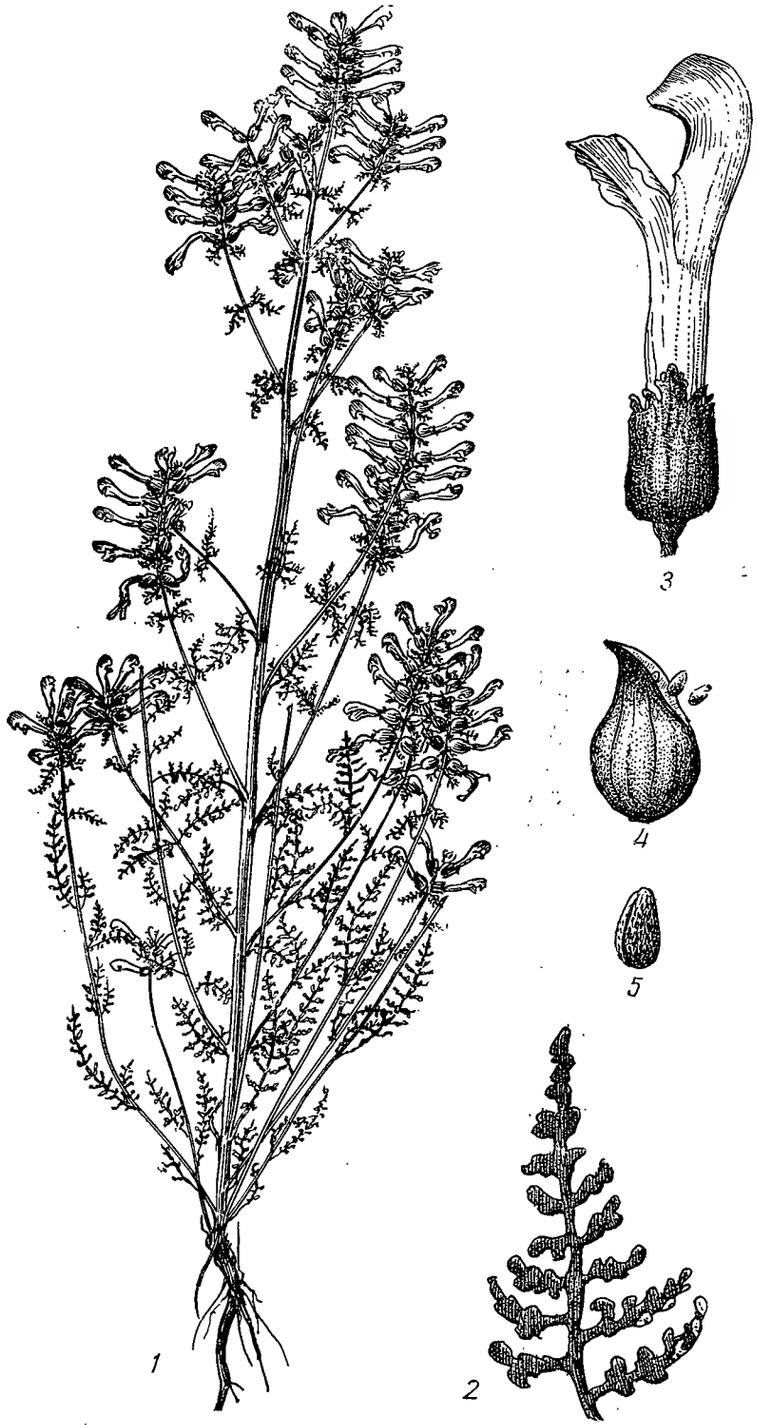

Рис. 102. Шолудивник болотний — *Pedicularis palustris* L.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — плід; *5* — насінина.

Старо-Костянтинів (М. Зерова!). — Черкаська обл.: Чигирин (Шмальгаузен, Пачоський); Сміла (Тржебінський!). — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (Заблоцький!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Європ.; Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Верх.-Дністр., Урал; Кавказ: Передкавк. (Кисловодськ).

Загальне поширення. Середня і Східна Європа.

Секція **4. Anodon** Bunge. Листки чергові, шолом без носика і без зубців над зівом.

Ряд **1. Flammeae** Vved. Корінь вкорочений, з вертикально потовщеними мочками. Листки пірчасто-роздільні, з назад відхиленими, звичайно черепитчасто налягаючими одна на одну частками. Трубочка віночка пряма.

2768 (7). P. Oederi Vahl. — **Шолудивник Едера.** Кореневище з довгими веретеноподібними мочками. Стебло поодиноке або їх кілька, пряме, не розгалужене, потовщене, 5—15 *см* завв., вкрите, переважно у верхній частині, довгими волосками або майже гладке. Листки чергові, гладкі або донизу довговолохаті, пірчасто-розсічені на яйцевидні або довгасто-яйцевидні частки, які звичайно трохи налягають одна на одну, по краях подвоєні велико- і тупувато-зубчасті; нижні листки на черешках, трохи коротші від пластинки, яка має 2—7 *см* завд. і 0,5—1,5 *см* завш., верхні — сидячі, дрібніші. Квітки на коротких квітконіжках у густому видовженому суцвітті 3—6 *см* завд., при плодах видовжуються, більш пухкі. Приквітки лінійно-довгасті, тупуваті, на верхівці зубчасті. Чашечка 8—13 *мм* завд., на ніжці до 5 *мм* завд., гладка або вкрита довгими відлеглими волосками з гострими зубцями, в 2—2,5 раза коротшими від трубочки. Віночок жовтий з чорнуватофіолетовим кінчиком, 18—24 *мм* завд., трубочка його трохи довша за відгин, а також за чашечку, на верхівці зігнута під тупим кутом. Верхня губа доверху трохи звужена, із спинки на верхівці закруглена, а з переднього боку майже прямо зрізана, без носика; нижня — трохи коротша від неї, цілокрая або неясно зазублена, середня частка її округло-овальна, на короткому нігтику, вдвоє вужча від бокових. Коробочка довгасто-ланцетна, косозрізана, 15—20 *мм* завд. 4. Цв. VI—VII.

Vahl. in Hornem., Fors. Dansk. Oeconom. Pl., 2, ed. I (1806) 580. Крылов, Фл. Зап. Сибир., X, 2524. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 519; (1953) 548. Котов у Визн. росл. УРСР, 399. Введенский во Фл. СССР, XXII, 785. — *P. versicolor* Wahlenb., Veg. Helvet. (1813) 118. Ledeb., Fl. Ross., III, 300.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. 138, puc. 1719, f. 6—16.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2219. Pl. Polon. exsicc., № 257.

На скелях і осипах в альпійській і субальпійській смугах у Карпатах.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чорногора (Szafer, Kulczinski і Pawlowski).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Європ., Н.-Зем., Аркт. Сиб., Чук., Анад.; Європ. ч.: Верх.-Дністр., Урал; Зах. Сибір: Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Лен.-Кол., Даур.; Далек. Схід: Камч., Охот., Сах. (Курільські о-ви); Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Арктика, Західна Європа, Карпати, Сибір, Далекий Схід, Середня Азія (Джунгарія, Кашгарія, Монголія, Тібет, Гімалаї).

Ряд **2. Foliosae** Vved. Корінь потовщений, розгалужений. Листки пірчасто-розсічені на гостро надрізно-лопатеві сегменти. Трубочка віночка зігнута.

2769 (8). P. exaltata Bess. — **Шолудивник високий.** Кореневище видовжене, веретеноподібне. Стебло просте, дуже міцне, порожнисте, ребристе, місцями зверху коротко-пухнасте, 60—150 *см* завв. Прикореневі листки великі, довгочерешкові, голі, пірчасто-розсічені, з розставленими, ланцетними, загостреними, пірчасто-роздільними сегментами, частки яких хрящувато загострено-пилчасті, стеблові листки догори зменшуються і переходять в приквітки, короткочерешкові або верхні — сидячі. Суцвіття досить густе і довге, внизу іноді перерване. Приквітки значно перевищують квітки, голі, ланцетні, пірчасто-розсічені, нижні — листовидні, середні — ланцетні, пірчасто-роздільні з хрящувато-пилчастими частками, довші від квіток. Чашечка гола, дзвониковидна, спереду до половини розкрита, з п'ятьма короткими зубцями, близько 10 *мм* завд. Віночок близько 25 *мм* завд., світло-жовтий, голий, але по шолому ледве пухнастий, з розширеною біля зіва трубочкою і зігнутою, попереду тупою верхньою губою; нитки двох тичинок волохато-мохнаті. Коробочка яйцевидна, загострена, не перевищує чашечки. ♃. Цв. VI—VIII.

Bess. ex Bunge in Ledeb., Fl. Ross., III (1847—1849) 296. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 288. Котов у Визн. росл. УРСР, 399, у Бот. журн. АН УРСР, XII, 3 (1955) 84. Введенский во Фл. СССР, XXII, 787.

— *P. sumana* var. *exaltata* Limpr. in Fedde, Repert. sp. nova XX (1924) 201. — *P. Hacquetti* subsp. *exaltata* Klaster in Bull. intern. Česk. Akad., XXIX (1928) 215. — *P. foliosa* auct. fl. Ukrain. et Beloruss.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., f. 1774. Бот. журн. УРСР, XII, 3, 84, рис. 5.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 516! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2116! Fl. Germ. exsicc., № 2549.

На горбах і горах. Дуже рідко.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Бессер!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (Біловізька Пуща!), Серед.-Дніпр. (Кременець, Блистова).

Загальне поширення. Середня Європа.

Примітка. У «Флорі СРСР», ц.м., ця рослина вказується також для Чернігівської області: Блистова, але цих екземплярів ми не бачили.

Рис. 103. Шолудивник високий — *Pedicularis exaltata* Bess.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

2770 (9). P. Hacquetii Graf. — **Шолудивник Гаккета.** Корінь циліндрично-веретеноподібний. Стебло 30—100 *см* завв., просте, пряме, кутасто-смугасте, голе, при основі листків часто сильно опушене, в іншій частині голе або слабо опушене, вгорі сильно, а внизу мало улиснене. Листки пірчасті, м'які, з двічі пірчастими розсіченими частками, зверху голі, зісподу б.-м. кучеряво-пухнасті; прикореневі — великі, довгочерешкові, стеблові — зменшені, верхні — при основі черешкові, часто волохато-війчасті; зубці листків 1,5—3 *мм* завш., з дуже коротким вістрям. Квітки в багатоквіткових стиснутих кінцевих суцвіттях, іноді внизу перерваних, багатоквіткових; нижні приквітки схожі на стеблові листки, які перевищують квітки, верхні — ланцетні, зубчасті. Чашечка дзвониковидна, спереду двороздільна, пухнаста або волохата, коротко три- п'ятизубчаста з пухнатими зубцями. Віночок 22—25 *мм* завд., блідожовтий, трубочка вдвоє довша від чашечки, всередині волохата; верхня губа майже пряма і раптово округлена і затуплена, без зубців, гола, по краю війчаста. Нитки тичинок при основі і вище середини трохи волохато-мохнаті. Коробочка косо-яйцевидна, гострокінцева, трохи довша від чашечки, 10—12 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Graf. in Flora, 17 (1834) 42. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, I, 123. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 518; (1953) 548. Котов у Визн. росл. УРСР, 399. Введенский во Фл. СССР, XXII, 788.

— *P. carpatica* Porc., Enum. (1878) 44. — *P. transsilvanica* Schur in Oesterr. Bot. Zeitschr., XI (1861) 361. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 518; (1953) 548. Котов у Визн. росл. УРСР, 399. — *P. foliosa* auct. fl. Carpat.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., f. 1775. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., VI, 1, Fig. 71, c—e.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2117! In declivibus lapidosis montis «cerna Prst», solo calcareo, 1400—1500 mt s. m. Locus classicus *P. Hacquetii* Graf. sub nom. *Pedicularis sumana* Sprengel.

У горах, на скелях і луках доходить до альпійської смуги.

К.Л. Станіславська обл.: Яремчанський рн, Ворохта, Говерлянське лісництво (!!). — Закарпатська обл.: Рахівський рн, Свидовець, вершина г. Близниці (М. Попов!, Брадіс і Зап'ятова!, Гринь!, Косець!, Хржановський!), Петрос (Хржановський!, Комендар!), с. Богдан, ур. Шавуль (Косець!), Говерля (Брадіс і Зап'ятова!), г. Менчул (Комендар!), г. Піп Іван Мармароський (Гринь!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Вашківецький рн, Спаска (Топа); Вижницький рн, Розтоки, луки біля р. Черемошу (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Гори Середньої Європи.

Секція **5. Sceptrum** Bunge. Губа паралельна шолому; пиляки тупі. Коробочка куляста, симетрична.

2771 (10). P. sceptrum carolinum L. — **Шолудивник королівський скіпетр.** Кореневище висхідне, усаджене товстими шнуровидними мочками. Вся рослина гола, гладка. Стебло одне або їх кілька, прямі, 30—100 *см* завв., з розеткою прикореневих листків. Стеблові листки нечисленні або відсутні, кільчасто розміщені або чергові, видовжені,

Рис. 104. Шолудивник Гаккета — *Pedicularis Hacquetii* Graf.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насінина.

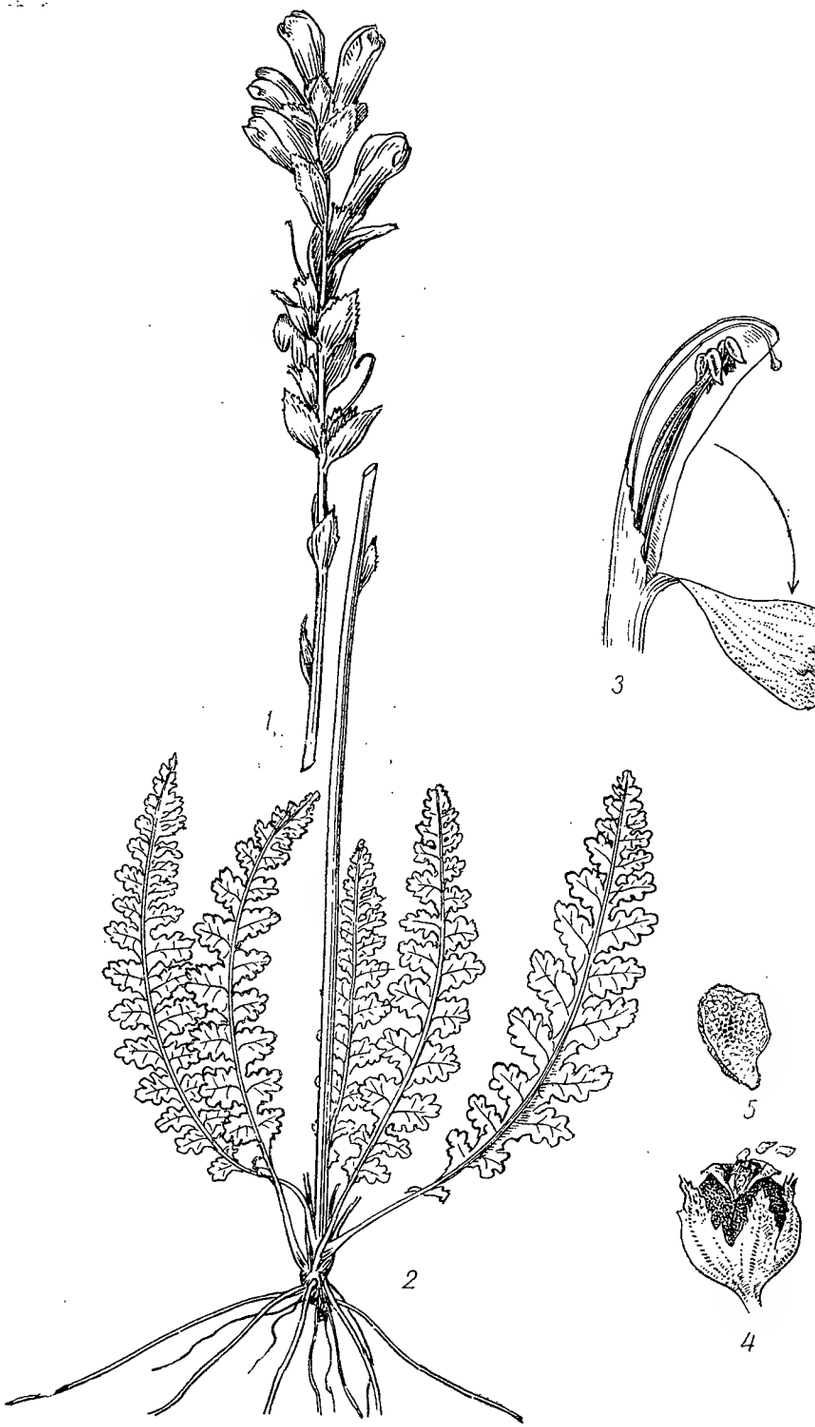

Рис. 105. Шолудивник королівський скіпетр — *Pedicularis sceptrum carolinum* L.

1 — суцвіття, верхня частина стебла; *2* — нижня частина стебла; *3* — віночок; *4* — плід; *5* — насінина.

тупі, самі верхні сидячі, дрібні, при основі цілокраї, тільки у верхній частині зубчасті або пірчасто-лопатеві. Нижні стеблові і прикореневі листки до основи поступово звужені в черешок, у 2—3 рази коротший від пластинки, яка має 8—20 *см* завд. і 1,5—3 *см* завш., пірчасто-надрізані на яйцевидно- або довгасто-яйцевидні тупі частки з великими округлими зубцями, дрібно- і тупозубчастими. Суцвіття видовжене, 7—20 *см* завд., малоквіткове, при плодах значно видовжується і тоді рідке. Приквітки яйцевидні, мало перевищують чашечку, по краю дуже дрібнозубчасті, іноді майже цілокраї. Чашечка 12—14 *мм* завд., дзвониковидна, з п'ятьма рівними овально-трикутними хрящувато-зубчастими зубцями, в три рази коротшими від трубочки. Віночок великий, 35—40 *мм* завд., жовтий, з ліловою на кінці нижньою губою; верхня губа пряма, без носика і зубчиків, з переднього боку по краях шорстка; нижня — також пряма, дорівнює верхній і притиснута до неї; середня частка її поперечноовальна, ввігнута, трохи вужча від бокових. Нитки всіх тичинок голі, тупуваті. Коробочка куляста, близько 15 *мм* завд., загострена в короткий прямий носик, майже вдвоє довша від чашечки. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 608. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 288. Крылов, Фл. Зап. Сибири, X, 2526. Котов у Визн. росл. УРСР, 399. Введенский во Фл. СССР, XXII, 793.

— *P. sceptrum* Bunge in Ledeb., Fl. Ross., III (1846—1851) 302.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX, tab. **142, рис. 1763.**

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 258!; Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1399!; Герб. фл. СРСР, № 3484! Pl. Finl. exsicc., № 1339!

На болотистих місцях вологих лук, на Поліссі і в Лісостепу розсіяно, в Прикарпатті — рідко.

Пр.Л. Львівська обл.: Рудківський рн, Хлопчинці (Сродон!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: м. Івана Франка (Волощак!, Косець!); Львів (Кульчинський); Золочів (Мотика). — **З.П.** Ровенська обл.: Ровно (Пачоський!); Висоцький рн, болото Зломище (Брадіс!). — Волинська обл.: Луцьк (Роговичі!); Цуманський рн, Сильне (Пачоський); Камінь-Каширський рн, Пнівне (Брадіс!); Ковель (Монтрезор!); Шацький рн, Кошари (Полуєктова!); Овднівський рн, Туропин (Пачоський); Олицький рн, Башлики (Пачоський); Турійськ (Пачоський!). — Житомирська обл.: Житомир (Лаговський!, Липський!); Олевський рн, Голиші (Пачоський), Лопатичі (Пачоський). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва, Борщагівка (Монтрезор!, Семенкевич!); Броварський рн, Рибне Озеро (Д. Зеров і Оксіюк!); Києво-Святошинський рн, Святошино (Дубовик!), Біличі (Дубовик); Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич). — Житомирська обл.: Овруч (Роговичі!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Тупичівський рн, Невкля (Левіна!); Михайло-Коцюбинський рн, Навози (Д. і К. Зерови!); Остерський рн, Лошакова Гута (Левіна!); Носівський рн, Мрин (Гродзінський!); Щорський рн, Носівка (Ленченко!); Бобровицький рн, Свидовець, болото по р. Супій (Д. і К. Зерови!). — Сумська обл.: Конотопський рн, Сарнавщина (Левіна!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Броди (Кульчинський). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Чортків (Кульчинський). — Хмельницька обл.: Віньковецький рн, Гринева (Монтрезор!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Янківський!). — Хмельницька обл.: Летичівський рн, Щедрова (Єлін!).

Var. **pubescens** Ledeb. Рослина опушена. Стебло і листки коротко опушені.

Ledeb., Fl. Ross., III (1846—1851) 303.

З.П. Волинська обл.: Ковель (Монтрезор!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Рогович).

Поширення виду по СРСР. Арктика: Аркт. Європ., Аркт. Сиб.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Верх.-Дністр., Урал; Зах. Сибір: Обськ., Ірт.; Схід. Сибір: Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід.: Охот., Зеє-Бур., Удськ., Уссур., Сах.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа, Сибір, Монголія, Далекий Схід, Японія, Китай.

Рід 788. **Цимбохазма — Cymbochasma** (Endl.) Klok. et Zoz.

Клоков і Зоз у Вчен. записк. Харк. держ. універс., 2—3 (1935) 147.

Чашечка трубчаста, з п'ятьма гострими зубцями, між якими розвинені додаткові зубчики. Віночок з довгою трубочкою і двогубим відгином; верхня губа цілісна, зверху опукла, майже шоломоподібна, нижня — трилопатева, з двома порожнистими опуклинами при основі. Тичинок 4.

Рід *Cymbochasma* (Endl.) Klok. et Zoz. раніше включали в рід *Cymbaria* L., який налічує три види: *C. borysthenica* Pall., *C. dahurica* L. і *C. mongolica* Maxim. Останні два види ростуть тільки в Азії, причому західною межею поширення *C. dahurica* L. є південна частина р. Єнісею біля Маїнського рудника і Мінусінська, найчастіше вона зустрічається навколо Байкальського озера в Забайкаллі, в Даурії, Монголії і Манчжурії. *C. mongolica* Maxim. зростає в Південно-Західній Монголії і в Західному Китаї. За вказівками Максимовича, цей вид дуже близький до *C. dahurica* і, можливо, є його різновидністю. Обидва зростають по сухих піщаних степах.

Зовсім відірваним від цього первісного центра поширення роду *Cymbaria* є ареал *C. borysthenica* Pall., який є ендемом УРСР, Північного Криму і Сальсько-Манцького вододілу басейну р. Дону.

Ендліхер (Endlicher, Gen. Plant., ц. м.) розбив рід *Cymbaria* на два підроди: *Cymbochasma* Endl., куди він відносить *Cymbaria borysthenica* Pall., і *Eucymbaria* Endl., куди він відносить *Cymbaria dahurica* L.

2772 (1). C. borysthenica (Pall.) Klok. et Zoz. — **Цимбохазма дніпровська.** Рослина сіруватобілувато-повстиста. Кореневище багатоголівчасте, бурувате, дерев'янисте. Стебла численні, розчепірені, 4—10 *см* завв., знизу вкриті загостреними лусочками, по краю буро облямованими повстистими, нижніми — овальними, верхніми — видовженими. Листки цілокраї, пухнасті, припідняті, лінійно-ланцетні, загострені, сірувато-повстисті, 10—20 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш. Квітки

розміщені при основі стебла, нечисленні (2—4) або в пазухах верхніх лусочок і тоді на квітконіжках, рівних трубочці чашечки, приквіткові листки нерідко відстають від чашечки або у нижніх листків міцно

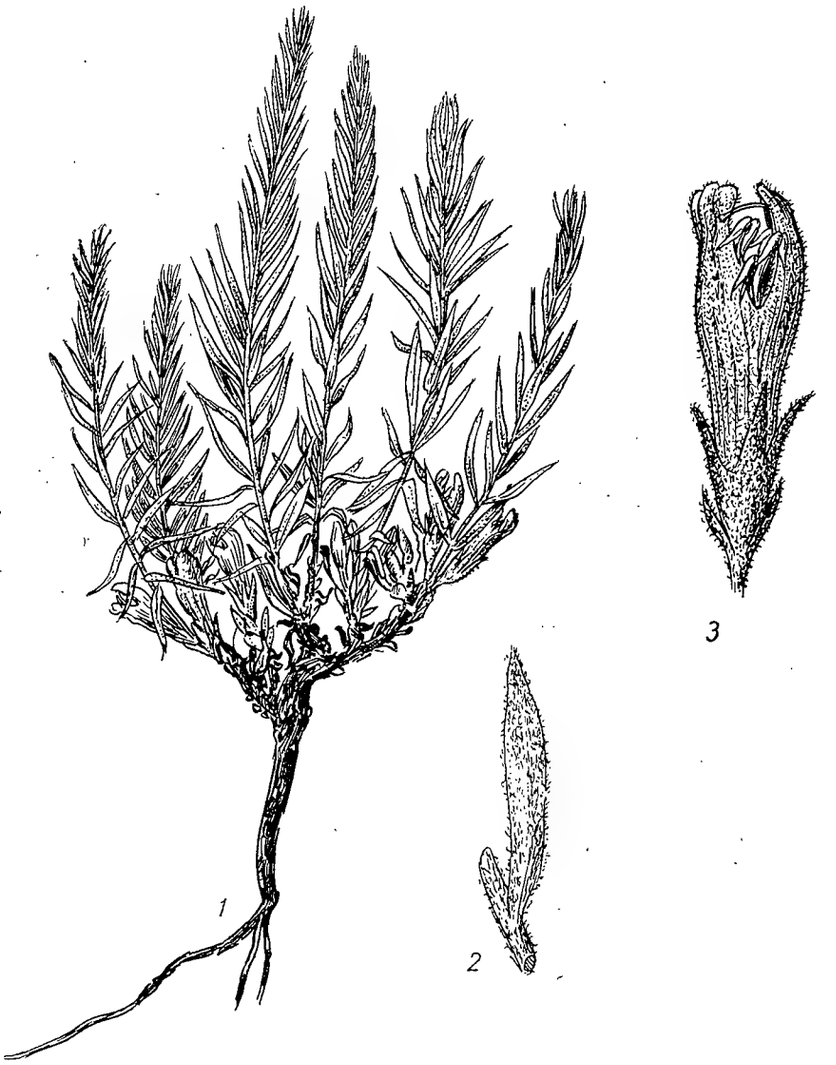

Рис. 106. Цимбохазма дніпровська — *Cymbochasma borysthenica* (Pall.) Klok. et Zoz.

1 — загальний вигляд; *2* — листок на стеблі; *3* — квітка.

напівобгортні. Два лінійних приквітки не перевищують середини зубців чашечки. Чашечка 10—14 *мм* завд., удвоє коротша від віночка, з шиловидними або вузько-ланцетними зубчиками, не довшими від її трубочки. Віночок 25—35 *мм* завд., жовтий, зовні білувато-опушений, в 2—2,5 раза довший від чашечки. Коробочка на верхівці тупо-конусовидна. ♃. Цв. IV—V.

Клоков і Зоз в Учен. зап. Харків. держ. унів., 2—3 (1935) 141. Котов у Визн. росл. УРСР, 400. Голубкова во Фл. СССР, XXII, 802.

— *Cymbaria borysthenica* Pall. ex Schlecht. in Nees, Hor. Phys. Berol. (1820) 109. Ledeb., Fl. Ross., III, 1, 264. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 284. Пачоський, Основн. черты развит. фл. ю.-з. Росс., 104, 109, 110, 115, 232. Котов, Ботан. геогр. нарис долини р. Інгульця в Труд. с.-г. бот., I, 3, 50 (карта поширення). Дохман в Изв. Главн. бот. сада СССР, XIX, 5—6 (1930) 546 (карта поширення).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1081!

Кам'янисті місця по схилах, сухі степи в степовій смузі.

П.З.-Л.С. Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, окол. Кривого Рога по р. Саксагані (Сидоров), Ново-Житомир (Пачоський). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Черняєв, Криницький!, Стевен). — Запорізька обл.: Червоноармійський рн, Варварівка (Акінфієв, Монтрезор!, Криницький!); Чернігівський рн, Стульневе (Пестушко). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Приморське (кол. Гурзуф) (!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсонський рн, Херсон (Пачоський), Тягинка (Пачоський), Музиківка (Пачоський); Бериславський рн, Качкарівка (Пачоський!), між Миколаївкою і Одрадо-Кам'янкою (Пачоський), Бургунка (Пачоський); Великоолександрівський рн, Біла Криниця, між р. Висунню і Інгульцем (Пачоський). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Опперман); Снігурівський рн, Роксандрівка — Миколаївка по р. Інгульцю (Пачоський); Привільнянський рн, Привільне — Костянтинівка по р. Інгулу (!!); Березнеговатський рн, Яковлівка (Пачоський). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Михайлівський рн, с. Михайлівка — х. Михайлівка (Акінфієв), Запоріжжя (Дементьєв, Гроссгейм, Альохін); Комишеваський рн, Балабине, окол. ст. Летино, Наталівка (Пестушко), Кушугум (Альохін); Ново-Василівський рн, Прудентове (Пестушко); Мелітопольський рн, Терпіння (Пестушко); Великотокмацький рн, Великий Токмак, Остриківка (Пестушко); Червоноармійський рн, Любомирівка, Микольське (Альохін); Якимівський рн, Вовчанське, схил до р. В. Утлюгу (Шалит!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон. Загальне поширення. Південь УРСР. Ендем.

Примітка. Цю ендемічну рослину вказано ще також для Криму: Чонгарський міст біля Сиваша (Радде) і Айбари (Агеєнко). В останній час ніхто в Криму її не знаходив. У 1930 р. вона знайдена Г. І. Дохман у Ростовській області на Сальсько-Маницькому вододілі.

Рід 789. Петрів хрест — Lathraea L.

L., Gen. pl., 5 (1754) 661.

Чашечка дзвониковидна, чотирилопатева, віночок дзвониковидно-трубчастий з трохи розширеним відгином, двогубий, верхня губа цілісна, човникоподібна, нижня — злегка трилопатева; 4 тичинки виступають з віночка; гнізда пиляків опушені, основи їх загострені; спереду біля основи маточки лусочковидна широка медова залозка; приймочка головчаста. Коробочка одногнізда, з двома боковими насінненосцями, яка розкривається двома стулками. Насінина куляста. — Паразитні рослини, незелені, з підземними пагонами, які виступають над землею квітконосними стеблами.

Рід налічує шість видів, поширених у північній помірній зоні, з них у СРСР зустрічається один вид.

2773 (1). L. squamaria L. — **Петрів хрест лускатий.** Червонувато-білувата рослина, яка паразитує на корінцях деревних порід. Кореневище розгалужене, 10—125 *см* завд., м'ясисте, вкрите білими м'ясистими листочками. Плодучі пагони 10—25 *см* завв., прямостоячі, соковиті, з численними лусочковидними листками, з нижнього боку лусочки голі, з верхнього — злегка залозисті. Квітки в густих однобічних гронах. Приквітки яйцевидні, м'ясисті. Чашечка дзвониковидна, залозисто-пухнаста, як і віночок яскраворожевочервона. Віночок (12) 15—17 *мм* завд., трохи довший від чашечки, двогубий. Тичинок 4. Коробочка кулясто-яйцевидна, гострувата, майже дорівнює віночку, поникла, на плодоніжці, яка стирчить догори. Вся рослина після сушіння чорніє. ♃. Цв. IV—V.

Паразитує головним чином на коренях ліщини (*Corylus avellana* L.), рідше на вільхах (*Alnus*) і буках (*Fagus*).

L., Sp. pl. (1753) 605. Ledeb., Fl. Ross., III, 323. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 292. Котов у Визн. росл. УРСР, 435. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР (1954) 478. Новопокровский во Фл. СССР, XXII, 804.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XX (1862), 143, рис. 1744! Котов у Визн. росл. УРСР, рис. 251. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР, ц. м., рис. 182.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 782!

У тінистих листяних лісах у лісових і лісостепових районах, а також у горах Криму.

К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С. Звичайно. — **З.П.** Волинська обл.: Ковель (!). — **П.П.** Житомирська обл.: Радомишль (Бельке). — Київська обл.: Київ, Голосіїво (Монтрезор!, Лоначевський!, Васильєв-Яковлєв!, Д. Зеров!, !!, Барбарич!, Липа!), Сирець (Оксіюк!); Києво-Святошинський рн, Буча (!); Бородянський рн, Клавдієво — Тарасове (Семенкевич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Іванківці (Косець!, !!, Кузнецова); Кам'янець-Подільський (Панасюк і Богацький!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Федосєєв!). — Київська обл.: Богуславський рн, Хохітва (!). — Вінницька обл.: Вінниця (Білозір!); Іллінці (!!, Катіна!). — Одеська обл.: Балта (Пачоський!). — Черкаська обл.: Канівський рн, Ковалі, Тростянець (Монтрезор!); Умань (Кравченко!); Ставище (!!); Смілянський рн, Сміла (Матюшенко!, Тржебінський!), Сунки (!); Корсунь-Шевченківський рн, Комарівка (Балковський). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Сумський рн, Суми (Стародуб!), Мала Чернеччина (Залеський!); Лебедин (Стахорський!). — Полтавська обл.: Лубни (Августинович!); Полтавський рн, Полтава (Лепченко!), Буланове (М. Цингер!); Глобинський рн, Рублівка (Наумов!). — Харківська обл.: Валки (!!), Дергачі (Лавренко!, !!); Харківський рн, Харків (Наливайко!, Тимофєєв!, !!, Козлов!), Покотилівка (Ширяєв!, Михайличенко!, !!), Карачівка (Ширяєв!, !!), Артемівка (Козлов!), Гиївка (Козлов!); Печеніги (Угринський!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Білогорський рн, Головачівка — Красноселівка (М. Попов, Доброчаєва і Барбарич!); Бахчисарайський рн, Длинна (Плигинський). — **Г.К.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (!!), Ялтинський рн, над Ялтою в Кримському держав-

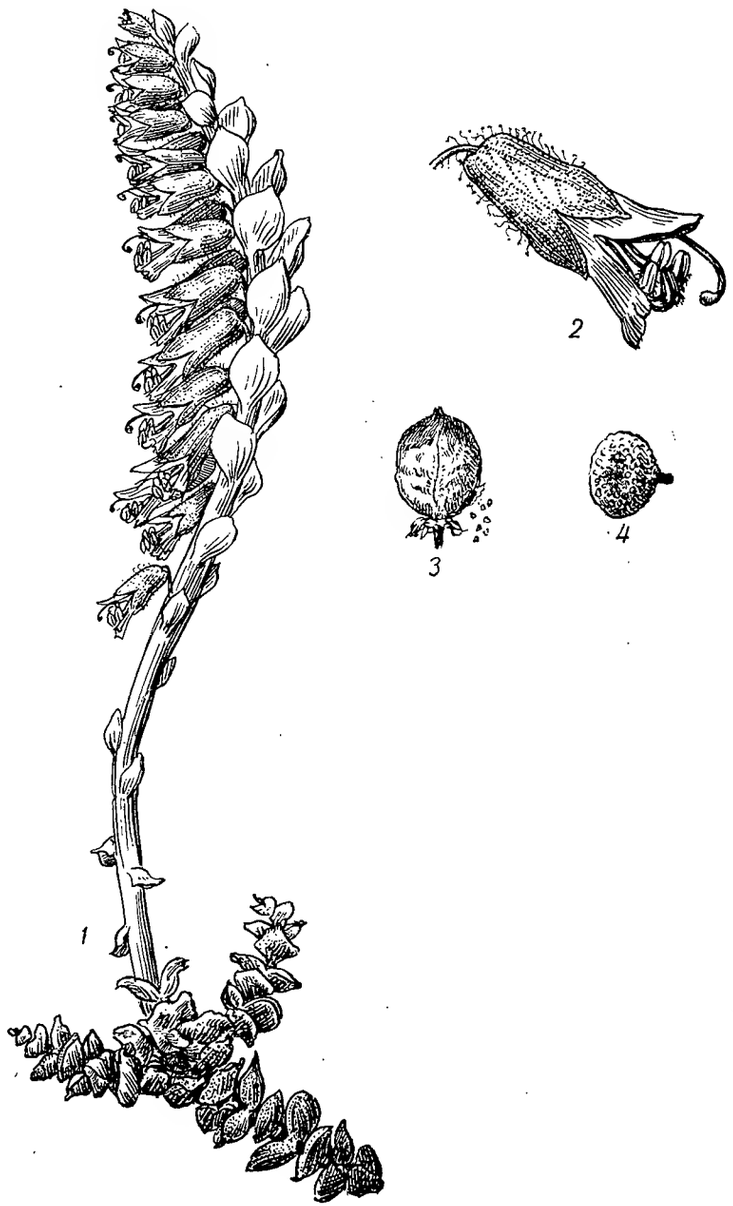

Рис. 107. Петрів хрест лускатий — *Lathraea squamaria* L.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насіннна.

ному заповіднику (!!); над Гурзуфом (Савенков!, Поплавська, !!); Карабі-яйла (Вульф!, Привалова), Генеральське, водоспад Джар-Джур (Васильєв!, Станков!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялта (Нетубський, Зеленецький); Алушта, г. Кастель (Савенков!), г. Демерджі (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Мала Азія, Іран, Гімалаї.

РОДИНА **CXXVI. БІГНОНІЙОВІ — BIGNONIACEAE** Pers.[1]

Квітки неправильні, звичайно великі, у кінцевих або пазушних гронах або волотях. Чашечка трубчаста або дзвониковидна, п'ятизубчаста або зрізана. Віночок дзвониковидний, лійковидний або трубчастий з п'ятьма лопатями, звичайно з косим краєм, рідше двогубий; фертильних тичинок звичайно 4, рідше 5, вони знаходяться в трубочці віночка. Зав'язь верхня, з диском при основі, одно- або двогнізда; стовпчик тонкий, з дволопатевою приймочкою. Плід — коробочка, що розтріскується, рідше м'ясистий, який не розтріскується. Насінини численні, стиснуті, крилаті. Дерева, кущі або трав'янисті рослини, нерідко виткі, з вусиками; з листками супротивними, рідше черговими, простими або складними без прилистків.

До складу родини бігнонійових входить близько 105 родів і 630 видів, поширених переважно в тропічних і субтропічних країнах. З них близько 530 видів, що належать до 69 родів, зустрічаються виключно в західній півкулі, причому близько 350 видів з них, що належать до 47 родів, властиві Південній Америці, і в основному її тропічній частині (близько 320 видів, що належать до 40 родів). Близько 45 видів (з 15 родів) зустрічаються виключно в Тропічній і Південній Африці. Близько 40 видів (з 10 родів) зростають в країнах Південно-Східної Азії (почасти в Африці). Близько 12 видів (з трьох родів) зустрічається в Австралії. Представники двох родів зростають в Північній Америці і Східній Азії; представники одного роду зустрічаються в Південній Америці і Південній Африці; представники двох родів — у тропіках Азії і Африки.

У Радянському Союзі зустрічається єдиний представник роду *Incarvillea* Juss. — *Incarvillea Olgae* Rgl. — поширений в Середній Азії в горах Паміро-Алаю, росте на галечниках і кам'янистих конусах виносу в долинах річок, звичайно невеликими заростями.

В УРСР культивуються три представники роду *Catalpa* Scop., два представники роду *Campsis* Lour.; всі вони використовуються як декоративні рослини. В Устимівському дендропарку Глобінського району Полтавської області (**Л.Л.-С**), за даними В. Сидорченка (Труди з лісової досвідної справи на Україні, випуск XV, стор. 133—

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

211, 1930), в 30-х роках XX ст. культивували трав'янистий багаторічник — *Amphicome arguta* Ldl. походженням із західної частини Гімалайських гір (на висоті 3000 *м*), заввишки 50—100 *см*, з пірчастими листками, який цвів і плодоносив. Квітки його схожі на квітки *Campsis radicans* Seem., опис якого наводиться нижче, але менші (до 5 *см*), забарвлені в рожевожовтуватий колір.

Катальпа Бунге (*Catalpa Bungei* C. A. M.) відзначена один раз для Кримської області (долина Ворон). Спроба культивувати катальпу Бунге у Києві виявилась невдалою.

---

1. Дерева. Листки прості . . . . . **790. Катальпа — Catalpa** Scop.
— Виткі рослини. Листки складні, пірчасті . . . . . **791. Кампсис — Campsis** Lour.

Рід 790. Катальпа — Catalpa Scop.

Scop., Introd. (1777) 170.

Квітки зібрані в кінцеві волоті або грона. Чашечка неправильна, розділена або двогуба. Віночок дзвониковидний, двогубий, з двома маленькими верхніми і трьома більшими нижніми лопатями. Фертильних тичинок дві. Стовпчик трохи довший від тичинок. Коробочка циліндрична, дуже довга і вузька, поділяється на дві стулки. Насінини довгасті, численні, з пучками довгих білих волосків на кінці.

Листопадні, рідше вічнозелені дерева з простими супротивними, іноді в кільцях довгочерешковими, суцільними або з великими лопатями, листками з 3—5 жилками при основі, звичайно з пурпуровими залозистими плямами в кутах жилок з нижнього боку.

До роду *Catalpa* Scop. належить близько 10 видів, поширених у Західній Індії, Східній Азії, Північній і Південній Америці.

---

1. Квітки жовтуваті, 1,5—2 *см* завд. Листки звичайно лопатеві і майже голі знизу . . . . . **(1). К. яйцевиднолиста — C. ovata** Don.
— Квітки білі (або рожеві), 3—5 *см* завд. Листки нелопатеві, зрідка лопатеві . . . . . 2.
2. Листки раптом гострокінцеві. Квітки 4—5 *см* у діаметрі. Волоть багатоквіткова . . . . . **(2). К. бігнонійоподібна — C. bignonioides** Walt.
— Листки довго-гострокінцеві. Квітки близько 6 *см* у діаметрі. Волоть рідкоквіткова . . . . . **(3). К. чудова — C. speciosa** Warder

2773[1] (1). C. ovata Don. — **Катальпа яйцевиднолиста.** Дерево до 10, іноді до 15 *м* завв., розгалужене. Молоді гілки голі, рідше помірно вкриті волосками. Листки широко-яйцевидні, 10—25 *см* завд., часто дрібно три- п'ятилопатеві, з широкими, раптом гострокінцевими лопатями, тьмянозелені зверху, світлозелені знизу, по жилках опушені або майже голі; черешки 6—14 *см* завд. Волоть пірамідальна, 10—25 *см* завд. Квітки жовтуватобілі, всередині смугасто-оранжові з темнофіолетовою плямою. Стручок 20—30 *см* завд. і близько 8 *мм* завш. ♄. Цв. V.

G. Don., Gen. Syst., IV (1837) 230. О. Л. Лыпа в кн. Озелен. насел. мест (1952) 240.
— *C. Kaempferi* Sieb. et Zucc. in Abh. Akad. Muench., V (1846) 142.

Культивується в садах, парках, у вуличних насадженнях з декоративною метою.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (!!, Липа), Берегове (!!, Липа).— **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Чернівці (!!, Липа). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (!!, Щербина, Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (!!, Липа). — **П.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов, лісова дослідна станція (Липа!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (!!, Липа).

Поширення по СРСР. Лише в культурі.

Загальне поширення. Китай. Культивується в ряді інших країн, зокрема в значній кількості в Японії.

2773[2] (2). C. bignonioides Walt. — **Катальпа бігнонійоподібна.** Дерево до 15, рідше 20 *м* завв., із широкою кроною. Листки нерідко кільчасті, яйцевидні, 10—20 *см* завд., раптом гострокінцеві, при основі зрізані або півсерцевидні, іноді з парою маленьких лопатей, світлозелені і майже голі зверху, опушені знизу, особливо по жилках; черешок 8—16 *см* завд. Волоть широко-пірамідальна, 15—20 *см* завв. Квітки 4—5 *см* у діаметрі, білі, з двома жовтими смужками всередині і багатьма пурпуровокоричневими плямами. Плід — 20—40 *см* завд. і 6—8 *мм* завт. ♄. Цв. VI—VII.

Walt., Fl. Carol. (1788) 64. О. Л. Лыпа в кн. Озелен. насел. мест (1952) 240.
— *C. syringifolia* Sims. in Bot. Mag. (1807) ad t. 1094.

Культивується в садах і парках, у вуличних насадженнях з декоративною метою.

П.П. Київська обл.: Київ (!!, Липа). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Краснокутський рн, Краснокутський парк (Липа!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Новий Сімеїз (Тутковський!); зрідка по всьому Криму (Воїнов).

Поширення по СРСР. Лише в культурі. На північ до Ленінграда (С. Я. Соколов).

Загальне поширення. У дикому стані в Північній Америці (штати: південно-західна Джорджія, західна Флоріда, центральна Алабама, Міссісіпі).

2773[3] (3). C. speciosa Warder — **Катальпа чудова.** Дерево до 30 *м* завв. (на батьківщині) з широко-пірамідальною кроною. Листки яйцевидні до яйцевидно-довгастих, 15—30 *см* завд., довго-, гострокінцеві, при основі зрізані до серцевидних, світлозелені і гладкі зверху, густо опушені знизу; черешок 10—15 *см* завд. Волоть порівняно малоквіткова, близько 15 *см* завв. Квітки близько 6 *см* у діаметрі. Середня лопать з двома жовтими смужками і пурпуровокоричневими плямами. Плід 20—45 *см* завд. і близько 1,5 *см* завш. ♄. Цв. VI—VII.

Warder ex Engelm. in Coult. Bot. Gaz., V (1880) і О. Л. Лыпа в кн. Озелен. насел. мест (1952) 238.

— *C. cordifolia* Jaume in Duham. Arb., ed. 2, II, t. 5 (1804) (not Moench).

Культивується в садах, парках, у вуличних насадженнях з декоративною метою. В УРСР відомо понад 200 місцезнаходжень.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачеве (!!, Липа), Берегове (!!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (!!, Щербина). — **З.П.** Житомирська обл.: Житомир (!!, Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (!!, Липа). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Тростянець (!!, Липа). — Полтавська обл.: Лубенський рн, станція лікарських рослин (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Шевченківський рн, парк «Веселі Боковеньки» (!!, Липа). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль, парк (Липа). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (!!, Липа). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Липа). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинськ (Липа); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Липа!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Старо-Бердянська лісова дача, кв. 7, 12, 80 та ін. (Кириченко). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Форос, Сімеіз, Ліводія, Судацьке л-во (Воїнов). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Феодосія (Воїнов).

Поширення по СРСР. Лише в культурі. На північ до Москви (у вигляді куща). На Північному Кавказі, особливо в Краснодарі, зрідка у Східному і Західному Закавказзі.

Загальне поширення. У дикому стані в Північній Америці (штати: Індіана, південний Іллінойс, Міссурі до Західного Теннесі і північного Арканзаса).

Рід 791. Кампсис — Campsis Lour.

Lour., Fl. Cochinch. (1790) 377.

Квітки в кінцевих півзонтиках або волотях. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, п'ятилопатева. Віночок лійковидний, вище чашечки розширяється, з великим п'ятилопатевим косим відгином; лопаті округлі, тичинок 4, зав'язь двоклітинна, з великим диском при основі. Плід — насіннева коробочка, довгаста, шкіряста, розтріскується на стулки. Насінини численні, стиснуті, з двома крилами. Листопадні кущі, звичайно виткі. Листки супротивні, непарнопірчасті; листочки зубчасті.

До роду *Campsis* Lour. належать два види: один з них зустрічається в Північній Америці, другий — у Східній Азії.

1. Листочки опушені знизу. Зубці чашечки короткі, трикутно-яйцевидні . . . . . **(1). К. повзучий — C. radicans** (L.) Seem.
— Листочки знизу голі. Чашечка п'ятилопатева . . . . . **(2). К. великоквітковий — C. grandiflora** (Thunb.) K. Schumann

2773[4] (1). C. radicans (L.) Seem. — **Кампсис повзучий.** Витка рослина до 10 *м* завд. і більше, з повітряними корінцями. Пірчасті листки складаються з 9—11 (13) листочків, останні — 3—6 *см* завд. (пересічно 4), еліптичні до яйцевидно-довгастих, зубчасті, гострокінцеві, при основі клиновидні, на черешках 2—3,5 *см* завд. Квітки зібрані півзонтиками. Чашечка 2 *см* завд., у 4 рази коротша від трубочки віночка, зубці її близько 3 *мм* завд., трикутні. Віночок трубчасто-лійковидний, оранжовий, з світлочервоним відгином; довжина трубочки — 8 *см*, діаметр її — близько 3—4 *мм* біля основи трубочки, вгорі — 2,5—2,8 *см*; діаметр відгину — 4—5 *см*, довжина лопаті — близько 1,5 *см*. Коробочка циліндрично-довгаста, 8—12 *см* завд., крючкувато-кілевата. ♄. Цв. VII—IX.

Seem. in Journ. Bot., V (1867) 372. О. Л. Лыпа в кн. Озелен. насел. мест (1952) 409.

— *Bignonia radicans* L., Sp. pl. (1753) 624. — *Tecoma radicans* Juss., Gen. pl. (1789) 340.

Культивується в садах і парках як декоративна рослина. — Здебільшого в західних областях УРСР і в Криму по всьому узбережжю, в інших місцях рідко — в ботанічних садах і дендропарках.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород, Мукачеве, Берегове (!!, Липа); Виноградів (!!). — **Пр.Л.** Львівська обл.: Дрогобицький рн, Дрогобич (!!, Липа), Трускавець (Липа). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (!!, Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (!!, Липа). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (!!, Круцкевич). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Городищенський рн, Мліїв (Липа!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (!!, Липа); Глобинський рн, Устимівка, дендропарк (!!, Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, дендропарк «Веселі Боковеньки» (Гринь!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (Липа!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (!!, Липа). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітополь (Липа). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Воїнов). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад (!!), Массандра (Котов!).

Поширення по СРСР. Лише в культурі. Українська РСР, Чорноморське узбережжя Кавказу.

Загальне поширення. У дикому стані в Північній Америці (штати: Техас, південно-східна частина Флоріди, Індіана, Нью-Джерсі).

2773[5] (2). C. grandiflora (Thunb.) K. Schumann — **Кампсис великоквітковий.** Витка рослина з небагатьма повітряними корінцями або без них. Пірчасті листки складаються з 7—9 листочків, останні 3—6 *см* завд., яйцевидні до яйцевидно-довгастих, зубчасті, гострокінцеві, гладкі. Квітки у великих нещільних кінцевих півзонтиках. Віно-

чок лійковидний, світлочервоний, трубочка невелика, відгин віночка 7—8 *см* у діаметрі. Коробочка на верхівці тупа. ♄. Цв. VIII—IX.

K. Schumann in Nat. Pflanzenf., IV, 36 (1894) 230.

— *C. chinensis* Voss. in Vilmorins. Blumeng., ed. 3. Sieb. et Voss., I (1896) 801.

— *Tecoma grandiflora* Loisel., Herb. Amat., V (1821) 286. — *T. chinensis* C. Koch, Dendrol., II, I (1893) 307. — *Bignonia grandiflora* Thunb., Fl. Jap. (1782) 253. — *B. chinensis* Lam., Encycl., I (1790) 423.

Культивується в садах і парках Кримської області як декоративна рослина.

Кр.Л.-С. Кримська обл.: Сімферополь (Воїнов); Бахчисарайський рн, Тінисте (Воїнов). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судак (Воїнов).

Поширення по СРСР. Лише в культурі.

Загальне поширення. У дикому стані: Китай, Японія.

ДОДАТОК VII

ADDENDA VII

ДІАГНОЗИ НОВИХ ВИДІВ РОСЛИН, ОПИСАНИХ У IX ТОМІ «ФЛОРИ УРСР»

DIAGNOSES PLANTARUM NOVARUM IN TOMO IX «FLORAE RSS UCR.» COMMEMORATARUM

1. Teucrium Stevenianum Klok. species nova.

Suffrutex, trunculis tenuiusculis breviter repentibus, caules floriferos sat numerosos necnon surculos steriles breviores emittentibus. Caules assurgentes 5—25 (raro ultra) *cm* alti, simplices vel subsimplices, pilis patentibus vel reclinatis usque ad 1,5 *mm* longis dense obtecti, canescentes; folia caulina media 6—8-paria, ovata vel oblongo-ovata, rarius obovata, 8—32 *mm* longa, 3—13 *mm* lata, basi cuneata, in petiolum alatum obsolete attenuata, apice obtusa, margine dentata vel saepius pinnatim inciso-dentata; dentes laterales 4—6-pares, oblongo-ovati vel -lanceolati, obtusi vel obtusiusculi, laminae dimidium usque ad medium vel ultra dissecantes, saepe bifidi trifidique; lamina subtus canescenti-villosiuscula, supra obscurior, parciore pubescens. Inflorescentia 1,5—12 (raro ultra) *cm* longa, caulis parte vegetativa saepissime brevior; folia floralia inferiora calycibus sublongiora caulinis similia; superiora parviuscula, subdentata vel integerrima; folia apicalia 2—3-paria 3,5—7 *mm* longa, 2—2,5 *mm* lata, denticulis binis obsoletis vel nullis, saepissime sordido-purpurea; verticilli spurii 4—8-flori; pedicelli 3—4 *mm* longi, pilis reclinatis dense obtecti; calyx campanulatus 5—6,5 *mm*, fructiferus usque ad 7—7,5 *mm* longus, saepissime sordido-purpureus, pilis subpatentibus vel reclinatis haud longis sat dense obtectus; dentes eius lanceolato-subulati 2—3 *mm* longi, 0,8—1,0 *mm* lati, margine densiuscule ciliati et inter cilias glandulis stipitatis minutis obsiti; corolla ca. 12 *mm* longa, purpurea; filamenta parce glandulosa, pilis longis unicis instructa. Nuculae breviter ellipsoideae vel subglobosae, 1,5—2,0 *mm* longae, usque ad 1,8 *mm* latae, obsolete reticulato-rugulosae, brunneae.

Floret VI—VIII. Habitat in decliviis steppaceis vel lapidosis necnon in sabulosis maritimis tauricis atque pontico-maeoticis.

Typus: Tauria, Sympheropol, in decliviis lapidosis, 7. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. A *T. chamaedrus* L. s. l. formis medio-europaeis pubescentia valde densiore, canescenti, foliis caulinis minoribus, profun-

dius dentatis vel incisis, foliis floralibus superioribus obsolete denticulatis necnon integerrimis, nunquam omnibus manifeste dentatis, dentibus calycis oblongioribus, lanceolatis nec triangularibus, corolla saepe breviore sat differt; *T. pulchrio* Juz. jailicolo magis affinis, foliis caulinis numerosioribus oblongioribus, calycis dentibus angustioribus, corolla breviore pallidioreque ab eo distinctus.

2. **Teucrium fagetorum** Klok. species nova.

Suffrutex trunculis tenuibus repentibus caules floriferos necnon surculos steriles eis valde breviores emittentibus. Caules ascendentes 15—45 *cm* alti, simplices vel ramis 2—4 superne aucti, valde curvati, pilis patentibus vel paulum reclinatis usque ad 2 *mm* longis dense obtecti, canescentes vel initio cani; folia caulina media 5—6-paria, ovata vel saepius oblongo-ovata, 15—45 *mm* longa, 7—24 *mm* lata, basi in petiolum ca. 2—8 *mm* longum cuneatim attenuata, apice obtusa, margine praeter basin inciso-dentata, dentibus primariis utrinque 3—7; dentes ovati vel ovato-lanceolati, obtusi vel obtusiusculi, laminae dimidium minus quam ad medium dissecantes, nonnulli vel fere omnes bifidi trifidique; nervi laterales obsoleti; lamina subtus canescenti-lanuginea, supra atrivirens, sat dense pilosa; folia infima rotundato-ovata, diminuta. Inflorescentia 3—10 *cm* longa, caulis parte vegetativa multo brevior, laxiuscula, verticillis spuriis 4—6-floris remotis 3—9; folia floralia oblongo-elliptica 7—30 *mm* longa, 2,5—13 *mm* lata, basi in petiolum brevem subaprupte attenuata, apice obtusiuscula vel manifeste acutata, omnia floribus praestantia; inferiora planiuscula, denticulata, caulinis similia; media superioraque supra medium ab utroque latere denticulis minutis 2—3 instructa vel interdum subintegerrima, cymbiformia, basi supra concava, glabrata; pedicelli 3—4 *mm*, fructiferi usque ad 6 *mm* longi, pilis patentibus longiusculis dense obtecti; calyx oblique campanulatus 7—9 *mm* longus, viridis vel interdum sordido-purpureus, piiis brevibus longioribusque patentibus obtectus; dentes calycini lanceolati, 2—4 *mm* longi, 1,5—2,0 *mm* lati, apiculati, margine ciliati atque minute glandulosi; corolla ca. 15—16 *mm* longa (cum labio), roseo-purpurea; filamenta papillosa. Nuculae ignotae.

Floret VII—VIII. Habitat in decliviis montanis silvaticis tauricis.

Typus: Tauria, prope Jaltam, mons Aj-Petri, in fageto haud procul a cataracta Uczan-su, 20. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. A proximo *T. Fischeri* Juz. caulibus altioribus curvatis, nunquam rectis, foliis caulinis subduplo majoribus, inflorescentia breviore et laxiore, foliis floralibus mediis et superioribus cymbiformibus, non planiusculis, floribus praestantibus, nunquam calycibus brevioribus, calyce 1,5-plo longiore, corolla majore, magis colorata recedit.

3. **Scutellaria subalbida** Klok. species nova. — *S. albida* auct. fl. taur. non L. s. str.

Herba rhizomate repenti tota atrivirens. Caules a basi ascendentes 50—100 *cm* alti, parce ramosi, internodiis elongatis, sub inflorescentia

pilis brevibus ca. 0,2—0,3 *mm* longis subadpressis necnon valde longioribus ca. 1,5—2,0 *mm* longis patentibus obtecti, in rachide inflorescentiae pilis patentibus ca. 2,5—3,5 *mm* longis, subadpressis brevioribus 0,5—1,5 *mm* longis atque glandulis stipitatis patentibus usque ad 1,5 *mm* longis sat copiose tecti, parciuscule foliosi; folia caulina longipetiolata rotundato-cordata usque ad ovato-lanceolata; petiolus 2—4 *cm* longus, pilis longis patentibus atque brevibus subadpressis sat copiose pubescens; lamina 3—5,5 *cm* longa, 1,5—4,5 *cm* lata, basi in foliis inferioribus manifeste cordata, in superioribus obsolete cordata vel fere truncata, apice obtusa vel obtusiuscula, margine crenato-dentata, dentibus (crenis) utrinque 9—20 obtusis vel rotundatis, ab utraque pagina haud dense vel parciuscule pilis minutis ca. 0,2 *mm* longis puberula; folia floralia (exceptis infimis caulinis similibus) brevipetiolata elliptica 5,5—15 *mm* longa, 2,5—5 *mm* lata, petiolo 1—5 *mm* longo, apice breviter acuminata, margine integerrima, brevipilosa, pilis longis in petiolo et in margine infra immixtis. Inflorescentia elongata, usque ad 20 *cm* longa; pedicelli 3—4 *mm* longi, pilosi glandulosique; calyx ca. 3,5 *mm*, fructifer 4,5 *mm* longus, pilis divaricatis 2,5—3,0 *mm* longis et brevibus subadpressis necnon glandulis stipitatis patentibus usque ad 1 *mm* longis copiose tectus; corolla 12—15 *mm* longa, albida, extus dense pilosa. Nuculae complanato-ellipsoideae 1,4—1,5 *mm* longae, 1,1—1,2 *mm* latae, reticulato-rugulosae.

Floret VI—VII. Habitat in silvis montanis tauricis.

Typus: Tauria, prope Jaltam, mons Aj-Petri, in fageto, 20. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. A *S. albida* L. s. str. orientali-mediterranea pubescentia valde parciore et longiore recedit.

4. **Marrubium civice** Klok. species nova. — *M. peregrinum* auct. fl. ucr. non L.

Caules nonnuli vel subnumerosi ascendentes 30—75 *cm* alti, pyramidali-ramosi, basi pilis longis patentibus dense obtecti, superiore pilis stellatis albitomentosi. Folia omnia petiolata, rugulosa, nervis prominentibus; inferiora rotundato-ovata 4—6 *cm* longa, 2—3,5 *cm* lata, petiolo 1—2 *cm* longo, longipilosa, sub anthesin marcescentia; lamina eorum basi truncata, margine crenata, apice obtusa; folia media superioraque oblongo-ovata vel lanceolata 2,5—6 *cm* longa, 0,5—1,5 *cm* lata, petiolo 2—10 *mm* longo, lamina basi brevicuneata, apice acutata, margine crenato-serrata, subtus in pagina longipilosa, supra pilis stellatis albitomentosa; folia floralia caulinis superioribus similia. Verticilli spurii 6—10-flori, apice caulis ramorumque spiciforme approximati; bracteolae subulatae 1—2 *mm* longae, tubi calycis medio haud praestantes; calyx 5—6 *mm* longus, extus pilis stellatis albitomentosus, dentibus 5 erectis lineari-subulatis inaequalibus 1,5—2 *mm* longis; corolla 7,3—8,3 *mm* longa, extus stellato-pilosa; labii inferioris corollae lobus medius obcor-

datus, emarginatus. Nuculae oblongo-ovoideae 1,5—1,8 *mm* longae, gibberulosae, apice pilorum stellatorum fasciculo ornatae.

Floret VI—VII. Habitat in litoribus ponticis necnon maeoticis septentrionalibus.

Typus: RSS Ucr., insula maeotica Birjuczij, in reservato, steppa arenosa, 15. VIII 1953, M. Klokov.

Affinitas. *M. peregrinum* L. calyce 6—10-dentato abhorret et sensu proprio (var. α L.) forma hybrida (*M. vulgare* L. × *M. sp.*) est. *M. creticum* Mill. (*M. peregrinum* var. β. L.) orientali-mediterraneum pubescentia adpressa brevissima pilis longis absentibus a nostro diversum. Species proxima *M. praecox* Janka verticillis magis multifloris remotisque, bracteolis longioribus tubo calycis subaequilongis a nostro recedit et ad *Quinquedentatos* Briq., nunquam ad *Decemdentatos* Briq. pertinet.

5. Sideritis ajpetriana Klok. species nova. — *S. catillaris* forma ad *S. chlorostegiam* Juz. vergens Juz.

Suffrutex 25—50 *cm* altus trunculis irregulariter ramosis, ramis ascendentibus vel prostratis 5—10 *mm* diametro, caules floriferos atque surculos steriles abbreviatos emittentibus. Caules a basi ascendentes 15—45 *cm* alti, superne curvati, simplices, albido-tomentosi. Folia in surculis dense vel subrosulatim congesta, oblongo-spathulata, 2,5—8 *cm* longa, 4—14 *mm* lata, basin versus in petiolum lamina breviorem sensim attenuata, apice obtusa vel rotundata, rarius obtusiuscule acutata, margine obsolete crenulata, ab utraque pagina densissime albido- vel initio albo-tomentosa; folia caulina inferiora mediaque oblongo-oblanceolata breviter acutata vel interdum oblongo-obovata obtusa, 4—7,5 *cm* longa, 6—14 *mm* lata, basin versus cuneatim in petiolum brevem attenuata vel subsessilia, margine obsolete denticulata, ab utraque pagina albido-tomentosa; folia superiora oblongo-lanceolata vel oblonga 1,5—4,5 *cm* longa, 6—11 *mm* lata, sessilia, acutata, saepe in parte inferiore margine integerrima. Inflorescentia interrupto-spiciformis 4—22 *cm* longa, verticillasteribus plus minusve remotis 4—11, infimo a ceteris 1—5 *cm* distante; folia floralia infima ovato-lanceolata 1,5—3 *cm* longa, 7—16 *mm* lata, 1,3—4,3-plo longiora quam lata, acuminata, margine passim obsolete denticulata, ab utraque pagina tenuiter albido-tomentosa, sub pubescentia laete viridia, marginibus in pare haud attingentia; folia cetera ovato-triangularia vel rotundato-ovata necnon transverse ovalia 7—16 *mm* longa, 6—13 *mm* lata, saepissime haud longiora quam lata, rarius manifeste longiora, basi amplexicaulia, tamen haud cordata, margine integerrima, apice in mucronem 1—2 *mm* longum declinatum attenuata, ab utraque pagina canescentia et sub pubescentia laete viridia, in quolibet pare basi marginibus mutuo paulum tegentia; calyx 9—11 *mm* longus, dentibus lanceolato-subulatis 3,5—4,5 *mm* longis, villoso-tomentosus; corolla 11—13 *mm* longa, sulphurea, in fauce villosa, extus superne pilosa, tamen lobis margine glabris vel subglabris;

labium superius reclinatum apice bilobum, lobis ovatis vel ovato-triangularibus obtusis; inferius trilobum, lobo medio majore rotundato-quadrangulo, antice sinuolato, lobis lateralibus parviusculis oblique ovatis. Nuculae ovoideae, 2,7—2,8 *mm* longae, 1,5—1,7 *mm* latae, extus convexae, intus carinatae.

Floret VII—IX. Habitat in decliviis montanis lapidosis tauricis.

Typus: Tauria, prope Jaltam, in summitate montis Aj-Petri, jaila, 20. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. A proximis *A. catillari* Juz. et *S. chlorostegia* Juz. foliis radicalibus caulinisque angustioribus, foliolis floralibus minoribus et magis rotundatis basi haud cordatis recedit.

6. Sideritis atrinervia Klok. species nova.

Suffrutex caulibus floriferis necnon surculis sterilibus dense foliatis numerosis. Caules basi ascendentes, 15—30 *cm* alti, simplices vel nonnulli ramis binis elongatis aucti; folia in surculis sterilibus oblongo-obovata usque ad oblanceolata 1,5—6 *cm* longa, 3—15 *mm* lata, basin versus in petiolum haud longum sensim attenuata, apice saepissime breviter obtusiuscule acutata, margine crenulato- vel denticulato-serrulata, ab utraque pagina cano- vel canescenti-tomentosa; folia caulina inferiora vel media oblanceolata, rarius oblongo-obovata, 3—8 *cm* longa, 5—12 *mm* lata, basi in petiolum breviusculum subabrupte attenuata, apice acutata, margine denticulato-serrulata, ab utraque pagina canescenti-tomentosa; folia superiora (fulcrantia) oblongo- vel ovato-lanceolata 1,5—4 *cm* longa, 4,5—10 *mm* lata, sessilia, acutata, subintegerrima. Inflorescentia spiciformis, elongata et (apice excepto) interrupta vel abbreviata solida, 3—8 *cm* longa, verticellasteribus 5—8 (et interdum ultra), infimo interdum a ceteris 2—3 *cm* distante; folia floralia ovato-triangularia necnon transverse ovalia, basi interdum subcordata 10—22 *mm* longa, 10—20 *mm* lata, saepissime latiora quam longa, apice attenuato-acuminata vel in mucronem lanceolato-subulatum 2—3 *mm* longum attenuata, integerrima, tenuiter canescenti-tomentosa vel glabrata sed margine dense ciliata, lutescenti-virescentia vel lutescentia necnon virescenti-lutea, tenuia, papyracea, in quolibet pare (incluso infimo quod ceteris simile) marginibus mutuo tegentia; calyx ca. 10 *mm* longus, dentibus lanceolato-subulatis ca. 4 *mm* longis, basi subglabratus, ceterum villoso-tomentosus et glandulis stipitatis brevissimis plus minusve copiosis obsitus; corolla ca. 13 *mm* longa, atriuscule lutea nervis sordido-atripurpureis, in fauce villosa, extus superne pilosiuscula; labium superius corollae arrectum, apice haud profunde bilobum, lobulis ovatis obtusis ca. 1,5 *mm* longis latisve; inferius trilobum, lobo medio rotundato-quadrangulo et lateralibus oblique ovatis.

Floret VII—VIII. Habitat in decliviis montanis tauricis.

Typus: Tauria, Sevastopol — Inkerman, G. Schirjaev. Ab omnibus tauricis foliis floralibus papyraceis, calyce extus glanduloso recedit; *S. euxinae* Juz. caucasicae magis proxima, foliis floralibus

integerrimis, nunquam crenulatis, calyce necnon corolla brevioribus differenda.

7. Phlomis Piskunovii Klok. species hybrida nova.

Caulis erectus 30—45 *cm* altus, simplex vel ramis brevibus 1—2 auctus, in parte inferiore sparse pilosus (pilis usque ad 2 *mm* longis simplicibus vel nonnulis a basi bifidis), superius glaberrimus vel sub inflorescentia interdum pilis stellatis minutis sparse obsitus. Folia radicalia longipetiolata cordato-triangularia vel oblongo-cordato-triangularia, interdum ambitu subovata, usque ad 20 *cm* longa cum petiolo, lamina 5—10 *cm* longa, 2,5—12 *cm* lata, margine crenato-serrata; folia caulina inferiora radicalibus similia sed minora; superiora brevipetiolata floralibus similia 4,5—10 *cm* longa, 2—3 *cm* lata; folia floralia sessilia vel subsessilia, oblongo-lanceolata 0,5—6 *cm* longa, 0,2—2 *cm* lata, margine dentato-serrata; folia omnia plus minusve pubescentia, petiolo piloso vel villoso-piloso, lamina haud dense pilosa, subtus pilis saepissime simplicibus, supra solum simplicibus parcioribus obtecta; superiora floralia interdum subtus minute stellatim pilosiuscula. Inflorescentia in caule verticillasteribus 4—6 approximatis, in ramis 2—3; bracteae 10—14 *mm* longae, setuloso-ciliatae; calyx mucronibuscum 10—13 *mm* longus, sine eis 9—10,5 *mm* longus, in parte superiore pilis setulosis parcis, interdum brevibus bifidis vel trifidis immixtis; corolla 19—20 *mm* longa, lilacino-rosea, labii inferioris lobus medius lateralibus triplo latior eorum margines in parte inferiore tegens.

Floret VI. Habitat in decliviis steppaceis.

Typus: RSS Ucr., dit. Mykolajevensis, distr. Varvarivkiensis, prope pag. Novo-Bogdanivka, in steppa, 8 VI 1908, S. Piskunov.

Affinitas. Species haec *Ph. hypanicae* Shost. habitu similis sed notis pubescentiae abhorret, probabiliter planta hybrida (*Ph. hypanica* Shost. × *Ph. tuberosa* s. l.) est. Inter binis primo a Sergio Piskunovio inventa, nomen in memoriam eius datum.

8. Phlomis stepposa Klok. species nova.

Caulis erectus 70—100 *cm* altus, ramis 1—3 breviusculis auctus, glaber; folia radicalia longipetiolata, triangulari-cordata, 13—33 *cm* longa cum petiolo, 3—11 *cm* lata, margine crenato-serrata; folia caulina inferiora brevipetiolata, lamina radicalibus similia; floralia sessilia, ovato-lanceolata basi late cuneata vel subrhomboidea 1,5—5 *cm* longa, 0,7—2,5 *cm* lata, margine dentato- vel crenato-serrata; folia omnia dense pubescentia, petiolo villoso-piloso, lamina subtus pilis stellato-fasciculatis copiose tecta, canescenti-lanuginosa, supra pilis parcioribus simplicibus obsita. Inflorescentia in caule verticillasteribus 6—7, in ramis 2—4; bracteae lineari-subulatae 8—12 *mm* longae, margine setuloso-ciliatae; calyx mucronibuscum 9—11 *mm*, sine eis 7—9 *mm*, saepissime ± 8 *mm* longus; mucrones dentium calycis 2—4,5 *mm* longes; tubulus eius glaber vel apice pilis longis parcissime munitus; corolla 15—16 *mm* longa, lilacino-rosea. Ceterum ut in *Ph. tuberoso* L.

Floret VI—VII. Habitat in decliviis steppaceis donetzicis.

Typus: RSS Ucr., dit. Stalinensis, prope opp. Makijivka, latifundium publicum Proletarius, in decliviis, 11. VI 1932, Strashko.

Affinitas. A *Ph. tuberoso* L. foliorum pubescentia valde densiore, foliis floralibus brevioribus, ovato-, nunquam oblongo-lanceolatis, tubulo corollae longiore differt clarissime. *Ph. tuberosa* L. sensu proprio planta sibirica subglabra est. *Ph. tuberosa* f. *substellata* Klok. nova foliis radicalibus subtus pilis fasciculatis necnon fasciculato-stellatis simplicibus immixtis densiuscule pubescentibus a typica differt. Pubescentia minus densa nunquam lanuginosa et foliis floralibus superioribus glabris praeter notis aliis a *Ph. stepposa* Klok. recedit.

9. Phlomis jailicola Klok. species nova. — *Ph. tuberosa* auct. fl. taur. non L.

Caules unici vel bini, erecti, 20—95 *cm* alti, 2—11 *mm* diametro, saepissime humiliusculi, simplices vel superne ramis binis aucti, glaberrimi. Folia radicalia necnon caulina inferiora longipetiolata, cordato-triangularia vel oblongo-ovato-triangularia; petiolus eorum 2—20 *cm* longus, villoso-pilosus, lamina brevior vel longior; lamina 5—11 *cm* longa, 5—12 *cm* lata, basi plus minusve profunde lateque sinuata, lobis rotundatis, apice obtusiuscule acutata, margine crenato-serrata, supra in pagina sat dense pilis simplicibus pubescens, atrivirens, subtus densius etiam pilosa, subcanescens; folia caulina media (saepe absentia) et superiora (fulcrantia) inferioribus similia, sed brevius petiolata oblongioraque, 3,5—7,5 *cm* cum petiolo longa, 2,5—5,5 *cm* lata, petiolus ipse 0,5—3 *cm* longus; folia floralia ovato-lanceolata sessilia, saepissime parcius pubescentia vel nonnulla glabrata, sed haud raro omnia pilosa. Inflorescentia in caule 3—40 *cm* longa, saepissime elongata, interrupto-spiciformis, verticillasteribus multifloris (usque ad 30—40-floris) 3—12; bracteae lineari-subulatae 8—13 *mm* longae, basi saepissime 2—3-ne coalitae, margine setuloso-ciliatae; calyx tubuloso-campanulatus 9—11 *mm* longus cum mucronibus dentium, mucrones 2—3 *mm* longi; tubulus calycis supra medium semper pilis setulosis longis obsitus; corolla 15—16 *mm* longa, rosea, tubulo glaberrimo. Ceterum ut in *Ph. tuberoso* L.

Floret aestate. Habitat in decliviis montanis tauricis.

Typus: Tauria, prope Jaltam, in jaila Ajpetriana, loco prato-stepposo, 20. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. A *Ph. tuberoso* L. pubescentia foliorum valde densiore sed simplici (nunquam fasciculato-stellata quam apud *Ph. tuberosam* f. *substellatam* Klok.), foliis floralibus brevioribus et latioribus, nunquam oblongis, calycis tubulo semper hirsuto, nunquam glabro vel parcissime superne piloso diversa.

10. Phlomis glandulifera Klok. species nova.

Caulis erectus vel interdum basi ascendens 40—60 *cm* altus, ramis 1—3, ex toto vel solum superne pilis simplicibus patentibus glandulosis

immixtis parciuscule obsitus; folia radicalia longipetiolata triangulari-cordata 15—25 *cm* longa cum petiolo, 4—11 *cm* lata, margine profunde serrato-crenata; folia caulina inferiora brevipetiolata, lamina radicalibus similia vel ovato-lanceolata, similia floralibus, crenato- vel dentato-serrata, 6—10 *cm* longa, petiolo usque ad 2,5 *cm* longo; folia floralia vel etiam caulina superiora sessilia, ovato-lanceolata 1—4 *cm* longa, 0,5—2,5 *cm* lata, basi brevicuneata, margine profunde dentato-serrata; folia omnia densiuscule pubescentia, petiolo villoso-piloso, lamina subtus sat dense pilis praesertim stellato-fasciculatis, supra parciore pilis simplicibus obtecta, utrinque pilis glandulosis immixtis; folia floralia superiora pilis praesertim glandulosis tecta. Inflorescentia in caule verticillasteribus remotis 5—7, in ramis 2—5; bracteae 10—12 *mm* longae, externae liberae, internae 2—3-ne basi coalitae, margine setuloso-ciliatae, pilis glandulosis brevioribus immixtis; calyx mucronibuscum 10—12 *mm*, sine eis 8—9,5 *mm* longus, mucrones dentium eius 2,5—3,5 *mm* longi; calycis tubulus glaber vel superne parce pilis simplicibus necnon glandulosis brevibus obsitus; dentes sub mucronibus sinuolati, margine sicut et mucrones ciliati atque breviglandulosi; corolla 15—18 *mm* longa.

Floret VI—VII. Habitat in decliviis steppaceis vel lapidosis.

Typus: RSS Ucr., dit Zaporozhiensis, distr. Ossipenkoanus, pag. Androvka, in steppa, 17. VII 1928, A. Alexejev.

Affinitas. Ab omnibus ucrainicis glandulositate manifeste abhorret. A *Ph. agraria* Bge. radicibus tuberiferis et foliorum forma differt.

11. Lamium stepposum Kossko Губоцв. (Labiatae) БССР (1953), 6; Труды института (Гродненский сельскохозяйственный) II (1956) 155 cum icone 2 (rossice). — L. *amplexicaule* auct. p.p. non L. s. str.

Planta annua dense pubescens. Caulis erectus 6—40 *cm* altus, a basi ramosus, pilis longiusculis flexuosis patentibus ex toto obtectus, superne canescenti-lanuginosus. Folia caulina petiolata, rotundato-cordata vel late ovata, crenata, supra sat dense, subtus parciore pilis haud longis adpressis tecta, margine in lamina petioloque ciliata; folia infima petiolo 8—75 *mm* longo laminaque 5—10 *mm* longa, 7—10 *mm* lata; media necnon superiora petiolo 10—50 *mm* longo laminaque 10—18 *mm* longa, 10—20 *mm* lata; folia floralia sessila amplexicaulia, rotundato-reniformia 9—20 *mm* longa, 10—30 *mm* lata, in triente superiore digitato-incisa, lobulis oblongo-ovatis integerrimis. Verticillasteres 6—10-flori remoti; calyx 4—6 *mm* longus, extus dense lanuginoso-pilosus, dentibus triangulari-lanceolatis 1,5—1,8 *mm* longis, tubulo brevioribus, margine dense ciliatis; corolla 12—15 *mm* longa, purpurea, extus pilosa; tubulo 6—7 *mm* longo; labio superiore galeiformi; inferioris trilobi lobus medius basi latiusculus, apice late et haud profunde emarginatus, lobulis secundariis integerrimis; lobi laterales oblique truncati denticulo lanceolato acuto sub medio praediti. Nuculae ovoideo-triquetrae 1,8—2 *mm* longae, ca. 1 *mm* latae, basi abrupte attenuatae, apice oblique truncatae, cinnamomeae, maculis minutis albidis pictae.

Floret III—VI. Habitat locis stepposis, arenosis vel lapidosis apertis necnon in ruderatis.

Typus: RSS Ucr., dit. Zaporozhiensis, distr. Syvashensis, prope pag. Novo-Mychajlivka, in steppa, 1927, F. Levina.

Affinitas. Species haec *L. amplexicauli* L. septentrionali valde proxima tamen ab eo pubescentia totae plantae densiore, caule toto extensiore patenti-piloso (non inferne glabrato), foliis laete viridibus supra dense pilosis, margine densiuscule ciliatis (non atrivirentibus, in utraque pagina parce pubescentibus et margine ciliis brevibus parce obtectis), dentibus calycis triangulari-lanceolatis 1,5—1,8 *mm* longis, tubulo brevioribus et sicut tubulus dense lanuginoso-pilosis (non anguste lanceolatis 2,5—3 *mm* longis, tubulo sublongioribus et cum eo haud dense pilosis), labii inferioris corollae lobo medio apice late et haud profunde emarginato, lobulis eius secundariis integerrimis, basi latiusculo (non apice profunde emarginato, lobulis margine externo denticulis triis instructis, basi valde angustato), nuculis 1,8—2 *mm* longis et ca. 1 *mm* latis, extus manifeste convexis, intus acutiuscule carinatis, basi abrupte attenuatis, cinnamomeis et albido-maculatis (non 2—2,5 *mm* longis et 1—1,3 *mm* latis, extus convexiusculis, intus obtuse carinatis, basi sensim attenuatis, brunneis, emaculatis) certe dictincta. In regionibus ponticis steppaceis, tauricis omnibus necnon caucasicis *L. amplexicaule* L. abest et eum ex toto species descripta vicaria magis xeromorpha substituit.

12. Ballota longicalyx Klok. species nova.

Rhizoma breviter repens; caules a basi ascendentes 30—150 *cm* alti; ramosi vel interdum simplices, sat dense pubescentes, saepissime villoso-pilosi, pilis inferiore patentibus 1,5—3,0 *mm*, in nodis usque ad 4 *mm* longis, superiore reclinatis brevioribus ± 0,5 *mm* longis; folia caulina petiolata, rotundato-cordata vel oblongo-ovato-lanceolata 2,5—14,5 *cm* cum petiolo longa, 1,5—9 *cm* lata; petiolus ipse 0,5—6 *cm* longus, villosiusculus; lamina basi manifeste vel obsolete cordata necnon in foliis superioribus rotundata, apice responso rotundata vel obtusa necnon plus minusve acutata, margine crenato-dentata vel in foliis superioribus crenato-serrata, ab utroque pagina sat dense vel densissime pubescens, subtus praesertim per nervos canescenti-lanuginosa; dentes laminae obtusi necnon acutiusculi, apice obtusiuscule mucronulati. Dichasia axillaria, densa, multiflora, inferiora manifeste pedunculata, superiora subsessilia, in verticillasteres apice caulis ramorumque congestos coalita; bracteae tenuiter subulatae, apice capillares, 3—10 *mm* longae, pilosiusculae; pedicelli obsoleti; calyx anguste tubuloso-infundibuliiformis 11—14,5 *mm* longus; dentes eius e basi lanceolata tenuiter subulati 3,5—6 *mm* longi, tubulo usque ad 1,5-plo breviores; tubulus nervis prominentibus, in nervis pilis subadpressis 0,2—0,5 *mm* longis dense pubescens; corolla 13—15 *mm* longa, roseo-purpurea; labium superius eius apice paulum emarginatum; labii inferioris lobus medius late cordatus vel

subreniformis, profundiuscule emarginatus; lobi laterales oblique ovati obtusi. Nuculae ovoideae 2,1—2,2 *mm* longae, 1,1—1,2 *mm* latae, nigrae, lucidae.

Floret VI—VIII. Habitat in decliviis steppaceis fruticosis humidiusculis necnon in ruderatis.

Typus: RSS Ucr., Odessa, in decliviis litoralibus prope Hortum Botanicum, 14. VIII 1953, M. Klokov.

Affinitas. A proxima *B. nigra* L. pubescentia totae plantae densiore, foliis floralibus basi cuneatis, non rotundatis vel truncatis, bracteis longioribus et tenuioribus, calyce 11—14,5 *mm,* non 7—10 *mm* longo, dentibus eius 3,5—6 *mm*, non 2—4 *mm* longis, tubulo usque ad 1,5-plo, non 2—2,5-plo brevioribus differenda.

13. Stachys velata Klok. species nova. — *S. cretica* auct. fl. taur. non L., nec Sibth. et Sm.

Rhizoma breve, ramosum caules floriferos haud numerosos atque surculos steriles abbreviatos foliorum fasciculos gerentes emittens. Caules a basi ascendentes 20—75 *cm* alti, tomentoso-lanuginosi, simplices vel ramosi, ramorum paribus 1—2 aucti, foliorum paribus usque ad inflorescentiam 3—6. Folia surculorum sterilium necnon caulina inferiora cum petiolo 1—5 *cm* longo tomentoso-lanuginoso, lamina oblongo-elliptica 3—10 *cm* longa, 0,8—2,5 *cm* lata, ad medium latissima, basi cuneata vel interdum uno latere abbreviata et rotundata, apice obtusiuscula, margine crenulato-serrulata, subtus cano-tomentosa, supra canescenti-lanuginosa; folia superiora sessilia oblongo-lanceolata 1,5—7 *cm* longa, 0,7—2,1 *cm* lata, basi brevicuneata, apice obtusiuscule acutata; folia floralia inferiora ovato-lanceolata 1,3—5 *cm* longa, 4—18 *mm* lata, obtusiuscule acutata vel sicut superiora acuminata, crenulato- serrulata ab utraque pagina tomentoso-lanuginosa, supra basi glabrata albidaque; superiora diminuta, integerrima. Inflorescentia in caule 7—30 *cm* longa, verticillasteribus densissimis 5—11, infimo a ceteris 2,5—8,5 *cm* distante, superioribus congestis; bracteae subfiliformes vel linearilanceolatae 2,5—12 *mm* longae, 0,3—2,0 *mm* latae, acuminatae, villoso-pilosae; calyx oblique campanulatus 7—13 *mm*, fructiferus usque ad 15—16 *mm* longus, dense villoso-pilosus vel laxe tomentosus; dentes eius triangulari-lanceolati, apice in mucronem aculeatum glabrum flavidum 0,5—1,0 *mm* longum attenuati; inferiores bini 1,5—3,0 *mm* longi, 1,2—2,3 *mm* lati; superiores 2,5—4,5 *mm* longi, 1,5—2,7 *mm* lati; corolla 10—17 *mm* longa, lilacino-rosea, extus piloslustubua; eius 5,5—10 *mm* longus, 1,6—4 *mm* latus; labium superius 5—7 *mm* longum, 3,3—6 *mm* latum, apice irregulariter denticulatum; inferius 5—8 *mm* longum, 4,5—7,5 *mm* latum, lobus medius eius apice haud emarginatus. Nuculae ovoideo-triquetrae 2,0—2,9 *mm* longae, 1,4—2,0 *mm* latae, atribrunneae, laeves.

Floret VI—VII. Habitat in decliviis lapidosis tauricis meridionalibus.

Typus: Tauria, distr. Alustiensis, promont. Martianum prope Hortum Botanicum Nikitensem, in junipereto-querceto reservato locis lapidosis apertis, 19. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. *S. cretica* L. mediterranea (sicut proxima *S. marsinaea* Boiss.) inflorescentia longissima usque ad apicem interrupta, foliis caulinis angustioribus a nostra manifeste diversa. Species nostra *S. lanatae* Jacq. magis affinis foliis oblongioribus et angustioribus, usque ad 2—2,5 *cm,* non 3—4 *cm* latis, pubescentia totae plantae minus densa, canescenti, nunquam argentata, lobo medio labii inferioris corollae integro, nunquam manifeste emarginato differt clarissime.

14. Stachys cordata Klok. species nova. — *S. germanica* auct. fl. taur. non L.

Rhizoma ascendens ramosum surculos steriles abbreviatos cum foliorum fasciculis et caules floriferos paucos vel solitarios emittens. Caules a basi ascendentes 15—65 *cm* alti, ex toto pubescentia albida villoso-tomentosa solida tecti, simplices vel uno pare ramorum elongatorum aucti, foliorum paribus 2—3. Folia surculorum, radicalia necnon caulina inferiora petiolo 1,5—15,5 *cm* longo villoso-tomentoso, lamina oblongo-ovata vel oblongo-ovato-lanceolata 3,5—11 *cm* longa et 1—4 *cm* lata, basi manifeste cordata, apice obtusa vel obtusiuscule acutata, margine crenulato-serrulata, subtus in pagina albido-tomentosa, supra canescenti-lanuginosa; folia caulina superiora brevipetiolata oblongo-ovato-lanceolata, basi obsolete cordata; folia floralia inferiora subsessilia, ovato-lanceolata 26—43 *mm* longa, 11—25 *mm* lata, basi obsolete sinuata, margine minute crenulato-serrulata, verticillasteribus longiora; floralia superiora sessilia, basi late cuneata, integerrima, diminuta, verticillasteribus breviora. Inflorescentia 7—25 *cm* longa, verticillasteribus 3—9, infimo a ceteris usque ad 7,5 *cm* distante, superioribus initio approximatis, serius remotiusculis; verticillasteres omnes multiflori, compactiusculi; btacteae anguste lineari-lanceolatae 4—12 *mm* longae, 0,3—1,2 *mm* latae, longiuscule villoso-pilosae; pedicelli 2—10 *mm* longi, adpresso-pilosi; calyx oblique campanulatus 10—12 *mm* longus, villoso-pilosus, ob pubescentia albidus, sub pubescentia superne atriviolaceus (sicut apices bractearum necnon foliorum floralium superiorum); calycis dentes triangulares, mucrone aculeato ca. 0,5 *mm* longo determinati, margine glandulis stipitatis 2—3-cellularibus cum capitulo urniformi parciuscule obsiti; dentes inferiores 1,7—2,4 *mm* longi, 1,5—2,0 *mm* lati, superiores majores 2,2—3 (3,5) *mm* longi, 2,0—2,5 *mm* lati; corolla 15—16 *mm* longa, lilacino-rosea, extus villoso-pilosa; tubulus eius 7—8 *mm* longus, 2,7—3,5 *mm* latus, labium superius aequilongum; inferius 8—9 *mm* longum, 7—8 *mm* latum, trilobum, lobo medio subrotundo, integro, glabro. Nuculae ovoideo-triquetrae 2,2—3 *mm* longae et 1,6—2,4 *mm* latae, cinnamomeo-brunneae.

Floret VI—VIII. Habitat in decliviis rupibusque montanis tauricis.

Typus: Tauria, distr. Alustiensis, supra pag. Nikita in jaila Nikitensi locis saxosis, 1. VIII 1955, M. Klokov.

Affinitas. A *S. germanica* L. pedicellis florum valde longioribus et ob id vertillasteribus laxioribus, calycibus necnon corollis majoribus differt optime.

15. Stachys acanthodonta Klok. species nova. — *S. recta* auct. fl. taur. pro max. parte, non L. — *S. atherocalyx* auct. fl. taur. nonnull. non C. Koch.

Caules haud numerosi ascendentes 30—70 *cm* alti, simplices vel inferne ramis elongatis axillaribus aucti, in parte inferiore canescenti-villosi, pilis densis reclinato-flexuosis 1,5—1,7 *mm* longis tecti, superius sat dense circumcirca pubescentes. Folia caulina oblongo-elliptica vel oblonga necnon oblongo-lanceolata 2—7,5 *cm* longa, 4—14 *mm* lata, crenato-serrata, ab utraque pagina sat dense pilosa; inferiora basi cuneata, in petiolum usque ad 2,5 *cm* longum attenuata, apice breviacutata; superiora sessilia, acuminata necnon apice aculeatim mucronata; folia floralia ovato-lanceolata, amplexicaulia, mucrone flavido glabro ca. 2—3 *mm* longo determinata, margine obsolete denticulata vel integerrima, in paginis praesertim subtus dense pilosa. Inflorescentia verticilasteribus 4—8-floris inferne remotis, superne approximatis; bracteae linearisubulatae 2,5—6,5 *mm* longae, margine rigidiuscule ciliatae; pedicelli obsoleti ca. 1 *mm* longi; calyx anguste tubuloso-campanulatus 9—14 *mm* longus; tubulus eius 3—4 *mm* longus, pilis setulosis patentibus sat dense obtectus; dentes lanceolato-subulati, tubulo manifeste longiores, apice tenuissime mucronati, in parte dilatata margine rigidiuscule ciliati; corolla 15—18 *mm* longa, flavida, labio inferiore striis sordido-purpureis ornata; tubulus limbo corollae subaequilongus; labium superius apice paulum emarginatum vel subintegrum, extus pilosum, margine longiciliatum. Nuculae ovoideo-triquetrae 2,6—2,8 *mm* longae, 1,7—1,9 *mm* latae, atricinnamomeae, ex toto punctato-rugulosae.

Floret prima aestate. Habitat in steppis lapidosis vel decliviis lapidoso-steppaceis tauricis.

Typus: Tauria, distr. Kirovskiensis, inter pag. Pivdenne (olim Sultanovka) et Ordzhonikidze, in declivio steppaceo, 10. VI 1955, A. Barbarycz et D. Dobroczajeva.

Affinitas. *S. atherocalyx* C. Koch caucasica pubescentia valde parciore, foliis angustioribus brevioribusque a nostra abhorret. Species nostra ab omnibus proximis serlei *Rectae* Boiss. calycibus longioribus, tubo eius dentibus tenuissime mucronatis breviore, nunquam longiore, differt clare.

16. Stachys memorabilis Klok. species nova. — *S. iberica* auct. fl. taur. non M. B. s. str. — *S. ibericae* varietas memorabilis (haud nomen!) apud M. B. Fl. taur.-cauc. III (1819) 400. — *S. iberica* var. *pallidiflora* Boiss. Fl. orient. IV (1879) 731 p.p. quoad plantam tauricam.

Caules numerosi ascendentes 20—65 *cm* alti, simplices vel superne ramosi, ramis floriferis 2—4, pilis semiadpressis vel patentibus 0,5—2,5 *mm* longis circumcirca ex toto obtecti. Folia caulina oblongo-obovata, oblonga vel oblongo-lanceolata 8—48 *mm* longa, 2—11 *mm* lata, ab utraque pagina pilosa; inferiora basi cuneata, sensim in petiolum usque ad 10—15 *mm* longum attenuata, supra medium latissima et solum hinc denticulata, dentibus lateralibus obtusiusculis utrinque 4—10; superiora sessilia, breviter et obtusiuscule acutata, integerrima, supra interdum glabrata; folia floralia oblongo- necnon ovato-lanceolata 3—15 *mm* longa, 1—5 *mm* lata, obtusiuscule acutata, integerrima, subtus densiuscule pilosa, supra glabra. Inflorescentia in caule verticillasteribus 4—6-floris plus minusve remotis 6—12; pedicelli 1—2 *mm* longi; calyx tubuloso-campanulatus 5—9 *mm* longus, densiuscule pilis subpatentibus obtectus; dentes eius triangulares 1,2—3 *mm* longi, 1—1,7 *mm* lati, apice in mucronem flavidum glabrum ca. 0,5 *mm* longum attenuati; corolla 11—14 *mm* longa flavescens, labio inferiore striis purpureis ornato, extus pilosa; tubulus eius 7—8 *mm* longus, exsertus; labium superius ovatum 3—5 *mm* longum, margine ciliatum; inferius 3,5—6 *mm* longum trilobum, lobo medio 2,0—3,5 *mm* longo et 3,5—5,5 *mm* lato, apice emarginato; filamenta 2—3 *mm* longa, antherae 0,7—1,0 *mm* longae. Nuculae late ovoideo-triquetrae 2,0—2,2 *mm* longae, 1,6—1,8 *mm* latae, nigrae, tenuiter foveolato-rugulosae.

Floret VI—VII. Habitat in decliviis litoralibus vel montanis tauricis necnon in ruderatis.

Typus: Tauria, Hortus Botanicus Nikitensis, in declivibus litoralibus, 6. VIII 1955, M. Klokov.

Affinitas. Species haec a *S. iberica* M. B. caucasica corolla flavida, nunquam purpurea, calycis dentibus brevioribus, pubescentia totae plantae densiore optime differt.

17. Betonica brachydonta Klok. species nova.

Caules 1—3, a basi ascendentes (10) 20—60 (72) *cm* alti, simplices, in parte inferiore pilis reclinatis vel subpatentibus, in superiore recurvatis 0,5—2 *mm* longis sat dense obtecti, raro ex toto parce pilosi. Folia inferiora basi caulis vel in surculis sterilibus abbreviatis rosulatim congesta longipetiolata, oblongo-ovata (4) 5—17 *cm* petioliscum longa, 1—4 *cm* lata; petiolus 2,5—9 *cm* longus, sicut caulis basis pilosus; lamina basi haud profunde cordata, apice rotundata, margine crenato-serrato ciliata, ab utraque pagina parciuscule praesertim per nervos pilosa; folia caulina superiora (1)2—3-paria, oblongo-ovata, obtusa, inferioribus similia, solum brevius petiolata necnon brevipetiolata, oblongo-lanceolata, floralibus infimis similia; folia floralia inferiora brevissime lateque petiolata, oblongo-lanceolata 1—4 *cm* longa, 0,5—1,5 *cm* lata, obtusiuscule acutata; superiora diminuta e basi ovata submembranacea in apicem lanceolatum vel oblongum obtusiuscule acutatum viridem prolongata. Inflorescentia cylindracea 2—4 (5,5) *cm* longa, verticillastere infimo a ceteris 2—5,5 *cm* remoto, superioribus congestis; verticillasteres usque ad 20-flori, densi; bracteae oblongo-lanceolatae 3—5 *mm* longae, margine ciliatae, apice mucrone breviusculo glabro determinatae; flores

subsessiles; calyx tubuloso-campanulatus 5—6 *mm*, fructiferus interdum 7 *mm* longus, pilosus; tubulus eius 4—5 *mm* longus, pilis basi brevioribus, superne longioribus obtectus; dentes e basi triangulari subulati, apice glabri, 1—1,5 *mm* longi, tubulo ca. triplo breviores; corolla 10—14 *mm* longa, purpurea, extus brevipilosa; tubulus eius exsertus, in triente inferiore curvatus; labium superius 3,5—4,5 *mm* longum, integrum vel haud raro apice emarginatum; inferius 4,5—6 *mm* longum, trilobum, lobo medio majore rotundato-trapezoideo, antice denticulato, lobis lateralibus parviusculis, auriculatis. Nuculae oblongo-triquetrae 3—3,5 *mm* longae, ± 1,5 *mm* latae.

Floret VI—VIII. Habitat in pratis montanis carpaticis.

Typus: RSS Ucr., dit. Transcarpatica, distr. Beregovensis, prope pag. Nove Sselo, in prato montano, 16. VI 1947, G. Bilyk.

Affinitas. Species haec a *B. officinali* L. s. str. medieuropaea pubescentia totae plantae densiore et longiore magis patente, nunquam basi caulis adpressa vel subadpressa, foliis saepissime majoribus, calyce basi brevipiloso, nunquam glabrato, dentibus eius 1—1,5 *mm*, non 2—2,5 *mm* longis, tubulo triplo, non duplo brevioribus differenda. A *B. danica* Mill. (*B. officinalis* L. p. p.) atlantica cui habitu similis dentibus calycinis tubulo triplo non 1,5-plo brevioribus sicut foliis minus oblongioribus recedit.

18. Betonica peraucta Klok. in Фл. БССР, IV (1955) 292 (rossice). — *B. officinalis* auct. fl. ucr. pro max. parte, non L. s. str. — *B. hirta* auct. nonnull. quoad plantam ucrainicam, non Leyss.

Caules 1—5, saepe solitarii, basi ascendentes vel erecti, vulgo 50—100 *cm* necnon ultra alti, in parte inferiore petioliscum pilis patentibus tecti, villoso-pilosi, superne sat dense reclinato-pilosi; pili 0,5—2,5 *mm* longi; folia radicalia rosulata, saepe longissime petiolata, oblongo-ovata vel oblongo-ovato-lanceolata, interdum oblonga, 9—50 *cm* longa cum petiolo, 1—9 *cm* lata; petiolus 5,5—34 *cm* longus; lamina basi haud profunde vel obsolete cordata, late sinuata, rarius in foliis nonnullis profundius cordata et anguste sinuata, saepe inaequilateralia, margine crenato-serrata (dentibus 3—12 *mm* longis), apice obtusa vel obtusiuscule acutata, ab utraque pagina sat dense pilosa necnon marginibus ciliata; folia caulina 2—3-paria, inferiora radicalibus, superiora floralibus infimis similia; folia floralia inferiora oblongo-lanceolata 16—50 *mm* longa, 4—9 *mm* lata, margine serrata, petiolo brevissimo latoque obsoleto, raro manifesto; superiora oblongo-ovato-lanceolata, saepissime ± 7 *mm* longa et 3 *mm* lata, calycibus paulum longiora vel aequilonga, integerrima. Inflorescentia cylindracea 3—7,5 *cm* longa, saepe verticillastere addito ab ea 1,5—5 *cm* distante, raro usque ad 12—20 *cm* elongata et interrupta, rarissime ramosa, 1—2 paribus ramorum floriferorum in parte inferiore aucta; verticillasteres ± 10—30-flori, densissimi; bracteae oblongo-ovato- vel ovato-lanceolatae 4—7 *mm* longae, 1,5—4 *mm* latae, margine ciliatae, apice in mucronulum glabrum attenuatae; calyx tubuloso-campanulatus vel campanulatus 7—8 *mm*,

fructiferus usque ad 9 *mm* longus, extus sat dense pilosus; tubulus eius 4,5—6 *mm* longus, sub dentibus pilis longis, inferius usque ad basin brevioribus obtectus; dentes subaequales e basi triangulari subulati (1,5) 2—2,5 (3) *mm* longi, mucrone aculeato glabro parte dilatato breviore determinati; corolla 12—15 *mm* longa, purpurea; tubulus eius 9—10 *mm* longus; labium superius oblongo-ovatum 4—6 *mm* longum, integrum vel rarius apice haud profunde emarginatum; inferius trilobum 5—7 *mm* longum, lobo medio semicirculari flabellato vel rotundato-quadrato majore, lobis lateralibus parviusculis rotundato-auriculatis. Nuculae oblongae vel oblongo-ovatae 3—3,5 *mm* longae, 1,25—1,75 *mm* latae, atribrunneae vel nigrescentes.

Floret VI—VIII. Habitat in silvis frondosis vel mixtis, in quercetis vel fruticetis steppaceis per Ucrainiam totam exceptis regionibus montanis.

Typus: RSS Ucr., dit. et distr. Charcoviensis, p. Chutora, in querceto, VI 1907, G. Schirjaev.

Affinitas. A *B. officinali* L. s. str. et *B. danica* Mill. magis quam praecendens abhorret. A *B. serotina* Host. quae in parte meridionali Europae Mediae crescit pubescentia totae plantae patenti vel superne reclinato, nunquam subadpressa, pilis glandulosis absentibus, foliis latioribus, dentibus calycinis longioribus differt optime. *B. bjelorussica* Kossko a nostra caulibus minus altis, in parte inferiore pilis recurvatis haud dense obtectis, foliis saepissime minoribus, radicalium petiolo 5—10 *cm* longo; calyce 6,5—7,5 *mm* longo, dentibus eius 2,5—3 *mm* longis, tubulo minus quam duplo brevioribus distincta (vide descriptionem posteriorem).

Species nostra statura robusta omnibus proximis praestat.

19. Betonica bjelorussica Kossko in Фл. БССР, IV (1955) 292 (rossice). — *B. officinalis* auct. fl. bjelor. et ross. p.p. non L. s. str.

Caules solitarii, interdum 2—3-ni, basi ascendentes vel erecti, (15) 20—75 *cm* alti, in parte inferiore pilis longis reflexis obtecti, superne brevioribus reclinatis densius pubescentes. Folia radicalia rosulata, longe petiolata, oblongo-ovata vel late lanceolata, 6—10(15) *cm* longa cum petiolo, 2—4 *cm* lata, petiolo ipso 5—10(12) *cm* longo, lamina basi subcordata, margine crenato-dentata, dentibus 3—5 *mm* longis, apice breviter acutata, utrinque pilosa; folia caulina 2—3-paria, floralia infima lanceolata, petiolo brevissimo lato, superiora anguste lanceolata, calycibus longiora. Inflorescentia cylindrica (2)4—6 *cm* longa, verticillastero infimo remoto, a ceteris (1) 1,7—12 *cm* distante; verticillasteres superiores densissimi ca. 10—30-flori; bracteae lanceolatae, acuminatae, margine longe ciliatae; calyx tubuloso-campanulatus 6,5—7,5 *mm* longus, dense pilosus, tubulo 4—5 *mm* longo, superne necnon inter dentes pilis longis, inferne pilis brevibus obtecto, dentibus subaequalibus e basi triangulari-lanceolata subulatis 2,5—3 *mm* longis; corolla (12,5)13—14(14,5) *mm* longa, roseo-purpurea, tubulo cylindrico 7—8 *mm* longo, labio superiore

late ovato 3,5—4(4,5) *mm* longo, ipso apice emarginato, per margines paulum denticulato, labio inferiore trilobo 3—4 *mm* longo, eius lobo medio ovato, integro, lateralibus rotundato-auriculatis, medio 2,5-plo angustioribus. Nuculae oblongo-ovoideae, ca. 2,5 *mm* longae et 1,5 *mm* latae, atri-brunneae.

Floret VI—IX. Habitat in silvis, dumetis pratisque. Per Bjelorussiam totam, in regione Ladogensi-Ilmeniensi Rossiae necnon in Polonia septentrionali species haec ceteras proximas substituit.

Typus: RSS Bjeloruss, dit. Vitebskiensis, prope st. Luzhesko.

20. Betonica fusca Klok. species nova. — *B. officinalis* auct. fl. taur. non L.

Planta atrivirens vel passim ob pubescentia canescens, in sicco plus minusve nigricans. Caules nonnuli, rarius solitarii (13)20—50 (70) *cm* alti, vulgo crassiusculi, simplices, pro excesso ramis 2—3 aucti, pilis reclinatis vel recurvatis inferne 1,0—2,5 *mm*, superne ± 0,5 *mm* longis dense obtecti, saepissime canescentes. Folia radicalia basi caulis in rosulam congesta longipetiolata, cordato-ovata necnon ovato-lanceolata 3,5—14,5 (raro ultra) *cm* cum petiolo longa, 1—6,5 *cm* lata, petiolo ipso 2—9,5(16,5) *cm* longo dense piloso, lamina basi saepissime manifeste cordata, late vel anguste profundiuscule emarginata, apice obtusa vel obtusiuscule acutata, margine crenato-serrata (dentibus 1—4 *mm* longis), ab utraque pagina pilis quam in petiolo brevioribus densiuscule tecta, subtus saepissime canescens (pubescentia in foliis juvenalibus quam in adultis multo densior); folia caulina 1—2(3)-paria, petiolata, ovato-oblonga vel oblongo-lanceolata 2,5—14 *cm* longa, 1—3,5 *cm* lata, petiolo 0,5—8,5 *cm* longo; folia floralia inferiora brevipetiolata, oblongo-lanceolata 1,5—3 *cm* longa, 0,5—1 *cm* lata; superiora diminuta (ca. 10 *mm* longa vel breviora), subsessilia, vix dentata vel subintegerrima. Inflorescentia ovata vel oblongo-ovata necnon breviter cylindracea, 2—5(9) *cm* longa, ca. 1,5—3 *cm* lata, saepe verticillastere addito ab ea 1—6(9) *cm* remoto; verticillasteres inflorescentiae multiflori coadnati; bracteae oblongo-lanceolatae 2—20 *mm* longae, 0,6—4,0 *mm* latae, apice tenuiter mucronatae; calyx tubuloso-campanulatus 7—9(11) *mm* longus, basi plus minusve glabratus, supra medium tubuli densiuscule pilosus, pilis sub dentibus ca. 1—1,5 *mm* longis; tubulus 4,5—5,5(7) *mm* longus; dentes lanceolato-subulati subaequales 2,3—3,0(4,0) *mm* longi, ca. 1—1,5 *mm* lati, in mucronem tenuem parte dilatata longiorem sensim attenuata. Corolla (11)13—15 *mm* longa, atripurpurea; tubulus eius (7)9—10 *mm* longus, infra medium arcuatus; labium superius lingulatum (4)5—5,5 *mm* longum, basi vix dilatatum, apice breviter rotundato-tridentatum; labium inferius (5)6—7 *mm* longum, lobo medio transverse ovali, antice irregulariter denticulato atque paulum emarginato, lateralibus auriculatis multo majore. Nuculae elongato-ellipsoideae ca. 3 *mm* longae et 1,2 *mm* latae.

Floret VII—VIII. Habitat in silvis necnon in pratis montanis superioribus tauricis, rarius in decliviis praemontanis.

Typus: Tauria, distr. Alustiensis, supra pag. Nikita, in jaila Nikitensi, 1 VIII 1955, M. Klokov.

Affinitas. Species haec a *B. peraucta* Klok. habitu recedit, ceteris europaeis aliena. Probabiliter caucasicis montanis abhuc indescriptis affinis.

21. Salvia brachystemon Klok. species nova. — *S. grandiflora* Ettling. p.p.

Caules floriferi haud numerosi 25—65 *cm* alti, simplices vel parce ramosi, ex toto canescenti-lanuginosi. Folia in surculis sterilibus longipetiolata, cordato-triangularia, ovato- vel oblongo-lanceolata necnon oblonga; petiolus eorum 2—4 *cm* longus, villoso-lanuginosus, pilis densioribus breviusculis necnon parcioribus longiusculis tectus; lamina 1,5—4 *cm* longa, 1—3 *cm* lata, basi haud profunde emarginata vel rotundata, apice obtusiuscula vel breviter acutata, margine crenulato-serrulata, ab utraque pagina canescenti- vel juventute cano-lanuginosa; folia caulina inferiora mediaque oblongo-ovata vel-ovato-lanceolata, petiolo 1—5 *cm* longo, lamina 3—7 *cm* longa et 1,5—3 *cm* lata; lamina basi paulum inaequilateralis subtruncata, rotundata vel brevicuneata, apice acutiuscula vel attenuato-acutata, margine crenulata vel crenulato-serrata, supra in pagina brevipilosa virescens vel piloso-lanuginosa canescens, subtus canescenti- vel cano-lanuginosa; folia superiora (sub inflorescentia) saepissime diminuta, brevipetiolata, ovato-lanceolata, ab utraque pagina lanuginosa; folia omnia crassiuscula subcoriacea, utrinque reticulato-rugosa. Inflorescentia brevis, verticillasteribus 4—6-floris 4—7, appropinquatis vel inferne remotis; folia floralia ovato- necnon cordato-triangularia 6—12 *mm* longa, 4—8 *mm* lata, sessilia, attenuato-acuminata, vix denticulata vel subintegerrima, subtus (extus) canescenti-lanuginosa, supra basi glabrata, attenuata, albida; bracteae oblongo-ovato-lanceolatae 3,5—8 *mm* longae et 1,5—4 *mm* latae, acutatae, subintegerrimae, subtus (extus) pubescentes, supra glabratae; pedicelli 3—6 *mm* longi, pilis inaequalibus necnon glandulis stipitatis obsiti; calyx campanulatus 10—14 *mm*, fructiferus usque ad 18 *mm* longus, per nervos pilis inaequalibus et glandulis stipitatis obsitus; dentes labii inferioris eius triangulares vel triangulari-lanceolati 4—6 *mm* longi, 2,5—4 *mm* lati; labium superius tridentatus, dente medio subsemicirculari 0,8—1,2 *mm* longo, apice mucronulato, lateralibus oblique triangulari-lanceolatis, longioribus et angustioribus; dentes omnes margine praeter cilias longas parcissimas setulis breviusculis atque glandulis brevispitatis obsiti; corolla 22—30 *mm* longa, laete coeruleo-violacea; labium superius eius oblongum, apice haud profunde bilobum, lobis semicircularibus; labium inferius ca. 10 *mm* longum, trilobum, lobo medio majore transverse ovali, lateralibus parviusculis oblique ovatis; filamenta 4—4,5 *mm* longa, connectivum 1,5—6 *mm* longum; stylus ca.

21—22 *mm* longus, lobulis stigmatis inaequalibus. Nuculae breviter ellipsoideae 2,5—3,0 *mm* longae, 2,3—2,8 *mm* latae, atribrunneae.

Floret VI—VII. Habitat in decliviis lapidosis litoris meriodionali-occidentalis peninsulae tauricae.

Typus: Tauria, distr. Alustiensis promont. Martianum prope Hortum Botanicum Nikitensem, in junipereto, 4. VII 1948, № 596, S. Juzepczuk.

Affinitas. *S. grandiflorae* Etling. sensu proprio silvicolae praemontanae maxime affinis, tamen ab ea pubescentia totae plantae valde densiore, foliis angustioribus usque ad 3 *cm*, non 6 *cm* latis, calyce florifero breviore, saepissime 10—14 *mm*, non 16—18 *mm* longo, filamentis staminum 1,5-plo brevioribus, nuculis minoribus 2,3—2,8 *mm*, non 2,8—3,5 *mm* longis differenda.

22. Salvia extersa Klok. species nova.

Caules erecti usque ad 100 *cm* alti, acute tetragoni lateribus canaliculato-concavis, superne ramosi, ramis patentibus longis 3—8, ex toto pilis rigidiusculis reclinatis vel recurvatis usque ad 1,5 *mm* longis obsiti, in lateribus oppositis alternatim vel densiuscule, vel parce pilosi. Folia pro maxima parte radicalia, basi caulis rosulata, petiolata, oblongo-ovata necnon ovato-triangularia, cum petiolo 11—14 *cm* longa, 3—6 *cm* lata, petiolo ipso 3—4,5 *cm* longo, brevipiloso, lamina basi laticuneata vel rotundata necnon interdum obsoletissime cordata, paulum inaequilaterali, apice obtusa, margine sinuato-lobata atque crenulato-serrata, lobis lati- vel rarius oblongo-ovatis ab utroque latere 5—6, subtus in nervis breviuscule pilosa, supra glabra vel subglabra; folia caulina triparia, inferiora brevipetiolata, usque ad 8—9 *cm* longa et 4—5,5 *cm* lata, radicalibus similia, superiora diminuta sessilia et amplexicaulia, ovato-triangularia vel-lanceolata, acuminata, margine dentata, dentibus majusculis acutis. Inflorescentia usque ad 50—60 *cm* longa, caulis parte vegetativa saepe longior, ramis axi principali subaequilongis; folia floralia amplexicaulia, transverse ovalia, ca. 3—7 *mm* longa et 2—7 *mm* lata, calycibus multo breviora, apice abrupte in mucronem lanceolatum vel lanceolato-subulatum attenuata, integerrima, margine breviciliata, nervatione diadroma; verticillasteres hexaflori, in caule 18—19, remoti; pedicelli 2—4 *mm* longi, pilis breviusculis patentibus dense obtecti; calyx tubuloso-campanulatus ca. 9 *mm*, fructiferus usque ad 11—13 *mm* longus, extus pilis brevibus, usque ad 0,5 *mm* longis, patentibus rigidiusculis obtectus, glandulis stipitatis nullis; dentes labii superioris eius lanceolati vel oblongo-ovato-lanceolati 3—4,5 *mm* longi et 1,5—2,5 *mm* lati, aculeato-mucronati, margine ciliis brevibus vel minutis obsiti; labium superius recurvatum, denticulis tribus convenientibus ca. 0,5—1 *mm* longis acuminulatis; corolla 15—16 *mm* longa, cyaneiviolacea, labio inferiore atriore, tubulo albido; tubulus superne dilatatus, in latere ventrali constrictus; labium superius falcario-curvatum, apice integrum, extus brevipilosum; labii inferioris lobus medius

semicircularis necnon transverse ovalis, subduplo latior quam longus; lobi laterales oblongo-ovati; filamenta ca. 1,5—2 *mm* longa, connectivum cum loculo sterili antherae 10—12 *mm* longum, pars eius superior cum loculo fertili 6—7 *mm* longa, inferior appendice ovato-triangulari aliformi basi addita; stylus ca. 15—16 *mm* longus, apice recurvatus. Nuculae ovoideae 2,3—2,5 *mm* longae, 1,7—1,9 *mm* latae, nigrescenti-cinnamomeae.

Floret V—VI. Habitat in decliviis lapidosis tauricis meridionalibus

Typus: Tauria, distr. Alustiensis, Simeis, in decliviis, 14. VI 1956, M. Kotov.

Affinitas. Species haec *S. verbenacae* L. affinis videtur, tamen ab ea foliis floralibus transverse ovalibus, non rotundato-ovato-triangularibus, calyce majore, 9—13 *mm*, non 7—10 *mm* longo, nunquam glanduloso, corolla 15—16 *mm*, non 8—10 *mm* longa, nunquam cleistagama valde abhorret. *S. campestris* M.B. (*S. virgata* auct. fl. taur. non Jacq. et *S. Sibthorpii* auct. fl. taur. non Sm.) a nostra pubescentia totae plantae multo densiore longioreque, glandulis stipitatis parce immixtis, foliis radicalibus crenato-dentatis, nunquam sinuato-lobatis, ramis inflorescentiae necnon inflorescentia tota brevioribus, calyce breviore, densiuscule patenti-pilosa necnon glandulosa, nuculis subglobosis minoribus recedit.

23. Salvia praemontana Klok. species nova. — *S. tesquicola* Klok. et Pobed. p.p. quoad plantam tauricum.

Caules nonnulli vel solitarii, a basi ascendentes ca. 30—70 *cm* alti, simplices vel superne ramosi, pilis patentibus subflexuosis 0,5—1,5 *mm* longis dense obtecti, saepissime usque ad inflorescentiam viliosi, canescentes vel interdum pilis paulum brevioribus reclinatis tecti (f. *velutina* Klok.); folia caulina petiolata, oblongo-ovato-lanceolata 2—14 *cm* longa, 1—4 *cm* lata; petiolus in foliis inferioribus 2—5 *cm* longus, villosus; lamina basi obsolete cordata, apice obtusa vel in foliis superioribus acutata, margine obtuse vel obtusiuscule dentata, subtus velutino-tomentosa, canescentia vel in superioribus cana, pilis in nervis principalibus usque ad 0,3 *mm* longis, supra minutissime puberula, per nervum medium canescens. Inflorescentia 4—20 *cm* longa, crassiuscula, saepissime 20—25 *mm* diametro, simplex vel ramorum brevium 1—2-paribus aucti; folia floralia rotundato-ovata 7—17 *mm* longa, 6—12 *mm* lata, apice in mucronem 2—5 *mm* longum attenuata, atrililacina, integerrima, margine dense villoso-pilosa, pilis patentibus vel subpatentibus 0,2—0,3 *mm* longis; calyx 6—11 *mm* longus, extus pilis patentibus 0,2—0,5 *mm* longis dense pubescens; tubulus eius 13-nervis; labii inferioris dentes 3,5—5 *mm* longi, mucrone apicali usque ad 1 *mm* longo; denticuli superioris 0,5—1,0 *mm* longi; corolla 8—14 *mm* longa, atricyanea; labium eius superior acinaciforme incurvatum, usque ad 3—3,5 *mm* latum; inferioris lobus medius obovatus vel cordato-semicircularis necnon transverse subovalis 3—5 *mm* longus, 4,5—8 *mm* latus, apice obsoletis-

sime emarginatus, lobi laterales oblongo-ovati usque ad 3—3,5 *mm* longi; stylus usque ad 13—15 *mm* longus; filamenta ca. 1,0 *mm* longa; connectivum usque ad 7 *mm* longum, parte superiore ad 5 *mm* longa. Nuculae ovoideae 1,8—2,0 *mm* longae, 1,2—1,5 *mm* latae, atribrunneae.

Floret VI—VII. Habitat in decliviis steppaceis vel lapidosis praemontanis tauricis.

Typus: Tauria, prope Sevastopolim, mons Sapun-gora, in declivio fruticoso, 3. VII 1955, A. Barbarycz et D. Dobroczajeva.

Affinitas. *S. tesquicolae* Klok. et Pobed. maxime affinis, tamen pubescentia totae plantae manifeste densiore et saepissime longiore, foliis floralibus magis rotundatis 6—12 *mm*, non 4,5—7 *mm* latis, nunquam ellipticis, semper atrililacinis, inflorescentia manifeste crassiore, calyce majore, 6—11, non 5,5—9 *mm* longo, densiore longioreque villoso, corolla majore, 8—14 *mm*, non 7—11 *mm* longa, atriore, eius labio superiore dilatata, usque ad 3—3,5 *mm*, non solum 1,5—2 *mm* lato differenda.

24. Salvia jailicola Klok. species nova.

Caules haud numerosi vel solitarii, ascendentes vel erecti 25—65 *cm* alti, pilis minutissimis necnon brevibus 0,3—0,5 *mm* longis recurvatis vel subpatentibus sat dense pubescentes, interdum pilis usque ad 1 *mm* longis basi caulis immixtis, simplices vel superne ramosi. Folia caulina petiolata vel superiora sessilia, oblonga vel oblongo-ovato-lanceolata 2—10,5 *cm* longa, 0,8—3 *cm* lata; petiolus in foliis inferioribus 1,5—6 *cm* longus, planiusculus, margine ciliis usque ad 0,5—1,0 *mm* longis obsitus, in superioribus abbreviatus 2—3 *mm* longus vel nullus; lamina basi obsolete cordata, apice apud inferiora obtusa vel obtusiuscula, apud superiora acutiuscula, margine inaequaliter obtuso- vel crenato-dentata necnon partim bidentata, in pagina utrinque plus minusve reticulato-rugulosa, pilis minutis unicellularibus usque ad 0,1 *mm*, margine bicellulalaribus usque ad 0,2 *mm* longis immixtis dense puberula, subtus in foliis inferioribus laete viridis, in mediis vel praesertim in superioribus canescens vel cana, tenuissime tomentella, in superioribus praeterea basi per margines ciliis pluricellularibus usque ad 0,5—1,0 *mm* longis obsita. Inflorescentia 3,5—20 *cm* longa, simplex vel ramis brevibus 1—2 aucta; folia floralia ovata 7—15 *mm* longa, 5—9 *mm* lata, attenuato-acuminata, integerrima, atrililacina, margine ciliis usque ad 0,5—1,0 *mm* longis obsita; verticillasteres (2) 4—6-flori; bracteae haud semper evolutae anguste lineares vel lineari-lanceolatae, ciliatae; pedicelli 1,5—4 *mm* longi, pilis semipatentibus ca. 0,2 *mm* longis dense pubescentes; calyx campanulatus 5,5—9 *mm* longus, extus pilis minutis vel brevissimis usque ad 0,2 *mm* longis puberulus; tubulus eius 11—13-nervis; dentes inferioris labii oblongo-lanceolati 2,5—4,5 *mm* longi, aculeato-mucronulati; denticuli superioris ca. 0,5 *mm* longi, conjuncti; corolla 9—12 *mm* longa, atricyanea; labium eius superius acinaciforme, ca. 1—2 *mm* latum; labii inferioris lobus medius rotundato-trapezoideus 4—5 *mm*

longus, 5,5—7 *mm* latus, apicem versus angustatus et apice ipso obsolete emarginatus, lobi laterales oblongo-ovati 2—3 *mm* longi; stylus 8—15 *mm* longus; filamenta ca. 1 *mm* longa, connectivum cum loculo sterili 5—9 *mm* longum; pars eius superior 3—5 *mm* longa, inferior appendicem rotundato-quadrangulam gerens. Nuculae ovoideae 1,9—2,0 *mm* longae, 1,3—1,5 *mm* latae, brunneae vel nigrescentes.

Floret VII—VIII. Habitat in steppis pratosis montano-tauricis.

Typus: Tauria, prope Jaltam, in jaila Ajpetriana, loco prato-steposo, 20. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. Species haec inter praecendentem et posteriorem media.

25. Salvia illuminata Klok. species nova. — *S. nemorosa* auct. fl. ucr. et ross. pro max. parte, non L.

Caules haud numerosi vel interdum solitarii basi ascendentes 35—80 *cm* alti, simplices vel superne paulum ramosi, interdum a parte inferiore ramosissimi (f. *ramosa* Klok.), pubescentia modis tribus variabili, nam saepissime ex toto pilis minutissimis obsoletis vel brevissimis 0,1—0,2 *mm* longis haud dense obtecti (f. *euilluminata* Klok., typica), saepe in parte inferiore praeter minutos vel brevissimos etiam pilis brevibus necnon longiusculis 0,3—1,0 *mm* longis patentibus obtecti et solum superne obsolete puberuli (f. *subnemorosa* Klok.), multo rarius inferne pilis ca. 1—2 *mm* longis patentibus densis et superne etiam manifestis brevioribus patentibus tecti (f. *subtesquicola* Klok.). Folia caulina petiolata vel superiora sessilia, oblonga vel oblongo-ovata necnon ovato- vel oblongo-lanceolata; petiolus 0,2—5,5 *cm* longus, in foliis superioribus brevissimus, planiusculus, margine ciliis usque ad 0,5—1,2 *mm* longis, raro (apud f. *subtesquicola* Klok.) longioribus obsitus; lamina basi obsolete cordata vel subrotundata, apice obtusa vel obtusiuscula necnon in foliis superioribus acutata, margine crenato-dentata vel partim bidentata, in paginis obsolete reticulato-rugulosa vel sublaevia, subtus laete viridis, minutissime puberula, pilis unicellularibus acutis oculo nudo inconspicuis, supra viridis vel atrivirens, parciore trichomatis inconspicuis tecta. Inflorescentia 5—45 *cm* longa, simplex vel saepius ramorum 1—5 paribus aucta; folia floralia ovata vel elliptica 4,5—15 *mm* longa, 3,5—8 *mm* lata, apice in mucronem brevem tenuiusculum attenuata, lilacescentia vel atrililacina, raro chlorina, integerrima, margine breve, rarius (apud f. *subtesquicola* Klok.) longiuscule ciliata; verticillasteres apice inflorescentiae 2—4-, basi 6-, rarius 8—10-flori; bracteae anguste lineari-lanceolatae, saepius absentes; pedicelli 1,5—4 *mm* longi, pilis minutissimis subadpressis puberuli; calyx campanulatus 5,5—9 *mm* longus, extus atque per margines dentium pilis minutis inconspicuis usque ad ± 0,1 *mm* longis puberulus; tubulus eius 10—13-nervis; dentes inferioris labii oblongo-lanceolati 2—5 *mm* longi, apice mucronulati; denticuli superioris ca. 0,5 *mm* longi, convenientes; corolla 7—13 *mm* longa cyaneiviolacea, labium eius superius acinacifor-

me, ca. 1—2 *mm* latum, apice paulum emarginatum; inferioris labii lobus medius semicircularis vel transverse ovalis ca. 2—3 *mm* longus et 3—5,5 *mm* latus, apice manifeste emarginatus, lobi laterales oblongo-lanceolati vel oblongi usque ad 2,5 *mm* longi, obtusiusculi; stylus 8—14 *mm* longus, glaber vel parce pilosiusculus; filamenta usque ad ± 1 *mm* longa; connectivum cum loculo sterili 2,5—8 *mm* longum. Nuculae ovoideae 1,5—2,0 *mm* longae, brunneae vel atribrunneae necnon nigrae.

Floret VI—VII. Habitat in steppis, decliviis stepaceis vel lapidosis, ad margines silvarum, rarius in arenosis fluviatilibus.

Typus: RSS Ucr., dit. Czerkassica, prope pag. Kosatzke, 21. VII 1936, № 394, N. Ossadcza.

Affinitas. *S. nemorosa* L. sensu proprio (conf. A. Kerner, Fl. exs. Austro-Hung. n°. 948) species pannonica pratistepposa in URSS solum ex Moldavia nota. A nostra foliis tenuioribus, haud rugulosis, in pagina subtus parciore puberulis, margine acutiuscule bidentatis, dentibus primariis majoribus, calyce extus et per margines dentium pilis manifestis 0,2—0,5 *mm* longis patentibus obtecto differt optime, sicut et ab aliis ucrainicis.

Species nostra eximie variabilis videtur.

26. Salvia moldavica Klok. species nova.

Caules plus minusve numerosi, a basi assurgentes, humiliusculi, saepissime 25—45 *cm* alti, simplices vel superne paulum ramosi, in parte inferiore villoso-pilosi, pilis patentibus latiuscule articulatis ca. 1—2 *mm* longis atque trichomatis minutis dense vestiti, glandulis stipitatis 2—3-cellularibus parcissime immixtis. Folia caulina petiolata vel superiora sessilia, oblongo-elliptica vel oblonga necnon ovato- vel oblongo-lanceolata 1—11 *cm* longa et 0,4—3 *cm* lata; petiolus in foliis inferioribus ca. 2—7 *cm* longus, planiusculus, margine longiuscule ciliatus; lamina basi obsolete cordata vel rotundata necnon laticuneata (in foliis infimis vel partim supremis), apice obtusa vel obtusiuscula necnon acutata (in superioribus), margine obtuse dentata vel partim bidentata, in pagina utraque plus minusve reticulato-ruguiosa, praesertim subtus, vel sublaevia, subtus laetior, minute vel minutissime puberula, supra parciore minutissime puberula vel passim glaberrima. Inflorescentia 8—20 *cm* longa, simplex vel ramis 1—3 aucta; folia floralia ovata vel transverse subovalia 6—12 *mm* longa, 3,5—7 *mm* lata, apice in mucronem brevem tenuem, interdum bifidum attenuata, saepissime atrililacina, integerrima vel interdum crenulis 1—2 sub apicem praedita, margine ciliis patentibus flexuosis usque ad 1,0 *mm* longis obsita; verticillasteres 4—6-flori; pedicelli 1—3 *mm* longi, pilis minutis ca. 0,1 *mm* longis subadpressis obtecti; bracteae raro evolutae anguste lineares, acuminatae; calyx campanulatus 6—7,5 *mm* longus, extus et per margines dentium pilis solum minutis vel minutissimis oculo nudo inconspicuis obtectus; tubulus 13-nervis; dentes labii

inferioris oblongo-lanceolati 2,5—3,5 *mm* longi, apice mucronulati; denticuli superioris usque ad 1—1,5 *mm* longi, incurvati; corolla 9—13 *mm* longa atricyanea; labium eius superius acinaciforme 1,5—2,3 *mm* latus; inferioris lobus medius rotundato-rhomboideus vel fere semicircularis, ca. 3,5—4 *mm* longus et 4,5—5,5 *mm* latus, apice integer, lobi laterales oblongi, ca. 2—3 *mm* longi, obtusi; stylus 10,5—15 *mm* longus, pilosiusculus; filamenta ca. 0,5 *mm* vel usque ad 1 *mm* longa; connectivum cum loculo sterili ca. 4 *mm* vel 7 *mm* longum; pars superior eius ca. 2,5 *mm* vel 5 *mm* longa, inferior appendice triangulari praedita. Nuculae ovoideae 1,4—1,8 *mm* longae et 1,1—1,4 *mm* latae, atribrunneae vel nigrescentes.

Floret VI—VIII. Habitat in decliviis steppaceis vel lapidosis.

Typus: RSS Moldav., Dubossary, pag. Karantin, 9. VI 1956, D. Dobroczajeva.

Affinitas. Species haec tyraico-hypanica *S. illuminatae* Klok. proxima (conferre descriptiones).

27. Melissa bicornis Klok. species nova.

Rhizoma repens apice in caulem herbaceum abeuns. Tota planta laete viridis atque ob pubescentiam subcanescens. Caulis floriferus erectus 50—150 *cm* altus, breviuscule ramosus, praesertim supra medium, pilis patentibus rigidiusculis 0,5—2,0 *mm* longis haud dense hirsutus atque glandulis stipitatis ca. 0,2 *mm* longis densiuscule obtectus. Folia inferiora necnon media, petiolo patentipiloso et glanduloso 2,5—7 *cm* longo, lamina cordato-triangulari 4—7 *cm* longa et 3—6,5 *cm* lata; lamina basi sat profunde sinuata, apice obtusiuscule acutata, margine crenato-serrata, dentibus ab utroque latere 16—18, in paginis utrinque hirsutiuscula, eglandulosa; folia superiora diminuta, brevipetiolata, ovato-triangularia necnon late elliptica, basi obsolete cordata, rotundata vel laticuneata. Verticillasteres 3—10-flori apice caulis ramorumque remoti, interdum secundi; bracteae oblongo-ellipticae necnon lineari-lanceolatae 2,5—9,5 *mm* longae, 0,3—3,9 *mm* latae, obsolete petiolatae, apiculatae, integerrimae, haud dense pilosae necnon minute glandulosae; pedicelli ca. 3—5 *mm* longi, minute glandulosi, superne sub calycem pilosiusculi; calyx anguste campanulatus 8—11 *mm* longus, extus haud dense pilosus et densiuscule glandulis minutis obsitus; inferioris eius labii dentes lanceolato-subulati 2,5—4 *mm* longi et 1,5—2,0 *mm* lati, apice in mucronem ca. 1—1,5 *mm* longum attenuati; labium superius recurvatum, apice latum, planiusculum, edentatum, mucronibus marginalibus usque ad 1,0 *mm* longis, in quos nervi abeunt, munitum, inter mucrones rectum vel concavum, interdum mucronulo obsoleto tertio praeditum; corolla albida, ca. 13 *mm* longa. Nuculae elongato-ovoideae 1,9—2,1 *mm* longae, 0,8—0,9 *mm* latae, basin versus attenuatae, obtuse triquetrae, fuscae. Planta aromatica.

Floret VI—VIII. Habitat in decliviis lapidosis tauricis meridionali-occidentalibus inter frutices.

Typus: Tauria, dit. Alustiensis, Hortus Botanicus Nikitensis, in decliviis litoralibus, 16. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. Species haec a *M. officinali* L. longiuscule distat et ab omnibus proximis calycis labio superiore edentato abhorret.

28. Calamintha largiflora Klok. species nova. — *C. nepeta* auct. fl. ucr. p.p. non Savi.

Caules assurgentes vel ascendentes 25—50 *cm* alti, 1—2 *mm* diametro, ramosi, densiuscule pilosi, pilis recurvatis 0,2—0,7 *mm* longis. Folia caulina (ante inflorescentiam) petiolata, ovata vel rarius oblongo-ovata 9—32 *mm* longa cum petiolo, 3,5—22 *mm* lata; petiolus ipse 1,5—6 *mm* longus subadpresse pilosiusculus; lamina basi rotundata vel laticuneata, apice obtusa, obtusiuscula vel acutata, margine irregulariter denticulata, denticulis obtusiusculis vel acutiusculis ab utroque latere 1—7, in paginis utrinque atrivirens, pilis brevibus semiadpressis haud dense vel parciuscule obtecta; folia floralia inferiora caulinis similia, superiora diminuta rhomboideo-lanceolata 2—7 *mm* longa, 0,6—2,7 *mm* lata, cum petiolo 0,2—1 *mm* longo, acuminata, integerrima. Inflorescentia elongata, lata, laxiuscula, verticillasteribus remotis; dichasia 1,5—5,5 *cm* longa cum pedunculo, omnia foliis floralibus praestantia, pedunculis 4—22 *mm* longis, 7—35-flora; pedicelli 2—10 *mm* longi, pedunculiscum pilis patentibus ca. 0,1—0,3 *mm* longis obtecti; bracteae anguste lineari-lanceolatae ca. 1—3 *mm* longae, acuminatae; calyx tubulosus 4,5—5,5 *mm* longus, extus, praesertim in nervis, pilis minutis ca. 0,2 *mm* longis incurvatis, margine dentium rectis 0,3—0,5 *mm* longis immixtis pubescens, in fauce annulo piloso densiusculo ca. 1 *mm* lato praeditus; dentes calycis inferiores lanceolato-subulati 1,2—2,0 *mm* longi, 0,6—0,7 *mm* lati, apice in mucronem parte dilatato subaequilongum attenuati; superiores triangulari-lanceolati 0,8—1,2 *mm* longi, 0,5—0,8 *mm* lati, attenuato-acuminati; corolla 7—11 *mm* longa, tubulo fere recto, labio inferiore elongato, rosea. Nuculae ellipsoideae 1,0—1,1 *mm* longae, 0,7—0,8 *mm* latae, obtuse triquetrae, castaneae, laeves.

Floret VII—VIII. Habitat in decliviis calcareis tyraicis.

Typus: RSS Moldav., prope opp. Rybnitza locis lapidosis, 29. VIII 1886, S. de Montrésor.

Affinitas. *C. nepeta* (L.) Savi s. str. mediterranea a nostra foliis multo minoribus et magis rotundatis, paucinerviis et obsolete denticulatis, dichasiis brevibus densisque paucifloribus, pedicellis brevioribus, calycibus longioribus differt optime. *C. nepetoides* Jord. occidentalieuropaea pubescentia caulis longiore patentique, foliis caulinis rhomboideo-ovatis, profundius dentatis, dichasiis brevioribus et densioribus, calycibus longioribus (sicut apud praecendentem 5—7 *mm* longis) etiam differens. *C. mollis* Jord. praeter notas alias pubescentia densiuscula canescenti abhorret. Species haec in Europae mediae regionibus montanis crescit.

29. Calamintha macra Klok. species nova. — *C. nepeta* auct. fl. taur. non Savi.

Rhizoma breviusculum, assurgens. Tota planta laete viridis. Caules haud numerosi ascendentes 60—80 *cm* alti, 2,2—3,0 *mm* diametro, basi lignescentes, ex toto densiuscule canescenti-villosi, pilis patentibus subflexuosis vel superne recurvatis 0,2—2,0 *mm* longis, simplices vel superne ramis breviusculis sub inflorescentiam aucti. Folia caulina necnon floralia inferiora petiolata, ovato-triangularia vel saepius oblongo-ovata; petiolus 2—12 *mm* longus, pilosus; lamina 9—30 *mm* longa, 5—25 *mm* lata, basi subtruncata, rotundata vel laticuneata, apice rotundata vel obtusa, margine manifeste crenulato-serrulata, crenulis obtusis vel obtusiusculis ab utroque latere 3—8, subtus per nervos densiuscule pilosa, supra per totam faciem pilosiuscula; folia floralia superiora valde diminuta, sessilia, integerrima; apicalia parvula ca. 3 *mm* longa et 1,2 *mm* lata. Inflorescentia elongata angustaque; dichasia 1—2 *cm* longa, in pedunculis 3—8 *mm* longis brevipubescentibus, 5—11-flora; bracteae anguste lineari-lanceolatae 0,5—0,8 *mm* longae, puberulae; calyx anguste campanulatus 4—5,5 *mm* longus, extus pilis minutis dense puberulus, margine dentium longioribus immixtis, in fauce annulo piloso laxiusculo ca. 0,5 *mm* lato instructus; dentes calycis inferiores lanceolato-subulati 1,5—2 *mm* longi, 0,7—0,8 *mm* lati, mucrone apicali parte dilatato praestante; superiores triangulares 0,7—1 *mm* longi latique, apiculati· corolla 7—10 *mm* longa pallide lilacina, extus pilosiuscula. Nuculae triquetro-ovoideae 1,0—1,2 *mm* longae et 0,6—0,9 *mm* latae, nigrescentes. Planta aromatica.

Floret VII—IX. Habitat in decliviis lapidosis tauricis meridionalibus praesertim inter frutices.

Typus: Tauria, distr. Alustiensis, Hortus Botanicus Nikitensis, in decliviis litoralibus, 16. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. A *C. nepeta* (L.) Savi s. str. pubescentia totae plantae densiore longioreque, foliis caulinis valde majoribus et manifeste crenulatis, nunquam integerrimis vel obsolete denticulatis, calycibus brevioribus necnon notis aliis atque habitu recedit.

30. Acinos eglandulosus Klok. species nova.

Caules ascendentes 6,5—25 *cm* alti, ab ipsa basi vel supra ramosi, in parte inferiore pilis brevibus recurvatis pubescentes, in superiore canescenti-lanuginosi, pilis semipatentibus usque ad 1—1,5 *mm* longis, diametro caulis aequilongis vel eum superantibus. Folia petiolata late ovata, ovata, ovato- vel oblongo-lanceolata 6—21*mm* longa cum petiolo, 2—11 *mm* lata, petiolo ipso 1,5—5 *mm* longo; folia inferiora longius petiolata lamina basi rotundata vel brevissime cuneata, apice obtusa vel obtusiuscula, margine integerrima vel superne solum crenulis obsoletis 1—2 ab utroque latere praedita, parciuscule puberula; superiora basi in petiolum brevem cuneatim attenuata, apice acutata, margine supra medium denticulata, denticulis obtusiuscule acutatis remotis ab utroque

latere 1—3, sat dense pilosa. Pedicelli 2—4 *mm* longi, basi pilosiusculi, sub calycem pilis patentibus longis vestiti, eglandulosi; calyx 5—6 *mm* longus, extus sat dense setuloso-pilosus, pilis rigidiusculis patentissimis 0,5—1 *mm* longis necnon setulis minutis tectus, glandulis stipitatis nullis; dentes eius inferiores ± 2,5 *mm* longi, mucrones superiorum usque ad 1 *mm* longi; corolla usque ad 8 *mm* longa, colorata, lilacino-purpurea, extus pilosiuscula. Nuculae elongato-ovoideae ca. 1,5 *mm* longae et 0,7—0,8 *mm* latae.

Floret V—VII. Habitat in decliviis steppaceis vel lapidosis ponticis occidentalibus et tauricis.

Typus: RSS Ucr., dit. Odessana, distr. Odessanus, prope pag. Atestove, in decliviis lapidoso-steppaceis, 12. VII 1953, M. Klokov. Species haec ab *A. arvensi* (Lam.) Dandy (*A. thymoides* Moench) pubescentia totae plantae saepissime manifeste densiore longioreque, foliis inferioribus magis rotundatis, integerrimis vel obsolete, nunquam manifeste denticulatis, pedicellis in parte inferiore pilis brevibus, in superiore longis obtectis, glandulis stipitatis nullis (non ex toto pilosiusculis et glandulis stipitatis copiose tectis), calyce extus pilis setulosis patentissimis 0,5—1 *mm* longis atque setulis minutis vestitus glandulis nullis (nunquam brevipiloso, pilis usque ad 0,5 *mm* longis incurvatis glandulis stipitatis minutis copiose immixtis), corolla lilacino-purpurea ne-rosea, magis colorata recedit et eam in meridiem ex toto substituit.

31. Acinos subcrispus Klok. species nova. — *A. Fominii* Shost.-Des. p.p.

Caules a basi ascendentes 15—30 *cm* alti, saepissime ramosi, ramorum 1—3 paribus aucti, raro simplices, pilis patentibus vel reclinatis subflexuosis pluricellularibus 0,7—1,5 *mm* longis, inferne brevioribus, superne longioribus atque unicellularibus 0,2—0,3 *mm* longis necnon glandulis stipitatis subaequilongis immixtis dense obtecti. Folia longi-petiolata ovata vel ovato-rhomboidea 10—28 *mm* cum petiolo longa, 3—12 *mm* lata; lamina manifeste longiora quam lata, basi cuneata et in petiolum ca. 3—10 *mm* longum superne alatum, margine ciliatum attenuata, apice breviter attenuato-acutata, margine paulum undulata, denticulata, denticulis brevibus vel minutis angustis et obtusiuscule acutatis ab utroque latere 1—6, in parte inferiore ciliis haud densis usque ad 1—1,5 *mm* longis obsita, in utraque pagina pilosiuscula, subtus per nervos densiore pubescens atque glandulis stipitatis minutis obtecta, nervorum lateralium 2—3 paribus. Inflorescentia caulis parte vegetativa longior, verticillasteribus 4—8-floris; bracteae anguste lineari-lanceolatae ca. 1—2 *mm* longae, ciliatae; pedicelli 3—4,5 *mm* longi pilosiusculi necnon glandulosi; calyx curvato-tubulosus 8—11 *mm* longus, fructiferus ventricosus, extus per nervos pilis patentibus setulosis 0,5—1,5 *mm* longis apice hamulatis obtectus et circumcirca pilis brevibus necnon glandulis stipitatis obsitus; dentes calycis lanceolato-subulati breviciliati, inferiores 2,5—3 *mm*, superiores 1,5—2,2 *mm* longi; corolla 7,5—9 *mm* longa extus pilosiuscula. Nuculae elongato-ovoideae 2,0—2,1 *mm* longae, 0,8—1,0 *mm* latae, cinnamomeae.

Floret V—VI. Habitat in decliviis calcareis hypanicis vel borysthenicis meridionalibus.

Typus: RSS Ucr., dit. Chersonensis, prope pag. Kaczkarovka, in declivio lapidoso ad Borysthenem, 31. VI 1888, I. Paczoski.

Affinitas. *A. Fominii* Shost. s. str. maeotico-donetzicus a nostro foliis magis rotundatis et latioribus, calyce breviore 6,5—7,5 *mm* longo, nuculis brevioribus et atrioribus atque notis aliis multis abhorret.

32. A. infectus Klok. species nova.

Caules basi ascendentes 4—15 *cm* alti, simplices vel ramulo unico florifero infra medium aucti, inferne pilis brevibus vel brevissimis recurvatis, superne reclinatis vel patentibus, longioribus, ca. 0,4—0,8 *mm* longis dense pubescentes. Folia petiolata, ovato-triangularia, subrhomboidea vel latilanceolata 7—20 *mm* longa cum petiolo, 3—7,5 *mm* lata; petiolus ipse 1,5—8 *mm* longus, pilis brevissimis, 0,1—0,2 *mm* longis, subpatentibus densiuscule pubescens; lamina etiam pilosiuscula, subtus densiore quam supra; in foliis inferioribus (ante inflorescentiam) petiolo haud longior, basi rotundata, apice obtusa vel obtusiuscula, manifeste longior quam lata, margine crenulis obsoletis 1—3 vel subintegerrima, nervis obsoletis; in superioribus (floralibus) petiolo longior, basi lati-cuneata, apice attenuato-acutata, saepe subaequaliter longa lataque, margine denticulis acutiusculis 1—3 vel (in foliis apicalibus diminutis) integerrima, nervis lateralibus 2—3-paribus subprominentibus. Inflorescentia caulis parte vegetativa brevior; verticillasteres 4—6-flori; bracteae anguste vel angustissime lineari-lanceolatae, ca. 1—1,5 *mm* longae, ciliatae; pedicelli 1,5—4 *mm* longi, pilis adpressis acutis 0,2—0,3 *mm* longis obtecti, glandulis stipitatis abunde immixtis; calyx 8—9 *mm* longus, extus per nervos pilis setulosis 0,5—1,5 *mm* longis sat dense obsitus, praeterea ex toto glandulis stipitatis minutis obtectus; dentes eius margine breviciliati, inferiores subulati, solum basi vix dilatati, 2—3 *mm* longi, superiores lanceolato-subulati 1,5—2,5 *mm* longi; corolla 8—10,5 *mm* longa lilacino-rosea, extus pilosiuscula. Nuculae elongato-ovoideae ca. 2,2 *mm* longae et 1,0—1,1 *mm* latae, nigrescentia.

Floret V—VI. Habitat in steppis lapidosis tauricis.

Typus: Tauria, prope p. Lazurka (olim Abakly-Tyma), in steppa, 14. V 1955, M. Popov, D. Dobroczajeva et A. Barbarycz.

Affinitas. Ab *A. graveolenti* M. B. s. str. meridionali-taurico calyce majore 8—9 *mm*, non 5—6,5 *mm* longo valde recedit; *A. subcrispo* Klok. magis affinis, tamen habitu depauperato primo aspectu distincta (conferre discriptiones).

33. A. schizodontus Klok. species nova. — *A. graveolens* auct. fl. taur. pro min. parte.

Tota planta atrivirens. Caules erecti vel basi ascendentes, ca. 10—20 *cm* alti, supra basin ramosi, ramis floriferis oppositis 1—4-paribus,

in lateribus oppositis alternatim per internodios modo pubescentes inferne pilis minutissimis ca. 0,1 *mm* longis, superne brevibus usque ad 0,5 *mm* longis, raro longioribus immixtis, modo glabrati vel subglabrati. Folia petiolata, saepissime longe, oblongo-ovata (inferiora), ovato- vel obovato-rhomboidea necnon ovato-lanceolata (apicalia), 10—20 *mm* longa cum petiolo, 3—10 *mm* lata; petiolus ipse 3—7 *mm* longus, a lamina subobsolete differens, ea semper brevior, pilis minutis incurvatis puberulus, brevibus in foliis superioribus immixtis; lamina semper longior quam lata, basi cuneata, in foliis inferis (ad anthesin marcescentibus) apice obtusa vel obtusiuscula, margine obsolete crenulata, in ceteris attenuato-acutata vel acuminata, saepe longitudinaliter laxe plicata et recurvata, margine supra medium manifeste denticulata, denticulis acutiusculis usque ad 0,5 *mm* longis ab utroque latere 1—3, nervis lateralibus subtus prominentibus 3—4-paribus, in paginis utrinque pilis brevibus vel minutis densiuscule pubescens, per margines infra medium usque ad 1 *mm* longis immixtis; in foliis apicalibus pubescentia manifeste longior. Inflorescentia in caule eius parte vegetativa subduplo brevior, verticillasteres 2—6-flori (summi depauperati); bracteae lanceolatae vel lineari-lanceolatae ca. 1—1,5 *mm* longae, pilosiusculae; pedicelli 2,5—3,5 *mm* longi, pilis eorum diametro brevioribus recurvatis sat dense puberuli; calyx tubulosus 5—7 *mm* longus, paulum ventricosus, per nervos pilis rigisiusculis 0,3—1,3 *mm* longis sat dense obsitus, inter eos multo brevioribus tectus, dentibus subulatis breviter ciliatis; dentes inferiores e basi anguste lanceolata tenuiter subulati 2—2,5 *mm* longi; superiores basi vix dilatati, remotiusculi, interspatiis rectis, integris, haud emarginatis, dente subaequilongis; corolla ca. 7—8 *mm* longa, lilacino-atrirosea. Nuculae elongato-ovoideae 1,9—2,1 *mm* longae, ca. 1 *mm* latae, atricinnamomeae.

Floret VI—VIII. Habitat in decliviis montanis tauricis.

Typus: Tauria, distr. Sympheropoliensis, mons Czatyr-dag, in declivio septentrionali, 11. VII 1956, M. Kotov.

Affinitas. Species insignis ab omnibus proximis calyce eglanduloso, dentibus eius superioribus remotiusculis necnon habitu differens.

34. Origanum dilatatum Klok. species nova. — *O. vulgare* auct. taur. non L. s. str. — *O. creticum* auct. nonnull. non L.

Caules e basi supina assurgentes vel basi ascendentes necnon erecti 15—80 *cm* alti, excepta inflorescentia simplices, pilis recurvatis reclinatisve necnon partim patentibus 0,2—1,1(1,5) *mm* longis vel aequaliter, vel in lateribus oppositis alternatim per internodios modo densiuscule, modo parce pubescens. Folia infima diminuta, ad anthesin absentia; caulina media petiolata ovato-triangularia vel oblongo-ovato-lanceolata 12—55 *mm* longa cum petiolo, 4,5—27 *mm* lata, 1—2,7-plo longiora quam lata; petiolus ipse 1—10(15) *mm* longus, pilosus (sicut caulis in parte media); lamina basi plus minusve rotundata necnon laticuneata, apice obtusa necnon obtusiuscule acutata, integerrima vel

obsolete crenulata, nervis lateralibus 3—5-paribus, margine necnon subtus per nervos densiuscule pilis brevibus pubescens, supra et subtus inter nervos parciuscule pilis longioribus tecta vel in foliis superioribus glabriuscula, supra atrivirens, subtus pallidiuscula, glandulis punctatis haud abundans. Inflorescentia paniculato-corymbosa 2—27 *cm* longa et 2—24 *cm* lata, spicastris ovatis, saepissime ca. 4—6 *mm* longis, paucifloribus, raro elongatis et multifloribus, in ramulis densissime congestis; folia floralia ovato- vel rarius obovato-rhomboidea 3,2—4,5 *mm* longa, 1,5—3,5 *mm* lata, breviter attenuato-acuminata, per margines pilosiuscula, cetera glabra vel glabriuscula, saepissime chlorina, semimembranacea; pedicelli obsoleti 0,3—1,0 *mm* longi, pilosiusculi; calyx anguste campanulatus 2,3—2,7 *mm* longus, extus densiuscule puberulus, pilis subpatentibus minutis, 0,1—0,2 *mm* longis; dentes eius oblongo-lanceolati 0,3—0,7 *mm* longi; corolla 5—7 *mm* longa, roseo-purpurea, raro pallida, lilacino-rosea; labium inferius eius lobulis latis ovato-semicircularibus. Nuculae breviter ovoideae ca. 0,7—0,8 *mm* longae et 0,5—0,6 *mm* latae, castaneae.

Floret VI—VIII. Habitat in silvis montanis tauricis, praesertim ad margines eorum, necnon in jailis locis pratosis.

Typus: Tauria, prope Jaltam, mons Aj-Petri, ad cataractam Uczansu, 20. VII 1955, M. Klokov.

Affinitas. Species haec in Tauria *O. puberulum* (Beck) Klok. in Europa Orientali vulgatissimum ex toto subtituit. Ab eo foliis caulinis magis rotundatis (longitudo latitudinem 1—2,7-plo, non 2—3,5-plo superans), haud abunde, tamen grosse punctato-glandulosis (non glandulis minutis abunde obsitis), foliis floralibus semimembranaceis, latis, saepissime chlorinis sicut calyx, rarius sordido-atripurpureis, in utraque pagina glabris (non ex toto herbaceis, angustis, saepissime sicut calyx purpureis, manifeste pubescentibus), corolla saepissime purpurea, non lilacino-rosea necnon notis aliis vel habitu toto recedit.

Formae occidentali-transcaucasicae affines a tauricis differunt et ad speciem propriam verosimiliter pertinent.

35. Thymus hirtellus Klok. species nova.

Suffruticulus trunculis repentibus, radicantibus, tenuibus, 1—2 *mm* diametro, surculo sterili decumbenti terminatis, surculi steriles laterales etiam evoluti. Rami floriferi basi ascendentes 4—7 *cm* alti, tota extensione pilis patentibus 0,5—1,0 *mm* longis obtecti, pallide lilacini vel purpurascentes. Folia varia, definite infima foliola sessilia, oblongo-elliptica, 2,7—3,5 *mm* longa et 0,8—1,0 *mm* lata, etiam oblongo-elliptica tamen petiolata 4,5—8 *mm* longa et 1,0—1,5 *mm* lata, petiolo ca. 1—2,5 *mm* longo; media quadriparia, par inferus ex eis lamina anguste elliptica petioloque subaequante, posteriores duo cum lamina fere linearioblonga obtusiuscula et petiolo obsoleto, quartus, quo inflorescentia suffulta, petiolo subnullo et lamina oblongo-vel oblongo-ovato-lanceolata obtusiuscule acutata; omnia media 7—12(15) *mm* longa et 1—1,5(2) *mm*

lata, margine in triente vel dimidio inferiore ciliis usque ad 1,0—1,2 *mm* longis munita, in paginis ambobus dense pilosa, nervis lateralibus biparibus, glandulis punctatis pauciusculis subobsoletis; folia floralia oblongo-ovato-lanceolata 3—6 *mm* longa, 0,9—1,7 *mm* lata, nervis subtus prominentibus, basi albida submembranacea et supra glabra, cetera pilosa; folia surculorum sterilium brevipetiolata, saepissime lineari-lanceolata 9—11 *mm* longa et ca. 1 *mm* lata, paulum supra medium latissima, apice obtusiuscule acutata. Inflorescentia capitata necnon elongato-capitata, initio ca. 1—1,5 *cm* longa, postea producta, saepe verticilastero infimo remoto; pedicelli 1—1,5 *mm* longi, pilis patentibus ca. 0,2 *mm* longis obtecti; calyx anguste campanulatus 3,5—4,5 *mm* longus, extus latere ventrali patenti-pilosus, dorsali pilosiusculus vel sub dentibus glabriusculus; dentes labii superioris triangulari-lanceolati, margine abunde ciliati; corolla (floris hermaphroditi) ca. 6 *mm* longa, laete lilacina. Nuculae ellipsoideae, ca. 1,2 *mm* longae, brunneae.

Floret VI—VII. Habitat in decliviis lapidosis vel saxis tauricis meridionalibus.

Typus: Tauria, Hortus Botanicus Nikitensis, in decliviis lapidosis, 17. VI 1956, M. Klokov.

Affinitas. Species haec, litoris Tauriae austro-occidentalis incola, *Th. Zelenetzkyi* Klok. et Shost. jailicolae maxime affinis, tamen ramis floriferis valde humilioribus (nunquam usque ad 15—25 *cm* altis), brevius et minus dense pilosis (pilis saepissime 0,5—1,0 *mm*, non 1—2 *mm* longis), foliis caulinis mediis 1,5-plo brevioribus et subduplo angustioribus (usque ad 1,5—2 *mm*, non 3—4 *mm* latis), brevius pilosis ciliatisque, pedicellis brevibus (non 2—4 *mm* longis), calyce breviore (non 4—6 *mm* longo), brevius et minus dense piloso differenda; a *Th. hirsuto* M.B. etiam proximo foliorum forma (nunquam spathulatis) abhorret. Praeterea *Th. hirtellus* Klok. sicut. *Th. attenuatus* Klok. ab omnibus proximis caulibus (trunculis) eurepentibus, non pseusorepentibus differunt.

36. Thymus attenuatus Klok. species nova. — *Th. Callieri* auct. fl. taur. p.p. non Borb.

Suffruticulus trunculis repentibus, radicantibus vel initio liberis, 0,6—3 *mm* diametro, surculo sterili decumbenti terminatis surculis lateralibus etiam evolutis. Rami floriferi ascendentes vel suberecti 2,5—12 *cm* alti, tenues, 0,4—0,6 *mm* diametro, sub inflorescentia pilis patentibus vel rarius semipatentibus 0,2—0,8 *mm* longis obtecti, inferne pilis minutis obsoletis puberuli, pallide lilacini. Foliola infima sessilia, oblongo-elliptica, ca. 3 *mm* longa; folia caulina necnon surculina petiolata, anguste oblongo-elliptica vel partim lineari-oblonga 3—18 *mm* longa et 0,5—2,3 *mm* lata, basi cuneata, apice obtusiuscule acutata, margine usque ad $\frac{1}{4}-\frac{1}{3}$ ciliis 0,5—1,2 *mm* longis obsita, in paginis ambobus glabra, nervis lateralibus biparibus, subtus prominentibus, glandulis

punctatis haud numerosis obsoletis; folia caulina inferiora longiuscule petiolata, superiora subsessilia, surculina plus minusve oblique curvata; folia fulcrantia floralibuscum oblongo- vel oblongo-ovato-lanceolata 4—14 *mm* longa, 1,2—3,2 *mm* lata, margine saepe supra medium densiuscule ciliata. Inflorescentia sub anthesin capitata, saepe verticillastere infimo remoto, bracteae lineari-lanceolatae necnon subfiliformes 1,5—3 *mm* longae, ciliatae; calyx tubuloso-campanulatus 3—5 *mm* longus (floriferus), extus latere ventrali pilosiusculus, dorsali glabratus; tubulus eius labiis manifeste brevior, dentes labii superioris triangulari-lanceolati vel lanceolati, acuminati, margine densiuscule ciliati; corolla 6—9 *mm* longa, atrililacina. Nuculae breviter ellipsoideae vel subglobosae 0,8—0,9 *mm* longae, brunneae.

Floret primo aestate. Habitat in declivibus lapidosis tauricis meridionalibus.

Typus: Tauria, distr. Alustiensis, in decliviis lapidosis ad promont. Martianum prope Hortum Botanicum Nikitensem, 9. VI 1956, M. Klokov.

Affinitas. A *Th. hirtello* Klok. cui maxime proximus pubescentia totae plantae parciore primo aspectu reversa; a *Th. Callieri* Borb. praemontano foliorum forma necnon dimensionibus (usque ad 18 *mm*, non 14—15 *mm* longorum et ad 2,3 *mm*, non saepissime 1,5 *mm* latorum, ad medium, nunquam manifeste supra latissimorum nec spathulatorum) recedit; a *Th. jailae* (Klok. et Shost.) Stank. ramis floriferis duplo humilioribus, sub inflorescentia breviuscule pilosis (pilis 0,2—0,8 *mm*, non 0,5—1,5 *mm* longis), foliis caulinis mediis angustioribus (0,5—2,3 *mm*, non 1—3,5 *mm* latis), corolla majore (6—9 *mm*, non 4,5—7 *mm* longa) differt.

37. Thymus platyphyllus Klok. species nova.

Trunculi abbreviati, tenues, ramis fertilibus sterilibusque suberectis. Rami floriferi ca. 10—25 *cm* alti, simplices vel saepe ramosi, ramis oppositis 1—3-paribus 2—7,5 *cm* longis, sub inflorescentia necnon in ea pilis patentibus 0,5—1,2 *mm* longis dense obtecti, inferne recurvatis multo brevioribus. Folia caulina sessilia vel solum infima obsolete petiolata, oblongo-elliptica, 7—20 *mm* longa, 2—5 *mm* lata, basi cuneata, apice obtusiuscula vel obtusiuscule capitata, margine usque ad $\frac{1}{5}-\frac{1}{3}$ ciliis 1—1,7 *mm* longis obsita, superius minutissime setosiuscula, in paginis ambobus glabra, nervis lateralibus 2—4-paribus subtus prominentibus, glandulis punctatis numerosis sat manifestis, rigidiuscula; folia floralia oblongo-lanceolata 4,5—15 *mm* longa, 1—4,2 *mm* lata, margine ciliis densioribus et superius productis quam in caulinis sed brevioribus; folia in surculis sterilibus caulinis similia; ex axillis foliorum mediorum in ramis necnon in surculis ramuli abbreviati cum foliolorum fasciculo 5—10 *mm* longorum protracti. Inflorescentia in ramo principali plus minusve elongata et initio verticillata verticillasteribus remotis 1—3-

et solum in ramulis secundariis capitata; bracteae oblongo- vel lineari-lanceolatae 2—4,5 *mm* longae; pedicelli 2—5 *mm* longi, patenter brevipilosi; calyx angusto- vel tubuloso-campanulatus, 3,4—4 *mm*, fructiferus usque ad 5 *mm* longus, extus circumcirca pilosus; dentes labii superioris eius lanceolati, angustae, tenuiuscule acuminati, apice ciliati; corolla ca. 5 *mm* longa, pallidiuscule lilacina. Nuculae ignotae.

Floret VI—VII. Habitat in decliviis steppaceis cimmericis Tauriae orientalis.

Typus: Tauria, distr. Cimmericus, prope pag. Ossovkin, in decliviis steppaceis, 12. VI 1955, A. Barbarycz et D. Dobroczajeva.

Affinitas. Species haec *Th. latifolio* (Bess.) Andrz. podolico et *Th. pastorali* Iljin ciscaucasico proximus, tamen foliis caulinis mediis angustioribus, manifeste, non obsolete punctato-glandulosis, crassioribus, et rigidiusculis, non mollibus, nervis lateralibus eorum subtus sat manifeste, non obsolete prominentibus, calyce florifero longiore ab ambobus distinctus. Ab omnibus tauricis foliis latissimis primo aspectu differt.

38. Thymus liaculatus Klok. species nova.

Suffruticulus nanus trunculis repentibus et radicantibus tenuibus ca. 1 *mm* diametro, inflorescentia terminatis; surculi steriles procumbentes e trunculis vel e rhizomate orti. Rami floriferi suberecti 1,5—5 *cm* alti, sub inflorescentia pilis flexuosis patentibus vel semipatentibus usque ad 0,7 *mm* longis, inferne brevioribus recurvatis pubescentes; foliola caulina infima ramorum basi congesta latipetiolata oblongo-elliptica, ca. 2,5—3,0 *mm* longa et 0,8—0,9 *mm* lata, petiolo ipso ca. 0,5—1,0 *mm* longo, margine toto ciliata, in paginis ambobus pilosa; folia media partim spathulata lamina obovata in petiolum subabrupte attenuata, partim oblongo-obovata, basin versus sensim attenuata petiolo obsoleto, omnia 5—10 *mm* longa et 1,3—2,0 *mm* lata, margine apice excepto ciliis usque ad 1,0—1,2 *mm* longis abunde obsita, in paginis ambobus pilis brevibus et longioribus, usque ad 0,5 *mm* longis, patentibus sat dense pubescentia, nervis lateralibus 1—3-paribus obsoletis, glandulis punctatis paucis, majusculis, subindistinctis; ex foliorum horum axillis ramuli abbreviati dense foliosi orti; folia surculina caulinis mediis similia; folia floralia oblongo- vel ovato-lanceolata 4—7,5 *mm* longa et 1,5—2 *mm* lata obtusiuscula, dense pilosa. Inflorescentia capitata, compacta, sub anthesin ca. 6—8 *mm* longa et 10 *mm* lata; pedicelli ca. 0,5 *mm* longi, obsoleti, patenter pilosi; calyx tubuloso-campanulatus ca. 4 *mm* longus, extus pilosus; dentes labii superioris eius lanceolati ca. 1 *mm* longi et sat dense ciliati; corolla (floris hermaphroditi) ca. 6 *mm* longa, purpurea.

Floret V—VI. Habitat in decliviis lapidoso-steppaceis tauricis tarchankuticis.

Typus: Tauria, dit. Czornomorskiensis, in steppa lapidosa prope promont. Tarchankut, 9. V 1956.

Affinitas. Species insignis. A *Th. eupatoriensi* Klok. et Shost. pubescentia totae plantae densa, foliorum forma dimensionibusque valdissime differt et omnibus ceteris aliena.

39. Thymus ciliatissimus Klok. species nova.

Suffrutex trunculis repentibus et radicantibus ca. 2—5 *mm* diametro; inflorescentia terminatis; surculi steriles decumbentes initio breviusculi, sub autumno elongati. Rami floriferi basi ascendentes 3—10 *cm* alti, sub inflorescentia necnon inferius pilis brevibus recurvatis pubescentes, longioribus (0,5—1,0 *mm* longis) patentibus vel semipatentibus immixtis, dense foliosi, internodiis abbreviatis 5—10 *mm* longis; surculi etiam pubescentes tamen laxe foliati, internodiis elongatis. Folia caulina sessilia anguste linearia necnon lineari-oblonga vel sub inflorescentia lineari-lanceolata 3,5—10 *mm* longa et 0,4—1,7 *mm* lata, latissima saepissime ad medium, apice obtusiuscula vel obtusiuscule acutata, margine toto et partim in paginis (praesertim supra sub apice) ciliis patentibus ca. 0,5—1,0 *mm* longis abunde obsita, ex axillis foliorum mediorum ramuli abbreviati steriles vel superne elongati floriferi oriuntur; folia floralia oblongo-ovato-lanceolata ca. 2—7 *mm* longa et 1—1,5 *mm* lata, dense ciliata. Inflorescentia capitata, compacta, raro verticillastere depauperato addito; pedicelli ca. 1,5—3 *mm* longi, pilosiusculi; calyx campanulatus (3) 3,5—4 *mm* longus, fructiferus haud auctus, in latere ventrali pilis patentibus flexuosis ca. 0,5 *mm* longis obtectus, in dorsali glabriusculus; dentes labii superioris triangulari-lanceolati, subaequales, margine herbaceo (nunquam membranaceo) ciliis longiusculis tricellularibus obsiti; corolla ca. 6—6,5 *mm* longa, laete lilacina. Nuculae ovoideae ca. 0,9—1,0 *mm* longae et 0,6 *mm* latae, atribrunneae.

Floret VI—VIII. Habitat in arenis ad fl. Savranka pontico-steppaceis.

Typus: RSS Ucr., dit. Odessana, distr. Pishczaniensis, in arenosis, 14. VIII 1934. G. Bilyk.

Affinitas. Species haec rarissima tertia est ex seriei *Odoratissimi* Klok. et Shost. quae psammophyta obligata pontica amplectitur. A *Th. Pallasiano* H. Br. (*Th. odoratissimus* M.B.) foliis caulinis linearibus vel lineari-oblongis ad medium latissimis (non saepissime lineari-spathulatis, in triente superiore latissimis), toto margine necnon partim in paginis dense ciliatis (non solum margine usque ad medium ciliis paucioribus sed longioribus obsitis), dentibus labii superioris margine herbaceo ciliatis (non margine membranaceo glabris vel minutissime setosiusculis) atque habitu toto differt; a *Th. borysthenico* Klok. et Shost. foliis planis abhorret.

Specierum omnium Typi in Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae asservatur.

ПОКАЖЧИК

УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ДО ІХ ТОМА «ФЛОРИ УРСР» [1]

Авран 406, 472
„ лікарський **472**
Баклажан синій 387, **395**
Бартсія 407, 590
„ альпійська **590**, 591
Белладонна 365, 367
„ звичайна **367**, 368
БІГЕОНІЄВІ 631
Блекота 365, 372
„ біла 373, **376**, 377
„ бліда 373, **375**
„ чорна **373**, 374
Буквиця 9, 184
„ короткозуба . . . 186, **186**, 187
„ перебільшена . . 186, **188**, 189
„ темнувата . . . 186, **191**, 192
Васильки 8, 363
„ справжні **363**
Вероніка 405, 476
„ австрійська . . . 482, **517**, 518
„ альпійська 478, **536**
„ анагалісовидна 481, **531**
„ багатороздільна . 482, **521**, 522
„ Барел'є 479, **492**
„ Баумгартена 480, **525**
„ Бахофена 479, **486**
„ безлиста 480, **525**
„ берегова 481, **529**
„ біла 478, **489**
„ вербейникова 481, **535**
„ весняна 479, **507**
„ герцеговинська 481, **533**
„ гірська 482, **527**
„ горечавкова 480, **483**
„ двійчаста 477, **499**, 500
„ джерельна 481, **530**
„ дібровна 482, **510**
„ Діленієва . . . 480, **500**, 506
„ довголиста 479, **486**
„ зубчаста 482, **514**, 515
„ колосиста 479, **490**
„ кримська 482, **519**, 520
„ кустиста 478, **538**
„ лежача 482, **516**
„ лікарська 482, **523**
„ маргариткова 478, **537**
„ найбільша 482, **528**
„ нив'яна 477, **498**
„ нитковидна 477, **508**
„ орхідна 479, **493**
Вероніка персидська 477, **501**
„ плющолиста . . . 477, **502**, 503
„ польова 480, **505**
„ рання 480, **496**, 497
„ розгалужена 479, **487**
„ сива 478, **488**
„ скардська 481, **533**
„ струмкова 481, **534**
„ тіньова 482, **511**, 512
„ трилиста 479, **494**, 495
„ тьмяна 477, **498**
„ цимбалярієва 477, **504**
„ чагарникова 478, **537**
„ чебрецелиста 480, **484**
„ широколиста 482, **513**
„ щебрушколиста . . 480, **508**, 509
„ щитковидна 480, **526**
Вовконіг 6, 348
„ високий 348, **349**
„ європейський **348**
Гісоп 8, 286
„ крейдяний 286, 288
„ лікарський 286, **287**
Глуха кропива 9, 130
„ „ біла 131, **140**
„ „ гладенька . . . 131, **138**
„ „ гола 131, **132**
„ „ Пачоського . . 132, **136**
„ „ пурпурова . . . 131, **137**
„ „ стеблообгортна . 132, **133**
„ „ степова . . 132, **134**, 135
„ „ чагарникова . 131, **141**, 142
Горлянка 6, 11
„ верболиста 12, **18**
„ женевська 12, **14**
„ Лаксманна 12, **17**
„ несправжньохіоська . . . 12, **20**
„ пірамідальна 12, **13**
„ повзуча 11, **12**
„ східна 11, **15**
„ хіоська 12, **19**
„ ялинковидна 12, **21**
ГУБОЦВІТІ 5
Дзвінець 407, 592
„ альпійський . . . 592, **603**, 604
„ безкрилий . . . 592, **599**, 600
„ великий 594, **605**
„ весняний 593, **596**
„ „ × Д. малий . . . **597**
„ відхилений 594, **605**
„ вузьколистий 593, **601**
Дзвінець гірський 593, **594**
„ гребінчастий 593, **597**
„ джунгарський 593, **598**
„ крейдяний 593, **595**
„ літній 593, **595**
„ малий 593, **602**
„ середземноморський . . 593, **606**
„ чорніючий 593, **601**
„ шиловидний 593, **598**
Дивина 405, 407
„ банатська 408, **412**
„ білошерстиста 408, **415**
„ борошниста 408, **416**
„ „ × Д. східну . . 430
„ „ × „ чорну . . 430
„ велична 408, **413**
„ виїмчаста 408, **416**
„ залізняковидна 408, **409**
„ „ × Д. борошнисту 430
„ „ × „ чорну . . 430
„ звичайна 408, **411**
„ овальнолиста . . . 409, **421**, 423
„ „ × Д. фіолетову . 431
„ пірамідальна 409, **426**
„ пірчасто-роздільна . 408, **413**, 414
„ „ × Д. борошнисту . 430
„ помітна 409, **424**, 425
„ розлога 409, **418**, 419
„ скіпетровидна 408, **410**
„ „ × Д. чорну . . 430
„ східна 409, **417**
„ „ × Д. фіолетову . . 430
„ тарганка 409, **427**
„ „ × Д. фіолетову . . 431
„ фіолетова 409, **429**
„ чорна 408, **418**
„ шерстиста 409, **421**, 422
Додарція 406, 471
„ східна **471**
Дурмани 365, 384
„ безшипний 386
„ вонючий 385
„ застрашливий 386
„ звичайний 385
„ фіолетовий 386
Ельшольція 6, 362
„ гребінчаста 362
„ Патрена **362**
Жабрій 9, 125
„ двонадрізний 126, **128**
„ звичайний 126, **127**
„ ладанний 125, **126**
„ пишний 126, **129**
„ пухнатий 126, **129**
Залізниця 7, 65
„ айпетрінська 66, **71**
„ гірська 67, **79**
„ зеленолускова 66, **70**
„ кримська 66, **69**
„ Маршаллова 66, **74**
„ мисочковидна 66, **72**
„ скіфська 66, **68**
„ скупчена 67, **76**
„ темиожилкова 67, **78**
„ черепитчаста 67, **75**
„ чубата 67, **80**
Залізняк 8, 107
Залізняк азовський 108, **115**
„ бульбистий 109, **121**
„ гібридний 108, **115**
„ залозистий . . . 109, **123**, 124
„ колючий 108, **112**
„ кримський . . . 108, **110**, 111
„ кущовидний 108, **109**
„ Пискунова 109, **117**
„ південнобузький . . . 108, **114**
„ скіфський 108, **117**
„ степовий 109, **118**
„ яйлинський . . . 109, **119**, 120
Зеленчук 9, 144
„ жовтий **145**
Зизифора 7, 248
„ головчаста . . . 249, **249**, 250
„ кримська 249, **252**
„ перська 249, **252**
„ тонка 249, **253**
Змієголовник 8, 10, 89
„ австрійський 89, **94**
„ молдавський 89, **91**
„ Рюйша 89, **92**, 93
„ чебрецевий 89, **90**
Кадило 10, 100
„ карпатське . . . 101, **104**, 105
„ сарматське **101**, 102
Каламінта 10, 262
„ великоквіткова . . . 262, **263**
„ лісова 263, **264**
„ щедроцвіта . . 263, **266**, 267
„ худорлява . . 263, **268**, 269
Кампсис 632, 634
„ великоквітковий **635**
„ повзучий **635**
Картопля 387, 388
Катальпа 632
„ бігнонійоподібна . . . 632, **633**
„ Бунге 632
„ чудова 632, **634**
„ яйцевиднолиста . . . 632, **633**
Кіксія 406, 433
„ кавказька 433, **434**
„ несправжня **433**
„ повійничкова 433, **434**
Котяча м'ята 8, 81
„ „ великоквіткова . . . 81, **83**
„ „ дрібноквіткова . . . 81, **85**
„ „ паннонська 82, **83**
„ „ справжня **82**
Котячий хвіст 7, 145
„ „ шандровидний **146**
Кравник 407, 584
„ весняний 585, **588**, 589
„ клейкий 585, **588**, 589
„ пізній **585**
„ солончаковий . . 585, **586**, 587
Лаванда 7, 58
„ колоскова **58**
Лимонна м'ята 255
Ліндернія 406, 475
„ коробчаста **475**
Льонок 406, 435
„ бессарабський 437, **441**
„ Біберштейна 437, **441**
„ „ × Л. звичайний . 442
„ дворозділький 436, **448**
„ довгошпорковий . . 436, **446**, 447
„ дроколистий 436, **437**

[1] Склала І. Д. Стеценко.

Льонок звичайний 437, **443**
„ кам'янистий 436, **440**
„ крейдяний 436, **449**
„ піщаний 436, **438**, 439
„ простий 436, **450**, 451
„ руський 437, **442**
„ „ × Л. звичайний . . . 443
„ солодкий 436, **445**
„ „ × Л. звичайний . . . 446
„ чорноморський 436, **438**
Лялеманція 8, 95
„ іберійська **95**
Майоран 6, 288
„ садовий **289**
Материнка 8, 289
„ пухиата 289, **290**
„ розширена . . . 290, 291, **293**
Махорка 381, **382**
Мексиканський помідор 399, 402
Меліса 10, 254
„ дворога 255, **256**, 257
„ справжня **255**
Мікромерія 8, 261
„ чебрецелиста **261**
Молукська трава 7, 149
„ „ гладенька **150**
Мулянка 406, 473
„ водна **473**
М'ята 6, 350
„ блошина 352, **359**
„ водяна 352, **356**
„ довголиста 352, **353**
„ дрібноквіткова 352, **360**
„ кільчаста 352, **357**
„ колосиста 352, **354**
„ перечна 353, **355**
„ польова 352, **358**
„ споріднена 352, **358**
„ холодна **355**
М'яточник 9, 150
„ довгочашечковий 151, **152**, 153, 154
„ чорний **151**
Наперстянка 406, 539
„ великоквіткова . . 539, **541**
„ червона 539, **540**
„ „ × Н. великоквіткову . . . 541
„ шерстиста 539, **542**
Нікандра 365, 366
„ мохунковидна **366**
Орвала 9, 144
„ великоквіткова **144**
Ортанта 407, 582
„ жовта **582**, 583
Очанка 407, 559
„ барвиста 561, **574**
„ гірська 560, **578**, 579
„ гола 562, **571**
„ зальцбурзька . . . 560, **580**, 581
„ Ірини 562, **564**
„ Кернера 561, **573**, 574
„ коротковолосиста . . 561, 562, **566**
„ „ × О. дріб-ноцвіту 562, **568**
„ короткоквіткова 561, **569**
„ кримська 560, **575**, 576
„ Ростковіуса 560, **577**
„ стиснута 562, **565**
Очанка татарська 561, **562**
„ татрська 561, **572**
„ тонка 561, **568**
„ фінська 560, **578**
„ Юхтриця 561, **570**, 571
Павловнія 405, 470
„ пухнаста **470**
Паслін 365, 387
„ дзьобатий 387, **396**
„ жовтий 388, **394**
„ колючий 387, **396**
„ криластий 387, **393**
„ низький 388, **393**
„ солодкогіркий 387, **389**
„ сухоребриколистий . . . 387, **395**
„ чорний 387, **391**, 392
ПАСЛЬОНОВІ 364
Пахучка 10, 270
„ звичайна **270**
Перестріч 407, 544
„ гайовий 544, **551**
„ Гербіха 545, **553**
„ гребінчастий 544, **545**
„ звичайний 545, **557**
„ лісовий 545, **552**
„ лунний 545, **556**
„ польовий 544, **546**
„ розсічений 545, **557**
„ скельний 545, **554**, 555
„ сріблястий . . . 544, **548**, 549
Перила 6, 361
„ васильковидна **361**
Перувіанська вишня 403
Петрів хрест 405, 628
„ „ лускатий **629**, 630
Петунія 365, 383
„ гібридна **383**
Повій 365, 370
„ звичайний **370**, 371
Помідор 365, 397
„ їстівний **397**
Ранник 406, 455
„ весняний 455, **456**
„ Гольде 456, **463**
„ донецький 456, **462**
„ крейдяний 456, **466**
„ крилатий 456, **460**
„ олімпійський 456, **465**
„ скельний 456, **463**, 464
„ Скополіїв 455, **458**
„ собачий 456, **467**, 468
„ тонкий 456, **466**
„ чужоземний 455, **457**
„ шишкуватий 456, **459**
РАННИКОВІ 405
Розмарин 7, 41
„ справжній **41**
Розхідник 8, 86
„ волосистий 87, 88
„ звичайний **87**
Ротики 406, 451
„ дикі **452**
„ садові **452**
Самосил 6, 21
„ бучинний 23, **30**, 31
„ гайовий 22, **26**
„ кримський 23, **34**
„ передгірний 24, **37**
„ пірчастий 22, **25**

Самосил повстистий 23, **36**
„ скордійовидний 22, **25**
„ Стевенів 23, **27**, 28
„ угорський 23, **36**
„ Фішера 23, **32**
„ часниковий 22, **24**
„ чепурний 23, **33**
„ яйли 24, **39**
Скополія 365, 378
„ карніолійська 378, **379**
„ трубкоцвіта **378**
Собача кропива 9, 146
„ „ п'ятилопатева . 147, **148**
„ „ серцевидна . . . **147**
„ „ сизувата . . . 147, **149**
Стручковий перець 365, 403
„ „ однорічний . . . **404**
Суничний помідор 399
Суховершки 10, 96
„ великоквіткові **96**
„ звичайні 96, **97**
„ лопатеві 96, **99**
Тоція 407, 558
„ карпатська **558**, 559
Тютюн 365, 380
„ крилатий 381, **382**
„ махорка 381, **382**
„ справжній **381**
Фізаліс 365, 398
„ звичайний **399**, 400
„ клейкоплідний 399, **402**
„ опушений 399, **402**
„ перувіанський 399, **403**
Хенорінум 406, 453
„ клейкий **453**
„ Клокова 453, **454**
Цельзія 406, 431
„ східна **431**
Цимбалярія 406, 432
„ мурова **432**
Цимбохазма 406, 626
„ дніпровська **626**, 627
Чабер 8, 258
„ кримський 258, **259**
„ садковий 259, **260**
„ товстолистий 259, **261**
Чебрець 9, 294
„ безжилковий 296, **306**
„ вапняковий 301, **339**
„ волохатенький . . 297, **309**, 310
„ витончений . . . 298, **311**, 312
„ гранітний 301, **338**
„ двовидий 298, **316**, 317
„ Дзевановський 298, **329**
„ дніпровський 299, **343**
„ євпаторійський 300, **335**
„ Зеленецького 297, **313**
„ Каллье 298, **308**, 309
„ кальміуський 300, **337**
„ кошлатий 297, **307**
„ крейдяний 301, **340**
„ кримський 299, **347**
„ лопатчастий . . . 300, **334**, 335
„ Львовіїв 298, **324**
„ Маршаллів 298, **330**
„ молдавський 300, **336**
„ найвійчастий . . . 300, **341**, 342
„ несправжньогранітний . . 301, **338**
„ несправжньоприземкуватий 299, **346**
Чебрець обведений 296, **301**
„ одягнений 297, **319**
„ Палласів 300, **344**
„ паннонський 298, **325**
„ плазкий 299, **331**
„ плосколистий . . . 299, **327**, 328
„ подільський 298, **321**
„ поліський **333**
„ субальпійський 296, **305**
„ трав'янистий 297, **320**
„ узбережний . . . 297, **315**, 316
„ український 296, **303**
„ черноволосий 296, **302**
„ Черняєва 298, **323**
„ широколистий 299, **326**
„ яйли 298, **313**, 314
Чистець 9, 156
„ альпійський 157, **167**
„ болотяний 157, **169**
„ вузьколистий 156, **180**
„ германський 157, **165**
„ голкозубий 158, **175**, 176
„ достопам'ятний . . 158, **177**, 178
„ закутаний . . . 157, **160**, 161
„ занедбаний 158, **181**
„ лісовий 157, **168**
„ однорічний 158, **182**
„ польовий 156, **183**
„ прямий 158, **170**
„ різнозубий 157, **166**
„ сердечний 157, **163**, 164
„ трансільванський . 158, **172**, 173
„ Черняєва 158, **174**
„ шерстистий 157, **159**
Шавлія 7, 194
„ австрійська 199, **245**
„ блискуча 199, **247**
„ великоквіткова 195, **201**
„ вербенова 196, **222**
„ витерта 196, **220**, 221
„ Габліцова 199, **208**
„ Дмитрова 199, **207**
„ ефіопська 199, **213**
„ залозистоколоса 199, **205**
„ зарослева 197, **216**
„ затінкова 197, **238**, 239
„ кільчаста 196, **246**
„ клейка 199, **209**
„ короткотичинкова . 196, **202**, 203
„ кременецька . . . 197, **241**, 242
„ лікарська 195, **200**
„ лучна 197, **215**
„ молдавська . . . 198, **236**, 237
„ мускатна 199, **212**
„ освітлена . . . 198, **232**, 233, 234
„ польова 196, **218**
„ пониклa 197, **240**
„ похила 197, **243**
„ передгірна 198, **224**, 225
„ скабіозолиста 199, **206**
„ степова 197, **217**
„ сухостепова . . 198, **226**, 227, 228
„ чубата 196, **211**
„ яйлинська 198, **230**, 231
Шандра 7, 59, 362
„ звичайна **60**
„ рання 60, **61**
„ тубільна 60, **62**, 63
„ хвостовидна 60, **64**

Шоломниця 6, 42
„ бліда 43, **50**
„ весняна 44, **52**
„ висока 43, **48**
„ зісподу-біла 44, **54**
„ коротковолосиста . . . 44, **56**
„ крейдяна 44, **53**
„ кримська 45, **56**
„ майже-білувата . . . 44, **49**
„ перукова 43, **45**
„ різноколірна 44, **55**
„ списолиста 43, **46**
„ Стевена 45, **57**
„ сумнівна 43, **47**
Шолудивник 406, 607
„ болотний . . . 608, **617**, 618
„ високий . . . 608, **620**, 621
„ Гаккета . . . 608, **622**, 623
Шолудивник Едера 608, **619**
„ Кауфмана 607, **613**
„ кільчастий **608**, 609
„ королівський скіпетр 608, **622**, 624
„ лісовий . . . 608, **615**, 616
„ пухнатоколосий 607, **610**, 611
„ Сібторпа . . . 607, **613**, 614
Щебрушка 10, 271
„ Баумгартена 272, **273**
„ карпатська 273
„ кучерявенька . . 273, **278**, 279
„ недовершена . . 273, **280**, 281
„ незалозиста . . . 272, **275**, 276
„ пахуча 273, **282**
„ польова 272, **274**
„ роздільнозуба . . 272, **284**, 285
„ Фоміна 273, **277**

ПОКАЖЧИК

ЛАТИНСЬКИХ НАЗВ І СИНОНІМІВ ДО IX ТОМА «ФЛОРИ УРСР» [1]

Acinifoliae Lehm. 508
Acinoideae Benth. 248, 249
Acinos Moench 10, 271
„ alpinus (L.) Moench . . . 274
„ arvensis (Lam.) Dandy 272, **274**, 277, 662
„ Baumgartenii (Simk.) Klok. 272, **273**
„ eglandulosus Klok. 272, **275**, 276, 661
„ Fominii Shost. 273, **277**, 280, 662, 663
„ *graveolens* auct. 663
„ „ Борисова 286
„ graveolens M. B. 663
„ „ (M. B.) Link. 273, 280, **282**
„ „ var. macrocalyx Scheng. . . . 282
„ infectus Klok. . 273, **280**, 281, 663
„ schizodonthus Klok. . 272, **284**, 285, 663
„ subcrispus Klok. 273, **278**, 279, 282, 662, 663
„ *thymoides* Moench . . 275, 662
„ *villosus* Pers. 277
Aethiopis Benth. 213
Agrestes Lehm. 497
Ajuga L. 6, 11
„ chamaepitys Schreb. . . 12, **21**
„ *chia* auct. 20
„ chia Schreb. 11, **19**, 20
„ genevensis L. 12, 13, **14**
„ Laxmannii (L.) Benth. . 12, **17**
„ *oblongata* Schmalh. . . . 18
„ orientalis L. 11, **15**
„ pseudochia Shost. . . 11, 12, **20**
„ pyramidalis L. 12, **13**
„ reptans L. 11, **12**, 15
„ salicifolia (L.) Schreb. . 12, **18**
Ajugeae Benth. in DC. 10
Ajugoideae Benth. 11
Alatae Gorschk. 460
Alba Kupr. 141
Alectorolophus aestivalis Zing. . . 595
„ *alectorolophus* Stern. 605
„ *alpinus* Stern. . 603, 604
„ *angustifolius* Heynh. 602
„ *apterus* Ostenf. . . 599
„ *crista-galli* M.B. . . . 602
„ *goniotrichus* Stern. . 606
„ *fallax* Stern. . . . 597
Alectorolophus hirsutus All. . . . 605
„ *hirsutus* ssp. *patulus* (Stern.) Hayek . 606
„ *major* Reichenb. 596, 599
„ *major* ssp. *aestivalis* Zing. . . 595
„ „ *apterus* Sterneck 599
„ „ *eumajor* Stern. 595, 596
„ „ *montanus* Hayek . . 594
„ „ *vernalis* Zing. . . 596
„ „ var. *apterus* et var. *stenopterus* Fries. . 599
„ *mediterraneus* Stern. 606
„ *minor* Dum. 602
„ „ var. *fallax* Wimm. et Grab. . . 597
„ *montanus* Fritsch. . 594
„ *patulus* Stern. . . . 606
„ *pectinatus* Behrend. 597
„ *sabulatus* Stern. . . 598
„ *songaricus* Stern. . . 599
„ *stenophyllus* Stern. . 601
„ *vernalis* Zing. . . . 596
Alopecurus (Benth.) Klok. . . . 184
Alpinae Boiss. 536
„ Juz. 51
„ Rothm. 573
Alpini Klok. 274
Alsinebe Griseb. 505
Alternantes Klok. 301, 303
Amphicome arguta Ldl. 632
Amplexicaulia Briq. 133
Anagallides Keller 529
Anastomosanthes Stiefelhag . . 456
Androceras Bitter 395
Angustifoliae Benth. 48
Angustifoliae (Wettst.) Jorgens 580
Anisostylae M. Pop. 114
Anodon Bunge 619
Antirrhineae Duby. 432
Antirrhinoideae Wettst. 432
Antirrhinum L. 405, 406, 451
„ *arvense* β. L. 450
„ *bipartitum* Vent. . . . 448
„ *cymbalaria* L. 433
„ *elatine* L. 434
„ *genistifolium* L. 437

[1] Склала І. Д. Стеценко.

Antirrhinum *genistifolium* M. B. . . . 437
„ *hederaceum* Lam. . . . 433
„ *Linaria* L. 444
„ „ M.B. 441
„ *macrourum* M.B. 446
„ majus L. **452**
„ orontium L. **452**
„ *simplex* Willd. 450
„ *spurium* L. 434
Aphyllae Römp. 524
Appendiculatae Benth. . . . 248, 252
Arvenses (Benth.) Klok. 357
„ „ Wettst. . . . 450
Arvensia Ronnig. 546
Atropa L. 365, 367
„ belladonna L. **367**, 368
„ *carniolica* Scop. 380
„ *physaloides* L. 366
Atropeae Reichenb. 367
Atropinae Dun. 367
Austriaca (Briq.) Klok. 94
Austriacae Wulf. 517
Austriacae Pobed. 244
Ballota Benth. 151
Ballota L. 9, 150
„ alba L. 155
„ *aristata* Reichenb. . . . 155
„ borealis Scwegg. 155
„ grisea Pojark. 155
„ *foetida* auct. 155
„ longicalyx Klok. 150, **152**, 153, 155, 645
„ „ „ f. simplex Klok. . 154
„ nigra L. . . . **150**, 153, 155, 646
„ „ ssp. *ruderalis* Briq. . . 152
„ „ „ „ f. *urticifolia* (Ortmann) Reichenb. 155
„ „ β. *ruderalis* W. Koch . 151
„ *ruderalis* Swartz 151
„ urticifolia Ortmann . 155, 156
Bartsia L. 405, 407, 590
„ alpina L. **590**, 591
„ *lutea* Reichenb. 582
„ *verna* Reichenb. 588
Beccabunga Griseb. 529
Betonica Benth. 184
Betonica L. 9, 184
„ *annua* L. 183
„ *aucta* Klok. 191
„ bjelorussica Kossko 186, 190, 191, 651
„ brachydonta Klok. **186**, 187, 649
„ *danica* Mill. 185, 651
„ fusca Klok. 186, **191**, 192, 194, 652
„ *hirta* auct. 190, 650
„ hirta Leyess. 191
„ *nivea* Stev. 184
„ *officinalis* auct. . . 193, 651, 652
„ „ Кноррінг . . 190
„ „ L. s. l. 191
„ „ L. s. st. 185, 191, 650, 651
„ „ ×B. *hirta* Leyss. 190
„ peraucta Klok. 186, **188**, 189, 191, 194, 650, 653
„ *serotina* Host. . . . 185, 651
Betonica velebetica Kern. 185
Biebersteinianae Klok. 441
Bignonia chinensis Lam. 636
„ *grandiflora* Thunb. . . . 636
„ *radicans* L. 635
„ *tomentosa* Thunbg. . . . 470
Bignoniaceae Pers. 631
Bogoulea Benth. 90
Brevipilae Pugsl. 566
Brunella Moench 96
„ *alba* Pall. 99
„ *grandiflora* Moench . . . 97
„ *intermedia* Stank. 100
Brunelleae Rouy 96
Bugula Benth. 12
Calamintha Moench s. l. 270
Calamintha Lam. 10, 262
„ *acinos* Clairv. 275
„ „ ssp. *Baumgarteni* Pawlowski . 274
„ „ „ var. *villosa* Gaudin . . . 277
„ *arvensis* Lam. 275
„ *clinopodium* Benth. . . 271
„ grandiflora (L.) Moench . . . 262, **263**
„ *graveolens* auct. 278
„ „ Шмальгаузен . 280, 283
„ largiflora Klok. 263, **266**, 267, 660
„ macra Klok. 263, **268**, 269, 661
„ menthaefolia Host. . . 266
„ mollis Jord. . . . 268, 660
„ *nepeta* auct. . . . 660, 661
„ „ Борисова 262, 270
„ nepeta (L.) Savi . . 268, 270 660, 661
„ *nepeta* Шмальгаузен 266
„ nepetoides Jord. . 268, 660
„ *nepetoides* Шостенко . 266
„ *officinalis* Борисова . 265
„ officinalis Moench 262, 265
„ sylvatica Bromf. . 263, **264**
Callierani Klok. et Shost. . . . 307
Calosphace Benth. 247
Campsis Lour. 631, 632, 634
„ *chinensis* Voss. 636
„ grandiflora (Thunb.) K. Schumann . . . **635**
„ radicans Seem. . . 632, **635**
Caninae Gorschk. 467
Capitatae L. 353
Capsicum L. 365, 403
„ annuum L. **404**
„ *longum* DC. 404
„ *mexicanum* Hasenb. . . 404
Cardiaca Benth. 147
„ *quinquelobata* Gilib. . . 148
Carinata Beauv. 545
Catalpa Scop. 631, 632
„ bignonioides Walt. . . 632, **633**
„ Bungei C. A. M. 632
„ *cordifolia* Jaume 634
„ *Kaempperi* Sieb. et Zucc. 633
„ ovata Don. 632, **633**
„ speciosa Warder. . . 632, **634**
„ *syringifolia* Sims. . . . 633
Cataria Benth. 81

Caucasici Klok. 303
Celsia L. 406, 431
„ orientalis L. **431**
Chaenorrhinum (DC.) Lange . 406, 453
„ Klokovii Kotov. 453, **454**
„ *minus* (L.) Lange . 453
„ minus (L.) Simonk. 454
„ *minus* (L.) Bunge var. *creticola* Schir. 454
„ viscidum (Moench) Simonk. . . . **453**
Chaiturus Moench 147
Chaiturus Willd. 145
„ marrubiastrum (L.) Spenn. **146**
Chamaedrys Benth. 26
„ Griseb. 509
Chamaepitys Benth. 16
Cheloneae Benth. 455
Chrysanthae Gorschk. 456
Ciliatae Jörgens. 562
Clinopodium L. 10, 270
„ aegyptiacum L. 271
„ *grandiflorum* O. Ktze. . 264
„ plumosum Sieb. . . . 271
„ vulgare L. **270**
„ „ var. glabra Rouy. . . . 271
Comosae Vved. 613
Cretaceae Gorschk. 466
Cymbalaria Medic. 406, 432
„ *cymbalaria* Wettst. . . 433
„ *hederacea* S. F. Gray. . 433
„ muralis Gaertn., Mey et Schreb. **432**
Cymbaria L. 626
„ *borysthenica* Pall. . 626, 628
„ dahurica L. 626
„ mongolica Maxim. . . . 626
Cymbochasma Endl. 626
Cymbochasma (Endl.) Klok. et Zoz. 406, 626
„ „ „ borysthenica (Pall.) Klok. et Zoz. **626**, 627
Dalmaticae Klok. 437
Datura L. 365, 384
„ arborea L. 384
„ ferox L. 386
„ inermis Jacq. 386
„ innoxia Mill. 384
„ *laevis* L. f. 386
„ *metel.* auct. non L. . . . 384
„ stramonium L. **385**, 386
„ „ L. var. *inermis* f. *alba* . . . 386
„ tatula L. 386
Datureae Wettst. 384
Decemdentata Briq. 60, 62
Diffusae Benth. 449
Digitalis L. 405, 406, 539
„ *ambigua* Murr. 542
„ *eriostachya* Bess. 543
„ gloxiniflora hort. 541
„ grandiflora Mill. . . 539, **541**
„ *Kotucovii* Ivan. 541
Digitalis lanata Ehrh. 539, **542**
„ *ochroleuca* Jacq. 542
„ purpurea L. 539, **540**
„ purpurea L. × D. grandiflora Mill. . . **541**
„ „ flores albis hort. . 541
„ „ „ roseis hort. . 541
Divaricatae Gorschk. 457
Dodartia L. 406, 471
„ orientalis L. **471**
Dracocephalum L. 8, 10, 89
„ austriacum L. . . . 89, **94**
„ moldavica L. . . . 89, **91**
„ Ruyschiana L. . 89, **92**, 93
„ thymiflorum L. . . 89, **90**
Dulcamara (Dun.) Bitter 389
Drymosphace Benth. 209
Elatinoides elatine (L.) Wettst. 434, 435
Elscholzia Willd. 6, 362
„ *cristata* Willd. 362
„ Patrinii (Lepech.) Garke **362**
Empedoclea Rafin. **67**
„ (Rafin.) Benth. . . **67**
Eriostachys Benth. 159
Euarvensia Gorschk. 546
Eubeccabunge Keller 534
Eubetonica Klok. 184
Eu-chamaedrys Juz. 26
Euchamaedrys Rick. 510
Eucymbaria Endl. 626
Eudracocephalum Briq. 90
Eu-Euphrasia (Wettst.) Jörgens 560, 562
Eulycopersicon C. H. Mill. . . . 397
Eumarrubium Boiss. 60
Eumentha Boiss. 353
Eunemorosa Soo 551
Eunepeta Boiss. 82
Euphlomia Benth. 107
Euphlomis Benth. 107, 109
Euphrasia L. 405, 407, 559
„ *alpina* Baumgarten . 580
„ *arguta* Kern. 574
„ brevipila Burn. et Greml. 561, 562, **566**, 568
„ „ × E. *curta* (Fries.) Wettst. . . . 568
„ „ × E. parviflora Schagerström 562, **568**
„ *carpatica* Zapal. . . . 573
„ *coerulea* Tausch. . . . 570
„ condensata Jord. . . 562, **565**
„ *curta* Wettst. 569
„ „ var. *glabrescens* Wettst. . . . 572
„ fennica Kihlm. . . 560, **578**
„ glabrescens (Wettst.) Wiinst. 562, **571**
„ *glutinosa* M. B. 589
„ *hirtella* Gord. 580
„ Irenae Juz. . . . 562, **564**
„ Kerneri Wettst. 561, **573**, 574
„ *lutea* L. 582
„ *minima* Jacq. var. *carpatica* Freyn. 573
„ montana Jord. . 560, **578**, 579

Euphrasi *Murbeckii* Wettst. . . . 568
„ *odontites* L. 586
„ *officinalis* Ledeb. . . . 563
„ „ Schmalh. 565, 567
„ *officinalis* L. f. *montana* Griseb. et Schenk. . . 578
„ „ var. *alpestris* Freyn. . 573
„ „ „ *coerulea* Tausch. 570
„ „ „ *curta* Fries. . 570
„ „ „ *salisburgensis* Schleicher 580
„ „ „ *tenuis* Brenn. . 569
„ „ α. *pratensis* Koch. 577
„ „ α. *Rostkoviana* Rohrer et Meyer . 577
„ „ β. *picta* Celakovsky 575
„ „ β. tatarica Benth. . . . 563
„ „ β. *vulgaris* Ledeb. . . . 566
„ „ γ. *coerulea* Tausch. . . 570
„ parviflora Schagerström 561, 568, **569**
„ picta Wimm. . . . 561, **574**
„ praecurta Chitrovo . . **570**
„ *pratensis* Fries. **577**
„ *pubibunda* Simonk. . . 563
„ Rostkoviana Hayne. 560, **577**
„ salisburgensis Funk. 560, **580**, **581**
„ *serotina* Lam. 586
„ *speciosa* A. Kern. . . . **574**
„ *stricta* Host. 565
„ tatarica Fisch. . . . **562**
„ tatrae Wettst. . . 561, **572**
„ taurica Ganesch. 560, **575**, 576
„ tenuis (Brenn.) Wettst. **561**, 568
„ Uechtritziana Jung. et Engl. . . . 561, **570**, 571
„ *verna* Bell. 588
„ *versicolor* Halaczy . . 575
„ *viscosa* Pall. 589
„ *Willkommii* Wettst. . . 576
Euphrasiae Benth. 544
Euphysalis Rydb. 402
Euruyschiana Klok. 92
Euscutellaria Briq. 43
Euserpylla Klok. 331
Euserpillum Klok. 331
Eusolanum Bitter 388
Eusphace Benth. 200
Euveronica Griseb. 483
Faldermannia Trautv. 252
„ *taurica* Trautv. . . 253
„ *tenuior* Nevski . . 254
Fasciculata Murb. 409
Fistularia serotina Wettst. . . . 594
Filiformes Boriss. 507
Flammeae Vved. 619
Foliosae Vved. 620
Fruticulosae Boriss. 537
Galeobdolon Adans. 9, 144
„ luteum Huds. **145**
Galeopsis L. 9, 125
„ bifida Boenn. . . . 126, **128**
„ *galeobdolon* L. 145
„ ladanum L. . . . 125, **126**
„ pubescens Bess. . . 126, **129**
„ speciosa Mill. . . . 126, **129**
„ tetrahit L. 126, **127**
Galericularia A. Hamilt. . . . 45, 48
Garganica Briq. 132
Genevenses (Maxim.) Juz. . . . 12
Gentianoides Boriss. 483
Glabri (Soo) Vass. 594
Glechoma L. 8, 86
„ hederaceum L. **87**, 89
„ *heterophyllum* Opiz. . . 88
„ hirsutum W. K. 87, 88
„ *intermedia* Schrad. . . . 88
„ *magna* Merat. 88
„ *micrantha* Bonningh. . 88
Globiflorae Benth. 542
Gongrosphace Briq. 212
Goniothymus Klok. . . . 301, 302, 303
Goniotrichi Borb. 301, 303
Grandes (Benth.) Wettst. . . . 440
Grandiflorae Benth. 539
„ Klok. 100
Gratiola L. 406, 472
„ officinalis L. **472**
Gratiola Wettst. 471
Hemisphace Benth. 246
Hesiodia Moench **79**
Hesiodia (Moench) Benth. . . . **79**
Heterandra Franch. ex Murb. . . 409
Heterophylli (Lyka) Klok. et Shost. 307, 323
Hirsuti (Soo) Vass. 605
Hirtellae Pugsl. 577
Horminum Benth. 210
Horminum sativum Mill. 211
Humillimi Klok. et Shost. . . . 346
Hyoscyameae Dun. 372
Hyoscyamus L. 365, 372
„ *agrestis* Kit. . 373, 375, 376
„ albus L. . . . 373, **376**, 377
„ *bohemicus* Пояркова 375
„ „ F. W. Schmidt 375, 376
„ niger L. . . . **373**, 375, 376
„ „ annus Sims. . . 375
„ „ f. agrestis Koch. 373, 374, 376
„ „ var. *pallidus* Koch. 376
„ pallidus Kit. . 373, **375**, 376
„ *Scopolia* L. 380
„ *varians* Vis. 376
Hyssopus L. 8, 286
„ cretaceus L. 286, **288**
„ officinalis L. 286, **287**
„ „ var. *angustifolius* Шмальгаузен . . 288
„ „ „ *wolgensis* Briq. . 288
Incanae Boiss. 488
Incarvillea Juss. 631
„ Olgae Rgl. 631

Isandra Franch. ex Murb. . . . 412
Italicae Kotov 441
Ivae Briq. 19
Jungia (Moench) Briq. 247
Kickxia Dum. 406, 433
Kickxia caucasica (Mussin) Kuprian. . . . 433, **434**
„ *elatine* auct. 435
„ elatine (L.) Dum. . . 433, **434**
„ spuria (L.) Dum. . . . **433**
LABIATAE Juss. **5**
Ladanum (Gilib.) Reichenb. 125, 126
Lagochilus glaberrimus C. Koch. . 133
Lallemantia Fisch. et Mey . . . 9, 95
„ iberica Fisch. et Mey. **95**
Lamiotypus Dumort. 137
Lamium L. 9, 130, 144
„ *affine* Ten. 140
„ *album* auct. 143
„ album L. . 131, 139, **140**, 141, 143
„ „ L. var. p. p. L. . . . 139
„ *amplexicaule* auct. . . 136, 644
„ amplexicaule L. 132, **133**, 136, 138, 645
„ „ ssp. *orientale* Pacz. . . . 136
„ dumeticola Klok. 131, **141**, 142, 143
„ *foliosum* Krantz. 139
„ *Galeobdolon* Crantz. . . 145
„ glaberrimum (C. Koch) Taliev 131, **132**
„ *hybridum* Vill. 138
„ hirsutum Lamk. 140
„ *incisum* Willd. p. p. . . 138
„ *intermedium* Fr. 138
„ laevigatum L. . . . 131, **138**, 140
„ *maculatum* L. 139, **140**
„ „ Шмальгаузен 139
„ maculatum L. s. st. . . . 139
„ „ s. l. 139
„ „ var. nemorale Reichenb. . 139
„ mutabile Dumort. . . 139, 140
„ *orientale* Krause 137
„ „ (Pacz.) Litvinenko . 136
„ „ „ Shost. 137
„ *orvala* L. 144
„ Paczoskianum Voroschil. **132**, **136**
„ purpureum L. 131, **137**
„ rugosum Ait. 140
„ rubrum Wallr. 140
„ stepposum Kossko 132, **134**, 135, 136, 644
„ turkestanicum Kupr. . . 141
„ *Wettsteinii* Rech. . . . 144
Lanatae Knorr. 159
Lathraea L. 405, 628
„ squamaria L. **629**, 630
Latifoliae Pugsl. 572
Lavandula L. 7, 58
„ *officinalis* Chaix. . . . 59
„ spica L. 58
„ *vera* DC. 59
Lavanduleae Nym. 58
Lavanduloideae Briq. 58
Laxiflora (Wettst.) Soo. 551
Leiocarpae Pojark. 81
Leonurus L. 9, 146, 147
„ cardiaca L. **147**
„ „ β. *glaucescens* Schmalh. . 149
„ „ *villosus* Ledeb. . 148
Leonurus glaucescens Bge. . . 147, 149
„ *marrubiastrum* L. . . . 146
„ quinquelobatus Gilib. 147, **148**
„ *villosus* Desf. 148
Leptostemonum Dun. 394
Limosella L. 406, 473
„ aquatica L. **473**
Linaria L. 405, 406, 435
„ *angustissima* (Loiss.) Borb. f. *strictissima* Schur. . . 443
„ arvensis Desf. 450, 451
„ *arvensis* Desf. β. *simplex* Schmalh. . . . 450
„ bessarabica Kotov. . . 437, **441**
„ Besseriana Reichenb. . . . 446
„ Biebersteinii Bess. . . 437, **441**
„ *Biebersteinii* Grossh. . . . 443
„ Biebersteinii Bess. × L. vulgaris Mill. 442
„ „ „ var. glabra
„ „ „ Pacz. . 442
„ „ „ hirsuta Pacz. 442
„ bipartita (Vent.) Willd. 436, **448**
„ *caucasica* Mussin 435
„ *chloraefolia* Reichenb. . . 437
„ cretacea Fisch. . . . **436**, **449**, 450
„ „ „ var. creticola (Kuprian.) Kotov 449, 450
„ *creticola* Kuprian. . . 449, 450
„ *cymbalaria* Mill. 433
„ dulcis Klok. 436, **445**
„ „ „ × L. vulgaris Mill. . . . 446
„ *elatine* Ledeb. 435
„ „ Mill. 434
„ euxina Velen. 436, **438**
„ genistifolia (L.) Mill. 436, **437**, 438
„ *italica* Черняев 443
„ „ Trev. α. *strictissima* Schur. 443
„ *kösensis* Simk. 443
„ macroura (M. B.) Chav. 436, **446**, 447
„ „ „ β. *Besseriana* Chav. . 446
„ *maeotica* Klok. 443
„ menisperma Klok. 450
„ *minor* Ledeb. 453
„ „ Desf. var. *cretacea* Czern. 454
„ odora (M. B.) Fisch. . . . 446
„ *odora* Шмальгаузен . . 445
„ petraea Stev. . . . 436, 440
„ *pontica* Kuprian. . . 437, 438
„ ruthenica Blonski . . 437, 442
„ „ „ × L. vulgaris Mill. 443
„ sabulosa Czern. . . 436, **438**, 439
„ *scenoreina* Juz. 437

Linaria simplex (Willd.) DC. 436, **450**, 451
„ *spuria* (L.) Mill. 434
„ *Steveni* Nym. 440
„ *syspirensis* Kuprian. . . . 440
„ *tesquicola* Klok. 443
„ *viscida* Moench 453
„ vulgaris Mill. . . . 437, **443**, 446
„ vulgaris Mill. var. aceras Zing. . 444
„ „ „ var. *suavis* Czern. 446
Lindernia All. 406, 475
„ pyxidaria All. **475**
Linifoliae Kuprian. 438
Longifoliae Boriss. 485
Lucidae Stiefelhag. 462
Lupulunaria A. Hamilt. 51
Lycium L. 365, 370
„ barbarum L. **370**, 371
„ „ „ var. sphaerocarpa Wissjul. . 372
„ *halimifolium* Mill. 370
Lycopeae Rouy. 348
Lycopersicon Mill. 365, 397
„ esculentum Mill. . . . **397**
Lycopersicum esculentum Alef. . . 398
Lycopus L. 6, 348
„ australis Br. 348
„ europaeus L. **348**
„ exaltatus L. fil. . . . 348, **349**
Macrostemon Boriss. 536
Macrourae Kuprian. 446
Majorana Moench 6, 288
„ hortensis Moench . . . **289**
Marrubieae Endl. 59
Marrubium Benth. 60
Marrubium L. 7, 59
„ *astracanicum* M.B. . . . 65
„ civice Klok. . . . 60, **62**, 639
„ *creticum* Mill. . . . 64, 640
„ leonuroides Desr. . . 60, **64**
„ *paniculatum* Desr. . . . 62
„ *pannonicum* Reichenb. . 62
„ *peregrinum* auct. 639
„ „ Шмальгаузен . 62
„ peregrinum Boiss. . . . 64
„ „ L. s. str. . . 64, 640
„ „ var. α. L. . . 64
„ „ „ β. L. . 64, 640
„ „ auct. × M. *vulgare* L. . . 64
„ *Pestalozzae* Boiss. . . . 62
„ praecox Janka 60, **61**, 62, 640
„ vulgare L. **60**
Marschalliani Klok. et Shost. 307, 325
Megasperma (Lehm.) Boriss. . . 502
Megista (Fourr.) Rydb. 399
Melampyrum L. 407, 544
„ argyrocomum Fisch. 544, **548**, 549
„ arvense L. 544, **546**
„ „ ssp. *argyrocomum* (Fisch.) Kos.-Pol. 550
„ „ „ *Schinzii* Ronning 547
Melampyrum „ „ *Semleri* Ronning et Poeverl. . 547
Melampyrum L. „ „ *pseudobarbatum* Schur. 550
„ „ var. *cretaceum* Schirjaev 550
Melampyrum arvense L. var. *purpurascens* Gilib. 547
„ „ „ „ *purpurascens* Litw. 547
„ „ „ β. *argyrocomum* Fisch. 548
„ „ „ β. *bracteis pallidis* M.B. . 548
„ *commutatum* Tausch. . 557
„ *cretaceum* Czern. . . 550
„ cristatum L. . . . 544, **545**
„ „ ssp. *solstitiale* Ronnig. . 546
„ Herbichii Woloszczak 545, **553**
„ laciniatum Koshewn. et Zing. 545, **557**
„ *moravicum* H. Braun. . 551
„ nemorosum L. . . 544, **551**
„ nemorosum L. var. polonicum Beauv. . . . 551
„ *polonicum* (Beauv.) Soo 552
„ *pratense* Горшкова . 557
„ pratense L. . . 545, **556**, 557
„ „ ssp. *vulgatum* (Pers.) Ronnig . . . 557
„ „ var. integerrimum Doell. 557
„ „ „ *lacinatum* Schmalh. 558
„ *pseudosilvaticum* Schur. 557
„ *purpurascens* Gilib. . 547
„ saxosum Baumg. 545, **554**, 555
„ *Schinzi* (Ronnig) Stank. 547
„ *Semleri* (Ronnig et Poeverl.) Stank. 547
„ silvaticum L. . . . 545, **552**
„ „ ssp. *Herbichii* (Woloszczak) Soo . . 554
„ „ „ *saxosum* (Baumg.) Beauv. 554
„ *solstitiale* Ronnig . . 546
„ vulgatum Pers. 545, **557**
Melissa L. 10, 254
„ altissima Sibth. et Sm. . . 258
„ *Baumgarteni* Simonk. . . 274
„ bicornis Klok. . 255, **256**, 257, 659
„ cordifolia Pers. 258
„ *grandiflora* L. 264
„ graveolens Host. 258
„ hirsuta Horneum. 258

Melissa officinalis L. . **255**, 256, 257, 258, 660
„ romana Mill. 258
Melisseae Rouy. 248
Melissophyllae Klok. 101
Melittis L. 10, 100, 101
„ carpatica Klok. . . 101, **104**, 105
„ *grandiflora* Bess. 103
„ grandiflora Sm. . . . 101, 104
„ melyssophyllum L. . . . 100, 101
„ *melyssophyllum* auct. 106
„ „ Шмальгаузен . 103
„ sarmatica Klok. . . 93, **101**, 102
„ subcordata Klok. 101
Melongena Dun. 394
Mentha L. 6, 350
„ aquatica L. 350, 352, 353, **356**, 357
„ „ var. *crispa* (L.) Benth. . . . 350
„ arvensis L. 351, 352, 353, **358**, 359
„ „ × M. *aquatica* L. . 358
„ „ var. piperascens hort. 359
„ *austriaca* auct. 359
„ „ Jacq. 359
„ *Besseriana* Gandog. . 352, 359
„ *borysthenica* Gandog. . 352, 359
„ *chersonensis* Gandog. . . 352
„ *crispa* auct. 350, 351
„ crispa L. 350, 351
„ *crispa* Ten. 351
„ crispata Schrad. . . . 351
„ emarginata Reichenb. . . 351
„ eriantha C. Koch. . . 356, 357
„ *foliosa* Opiz. 351
„ gentilis L. 352, **358**
„ hirsuta L. 356
„ longifolia (L.) Huds. 351, 352, **353**, 354, 355
„ maeotica Klok. 358
„ micrantha Fisch. . . 352, **360**
„ *Patrini* Lepech. 362
„ piperita L. 352, **355**
„ pulegium L. 352, **359**
„ „ var. *micrantha* Benth. . 360
„ *sativa* L. var. aquatica (L.) Schmalh. 356
„ „ „ *arvensis* Schmalh. 359
„ „ „ *gentilis* Schmalh. 358
„ „ „ *verticillata* Schmalh. 357
„ *silvestris* L. 353
„ „ var. *crispa* Benth. 351
„ „ „ *crispata* Schrad. 351
„ „ „ *viridis* Garcke ex Boiss. . 354
„ „ „ *piperita* Schmalh. . 355
„ spicata L. . . . 351, 352, **354**, 355
„ „ × M. *arvensis* L. . . 358
„ „ var. *longifolia* L. . . 353
„ ucrainica Klok. 351
„ verticillata L. . . . 352, **357**, 358
„ *viridis* L. 354, 355
„ *volhynica* Gandog. . 352, 356
„ *Wolfgangiana* Gandog. . . 352
Mentastrum (Coss. et Germ.) Boriss. 353
Menteae Rouy. 350
Micromeria Benth. 8, 261
„ serpyllifolia (M.B.) Boiss. **261**
Microspermae Lehm. 505
Minores Stern. 601
Moldavica Benth. 91
Moldavica punctata Moench. . . . 91
Molucella L. 7, 149
„ laevis L. **150**
Molucella spinosa L. 150
Montana Juz. 41
Montanae Boriss. 527
Morella (Dun.) Bitter 391
Nemorosae Pobed. 224
„ Pugsl. 569
„ Soo 551
Nepeta L. 8, 81
„ *campestris* Andrz. . . . 86
„ cataria L. **81**, 82
„ „ var. citriodora (Beck.) Balb. 83
„ „ „ „ Dumoulin . 83
„ *citriodora* Beck. 83
„ *glechoma* Benth. 87
„ grandiflora M.B. 81, 83
„ Kerneri Klok. 86
„ *nuda* L. 84, 85
„ „ subsp. *pannonica* (Jacq. an L.) Gams. . . 84, 85
„ „ subsp. *albiflora* (Boiss.) Gams. 84
„ *nuda* Шмальгаузен . . 84
„ *paniculata* Crantz. . . . 84
„ pannonica L. . . . 81, 82, 83, 84
„ parviflora M.B. . . 81, **85**, 86, 102
„ *serpyllifolia* M.B. 262
„ sibirica M.B. 86
„ *ucranica* auct. 85, 86
„ ucrainica L. 86
Nepeteae Benth. 81
Nicandra Adans. 365, 366
„ physaloides (L.) Gaertn. **366**
Nicandreae Wettst. 365
Nicotiana L. 365, 380
„ *affinis* Hort. 382
„ alata Link. et Otto . 381, 382
„ rustica L. 381, 382
„ „ × N. glauca R. Gran. . . 382
„ tabacum L. **381**
„ „ f. macrophyllum Schrank. . . 381
Nicotianeae G. Don. 380
Nigrae Klok. 151
Nodosae Gorschk. 459
Nutantes Pobed. 240
Oborae Klok. 444
Ocymoideae Benth. 363
Ocimum L. 8, 363
„ basilicum L. **363**
„ canum Sims. 364
„ gratissimum L. 363
„ menthaepolium Hochst. ex Benth. 364
Odontites Link. 407, 584
„ glutinosa (M.B.) Benth. 585, **588**, 589
„ *lutea* Reichenb. . . . 582

Odontites *rubra* Gilib. 586
„ „ Pers. var. *serotina* (Lam.) Prantl. 586
„ salina Kotov . . 585, **586**, 587
„ serotina (Lam.) Dum. **585**, 586
„ *serotina salina* Kotov . . 586
„ verna (Bell.) Dum. 585, 588
Odorae Klok. 444
Odoratissimi Klok. 341, 343
Officinales Klok. 184
„ Pobed. 200
„ Römpp. 523
Olisia Dum. 181
Olympicae Gorschk. 465
Omphalospora Bess. 494
Origanum L. 8, 289, 292
„ *creticum* auct. 664
„ dilatatum Klok. 290, 291, **293**, 664
„ humile Mill. 292
„ *majorana* L. 289
„ puberulum (Beck.) Klok. 289, **290**, 291, 292, 665
„ „ f. prismaticum (Gaud. p.p.) Klok. . . 290
„ „ var. prismaticum Gaud. . . . 292
„ semiglaucum (Boiss.) Klok. 292
„ virens Hoffm. et Link. . 294
„ *vulgare* auct. 290, 664
„ vulgare L. 292
„ „ ssp. *genuinum* Gaudin var. *glabrescens* Beck. 292
„ „ ssp. *genuinum* var. humile Benth. 292
„ „ ssp. *genuinum* var. *puberulum* Gams. 290, 292
„ „ ssp. *genuinum* var. semiglaucum Boiss. . . . 292
„ „ ssp. *genuinum* var. *virescens* Cariot et Zager. . . 292
„ „ ssp. *prismaticum* Gaudin var. macrostachyum Brothero. . . 292
„ „ var. *puberulum* G. Beck. . . . 290
„ „ var. *tauricum* Boriss. . . . 293
Orientales (Maxim.) Juz. 15
„ Wulf. 519
Orthantha (Benth.) Kern. . . 407, 582
„ lutea (L.) Kern. . . **582**, 583
Orthonepeta Benth. 81
Orvala L. 9, 144
„ *Garganica* L. 144
„ lamioides DC. **144**
Oxycarpae Boriss. 535
Oxynepeta Benth. 81, 85
Palustres Knorr. 168
Palustres Vved. 617
Panzeria Moench 147
Paulownia Sieb. et Zucc. . . 405, 470
„ *imperialis* Sieb. et Zucc. 470
Paulownia tomentosa (Thunb.) Steud. **470**
Pectinatae Pugsl. 562
Pedicularis L. 405, 406, 607
„ *carpatica* Porc. 622
„ *comosa* Шмальгаузен 613
„ „ var. *Sibthorpii* Boiss. . . . 615
„ dasystachys Schrenk. 607, **610**, 611, 612
„ exaltata Bess. . 608, **620**, 621
„ *foliosa* auct. 620, 622
„ Hasquetii Graf. . 608, **622**, 623
„ „ ssp. *exaltata* Klaster . . 620
„ Kauffmannii Pinzg. . 607, **613**
„ laeta Stev. 612
„ Oederi Vahl. . . . 608, **619**
„ palustris L. . . . 608, **617**, 618
„ *rubens* var. *disertorum* Bunge 612
„ *sceptrum* Bunge . . . 625
„ sceptrum carolinum L. 608, **622**, 624
„ „ var. pubescens Ledeb. . . . 626
„ *Seliwanovii* Czern. . . 612
„ Sibthorpii Boiss. 607, **613**, 614
„ silvatica L. . . . 608, **615**, 616
„ *Stevenii* Bunge 610
„ *sumana* var. *exaltata* Limpr. 620
„ *transsilvanica* Schur. . . 622
„ *versicolor* Wahlenb. . . 619
„ verticillata L. . . . **608**, 609
Pellidospermae Lehm. 494
Pentasepalae (Benth.) Römpp. . . 513
Peregrinae Boiss. 48
Perennia Boiss. 138
Perilla L. 6, 361
„ ocimoides L. **361**
Persicae Knorr. 159
Petiolares Pugsl. 575
Petunia Juss. 365, 383
„ hybrida hort. **383**
„ „ f. compacta, nana, multiflora hort. . . 384
„ „ f. grandiflora hort. . 383
„ „ f. flore pleno hort. . 384
„ „ f. fimbriata hort. . . 384
„ „ f. maculata hort. . . 383
„ „ f. pendula hort. . . 384
„ nyctaginiflora Juss. . . . 384
„ violaceae Lindl. 384
Pharyngodon Bunge. 617
Phleboanthe (Boiss.) Briq. . . . 16
„ *Laxmanni* Tausch. . . 17
Phlomidopsis Link. 107, 114
Phlomis L. 8, 107
„ agraria Bge. 125, 644
„ *desertorum* P. Smirn. . . . 123
„ fruticosa L. 108, **109**
„ glandulifera Klok. 109, **123**, 124, 643
„ *herba-venti* var. *pungens* Schmalh. . 113
„ „ „ f. *euxina* Wassiljew. . . . 110
„ „ Zelen. . . 108, **115**, 121

Phlomis *herba-venti* f. pubescens Zephyr. **115**, 116
„ hypanica Shost. 108, **114**, 116, 118, 642
„ jailicola Klok. 109, **119**, 120, 643
„ maeotica Shost. . . . 108, **115**
„ Piskunovii Klok. . 109, **117**, 642
„ pungens Willd. . . 108, **112**, 113
„ „ ssp. *Krynkensis* Klok. et Shost. . . . 113
„ scythica Klok. et Shost. 108, **117**
„ stepposa Klok. 109, **118**, 123, **642**, 643
„ taurica Hartwiss. 108, **110**, 111, 113
„ *tuberosa* auct. 119, 121
„ tuberosa L. 109, 118, 119, **121**, 642, 643
„ „ × Ph. stepposa Klok. 123
„ „ ssp. *pseudotuberosa* Knorr. . . . 123
„ „ var. *desertorum* Trautv. . . 116
„ „ „ *hypoleuca* Trautv. . 117
„ „ f. subsimplex Klok. 122
„ „ f. substellata Klok. . 122, 123, 643
Phlomoides Moench 107
Phlomoides (Moench) Briq. 108, 114
Phlomoides tuberosa Moench . . 122
Phlomoidopsis tuberosa Link. . . . 122
Physalidinae Baehni 398
Physalis L. 365, 398
„ aequata Jacq. 399
„ alkekengi L. **399**, 400
„ ixocarpa Brot. . . . 399, **402**
„ peruviana L. 399, **403**
„ pubescens L. 399, **402**
Physocalyces Vved. 610
Planiconvexae Boriss. 509
Plethiosphace Benth. 214
Polium Benth. 35
Pollichia (Schrank) Briq. . . . 132
Pratenses Pobed. 215
Pratensia Soo 556
Prunella L. 10, 96
„ grandiflora (L.) Jacq. . . **96**
„ *intermedia* Link. 100
„ laciniata L. 96, **99**, 100
„ „ × P. vulgaris L. 99, 100
„ vulgaris L. 96, **97**
„ „ var. *grandiflora* L. 97
Pseudocarnosuli Klok. et Shost. . 334
Pseudolysimachia C. Koch 485
Pseudolysimachion longifolium Opiz. 486
Pseudophlaboanthe Pissjauk. . . 18
Pseudosolanoideae Wettst. . . . 407
Pulegioides Klok. 304
Pulegium Cass. 359
Pulegium Mill. 359
„ (Mill.) Boriss. 353
Purpurea Briq. 137
Quinquedentata Briq. 61
Rectae Boiss. 174
„ Knorr. 168
Rhinanthoideae Wettst. 476
Rhinanthus L. 407, 592
Rhinanthus aestivalis (Zing.) Schischk. et Serg. 593, **595**
„ *alectorolophus* (Scop.) Poll. . . 605
„ „ ssp. *patulus* Soo . . 606
„ „ var. *patulus* Chab. . 606
„ alpinus Baumg. . 592, **603**, 604
„ alpinus ssp. carpaticus Soo 603
„ *angustifolius* Celak. . . 594
„ angustifolius Gmel. . 593, **601**
„ apterus (Fr.) Ostenf. 592, **599**, 600
„ cretaceus Vass. . . **593**, **595**
„ *crista-galli* L. 602
„ „ „ var. *mediterraneus* Flori. 606
„ „ „ var. *minor* Döll. . . . 602
„ „ „ α. *angustifolia montana* L. . 602
„ „ „ β. *angustifolius* Шмальгаузен . . 594
„ *fallax* (Wimm. et Grab.) Chal. 597
„ *hirsutus* (All.) Greml. . 605
„ *major* Ehrh. 596
„ major L. 594, **605**
„ „ ssp. *aestivalis* Soo 595
„ „ „ *eumajor* Schinz. et Thell. . . 596
„ mediterraneus (Stern.) Adamovič. . . 593, **606**
„ minor L. 593, 597, **602**
„ „ var. *stenophyllus* Schur. 601
„ montanus Saut. . . 593, **594**
„ nigricans Meinsh. 593, **601**
„ patulus (Stern.) Thell. et Schinz. . . . 594, **605**
„ pectinatus (Behrend.) Vass. 593, **597**
„ *rumelicus* Velen. . . . 607
„ songaricus (Stern.) B. Fedtsch. . . 593, **598**
„ *stenophyllus* (Schur.) B. Fedtsch. 601
„ subulatus (Stern.) Soo 593, **598**
„ „ ssp. *pectinatus* (Behrend.) Soo . . . 597
„ vernalis (Zing.) Schischk. et Serg. . 593, **596**
„ „ × R. minor L. . 597
Rhyncholopha Bunge 610
Rosmarineae Briq. 11, 41
Rosmarinus L. 7, 41
„ officinalis L. **41**
Rupestres Gorschk. 462
Ruyschiana (Benth.) Briq. . . . 92
Ruyschiana spicata Mill. 92
Salvia L. 7, 194
„ adenostachya Juz. . . . 199, **205**
„ aethiopis L. 199, **213**

Salvia armeniaca (Bordz.) Grossh. 245
„ austriaca Jacq. 199, **245**
„ *betonicaefolia* Bess. 244
„ betonicaefolia Etling. . 243, 244
„ brachystemon Klok. 196, **202**, 203, 205, 653
„ campestris M. B. 196, **218**,
„ „ 220, 655
„ cernua Czern. . . . 197, **243**, 244
„ cremenecensis Bess. 197, **241**, 242. 243, 244
„ Demetrii Juz. 199, **207**
„ dumetorum Andrz. 197, **216**, 217, 243
„ *erosa* Andrz. 216
„ extersa Klok. 196, **220**, 221, 224, 654
„ glutinosa L. 199, **209**
„ grandiflora Etling. 195, **201**, 204, 205, 653, 654
„ *grandiflora* Победимова . 204
„ Hablitziana Pall. . . 199, **208**, 209
„ horminum L. 196, 210, **211**
„ hypanica Andrz. 216
„ illuminata Klok. 198, **232**, 233, 657, 659
„ „ f. euilluminata Klok. . . 232, 233, 657
„ „ f. ramosa Klok. 232, 657
„ „ f. subnemorosa Klok. . . 232, 234, 657
„ „ f. subtesquicola Klok. . . 232, 235, 657
„ interaedens Pobed. 210
„ jailicola Klok. . 198, **230**, 231, 656
„ *lanceifolia* Poir. 247
„ moldavica Klok. 198, **236**, 237, 658
„ *nemorosa* auct. 226, 229, 232, 235, 657
„ nemorosa L. 197, 220, **238**, 239, 240, 244, 658
„ „ × S. nutans L. 224, 244
„ „ × S. pratensis L. . 224
„ nutans L. . . . 197, **240**, 243, 244
„ *oblongata* Vahl. 224
„ officinalis L. 195, **200**
„ *pendula* Vahl. 244
„ *podolica* Bl. 224
„ *polymorpha* Hoffm. . 222, 224, 225
„ praemontana Klok. 198, **224**, 225, 655
„ „ f. velutina Klok. 224
„ *pratensis* Барбарич . . . 217
„ „ f. velutina 655
„ pratensis L. 197, **215**, 216, 217, 218, 244
„ „ var. rostrata (Schmidt) Reichenb. . . 216
„ reflexa Horneum. 247
„ *rostrata* Schmidt. 216
„ *scabiosifolia* auct. . . 206, 208, 209
„ scabiosifolia Lam. . . 199, **206**, 209
„ sclarea L. 199, **212**
„ *Sibthorpii* auct. 655
„ „ Победимова . 219
„ „ Sm. 219, 220
„ *silvestris* Jacq. 240
„ „ L. 224
„ *Spielmanniana* M. B. . . . 224
„ splendens Ker.-Gawl. . 199, **247**
„ splendens Sell. 247

Salvia staminea Month. et Auch. . 245
„ stepposa Schost. . . 197, 216, **217**
„ tesquicola Klok. et Pobed. 198, **226**, 227, 244, 655, 656
„ „ f. subvelutina Klok. . 228, 229, 230
„ verbenaca L. 196, 220, **222**, 224, 655
„ verticillata L. 196, 243, **246**
„ *virgata* Ait. 219
„ „ auct. 220, 655
„ „ Победимова . 219, 220
„ virgata Jacq. 220
„ virgata L. 244
„ viridis L. 210
„ „ var. *Horminum* Battand. et Tabut. . . . 211
Salvieae Briq. 194
Salviifoliae Boiss. 48
Sarachinae Boechn. 403
Satureja L. 8, 258
„ L. emend. Briq. 270
„ *acinos* Scheele. 275
„ „ var. *genuina* (Ducommun) Gams. 277
„ „ var. *villosa* Beguinot. . . . 277
„ *clinopodium* Carnel. . . 271
„ *grandiflora* (L.) Scheele. . 264
„ hortensis L. 259, **260**
„ montana L. 260, 261
„ *montana* M. B. 259
„ pachyphylla C. Koch . 259, **261**
„ *serpyllifolia* Briq. 262
„ subspicata Vis. 260
„ *sylvatica* (Bromf.) K. Maly 265
„ taurica Velen. . . . 258, **259**
„ *vulgaris* Fritsch. 271
Scabiosifoliae Pobed. 205
Sceptrum Bunge 622
Scopolia Jacq. 365, 378
„ *atropoides* Schultes. . . 380
„ *carniolica* Барбарич . . 379
„ carniolica Jacq. . 378, **379**, 380
„ „ var. brevifolia Dun. 380
„ „ Jacq. var. longifolia Dun. . . 380
Hladnikiana Freyen. . . 380
„ japonica Maxim. 378
„ lurida Dun. 378
„ *Scopolia* Karsten. . . . 380
„ tangutica Maxim. . . . 378
„ tubiflora Kreyer. . **378**, 379, 380
Scordium Benth. 24
Scrophularia L. 405, 406, 455
„ alata Gilib. . . 456, **460**
„ *aquatica* Ledeb. . . . 461
„ canina L. . . 456, **467**, 468
„ *caucasica* Somm. et Lev. 465
„ cretacea Fisch. . 456, **466**
„ donetzica Kotov . 456, **462**
„ *Ehrharti* Steven. . . 461
„ exilis Popl. . . . 456, **466**
„ *glandulosa* Waldst. et Kit. 458
„ Goldeana Juz. . . 456, **463**
„ nodosa L. 456, **459**

Scrophularia nodosa var. stiriaca Rechinger . 460
„ olympica Boiss. . 456, **465**
„ peregrina L. . . 455, **457**, 458
„ *pyrrolopha* Boiss. . . 465
„ *rupestris* auct. 465
„ rupestris M. B. . 456, **463**, 464
„ *rupestris* p. p. Станков—Талиев 462
„ Scopolii Hoppe. . 455, **458**
„ *variegata* M. B. var. S. *cretacea* Fisch. . . . 467
„ *variegata* M. B. var. *rupestris* Boiss. . 463
„ *variegata* var. *rupestris* Schmalh. 462
„ vernalis L. . . . 455, **456**
SCROPHULARIACEAE R. Br. . . . 405
Scutellaria L. 6, 42
„ *albida* auct. 638
„ albida L. 50, 639
„ *albida* Юзепчук . . . 50
„ „ Шмальгаузен 51
„ „ S. pallida Юзепчук 50
„ *alpina* auct. 52
„ altissima **43**, **48**
„ baicalensis Georgi. . . 48
„ creticola Juz. 44, **53**
„ dubia Tal. et Schir. 43, **47**
„ galericulata L. 43, **45**
„ hastifolia L. . . . **43**, **46**, **47**
„ heterochroa Juz. . . . 44, **55**
„ hirtella Juz. **44**, **56**
„ hypopolia Juz. . . 44, **54**, 56
„ *lupulina* auct. 52, 53
„ *orientalis* auct. . . . 55, 57
„ „ var. *chamaedrifolia* H. Попов 56
„ „ var. *chamaedrifolia* Ledeb. 54
„ „ var. *taurica* N. Pop. . 55, 57
„ pallida M. B. . . . 43, **50**, 51
„ polychroma Juz. . . . 55
„ Stevenii Juz. 45, **57**
„ subalbida Klok. 44, **49**, 51, 638
„ taurica Juz. . . 45, **56**, 57, 58
„ Velenovskyi Rechinger fil. 50
„ verna Bess. 44, **52**
Scutellariaceae Caruel. 42
Scutellarieae (Benth.) Rouy. . . 42
Scutellarioideae Briq. 42
Scutellatae Benth. 526
Semicalcaratae Benth. . . . 560, 562
Serpyllaceae Benth. 248
Serpillifoliae Boriss. 484
Sideritis L. 7, 65
„ ajpetriana Klok. 66, **71**, 74, 78, 640
„ atrinervia Klok. . . 67, **78**, 641
„ catillaris Juz. 66, 67, 69, **72**, 78, 640
„ chlorostegia Juz. 66, 67, **70**, 71, 72, 74, 640, 641
„ comosa (Rochel.) Stank. 67, **80**
„ conferta Juz. . . . 67, 74, **76**
„ euxina Juz. . . 67, 68, 79, 641
„ imbrex Juz. 67, **75**

Sideritis *imbricata* Juz. 76
„ Marschalliana Juz. . . 66, **74**
„ montana L. 67, **79**
„ *montana* β. *comosa* Rochel. 80
„ scytica Juz. . . 66, 67, **68**, 69, 70
„ *Steveni* Zefirov 69
„ *taurica* auct. 71, 72
„ „ Юзепчук . . 68, 69
„ *taurica* M. B. . . 67, 71, 73, 75
„ „ var. *orientalis* Zefirov . . 76, 77
„ taurica Steph. . . 66, **69**, 70
Silvatica Soo. 552
Silvaticae Knorr. 168
Singuliflora Murb. 421
Siphonantha Bunge 608
SOLANACEAE Benth. et Hook. f. 364
Solaneae Schlecht. 386
Solanineae Dun. 386
Solanum L. 365, 387
„ alatum Mnch. . . . 387, **393**
„ *citrullifolium* Braun. . . . 396
„ *chlorocarpum* Tausch. . . 391
„ depilatatum Kitagawa . 391
„ dulcamara L. 387, **389**
„ „ var. persicum Dippel. . . 390
„ f. alba Wissjul. . . 390
„ esculentum Dun. 395
„ *heterandrum* Pursch. . . 397
„ heterodoxum Dun. . . 387, **396**
„ humile Bernh. . . . **388**, **393**
„ luteum Mill. 388, **394**
„ *lycopersicum* L. 398
„ melongena L. 387, **395**
„ *miniatum* Bernh. . . . 394
„ nigrum L. 387, **391**, 392
„ „ var. chlorocarpum Spenn. . . . 391
„ „ var. *humile* Schmalh. . . 393
„ „ var. *miniatum* Schmalh. . . 394
„ „ var. *villosum* L. . . 394
„ „ viscosum Lonatschewskij . 391
„ rostratum Dun. . . . 387, **396**
„ sisymbrifolium Lam. . 387, **395**
„ tuberosum L. 387, **388**
„ *villosum* Czern. 394
„ „ Lam. 394
„ *Zelenetskii* Pojark. . . . 394
Speciosae (Benth.) Wettst. . . . 437
Spectabiles Knorr. 159
Spicata (Wettst.) Soo 545
Spicatae Boriss. 490
Speciosae (Benth.) Wettst. . . . 437
Spuriae Boriss. 487
Stachydeae Benth. 107
Stachydis. 184
Stachydoideae Briq. 59
Stachymacris A. Hamilt. 47
Stachyopsis Benth. 168, 181
Stachys L. 9, 156
„ acanthodontha Klok. 158, 174, **175**, 176, 648
„ adenocalyx C. Koch. . 182, 183
„ alpina L. 157, 159, **167**

Stachus angustifolia M. B. . . . 156, **180**
„ *annua* auct. 182
„ annua L. 158, **182**
„ *arenaria* var. Ledeb. . . . 179
„ arvensis L. 156, **183**
„ *atherocalyx* auct. 648
„ atherocalyx C. Koch. 174, 175, 177, 648
„ baicalensis Fisch. 170
„ *betonica* Шмальгаузен . 190
„ bithynica Boiss. 165
„ cilicica Boiss. et Bal. . . 182
„ comata Klok. **159**
„ cordata Klok. 157, 159, **163**, 164, 647
„ *cretica* auct. 160, 162, 646
„ *cretica* Кнорринг . . . 162
„ cretica L. 162, 647
„ Czernjaevii Shost. . 158, **174**, 175
„ *germanica* auct. 647
„ „ Кнорринг . . 163
„ germanica L. 157, 159, **165**, 166, 648
„ „ *bithinica* Boiss. 165
„ heterodonta Zephyr. 157, 159, **166**
„ *iberica* auct. 648
„ „ Кнорринг . . . 179
„ iberica M. B. 179, 649
„ „ var. *memorabilis* M. B. 179
„ „ „ *pallidiflora* Boiss. 179, 180, 648
„ *iberica pallidiflora* Boiss. . 180
„ *krynkensis* Kotov . . 172, 174
„ labiosa Bertol. 174
„ lanata Jacq. 157, **159**, 160, 162, 647
„ leucoglossa Griseb. . . . 174
„ *maeotica* Postriganj. . . 170
„ marsinaea Boiss. . . 162, 647
„ memorabilis Klok. 158, **177**, 178, 180, 181, 648
„ *micrantha* C. Koch 182
„ neglecta Klok. 158, 180, **181**, 183
„ palustris L. 157, **169**, 170
„ pannonica Lang. 166
„ *recta* auct. 174, 177, 648
„ recta L. . . . 158, **170**, 172, 174
„ *recta* Шмальгаузен . . 172
„ *rectus* ssp. *hirtus* Briquet . 172
„ „ „ *rectus* Briquet . 171
„ Sieboldii Miq. 170
„ subcrenata Vis. 174
„ sylvatica L. 157, **168**, 170
„ *taurica* Zephyr. 160
„ transsilvanica Schur. . 158, 171, **172**, 173, 174, 175
„ velata Klok. 157, 159, **160**, 161, 646
„ Wassilievii Zephyr. . . . 162
Stenarrhena (Don.) Briq. . . . 211
Subbracteati Klok. 334
Sylvaticae Vved. 615
Syspirensia Juz. 26
Tauricae Juz. 68
Tecoma chinensis C. Koch 636
„ *grandiflora* Loisel. . . . 636
„ *radicans* Juss. 635
Terminales (Benth.) Klok. . . . 353
Tetrahit (Gilib.) Reichenb. . 125, 127
Teucrium L. 6, 21
„ arenarium S. G. Gmel. . . 25
Teucrium botris L. 22, **25**
„ canum Fisch. et Mey. . 22
„ caucasicum Klok. . . . 27
„ *chamaedrys* auct. . . 27, 29, 32
„ chamaedrys L. . 22, **26**, 30, 637
„ „ s. l. 30
„ „ s. str. 27
„ „ ssp. *syspirense* Reichenb. . 35
„ „ var. *pubescens* N. Pop. . . 35
„ *chamaepitys* L. 21
„ *chium* Poir. 19
„ *cretaceum* Kotov . . . 40
„ fagetorum Klok. 23, **30**, 31, 638
„ Fischeri Juz. 23, 30, **32**, 35, 638
„ jailae Juz. . . 22, 24, **39**, 40, 41
„ „ f. planifolium Klok. 41
„ krymense Juz. . . . 23, 26, **34**
„ *montanum* auct. 38, 40
„ montanum L. 22, 38
„ *montanum* Шмальгаузен 37
„ pannonicum Kern. 23, **36**, 38, 39
„ polium L. 23, **36**
„ „ var. glabrum Kotov 36
„ „ „ *vulgare* Benth. 36
„ praemontanum Klok. 24, **37**, 39
„ pulchrius Juz. 23. 30, 32, **33**, 638
„ *salicifolium* L. 18
„ scordioides Schreb. . 22, **25**
„ scordium L. 22, **24**
„ „ L. var. borysthenicum Shost. . 25
„ Stevenianum Klok. 23, **27**, 28, 637
„ *syspirense* Зефиров . 35
„ „ C. Koch . . 35
Thymus L. 9, 294
„ *acinos* 275, 294
„ *alpestris* Klokov 305
„ alpestris Tausch. 305
„ *alpinus* Baumg. 274
„ alternans Klok. . . . 296, **302**
„ amictus Klok. 297, **319**, 321, 322, 326
„ attenuatus Klok. 298, 309, **311**, 312, 315, 666
„ auctus (Lyka) 326
„ *Boissieri* H. Braun. . . . 346
„ borysthenicus Klok. et Shost. . . . 299. **343**, 345, 669
„ calcareus Klok. et Shost. . . 301, 319, **339**, 340, 341
„ *Callieri* auct. 312, 666
„ Callieri Borb. 298, **308**, 309, 315, 318, 337, 667
„ *carnosulus* Дубянский . 336
„ caucasicus Willd. 303
„ *chamaedrys* auct. 304
„ ciliatissimus Klok. 300, 302, **341**, 342, 343, 669
„ *cimicinus* Дубянский . . 341
„ circumcinctus Klok. 296, **301**, 302, 303
„ cretaceus Klok. et Shost. 301, **340**, 341
„ Czernjaëvii Klok. et Shost. 298, 304, **323**, 324, 345
„ „ f. hirsuta Klok. et Shost. . . 324

Thymus czernjaëvii f. hirsuta × Th. Pal. lasianus H. Braun . . 324
„ dimorphus Klok. et Shost. 298, 309, 315, **316**, 317, 319, 331, 337, 339, 340, 345
„ „ ssp. *jailae* Klok. et Shost. . . 315
„ „ var. *jailae* Klok. et Shost. . . 315
„ Dzevanovskyi Klok. et Shost. 298, **329**
„ enervius Klok. . . . 296, 304, **306**
„ eupatoriensis Klok. et Shost. . . . 300, **335**, 337, 669
„ *euxinus* H. Braun 307
„ *glaber* Klok. et Shost. . . 304
„ glaber Mill. 305
„ graniticus Klok. et Shost. 301, **338**, 340
„ *graveolens* M. B. 283
„ herbaceus Klok. . . . 297, **320**
„ hirsutus M. B. . 297, **307**, 313, 666
„ hirtellus Klok. 297, 307, **309**, 310, 665, 666, 667
„ holophyllus Zephyr. . . . 309
„ humillimus Czelak. . 346, 347
„ *humillimus* Дубянский . . 346
„ „ var. *hirsuta* Janata et Shost. . 346
„ jailae (Klok. et Shost.) Stank. . . 298, 309, 311, **313**, 314, 315, 347, 667
„ jailae × Th. tauricus Klok. et Shost. 309
„ kalmiussicus Klok. et Shost. . . . 300, **337**, 338
„ karadagensis Zephyr. . . 309
„ Kelleri Popov 324
„ latifolius (Bess.) Andrz. . 299, 323, 325, **326**, 329, 668
„ liaculatus Klok. . 300, **334**, 335, 668
„ littoralis Klok. et Shost. 297, **315**, 316
„ Loevyanus Opiz. 298, 304, 323, **324**
„ Marschallianus Willd. 298, 304, 319, **330**, 332, 345
„ „ var. *citriodorus* Illitschevsky . . 323
„ „ var. *pseudochamaedrys* Illitschevsky 331
„ „ var. *sabulicola* Czern. . 323
„ „ var. *latifolius* Bess. . . 326
„ „ f. hirsuta Klok. . . 330
„ moldavicus Klok. et Shost. . . . 300, 319, **336**, 337
„ montanus W. et K. 306
„ odessanus Klok. 319
„ *odoratissimus* M. B. . . 345, 669
„ Pallasianus H. Br. . 300, 319, 324, 342, 343, **344**, 345, 669
„ pannonicus All. . . 298, **325**, 326
„ pastoralis Illjin. . 327, 329, 668
Thymus platyphyllus Klok. 299, **327**, 328, 667
„ podolicus Klok. et Shost. 298, 304, 320, **321**, 322, 345
„ polessicus Klok. **333**
„ pseudograniticus Klok. et Shost. 301, **338**
„ pseudohumillimus Klok. et Shost. . 299, 309, 313, **346**, 347
„ pulcherrimus Schur. . . . 303
„ *pulegioides* Клоков . . . 304
„ pulegioides L. 304
„ „ ssp. *ucrainicus* Klok. et Shost. . 304, 322
„ *rariflorus* C. Koch var. *calcareus* Ronn. 340
„ „ *rariflorus* var. *cretaceus* Ronn. 341
„ *Roegneri* C. Koch 307
„ serpyllum L. . . 299, 304, **331**, 332
„ *serpyllum* L. × Th. *ucrainicus* (Klok. et Shost.) Klok. 333
„ „ ssp. auctus Lyka 326, 327
„ „ var. β. *chamaedrys* Шмальгаузен 304
„ *striatus* H. Braun. 346
„ subalpestris Klok. 296, 304, **305**
„ *sudeticus* Клоков . . . 302
„ sudeticus Opiz. 302
„ tauricus Klok. et Shost. 299, 309, 315, **347**
„ ucrainicus (Klok. et Shost.) Klok. . 296, **303**, 304, 322, 325, 332
„ vulgaris L. 295
„ Zelenetzkyi Klok. et Shost. 297, 311, **313**, 347, 666
Tomiophyllum Benth. 462
Tomiophyllum caninum Fourr. . . 469
„ *tenuisectum* Fourr. . 469
Tozzia L. 407, 558
„ *alpina* auct. 559
„ alpina L. 558
„ carpatica Woloszczak **558**, 559
Trifidae Benth. 560
Tuberarium (Dun.) Bitter . . . 388
Tuberculatae Pojark. 81
Vandellia erecta Benth. 475
„ *pyxidaria* Maxim. . . . 475
Venilia vernalis Fourr. 457
Verbasceae Benth. in DC. 407
Verbascum L. 405, 406, 407
„ *alopecurus* Thuill. . . . 420
„ banaticum Roch . 408, **412**, 413
„ *Biebersteinii* Bess. . 416, 430
„ blattaria L. 409, **427**
„ „ L. × V. phoeniceum L. 431
„ *Chaixii* Ledeb. 417
„ „ var. orientale Murbeck. . . 417
„ „ var. *polyphyllum* Murbeck. . . 418
„ *compactum* M. B. 424
„ formosum Fisch. 424
„ gnaphalodes M. B. . . 408, **415**
„ *Heldreichii* Boiss. . . . 412

Verlascum lanatum Schrad. 409, **421**, 422
„ laxum Filar. et Jav. 409, **418**, 419
„ lychnitis L. 408, **416**
„ „ × V. nigrum L. . 430
„ „ × V. orientale M.B. 430
„ „ × V. phoeniceum L. . . . 430
„ nigrum L. 408, **418**
„ „ var. *alopecurus* Wirtg. . . 420
„ „ „ genuinum Koch . . 420
„ „ „ *glabratum* Sonder. . 420
„ „ „ grabrescens Hartm. . 420
„ „ „ *lanatum* Sonder. . 420
„ „ „ tomentosum G. Mey. . 420
„ orientale M.B. . . 409, 413, **417**
„ „ × V. phoeniceum L. . . . 430
„ *orientale* O. Kuntze . . 432
„ „ M.B. var. *parviflorum* Wulf. 418
„ „ var. *polyphyllum* C.A.M. . . . 418
„ ovalifolium Donn. 409, **421**, 423, 424
„ „ × V. phoeniceum L. . . 431
„ phlomoides L. . . . 408, **409**
„ „ × V. lychnitis L. . . . 430
„ „ × V. nigrum L. 430
„ phoeniceum L. . . . 409, **429**
„ pinnatifidum Vahl. 408, **413**, 414
„ „ × V. lychnitis L. . . 430
„ *polyphyllum* Grossheim 418
„ *pulverulentum* M.B. . . 416
„ pyramidatum M.B. . 409, 426
„ *rubiginosum* Waldst. et Kit. 430
„ sinuatum L. 408, **416**
„ speciosum Schrad. . 408, **413**
„ spectabile M.B. . 409, **424**, 425
„ tapsus L. . . . 408, **411**, 412
„ tapsiforme Schrad. 408, **410**, 412
„ „ × V. nigrum L. 430
„ *undulatum* M.B. 417
Vernales Stiefelhag. 456
Veronica L. 405, 476
„ acinifolia L. . . . 480, **508**, 509
„ *acinifolia* Schmalh. . . 506
„ *agrestis* auct. 499
„ agrestis L. 477, **498**
„ *agrestis* L. β. *polita* (Fries.) Koch . . . 499
„ *alpestris* Schur. 485
„ alpina L. 478, **536**
„ *amethystina* Willd. . . . 487
„ anagallidiformis Boreau 481, 530, **531**
„ *anagallis* C. Koch . . . 529

Veronica anagallis-aquatica L. 481, **529**, 530
„ *anagallis* L. var. *anagalloides* (Guss.) C. Koch 531
„ „ var. *aquatica* Neil. 532
„ „ β. *villosa* Bunge 534
„ anagalloides Guss. . 481, **530**
„ „ L. β. *tenuis* Boiss. . . 531
„ *aquatica* Bernh. 532
„ aphylla L. 480, **525**
„ arvensis L. 480, **505**
„ austriaca L. . . . 482, **517**, 518
„ austriaca L. ssp. dentata (Schmidt.) Watzl. . . . 516
„ „ ssp. Jaquini (Baumg.) Maly . . . **517**
„ „ var. bipinnatifida Koch . 518, 519
„ „ var. pinnatifida Koch . 518, 519
„ „ α. *dentata* Koch 516
„ „ α. *prostrata* Kaufman . 516
„ Bachofenii Heuff. . 479, **486**
„ Barrelieri Schult. . 479, **492**
„ Baumgartenii Roem. et Schult. 480, **525**
„ beccabunga L. . . . 481, **534**
„ bellidioides L. . . . 478, **537**
„ *Bordzilowskii* Juz. 521
„ *Buxbaumiana* Pall. . . . 483
„ *Buxbaumii* Ten. 501
„ *campestris* Schmalh. . . 506
„ *canescens* Schrad. . . . 489
„ chamaedrys L. . . . 482, **510**
„ „ var. *canescens* Merino. . 511
„ „ var. pilosa Benth. . . 510
„ „ α. *legitima* Ledeb. . . 510
„ „ β. *pedunculatis* Ledeb. . . 511
„ *comosa* Richter 532
„ *cristata* Bernh. 494
„ cymbalaria Bod. . . 477, **504**
„ *cymbalarifolia* M.B. . . . 504
„ dentata Schmidt. 482, **514**, 515
„ *depauperata* Waldst. . . 525
„ didyma Ten. . . . 477, **499**, 500
„ Dilenii Crantz. . . 480, **506**
„ filiformis Sm. . . . 477, **508**
„ foliosa W. et K. 488
„ fruticans Jacq. . . 478, **538**
„ fruticulosa L. 478, **537**
„ gentianoides Vahl. . 480, **483**
„ *gracilis* Uechtr. . . . 533
„ hederifolia L. . . . 477, **502**, 503
„ hololeuca Juz. . . . 478, **489**
„ *hybrida* L. 491
„ incana L. 478, **488**
„ „ var. canescens (Schrad.) C. Koch . . . 489
„ „ var. neglecta (Vahl.) Schmalh. . . 489
„ *incana* M.B. 490

Veronica *ivaefolia* Pall. 483
„ *ivoides* Juz. 484
„ *latifolia* L. 513
„ „ Lam. 528
„ *lilacina* Towns 537
„ longifolia L. 479, **486**
„ „ × V. paniculata L. 488
„ lysimachioides Boiss. 481, **535**
„ *maritima* L. 486
„ maxima Mill. . . . 482, **528**
„ *micrantha* Schur. . . . 505
„ montana L. 482, **527**
„ multifida L. . . . 482, **521**, 522
„ *neglecta* Vahl. 489
„ officinalis L. 482, **523**
„ opaca Fries. . . . 477, **498**
„ orchidea Crantz. . . 479, **493**
„ *orientalis* Ledeb. 521
„ „ var. *tenuifolia* Boiss. . . . 521
„ „ β. *humilis angustifolia* M.B. . . 521
„ paniculata L. 479, **487**
„ „ subsp. *foliosa* W. et K. 488
„ „ subsp. *paniculata* Skalicky . . 488
„ *pedunculatis* M.B. 511
„ „ var. *umbrosa* (M.B.) Boiss. 511
„ „ β. *umbrosa* (M.B.) Boiss. . . 511
„ persica 477, **501**
„ *pilosa* L. 511
„ *polita* Fries. 499
„ poljensis Murbeck. 481, 530, **533**
„ praecox All. . . . 480, **496**, 497
„ prostrata L. 482, **516**
„ *pseudochamaedrys* Jacq. . 513
„ *repens* Gilib. 524
„ *saxatilis* L. f. 538
„ scardica Griseb. 481, 530, **533**
„ scutellata L. 480, **526**
„ „ var. pilosa Vahl. 527
„ „ var. pubescens C. Koch . 527
„ „ α. *glabra* Neilr. 526
„ serpyllifolia 480, **484**
„ sibirica L. 477
„ spicata L. 479, **490**
„ „ subsp. *carpatica* Dostal. . . . 494
„ „ subsp. *orchidea* Hegi 494

Veronica spicata var. *cristata* Bernh. 494
„ „ „ *orchidea* (Crantz.) Knapp. . . 494
„ „ „ pseudoorchidea Pacz. . . . 491
„ „ β. *Barrelieri* (Schult.) Schmalh. . . 492
„ *spicato-racemosa* Gilib. . 485
„ *spuria* L. 488
„ „ M.B. 487
„ *steppacea* Kotov 492
„ taurica Willd. . 482, **519**, 520
„ *tenuifolia* M.B. 523
„ teucrium L. . . . 482, **513**, 515
„ „ α. *latifolia* Schmalh. . . 513
„ „ β. *angustifolium* Vahl. . . . 516
„ „ γ. *austriaca* Arcangeli . 517
„ „ β. *dentata* Čelakovsk. . 516
„ „ c. *austriaca* Schmalh. . . 523
„ *Tournefortii* C.C. Gmel. . 501
„ triphyllos L. . . . 479, **494**, 495
„ umbrosa M.B. . . 482, **511**, 512
„ *urticifolia* Jacq. 528
„ *Velenovskyi* Uechtr. . . 533
„ verna L. 479, **507**
„ „ var. *campestris* Schmalh. . . 506
„ „ var. *Dilenii* (Crantz.) B. Fedtsch. . 506
„ virginiana L. 477
Veronicastrum dentatum Opiz. . . . 516
„ *serpyllifolium* Fourr. . 485
Veroniceae Benth. 476
Veronicella (Fourr.) Boriss. . . 483
Versicolores (Benth.) Wettst. . 448
Verticillatae L. 353
Verticillatae Vved. 608
Verticillati Klok. 307
Vulgares Klok. 443
Zizyphora L. 7, 248
„ capitata L. **249**, 250
„ „ × L. *tenuior* L. . . 252
„ *compacta* Friv. 251
„ *parviflora* Shost. 254
„ persica Bge. 249, **252**
„ taurica M.B. . . . 249, **252**, 254
„ tenuior L. 249, **253**
„ „ β. *taurica* Schmalh. . . 253.

ЗМІСТ

Стор.

Від редакції 3
Родина Губоцвіті — Labiatae Juss. (опрацював М. В. Клоков) 5
Родина Пасльонові — Solanaceae Benth. et Hook. (опрацювала О. Д. Вісюліна) 364
Родина Ранникові — Scrophulariaceae R. Br. (опрацював М. І. Котов) . 405
рід Вероніка — *Veronica* L. (опрацювала Є. Д. Карнаух) 476
Родина Бігнонійові — Bignoniaceae Pers. (опрацював А. І. Барбарич) . 631
Додаток VII. Діагнози нових видів рослин, описаних у IX томі «Флори УРСР» (склав М. В. Клоков) 637
Покажчик українських назв до IX тома «Флори УРСР» (склала І. Д. Стеценко) 670
Покажчик латинських назв і синонімів до IX тома «Флори УРСР» (склала І. Д. Стеценко) 675

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
18	16 зн.	5 (7) — 40 *мм*	5 (7) — 10 *мм*
127	16 зи.	1,4 *см*	1—4 *см*
293	5 зн.	Boiss.	Boriss.
351	27 зв.	**M. ucranica**	**M. ucrainica**
670	10 зв.	**БІГЕОНІЄВІ**	**БІГНОНІЙОВІ**

Флора УССР, т. IX

(На украинском языке)

Редактор видавництва *А. І. Неруш*

Технічний редактор *О. М. Лисовець* Коректори *Н. С. Васильєва, Т. І. Матяшевська*

БФ 02858. Зам. № 283. Вид. № 309. Тираж 2000. Формат паперу 70×108/16. Друкарськ. фізичних аркушів 43,25. Обл.-видавн. аркушів 54,5. Умовних аркушів 59,3. Підписано до друку 11. III 1960 р. Ціна 39 крб. 60 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.